

soboles
Sulpitius
supplementum
tentamenta
tento

suboles
Sulpicius
supplementum
tentamenta
tento

A toties
tribunitia
Vandali
urbis
urgeo

totiens
tribunitia
Vandali
orbis
urgeo

Habeantur et aliæ lectiones id genus, quæ possunt conjici ex apposis in hoc catalogo; ipsa vero litterarum in codice Longobardico antiquissimo hæc, quam subjeci, est figura.

DECEM ANNO SCRUMENTIS SIM EGESTO QUAS
NATIONES QUANTOS PRO POPULOS IDEM TURBO
INUOLUERIT AT QUAE FELIX ERIT HOMERUS POETA

1 PAULI OROSII,
HISPANI PRESBYTERI,
HISTORIARUM
LIBRI SEPTEM.

Præfatio.

AD AURELIUM AUGUSTINUM.

I Præceptis tuis parui, beatissime pater Augustine: atque utinam tam efficaciter quam libenter! tamen eam voluntate conatuque decoravi, testimonio contentus sum. **B** ciperes, possem: ego autem solius obedientis, si
Quamquam ego ² in utramvis partem parum de explicito mover, rectene an secus egerim: ³ tu enim fam isto iudicio laborasti, utrumne hoc, quod præ- familias domo, cum sint multa diversi generis animalia, adjumento familiaris rei commoda: ⁵ non est

HAVERCAMPI NOTÆ.

PRÆF. — 1. *Pauli Orosii presbyteri.* Hanc esse veram inscriptionem et finis harum Historiarum imprimis declarat, et bibliothecæ metropolitanæ Coloniensis vetustissimi codicis confirmat auctoritas. LAURIUS. — Invenitur quoque Orosii, ut presbyteri, eadem inscriptio in mss. Ultrajectino et Perizoniano, in quibusdam mss. idem titulus illi in fine datur, isque in Lugd. Bat. pr. et tertio, huic includitur versiculo,

Presbyteri sacri codex hic fuit Oros I.

2. *In utramvis partem parum.* Meus membranaceus

mavult in utramque parum. Florentinus tert. legit, in utramque partem pariter. Lugd. Bat. tert., in utramque partem parumper. Item delet recte, et mox scribit præceperas. Pro rectene an secus Ultr. recte an secus.

3. *Tu enim jam isto.* Lugd. Bat. quart., *Tu autem jam justo.*

4. *Nam et in magna.* ms. Lugd. Bat. quart. et atque magna delet. Mox multa non agnoscit Flor. sec.

5. *Non est tamen.* Meus, Lugd. Bat. tert. et Flor. tert. non tamen, et mox pro insitum habet institutum posterior.

n canum cura postrema : quibus solis natura
um est, voluntarie ⁶ ad id ad quod præparantur
feri, et per ingenitam quamdam obedientiæ for-
mā, sola ⁷ disciplinam timoris expectatione sus-
i, donec ad peragendi licentiam nutu signove-
ntur. Habent enim proprios appetitus, quan-
brutis excellentiores, tantum rationabilibus
inquantes : hoc est, discernere, amare, servire.
discernentes inter dominos atque extraneos, ⁸
eos quos insectantur, oderunt : ⁹ sed his quos
t, zelant : et amantes dominum ac domum,
quasi ex natura apti corporis vigilant, sed ex
ientia solliciti amoris invigilant. Unde etiam ¹⁰
ico sacramento in Evangeliiis, quod edant mi-
catelli ¹¹ sub mensa dominorum suorum, et

Charanea non erubuit dicere, et Dominus non fa-
stidivit audire. ¹² Beatus etiam Tobias, ducem ange-
lum sequens, canem comitem habere non spre-
vit. Igitur ¹³ generali amori tuo et speciali connexus,
voluntati tuæ volens parui. Nam cum sub-
jectio mea præcepto paternitatis tuæ ¹⁴ factum
3 debeat, ¹⁵ totumque tuum sit, quod ex te ad te
redit, opus meum ; ¹⁶ hoc solo meo cumulatius red-
didi, quod libens feci. Præceperas mihi ¹⁷ ut scribe-
rem adversus vaniloquam pravitatem eorum, qui
¹⁸ alieni a civitate Dei ex locorum agrestium com-
pitis et pagis pagani vocantur, sive gentiles : ¹⁹ qui
terrena sapiunt : qui, cum futura non quærant,
²⁰ præterita autem aut obliviscantur aut nesciant,
²¹ præsentia tantum tempora veluti malis extra soli-

HAVERCAMPI NOTÆ.

Ad id ad quod præparantur. Editi quidam vete-
ad id quo præparantur, inter quos omnium pri-
mss. vero omnes, ad id quod præparantur, ut et
Augustana. Quare interseruit Fabricius vocu-
id, quæ necessario requirebatur, et excidisse
ur, quoniam bis, intermedia voce id, occurrebat.
Disciplinam timoris. Illic pro timoris exhibent
ris mss. Flor. sec. et tert., Lugd. Bat. sec.,
et editi vetustiores. At mss. Lugd. Bat. reli-
ct et Meus, timoris, et recte prætulit Fabricius,
nore enim tremor nascitur. Pro peragendi L. B.
pergendi. Mox ad illa quæ sequuntur, quantum
addit sunt Lugd. Bat. sec. et Ultr. Prior ponit
animalibus post rationabilibus, legit quoque ap-
nquantes.

Non eos quos. Flor. sec. non solum eos, male-
ius enim ingenitum canibus esse ait amorem
dominos, sic ut eo impulsore extraneos adla-
e, eosque insectentur, non quod ipsos natura
nt, sed pro defensione domini.

Sed his, quos amant, zelant. His non hos est in
is manuscriptis; ζηλοῦν etiam in sacris litteris
dativo legitur. FABRICIUS. — Mss. Ultr. et Lugd.
omnes sed pro his sive hiis, ut ed. omnium pri-
hos mss. Flor. sec. et tert. ut et edit Hittorp.;
bricianum his comprobant et August. edit. et
t Perizon. atque Meus.

Mystico. Mystice Lugd. Bat. sec. qui et mox
post evangeliiis verbum legimus, pro quo legi-
ert. quint. et Ultr., utrumque male.

Catelli sub mensa. Legitur et de mensa. Apud
æcum capite decimo quinto est, τὰ κυνάρια ἰσθίου
τῶν ψυχίων τῶν πιπτόνων ἀπὸ τῆς τραπέζης τῶν
ν ἀνθρώπων. FABR. — L. B. tert. Catuli.

Sub mensa dominorum suorum. postremam vo-
delent Periz., Ultr., Lugd. Bat. sec., et Floren-
sec. et tert. Augustana quoque editio, et Codex
Mensis autem præfert Lugd. Bat. quart. Pon-
t tamen Græca unde desumpta sunt. Mox nu-
diti quidam infarciunt.

Beatus etiam Tobias. Tobia sexto. FABR.

Generali amori tuo speciali amore connexus.
tert. amore tuo. Vulgatæ hactenus lectioni præ-
llam quæ in vetustissimo Lugd. Bat. sec., Ultr.
rima edit. invenitur, generali amori tuo et spe-
connexus.

Factum debeat. Sic omnes mss. et editi; unus
factum impendere opus debeatis. Unde vetus
cor esse mendum; neque enim satis capio quid
ibi velit. Si vult innuere Orosius, subjectionem
præcepto paternitatis Aurelii Augustini debe-
ctum, id est opus hoc, quasi dicat, id quod
a me factum est, illepidè sane locutus est, ne-
ro eo quo polluit iudicio. Suspicio igitur Oro-
non factum scripsisse, sed fructum. Debebat
n præceptioni et operæ Augustini præceptoris

B sui, et patris spiritualis, fructum, quo ostenderet,
quantum hoc doctore profecisset. Hunc fructum nunc
profert, atque illi, cui debere se profiteatur, offert.

16. Totumque tuum sit, etc. Ita corruptum mala
distinctione locum emendavi. In editis antea lege-
batur, totumque tuum sit, quod ex te (addit sit Ultr.)
ad te redit, opus meum hoc solo meo cumulatius red-
didi, quod libens feci. Distinctionem hic debere poni
post opus meum, res ipsa clamare videtur. Dicit
enim Orosius, universum hoc opus suum merito
Aurelii Augustini vocari posse, atque profectum ab
eodem (id est, ejus hortatu et jussu conscriptum)
merito eidem debere offerri. Verba tuum sit, trans-
ponit Flor. tert. Insuper mss. Lugd. Bat. prim. et
quart. ita legunt, totumque sit tuum quod ex te sit,
ad te redeat; tert. totumque q. e. te sit, ad te redeat;
sec. vero nempe idem opus, totumque tuum sit, quod
ex te sit, ad te redit. In quibus tria priora verba ad
glossam sunt referenda, quæ explicet totumque.

17. Hoc solo meo cumulatius. Multi ex mss. meo
non agnoscunt, ut Flor. sec., Ultr., Lugd.
Bat. prim. sec., et tert., edit. quoque princeps et Au-
gustana. Retinent Flor. tertius, Codex meus et
Lugd. Bat. quart. in quo ultimo est, hoc solum meo.
Potest autem abesse meo, quoniam de suo opere,
non alieno loqui Orosium ex sensu satis patet. Tibi,
inquit, pater Augustine, fructum debeo, quem offe-
ro, tuis auspiciis monitisque susceptum opus, quod
tuum rite vocari propterea potest et debet; obsequii
gloria apud me est, eoque solo cumulatius reddidi,
quod libens feci. Hanc præceptis magistri sui obe-
dientiam in initio præloquii sponderat, in illis,
Præceptis tuis parui, beatissime pater Augustine :
atque utinam tam efficaciter quam libenter!

18. Ut scriberem. Ex omnibus editis et quibusdam
mss. exciderat vox secunda scriberem; exhibent vulgo
ut vel uti adversus, etc.; servarunt (ex quibus repo-
sui) mss. Lugd. Bat. prim., sec., quart., Periz. et Ultr.

19. Alieni a civitate Dei. Adludit ad eximium præ-
D ceptoris Aurelii Augustini opus, quod ille De Civitate
Dei inscripsit, et cuius decimum ediderat librum,
cum hæc sua vulgaret Orosius.

20. Qui terrena sapiunt. Sic omnes fere exhibent
mss.; unus aut alter cum vulgatis editionibus legit,
quia terrena sapiunt, quasi gentiles vocarentur, quia
terrena sapiunt; quod ego inde exsculpero nequeo;
at illos, qui a civitate Dei alieni sunt, paganos et
gentiles vocat; hos dicit terrena sapere, hos, cum
futura non quærant, etc.

21. Præterita autem. Edit. August. non agnoscit
autem, ut nec Venet. nec ms. Periz., sed Hittorp.
delet sequens aut, ut et Lugd. Bat. tert. At pejs
vocem non delent edit. princeps et Aug. In iis quæ
præcesserunt, non quærant. Mox obliviscuntur et ne-
sciunt mss. Lugd. Bat. pr., tert., et quart.

22. Præsentia tantum. Præsentia tamen Florent.

tum infestissima, **4** ob hoc solum quod creditur Christus, et colitur Deus, idola autem ²² minus coluntur, infamant: præceperas ergo, ut ex omnibus, qui haberi ad præsens possunt, historiarum atque annalium fastis, quæcumque aut bellis gravia, aut corrupta morbis, aut fame tristia, aut terrarum motibus terribilia, aut inundationibus aquarum insolita, aut eruptionibus ignium metuenda, aut ictibus fulminum plagisque grandinum sæva, vel etiam parricidiis flagitiisque misera, per transacta retro sæcula reperissem, ordinato breviter voluminis textu explicarem: maxime cum reverentiam tuam, perficiendo ²³ adversus hos ipsos paganos undecimo libro insistentem ²⁴ (quorum jam decem ²⁵ orientes radii, mox ut ²⁷ de specula ecclesiasticæ claritatis elati sunt, ²⁸ toto orbe fulserunt), levi opusculo occupari non oporteret: ²⁹ et sanctus filius tuus, Julianus Carthaginensis, servus Dei, satisfieri super hac re ³⁰ petitioni suæ eadem fiducia qua poposcit, exigere: dedi operam, et meipsum in primis ³¹ confu-

sione pressi, cui plerumque reputanti supra modum exæstuvasse præsentium clades temporum videbantur. **5** Nactus enim sum præteritos dies non solum æque ut hos graves, verum etiam tanto atrocius miseros, quanto longius a remedio veræ religionis alienos; ut merito ³² hac scrutatione claruerit, regnasse mortem avidam sanguinis, dum ignoratur religio, ³³ quæ prohiberet a sanguine: ³⁴ ista illucescente, illam constupuisse: illam concludi, cum ista ³⁵ jam prævalet; illam penitus nullam futuram, cum hæc sola regnabit. Exceptis videlicet semotisque illis diebus novissimis sub fine sæculi, et sub apparitione Antichristi, vel etiam sub conclusione judicii: quibus futuras angustias, quales ante non ³⁶ fuerint, Dominus Christus per Scripturas sanctas, sua etiam contestatione prædixit: ³⁷ cum secundum ipsum quidem, qui et nunc et semper est, modum, verum apertiore ac graviore discrimine, per intolerabiles tribulationes temporum illorum, sanctos probatio, impios perditio consequetur.

HAVERCAMPI NOTÆ.

sec., edit. pr. et Aug. et Venet.; *præsentia tantum ipsa* Flor. tert. Mox quædam *infestatissima*.

23. *Minus coluntur.* Lugd. Bat. pr. et tert., non coluntur. Sed vulgata rectior, quia nondum plane abolita erat gentilis religio. Mox *historiarum libris* Periz.

24. *Adversum hos ipsos.* Hinc cognoscitur, quo tempore hanc historiam conscripserit Orosius, nimirum post Romam captam sub Honorio imperatore, anno Christi 410; qua de re dicemus libro ultimo capite vigesimo nono. Cum ergo Augustinus jam decimum de Civitate Dei perfecisset, atque jam undecimum conscriberet, tum Orosius noster hæc scribere aggressus est. FABR.

25. *Quorum jam decem.* Ex hoc loco patet veteres in eadendis magnis librorum voluminibus, ut sunt illi Augustini de Civitate Dei, singulos interdum libros, ubi perfecti erant, vulgasse.

26. *Orientes radii.* In Flor. sec. superscriptum erat *relut.* In ed. August. legitur, *velut orientis radii*, tanquam ad radios solis veluti orientis adluderetur, cum sequentia probent ab ignibus (quibus signum dabatur) desumptam esse metaphoram.

27. *De specula, etc., elati sunt.* Lugd. Bat. pr., tert. et quart., *de speculo delati sunt*, male. Proprietas locutionis patet ex Lucano lib. vi, vers. 278:

Vix prælia Cæsar

Senserat, elatus specula, quæ prodidit ignis.

28. *Toto orbe.* Ed. Hitt. *toto orbi.*

29. *Et sanctus filius. Et cum sanctus filius, etc.,* Lugd. Bat. sec. et quart. ut et Ultr.

30. *Petitioni suæ.* Vulgo *petitioni tuæ.* Sed illud præ hoc rectius puto. LAOT.—Confirmant suæ (pro quo *petitioni tuæ* Flor. tert. et Meus) Flor. sec., Lugd. Bat. sec., tert. et quart., Ultr. ut et Periz., et edit. princeps et Aug. Reposui ex iisdem atque insuper Periz., Flor. tert., Meo et edit. Venetis, *poposcit pro poposcisti*, quod in vulgatis erat; nam hic de Juliano, non de Augustino agitur. Præceperat videlicet Orosio hujus operis contextum Augustinus; quodque in se receperat Orosius, exigebat, ut perficeret, Julianus. Ultr. *ea fiducia*, pro *eadem*.

31. *Confusione.* Lugd. Bat. prim. et tert. in *confusione.* Idem mox *videantur* pro quo Flor. tert. et quart. *videbatur.*

32. *Hac scrutatione.* Ultr. addit. *mea.*

33. *Quæ prohiberet a sanguine.* Lugd. Bat. quart., *prohibuerit. Meus, qui prohibet sanguinem.*

34. *Ista illucescente, illam constupuisse.* Cum in prioribus Fabricii editionib. *illucescente* legeretur, prout in antiquioribus, in mss. Florent. sec., tert., Meo, et Lugd. Bat. plerisque et Periz. exstat, in edit. Mogunt. mutatum illud fuit in *conlucescente*, quod tantum in uno, Lugd. Bat. sec. scil., inventi, et propter concursum similis soni minus convenire existimo. Pro *constupuisse* vitiose *constipuisse* legitur in quibusdam mss., ut Flor. sec., tert., L. B. tert. et Meo. *Constupuisse* vero dixit Orosius, ut sæpe simplex *stupere*, et *stuporem* Tertullianus. Is in Apolog. cap. 37 p. 113 apposite ad hujus loci sensum, ita scribit: *Procul dubio exparissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum, et stuporem quemdam quasi mortui orbis. Sic stupentem dixit idem divinitatem, quæ plane nulla est, Adversus Valentinianos cap. 7.* Lugd. Bat. sec. et Ultr. habent *obstupuisse*.

35. *Jam prævalet. Jam prævaleret.* L. B. tert.; cum *ista prævaleret.* Lugd. Bat. pr. Mox, *jam penitus nullam* Lugd. Bat. sec. et ed. Aug.; *jam illam* Lugd. Bat. quart.; *jam penitus illam* Ultr. Dein *regnabit* male pro *regnabit* Flor. tert. et ed. Aug. ut et princeps.

36. *Fuerint.* Edd. Aug. et pr. *fuerant.* Mox *pro semper est*, Lugd. Bat. pr. *semper fuit.* In illis sub apparitione atque sub conclusione, in prioribus et in posterioribus sub delet Flor. sec. Pro *consequatur*, ultimo hujus præloquii verbo, *sequetur* habent editi Venetæ, *consequatur* Augustana.

37. *Cum secundum, etc.* Editi quidam, ut Fabr. et August. exhibent, *cum non secundum, etc.* contra edit. primam et omnes, certe meliores, mss. Florent., Lugd. Bat., Periz., Meum. Innuit enim Orosius, usque ad finem sæculi fore bella et clades, sed in fine graviores multo respectu impiorum. In *semper est*, posteriorem vocem delet L. B. tert.

LIBER PRIMUS.

6 CAPUT PRIMUM.

Unde cæteri historias exorsi sint, et unde ipse eam exordiri, quatenusque prosecui velit, ostendit: admiscens interim de primis temporibus origineque seu causa malorum.

¹ Et quoniam omnes propemodum tam apud Græcos quam apud Latinos studiosi ad scribendum viri, qui res gestas ² regum populorumque ob diuturnam memoriam ³ verbis propagaverunt, initium scribendi a Nino Beli filio, rege Assyriorum, fecere: qui cum opinione cæca mundi originem creaturamque hominum sine initio credi vellet, cœpisse tamen ab hoc regna bellaque definiunt: ⁴ quasi vero eatenus humanum genus ritu pecudum vixerit, et tunc primum veluti ad novam ⁵ providentiam concussum suscitatumque ⁶ evigilarit: ego initium miseræ hominum ⁷ ab initio peccantis hominis ⁸ ducere institui, paucis **7** dumtaxat, iisdemque breviter delibatis. ⁹ Sunt autem ab Adam, primo homine, usque ad Ninum, **B**

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. I.—1. *Et quoniam omnes.* Libri mss. plures, et impressi fere omnes, quatenusque per capitula libros huius scriptoris distinguunt, hæc ut primi capituli initium ponunt. Alii, inter quos Periz. et Flor. tert. et Lugd. Bat. tert. a capite sequenti initium libri primi auspicantur, et forsitan melius. At illud in edit. Aug. Joannis Schuszler, incipit, ab *Ego initium*, etc. atque post veluti ad novam prudentiam (sic enim legitur) concussum suscitatumque vigilaret, scribitur, *Finit Prologus*. Deinde sequitur, *Pauli Horosii presbyteri Historiographi, discipuli sancti Augustini episcopi, adversum Christiani nominis querulos libri numero septem incipiunt*. Presbyteri vero titulus scriptori huic itidem datur in eadem editione ad Prologi ipsius initium, ubi hæc est rubrica, *Pauli Horosii presbyteri, Historiographi, discipuli sancti Augustini, viri Hispani generis eloquentissimi, adversum Christiani nominis querulos Prologus in libros septem*.

2. *Regum populorumque.* Aug. et Venet., rerum populorumque.

3. *Verbis propagaverunt.* Verbis delet Lugd. Bat. quartus. Mox Flor. tert. habet et initium scribendi.

4. *Quasi vero eatenus.* Flor. tert. quasi non eatenus: quasi vere eatenus edition. prima et Aug. Mox hominum genus pro humanum genus Aug.; nunc primum pro tunc primum Lugd. Bat. quart.

5. *Providentiam.* Aug. prudentiam. Lucret. iv, 14: Ut puerorum ætas improvisa ludificetur.

6. *Evigilarit.* Sic plures mss. editique, melius quam vigilavit vel vigilaret, ut alii. Flor. sec. vigilaverit.

7. *Ab initio peccantis hominis.* Flor. sec. et tert. ab initio peccati hominis. Lugd. Bat. pr., sec., tert. et quart., ab initio peccati primi hominis. Ultr., ab initio peccantis primi homini. Ego non video rationem cur a vulgata lectione, quam reliqui comprobant, discedam.

8. *Ducere institui.* Lugd. Bat. tert. ut docerem institui. Sed pr., sec. et quart., docere institui, quod et probat Ultr. Ego, si quid mutandum est, cum meis membranis deducere malim; repetit enim miserias mundi Orosius a prima mundi origine, atque ad sua deducit tempora. Mox delibatis pro delibatis editiones Venetæ.

9. *Sunt autem ab Adam.* Multi ex mss. hic primi capituli rubricam collocant, et inter illos Flor. pr., Ultr. et Mens. Sunt autem ab exordio mundi, ab Adam, etc., Lugd. Bat. secundus.

10. *Anni tria millia centum octoginta et quatuor.* Hunc numerum nos in omnibus libris invenimus, quod propter varietatem, quæ in primis temporibus

A magnum (ut dicunt) regem, quando natus est Abraham, ¹⁰ anni tria millia centum octoginta et quatuor, qui ab omnibus historiographis vel omissi, vel ignorati sunt. A Nino autem ¹¹ vel Abraham usque ad Cæsarem Augustum, id est, usque ad Nativitatem Christi, quæ fuit anno imperii Cæsaris quadagesimo secundo, ¹² cum, facta pace cum Parthis, Jani portæ clausæ sunt, et bella toto orbe cessarunt, colliguntur anni duo millia quindecim, in quibus ¹³ se inter ¹⁴ actores scriptoresque omnium otia negotiaque triverunt. Quapropter res ipsa exigit ex his libris quam brevissime vel pauca ¹⁵ attingere, qui, originem mundi ¹⁶ loquentes, præteritorum fidem annuntiatione futurorum, et post subsequa probatione, fecerunt: ¹⁷ non quo auctoritatem eorum cuiquam videamur ingerere, sed quod operæ pretium sit de opinione vulgata, **8** quæ nobis cum omnibus communis est, commonere. ¹⁸ Primum quia si divina providentia, quæ, ¹⁹ sicut bona, ita pia et justa est,

invenitur, testatum relinquere voluimus. Varietatem, Hebræorum et Græcorum librorum diversitas peperit: lege præter alios August. de Civitate Dei libro decimoquinto capite decimo. Eusebius, Orosius, Cassiodorus et posteriores magis Græcos quam Hebræos secuti sunt. Abraham, auctore Eusebio, natus est anno XLIII imperii Nini regis. FABR.

11. *Vel Abraham.* Flor. tert. vel ab Abraham, et mox ad nativitatem Domini, pro Christi, idem Flor.

12. *Cum, facta pace.* Flor. sec. cum facta bella toto orbe, etc. In margine ibidem: alii, cum fecit pacem cum Parthis, et Jani portæ clausæ sunt, et bella, etc.

13. *Se inter.* Lugd. Bat. et Ultr. inter se, et sic quoque transponunt editiones Venetæ. Omnes vero copulam et ante quindecim delent.

14. *Actores scriptoresque.* Editiones habent, auctores, sed meam lectionem veram esse probat Sallustius: Tametsi haudquam par gloria sequatur scriptorem et actorem rerum. LAUT.—Emendationem Lautii comprobant Flor. sec. et tert., eaque certa esse videtur. Pro triverunt vitiose tribuerunt in Flor. sec.

15. *Attingere.* Delent magno consensu vocem eorum, quæ ex interpolatione Hittorp. editiones occupavit, mss. Flor. pr., sec., Lugd. Bat. omnes, Periz., Ultr., et Meus; præterea prima editio, Aug. et Ven. Pro attingere habent contingere mss. et edd. quidam, ut et Fabr.: sed male. Contingere enim de tempore, in quo aliquid fit; attingere, de scriptore, ut Orosio, excerpte scripta vetustiorum, usurpatur.

16. *Loquentes.* Lugd. Bat. sec. et quart. linquentes. Quæ sequuntur, ita explico: Qui (inquit) libri nos veram mundi docentes originem, probant fidem ipsi denegari non posse in iis, quæ indicta aliis soli testantur facta fuisse; quoniam illa, quæ in iisdem, ut futura, prædicuntur, postea probationem ex eventu nacta sunt. Pro subsequa Flor. sec. subsequentia, et pro communis est, Lugd. Bat. tert. habet communis sit.

17. *Non quo auctoritatem.* Vulgati quod, verum ego quo inveni in Lugd. Bat. sec. et quarto; præterea in Periz. et Meo, quibus astipulantur uterque Flor., editiones quoque pr. et Aug. Ex his nonnulli quoque in sequentibus sed quod operæ pretium sit, scribunt quo, ut Lugd. Bat. sec., tert. et Meus, atque insuper Ultr. in quo prius quo vel quod deficit, verum rectius quod in posterioribus retineri posse existimo.

18. *Primum quia.* Ad vocem posteriorem in Flor. sec. alia manu superscriptum legitur quidem.

19. *Quæ sicuti bona, ita et pia et justa est.* Proprie-

¹⁰ agitur mundus et homo: hominem autem, qui convertibilitate naturæ et libertate licentiæ et ²¹ infirmus et contumax est, sicut pie gubernari egenum opis oportet, ita juste corripitur immoderatum libertatis necesse est: jure ab initio hominis per bona malaque alternantia, exerceri ²² hunc mundum sentit, ²³ quisquis per se atque in se humanum genus videt: deinde cum ab ipso primo homine peccatum punitionemque peccati cœpisse doceamur: porro autem cum etiam ²⁴ isti de mediis temporibus inchoantes, quamvis superiorum ²⁵ nusquam meminerint, nihil nisi bella cladesque descripserint (quæ bella quid aliud dicenda sunt, nisi ²⁶ vergentia in alterutrum mala: mala autem ²⁷ hujusmodi quæ tunc gerant, sicut et nunc sunt ²⁸ in quantum sunt, sine dubio, aut manifesta peccata sunt, aut occultæ punitiones peccatorum), quid impedimenti est nos ejus rei caput pandere, cujus illi corpus expresserint; et ²⁹ priora illa sæcula, quæ multo numerosiora monstrabimus, vel tenuissimo testari relatu similes miseriae pertulisse? Dicturus igitur ab orbe condito

IIAVERCAMPI NOTÆ.

rat hic a glossemate nescio quo, et *pia*. LAUT. — Lugd. Bat. tert. *pia* agnoscit, sed *bona* non, et ab utroque quidem ms. Flor. sec. et tertio, et Periz., absunt, quæ deleri vult Lautius, et *pia*, immo, neque Ultr., neque Meus, neque Edit. Aug. agnoscunt; utrum tamen deleri debeat, vehementer dubito, immo nego; nam cum bonam pronuntiet Orosius Divinam providentiam, bonitatem illam a pietate et justitia deducit; quod sic eum voluisse docent sequentia de homine ejusque natura, quæ divisioni huic respondent, atque divinæ naturæ opponuntur, sicut *pie gubernari egenum opis oportet, ita juste corripitur, etc.*, pro quo et *juste corripitur* Aug. ed. et pr.; in pr. quoque *immoderate libertatis*.

²⁰. *Agitur mundus et homo*. Lugd. Bat. tert., *hic mundus et homo*. In ed. Aug. legitur, *Agitur*; alius: *regitur hic mundus et homo*, pro more, quo illud quod in scriptis codd. reperiebant, fideliter representant nonnumquam primæ edd. Transponunt alii, *agitur et homo et mundus*, ut editio prima, quæ sine anno prodiit cura Æneæ Vulpis Vicentini, atque edd. Venetæ.

²¹. *In infirmus et contumax est*. Ex Flor. sec., L. B. tert. atque edit. pr. et Aug. copulam et addidi: et *infirmum contumax est*, legit Flor. tert. Mox gubernare ed. pr. et Venetæ.

²². *Hunc mundum*. Flor. tert. *hunc modum*, male; respondent enim iis quæ præcedunt, *agitur mundus et homo*.

²³. *Quisquis per se atque in se, etc.* Id est, quicumque et se ipsum agnoscat esse hominem, eaque imbecillitate, quæ ab humano genere abesse non potest, præditum, et reliquos homines ex seipso sibi similes, suæque naturæ consideret. L. B. tert. *quis per se, atque per se h. g.*

²⁴. *Isti de mediis temporibus. Ipsi, etc.*, Ed. Aug.; isti L. B. tert.

²⁵. *Nusquam*. Flor. tert. *numquam*.

²⁶. *Vergentia*. Ed. Hittorp. et alix, *urguentia*. Mala vero in alterutrum vergentia dicit, sicuti supra per *bona malaque alternantia exerceri hunc mundum*.

²⁷. *Hujusmodi*. Flor. sec. et tert., ut et Lugd. Bat. quart. atque Meus *hujus mundi*. Sed *mala hujusmodi* dicuntur quæ *vergentia sunt in alterutrum*.

²⁸. *In quantum sunt*. Excidit postrema vox in edit. et mss. nonnullis; in quibus quoque legitur, *non ejus rei caput pandere*, pro *nos ejus rei, etc.*

²⁹. *Priora illa*. Posterior vox a Lugd. Bat. quart. abest. *Monstravimus pro monstrabimus*, in Lugd. Bat. sec., quart., Flor. ter. et ed. Aug. mss. error vulga-

usque ad Urbem conditam, dehinc usque ad Cæsaris principatum, civitatemque Christi, ex quo sub potestate Urbis orbis ³⁰ permansit imperium: vel etiam ³¹ usque ad dies nostros, ³² in quantum ad cognitionem ³³ vacare suffecero, ³⁴ conflictationes generis humani et veluti per diversas partes ardentem malis mundum, face cupiditatis incensum, ³⁵ e specula ostentaturus, necessarium reor ut primum ipsum terrarum orbem, quem inhabitat humanum genus, sicut est a majoribus ³⁶ trifariam distributus, deinde regionibus provinciisque determinatus, expediam: quo ³⁷ facilius cum locales bellorum morborumque clades ³⁸ ostentabuntur, studiosi quique non solum rerum ac temporum, ³⁹ sed etiam locorum scientiam consequantur.

IO CAPUT II.

Majores mundum in tres partes divisisse, quarum situm, regiones, locaque celebriora succincte admodum describit.

¹ *Majores nostri orbem totius terræ, Oceani limbo circumseptum, triquadrum statuere: ejusque tres par-*

ris est.

³⁰. *Permansit imperium*. Ultr., Perizon., et L. B. tert., *mansit imperium*.

³¹. *Usque ad dies* Lugd. Bat. sec. *ad dies*.

³². *In quantum ad cognitionem vacare suffecero*. Vulgati et manuscripti omnes *vocare* tuentur: sed ut ineptum illud verbum in latinissimum *vacare* mutarem, monuit me doctissimus Palmerius, cui propter egregium in auctoribus restituendis judicium, libens morem gessi, et, si non Orosio suam vocem, saltem sententiæ dedi. LAUT. — *Ad cognitionem* delet Periz.

³³. *Vacare suffecero*. Laudat Palmerii ingenium Lautius. Sed et olim ita exhibuerunt edit. prima et August. quam confirmant insuper mss. Lugd. Bat. sec., tert. et quart., ut et Perizon., Ultr. Meusque; immo Florentini quoque, quorum tertius clare ita legit, in secundo supra *vocare* scribitur *vacare*.

³⁴. *Conflictationes*. Flor. sec. *conflictationem*. Lugd. Bat. quart., *conflictiones*: mox *divisas* pro *diversas* Lugd. Bat. tert. qui, sicuti et quart., *malis* delet in *ardentem malis mundum*.

³⁵. *E specula*. *Specula* editio Augustæ. et ms. Perizon., et Lugd. Bat. sec. et quart., sed *speculo* tert.

³⁶. *Trifariam distributus*. Ultr. et Lugd. Bat. tert. *trifarie distributus*. Lugd. Bat. sec. *trifarie distributus*. Flor. tert. cui Meus et edit. pr. et Aug. *astipulantur, distributum trifariam*. Sed sec., *multifariam distributum*, in quo superscribitur *trifariam*. Omnes iidem propterea mox quoque scribunt *determinatum*.

³⁷. *Facilius*. Lugd. Bat. sec. et Ultr. *facile*.

³⁸. *Ostentabuntur*. *Ostenduntur* Lugd. Bat. quart.

³⁹. *Sed etiam locorum scientiam consequantur*. In ms. Lugd. Bat. tert. invenitur dein hæc rubrica: *Explicit Præfatio. Incipit liber Historiarum S. Orosii de Ormesta mundi*. In Perizoniano quoque, sequenti capiti, tamquam primo, præfigitur hæc rubrica: *Pauli Orosii presbyteri Historiarum de Ormesta (superscribitur Orchestra) mundi adversus Paganos liber primus incipit*. In Flor. tert. quoque legitur, *Orosii de mundi Calamitatibus liber incipit*. De quo libri titulo, et utrum *Orchestra* an *Ormesta* vel *Hormesta*, sit legendum, vide Præfationem nostram.

CAP. II. — ¹. *Majores nostri*. Posteriorem vocem delet Perizon., qui idem codex mox legit *ejusque partes*, sublata voce intermedia *tres*. Admoneri autem lector debet universum hoc Orosii caput, quod de divisione orbis terrarum agit, verbotenus fore legi inter excerpta quædam, sæpius in libello publicata, qui *Æthici Cosmographia* inscribitur.

tes, Asiam, Europam, et Africam vocaverunt: quamvis aliqui duas, hoc est, Asiam, ac deinde Africam² in Europam accipiendam putarint. ³ Asia tribus partibus Oceano circumcincta, per totam ⁴ transversam plagam orientis extenditur. Hæc occasum versus, ⁵ a dextra sui, sub axe septentrionis incipientem ⁶ contingit Europam: ⁷ a sinistra autem Africam **11** dimittit: sub Ægypto vero et Syria mare Nostrum, quod Magnum generaliter dicimus, habet. Europa incipit, ⁸ ut dixi, sub plaga septentrionis, a flumine Tanai, ⁹ qua Riphæi montes, Sarmatico aversi oceano, Tanaim fluvium fundunt: qui præteriens aras ac terminos Alexandri Magni, ¹⁰ in Roxolanorum finibus sitos, Mæotidas ¹¹ auget paludes:

HAVERCAMPI NOTÆ.

2. In Europam accipiendam. Editiones vetustæ, prima, Augustana et Venetæ, sextum casum exhibent, atque legunt in *Europa accipiendam*. Veteres vero præpositionem in cum quarto sextoque casu promiscue usurpassent, et plerumque sono aurium consuluissent, pluribus docuit vir doctissimus mihiq; amicissimus, Henricus Canncgieter, in dissertatione ad Avienum, cap. 19, p. 300 et 301. In Æthici vero Cosmographia vel alia lectio, vel vulgatæ interpretatio occurrit; legitur enim ibi, *Africam vero in Europam adjiciendum desinuerunt*. Mox codex Lugd. Bat. primus, in quo folium est lacerum ab illis cap. primi, *Ninum, magnum (ut dicunt) regem, hic rursus incipit, videlicet a verbis, Asia tribus partibus*. Pro *putarint* Lugd. Bat. sec. *putarent*.

3. Asia tribus partibus. Pomponium Melam sequitur; in lib. 1, cap. 2, de Asia: *Tribus hanc e partibus tangit Oceanus, ita nominibus, ut locis differens. Eous ab oriente, a meridie Indicus, a septentrione Scythicus*.

4. Transversi plagam. Perizon. et Meus *transuam plagam*.

5. A dextra sui. Meus et Lugd. Bat. tert. *ad dextram sui*.

6. Contingit Europam. Flor. tert. *contrahit*, quasi vellet, *contra agit Europam*, pro adversa Europæ occurrit, vel, ut loquitur Pomponius Mela lib. 1, cap. 2, *fit venienti obviam*. Verum ita scripsisse Orosium non puto, qui apte dicit incipientem Europam sub axe septentrionis ab Asia *contingi*, Africam vero a sinistra *dimitti*, quoniam tenuæ ad septentrionem, qua Asiæ jungitur, Europæ est spatium, cum Africa a sinistra longe sese dimittat, ut inspicienti tabularum quibus terrarum situs describitur, patebit. Cum vulgata scriptura consentit Æthici Cosmographia.

7. A sinistra autem. Postremam vocem delent mss. Ultr. et edit. prima et August.

8. Ut dixi, sub plaga. Hæc non inveniuntur in mss. Ultr. et edd. prima et Aug., quæ Edit. pro *septentrionis* habent *septentrionalis*, leguntque *Europa incipit septentrionalis*, quasi opponeretur illi quod aliquanto post sequitur, *Europæ in Hispania occidentalis*. Apud Æthicum, mutatis paululum verbis, *Europæ incipit initium sub plaga septentrionali a flumine Tanai, etc.*

9. Qua Riphæi montes. Pro qua Ultr., L. Batt. sec. et quart., quo, et mox *insundunt*: tert. dein sec. *oras*, pro *aras*, et *fundunt*. Flor. sec. et tert. ut et edd. prima et Aug. *fluvium fundunt*.

10. In Roxolanorum. In hoc capite, quo orbis terrarum summam describitur, sunt nonnulla vocabula barbara, quæ apud alios scriptores non facile invenias; in iis nos antiquorum librorum auctoritati plurimum tribuendum putavimus. In eo tamen quod hic legitur, in *Roxolanorum finibus*, impressam lectionem retinimus. Nam in manuscriptis est, *Rhobosorum*, ut alii quoque annotarunt. Flor. sec.

quarum immensa¹² exundatio juxta¹³ Theodosiam urbem Euxinum Pontum late ingreditur. Inde juxta Constantinopolim¹⁴ longæ mittuntur angustiae, donec eas¹⁵ mare hoc quod dicimus Nostrum, accipiat. Europæ in Hispania occidentalis oceanus¹⁶ terminus est, maxime ubi apud Gades insulas Herculis columnæ visuntur, et Tyrrheni maris faucibus Oceani æstus immittitur. Africæ principium est a finibus Ægypti urbisque Alexandria, ubi¹⁷ Parætonium civitas sita est, **12**¹⁸ super hoc mare Magnum, quod omnes plagas terrasque medias interluit. ¹⁹ Unde per loca quæ accolæ Catabatmon vocant, haud procul a castris Alexandri Magni, et²⁰ super lacum Caleartium, deinde juxta²¹ superiorum fines

et tert. Lugd. Bat. pr., tert. et quart., Meus et Ultr., et edition. antiquæ et Æthicus, *Robosorum* vel *Rhobosorum*. Lugd. Bat. sec., *Robastorum* ut et Perizon. et Ultr.; *rochbaos basorum* edit. Aug. Mox Flor. sec. *finibus situs Meotidas*. In marg. Al. *Scithas Meotidasque*. At tert. *simbrissia sicca Meotidas*.

11. Auget paludes. Lugd. Bat. tert. *augent paludes*, quasi eo usque Riphei montes porrecti decursu aquarum Mæotidas paludes auferent.

12. Exundatio. Æthicus *inundatio*, quod ex meo ms. hic confirmatur.

13. Theodosiam. Inter oppida Cimmerica enumeratur a Mela lib. II, cap. 1: *In paludem vergentia Sataarchæ tenent: in Bosporum Cimmerica oppida, Myrmecion, Panticapæum, Theodosia, Hermisium: in Euxinum mare, etc.*

14. Longæ mittuntur angustiae. Id est, per longum spatium mare coarctatur. *Emittuntur* Lugd. Bat. pr., tert., Perizon., et Meus; reliqui *mittuntur*, quod et servant Æthici excerpta. Vulgo *longe*.

15. Mare hoc quod dicimus Nostrum. Lugd. Bat. quart. *mare quod, etc.*, deleto hoc. Sec. *mare hoc Nostrum quod dicimus*. Perizon. *mare hoc Magnum quod dicimus, accipiat*. Ultr. *mare hoc Nostrum quod Magnum dicimus*.

16. Terminus est. Editiones quædam antiquæ, ut Hitorp. et Cervicorn. sive Bolsuingiana, legunt *terminus est*, quod et exhibet ms. Florent. sec., sed superscripta lectione, quæ in tert. Flor. et reliquis mss. omnibus atque editis, ut et Æthico, invenitur, *terminus est*. Quæ sequuntur ita exhibet Lugd. Bat. tert., et maxime, *ubi apud Gades insulas Tyrrheni maris faucibus oceani æstus mittitur*.

17. Parætonium. Flor. tert. *Parentorium*, sec. ut et edit. August. *Paræthion*. Æthici excerpta *Partheno*.

18. Super hoc mare Magnum. Cum sic in Æthico exstet, et magno consensu omnes fere legant mss., nescio cur editi transponant *mare hoc*. Pro *interluit* Lugd. Bat. sec., *interfuit*, ut et Flor. tert. et Ultr.

19. Unde per loca. Lugd. Bat. tert. et quart. una cum edit. prima et Aug. *malunt inde*. Pro *Catabatmon* in edition. illis est *Catabathynon*, et in mss. Ultr. *Cathapatmon*; in Flor. tert. *Chatabitium*, in quo pro castris legitur a *Chaxitre*.

20. Super lacum Caleartium. Gerardus Bolsuinge, qui primam Hitorpianam editionem e vetustis libris emendavit, ex illis annotavit legi, *Alearsum* et *Chilearsum*; nos in manuscriptis, *Halearsum*, *Calearsum*, et *Caleartium*, invenimus. Fabra. — Magnam et ipse varietatem scripturæ in mss. inveni. Exhibent enim Flor. sec. *Calearsum*, tert. et Meus *Chalearsum*; Lugd. Bat. pr., tert. et quart., *Calearsum*; Ultr. *Helearsum*, Perizon. *Calearsum*, edit. Augustana *Learsum*, Æthicus *Galearsum*. Sed omnium priuam servat *Caleartium*, ut et Venetæ omnes.

21. Superiorum fines. Flor. sec. *superiora sine* in margine, *superiores fines*.

²² Avasitarum, ²³ missa in transversum per Æthiopia deserta meridianum contingit oceanum. Termini Africae ad occidentem iidem sunt qui et Europae, id est, fauces Gaditani freti. Ultimus autem ²⁴ finis ejus est mons Atlas, et insulae quas Fortunatas vocant. ²⁵ Et quia breviter generales tripartiti orbis divisiones dedi, ipsarum quoque partium regiones, sicut pollicitus sum, significare curabo. Asia ad mediam frontem orientis habet in Oceano Eoo ostia fluminis Gangis, ²⁶ a sinistra ²⁷ promontorium Caligardamna, **13** ²⁸ cui subijcet ad Eurum insula ²⁹ Taprobane: e qua oceanus Indicus vocari incipit, a dextra habet ³⁰ Imai montes,

A ubi Caucasus deficit, promontorium ³¹ Samaram: ³² cui ad aquilonem subjacent ostia fluminis ³³ Octorogoræ: ex quo oceanus Sericus appellatur. In his finibus India est, quæ habet ³⁴ ab occidente flumen Indum, ³⁵ quod Rubro mari excipitur: a septentrione montem Caucasum: ³⁶ reliqua (ut dixi) Eoo et Indico **14** Oceano terminatur. Hæc habet gentes quadraginta quatuor, absque insula Taprobane, quæ habet decem civitates: et absque ³⁷ reliquis insulis habitabilibus plurimis. A flumine Indo, ³⁸ quod est ab oriente, usque ad flumen Tigrim, quod est ad occasum, regiones sunt istæ: Aracosia, Parthia, Assyria, ³⁹ Persis

IIAVERCAMPI NOTÆ.

22. Avasitarum. Edit. prima et Venetæ *Avasitarum*, et sic quoque invenitur in mss. Ultr. et Perizon. *Ausitarum* habet Lugd. B. pr. et tert.

23. Missa in transversum. Lugd. Bat. tert. *missa transversum* deleto in, quart. *emissa in transversum*.

24. finis ejus est. Mediam vocem *ejus* non agnoscit ms. Periz.

25. Et quia breviter. In Æthici *Cosmographia* p. 724 Edit. Gronov. ad Melæ lineam: *Breviter trium inter se partium divisiones diximus: Sed ne quid ad plenissimam instructionem desit, ipsarum quoque partium regiones, situs et provinciarum terminos demonstrabo, ut absque fastidio universa lector agnoscat, vel numerum gentium commanentium. Asia a media fronte in oriente habet*, etc. Quæ adduxi, ut pateat ex Orosio fuisse descriptam, paucis immutatis, illam *Cosmographiæ*, sub Æthici nomine, partem; puto enim scriptum illud Orosii temporibus esse posterius.

26. A sinistra. Cod. Perizon. in sinistro.

27. Promontorium Caligardamna. Sic est in vetustis, cum in vulgatis legatur, *Calligicum*. FABR. — Codices mss. Flor. sec. *Caligar damana*, tert. conjunctum *Caligardamana*, quod et in prioribus Fabricii editionibus et Augustana existit, et in mss. Lugd. Bat. pr., tert., quart., ut et Ultr. et Perizon. Lugd. Bat. sec. *Caligardama* scribit, *Meus Caligardammen*. Antiquissima vero edit. prima *Caligardamanam*. *Cosmographia* Æthici *Calidurdam*; at Vincentius Bellovacensis, *Taligardamana*, littera C, quæ vocem inchoare debebat, translata ad *Taprobane* quod sequitur, et apud illum *Caprobana* scribitur. In Speculo enim Historiali hujus Vincentii lib. v, cap. 47 excerptum Orosii de Asiae situ occurrit, a verbis, *Asia ad mediam usque ad alios insulis habitabilibus plurimis*. At Venetæ edit., Hittorp. et Bolsuing. habent *Calligicum*, quod sine dubio ex mss. hauscerunt; nam editiones Venetæ, sive earum prima (reliquæ enim eandem sequuntur) ex mss. expressæ sunt. Videtur igitur illud *Calligicum* esse depravatum pro *Colligicum*, pro quo apud Plinium quoque existat *Cotiacum* lib. vi, cap. 22; nam, sicuti observavit Christoph. Cellarius tomo II *Geographiæ Antiquæ*, sive *Notit. Orb. Antiq.* p. 877, *κῶρον ἄρπον καὶ κολλίγικον*, id promontorium a scriptoribus Græcis vocatur.

28. Cui subjacet. Editiones Venetæ, cui *sumanet*, quod et invenitur in editione prima.

29. Taprobane. Lugd. Bat. omnes, *Taprobana* et hic et infra. De hæc insula plerique doctorum conveniunt, eandem esse, quæ hodie *Ceylan* dici solet, de qua vide Christoph. Cellarii *Notitiam Orbis Antiqui* tomo II, p. 876, 877.

30. Imai montes. Edition. antiquæ, prima, Venetæ, Hittorp., Bolsuing., *Emodos montes*. August. *Timari montis*, Vincent. Bellov. *Timani montis*. Mss. Florent. sec. *Imari montis*, tertius in mari habet

B montis. Ultr. *ima in montium*, Perizon. et *Meus Imani montis*, Lugd. Bat. omnes *Imavi montis*. In quibus omnibus *montis* pro *montes* scribitur more antiquo, vel adjici debet *jugum*, prout in Æthici sit *Cosmographia*, in qua legitur, *dextra* (vel *a dextra*) *habet Imai montis jugum*. Imaum vero montem Emodo aliisque cohærere, docuit Plinius lib. vi, cap. 17: *Junguntur inter se Imaus, Emodus, Parapamisus, Caucasus, a quibus tota decurrit* (India scilicet) *in planitiem immensam et Ægypto similem*. Docet ibidem, Plinius, *Emodorum promontorium Imanum vocari*.

31. Samaram. Alii legunt *Samara*, inter quos Vinc. Bell. et Æthicus, quod confirmat Florent. sec. et tert., nisi quod in posteriori sit *Sontora*; prætereâ Lugd. Bat. pr., Periz. et Meus, atque edit. Ang. *Samarum* servant ed. prima et ms. Ultr. *Samara* maluit Hittorp. et Bolsuing. *Samaraa* Lugd. Bat. sec. *Samarata* tert. Qui *Samara* legunt, ut quartum casum numeri pluralis, generis neutrius, considerant.

32. Cui ad aquilonem subjacent. Æthicus a lectione vulgata discedit; in eo enim legitur, *quod aquiloni subjacet, ad ostia*, etc.

33. Octorogoræ Vincent. Bellov. Ortogoria. Æthici *Cosmogr. Octacordis* vel *Octacordis*. Ed. Aug. *Ottoroboræ*. Mss. vero omnes et editiones reliquæ vel *Ottorogoræ* vel *Octorogoræ* exhibent. A Cellario juxta Emodos et Sericos montes *Octorocoræ* recensentur Tom. II *Geogr. Antiq.* p. 889. Pro *Sericus* vulgari errore *Syricus* quidam editi. et mss.

34. Ab occidente. Ultr. *ad occidentem*. Flumen *Indum* in *Melum* transmutat Vinc. Bellov.

35. Quod Rubro mari excipitur. Transponit lenius Periz. *mari Rubro*. At apud Vincentium legitur, *quod Rubro mari accurrit*.

36. Reliqua (ut dixi). Id est, reliqua India; at mss. Lugd. Bat. pr., sec. et tert., *reliqua, ut dixi, Eoo et Indico terminantur Oceano*. Ed. Hittorp. et Bolsuing. interjecta voce, *reliqua pars, ut dixi, Eoo et Indico Oceano terminatur*. Vulgatum tuentur mss. Florent. sec., tert., Lugd. Bat. quart., Periz., Ultr. et Meus.

37. Reliquis insulis habitabilibus plurimis. Sic existat in Lugd. Bat. pr., tert., quart., et in reliquis mss. omnibus, præterquam in Lugd. Bat. sec. et Ultr., in quibus est, *insulis reliquis habitabilibus quam plurimis*. Ed. Hittorp. et Bolsuing. quoque amant *quam plurimis*, contra reliquas vetustiores omnes.

38. Quod est ab oriente. Lugd. Bat. delet *est*, et mox cum ed. August. legit, *quod est ab occasu*, non male.

39. Persis. Mss. plures, ut Florent. sec., tert., Lugd. Bat. pr., sec., quart., et Ultr., una cum edit. Bolsuing., August., Venetis, et prima, *Persida* legunt, pro *Persia*, ut puto, sicut in meo codice existat.

et Media : situ terrarum ⁴⁰ montoso et aspero. ⁴¹ Hæ a septentrione habent montem Caucasum, a meridie mare Rubrum et sinum Persicum : ⁴² in medio autem sui, flumina præcipua ⁴³ Hydaspem et Arhim. In his sunt gentes triginta duæ. Sed generaliter Parthia dicitur, quantumvis ⁴⁴ Scripturæ sanctæ universam sæpe Mediam vocent. A flumine Tigri, usque ad flumen Euphratem, Mesopotamia est, incipiens a septentrione inter montem Taurum et Caucasum : ⁴⁵ cui ad meridiem succedit Babylonia, deinde Chaldæa, novissime ⁴⁶ Arabia Eudæmon : quæ inter sinum Persicum et sinum Arabicum angusto terræ tractu orientem versus extenditur. In his sunt gentes ⁴⁷ **15** viginti et octo. A flumine Euphrate, quod est ab oriente, usque ad mare Nostrum, quod est ab

occasu, deinde a septentrione, id est ⁴⁸ a civitate Dacusa, quæ in confinio Cappadociæ et Armeniæ sita est, haud procul a loco ubi Euphrates nascitur, usque ad Ægyptum ⁴⁹ et extremum sinum Arabicum, qui est ad meridiem, longo angustoque sulco saxis insulisque ⁵⁰ creberrimo, a Rubro mari, id est, ab Oceano, occasum versus ⁵¹ extenditur Syria, quæ sic generaliter nominatur, habetque maximas provincias, ⁵² Commagenam, Phœniciam et Palæstinam, **16** absque Saracenis et Nabatæis, quorum gentes sunt duodecim. In capite Syriæ Cappadocia est, quæ habet ab oriente Armeniam, ab occasu Asiam, ab aquilone ⁵³ Themiscyrios campos et mare Cimmericum : a meridie Taurum montem, cui subjacet Cilicia et Isauria ⁵⁴ usque ad Issicum sinum, qui spectat con-

IIAVERGAMPI NOTÆ.

40. Montoso et aspero. Lugd. Bat. tert., Meus et Perizon., *montuoso*, et sic quoque edit. Bolsuing. cum Venetis. Utrumque a Latinis scriptoribus usurpatur, unde sicuti hic *montoso atque aspero*, invenies *montosis asperis* conjunctim apud Plin. edit. Harduin. tom. II, p. 401; contra apud eundem *montuosis partibus, et montuosa planis præferenda*, ibid. p. 408 et p. 49. *Montosa* vero dixit idem tom. II, p. 3, sive lib. XVI, cap. 5, *jam etiam in montosis, planisque distant*.

41. Hæ a septentrione habent. Mss. Lugd. Bat. tert. et Meus, atque Ultr., ad solam referunt Mediam, et scribunt, *Hæc a septentrione habet*, etc.

42. In medio autem sui. Meus, in medio sui.

43. Hydaspem et Arhim. In Cosmographia Æthiici legitur, *Hydraspem et Carbin*. Ed. Aug. *Indaspen et Arhimin*. Flor. sec. *Ydaspen et Arbin*, sed correctum alia manu *Arben*; tert. *Iatlasper et Arbra*. Lugd. B. sec. cum edit. August., Venetis et prima, *Hydaspem et Arabin*, vel *Arabim*; pro quo Lugd. Bat. tert., *Ara Arhim*. Hunc autem, qui in Gedrosia est, fluvium varie apud veteres auctores scribi docuit Cellarius Geograph. Vet. tom. II, p. 849, nimirum, *Arbin, Arabin, Arabium, Artabin et Artabium*.

44. Scripturæ sanctæ. Ed. Aug. *scripturæ sacræ*, prout voces illæ sæpissime in mss. et antiquis editionibus permutari solent. Mox eadem edit. legit *A flumine igitur Tigri*; aliquanto post vox sæpe a Flor. tert. abest; *montem Tauri* vero, pro *montem Taurum* legit Flor. tert.

45. Cui ad meridiem. Flor. tert., *cui a meridie*.

46. Arabia Eudæmon. Editio omnium princeps ita hunc locum constituit, *novissime Arabia, ea demum inter sinum Persicum*, etc. Sed contra mss. ed. August. *Eudæmon* delet.

47. Viginti et octo. Copulam et ex mss. melioribus interseruimus. *Viginti quatuor* exhibet Lugd. Bat. quartus; in *quod est*, posteriorem vocem delet L. B. tert.

48. A civitate Dacusa. Ita nos ex iisdem libris, pro quo vulgo, *Dacuta*, et *Dagusa*, legitur. Apud Plinium libro sexto capite vigesimo quarto, et libro sexto capite decimo nono hoc oppidum *Dacusa*, nominatur. FABR. — Varie hujus urbis nomen, non modo in Orosii codicibus, sed et aliorum scribitur, sicuti patere potest ex Cellarii Geogr. Antiq. tom. II, p. 553, et Notis clariss. Petri Wesselingi ad Antonini Itinerarium p. 209. Ex mss. Orosii *Dacusa* clare exhibent Flor. sec., Perizonian. et Meus; *Dotusa*, Flor. tert.; *Decusa* Lugd. Bat. pr., sec., tert., quart., ut et Ultr.; in Æthici Cosmogr. *Acusa* legitur. Edit. princeps omnium *Dacusa* quoque præfert, cum qua consentit Augustana. At vero *Dacuta* habent Venetæ omnes et Hittorpiana atque Bolsuing. sive Cervicorn., in qua ad marg. notatur, *Al. Dagusa*. Fabricii vero editiones *Dacusa* exhibent, quod

B ille in Notis suis probat. Urbium vero nomina, præsertim minus illustrium, apud antiquos scriptores, et in ipsis nummis, quod Saxiæ, Cretensis urbis, exemplo, nuperrime, ad Syllogem scriptorum de vera Pronunt. Linguae Græcæ probavimus, non uno modo neque nunc scripta inveniuntur neque olim esse ferri solebant.

49. Et extremum sinum Arabicum. Editiones Venetæ et ad, etc. Sed prima omnium, et ad *extremum sinum Arabiæ*. Mox est delet L. B. tert. et leg. t. qui ad *meridiem*.

50. Creberrimo. Aug. *creberrimis*; ali. quanto post, *oc-tenditur* pro *extenditur* Florent. sec.

51. Extenditur Syria. Omnes hactenus editiones sædissimum hic occupavit mendum, ex mala distinctione natum, qualis passim in mss. quoque invenitur. In omnibus enim major distinctio ponitur post *extenditur*, cum tamen minime ibi sensus distingui debeat, neque integer sit, nisi cohæreat cum *Syria*, quomodo in membranaceo meo codice, optimæ notæ, inveni. Ita videlicet hactenus lectum fuit, *ab Oceano occasum versus extenditur. Syria generaliter nominatur, habens maximas provincias*, etc., et sic quoque in editione principe et reliquis, nisi quod rectius Augustana reponat *habetque maximas provincias*, quod a quatuor Lugd. Bat. atque insuper Ultrajectino confirmatur, qui legunt *habetque max. prov.*; unicus vero Perizonianus, chartaceus quidem et recens, sed multis membranaceis et antiquioribus haud raro melior, huic loco medicinam affert, dum post *Syria* interserit, *quæ sic*. Quare non dubitavimus ex hisce adminiculis locum ita constituere, *extenditur Syria, quæ sic generaliter nominatur, habetque maximas*, etc., licet *habens* sit in Flor. sec., tert., et Meo, eodem sensu.

52. Commagenam. Propius ad scripturam Græcam *Commagenen* editio prima Hittorp. et Cervicorn. Sed tamen constanter mss. omnes *Commagenam*, quibus et ed. Aug. ut et Æthici Cosmographia accedit. Ultima hujus commatis transponunt ed. pr. et Venetæ *duodecim sunt*.

53. Themiscyrios. Monstra lectionum, ut sæpe, in mss.: *chemiscyrios* Flor. sec., *Themisciros* tert., *Themisterios* Ultr. et Lugd. Bat. sec., *Themistrios* Perizon., et mox *Cimbricum* pro *Cimmericum* Lugd. Bat. pr. Themiscyrii campi (per y enim, secus quam per i, uti a Fabricio factum est, scribuntur) noti sunt apud geographos et scriptores Græcos fertilitate sua.

54. Usque ad Issicum sinum. Edit. Hittorp. et Cervicorn. sive Bolsuing. *usque ad Cilicinum sinum*. Prima, ut et Augustina et Fabriciana, *usque ad Cilicum sinum*, quomodo in inss. Flor. sec., tert., et in omnibus Lugd. Bat. Meoque et Perizon. exstat, neque Ultr. aliquid mutat, sed ad delet. Vetus adeo mendum est, ut in Æthici Cosmographia quoque legatur. Scribi tamen debet, ut reposui, usque ad *Issicum* sive

tra insulam Cyprum. ⁵⁵ Asia regio, vel (ut proprie dicam) Asia Minor, absque orientali parte ⁵⁶ quæ ad Cappadociam Syriamque progreditur, undique circumdata est mari: a septentrione Ponte Euxino, ab occasu Propontide atque Hellesponto, a meridie mari Nostro, ubi est mons Olympus. Ægyptus inferior ab oriente habet Syriam Palæstinam, ab occasu Libyam, a septentrione mare Nostrum, ⁵⁷ a meridie montem, qui appellatur ⁵⁸ Climax, et Ægyptum superiorem, fluviumque Nilum, ⁵⁹ qui ⁶⁰ de littore incipientis maris Rubri **17** videtur emergere in loco, qui dicitur ⁶¹ Mossylon emporium: deinde diu ad occasum profluens, ⁶²

A faciensque insulam nomine Meroen in medio sui: novissime ⁶³ ad septentrionem inflexus, tempestivis auctus incrementis, ⁶⁴ plana Ægypti rigat. Hunc aliqui auctores ferunt, haud procul ab Atlante habere fontem, et continuo ⁶⁵ arenis mergi: inde interjecto brevi spatio, ⁶⁶ vastissimo lacu exundare, atque hinc Oceano tenuis, orientem versus per ⁶⁷ Æthiopica deserta prolabi, rursusque inflexum ⁶⁸ ad sinistram, ad Ægyptum descendere. Quod quidem verum est, esse hujusmodi fluvium magnum, qui tali ortu, talique cursu sit, et re vera ⁶⁹ omnia Nili monstra gignat; **18** ⁷⁰ quem utique prope fontem barbari

HAVERCAMPI NOTÆ.

num, ad quam lectionem nos relegant codices Veneti, ex quibus editio, quæ prima in illa urbe anno 1483 prodit, nos manuducit; in ea enim legitur *Isicus*, quod cum vel scripturæ vel typorum mendam agnoscerent editiones, quæ postea ibidem prodierunt, *Isicum* reposuerunt.

55. *Asia regio*. Lugd. Bat. sec. et quart. *Asiæ regio*; pr. et tertius *Asiæ vero regio*. Pro vulgata stant reliqui omnes, et Æthiici Cosmographia.

56. *Qua ad Cappadociam*. Flor. sec. quæ pro qua, Perizon. mox et *Syriam* pro *Syriamque*.

57. *A meridie*. Perizon. ad *meridiam*. Mox Flor. tert., *ibi est mons Olympus*: verum *ubi* (quod in textu deerat) in margine ponitur.

58. *Climax*. Flor. tert. *Dimax*. In Fabricianis editionibus male per y scribitur *Clymax*, contra rationem appellationis Græcæ, a gradibus sive scalis desumptam. *Δίμαξα* scriptores Græci hunc montem vocant, faucium angustias nobilem, atque non longe ab ultima Lyciæ urbe, quæ ad Pamphylia fines est, Phaselide, collocant, ut Polyb. lib. 1, cap. 72, Plutarch. in Vita Alexandri p. 674, aliique.

59. *Qui de latere incipientis maris*. Olim *littore* legebatur, quo quid aridius? LAUT.

60. *De littore*. Non potuit hanc lectionem conquire Lautius, itaque mutandam censuit. Servant nihilominus unanimi consensu omnes mss. et editi. Id certum est, Nili fontes olim fuisse incognitos et propterea variis et absurdas quoque de origine nobilissimi fluvii opiniones fuisse traditas. Inter quas hæc quoque videtur una fuisse, ex littore Rubri maris, ubi id incipit, ad Mossylon, emergere. Novum certe haud est, neque nostris temporibus incognitum, in arenoso littore, immo ad litus, sub aquis marinis, scaturire fontes magnoque impetu perrumpere et ebullire. Præterea, cum Mossylon nominat Orosius, ex loci ejus ad mare situ, defendi videtur vetus lectio, ut sic non de *latere*, sed de *littore*, ad quod Mossylon situm fuit, incipientis maris Rubri, crediderint quidam ex Veteribus Nili fontes erumpere.

61. *Mossylon emporium*. Vera scriptura promontorii hujus et emporii ad maris Rubri initium, quo Veteres testantur cinnamomum develi solitum fuisse, est *Mossylon*, vel *Mosylon*, vel potius *Moissylon* quomodo in Lugd. Bat. tertio scribitur, ex origine appellationis suæ. Æthiici Cosmographia et Plinius lib. vi, cap. 29, hic tomo I ed. Hard. p. 342 et 343, ita efferunt: *Promontorium* (scribit Plinius) *et portus Mossylicus, quo cinnamomum devehitur. Huc usque Sesostri exercitum ducit. Et mox: A Mossylo promontorio Atlanticum mare incipere vult Juba. Nunc dici le Cap de Gardafu notat Harduinus. Æthiici Cosmographia, p. 723, A meridie montem, qui appellatur Climax, et Ægyptum superiorem, fluviumque Nilum, qui de littore incipientis maris Rubri videtur emergere in loco, qui dicitur Mossylon emporium. Codices quidam ibi Moissylon habent, et in Orosii Codicibus varie quoque hoc nomen depra-*

vatum fuit: in Flor. sec. *Mossilonporium* superscript. B *Monstilonporium*; Lugd. Bat. pr. et sec. *Mosselon*, ut et Ultr.; *Moissilon* ed. Aug. Quidam codices et editi *Mosilon* scribunt, sed recte cum y Perizon., nam Ptolemæo vocatur *Μόσσυλον ἄκρον καὶ ἐμπορίον*. Notabilis autem sequitur lectio in Lugd. Bat. sec. et Ultr. qui post hæc verba subjungunt, *id est ortus aquæ*, explicantes scilicet vocem *Mossylon*, idemque in quarto Lugd. Bat. superscribitur, quod egregie confirmat veterem et constantem codicum lectionem in Orosio de littore, non de latere, contra Lautium; nam si emporium id ab ortu aquarum nomen traxit, si in littore ad mare situm fuerit, de littore Nili fontes ibidem nasci credere quidam poterunt.

62. *Faciensque insulam*. Ita Ed. Aug. et mss. quidam, alii, *faciens insulam*. Lugd. Bat. sec. supra *dein* pro *deinde*.

63. *Ad septentrionem*. Florent. sec. et tert. a septentrione: pro *tempestivis* edd. pr. et Venetæ habeat *tempestivisque*.

64. *Plana Ægypti rigat*. Flor. sec. *inrigat*, ed. Aug. *irrigat*: pro *plana* Lugd. Bat. sec., *plagam*, Ultr. *plaga*.

65. *Arenis mergi*. Perizon., ab *arenis mergi*.

66. *Vastissimo*. Meus et *vastissimo*. Lugd. Bat. sec. *faustissimo*.

67. *Æthiopica deserta*. Lugd. Bat. sec. et Ultr. *Æthiopiæ deserta*, mox rursusque Flor. sec. et tert.

68. *Ad sinistram*. Lugd. Bat. pr., sec., tert., *ad dunt partem*.

69. *Omnia Nili monstra gignat*. Edit. pr. *tot tantæ monstra gignat*, neque aliter Venetæ. In Æthiici Cosmographia hæc leguntur: *Quod quidem verum est, esse hujusmodi fluvium manifestum et magnum, qui tali ortu talique cursu sit, ut Nilos intelligatur: nam et monstra et cætera similia gignit*. Recenset hic Orosius opinionem eorum, qui Juba junioris, regis Mauritaniae, et nobilis historici, sententiam sequebantur. Fontes enim Nili is ex Mauritania inferiore et Atlante monte accessiverat. Plinius lib. v, cap. 9, sive tom. I, p. 255, *Originem* (ut *Juba rex potuit exquirere*) *in monte infericris Mauritaniae, non procul Oceano habet, lacu protinus stagnante, quem vocant Nilidem. Ibi pisces reperiuntur alabeta, coracini, siluri. Crocodilus quoque inde ob argumentum hoc Casareæ in Iseo dicitur ab eo spectatur hodie*. Sequitur deinde luculenta ejus fluvii, Orosianæ non absimilis, descriptio. Est et Amnitani Marcellini locus commode ab Harduino Emend. 31 p. ibid. 295 adductus ex scriptoris ejus lib. xxii p. 229: *Res autem Juba, Punicorum confusus textu librorum, a monte quodam oriri eum exponit, qui situs in Mauritania despectat Oceanum: hisque indicibus hoc proditum ait, quod pisces et herbae, et belluæ similes, per eas paludes gignuntur*.

D 70. *Utique prope fontem*. Auxilio lib. Colon. hinc loco medicinam feci. Prius erat: *quem utique proprie: sane improprie, probant hoc ea quæ sequuntur; Cæteri vero accola, Nuchul vocant. Prope*

⁷¹Dara nominant, cæteri vero accolæ ⁷²Nuchul vocant. A Sed hic in regione gentis, quæ ⁷³Libya Ægyptia vocatur, laud procul ab illo fluvio, quem a littore maris Rubri prorumpere diximus, immenso lacu acceptus ⁷⁴absumitur: Nisi forte oculo meatu in alveum ejus, qui ab oriente descendit, eructat. Ægyptus superior in orientem per longum extenditur, cui est a **19** septentrione sinus Arabicus, a meridie Oceanus. Nam ab occasu ex inferiore Ægypto incipit, ⁷⁵ad orientem Rubro mari terminatur, ubi sunt gentes vigintiquatuor. Et quoniam ⁷⁶meridianam partem universæ Asiæ descripsimus, superest ut ab oriente ad septentrionem pars, quæ restat, expediatur. Mons Caucasus inter Colchos, qui sunt super Cimmericum mare, et inter Albanos, qui sunt ad ma-

ro Caspium, primum attollitur: ejus quidem ⁷⁷usque in ultimum orientem unum videtur jugum, sed multa sunt nomina: et multi hoc ipsum jugum ⁷⁸Tauri montis credi volunt: quia re vera ⁷⁹Parchoatras, mons Armeniæ, inter Taurum et Caucasum medius, continuare Taurum cum Caucaso putatur: sed hoc ⁸⁰non ita esse, discernit fluvius Euphrates, ⁸¹qui, de radice Parchoatras montis effusus, tendens in meridiem, ipsum ad sinistram, ⁸²Taurum excludit ad dexteram. Itaque ipse Caucasus inter Colchos et Albanos, ubi et ⁸³portas habet, mons Caucasus dicitur, à portis Caspiis usque ad Armenias pylas, vel usque ad fontem ⁸⁴Tigridis fluminis, inter Armeniam et Iberiam, montes Acroceraunii dicuntur: a fonte Tigridis usque ad ⁸⁵Carras civi-

HÆVERCAMPI NOTÆ.

fontem ergo, id est, ubi oritur. LAUT. — Immo sic legebatur diu ante Lautium (qui solas Fabricianas consuluit editiones), in prima edit. ut et Aug. Venétis, Hittorp., Cervicorni, adeoque vetustis omnibus, ut et libris mss. qui passim exhibent solito scribendi more *ppe*, nisi quod in Lugd. Batt. pr. et quarto legatur *propemodum*. Unde igitur in Fabricianas editiones *proprie* irrepperit vix scio. Florent. sec. pro utique legit *utice*, quasi vellet *Uticæ*, quæ urbs, prope Carthaginem, longissime a fonte Nili, quem Juba ad Atlantem in Mauritania quæsitiv, abest.

71. *Dara nominant*. Barbari illi, qui prope fontem sunt vel habitant (quod subintelligi debet) fluvium hunc, sive principium cursus ejusdem Dara vocant, qui longius ad eundem habitant, id est, cæteri accolæ, Nuchul vocant. Pro *barbari dara*, Flor. sec. et Ed. Aug. *Barbarida*. Lugd. Bat. sec. ut et Ultr. *herbam clara*.

72. *Nuchul*. Terminatio probat Africanum esse nomen, quod inflectendo ad Latii sermonis usum in *Nilidem* migrasse (prout apud Plinium legitur, citato loco) existimo. *Dara* et *Nuchul* quoque legit Æthicus: in mss. varie: Flor. sec. *Nehul*, tert. et Meus *Nuhul*, Lugd. Bat. quart. et edd. pr. et Aug. et Venetæ *Nuhul*, sec. *eum Nichul*, ut et Ultr. In Perizon. desunt illa, cæteri vero a *N. v.*

73. *Libyæ Ægyptiæ*. In duobus manuscriptis, *Libyo Ægyptiæ*: apud Plinium libro quinto capite septimo, *Libyægyptii*, eosque super Getulos habitare tradit. FABR. — Terra harum gentium *Libya Ægyptia*, gentes hæ vocantur *Libyægyptii*, quasi mixti Ægyptiis Libyæ. Ad occasum Thebaidis, ubi nunc deserta Barca et Libyæ sunt, poni notat Harduin. ad Plinii locum hunc, qui exstat lib. v, cap. 8: *Interiori autem ambitu Africæ ad meridiem versus, superque Getulos, intervenientibus desertis, primi omnium Libyægyptii, deinde Leucæthiopes habitant*. Flor. sec. et Periz. *Lityægyptiæ*. Sed Lugd. Batt. pr., sec., tert. et quart., ut et Ultr., *Libya* vel *Libia Ægyptiæ*: pro *vocantur*, tres Lugd. Batt. *vocatur* et cum sic in Æthici Cosmographia quoque exstet, lectionem illam recepi. In edit. Fabricii quibusdam *Libya Ægyptiis* exstat.

74. *Absumitur*. Ed. Aug. *assumitur*; mox *eructet* edit. prima.

75. *Ad Orientem*. Aug. ed. *ab oriente*, et pro *ubi* habet *ibi*.

76. *Meridianam partem*. Posteriorem vocem delect Lugd. Bat. sec. et Ultr.

77. *Usque in ultimum orientem*. Meus, usque in orientem. Ed. Aug. et ms. Flor. tert. usque ad ultimum orientem. Quod præcessit modo primum delet Ultr.

78. *Tauri montis*. Ed. prima *Tauri montes*. Æthicus, *Tauri montem*.

79. *Parchoatras*. Hic Straboni est *Parachoatras*, Plinio *Choatras*. Flor. sec. *Parcho hatras*. Sed. tert. liquido *Parchoatras*. Lugd. Bat. pr. *Parthoatras*, quart. *Parchoatras*, Meus *Parchoatas*. Reliqui vulgaram servant scripturam, ut et Æthicus et editi vetustiores, sed Hittorp. *Parchoateas*.

80. *Non ita esse*. Sic Æthicus et mss. Flor. sec., Lugd. Batt. pr., tert., quart., ut et ed. Aug. Transponunt alii *ita non esse*. Hittorp. et Bolsuing., *non ita se habere posse*.

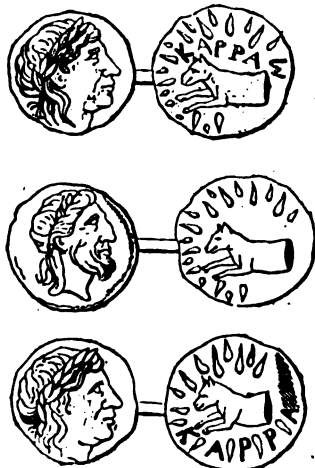
81. *Qui, de radice*. *Qui radice*, cum Fabricianis edit., Flor. sec. et tert., Lugd. Bat. pr. et Periz., *qui a radice*, præter Æthicum Meus et ed. Aug.; sed præferunt *qui de radice* Lugd. Batt. sec., tert., quart., et editiones reliquæ atque Moguntina.

82. *Taurum excludit*. Edit. Hittorp. in *erserit montem*, quam sequitur Bolsuing.; in reliquis, ut et mss. abest. Verum Aug. sensum interpunctione sic mutat, *Taurum excludit. Ad dexteram itaque ipse Caucasus*, etc.

83. *Portas habet*. Ed. pr. *portas habere mons Caucasus dicitur*; pro *portas* Ultr. *semper*.

84. *Tigridis*. Mss. editi quidam *Tigris* et hic et passim.

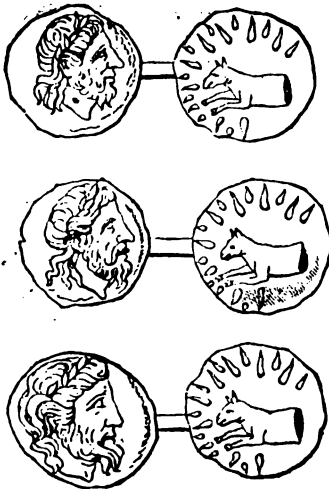
85. *Carras*. Lugd. Batt. pr., sec., tert., et editi quidam *Charras* scribunt. Sed amant sine aspiratione exprimere scriptores Latini et Græci, quæ consuetudo nummis firmatur, quales Hayniius publicavit, cumque in Museo nostro alios quoque possideamus, aliquot ex iisdem appingi curavimus.

tatem, inter Massagetarum ²⁰ et Parthos, mons ⁶⁶ Ariobarzanes : a Carris civitate usque ad oppidum Cathippi, inter Hyrcanos et Bactrianos, mons ⁶⁷ Memarmali, ubi amomum nascitur : a quo proximum jugum, mons ⁶⁸ Parthau dicitur : ab oppido Cathippi usque ad vicum Saphrim, inter ⁶⁹ Dahas ac Araucas ²¹ et ⁹⁰ Parthyenas, mons ⁹¹ Oscobares, ubi Ganges fluvius oritur, et Laser nascitur : a fonte fluminis Gangis usque ad fontes fluminis ⁹² Otoro-

A gorror, qui sunt a septentrione, ubi sunt ⁹³ montani Paropamisadae, mons Taurus : a fontibus Otorogorrorae usque ad civitatem Otorogorram, inter ⁹⁴ Hunnos et Seythas et ⁹⁵ Gandaridas, mons Caucasus. Ultimus autem inter ⁹⁶ Eoas et Pasiadras, mons ⁹⁷ Imaus, ubi flumen Chrysorrhoeas, et promontorium ⁹⁸ Samara orientali excipiuntur oceano. Igitur a monte Imao, hoc est, ab imo Caucaso, ⁹⁹ et dextra orientis parte, ²² qua oceanus Sericus tenditur,

HAVERCAMPI NOTÆ.

Hi nummi partim Apollinis caput a parte priore exhibent, partim Jovis. Duo quidem priores, quos depinxit Haymius in Thes. Britannico tom. II, pag. 417, Apollinis habent caput, sed mei quatuor, nequaquam Apollinis, sed Jovis barbatur caput ostentant, quos, quamvis non valde dissimiles, conjungi et sculpi jussi, ut patet, in illis non Apollinis sed Jovis esse caput. Cur ab altera parte lupus dimidiatus astri radiis circumdatus cernatur, obscurum est; nisi forte ista pars ad Apollinis et Dianæ spectet cultum, unde in cunctis fere hujus urbis nummis, sub imperatoribus Romanis censis, luna crescens, cum solis astro conspicitur.

86. Ariobarzanes. Ed. pr. Ariobarzanes. Ms. Lugd. Bat. pr. Ariobarzanes. Addunt post montis nomen dicitur Lugd. Bat. pr. tert.

87. Memarmali. Lugd. Bat. pr. Memarmoli, sec. Memoli, quart. et Perizon. Marmali.

88. Parthau dicitur. Lugd. Bat. pr. Parchau. Æthicus Parthau. Pro dicitur maluit appellatur Hittorp. et Bolsuing.

89. Dahas ac Araucas. Ita Bolsuinge scripsit, cum ante Dahassacauracas, et Dachastauriacas legeretur. Nostri antiqui partim Daassacauracas, partim Daassacauracas, habent. Flor. sec. Dasseraucas, et in marg. Dastauracaus; tertius (cum quo Meus consentit) Daas et Sacauracas; Lugd. Bat. pr. Dacastauracas, sec. Duas Satauracas, tert. Dachastauracas, quart. Dachastauracas, Perizon. Dahassa Carautas, Ultr. Duas Sacaurautas. Inter editos Duassacauracas omnium prima, Dachas Tarucas, Aug., Dahassacauracas, Venetæ. Dagas ac Araucas Hittorp. In Æthici Cosmographi., Dapsassa Cauracas.

90. Parthyenas. Flor. pr. Parhieas. Ascriptum f. Parhinus, ut dicat Parthinus. Lugd. Bat. pr. Parchyenas. Meus Parthyenas. Ed. Aug. Parthyenas. Æthicus et Parthenasis mons Oschobaris.

91. Oscobares. Flor. sec. Achobares, tert. Osobalex, Meus Oscobates. Editio autem Aug. Oschobates.
- B 92. Otorogorrorae. Flor. sec. a fontibus Otorogorrorae, et mox, ad civitatem Otorogorrem, tert. a fontibus Otorogorrorae, et mox ad civitatem Otorogorum. Lugd. Bat. pr. et quart. Otorogorrorae et Otorogorram scribunt, ut et edit. pr. et Venetæ. Otorogorrorae et Otorogorram reliquæ, ut et Æthici Cosmographia. Cellarius tom. II, p. 888 et 889, Otorocorrham Sericum appellat oppidum, prope montes Otorocorrhas.
93. Montani Paropamisadae. Vulgo legitur, Moutana Paropamisadae : nos libros vetustos secuti sumus. Stephanus, Παροπάμισσος πόλις ὄρος Ἰνδικῆς, ἀπ' οὗπερ Παροπαμισσάδαί οἱ παροικούντες. Ἀπολλόδωρος δὲ ἐν δευτέρῳ κατοικούντες Παροπαμισσάδαί. Apud Arrianum hoc nomen modo unico σ. modo gemino σσ scribitur : sed apud Diadorum et Eustathium Dionysii interpretem unicum σ habet. FABRIC. — Flor. sec. Paropadissadae, ascribitur f. nis, ut dicat Paropamisadae, tert. Paropamisadae; Lugd. Bat. pr., sec. et quart. Paropamisadae; reliqui mss. Paropamisadae. Sed insuper conjunctionem et interserant Lugd. Bat. pr. et tert. Mox Taurus est in Meo legitur.

94. Hunnos et Schythas. Flor. pr. inter unos (superscripto h) Scitasque. Sed Hunnos correctum ibi est in Hunas; sec. inter Funos Sitas. Lugd. Bat. pr. et quart. Chunos et Scithas, sec. Hunos, tert. Chimos, Periz. et Ultr. Hunos Scitas, Meus Funoscitas. Vulgata lectio se recte habet, et apud Æthicum quoque exstat. Hunni enim ut accolæ hujus montis quoque memorantur a Procopio lib. IV Goth., cap. 5, p. 160, ubi de Caucasi partibus ad orientem et meridiem. Οἱ δὲ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον καὶ ἀνεμὸν νότον, ἐς τὰς διεξόδους ἐξικονοῦνται ὑπὲρ, αἱ τὰ τῆς ἀνεμῶν ὄντων ἔθνη ἐς τὴν γῆν τῶν Περσῶν καὶ Ῥωμαίων ἀγροσσι. Ille vero, in orientem ac meridiem vergentes, ad portas eadunt, que Hunnos vicinos in Persarum ac Romanorum oras inducunt. Commemoratur deinde Hunnos, qui Sabiri vocantur, et alias ibidem gentes Hunnicas.

95. Gandaridas. Lugd. Bat. quart. et Perizon. Gangaridas. Scribitur utroque modo.

96. Eoas et Pasiadras. Edit. prima Eoas et Pasiadras : litteram s in Pasiadras geminant quartus Lugd. Bat., Perizon. et Meus, ut et Flor. tert., nam in sec. legitur itidem Pasiadras, sed superscribitur tro, quasi vellet Passitroas. Lugd. Bat. sec. Paidras.

97. Imaus. Varie in mss. corrumpitur hoc nomen hic et infra. Flor. sec. Imavus, tert. Immaus, Lugd. Bat. pr. Emauvus, et ascribitur, lege Thimavus; tert. et quart. Emauvus, sec. Ymauvus : Ultr. et Periz. Imanus, ed. prima Imauvus, Aug. Timavus.

98. Samara. Aug. edit. Samora, et mox excipitur edit. pr. et Venetæ. Syricus pro Sericus Ultr. mss. vulgari errore.

99. Et dextra orientis parte. In Flor. sec. est, et dextra orientis partem, sed corrigitur et usque ad dextram, etc.

usque ad promontorium Boreum et flumen Boreum, **A** inde tenus Scythico mari, quod est a septentrione, usque ad mare Caspium, quod est ab occasu, et usque ad ¹⁰¹ extentum Caucasi jugum, quod est ad ¹⁰² meridiem, Hyrcanorum et Scythiarum gentes sunt ¹⁰³ quadraginta duæ, propter terrarum infecundam diffusionem late oberrantes. Mare Caspium sub Aquilonis plaga ab Oceano oritur, ejus ¹⁰⁴ utraque circa Oceanum littora, et loca deserta incultaque habentur: inde meridiem versus, per longas angustias tenditur, donec per magna spatia dilatatum; Caucasi montis radicibus ¹⁰⁵ terminetur. Itaque a mari Caspio quod est ¹⁰⁶ ad orientem, ¹⁰⁷ per oram Oceani septentrionalis usque ad Tanaim fluvium et ¹⁰⁸ Mæotidas paludes, quæ sunt ad occasum, per litus Cimmerici maris, quod est ab africo usque ad caput et portas Caucasi, quæ sunt ¹⁰⁹ ad meridiem, gentes sunt ¹¹⁰ triginta quatuor. Sed generaliter regio proxima Albania ulterior, sub mari et monte Caspio, Amazonum ¹¹¹ nominatur.

¹¹² Expliciti sunt quam brevissime fines Asiæ: nunc Europam, **23** ¹¹³ in quantum cognitioni hominis conceditur, stylo pervagabor.

A montibus Riphæis ac flumine Tanai, Mæotisque paludibus, quæ sunt ad orientem, per litus septentrionalis Oceani usque ad Galliam Belgicam et

HAVERCAMPI NOTÆ.

100. Inde tenus. Lugd. Batt. pr., tert., quart., exinde tenus, et inde tenus editt. pr., Hitt., Venetæ et Bolsuing.; verum delet et Aug., neque in mss. Florentinis apparet.

101. Extentum. Lugd. Batt. sec., quart. et Ultr. extensum. Flor. tert. extremum Vulgata melior. Ovidio extensus utroque elivo mons Tmolus dicitur Motam. lib. xi vers. 150:

Late riget arduus alto
Tmolus in ascensu; clivoque extensus utroque,
Sardibus hinc, illinc parvis limitur Hypæpis:

102. Ad meridiem. Sic malunt constanter libri mss. omnes, quam a meridie, quod in vulgatis plerisque est, præter ed. Augustanam.

103. Quadraginta duæ. Largiores assignant tres, cum ed. Aug. mss. Lugd. Batt. pr. et tert., quatuor quartus; defusionem mox Aug. ed. et longe Mens pro late.

104. Utraque circa oceanum. Lugd. Bat. pr. utraque parte circa oceanum, pro circa Lugd. Bat. quart. citra. Conjunctionem et delet Meus.

105. Terminetur. Lugd. Bat. terminatur. Quo respectu videri potest Flor. tert. supra pro dilatatum scribere dilatur.

106. Ad orientem. Ed. Aug. ab oriente.

107. Per oram. Flor. sec. et tert. per ora: ut et Periz. reliqui vulgatam retinent cum Æthico.

108. Mæotidas paludes. Ed. pr. Mæotias paludes.

109. Ad meridiem. Lugd. Bat. quart. a meridie.

110. Triginta quatuor. Flor. tert. Quatuor et triginta. Lugd. Batt. pr., tert., quart., nunc parciore, duas modo tribuunt.

111. Nominatur. Ita Flor. sec. ut et Lugd. Batt. pr., tert., quart., Meus et Periz. Lugd. Bat. sec. vocatur. Editt. passim nuncupatur, præter Augustanam, quæ nominatur. In Æthici codd. eadem scripturæ est varietas.

112. Expliciti. Flor. sec., tert. et Lugd. Batt. quart., Explicati sunt. Edd. pr. et Venetæ, Expliciti autem sunt; eadem infra, nunc autem, etc. Mox quam brevissime in editt. quibusdam ut Hittorp. et Bolsuing.

flumen Rhenum, quod est ab occasu, deinde usque ad Danubium, quem et Istrum vocant, qui est ¹¹⁴ a meridie ad orientem directus, ponto excipitur: ab oriente Alania est, in medio Dacia, ¹¹⁵ ubi et Gothia: deinde Germania est, ubi plurimam partem ¹¹⁶ Suevi tenent: quorum omnium ¹¹⁷ sunt gentes quinquaginta quatuor. Nunc quidquid Danubius ¹¹⁸ a barbarico ad mare Nostrum secludit, expediam. Mœsia ab oriente habet ostia fluminis Danubii, ab euro Thraciam, a meridie Macedoniam, ab africo Dalmatiam, ab occasu Istriam, a circio Pannoniam, a septentrione Danubium.

Thracia habet ab oriente Propontidis sinum et civitatem Constantinopolim, quæ Byzantium prius dicta est: a septentrione partem Dalmatiæ, et sinum Euxini ponti, ab occasu et africo Macedoniam, a meridie Ægæum mare. Macedonia habet ab oriente Ægæum mare, a borea Thraciam, ab euro Eubœam et Macedonicum sinum, a meridie Achaïam, a favonio ¹¹⁹ montes Acroceranios in angustis Adriatici sinus, qui montes ¹²⁰ sunt **24** contra Apuliam ¹²¹ atque Brundusium ¹²² ab occasu Dalmatiam, a circio Dardaniam, a septentrione Mœsiam. Achaïa undique propinodum cincta est mari: nam ab oriente habet Myrtonum mare, ab euro ¹²³ mare Creticum, a meridie Ionium mare, ab africo et occasu Cephaleniam et

113. In quantum cognitione hominis conceditur. Ante edebatur: cognitioni conceditur, et conceditur in scriptis; unde hanc lectionem pro germana erui, et, nisi fallor, ea maxime cum proxima dictione congruit. LAUT. — At tunc scribendum foret ascenditur. Verum ego a vulgata lectione, quam mss. Florentini omnesque, quos inspexi, comprobant, non discedo, neque cum Andrea Scotto temere alteram recipere. Firmat receptam quoque Æthici Cosmographia, quæ eandem sic interpretatur, in quantum conditioni humanæ conceditur.

114. A meridie. Ed. Aug. ad meridiem. Copulam et editiones tollunt vetustiores usque ad Fabricianas, sed contra omnes, quos inspexi, vel quorum habeo collationem mss., ut et contra Æthici Cosmographiam. Aster igitur, sive Danubius, incipit a meridie, ubi oritur, deinde ad orientem cursum dirigens, pergit, donec in mare influit seseque exonerat.

115. Ubi et Gothia. Ed. eadem ibi et Gothia, deinde et Germania est.

116. Suevi tenent. Sic in mss. et edd. vetust. Suevi obtinent, in Hittorp. et Bolsuingiana.

117. Sunt gentes. Sic in mss. Editt. transponunt, gentes sunt.

118. A barbarico. Lugd. Bat. sec. et Ultr. addunt oceano, quart. mari. Pro Mœsia male Mysia in Flor. sec. et tert. hic et infra.

119. Montes Acroceranios. Legitur et Acrocerania, Horatius libro primo Carmin. Qui ridit mare turgidum, et Infames scopulos Acrocerania, Diodorus libro quadragesimo primo, ἰετραώδη πρὸς τὰ ἄκρα τὰ κεραιῖνα ὄνομασμένα. FABR.—Flor. sec. montes Acroceraneos. Lugd. Batt. omnes, ut et Perizon. et Fabric. montes Acrocerania. Mox maris pro sinus in Meo.

120. Sunt. Hittorp. et Bolsuing. editt. contra reliquas et mss. omnes infarciunt siti. Lugd. Bat. sec. et Ultr. insuper sunt delent.

121. Atque Brundusium. Amant ita mss. et editi vetustiores, reliqui et Brundinium.

122. Ab occasu. Lugd. Bat. quart. præponit et.

123. Mare Creticum. Ed. pr. Arcticum mare.

Cassiopam insulas, a septentrione sinum Corinthium, ab aquilone angustum terræ dorsum, ¹²³ quo Macedoniae conjungitur, vel potius Atticæ, qui locus Isthmos vocatur, ¹²⁵ ubi est Corinthus, ¹²⁶ habens in Attica ad boream non longe Athenas civitatem. Dalmatia habet ab oriente Macedoniam, ab aquilone Dardaniam : a septentrione Mœsiam, ab occasu Istriam, et sinum Liburnicum, et insulas Liburnicas : a meridie Adriaticum sinum. Pannonia, Noricus, et Rhetia habent ab oriente Mœsiam, a meridie Istriam, ab africo ¹²⁷ Alpes Penninas, ab occasu Galliam Belgicam, a circio Danubii fontem, et limitem, qui Germaniam a Gallia inter Danubium Galliamque ¹²⁸ secernit, a septentrione Danubium et Germaniam. Italiæ situs a circio in eorum tenditur, habens ab africo Tyrrenum mare, a borea Adriaticum sinum : cujus

A cum, a septentrione ¹²³ Britanniam insulam. Gallia Lugdunensis, ducta per longum, et per angustum inflexa, Aquitanicam provinciam semicingit. Hæc ab oriente habet Belgicam, a meridie partem provincie Narbonensis, qua Arelas civitas sita est, ¹²⁵ et mari Gallico Rhodani flumen excipitur. Narbonensis provincia, pars Galliarum, habet ab oriente Alpes ¹²⁶ Cottias, ¹²⁶ ab occidente Hispaniam, a circio Aquitaniam, a septentrione ¹²⁷ Lugdunensem, ab aquilone Belgicam Galliam, a meridie mare Gallicum, quod est inter Sardiniam et ¹²⁸ insulas Baleares, habens in fronte qua Rhodanus fluvius in mare exit, insulas Stechadas. ¹²⁹ Aquitanica provincia obliquo cursu Ligeris fluminis, qui ex plurima parte terminus ejus est, in orbem agitur. Hæc ¹³⁰ a circio Oceanum qui Aquitanicus sinus dicitur, ab occasu Hispanias habet, a septentrione et oriente Lugdunensem, ab euro et meridie Narbonensem provinciam contingit. Hispania ¹³¹ universa terrarum situ trigona est, et circumfusione Oceani Tyrrenique pelagi **26** ¹³² pene insula efficitur. Hujus ¹³³ angulus prior, spectans ad orientem, a dextris Aquitanica provincia, a sinistris Balearico mari coarctatus, Narbonensium finibus inseritur. Secundus angulus circium intendit : ¹³⁴ ubi Brigantia Callicie civitas sita, altis-

HAVERCAMPI NOTÆ.

124. Quo Macedoniae conjungitur. Lugd. Bat. sec. et Periz. quod, quart. qui, etc.

125. Ubi est. Abest posterior vox ab edit. Aug.

126. Habens in Attica ad Boream. Lugd. Bat. tert. et quart. habens in Atticam, etc., quibuscum consentit ed. pr. quæ insuper legit a borea. At Lugd. Bat. pr. spectans in Articum ad boream, etc. In Æthici Cosmographia legitur, Hic est in Attico ad boream non longe civitas Athenæ : corrige, Hinc est in Attica, etc.

127. Alpes Penninas. Ita clare scribitur in Lugl. Batt. tertio, quarto et Perizoniano, et exhibet edit. Aug. Peninas Meus cum Lugd. Bat. sec. Flor. sec. scribit, Appenninas vel Apenninas Flor. tert. et edit. pr. atque Lugd. Bat. pr. Alpes vero istas Penninas a deo Pennino, non Pœninas, ut alii, præsertim Græci scriptores, quasi a Pœnorum et Annibalis transitu vocari ostendit Livius lib. XXI, cap. 38 : Nec verisimile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera ; utique quæ ad Penninum ferunt, obseptâ gentibus semigermanis fuisse ; neque hercule, montibus his si quem forte id movit, ab transitu Pœnorum ullo Veragri, incolæ jugi ejus, norunt nomen inditum : sed ab eo, quem in summo sacratum vertice Penninum montani appellant.

128. Secernit. Ed. pr. et Venetæ discernit. Mox copula et delet Ed. Aug.

129. Qua continenti. Pro qua Lugd. Batt. pr. et sec. ut et ed. Aug. quæ exhibet.

130. Quæ a Gallico mari super Ligusticum sinum. Lugd. Bat. sec. qui. Ed. Aug. quæ Gallico mari per Lig. s. Ultr. ms. quoque per Lig. s.

131. Donec in sinu Liburnico defigantur. Lugd. Batt. sec. defiguntur. Sed quart. donec in sinum Liburnicum desinant.

132. Ab Euro. Addunt habet Lugd. Batt. pr. sec., tert., et ed. Aug. Alpes Penninas autem hic iterum scribunt Periz., Lugd. Batt. tert. et quart. et insuper primus, sed in primo, manu secunda a præponitur, ut notet Apenninas, sicuti in quibusdam exstat.

133. Britanniam. Ms. Ultr. et edd. pr. Venetæ et Aug. Britannicam. Addit aliquanto post Galliam, de novo in iis habet Belgicam, Ultr. Aquitaniam pro

Aquitanicam prov. habent edd. pr. Aug. et Venetæ Arelatum pro Arelas.

134. Et mari. Intererit ubi Lugd. Bat. quart. excipitur pro accipitur scribit secundus.

135. Cottias. Id verum nomen. Mss. Lugd. Batt. pr. et tert. Gutticas, sec. Chotias, quart. Cothicas, Periz. Cotias, Meus Cuthias, mendose, ut multa locorum nomina.

136. Ab occidente. Lugd. Bat. quart. ab occasu et mox Aquitaniam sec., tert. et quart.

137. Lugdunensem. Galliam quædam editiones præponunt, sed in mss. abest.

138. Insulas Baleares. Priorem delent Lugd. Batt. sec. et quart.

139. Aquitanica. Ultr. Aquitania, et ejus in illis, ejus est, delet.

140. A circio oceanum. In Ed. Aug. est oceano Editt. pr. et Venetæ a circio habet oceanum. Mox Hispanos Ultr.

141. Universa. Lugd. Batt. pr., tert., edd. pr., Aug. et Venetæ universo, ut ad situm non ad Hispaniam referatur. Vulgatum tuetur Æthici Cosmographia. Delent est mss. Flor. uterque, Lugd. Batt. sec. quart., Periz. et Meus, ut et que post Tyrreni pr. et tert.

142. Pene insula efficitur. Ex editis quidam peninsula efficitur. Post quæ additur in Aug. ac insulæ nomine censetur.

143. Angulus prior. Lugd. Bat. quart. propior. Idem mox legit, a dextris habet Aquitanicam provinciam, quam lectionem in tertio quoque inveni. In angulus ejus, quod sequitur postremam vocem delent mss. Flor. uterque et edd. Venetæ.

144. Ubi Brigantia Callicie. Ita scripsimus ex libro vetusto, pro quo in vulgatis est, Gallacie. Diodorus libro trigesimo septimo, Βρυγάντιον πολεὺς Καλλυζίας dicit. FABR. — Flor. sec. Gallacie superscripto i, ut notet Gallicie, prout in sec. Flor. et Lugd. Bat. atque Ultr. et Æthici Cosmogr. exstat. Lugd. Batt. pr. tert. et quart. Gallicæ. Perizon. Gallacie. Meus Galicie. Sed Callacie rectum est. Præter Diodorum Dio Cassius, ubi de Cæsare loquitur, Callæ-

simam pharum, et inter pauca memorandi operis, ad speculam Britanniae erigit. ¹⁴⁵ Tertius ejus angulus est, ¹⁴⁶ qua Gades insulae intentae in africanum, Atlantem montem interjecto sinu Oceani prospiciunt. Hispaniam citeriorem ab oriente ¹⁴⁷ incipientem, Pyrenaei saltus a parte septentrionis ¹⁴⁸ usque ad Cantabros Asturesque deducunt, atque inde per Vaccæos et ¹⁴⁹ Oretanos, quos ab occasu habet, posita in Nostri maris littore Carthago determinat. Hispania ulterior habet ab oriente Vaccæos, Celtiberos, et Oretanos: a septentrione Oceanum, ab occasu Oceanum, a meridie Gaditanum **27** Oceani fretum ¹⁵⁰: unde mare Nostrum, quod Tyrrhenum vocatur, immittitur. Et quoniam Oceanus habet insulas, quas Britanniam et Hiberniam vocant, quæ ¹⁵¹ in aversa Galliarum parte ad prospectum Hispaniae sitæ sunt, breviter explicabuntur. Britan-

nia Oceani insula, per longum in boream extenditur. A meridie Gallias habet, cujus proximum littus transmeantibus ¹⁵² civitas aperit, quæ dicitur ¹⁵³ Rhutubi portus: unde haud procul ¹⁵⁴ à Morinis in austro positos Menapios Batavosque prospectat. Hæc insula habet ¹⁵⁵ in longo millia passuum octingenta; in lato millia ducenta: a tergo autem, unde Oceano infinito patet, ¹⁵⁶ Orcadas insulas habet, quarum viginti desertæ sunt, ¹⁵⁷ tredecim coluntur. Deinde insula Thule, quæ per infinitum a **28** cæteris separata, circum versus ¹⁵⁸ medio sita Oceani, vix paucis nota habetur. Hibernia insula, inter Britanniam et Hispaniam ¹⁵⁹ sita, longiore ab africo in boream spatio porrigitur. Hujus partes priores intentæ Cantabrico oceano, Brigantiam Cal-

B leciæ civitatem, ab africo sibi in circum ¹⁶⁰ occur-

HAVERCAMPI NOTÆ.

cise urbem vocat, lib. xxxvii, p. 54, Βριγάντιον πόλιν Ἀλλαικίας παραπέλοσας, Brigantium, urbem Callæciæ, prætervectus, unde patet maritimum fuisse oppidum, quod egregie confirmatur hoc Orosii loco, neque enim memorandi operis pharus alibi usum sui nautis præbere potest. Sequentia sic constituunt mss. quidam; sita est, et altissimam pharum, inter p. m. o. ad spectaculum Br. erigit. Lugd. Bat. primus; sita est, et altissimam pharum, et inter p. m. o. ad spectaculum Br. erigit Lugd. Bat. quart.; sita est, quoque habet Lugd. Bat. tert.; pro speculam Flor. sec. et tert. speculum. Ultr., ad spectaculum Britanniae erigitur. Fdd. pr. et Venetæ ad speculam Britanniae erigit. Æthici Cosmogr. Ubi Brigantia civitas sita est Galliciæ, ac altissimum (alii ad) altissimum farum: et inter pauca memorandi operis ad speculam Britanniae erigitur.

145. Tertius ejus angulus est. Transponunt tertius angulus ejus codd. Florentini et Perizon.; ejus abest a radice Meo, est a Lugd. Bat. pr. et a Meo.

146. Qua. Lugd. Bat. sec., tert., quart. et Flor. sec. atque Ultr. quo, et sic quoque in Æthici Cosmogr. edit. pr. et ante Fabricianas vetustis omnibus. Meus codex qua servat. Mox ad Africum Lugd. Bat. quart.

147. Incipientem. Abest a Perizon. servant alii, ut et Æthicus, ab oriente incipit ex Pyrenæis saltibus. In Meo Pyrenæus saltus, pro Pyrenæi.

148. Usque ad. Posteriorem vocem delet Lugd. Bat.

149. Oretanos. Ed. pr. Oreatanos, dein Meus, quos ab occasu habet positos, in n. m. l. Carthago d.; at ed. pr. q. a. o. habet positam in n. m. l. Carthaginem determinat.

150. Unde. Ed. Aug. inde mare Nostrum. Sic quoque Venetæ.

151. In aversa Galliarum parte. Aversa, non aversa, recte est in manuscriptis. Fabric. — Aversa quoque legitur in Æthici Cosmographia, et in mss. Flor. sec.: reliqui fere cum vetustis editionibus aversa legunt.

152. Civitas aperit, in Æthici Cosmographia iisdem verbis hæc loca describuntur. Verum mss. Lugd. Bat. quart. et Ultr. legunt civitas aperit, contra reliquos et scriptoris mentem. Geographis enim proprio verbo dicit Orosius civitatem Britannicam Rhutubi transmeantibus proximum littus Galliae aperire; quibus significat ita angustum ibi trajectum esse maris, ut inde Galliae littora prospici queant, quare olim inde in Gallias et ex Galliis in Britanniam frequens erat trajectus, antequam ut hodie fit, portus Dubris, nunc Dover eidem succedens, sibi illum usum vindicasset. E regione Bononiæ fuit, unde,

sive ex Gessoriaci solventes, directo cursu ex Gallia solvebant. Ammian. Marcellin. lib. xx, cap. 1: *Observato statu secundo ventorum ad Rutupias, sitas ex adverso, defertur, petitque Lundinium.* Idem lib. xxvii, cap. 8: *Cum venisset ad Bononiæ littus, exinde transmeato lentius freto, defertur Rutupias, stationem ex adverso tranquillam.*

153. Rhutubi portus. Varia nominis est scriptura et nomenclatio, non modo in mss. et editis, sed et apud priscos auctores. Lugd. Batt. pr. et tert. *Rutupi portus.* Meus *Rhutubi portus.* Antonini Itinerarium *Ritupas*, alii scriptores passim *Rutupias* vel *Ritupias* appellant. Observat autem clariss. Petrus Wesselingius ad Antonini Itin. p. 475 plurali numero dici, quod binæ ibi essent arces ad portum appositæ, quarum ad septentrionem vergentem *Regulbium* vocabant, ejusque nominis reliquias hodieque in *Reculver* durare: testemque citat, præter Notitiam Imp. Occident. libellum, Jo. Battely de Antiquitatibus Rutupinis Oxonii vulgatum.

154. A Morinis. A Morynis edd. pr. et Venetæ. Sed Lugd. Batt. tert., quart., et Perizon. a *Morinis*, (quart. *Morineis*), in austro positis Lugd. Batt. sec., quart. et Periz.; dein *Menapos* Lugd. Batt. sec., quart., Periz. et Ultr., ex quibus ultimus, *Bathavosque*, pro quo *Batrasiosque* ed. prima.

155. In longo. Cum mox sequatur in lato, mirum, cur contra Æthicum et omnes mss. nescio quomodo in quibusdam editionibus irrepserit in longo, præsertim cum infra, ubi insulam Cyprum describit, in longo, et in lato pariter ejus spatium describat. Ad millia passuum octingenta, Lugd. Bat. quart. tria in initio addit.

156. Orcadas. Ita mss. meliores, editi quidam *Orcades*, quæ varietas in Æthici Cosmogr. quoque est.

157. Tredecim coluntur. Quatuordecim coluntur Æthicus et ed. Aug.; tredecim incoluntur edd. pr. Venetæ, Hittorp. et Bolsung., sed contra omnes mss. et Æthici quoque Cosmographiam. Pro Thule ed. pr. et mss. Flor. Tile, Aug. Thile. Dein Lugd. Bat. sec. quæ per infinitum Oceanum, etc.

158. Medio situ Oceani. Medio sita est Oceani, Ultr.; Medio sita Oceano, edd. pr., Hitt. et Bolsung. atque mss. Flor. sec., tert., Perizon. et Meus.

159. Sita longiore. Ultr. sita, longiori spatio, etc. Ed. pr. et Venetæ, sita est, quæ longiore ab A. Mox Periz. colligitur.

160. Occurrentem. Ed. pr. occurrente. In edit. Moguntina ad procul spectant, notatur in marg. prospectant.

rentem, spatio intervallo procul spectant; ab eo præcipue promontorio, ubi ¹⁶¹ Scenæ fluminis ostium est, et Velabri ¹⁶² Lucenique consistunt. Hæc propior Britannicæ, spatio terrarum angustior: ¹⁶³ sed cæli solique temperie magis utilis, a Scotorum gentibus colitur. Huic etiam ¹⁶⁴ Mevania insula proxima est, et ipsa spatio non parva, ¹⁶⁵ solo commoda; æque a Scotorum gentibus ¹⁶⁶ habitatur. Hi sunt fines totius Europæ. Africam, ut dixi, ¹⁶⁷ cum tertiam orbis partem majores nostri accipiendam descriperint, non spatiorum **29** mensuras, sed divisionum rationes secuti sunt. ¹⁶⁸ Mare hoc siquidem Magnum, quod ab occasu ex Oceano oritur, in meridiem ¹⁶⁹ magis vergens, angustiores inter se et Oceanum coarctatæ Africæ limitem ¹⁷⁰ facit. Unde etiam aliqui, quamvis eam longitudine parem, tamen multo angustiores intelligentes, ¹⁷¹ inverecundum arbitrati sunt tertiam vocare partem, sed potius ¹⁷² in Europam Africam

A deputantes, ¹⁷³ secundæ portionem appellare maluerunt. Præterea cum ¹⁷⁴ multo amplius terræ in Africa ardore solis, quam in Europa rigore frigoris incultum atque incognitum sit ¹⁷⁵ (quippe cum omnia pene animantia vel germinantia, patientius et tolerabilius ad summum frigoris quam ad summum caloris accedant), ea scilicet causa est, Africam per omnia situ et populis minorem videri: ¹⁷⁶ quia et natura sui minus habeat spatii, et cæli inclementia plus deserti: cujus descriptio per provincias et gentes hæc est: Libya Cyrenaica et Pentapolis, ¹⁷⁷ post Ægyptum in parte Africæ prima est. Hæc incipit a civitate ¹⁷⁸ Parætonio, et montibus Catabathmon: **30** inde secundo mari usque ad aras Philenorum extenditur. Post se habet usque ad oceanum meridianum, gentes ¹⁷⁹ Libyæ, Æthiopum et Garamantum. ¹⁸⁰ Huic est ab oriente Ægyptus, a septentrione mare Libycum, ab occasu Syrtis majores et Troglodytæ, contra quos insula ¹⁸¹ Calypso est: a meridie

HAVERCAMPI NOTÆ.

161. *Scenæ fluminis.* Nomen fluminis in ms. Ultr. abest, in Æthici Cosmographia *Sacanæ* appellatione insignitur. *Senæ* autem scribunt mss. Flor. sec., tert., Meus, ut et edit. pr., in reliquis *Scenæ* legitur, quod cum appellatione ejusdem hodierna congruit: *Scennon* enim dici testatur Cellarius lib. II, cap. 4, p. 441.

162. *Lucenique.* Lugd. Batt. pr. et tert. *Lugenique. Lucinique.* ed. Aug. *Velabri Luceni*, deleto *que* Ultr. Pro spatio mox *spatioso* Perizon.

163. *Sed cæli solique temperie.* Vulgo *cæli solisque.* Tautologia puerilis. LAUT. — Addit ad marginem editionis Mogunt. Andr. Scottus *solique* melius et merito. Omnes tamen mss. cum editis et ipsa Æthici Cosmographia præferunt *cæli solisque temperie*, exceptis meis membranis, in quibus clare exstat *cælo solique temperie.* Malim *solo cælique temperie*, etc., nam temperies proprie de aere sive cælo dicitur, atque ita laudatur ab Orosio Hibernia, quod aere gaudeat temperato, et solo fertili. Mox in illis a *Scotorum*, præfigitur et in Lugd. Bat. quarto.

164. *Mevania insula.* Aug. *Mevania insula est proxima.* Pro *Mevania* habent *Eeam* Lugd. Batt. pr., tert., *Eumania* sec. et Ultr., *Eumonia* quart.

165. *Solo commoda.* Ultr. et edit. Aug. *sola commoda*, sed Fabricianæ edit. notant in marg. vocem *sole.* Ego, ex Æthici quoque Cosmographia, *solo* prætulî: nam, sicuti supra a cælo et solo laudavit Hiberniam, sic nunc quoque a solo et amplitudine commendat *Mevaniam.* Edit. pr. legit, *spatio non parvo, solo commoda.* Hanc, ut sæpe, sequuntur Venetæ.

166. *Habitatur.* Lugd. Bat. quart. *habetur.* Pro *hi sunt fines*, etc., in Ultr. est, *Hic sunt fines*, etc.

167. *Cum tertiam orbis partem.* Lugd. Bat. sec. delet *orbis*, Ultr. insuper *cum*, legens *tertiam partem*, at in Lugd. Bat. pr. est, *cum tertiam orbis prope partem*, etc. Mox *descriperunt* Lugd. Bat. sec., tert., quart., et *accipiendam esse* Flor. tert.

168. *Mare hoc*, etc. Transponit cum edit. Hittorp. cod. Periz., *Mare siquidem hoc magnum.*

169. *Magis vergens.* Vox prima a Periz. codice abest.

170. *Facit.* Mss. Florent. sec. et tert., Lugd. Batt. pr., sec., ter., Meus, Ultr. et edit. pr. et Aug. et Venetæ *fecit.* Lugd. Bat. quart. *sec.*, Perizon. *scit.* superposita linea, quæ corrumpendæ scripturæ dedit occasionem.

171. *Inverecundum,* Meus cum Flor. tert. et ed.

Aug. *verecundum.* Delent autem sunt Lugd. Bat. tert., Meus et Periz.: *vocare partem* transponit ed. pr. cum Venetis.

172. *In Europam.* Sic magno consensu mss. Flor. sec., tert., Lugd. Batt. sec., quart., Ultr. et Meus. Editio quoque Aug. servat vulgatum Perizon. et Lugd. Bat. tert. Monuimus supra præpositionem in ab antiquis promiscue cum quarto et sexto casu conjunctam fuisse.

173. *Secundæ portionem.* Ita lego. Vulgati habent *Secundæ portionis portionem* præeunte edit. Hittorp. Magna hic varietas in mss. est: Florent. sec., tert., *hoc est secundæ portionem*, etc., quam comprobant Lugd. Bat. quart., Perizon. et Meus. At Lugd. Batt. pr., tert., *hoc secundam portionem*, sec. cum Ultr., *hoc est secundam eam portionem.* Ed. pr. cum Venetis ac *secundam portionem*, Aug. *secundam portionem.* Æthicus, in Africæ præcipue descriptione, verba Orosii immutat, et hunc locum ita circum-cribit, *sed in Europa eam judicaverunt reputandam, hoc est, ut non eam similem duabus dicitur, sed de duabus uni subjectam.*

174. *Multo amplius.* Lugd. Bat. quart., *multo magis.*

175. *Quippe cum omnia.* Media vox in Fabr. Edit. deficit, unde *accedant* mutatur ibidem in *accedunt.*

176. *Quia et natura sui.* Edd. pr. et Venetæ *et q. n. s.*, Lugd. Bat. tert. *quia ex n. s.*, dein *minus habeat spatii* Flor. sec. et tert. et edd. Venetæ.

177. *Post Ægyptum.* Lugd. Bat. sec. et Ultr. *quæ post Ægyptum.*

178. *Parætonio.* Vitiose apud Æthicum *Parthenio.* Mox quidam *secundum mare.*

179. *Libyæ Æthiopum.* Lugd. Batt. pr. et tert. simpliciter *Æthiopum.* Meus et Flor. tert. *Libycum, Æthiopum*, etc. Ed. pr. cum Æthici Cosmographia, *Libyorum, Æthiopum*, etc. Aug. *Libyos Æthiopum*, Flor. sec. *Libyæ Æthiopum*, Ultr. ms. *Libie Æthiopum.* Veram scripturam censeo, *gentes Libyæ, Æthiopum et Garamantum.* Hæc enim omnes in plures dividuntur gentes; nam Libyæ Æthiopes, sive incolæ Libyæ Ægypticæ quas supra memoravit p. 18, alii sunt et diversi ab his, et ex eo loco videtur id nomen *Libyæ Æthiopum* hic quoque in Hittorpiana primum editio, deinde in Bolsuing. et Fabric. et Moguntina Andr. Scotti fuisse repositum.

180. *Huic est.* Abest posterior vox a Flor. sec. *Hinc est* in quibusdam.

181. *Calypso.* Flor. tert. *Calypsa.* Ed. Aug. *Calypsa.* Scripturibus Latinis hæc insula *Calypsus* vocatur, ut

Æthiopicus oceanus. Tripolitana provincia, quæ et A Subventana, vel ¹⁸² regio Arzugum dicitur, ubi Leptis magna civitas est, quamvis Arzuges per longum Africæ limitem generaliter vocentur, habet ab oriente aras Philenorum inter Syrtes majores et Troglodytas, a septentrione mare Siculum, vel potius Adriaticum, et Syrtes minores, ab occasu ¹⁸³ Byzacium ¹⁸⁴ usque ad lacum Salinarum, a meridie barbaros Getulos, ¹⁸⁵ Nothabres, et Garamantas, usque ad oceanum Æthiopicum pertingentes. Byzacium, ¹⁸⁶ Zeugis, et Numidia. Zeugis autem prius non unius conventus, sed totius provincie generale ¹⁸⁷ fuisse nomen invenimus. Byzacium ergo, ubi **31** ¹⁸⁸ Adrumetus civitas: Zeugis ubi Carthago magna, Numidia ubi Hippo regius et ¹⁸⁹ Rusiccada civitates sunt: habent ab oriente Syrtes minores et lacum Salinarum, a septentrione mare Nostrium, quod spectat ad Siciliam et Sardiniam insulas, ¹⁹⁰ ab occasu Mauritaniam Sitifensem, a meridie ¹⁹¹ montes Uzara: et post eos Æthiopum gentes: pervagantes usque ad oceanum Æthiopicum.

HAVERCAMPI NOTÆ.

Plinio lib. III in fine cap. decimi, *Promontorium Lacynium; cuius ante oram insula decem mille passuum a terra Dioscuron: altera Calypsus, quam Ogygiam appellasse Homerus existimatur.* Græcam Inflectionem sequitur Orosius, et ex eo Æthicus. Scylacis Periplus p. 5. Ed. Huds.: *Λακύνιον ἕρπον ἵπρος καὶ νήσος Καλύψω, ἐν ἣ Ὀδυσσεὺς ὄκει παρὰ Καλύψωι: Lacynium fanum, Junonis et Calypso insula, in qua Ulysses habitabat apud Calypso.* Ogygiam hanc insulam, in qua Atlantia filia Calypso habitaverit, vocat Homerus *Odyss. II, v. 241.* Periz. ms. *insula est Calypso.*

182. *Regio Arzugum.* Azotum, quod alii ascripserunt, nos in nullis antiquis invenimus. FABRIC. — **C** Flor. sec. *Arzutum*, Lugd. Bat. pr. *Arguzum*, tert. *Arrugum*; posteriores mox quoque *Arguzes* et *Arruges*.

185. *Byzacium.* Vulgo mendosè *Byzantium* legitur. *De Byzacio* Plinius lib. V cap. 4. In vetusto indice dignitatum et administrationum Romanarum, jam *Byzantium*, jam *Bisacium* legitur. FABR. — Lugd. Bat. pr., sec., tert., et hic et infra *Bizantium*, tert. *Bizagium*. Reliqui lectionem probam servant. Ed. Aug. *Bizachium*.

184. *Usque ad lacum.* Lugd. Bat. pr. delet *ad*.

185. *Nothabres.* Lugd. Bat. pr. et tert. *Nabazares*, sec. et Meus *Natabros*, quart. et Periz. *Nathabres*. Mox *Garamantes* Lugd. Bat. pr., tert., quart.

186. *Zeugis.* Flor. sec. hic et infra *Zeuges*, ut et ed. Aug.

187. *Fuisse nomen.* Transponunt mss. quidam *nomen fuisse*.

188. *Adrumetus civitas.* Lugd. Bat. pr. *Adrumeta* **D** *civitas*; posterior vox in Meo non apparet.

189. *Rusiccada.* Apud Plinium lib. V, cap. 5, et Melam lib. 1, cap. 7, est *Rusica* 'e. FABR. — Lugd. Bat. pr., sec. et tert. ut et Ultr. *Rusicadu*, quart. *Rusicida*. Ed. pr. *Nisiccada*.

190. *Ab occasu.* Lugd. Bat. pr. *ab occidente*.

191. *Montes Uzara.* Meus *montes Uzarae*. In edit. Cervicorn. *fontes Uzara*: quæ lectio invenitur quoque in pr. et Venetis. *Montem Suzare* Flor. sec., *montes Uzare* Flor. tert. Mox post eum Ultr. qui in *ad oceanum* piorem vocem delet.

192. *Sitifensis et Cæsariensis Mauritania.* Lugd. Bat. pr., tert. et quart. cum edit. pr. *Sitifenses et Cæsarienses Mauritania*. Distinguitur vero in editione prima post *Cæsarienses*, quasi scilicet ad ea quæ præcesserunt, pertinerent. Mox *habet pro habent*

¹⁹³ *Sitifensis et Cæsariensis Mauritania* habent ab oriente Numidiam, a septentrione mare Nostrum, ab occasu flumen ¹⁹⁴ Malvam, a meridie montem ¹⁹⁵ Astrixim, qui dividit inter vivam terram et arenas jacentes ¹⁹⁶ usque ad Occanum: ¹⁹⁶ in quibus et oberrant Gangines Æthiopes. Tingitana Mauritania ultima est Africæ. ¹⁹⁷ Hæc habet ab oriente flumen Malvam, a septentrione mare Nostrum usque ad fretum Gaditanum, ¹⁹⁸ quod ¹⁹⁹ inter Abennem et Calpen, duo contraria sibi promontoria, coarctatur: ab occidente Atlantem montem, et oceanum Atlanticum, sub africo Hesperium montem, a meridie gentes ²⁰⁰ Aulolum, quas **32** nunc ²⁰¹ Galaulas vocant, usque ad oceanum Hesperium contingentes. Hic est ²⁰² universæ terminus Africæ. Nunc insularum quæ in Nostro mari sunt, ²⁰³ loca, nomina, et spatia dimetiar. Inula Cypros ab oriente mari Syrio, ²⁰⁴ quem Issicum sinum vocant, ab occidente mari Pamphylico, a septentrione ²⁰⁵ Aulone Cilico, a meridie Syriæ et Phœnicis pelago cingitur: cujus spatium ²⁰⁶ in longo tenet millia passuum centum se-

Lugd. Bat. tert. et Perizon.

195. *Malvam.* Dividit hic fluvius duas Mauritanias. *Flumen Malva* legitur in mss. Lugd. Bat. pr., sec., quarto et Ultr. Sed in pr. superscribitur *Muluca*.

194. *Astrixim.* Flor. sec. *Astrinxim*, tert. *Astrixim*. Lugd. Bat. pr. *Astrinxi*, sed ascribitur, lege *Atricii*.

195. *Usque ad Oceanum.* Mediam vocem delet Meus.

196. *In quibus oberrant.* Edit. pr. atque Venetæ et oberrant.

197. *Hæc habet.* Lugd. Bat. pr. *Et hæc habet*, etc.

198. *Quod.* Ed. Aug. quo.

199. *Inter Abennem et Calpen.* *Havennem, Habennen, et Abennem* scriptum invenitur. Intelligit duas columnas Herculis: quarum una Europæa a Barbaris *Calpe*, a Græcis *Δαλδα*, nominatur: altera Libyca ab illis *Abenne*, ab his *Κωννητικὴ* dicitur, auctore Eustathio in Dionysium. FABR. — *Inter Avenne et Calpis* Florent. sec. et Lugd. Bat. omnes ut et Meus; *inter Avene et Calpen* Ultr.: *inter Habenne et Calpis* Flor. tert.: *inter Avenne et Calpes* ed. Aug. Delet mox *coarctatur* Ultr.

200. *Aulolum.* Flor. tert., Meus et Lugd. Bat. tert. *Aulososum*.

201. *Galaulas.* Sic prima editio cum Venetis, et Fabr. *Gaulales* edd. Hittorp. et Cervicorn., quod mss. Lugd. Bat. pr. et tert. quoque exhibent, sed quart. *Gaulades* Flor. sec. *Galaulas*, tert. et Meus *Galaulas*.

202. *Universæ terminus.* Ita in mss. Florentinis, et in Meo. Ed. pr. et Venetæ cum Hittorp. *terminus universæ*; at Bolsuing. cum Fabr. et mss. quibusdam *universus terminus Africæ*.

203. *Loca, nomina et spatia.* In Meo, *loca et nomina et spatia*. Mox in ed. Aug. *spatia demetiar, Al dimetiar*, recepta in contextum utraque lectione.

204. *Quem Issicum sinum vocant.* Flor. sec. *quem Missicum sinum vocant*, tert. *quem Misicum sinum vocant*. Lugd. Bat. pr., tert., quart., Meus, et ex editis prima et Venetæ, quod *Missicum sinum vocant*. August. quod *Mesicum*, ms. Ultr. *quem Missicum*. Servant legitimam scripturam Lugd. Bat. sec. et Perizon., nato errore ex compendio scribendi et transmigratione litteræ m, ita quæ *Issicum*.

205. *Aulone Cilico.* Ed. pr. *Aulone Ciliciæ*. Venetæ, easque secuta Parisina. *Vulone Cilicia*. Mox *Phœnicis* pro *Phœnicis* mss. Florent.

206. *In longo... in lato.* Editi. quedam, ut prima

ptuaginta quinque, in lato millia passuum centum viginti quinque. Insula Creta finitur ab oriente Carpathio mari, ab occasu et septentrione mari Cretico, ²⁰⁷ a meridie mari Libyco, quod et Adriaticum vocant: ²⁰⁸ habet in longo millia passuum centum septuaginta duo, in lato quinquaginta. ²⁰⁹ Insulæ Cyclades, quarum est ab oriente prima Rhodos, a septentrione Tenedos, a meridie Carpathos, ab occasu Cythera, ab oriente finiuntur littoribus Asiæ, ab occidente ²¹⁰ mari Icario, a septentrione mari Ægæo, a meridie mari Carpathio. Sunt autem omnes Cyclades numero ²¹¹ quinquaginta tres. **33** ²¹² Hæc tenent a septentrione in meridiem ²¹³ millia passuum quinquaginta, ab oriente in occasum millia ducenta. Sicilia insula tria habet promontoria, unum quod dicitur ²¹⁴ Pelorum, et ²¹⁵ aspicit ad aquilonem, cui Messana civitas proxima est: secundum, quod dicitur Pachynum, sub quo civitas Syracusanæ, ²¹⁶ respicit ad euronotum: tertium, quod appellatur Lilybæum, ubi et civitas ejusdem nominis sita est, ²¹⁷ dirigitur in occasum. Hæc habet ²¹⁸ a Peloro in Pachynum millia passuum ²¹⁹ centum quinquaginta

A novem, a Pachyno in Lilybæum ²²⁰ centum septuaginta septem. Hæc ab oriente cingitur mari Adriatico, a meridie mari Africo, quod est contra Subventanos et Syrtes minores: ab occidente et septentrione habet mare Tyrrhennum: a borea ²²¹ usque subsolanum, fretum Adriaticum, quod dividit Tauromenitanos Siciliæ, et Bruttios Italiæ. Sardinia et Corsica insula parvo freto, hoc est, ²²² millium viginti, dividuntur: ex quibus Sardinia habet a meridie contra Numidiam ²²³ Caralitanos: contra Corsicam insulam, hoc est, septentrionem versus, habet Ulbienses: cujus ²²⁴ in longo **34** spatium tenet millia passuum ²²⁵ ducenta triginta, in lato millia ²²⁶ ducenta octoginta. Hæc habet ab oriente ²²⁷ et a borea ²²⁸ Tyrrhenum mare, quod spectat ad ²²⁹ portum urbis Romæ: ab occasu mare Sardum, ab Africo insulas Baleares longe positas, a meridie Numidicum sinum, a septentrione (ut dixi) Corsicam. Corsica insula multis promontoriis angulosa est. Hæc habet ²³⁰ ab oriente Tyrrhenum mare, ²³¹ et portum Urbis, a meridie Sardiniam, ab occasu ²³² insulas Baleares, longe positas, a circio et septentrione Ligusticum

HAVERCAMPI NOTÆ.

Venetæ, Aug. et Bolsuing, hic et infra exhibent in longum, et in latum.

207. A meridie mari Libyco. Excidit vox mari in editi. Fabricianis et Mogunt., quæ tamen in omnibus mss. reliquisque editis invenitur.

208. Habet in longo millia passuum centum septuaginta duo, et in lato quinquaginta. Ed. Augustana, Hæc habet in longum m. p. c. s. d. in lato q. Sed prima, Habet in longum m. p. CLXXVII et in latum L. In illis et in lato. Mss. Flor. sec., tert., Lugd. Batt. **C** sec., tert., quart., Meus et Periz. atque editi. quidam copulam et delent. Pro centum septuaginta duo ms. Lugd. Bat. pr. quatuor tert. septem supra septuaginta numerat.

209. Insulæ Cyclades. Meus transponit Cyclades insulæ, quam transpositionem quoque amat supra in insula Creta et insula Cypros.

210 Mari Icario. Ed. Aug. mari Ionio.

211. Quinquaginta tres. Ut passim apud auctores, sic in editis et mss. discrepat harum insularum numerus: quinquaginta et tres scribit atque enumerat ms. Florent. sec., quinquaginta quatuor omnes mss. Lugd. Batt. ut et Ultr. Æthicus quoque atque ed. Aug., in qua insuper legitur, Sunt autem omnes Cyclades insulæ, etc. Vulgatam lectionem retinent mss. Periz. et Meus cum reliquis editionibus.

212. Hæc tenent. Hæc tenent. Edit. Aug. cum Venetis. Dein in meridie Flor. sec.; meridiem, deletio in Flor. tert.

213. Millia passuum quinquaginta. Et hic et infra mille pro millia amat Lugd. Bat. quart. In numero passuum magna est varietas. Enumerat ms. Florent. sec. cum edd. prima et Aug. millia passuum quingenta, cui astipulantur omnes Lugd. Bat. mss. ut et Ultr.: Flor. tert. millia passuum quinquaginta, quem numerum Meus cum Perizon, plurimisque editis servant. Mox ab oriente in occasu Ultr.

214. Pelorum. Ed. prima, ut et Parisina Pelorus, infra quoque Pachynus atque Lilybæus.

215. Aspicit. Lugd. Batt. sec. quart. respicit.

216. Respicit ad euronotum. Ultr., Lugdun. Bat. quart. quæ præponit.

217. Dirigitur. Dirigiturque Ed. pr.

218. A Peloro in Pachynum millia passuum centum quinquaginta novem. In uno ms. est, centum quadraginta novem, in aliis centum quinquaginta novem. Si

Strabonis stadia sequamur, minor numerus verior videbitur. FABR.

219. Centum quinquaginta novem. Flor. sec. CLXIX, Lugd. Bat. pr. CXLIX, cum edit. prim. et Æthico.

220. Centum septuaginta septem. Addit in fine millia ed. pr. cum Venetis et Paris. atque ms. Lugdun. Bat. tertio; verum is amplius scribit CLXXXVII Æthicus quoque, millia passuum CLXXIV.

221. Usque subsolanum. Interseuerunt ad mss. Flor. sec., Lugd. Batt. pr., tert., quart., Perizon., Ultr., ut et editi. pr. Aug. et Venetæ cum Paris. Delent reliqui mss. et editi.

222. Millium viginti. Ed. pr. et Venetæ millium viginti passuum.

223. Caralitanos. Meus Calitanos.

224. In longo. Ed. Hittorp. in longum.

225. Ducenta triginta. Ed. Aug. CCCXX, totidemque agnoscunt mss. Lugd. Batt. pr., tert., quartus.

226. Ducenta octoginta. Sic ed. Aug. et mss. plures. Alii, ut et ms. Perizon. et Flor. sec. CLXXX. In Æthici Cosmographia centenarii numeri exciderunt, et scribitur tantum LXXX.

227. Et a borea. Mss. Flor. sec., tert., Meus et ed. pr. et borea.

228. Tyrrhenum mare. Sic scribunt Ultr. Lugdun. Batt. pr., sec., tert., cum editi. pr., Aug. et Venet. Tyrrhenicum mare reliqui, quod non præfero, quia Tyrrhenum quoque scribit Æthicus, et Sardum quoque mox Orosius, non Sardicum, licet id (sed tantum in membranis meis) inveniatur.

229. Portum urbis Romæ. Ed. pr., et portum urbis. Parisit. et portum urbis Romanæ. Æthici Cosmographia, portum æternæ urbis Romæ. Vulgatam tuentur mss.

230. Ab oriente. Addunt dein Lugd. Batt. sec., quart., et borea.

231. Et portum Urbis. Lugd. Batt. sec. et quart. quod spectat ad portum Urbis. Deinde post Urbis addunt idem cum pr. et tert. atque Ultr., Romæ. Sed irrepsisse ex superioribus videtur, veluti ex glossa enim in August. editione legitur, scilicet Romæ.

232. Insulas Baleares, longe positas. Auxi Orosium postremis duabus vocibus ex Lugd. Batt. sec. et quarto, quoniam in Æthici Cosmographia quoque inveniuntur.

sinum. Tenet autem ²³³ in longo millia passuum centum sexaginta, in lato millia viginti sex. Insulæ Balearæ duæ sunt, major et minor, quibus insunt bina oppida : major Tarraconem, Hispaniæ civitatem, minor ²³⁵ Barcinonem in ²³⁸ septentrionem versus contra se habet. Majori subjacet insula Ebusus. Deinde ab oriente Sardiniam, ab aquilone mare Gallicum, a meridie et Africo Mauritanicum pelagus, ²³⁶ ab occasu Ibericum pelagus spectat. Illæ sunt insulæ ab Hellesponto usque ad Oceanum per totum Magnum pelagus constitutæ : quæ et cultu et memoria magis celebres habentur. **35** ²³⁷ Percensui breviter (ut potui) provincias et insulas ²³⁸ orbis universi : nunc locales ²³⁹ gentium singularum miseras, sicut ab initio incessabiliter exstiterunt, ²⁴⁰ et qualiter ²⁴¹ quibusque exortæ sunt, in quantum suffecero, proferam.

CAPUT III.

De diluvio sub Noe.

¹ Cum post fabricam, ornatumque mundi hujus,

A homo, quem rectum atque immaculatum fecerat Deus, ² ac perinde humanum genus libidini depravatum peccatis obsorduisset, continuo injustam licentiam **36** justa punitio ³ consecuta est. Sententiam creatoris Dei et judicis; peccanti homini ac terræ propter hominem destinatam, semperque dum homines terram habitaverint duraturam, omnes, ⁴ inviti licet, aut probamus negando, aut confitendo toleramus : ⁵ obstinatisque mentibus testis sibi infirmitas sua inurit, quibus fidelis scriptura non suaserit. ⁶ Deinde refuso in omnem terram mari, immissoque diluvio, cum toto orbe connecto unum spatium cœli esset ac pelagi, deletum fuisse universum humanum genus, paucis in arca fidei suæ merito ⁷ ad substituendam originem reservatis, evidentissimè **B** me ⁸ veracissimi scriptores docent. ⁹ Fuisse tamen etiam illi contestati sunt, qui præterita quidem tempora, ipsumque auctorem temporum nescientes, tamen ¹⁰ ex indicio et conjectura lapidum, quos in remotis montibus conchis et ostreis scabros, sæpe

HAVERCAMPI NOTÆ.

233. In longo millia passuum. Quædam edd. hic in longum, et mox in latum mille passus Lugd. Batt. pr. : idem pro viginti sex scribit xxvii.

234. Barcinonem. In mss. Barcelonam, Barchilonam, Barcinolam et Barcion legitur. In quibusdam supra, Tarraconam, Tragonom, etc.

235. In septentrionem. In abest a Lugl. Bat. pr. Mox habent pro habet ed. Aug.

236. Ab occasu Ibericum pelagus spectat. Illa ab occasu Ibericum desunt in ed. Aug. Legit vero eadem cum quatuor mss. Lugd. B. t. spectant pelagus, quasi de insulis Balearibus, non de Corsica, esset sermo. Post Mauritanicum delet pelagus Flor. sec.

237. Percensui. Flor. tert., Recensui.

238. O. bis universi. Trau-pont Lugl. Bat. pr.

239. Gentium singularum. Mss. Lugd. Batavi omnes gentium insularumque, ex quibus secundus cum Ultr. insuper legit gentium insularumque singularum. Sed vulgatam, præter Florentinos mss. Meus quoque cum Periz. tuetur, eamque veram et germanam esse judico.

240. Et qualiter. Delent et Lugd. Batt. tert. et quartus.

241. Quibusque exortæ sunt. Delet Lugd. Batt. quart. que post quibus. At temporibus super-scribatur in Lugd. Batt. primo. Videtur id haud incongrue posse; addi, neque enim modo narrabit Orosius quæ mala, qualiter, respectu magnitudinis, quibusque, respectu hominibus sive gentibus, sed et temporibus, evenerint. In postremo enim maxime enituit Orosii industria, qui propterea omnibus eruditus in manu haberi, auctoritatemque suam commodare solet. Quare hunc locum sic puto esse legendum, nunc locales gentium, singularumque miseras, sicut ab initio incessabiliter exstiterunt, qualiter, quibus, quibusque temporibus exortæ sunt, etc.

CAP. III. — 1. Cum post fabricam, ornatumque mundi hujus homo, quem rectum atque immaculatum fecerat Deus, morti se substravisset : ac proinde humanum genus libidini depravatum peccatis funditus obsorduisset. Illud morti se substravisset liber Venetus Orosio reddidit. Similiter et illud, funditus; omisit vero Marcoduranus. Ego ex obsorbuisset, et obsurbuisset feci obsorduisset. Recte fortasse. Posset et obsorbuisset rectum esse, vel obsurduisset. LAUT. — Præter Venetas edit. et Paris., Hitt. et Cervicorn. illud morti se substravisset prima quoque exhibet; verum neque Augustana, neque ullus ex libris mss. quos

consultimus, illud augmentum agnoscent. In prima ed. quoque est funditus absorberetur, pro quo in Veneti. et Paris. funditus obsorbetur. Sed in mss. Florentinis et reliquis, quos inspexi, cunctis, legitur peccatis obsorduisset, quod verbum respondet illi, quod supra invenitur, immaculatum. In Mogunt. vero edit. quam curavit Andr. Schottus, legitur homo, quem ad imaginem suam rectum atque immaculatum f. D., intrusus tribus vocibus contra omnium mss. et edit. fidem.

2. Ac perinde humanum genus libidini depravatum peccatis obsorduisset. Ante hæc verba in vulgatis additur, morti se substravisset : quæ quando in nullis libris antiquis invenimus, tamquam supposititia, nihil tamen præjudicantes, delevimus. FABR.

3. Consecuta est. Lugd. Bat. sec. et Hitt. et Ultr. subsecuta est. Scribit dein August. Quam sententiam creatoris Dei, etc.

4. Inviti licet. Ed. prima videlicet.

5. Obstinatisque. Meus, obstinatis. Edd. Venetr., obstinateque mentibus testes, etc., Paris. obstinatisque mentibus testes.

6. Drinde refuso sub Noe. Duæ postremæ voces in libr. vet. non leguntur, et possunt non incommodè abesse. FABR. — Delent easdem mss. Ultr. et Meus. Inter Lugd. Batavos in sec. et tert. legitur suffuso sub Noe in o. t. m., quart. refuso sub Noe ipso in o. t. m. Reliqui cum edit. vetustis refuso sub Noe in o. t. m. Mox missoque diluvio. Meus et Flor. sec. pro immissoque.

7. Ad substituendam originem. Meus ad sufficiendam originem.

8. Veracissimi scriptores. Primam vocem delet Periz., sed edit. Hittorp. et Bolsuing. legunt, veracissimi scriptores doctoresque.

9. Fuisse tamen etiam. Lugd. Bat. sec. et Ultr., Hæc fuisse tamen.

10. Ex indicio et conjectura lapidum. Gen. viii legimus arcam Noe requievisse super montes Ararath, id est Armeniæ; ubi, auctore Hieronymo, usque hodie ejus permanent vestigia. De Ararath idem undecimo Commentariorum in Esaiam. Josephus lib. 1 Antiquit. scribit, Armenos loco, in quo Noe ex arca egressus est, ἀροβαρίπων nomen fecisse. FABR. — Ex judicio e collectura. Sic lego ex fide cod. Colon. non conjectura. LAUT. — Nihil muto, quamvis judicio quoque exstat in edit. Aug. Mox Ultr. et conchis et ostreis.

etiam cavatos aquis visere solemus, conjiciendo A didicerunt. Et quamvis hujusmodi adhuc et relatu digna et fide certa proferri ¹¹ a nobis queant, tamen hæc veluti principalia duo de prævaricatione primi hominis, et condemnatione generationis vitæque ejus, ac deinde ¹² perditione totius generis humani, dicta sufficiant: tantum, ut, ¹³ si qua gentiles historici de nostris aliquo ordine ¹⁴ contigerint, hæc plenius cum cæteris ipso, quo ¹⁵ incurrerint, ordine proferantur.

37 CAPUT IV.

De Nino et Semiramide, eorumque regnis.

Ante annos Urbis conditæ mille trecentos ¹ Ninus rex Assyriorum, primus (ut ipsi volunt) propagandæ dominationis libidine arma foras extulit, cruentamque vitam ² quinquaginta annis per totam Asiam bellis egit: a meridie ³ atque a Rubro mari surgens,

sub ultimo septentrione, Euxinum pontum vastando perdomuit, Scythicamque barbariem, adhuc tunc ⁴ imbellem et innocentem, ⁵ torpentem excitare ⁶ sævitiam, vires suas nosse, ⁷ et non lacte jam pcedum, sed sanguine hominum vivere, ⁸ ad postremum ⁹ vincere, dum vincitur edocuit. **38** ¹⁰ Novissime Zoroastrem Bactrianorum regem, eundemque magicæ (ut ferunt) artis repertorem, pugna oppressum interfecit. Post ipse, dum deficientem a se oppugnat urbem, ¹¹ sagitta ictus interiit. ¹² Huic mortuo Semiramis uxor successit, virum animo, ¹³ habitu filium gerens: avidosque jam usu sanguinis populos, per duos et quadraginta annos cædibus gentium exercuit. Non contenta ¹⁴ terminis mulier, quos a viro suo tunc solo bellatore ¹⁵ quinquaginta annis acquisitos suscepit, Æthiopiam ¹⁶ bello oppressam, sanguine interlitam, imperio adiecit. ¹⁷ Indis quoque bellum intulit: ¹⁸ quo præter illam et Alexandrum Magnum

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. A nobis. Delet cod. Periz.
12. Perditione. Flor. sec., de perditione.
13. Si qua. Lugd. Bat. tert., si qui.
14. Contigerunt. Edd. vetustiores, contigerint. Aug. contigerint aliquo ordine.
15. Incurrerint. Flor. sec., incurrerunt, tert. incurerat.

CAP. IV. — 1. *Ninus rex Assyriorum.* Ninus non primus, sed tertius Assyriorum rex fuit, ut ex Beroso notum est. Sed quia *Ninus* est πρώτος τῶν εἰς ἰστορίαν καὶ μυθὸν παραδεδομένων, ut scribit Diodorus initio libr. II, ideo a Nino historici, in quibus Ctesias, Diodorus, Eusebius, Justinus, Orosius, Ctesiodorus et alii, initium fecerunt. FABR.

2. *Quinquaginta annis.* Ed. Ven. *quinquaginta per annos.*

3. *Atque a Rubro mari.* Lugd. Bat. pr. *Rubro mari*, quart. *aque Rubro mari.* Sic et edd. Venetæ.

4. *Imbellem et innocentem.* Vulg. et *imbellem et inn-* C sed delent edd. Venetæ cum prima et Aug., mss. Lugd. Bat. tribus et Perizon.

5. *Torpentem excitavit.* Hunc locum nos ex fide librorum manuscriptorum emendavimus, quamvis vulgata lectio ferri posse videretur. FABR. — Non modo ferri potest lectio *excitare*, sed et novæ *excitavit*, præferri, adjuvantibus mss. debet. Tres enim ex illis cum Florentinis, Periz. Meoque *excitare*, non *excitavit* legunt. Ninus, inquit, edocuit Scythicam barbariem adhuc tunc imbellem et innocentem, torpentem sævitiam excitare, atque vires suas nosse, etc. Lugd. Bat. pr. et tert. *Scythiamque barbariam*, quart. *Scythiamque barbaricam*, sec. et Ultr. *Scythicamque barbariem*. Dein in mss. Lugd. Bat. pr., tert., quarto, Meo et Periz. legitur *torpentem non torpentemque*, ut vulgati, vel *torpentem*, ut Perizon.

6. *Sævitiam.* Edd. Hittorp. et Bolsuing. *Sævitia.*

7. *Et non lacte jam pcedum, sed sanguine hominum vivere*, etc. Ita mss. omnes et editiones prima atque August. Sed Hittorp. et Bolsuing. cum Paris. et Venetis, et non *lac jam pcedum, sed sanguinem hominum bibere*. De Scythis Justin. lib. II, cap. 2, *Lacte et melle vescuntur*. Vericuius in Tiberium Romæ jactatus a dictione Orosii non abludit, apud Sueton. in Thierio cap. 39:

Fastidit vinum, quia jam sitit iste cruorem:
Tam bibit hunc avidè, quam bibit ante merum.

8. *Ad postremum.* Lugd. Bat. pr. et tert., et ad postremum. Flor. tert. ac postremum.

9. *Vincere, dum vincitur, edocuit.* Ita mss. Lugd.

Batavi omnes. Reliqui, *vincere dum vincit, edocuit*, ut ad ipsum Ninum pertineat illud *vincit*. Verum et ipsi victi, dum vincuntur, vincendi artes addicunt, quibus ipsi rudes ante succubuerint, quibus indurati hostes, evaserint superiores. Nam *Ninus primus intulit bella finitimis, et rudes adhuc ad resistendum populos, terminos usque Libyæ perdomuit*. Just. lib. I, cap. 1.

10. *Novissime Zoroastrem.* Zoroastrem hunc regem Trogius Pompeius nominavit, qui in Græcæ Diodori Siculi libris, quos beneficio Henrici Stephani habemus, Οζώαπρης appellatur, cum a Latino interprete Zoroastes vocetur. Berosus libro quinto *Camæsenum* nominat, qui in Bactrianis magno præsidio regnum stabilivit, eumque non a Nino, sed Ninya Nini filio, victum et interfectum scribit. FABR.

11. *Sagitta ictus.* Vulgati et mss. aliquot, *sagittæ ictu*. Præter illi lectionem codicum Florentinor., Periz. Meique, eamque ante exhibuit ed. Augustana. Interitum Nini aliter narrat Ælian. Var. Hist. lib. VII cap. 1, quod fabulis videtur debere annumerari. Justinus l. c. simpliciter ait. occiso Zoroastre, Bactrianorum rege, Ninum, et ipsum, relicto impubere filio Ninya, decessisse.

12. *Huic mortuo Semiramis uxor successit.* D. *Semiramide* copiose Diodorus libro secundo. FABR.

13. *Habitu filium gerens.* Recte, nam *simulat se, pro uxore Nini, filium, pro femina puerum*. Justin. lib. I cap. 2, quem vide. *Male feminam*. Lugd. Batavi omnes cum Ultr.; *viri animo habita filium* Flor. sec.; *viri animo et habitu gerens* Venetæ edit. et Aug. primaque; *viri animo et habitu filium gerens* ed. Bolsuing.

14. *Terminis mulier.* Ed. Aug. *mulier terminis*. Lugd. Bat. sec. *mulier terminis his*, quart. et Ultr. *his terminis mulier*.

15. *Quinquaginta annis.* In *quinquaginta annis* mss. quidam et editi. Alii rectius in delent. M. us in *quadraginta quatuor annis*.

16. *Bello oppressam, sanguine interlitam.* Florentini duo et Lugd. Batavi omnes, cum Meo et Periz. n. et Ultr. *bello pressam*, etc. Neque aliter exhibent editiones prima et Augusta. Pro *interlitam* habent *illitam* edit. pr. et Venetæ. Mss. quidam mox *imperio suo*.

17. *Indis quoque bellum intulit.* Præter Diodorum lege Augustinum de Civitate Dei libr. XVIII cap. 2. Strabo lib. XV ex Megasthene refert, *Semiramidem* prius quam ex India egrederetur, perisse. FABR.

18. *Quos.* Tres ex mss. Lugd. Bat. cum editis rusticioribus, quos.

nullus intravit. Quod eo tempore ideo crudelius graviusque erat quam nunc est, persequi et trucidare populos in pace viventes: quia tunc apud illos nec foris erant ulla incendia bellorum, nec domi tanta exercitia cupiditatum. Hæc, libidine ardens, sanguinem sitiens, **39** inter incessabilia ¹⁹ et supra et homicidia, ²⁰ cum omnes, quos regie accessit, meretricie habitos, concubitu oblectasset, occideret, tandem ²¹ filio flagitiose concepto: impie exposito, ²² inceste cognito, privatam ignominiam publico scelere obtexit. Præcepit enim, ut inter parentes ac filios nulla delata reverentia naturæ, ²³ de conjugii appetendis, ²⁴ ut cuique libitum esset, liberum fieret. *

HAVERCAMPI NOTÆ.

19. *Et supra.* Tres ex mss. videlicet Meus et Florentini duo, orationem vocula et augent; amplius etiam Ed. Aug. legit *inter convivia incessabilia et supra et homicidia.* Forsan rectius.

20. *Cum omnes, quos regie accessit, etc.* Dum vitiosam Hitorpii et Bolsingii editionem atque distinctionem sequuntur Fabricius et Scottus, mire hujus loci intellectum obscurant. Sic enim in illorum editionibus legitur, *cum omnes quos regie accessit meretricie habitos concubitu oblectasset, occideret.* Sensus Orosii est, Semiramidem omnes, quos libidinose appeteret, regie accepisse, sed postquam cum iisdem in lædis amoribus fuisset volutata, partem eorumdem, aliosque et novos desiderantem, omnes occidisse. Ed. August., *meretricio habitos concubitu oblectasset, et occiderit.*

21. *Fili, flagitiose concepto.* Verba Orosii innuere videntur, filium hunc Semiramidis, quem Aniam scriptores vocant, non ex Nino, sed promiscua venere fuisse susceptum, ideoque a matre expositum, agnitum tamen postea, et in matris reginæ torum, primum clam et per libidinem, deinde palam et sub conjugii nomine fuisse receptum.

22. *Inceste cognito.* Membranzæ meæ et ed. Aug. habent *incestu*, quam lectionem invenias quoque apud Vincentium Bellovace sem in Speculo Historiali, in quo multa ex Orosio et aliis excerpta occurrunt, lib. II cap. 105. Ed. Aug. cum Membranzæ meæ priora in plurali numero, nullo sensu, sic exhibet, *tandem filios s. conceptos, i. expositos, incestu cognitos. Pro obtexit, Ultr. detexit.*

23. *De conjugii appetendis.* Illud de inducitur apud Vinc. Bellovacensem.

24. *Ut cuique libitum esset, liberum fieret.* Hanc veram hujus loci lectionem esse patet ex capite hujus libri decimo sexto, *Quibus subjecta et patente universa terra, præsumere quam esset libitum, liberum fuit.* Vincentius Bellovacensis legit, *ut cuique libitum est, liberum fieret.* ms. Lugd. Bat. prim. *cuiquam libitum esset, liberum fieret, sec. ut cuique, libitum esset liberum fieret, tert. cuique libitum esset libertum fieret.* Ultr. *de conjugiiis (deleto appetendis) ut cuique libitum esset, licitum fieret.*

CAP. V. — 1. *Mille centum sexaginta.* Ed. Aug. III. M. C. L.

2. *Quæ tunc.* Lugd. Bat. tert. posteriorem vocem delet.

3. *Pentapolis.* Non mihi videtur ante perditionem suam tale tractui huic nomen fuisse, sed postea sic a scriptoribus dictum a quinque ibidem urbium numero, ex quibus deletæ incendio sunt quatuor, una superstes mansit. Occurrit eadem appellatio apud auctorem libri, qui Sapientia inscribitur, cap. X versu 6, ubi describitur justus Lot effugisse *καταβασιον πῦρ Πενταπόλεως.*

4. *Inter alios.* In aliis mendose legitur *inter alia.* Locus est apud Tacitum lib. XXI. De hac regione

40 CAPUT V.

Pentapolim regionem ob nefanda libidinis scelera cælo tactam et exustam fuisse.

Ante annos Urbis conditæ ¹ mille centum sexaginta confinem Arabiæ regionem, ² quæ tunc ³ Penapolis vocabatur, arsisse penitus igne celesti, ⁴ inter alios etiam Cornelius Tacitus refert, qui sic ait: *Haud procul inde ⁵ campi quos ferunt olim uberes, ⁶ magnisque urbis habitatos, ⁷ fulminum jactu arsisse: sed manere vestigia, terramque ipsam, ⁸ specie solidam, vim frugiferam perdidisse.* Et cum hoc loco nihil de incendio **41** propter peccata hominum civitatibus quasi ignarus expresserit, paulo post, velut oblitus consilii, ⁹ subjicit et dicit: ¹⁰ *Ego, sicut inclytas*

B legendus etiam Egesippus lib. IV, cap. 48. FABR. — Editi quidam contra mss. *inter alia*, sed præter Tacitum lib. VIIII. cap. 7, Solinus quoque, Strabo alique hujus cladis meminerunt.

5. *Campi.* Mss. Lugd. Batavi omnes, Ultr. et quædam editiones, *campos.*

6. *Magnisque urbis.* Ms. Ultr. *magnis urbis.* Flor. *magnis viris*, sed ante fuerat *viribus.* At secund. cum Meo et Periz. *magnis viribus.* Vulgatam lectionem tuetur Tacitus, et fuisse magna sacræ Scripturæ et in sequentibus Orosius quoque satis testantur. *Mox habitas pro habitatas* ms. Periz. et edit. Aug. et Venetæ.

7. *Fulminum jactu arsisse.* Ita legendum, non *fulminum ictu* ad Tacitum docuit Pichena. Probant quoque in Orosio editiones veteres et mss. omnes præter Ultr. et tres Lugd. Batavos, primum, sec. et quartum, in quibus *ictu.* Iram Dei arguit jactus fulminum. Apud Virgil. lib. Æneid. I. vers. 46 indignationem suam exemplo Palladis, quæ fulmine exusserat Argivorum classem, acuens Juno, inquit:

Ipsa Jovis rapidum jaculata et nubibus ignem.

Tertullianus *imbrem igneam* vocat in Apologetico cap. 4, p. 343: *Cum regiones i fines ejus, Sodoma et Gonorrhæ igneus imber exussit.*

8. *Specie solidam.* Vulgo legitur *solida.* In Tacito est *terramque specie torridam.* FABR. — Inter mss. qui *specie solida* præferunt, Lugd. Bat. pr. atque secundus, Meo consentiente, inveniuntur. Neque aliter Florent. sec. et tert. atque edd. pr., Hitt., Bolsing. et Venetæ: *specie solidam* editio Aug. et mss. reliqui, quæ lectio ex *torridam* apud Tacitum firmari videtur. Dubium vero est utrum *solidam* an *torridam* legi apud Tacitum debeat. Cum enim Orosius Tacitum descripserit, ipsa quoque verba ejus posuisse videtur. Neque de eo dubitarem, nisi verba Justiniani viderem immutata, ubi de Josepho agit, infra cap.

7. Opponentur vero inter se quod extrinsecus apparet, quodque revera existit. Si igitur extrinsecus torrida apparet terra, mirari non oportet, si cinerescant tactæ fruges. Sequitur enim apud Tacitum, *Nam cuncta sponte edita, aut manu sata, sive herba tenuis aut flore, seu solitum in speciem adolere, atra et inania veluti in cinerem vanescunt.* Adde Tert. in Apolog. I. c.: *Olet adhuc incendio terra et, si qua illic arborum poma conantur, oculis tenuis, cæterum contacta cinerescunt.* Sicuti igitur specie solida sunt poma, sic ipsa terra quoque specie tantum solida est, intus squallens, exusta et torrida. Pro *frugiferam* unus ex mss. Lugd. Bat. habet *fructiferam.*

9. *Subjicit et dicit.* Edit. prima, *subjicit et ait*, quam sequuntur Venetæ et Hitorp.: *ait* quoque in mss. Flor. sec. et tertio exstat.

10. *Ego, sicut inclytas.* *Inclytas* est etiam in Vestustis: at in Tacito est *Judaicas.* FABR. — Mutatum id in melioribus Taciti editionibus.

quondam urbes igne caelesti flagrasse concesserim : ita haliis lacus infici terram et corrumpi reor. Quo dicto, invitus licet, de exustis urbibus, quæ procul dubio peccatorum noxa¹¹ conflagraverunt, ¹² et scisse se et concessisse confessus, palam prodidit, non sibi cognitionis fidem defuisse, sed exprimendæ fidei voluntatem : quod ¹³ a me nunc plenius proferetur. ¹⁴ In confinio Arabiæ et Palæstinæ, qua ¹⁵ dimissi altrinsecus montes, subjectis campis excipiuntur, quinque civitates ¹⁶ fuere, Sodoma, Gomorrha, Adama, Seboim, et Segor; sed Segor ex his parva, ¹⁷ illæ ampliæ et magnæ : quippe quibus et soli fecunditas suberat, et Jordanis fluvius per plana diffusus, ac peropportune divisus, augmentis ubertatis impendebatur. Huic universæ regioni, bonis male utenti, abundantia rerum causa malorum fuit. ¹⁸ Ex abundantia enim luxuria, ex luxuria sædæ **42** libidines adolevere : adeo, ut masculi in masculos operantes turpitudinem, ne consideratis quidem locis, condi-

tionibus, ætatibusque ¹⁹ prouerent. Itaque iratus Deus, pluit ²⁰ super hanc terram ignem et sulphur, totamque regionem cum populis atque urbibus exustam, testem iudicii sui futuram, ²¹ æterna perditione damnavit : ut nunc quoque appareat quidem forma regionis, sed inveniatur ²² regio cineris, mediamque convallem quam Jordanis irrigauerat, nunc mare superfusum ²³ tegat. ²⁴ Tantumque de rebus (ut putatur) parvis divinæ indignationis accensus est, ut propter hoc quod illi male utentes bonis, ²⁵ fructus misericordiarum, nutrimenta libidinum fecerant, terra quoque **43** ipsa, quæ has habuerat civitates, primum exusta ignibus, post oppressa aquis, in æternam damnationem ²⁶ communi periret aspectui.

CAPUT VI.

Comparatio cladis Sodomiticæ et Romanæ.

Itaque nunc, si placet, hi qui in Christum, quem

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. *Conflagraverunt.* Lugd. Batt. pr., tert., quart., cum edd. prima, Venetis et Hittorp. *conflagraverant.*

12. *Et scisse se et concessisse.* Lugd. Batavi pr., tert., quart. *scisse confessus, deletis reliquis.* Ultr., *scisse se confessus.* Lugd. Bat. sec. et *scisse se confessus.*

13. *A me nunc.* Ita ed. Aug. et mss. Lugd. Batt. pr. et tert. Alii vulgo *nunc a me.* Mox *proferetur* cum Venetis ed. prima.

14. *In confinio Arabiæ et Palæstinæ,* De eversione harum civitatum Moses Genesis decimo nono. FABR. *In confinibus Membranæ meæ.*

15. *Dimissi altrinsecus montes.* Mss. Lugd. Batavi pr., tert. et quartus, *qua dimissis altrinsecus montibus subjecti campi excipiuntur;* et sic quoque in edit. Augustana legitur, nisi quod ibi *demissis* scribitur; demittitur autem mons, ubi sensim a cacumine versus planitiem dilatatur, *dimissos* vero montes appellare videtur Orosius eos, qui media dividuntur planitie atque dirimuntur.

16. *Fuere.* In edit. prima, Venetis et Hittorp. *fuisse referuntur.*

17. *Illæ ampliæ et magnæ.* Quidam editi, *illæ magnæ et ampliæ.* Mss. Lugd. Batt. pr. et tert. *illæ et ampliæ et magnæ.* Ed. Aug. *illæ autem a. et m.*

18. *Ex abundantia enim, etc.* Codex meus *et ex luxuria.* Sed Lugd. Batt. quatuor sic locum constituent, *Ex abundantia enim luxuriæ sædæ libidines adolevere.*

19. *Prouerent.* Ex mss. et editis, quidam *prourerunt, alii prouerint.*

20. *Super hanc terram.* Postremam vocem delet edit. Aug.; *super terram illam* legit ms. Ultr.; *totam* mox pro *totamque* ms. Lugd. Bat. quart.

21. *Æterna perditione damnavit.* Transponunt quidam *æterna damnavit perditione.* Pro *perditione* ed. prima cum ms. Ultr. *damnatione* exhibent. Mox *quondam forma* Flor. tert.

22. *Regio cineris.* Post hæc verba insignis, assuitur lacina in editione Augustana anni 1471 apud Joannem Schuszler, his verbis concepta : *Illic poma ridentia et formatos uvarum racemos, ut elentibus gigant cupiditatem, si carpas, fatiscunt in cinerem, fumumque excitant, quasi ardeant.* Verum, cum hæc totidem verbis in Hegesippo (seu S. Ambrosio potius) inveniatur, inde desumpta, non vero ab Orosio profecta esse, videntur. Hegesippi locus exstat lib. iv. cap. 18 de Excid. Hierosolym. *Species illic ad speciem poma viridantia, formatos uvarum racemos,*

ut edendi generent spectantibus cupiditatem. Si carpas, fatiscunt ac resolvuntur in cinerem, fumumque excitant, quasi adhuc ardeant. Pro convallem mox vallem cod. Periz.

23. *Tegat.* Ed. Aug. et mss. Lugd. Batt. pr. et tert., *tegit.*

24. *Tantumque de rebus (ut putatur) parvis divinæ indignationis furor accensus est.* Vulgo legitur, *judicium accensum est.* Vocem, *judicium,* in nullis manuscriptis reperi : sed quod est in optimo libro Cornelii Gualtheri reposui. FABR. — *Tantumque de rebus, ut putatur, parvis, divinæ indignationis accensum est.* In quibusdam libris est, *judicium accensum est,* aliis, *furor accensus est,* quod retinuit quoque Marcoluranus : puto utrumque a scribe ejusdam glossemate in textum irrepsisse. Quapropter Lutine et eleganter, jubente etiam Colon. codice ejeci. LAUT. — Editio omnium prima habet, *tantumque de rebus : ut putatur : parvis divinæ indignationis judicium accensum est.* Secunda, sive Augustana, Lautii ex ms. Coloniensi lectionem plane exhibet; Hittorp. et Bolsuing. cum Venetis, a prima non discedunt. Inter mss. Ultr. *furor* habet, ut et Lugd. Bat. sec. et tert. At inter Florentinos sec. (in quo *accessum*) et tert. atque inter Lugd. Batt. primus cum Perizoniano Meoque, Lautii confirmant emendationem. Eamque locutionem cum librarii non caperent, corruerunt, unde in ms. quarto Lugd. Bat. ita concipitur : *Tamque de rebus (ut putabatur) parvis divina indignatio accensa est.* Quod sequitur, *quod non agnoscit editio prima, quam sequuntur Venetæ.*

25. *Fructus misericordiarum.* Omnes editiones turpissimum hic inedit meudum. Legitur enim in illis *fructus miseriarum.* Veram lectionem discimus ex mss. Lugd. Bat. quarto, Meoque. Reliqui omnes receptum errorem errant; et sæpius in mss. hæc voces permittantur, unde hoc loco in margine codicis mei ascribitur, *Al. miseriarum.* Bona vero quæ nobis cœlitus contingunt, quibusque mali abutuntur, non sunt miseriarum, sed Dei (de quo hic agitur) misericordiarum fructus. Voculam *et præcedit* mox nutrimenta in ms. Ultr.

26. *Communi periret aspectui.* Lugd. Batt. pr. et tert. *communi pereat adpectu,* sec. et quart. *communi periret adpectu.* Mole. Sueton. in Vespas. cap. 11 : *quare princeps quoque et locum incunabularum assidue frequentavit, manente villa, qualis fuerat olim : ne quid scilicet oculorum consuetudini depreriret.*

nos iudicem sæculorum ostendimus, quantum in A ipsis est, sputa conijciunt, inter Sodomam et Romam discernant causas, et conferant pœnas : quæ a me vel maxime ob hoc retractandæ non sunt, quia omnibus notæ sunt. Et tamen quam libenter sententias eorum acciperem, si illi fideliter ita ut sentiant faterentur : ¹ quamquam quod de temporibus Christianis ² rari, et hoc in angulis ³ murmurent, non usque adeo moleste accipiendum ⁴ putem, cum totius populi Romani consona voce, parique iudicio sensus ac sermo ⁵ sit cognitus. Adeo autem ⁶ parvo quodam et levi motu hæsitasse erga se ⁷ parumper consuetudinem voluptatum ⁸ indubitatissime **44** contestatus est, ⁹ ut libere conclamaret, *Si reciperet Circum* ¹⁰ nihil esse sibi factum : hoc est, nihil egisse Romæ

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. VI. — 1. *Quamquam quod*. Sic exstat in editione omnium prima, neque dubito quin melius locum suum tueri possit, quam *quid* : quod passim pro quod substitutum reliquæ omnes, excepta Augustana, quæ habet *quidquid*, sensu non incommodo. Codex Meus quidem, ut et Florent. tert. In Lugd. Batt. pr. et quart. Et *quamquam quid de temporibus*, etc.

2. *Rari* : et hoc. Flor. tert., raro ut hoc.

3. *Murmurent*. Lugd. Bat. pr., murmurant.

4. *Putem*. Lugd. Bat. tert., putemus.

5. *Sit cognitus*. Periz., est cognitus.

6. *Parvo quodam et levi motu*. Edit. pr. et Paris., *Adeo quodam autem parvo et levi motu*. Edd. Venetæ, et Hittorp., *Parvo quodam et leni modo*.

7. *Parumper consuetudinem*. Membranæ nostræ, *pari consuetudine*.

8. *Indubitatissime*. Lugd. Batt. pr., tert., quart., et ed. Aug. hic et passim *indubitantissime*.

9. *Ut libere conclamaret*. Flor. tert., *ubi libere conclamaret*. Lugd. Bat. quart., *ut libere clamaret*.

10. *Nihil esse sibi factum*. Transponunt ed. Aug. et ms. Ultr., *nihil sibi esse factum*.

11. *Si concedatur*, Ed. pr., *si concederetur*.

12. *Nisi forte*. Venetæ et Hittorp., *Nihil forte*.

13. *Ut se habet apud plerosque consuetudo*. Ed.

Gothorum enses, ¹¹ si concedatur Romanis spectare Circenses. ¹² Nisi forte (¹³ ut se habet apud plerosque hoc præcipue tempore) qui ex longa requie vel parvam ¹⁴ obortam sollicitudinem, intolerabilem laborem putant, ¹⁵ has clementissimas admonitiones : quibus omnes aliquando ¹⁶ perstringimur, ¹⁷ aliorum punitionibus auditis lectisque præponunt : quos saltem ¹⁸ de hoc ipso exitu Sodomorum et Gomorrhæorum moneo, ut ¹⁹ discere atque intelligere queant, qualiter Deus peccatores punierit, qualiter punire possit qualiter puniturus sit.

45 CAPUT VII.

De prælio inter Telchines et Carpathios et Phoroneum regem. Item de diluvio Achaicæ.

Ante annos conditæ Urbis **MLXX** ¹ Telchines et

B Aug. ironice ita exhibet, sed sola, *ut se habet fortitudo apud plerosque* : quod spernendum non videtur, propter illa quæ sequuntur. In ms. Flor. sec. et tert., *ut se habet apud plerosque*.

14. *Obortam*. Ms. Ultr., *obortamque* ; mss. Florent. sec. et tert., *parum obortam*.

15. *Hus*. Unus ex Lugd. Batt., *tantas*. Flor. tert., *tantas hasce clementissimas*.

16. *Perstringimur*. Ed. pr. et Paris., *restringimur*, Aug., *adstringimur*. Ms. Lugd. Bat. pr., *constringimur*, tert., *constringuntur*.

17. *Aliorum*. Ed. pr., *alienis*, et mox ed. Aug., *præponant*.

18. *De hoc ipso*. Ms. Lugd. Bat. quart., *ex hoc ipso*. Ultr., *vel de hoc ipso*.

19. *Discere*. Lugd. Bat. pr., tert., quart., *discernere*. Quæ vero in hoc capite disputavit Orosius de temporis sui perversitate, qua ludos circenses, in quibus aurigationes, venationesque magna cum insania spectabantur, adeo vera sunt, ut a Constantini Magni temporibus, et Honorii præcipue ætate, immensa vis nummorum contortuorum cusa, hoc licetque stultitiæ ejus testis existat, quod vel unus arguat hic ex Thesaurio Regio, in quo propter reparationem muneris invicta Roma et felix iudicatur Senatus.

CAP. VII. — 1. *Telchines et Carpathii*. *Telchines*, C non *Telchises*, ideo scripsimus, quod ab his Rhodum occupatam Orosius statim scribat : qui autem Rhodum occuparunt, ii a Græcis *Telchines* dicuntur, de quibus præter Strabonem Diodorus libro quinto, *τὴν δὲ νῆσον τὴν ὀνομαζομένην ῥόδον κατὰ κίχσον οἱ προσγορουμένοι τελχίνες*, id est, *Rhodum insulam primi tenuerunt qui Telchines appellantur*. In Eusebii Chronico hæc res ita descripta legitur : *Telaphis et Carsatis adversus Phoroneum et Parrhasios insitunt bel-lum*. In uno manuscripto, *Carsatii* legitur. FABR. —

Vetustæ editiones nomina hæc sic efferunt. Prima et August. et Paris. *Thelcises et Carsathii*. Hitt. cum Venetis, *Telchises et Carpathii*, et sic quoque habet Bolsuing. Inter mss. Flor. sec., *Thelcises et Cariani*, tert., *Thelcises et Chariatii*. Ultr., Lugd. Batt. pr., tert., quart., Meus et Periz. omnes, *Telchises*, sed in iis pro *Carpathii*, pr. et tert., *Carthasi*, sec. et Ultr., *Carsathii*, quart., *Cartharassi*. Meus, *Charinvi*, Periz., *Charrathii*. Recte tamen prius nomen Fabricius mutavit in *Telchines*, quod servavit quoque Lugd. Bat. sec. et in primo superscriptum voci *Tel-*

² Carpathii pervicax **46** praelium ³ adversus Phoroneum, regem Argivorum et ⁴ Parapasios, ⁵ ancipiti spe sine fructu victoriae gesserunt. ⁶ Idemque Telchines et Carpathii post paululum bello victi, ⁷ pa-

tria profugi, ignarique rerum, credentes **47** quod se penitus a congressu totius humanae habitationis abstraherent, Rhodum insulam, quae ⁸ Ophiussa antea vocabatur, quasi tutam ⁹ possessionem ceperunt.

HAVERGAMPI NOTAE.

chises cernitur, praeter adductos enim a Fabricio scriptores, ita legendum esse patet ex Pausania atque Apollodoro. Et hic quidem Biblioth. lib. II cap. 4 scribit Inachi fuisse filium Phoroneum, regem universae terrae, quae postea Peloponnesus vocata fuerit. Reliquisse illum filium Apin, a quo Apia sit dicta illa regio: Phoroneus, inquit, ὑπὸ Θεξίωνος καὶ Τελχίνος ἐπεβουλεύθει, ἀπαις ἀπίδων. *Thelxionis ac Telchinis insidiis appetitus, sine liberis excessit e vita.* At, juxta veteres Sicyoniorum Origines, referente Pausania lib. II, cap. 5, p. 123, Aegialeus primus in ea parte Peloponnesi, quae ab eo Aegialis dicta fuit, regnavit, ibique Aegialeam urbem condidit. Hic Europem filium reliquit, ἰ Τελχίνα, Telchinem, cujus filius Apis, qui Thelxionem genuit, fuerit. Telchinis posterius Telchini dicti fuerunt, neque Rhodum modo sed et Cyprum (ut mox dicemus) incoluerunt.

2. Carpathii. Si hi cum Telchine bella contra Argivorum regem Phoroneum gesserint, oportet ut ipsi quoque Peloponnesum incoluerint. Sed nulli ibi Carpathii, neque quisquam Carpathiorum in illa terra meminit. Corruptum igitur nomen apud Orosium est, quod variantium lectionum multitudo quoque ostendere videtur. Rescribo igitur *Carnasii*, vel *Carpasii*. Hujus emendationis mihi fons Pausanias, qui Messeniae, in Peloponneso, attribuit partem regionis quae *καρνάσιον, Carnasium*, ut et *Οἰχάλια* dicta fuerit, lib. IV, cap. 11, p. 283, ibique agnoscit Messeniorum oppidum *Carnasium*, lib. VIII, cap. 35, p. 170. Commemorat ibidem fama inclytum *Carnasium* nemus, *καρνάσιον ἔλαος*, praeterfluente Charadro amne, lib. IV, cap. 33, p. 362. *Carnasios* vero etiam *Carpasios* dictos fuisse existimo, quoniam una cum Telchiniis Peloponneso videntur excessisse, atque in insulam Cyprum venisse, ibique nobilem urbem *Carpasiam* condidisse, quam commemorat Strabo lib. XIV, p. 632, sive 1001 edit. noviss., ubi insulae *Carpasiae* quoque, non longe inde dissitae, describuntur. *Carpasiae*, Cypri urbis, duo exstant nummi, Veneris Cypriae cultum testantes, in iisdem deae ejus caput, sidus amicum, et puer alatus, sagittam arcu emissurus, cernuntur, cum inscriptione *ΚΑΡΠΑΣΙΩΝ, Carpasiorum*.

3. Adversus Phoroneum. Secundus hic Argivorum rex fuit, auctore Eusebio: cujus meminit Plato in Timæo. Pausanias libro XI scribit, hunc dispersos ante Argivos, et seorsum habitantes in unius civitatis jus compulisse. Apud Dionysium Halicarnasensem lib. I *legimus, Διζύων καὶ Φορωνία* primos in Pelopon-

neso regnasse. FABRIC. — Apollodorus in Biblioth. lib. II cap. 4, ex Oceano et Telhye narrat procreatum Inachum, qui flumini Argivorum Incho nomen dederit, cujus ex Melissa, Oceani nata, filii fuerint Phoroneus ac Aegialeus. Universae Peloponneso imperasse Phoroneus, expulsis scilicet adversariis, Telchine et Carnasiis, sive Carpasii, traditur. Hujus Phoronei monumentum sepulcrum, eique sua etiamnum aetate sacra apud Corinthios facta fuisse, memorat Pausanias lib. II cap. 20, p. 155.

4. Parapasios. Alii ascriperunt legi etiam, *Paphastos*. Ego in uno manuscripto, *parapasios*, scriptum inveni: in aliis, *Parphasios*. FABRIC. — Cum nulli *Parapasii* in Peloponneso inveniuntur, hoc quoque nomen depravatam esse videtur. Varie idem scriptum invenitur. Ex mss. Florentinis secundus habet *Parapasios*, tert., *Parphasys*: ex Lugd. Batavis pr. et tert., *Parachasios*, sec. *Parasios*, quart., *Parapasios*, Periz., *Parthasios*, Meus, *Parphasios*, Ultr., *Pharrasios*. Editi omnes, *Paraphasios*, sola Aug. edit., *Pharphasios*, in marg. Hittorp. et Bolsuing., *Paphasios*. Reponi debere iudico *Parrhasios*, indicante veram lectionem secundo ex Lugd. Batavis. *Parrhasii* vero agnoscuntur in Peloponneso, atque in Arcadia commemorantur a Pausania lib. VIII, cap. 27, p. 654. Fuitque inter Olympionicas *Parrhasius* Arcas haud ignobilis, nomine Demarchus, cujus mentio fit apud eundem Pausaniam, lib. VI, cap. 8, p. 471.

5. Ancipiti spe, etc. Locum integrum ita concipiunt editio prima cum Venetis, *Autem annos*, etc., *et dum Telchises*, etc., *accipiunt, spem sine fructu victoriae gesserunt*.

6. Idemque Telchines et Carpathii. *Idem* in quibusdam legitur, neque tolerari potest *idem*, nisi de Telchine, ut capite eorum, qui ab eo Telchini dicti fuerunt, capiatur. Multi vero ex mss. dolent, quod sequitur, *et Carpathii*, videlicet Florentini duo, Lugd. Batt. sec. et quart. ut et Membranae nostrae; sed repugnant illa quae, ut a pluribus conjunctim gesta, in sequentibus narrantur. Pro congressu Lugd. Bat. pr. habet *congressionibus*.

7. Patria profugi ignarique rerum, cedentes quo se. Vulgo *credentes quia se*, sine ulla sententia, et pro historia ineptissime. LAUR. — Quamvis blandiri nonnullis possit Lautiana emendatio, mihi tamen non arridet. Levissima immutatio nihil asperitatis in sensu relinquit. In Orosii mss. millies hae voces *quia et quod* inter se permixtae solent; pro *quia* igitur hic reponi debere *quod*, negari vix potest. Pro *quia* quoque in reliquis lectione pugnant illa quae praecedunt *ignarique rerum*. Sicuti enim patria erant profugi, tutum exsilium locum quaesiverunt, rerumque ignari, crediderunt quod, occupata Rhodo, quae et insula et longius a Peloponneso aberat, penitus se ab omnium hominum congressu abstraherent. Itaque retineo *credentes*, et pro *quia* repono *quod*.

8. Ophiussa. Stephanus, Ῥόδος νήσος ἐπιφανστάτη ἐκαλεῖτο Ὀφιοῦσα καὶ Ἀφθαῖα. Apud Strabonem, et Dionysii Afri interpretem *Ophioussa* legitur. FABR. — Hujus appellationis mentio quoque fit in Dygini Poet. Astron. lib. II cap. 44, ubi de Phorbante, cujus adventui, quoties et longinquo adveniens prospiceretur classis, sacrificare Rhodii solebant. *Nam cum eorum insulam serpentium multitudine occupatam, civis, Ophiussam appellassent, et in ea multitudine ferarum, draco fuisse ingenti magnitudine, etc.*

9. Tutam possessionem. Ita mss. Ultr., Flor., Lugd. Batt. pr., tert., quart., et Meus, ex quibus quart. insuper in medio auget sibi. At vero non solum in

os Urbis conditæ **MXL** in Achaia sævum di-
vastatione plurima totius pene provinciæ
iod quia Ογγί, qui tunc ¹¹ Eleusinæ condi-
tæ erat, temporibus effusum est, nomen loco
ri dedit.

48 CAPUT VIII.

ate et fame *Ægypti*, cui Joseph solertia sua
it, et de vanitate *Ægyptiorum* sacerdotum.

annos conditæ Urbis **LVIII** fuisse apud *Ægy-*
mum insolitam fastidiendamque ubertatem,
gem atque intolerabilem famem, cui Joseph,
et sapiens, divina provisione ³ subveniret,
s historicus, ejusque brevior Justinus
si inter cætera sic ait: *Minimus ætate inter*
Joseph fuit, cujus excellens ingenium fratres
perceptum peregrinis mercatoribus vendiderunt.
deportatus in Ægyptum, cum magicas ³ ibi
rti ingenio percipisset, ⁴ brevi ipsi regi ⁵ per-
it. Nam et prodigiorum sagacissimus ⁶ erat,
rum primus intelligentiam condidit: nihilque
is humanique ei incognitum videbatur: ⁷ adeo,

HAVERCAMPI NOTÆ.

hodo sed et Cypro quoque Carpasios et
m, sive Telchinios tutam invenisse posses-
docet urbs Cypro Carpasia, de qua supra
et testimonium Pausaniæ lib. ix cap. 10,
si cum Teumessi, in Bœotia, commemoravit
Minervæ Telchinia, sine signo, addit:
ἐπιχθίνων αὐτῆς ἔστω εἰκάξεν, ὡς, τῶν ἐν
οὐτὲ ὀκνησάντων Τελχίνων ἀπικρομένη μοῖρα ἐς
ἰερόν ἰδρύσατο Ἀθῆνας Τελχίνιος. *Dea co-*
njici potest a Telchinibus, qui in Cypro olim
stituisse. Eorum enim partem, cum in Bœotes
, ibi Minervæ credibile est Telchinia templum

nod quia *Ogygii*. Angustinus libr. xviii de
i capit. 5, ait inter scriptores non convenire
Ogygii ipse fuerit, cujus temporibus dilu-
it. Orosius eandem rationem cum Eusebio
est. **FABR.** — Male scribitur *Ogygii*, nam
ione Græca, quam sequuntur Orosii codices,
het *Ogygi*, Latina, ut faciunt editiones Ve-
um prima. *Ogigis*, Phoronei temporibus
assignat Tatianus cap. 60: κατὰ Φορωνία
λαχόν, μνημονεύεται, παρ' Ἀθηναίους Ὀργυγος,
εταλλισμὸς ὁ πρώτος. Phoroneo, Inachi suc-
æqualis fuit *Ogygus* apud Athenienses, sub
um diluvium coniigit.

leusinæ conditor et rex. Transponit Meus rex
or. Non nomen mox **ULTR.** id non, quasi vellet
i. *Ogygum* vero potiori jure vindicasse sibi
videntur, a cujus claritudine ipsæ Thebæ
dictæ fuerunt, portaque Thebis antiquissima
Ogygia. Vide Pausan. lib. ix, cap. 5 et 8, p.
28. Nihilominus Eleusini natales suos ad-
ferentes, conditum oppidum Eleusim ve-
um ferunt ab Eleusine herce, *Ogygi* filio,
usania eodem, fingendi licentiam in iisdem
; lib. i cap. 58, p. 95.

VIII. — 1. *Ante annos*. **Lugd. Batt. pr., tert.,**
Anno ante Urbem conditam, et sic quoque est
ug. quæ pro **LVIII** scribit **MX**, quem nume-
pr. et Venetæ, consentiente ms. **Lugd. Bat.**
lat in **MXLVIII Urbis conditæ** **Flor. sec., tert.,**
num mox primo in **Lugd. Batt. sec. et quarto,**
tamen addunt ed. pr. et Venetæ *legimus,*
sinde eædem scribunt, ut *Pompeius historicus*
verbum *refert*, habent quoque edit. **Hittorp.**
ing.

A ut etiam agrorum sterilitatem futuram ante multos
annos prospiciens, ⁸ fruges congregasset: tantaque
experimenta ejus fuerunt, ut non ab homine, sed a
Deo responsa ⁹ dari viderentur. Filius Joseph
¹⁰ Moyses fuit, quem præter paternæ **49** scientiæ
hæreditatem etiam formæ pulchritudo commendabat.
Sed *Ægyptii* cum ¹¹ scabiem et vitiliginem pateren-
tur, responso moniti, ¹² eum cum ægris, ne pestis
ad plures serperet, terminis *Ægypti* pellunt, ¹³ Hæc
Justinus. Sed quoniam ¹⁴ hæc idem Moyses, quem
isti sapientem scientemque fuisse ¹⁵ attestantur,
plenius veriusque tamquam per se suosque gesta
conscripsit, primum fide ejus atque auctoritate,
quam etiam isti probant, horum ignorantia ¹⁶ sup-
plenda est: dehinc sacerdotum *Ægyptiorum* fallax
malitia confutanda est, qui vel astu, quod manife-
stius est, evidentem iram misericordiamque ¹⁷ veri
Dei memoriæ subtrahere conati sunt, particulatim
expositione confusa, ne in contumeliam idolorum
suorum ¹⁸ eum colendum merito ostenderent, cujus
consilio ¹⁹ annuntiata hæc mala et auxilio evitata
docuissent; vel forte, ut indulgentius accipiamus,

2. Subveniret. **Lugd. Batt. pr. et tert., subveniret.**
Sic infra congregasset ipse Orosius. In Perizon. dein
Justinus non legitur. Pro docet **Flor. sec. docent.**

3. Ibi. Deest a tribus mss. **Lugd. Bat.**

4. Brevi. **Lugd. Bat. omnes in brevi.**

5. Percharus. **Lugd. Bat. pr., tert., quart., et ed.**
Aug., charus.

6. Erat. **Ed. Aug., Flor. tert. et codex Meus, fuit.**

7. Adeo, ut etiam agrorum sterilitatem. Apud Justi-
num lib. xxxvi hæc plenius ita leguntur, *Adeo, ut*
etiam agrorum sterilitatem ante multos annos provide-
rit, periissetque omnis Ægyptus fame, nisi monitu ejus
rex edicto servari per multos annos fruges jussisset.
FABR.

8. Fruges congregasset. Hæc non sunt Pompeii
vel Justinii, sed ex interpolatione Orosii, quod in
Taciti excerpto quoque observavimus supra pag. 40.
Congregasset vero dictum, ut supra ad Notam secun-
dam in mss. quibusdam *subveniret.*

9. Dari. Delent mss. Florentini duo, et **ULTR.,**
Lugd. Batt. sec., quart., Periz. Mensque.

10. Moyses fuit. Hæc glossa sequitur in **Lugd. Bat.**
sec. et **ULTR.** *Non secundum carnem, sed secundum*
naturam; quia filius Mambre fuit Moyses.

11. Scabiem et vitiliginem. Sic etiam infra cap. 10
legitur, cum in vulgatis Justinii libris sit, *scabiem et*
pruriginem. Sed habet manuscriptum Justinii exem-
plar, in quo, *scabiem et vitiliginem,* mendose quidem
legitur, sic tamen ut vera lectionis vestigia appa-
reant. **FABR.**

12. Eum. Abest a **Lugd. Bat. quarto.**

13. Hæc Justinus. Addit *refert* **ULTR.**

14. Hæc. **Lugd. Bat. pr., hic.** Delent quartus
Meusque.

15. Attestantur. **Lugd. Batt. pr., tert., quart. et**
Periz., testantur.

16. Supplenda est: dehinc. Delent est **Periz. et**
Meus; hinc legunt **Lugd. Batt. pr. et tertius.**

17. Veri Dei. Delent *veri* **Lugd. Batt. pr., tert.,**
quart.

18. Eum colendum. *Joseph pro eum* **Lugd. Bat.**
sec. et **ULTR.** quasi vellet *Josephi Deum.* Sed legen-
dum forte *Deum colendum,* prout illa oppositio ido-
lorum et Dei plus sævel in Apologetico Tertulliani
occurrit.

19. Annuntiata. **Lugd. Batt. pr. et tert. annuntian-**
da, atque iidem mox evitanda.

obliti sunt. ²⁰ Illius enim nostri Josephi, qui fuit A
 veri Dei servus, ²¹ et pro creatura domini sui pie
 intenteque sollicitus, provisione ipsi abundabant
 frugibus quasi sacerdotes : ²² sed quia falsi sacerdo-
 tes erant, cum cæteris esurientibus non dolebant.
²³ Enimvero ²⁴ cui placet, obliviscitur : ²⁵ cui dolet,
 meminit. Quamquam hujus 50 temporis ²⁶ argu-
 mentum historiis fastisque reticentibus, ipsa sibi
 terra Ægypti testis pronuntiat : quæ tunc redacta
 in potestatem regiam, restitutaque cultoribus suis,
 ex omni fructu suo ²⁷ usque ad nunc quintæ partis
 incessabile vectigal exsolvit. ²⁸ Fuit itaque hæc fa-
 mes magna sub rege Ægyptiorum ²⁹ Diapolita, cui
 nomen erat ³⁰ Amasis, quo tempore Bæleus Assy-
 rios, Argivos Apis regebat. Fuerunt ante annos fa-
 mis septem, præcedentes alii septem ubertatis anni : B
 quorum affluentiam tanto negligentius perituram,
 quanto uberius ³¹ natam, Joseph noster solertia sua
 collegit, et condidit, totamque Ægyptum conserva-
 vit. ³² Acquisivit universam Pharaoni pecuniam et
 Deo gloriam reddens, dispensatione justissima, ³³
 cui vectigal, vectigal, cui honorem, honorem : ³⁴
 omniumque pecora, terras, cen- usque collegit : ipsos
 autem, ³⁵ qui semet cum terris suis accipiendæ sti-

pis taxatione vendiderant, statuta quintæ partis pa-
 ctione laxavit : hunc Joseph, quem constituit Deus
 Ægyptiis ³⁶ conservatæ salutis auctorem, quis cre-
 dat ita in brevi eorum ³⁷ excidisse memoriæ, ut fi-
 lios ejus atque universam cognationem 51 paulo
 post ³⁸ servitio addixerint, laboribus ³⁹ affixerint,
 internecionibus profligarint? Quamobrem non est
 mirandum, si nunc quoque ⁴⁰ aliqui reperiuntur,
 qui cum a cervicibus suis impendentem gladium præ-
 tento Christiano nomine averterint, ipsum nomen
 Christi, ⁴¹ quo solo salvi sunt, aut dissimulent
 aut ⁴² infamant : gravarique se eorum temporibus
 asserant, quorum meritis liberantur.

CAPUT IX.

*De inundatione sub Amphictyone et Deucalione regi-
 bus, peste Æthiopica, Libero patre Indiam vastante.*

Anno dcccx ante Urbem conditam, ¹ Amphictyion
 Athenis tertius a Cecrope regnavit, cujus temporibus
 aquarum illuvies majorem partem populorum
 Thessaliæ assumpsit, paucis per refugia montium
 liberatis, maxime in monte Parnasso, in cujus cir-
 cuitu Deucalion tunc regno potiebatur : qui tunc ad
 se ratibus confugientes susceptos, per ² gemina
 Parnassi juga fovit aluitque, a quo propterea ³ genus

IIAVERCAMPI NOTÆ.

20. Illius enim nostri Josephi, cujus Joseph ed.
 Aug.

21. Et pro creatura domini sui. Lugd. Bat. tert. et
 pro curatura d. s., primus, et procurator, etc. Verum
 ea quæ sequuntur docent vulgata non esse immu-
 tandam. Quamvis scilicet idololatræ erant Ægyptii,
 erant tamen creatura Dei; itaque pie pro creatura C
 Domini sui et intente sollicitus fuit Joseph. Mss.
 vero iidem deinde legunt *cujus provisione*, et illud
cujus in Lugd. Bat. quarto itidem invenitur.

22. Sed quia. Lugd. Bat. pr., sed qui.

23. Enimvero. Lugd. Bat. tert., Et, cui placet,
 obliviscitur, quart., Vere enim cui placet obliviscitur.
 Forte Fere enim, etc.

24. Cui placet obliviscitur. Sententia Ciceronis ex
 oratione pro Murena. FABR.

25. Cui dolet, meminit. Ausonius in Cæsariis de
 Domitiano Epigr. 12 :

Hactenus edideras geminos, gens Flavia, justos,

Cur duo quæ dederant, tertius eripuit?

Vix tanti est habuisse illos; quia dona bonorum

Sunt brevia, æternum, quæ nocere, dolent.

26. Argumentum. Lugd. Bat. pr., tert., augmen-
 tum.

27. Usque ad nunc. Flor. sec. et Lugd. Bat.
 quart. usque nunc in ed. Aug. suo abest post fructu.
 Pro exsolvit ed. pr. et Venetæ cum Paris., persolvit.

28. Fuit itaque hæc fames. Hæc temporis notatio ex
 Eusebii Chronico sumpta est, atque apud Augustin.
 quoque legitur lib. xviii de Civit. c. 4. Historia ipsa
 exstat Gen. xlii et lib. ii Antiq. Josephi. FABR. Ma-
 gna abest a Meo.

29. Diapolita. Diapolito edd. pr. Venetæ. Paris.,
 Hit., Bolsuing. Diopolita Aug. et mss., Flor. uter-
 que et Meus. : Diospolita Ultr. et Lugd. Bat. sec. ;
 Dioopolita quart., Diopolita pr. et tert. At Periz-
 on. Heliopolita, quod et in Lugd. Bat. pr. super-
 scribitur.

30. Amasis. Amosis Meus, Amosum Ultr.

31. Natam. Lugd. Bat. pr., tert., notam.

32. Adquisivit. Et Adquisivit Lugd. Bat. sec.

33. Cui vectigal, vectigal. Locus est apud Par-

lum ad Rom. xiii. FABR.

34. Omniumque pecora. Lugd. Bat. pr., omnium-
 que pecora et terras. Perizon. omnium terras census-
 que ac pecora collegit.

35. Qui semet cum terris, etc. Quidam ex editis et
 mss., qui semetipsos, minus grato sono. Iidem non
 melius statuta pro statuta. Pro laxavit Lugd. Bat.
 pr. et tert. male quoque locavit. Pro vendiderant,
 al i vendiderunt.

36. Conservatæ. Ed. Aug. et mss. Lugd. Bat. pr.,
 tert., quart., Conservanda.

37. Excidisse memoriæ. Ita Florent. mss. et Lugd.
 Batavi, reliquique omnes, excepto Lugd. Bat. sec.
 et Ultr., qui cum editis habent excidisse memoriæ,
 præter Aug. in qua edit. memoriæ quoque exstat.

38. Servitio. Lugd. Bat. quart., Servituti.

39. Affixerint. Notavit ad oram edit. Moguntinæ
 hanclectionem Andreas Scottus, confirmant eandem
 tres mss. Lugd. Bat. pr., tert., et quartus, nisi
 quod in primo sit affixerint. Vulg. affecerint.

40. Aliqui reperiuntur. Periz. ms. si nunc quoque
 reperiuntur. Lugd. Bat. pr., sec., quart., si nunc
 quoque aliqui reperiuntur.

41. Quo solo salvi sunt. Lugd. Bat. quart. Quo
 salvi sunt. Flor. tert. Quo salvati sunt.

42. Infamant. Lugd. Bat. quart. diffamant.

CAP. IX.—1. Amphictyon. Vulgo hic, et lib. ii Jus-
 tini mendose, Amphiryon scribitur, cum Amphictyon,
 legendum esse non modo e libris vet., verum etiam
 e Pausania lib. i constat, ubi scribit : Cecrope mor-
 tuo Cranaum regno Athenarum potitum fuisse, quem
 Amphictyon per vim expulserit. De hoc diluvio Augu-
 stinus de Civit. Dei. lib. xviii, c. 10, His temporibus,
 inquit, ut Varro scripsit, regnante Athenis Cranao
 successore Cecropis, ut autem nostri Eusebius et Hieronymus,
 adhuc eodem Cecrope permanente, diluvium
 fuit, quod appellatum est Deucalionis, eo quod ipse
 regnabat in earum terrarum partibus, ubi maxime fa-
 ctum est. FABR.

2. Gemina Parnassi juga. Media vox abest ab ed.
 Aug.

3. Genus humanum. Malunt mss. Flor. sec., tert.
 cum Meo et ed. Aug. genus hominum.

humanum reparatum forunt: ⁴ Tunc etiam in Æthiopia pestes **52** plurimas dirosque morbos, pene usque ad desolationem exæstuvavisse, Plato ⁵ testis est. Et no forte ⁶ divisa tempora credantur ⁷ iræ Dei furorisque bellici, ea tempestate ⁸ subactam Indiam Liber pater sanguine madefecit, cædibus opplevit, libidinibus polluit, gentem utique ⁹ nulli umquam hominum obnoxiam, vernacula tantum quiete contentam.

CAPUT X.

De populo Dei in Ægypto afflicto, x plagis Ægyptiorum, et transitu sinus Arabici, ac reliquiis ejusdem, de solis ardore quodam infesto.

¹ Anno ante Urbem conditam **DCCCV** ² infanda Ægyptiis mala, atque intolerabiles plagas incubuisse, Pompeius Corneliusque testantur: qui quidem, cum hæc ambo de Judæis referenda proponant, ³ ali-

quantulum me pro sua diversitate moverunt. Ait enim Pompeius, ⁴ sive Justinus, hoc modo: *Ægyptii cum scabiem et vitiliginem paterentur, responso moniti, Moysen cum ægris, ne pestis ad plures serperet, terminis Ægypti pellunt. 53 Dux igitur exsulum factus sacra Ægyptiorum furto abstulit: quæ armis repetentes Ægyptii, domum redire tempestatibus compulsi sunt.* ⁵ At vero Cornelius de eadem re sic ait: *Plurimi auctores consentiunt, ⁶ orta per Ægyptum tabe, quæ corpora sædaret, ⁷ regem Bocchorim, adito Ammonis oraculo, remedium petentem, purgare regnum, et id genus hominum, ut invisum diis, alias in terras ⁸ avehere jussum: sic conquistum collectumque vulgus, postquam ⁹ vastis locis relictum sit, cæteris per lacrymas ¹⁰ torpentibus, ¹¹ Moysen unum exsulum monuisse, ¹² ne quam deorum hominumve opem exspectarent, ¹³ ab utrisque deserti, sed sibimet ¹⁴ ut duci cælesti crederent, ¹⁵ primo*

HAVERCAMPI NOTÆ.

4. *Tunc etiam in Æthiopia.* Hæc ex Eusebii Chronico descripta sunt. FABR.

5. *Testis est.* Ed. pr. cum Venetis, præferunt *testatus est.*

6. *Divisa tempora.* Periz. et *Meus divisa tempora esse credantur.*

7. *Iræ Dei.* In Florentino tertio abest *Dei*, in secundo alia manu ascribitur. Nequaquam tamen abesse debet, nam, quæ hactenus recensuit mala, justo Dei judicio ejusque ira immissa sunt; quod sequitur, furoris bellici, et cupiditatis humanæ specimen est.

8. *Subactam Indiam Liber pater.* Liberum patrem Indos subegisse Clitarchus quoque in suis historiis de Alexandro scripsit, ut refert Apollonii Rhodii Scholiastes lib. II Argonaut. Verum quis hic *Liber pater*, sive Διωνυσος, fuerit, non sine causa quærit Arrianus initio lib. V. FABR.

9. *Nulli unquam hominum obnoxiam.* Id est, qui neque aliis hactenus servierant, neque in alios fuerant dominati. Ita fere de Indis in pace viventibus supra cap. IV: *Quia tunc apud illos nec foris erant ulla incandiam bellorum, nec domi tanta exercitia cupiditatum.* Pro *vernacula tantum* Lugd. Bat. quart. *vernacula tamen.*

CAP. X. — 1. *Anno ante.* Uterque Florent., *Anno autem ante.*

2. *Infanda Ægyptiis mala.* Lugd. Bat. sec., *nefanda*; quart., *Ægypto.*

3. *Aliquantulum me.* Flor. seq. *Aliquantum ut me proposui diversitatem.* Mox. ed. pr. *sua pro sui.*

4. *Sive Justinus.* Edd. pr. Venetæ et Paris. addunt *ejus abbreviator.* Exstant hæc apud Justinum lib. XXXVI, cap. 2.

5. *At vero Cornelius.* Hæc sunt apud Cornelium Tacitum initio libr. II. Quomodo autem nos locum descripsimus, ita in Taciti et Orosii manuscriptis libris legitur. FABR. — Invenies apud Tacitum lib. Hist. V, cap. 3.

6. *Orta per Ægyptum.* Unus et alter ex mss. et editis, *Cum orta per Ægyptum tabes corpora sædaret.* D *7. Regem Bocchorim.* Ed. Aug., *regem ob hoc Chorim.*

8. *Avehere.* Edd. Aug. et Venetæ, *vehere.* Flor. tert., *subire.* Lugd. Bat. sec. et Ultr., *abire* ut et Meus; verum is legit, *abire jussum sit.* In Flor. tert., *sic ante conquistum* abest.

9. *Vastis locis.* Lugd. Batt. tres, *vastatis locis.* Edd. pr. et Venetæ, *vastis in locis.* Tertullianus in Apolog. cap. 15, p. 157, adducto similiter in partes Tacito, scribit *vastis Arabiæ in locis.* Neque tamen addi aut hic aut in Tacito debet *Arabiæ*, quæ Ter-

tulliani est explicatio, sicuti, quod apud eundem mox sequitur, *et aquarum egestissimis.* Nam *vasta loca* simpliciter *deserta* significant.

10. *Torpentibus.* Lugd. Bat. quart., *stupentibus.*

11. *Ne quam.* Lugd. Bat. tres *nequaquam*, quod et videtur velle Ultr. in quo *ne q. post duorum* in Venetis additur *templorum*, quod et in Paris. invenitur.

12. *Ab utrisque deserti.* Hæc verba, quamvis in nostris vetustis non legantur, tamen quia sunt apud Tacitum, reliquimus. FABR. — Desiderantur quoque in omnibus, quos ego consului, mss. et ex editis in edit. pr., August., Paris. Exhibuerunt primum Venetæ, dein reliquæ omnes. Defuisse quoque in suo exemplari ms. tradit Colerus in Notis ad Tacitum, potueruntque ab Orosio ipso fuisse rescata, prouti habuimus exempla jam duo, alterum in Justiniano loco, pag. 48, alterum in Taciti hujus pag. 40, ubi verba scriptorum aliquid tantum immutata sunt.

13. *Ut.* Abest ab Edd. pr., Paris. et Venetis, ut et ab omnibus mss. in quibus, *sibimet, duci cælesti, crederent.* Neque displicet, quamvis in Tacito invenitur *ut duci.* Ed. Aug. habet, *sibimet, duci cælesti*, quasi intelligi vellet, duce Deo.

14. *Primo cujus auxilio.* Quantopere hic locus ingenia eruditorum vexaverit, in Notis eorundem ad Tacitum cerni potest. Apud quem Scriptorem cum legatur, *sed sibimet, ut duci cælesti crederent, primo cujus auxilio credentes, præsentis miserias pepulissent.* Ad ejus exemplum videntur verbum *credentes* Orosio largiti quidam esse. Id enim reperitur primum in editionibus Hitorp. et Bolsuing., deinde quoque in reliquis, reclamantibus tamen mss. omnibus, atque editionibus vetustioribus, Venetis, Paris., Aug. et prima. Vix quoque induci possum, ut credam a Tacito sic scriptum fuisse; verum eam lectionem puto profectam fuisse ex duplici scriptura, prout notum est, et plus semel in Orosii exemplaribus mss. impressis etiam Venetis, inveni, si diversitas scripturæ in codicibus occurreret, utramque lectionem in contextum nonnumquam fuisse receptam, addita voce *Al.* id est *Alius* (scil. Codex legit) vel ommissa. Puto igitur in uno ex Taciti exemplaribus exstitisse *recentes miserias*, in altero *præsentis*, conjuncta hæc cum a descriptoribus fuissent, prius *recentes* deinde migrasse in *credentes*. Malim itaque legere *recentes miserias*, in quibus verbis exhortatio est Moysi ad Judæos, quos bene in futurum sperare jubet, corroboratos eo, quod modo *recentes miserias*, in Ægypto, in transitu maris Rubri, in persecutione hostium, fuerant perpassi. Si vel-

cujus **54** auxilio credentes, praesentes miseras ¹⁵ pepulissent. Itaque Cornelius dicit, quod ipsis Aegyptiis cogentibus, Judaei ¹⁶ in deserta propulsi sint: et postea subjungit incaute, ¹⁷ quod ope Moysi ducis in Aegypto miseras pepulissent. ¹⁸ Quare ostenditur, quaedam, quae per Moysen strenue ¹⁹ acta sunt, fuisse celata. Item Justinus asserit, pulsum aequae cum populo Moysen, ²⁰ sacra Aegyptiorum fuisse furatum: quae Aegyptios armis recipere molientes, coactos tempestatibus ²¹ ac repulsos domum redisse. Et hic aliquid amplius, et si non totum, prodidit, quod ille celavit. Quapropter quia Moysi magno illi duci testimonium ambo dixerunt, ²² ab ipso sicut per eum et gesta ²³ et dicta sunt, ²⁴ proferentur. **55** Cum populum Dei, hoc est, genus Joseph, Aegyptii, cujus ope salvi erant, servitio oppressum labore cruciarent, insuper etiam ad necandam sobolem suam, crudeli imperio cogent, dimitti Deus populum suum liberum, ad serviendum sibi per Moysen nuntium jubet: contemptusque ²⁵ dirissimis contumaces supplicii ²⁶ agit: qui decem plagis onerati ac protritii, tandem quos dimittere noluerant,

A etiam festinare coegerunt. ²⁷ Post aquas in sanguinem versas, ²⁸ ardentibus siti graviora afferentes poenarum remedia quam poenas: post horridos ranarum squalores, per omnia munda immundaque reptantes: post ²⁹ ignitos ciniphes, et ³⁰ nusquam, se toto aere vibrante, evitabiles: ³¹ post muscas caninas, etiam per interiora membrorum ³² horridis motibus cursitantes, acerbique inferentes tam gravia tormenta quam turpia: ³³ post omnium pecorum et jumentorum repentinam ruinam, stragemque generalem: post vesicas ³⁴ effervescentes, ulceraque manantia, et (ut ipsi dicere maluerunt) scabiem ac vitiliginem totis corporibus erumpentem: post grandinem ³⁵ cum igne permixtam, passim homines, armenta atque arbores ³⁶ proterentem: post locustarum nubes, exhaustis omnibus, ipsas quoque radices seminum persequentes: post tenebras imaginibus diras, ³⁷ crassitudine **56** palpabiles, diuturnitate ferales: postremo post uniformem in tota Aegypto primitivae sobolis necem, paremque per universos orbitatum tempestatem, ³⁸ qui jubenti Deo non cesserant, cessere punienti: sed mox ³⁹ pessima poeni-

HAVERCAMPI NOTÆ.

mus retinere vulgatam lectionem *praesentes miseras*, non opus tot turbas excitare, quod in Notis ad Tacitum invenias, cum sensus sit simplex et satis clarus. Judaeos in locis vastis, atque inhospitali deserto, constitutos, sitim famemque in futurum et omnia tristia veritas, deponere metum omnem vult Moses, sibi, duci caelesti (qui non suis consiliis, sed divino auspicio, illos regat, et in hanc viam ducat) credere, et quare? quia jam opem ejus erant experti, ubi? in Aegypto, ut patet ex sequentibus. Videlicet stultum erat futura metuere et incerta eos, qui modo praesentibus, iisque certissimis malis, eodem Moysi duce, erant erepti. Restat initium hujus cominatio, quod etiam viri docti vix probare possunt, *primo cujus auxilio*. Et certe languet oratio. In editione prima Orosii sic distinguitur, *sed sibi meti duci caelesti crederent primo, cujus auxilio*, etc. Fuere, qui ad Tacitum tentarent, *privo*. Ego malim porro, et integrum locum ita reformandum existimo: *Sed sibi meti, duci caelesti, crederent porro, cujus auxilio recentes (vel praesentes) miseras pepulissent*. Nam *credentes* omnino deleri debet. Ed. Aug. legit *repulissent*, et mox *propulsi sunt*, ubi, *sunt pro sint*, meae Membranæ, et Ultr. quoque exhibent.

15. *Pepulissent*. Sic legendum cum mss. Lugd. Batt. tert. et quarto, non *propulissent*, ut est in vulgatis.

16. *In deserta*. Flor. sec., *in deserta propulsi sint*; tert., *in deserta propulsi sint*.

17. *Quod*. Quatuor mss. Lugd. Bat., uterque Flor., Ultr. praeterea et Perizon., hic habent *quia*. Quod annotavi ad emendationis meae confirmationem supra pag. 46.

18. *Quare*. Ms. Ultr., *Qua in re*.

19. *Acta sunt*. Lugd. Batt. pr. et tert., *facta sunt*.

20. *Sacra Aegyptiorum*. Lugd. Batt. pr., tert., quart., alique *sacra Aegyptiorum*.

21. *Ac repulsos domum redisse*. Lugd. Batt. iidem, *ac pulsos domum redisse*. Meus, *ac repulsos domi redisse*.

22. *Ab ipso*. Abest a Lugd. Bat. tert. Dein Lugd. Batt. pr. et sec. cum Edd. prim., Venetis et Paris., *Sicut quæ p. e.* Ed. Aug. *quæ* delet: pro *quæ* in Lugd. Bat. tert. est *qui*.

23. *Et dicta sunt*. Exposuit hæc Moyses in Exod.

FABR. — Lugd. Bat. pr. et tert., *et facta sunt*.

24. *Proferentur*. Ed. Aug., *proferuntur*. Sed editiones vetustæ reliquæ *proferantur*, sensu non incommodo. Aliquanto post, *Aegyptii delet Perizon., etiam Meus*.

25. *Dirissimis*. Ita Lugd. Batt. pr., tert., quart., significantius, quam quod in reliquis vulgatisque est, *durissimis*. Non enim duræ modo, sed et omnino duræ fuerunt Aegyptiorum plagæ.

26. *Agit*. Lugd. Batt. sec. et quart. cum Ultr., *egit*.

27. *Post aquas*. Lugd. Bat. pr., *Post aquas enim*; et pro *versas* edd. veteres, excepta August., habent *conversas*.

28. *Ardentibus*. Meus, *ardentibusque*, et sic quoque exstat in Flor. tert. In Flor. sec. dein deest *poenarum*.

29. *Ignitos ciniphes*. Ed. Aug. et Florent. uterque cum tribus Lugd. Batt. et Periz., *ignitas sciniphes*.

30. *Et nusquam, se toto aere vibrante, evitabiles*. Ed. pr., *Et nusquam se toto aere vibrantes pene inevitabiles*. In mss. Lugd. Batt. quatuor est *vibrantes*, in Florent. utroque, *vitabiles*, ut et in ed. August.; in Venetis et Paris. *et nunquam t. a. vibrantes pene inevitabiles*.

31. *Muscas caninas*. Ed. pr., *muscas pene caninas*. Ed. Aug., *muscas etiam caninas*.

32. *Horridis motibus*. Lugd. Bat. sec. et Ultr., *horrendis motibus*, quod non prætulim. Ed. Aug. dein, *cursitantibus*.

33. *Post omnium pecorum*. Ed. pr. cum Venetis et Paris., *post grandem omnium pecorum*.

34. *Effervescentes*. Flor. tert. et Lugd. Bat. sec., *effervescentes*.

35. *Cum igne permixtam*. Perizon., *igne permixtam*. Lugd. Bat. sec. et Ultr., *igne commixtam*.

36. *Proterentem*. Ed. Aug. et mss. Lugd. Batt. pr. et tert., *prosterentem*.

37. *Crassitudine*. Ultr. *per perenni crassitudine*.

38. *Qui jubenti Deo non cesserant*. Ed. Aug., *qui jubente Deo non cesserunt*. Ultr. ms., *qui jubente Deo non cesserant*.

39. *Pessima poenitentia*. Ed. pr. *pessimæ* (pro *pessime*) *poenitentes*. Venetæ et Paris. *pessima poenitentes*. Ms. Flor. sec., *et mox pessima, etc.*

lentia dimissos persequi ausi, ultima nefandæ per-
 vicaciæ expendere supplicia. Nam rex eorum uni-
 versum Ægypti exercitum, curribus atque equitibus
 instructum, in circumerrantes egit: cujus numerum
 hoc solo vel maxime argumento conjicere possumus,
 quod cum sexcenta millia virorum timuerunt atque
 fugerunt. Sed protector ⁴⁰ depressorum, et ultor
 contumacium Deus divisit subito Rubrum mare, ac
 dilatatis utrimque marginibus ⁴¹ rigentium unda-
 rum, in montis faciem latera erecta suspendit, ⁴² ut
 inoffensi spe limitis provocati, pii viam desperatæ
 salutis, impii foveam insperatæ mortis intrarent. Ita-
 que Hebræis toto per sicca gradientibus, refusis a
 tergo aquarum ⁴³ astantium molibus, obruta est et
 interfecta cum rege suo universa Ægypti multitudo:
 totaque provincia plagis ⁴⁴ ante cruciata, hac pos-
 tremo interfectione vacuata est. Exstant etiam nunc
 certissima horum monumenta gestorum. Nam tractus
 curruum ⁵⁷ ⁴⁵ rotarumque orbitæ non solum
 in littore, sed etiam ⁴⁶ in profundo, ⁴⁷ quousque visus
 admittitur, pervidentur. Et, si forte ad tempus

HAVERCAMPI NOTÆ.

40. *Depressorum.* Ed. Aug. et mss. Periz. et Meus, *oppressorum.* Lugd. Batt. tres, *defensorum.*

41. *Rigentium.* Flor. tert., *rigentum*, sed sec. *regientium* superscripto ru, ut dicat *rugientium.* Vulgata præstat, rigebant enim utrinque velut in marmoreos montes erectæ undæ.

42. *Ut inoffensis pelagi viis provocati.* Sic mutavi codice Parisiensi provocante, qui habebat, *inoffensis pelagi viis provocatis.* Et elici hæc scriptura poterat ex aliis quoque, sed difficilium, quibus erat: *inoffensis spe limitis provocati pii*, etc.: sensus est, ut ita pii, videntes mirabile Dei opus et adjudicem ejus dextram, non timerent intrare profunda ponti, veluti limite certo iter facientes, impii vero, occæcati ira et spe vindictæ, pariter eadem sequerentur via, quasi urisque æque tuta. Recte igitur *inoffensis spe limitis*, quod et mss. omnes, præter Florentinos comprobant, et servavit quoque ed. Aug. et male in prima editione, *inoffensis pelagi viis*, ut et in Venetis et Paris. amplius, *inoffensis pelagi viis provocatis.* In iis quæ sequuntur, *pii viam*, etc., prima vox in utroque Florentino ms. deest., sec. autem legit, *per viam desperatæ mortis intrarent.* Reliqua desunt.

43. *Astantium.* Lugd. Batt. pr. et tert., *instantium*, quam lectionem si præferas, significabit, nullum refugium Ægyptiis patuisse, propter undarum rapiditatem; si retineas vulgatam, respiciet moles aquarum, quæ ad latera veluti montes erectæ, solutæ, atque post terga Ægyptiorum conjunctæ, nullum illis effugium reliquerunt.

44. *Ante cruciata.* Flor. sec., *ante cruciata.* Lugd. Batt. pr. et tert., *ante sauciata.*, dein Meus cum utroque Florentino haud male legit, *hac postrema interfectione.* Lugd. Batt. sec. et quart., *ac postremo interfectione.* Copulam in totaque plures ex edd. primis non agnoscunt. Pro *vacuata est* in nonnullis Edd. *evacuata est.*

45. *Rotarumque orbitæ.* Membranæ meæ, consentiente Flor. tertio, scribunt *rotarumque signa*, *orbitæ.* Quod non videtur temere esse factum, ubi enim orbitas cernimus, de curribus iudicium initur, quia orbitæ sunt signa curruum.

46. *In profundo.* Lugd. Batt. pr. et tert., *in profundo nunc.* Hæc et quæ sequuntur, sæculo, et patrum credulitati condonari debent.

47. *Quousque visus admittitur.* Editiones, et scripta, *admittitur*, barbare. Sed Orosius forte, *admittit*

A vel casu, vel curiositate turbantur, continuo diyinitus in pristinam faciem ventis fluctibusque reparantur; ⁴⁸ ut quisquis non docetur timorem Dei propalatae religionis studio, iræ ejus transactæ ultionis terreatur exemplo. Illis etiam temporibus adeo jugis et gravis æstus incanduit, ut sol per devia transvectus, universum orbem non calore affecisse, sed igne torruisse dicatur: impressumque ⁴⁹ fervorem et Æthiops plus solitum, et insolitum Scythia non tulerit: ex quo etiam quidam, dum ⁵⁰ non concedunt Deo ineffabilem potentiam, ⁵¹ suas inanes ratiunculas conquirentes, ⁵² ridiculam Phaëtonis fabulam texerunt.

58 CAPUT XI.

De parricidio Danaïdum, de Busiridis crudelitate, de Tereo, Progne, et Philomela, et Perseo Asiam populante.

Item anno ante Urbem conditam DCCLXXV¹ inter Danaï atque Ægypti fratrum filios quinquaginta parricidia una nocte commissa sunt. Ipse deinde tantorum scelerum fabricator Danaus, ² regno,

posuit, quod Latinum est. LAUR. — Infra post curiositate adjungunt quædam edd. *cujuspian.*

48. *Ut quisquis non docetur*, etc. Flor. tert., *ubi quisque*, etc., sec., *ut quisque non docetur timorem Dei propalatae religionis studio, ira* (et sic quoque, in tert.) *ejus*, etc. Lugd. Batt. tres, *ut quisquis non doceatur timore Dei vel propalatae religionis studio, ira ejus*, etc., in quarto tamen est *docetur et iræ*, et in sec. et quarto *propalatae.* Ultr. et Lugd. Bat. sec., *ut quisquis non ducetur timore Dei vel propalatae religionis studio, iræ ejus.* Ed. pr., *Ut si quis timorem Dei non doceatur vel propalatae religionis studio, iræ ejus*, etc., quam sequuntur Venetæ et Paris. At in Aug. sic existat, *Ut quisque, si non doceatur timore Domini, prolatae religionis studio, ira Dei transactæ u. t. e.* Non video tamen cur a vulgata discedam, quam verbotenus comprobant Perizonianus Meusque, nisi quod in Meo sit *ira pro iræ.* Sensus Orosii est, omnia hæc hodieque cognosci posse, ita ut quicumque studio propalatae religionis, id est, agnitione Christianæ religionis, ut unice veræ et salutaris, non sinat se doceri, experimentum capiat iræ Dei in incredulos et pervicaces, adeoque (ut loquitur) terreatur exemplo transactæ ultionis iræ ejusdem.

49. *Fervorem.* Ed. Aug., *furorem.* In iis quæ sequuntur *plus solitum*, priorem vocem codex meus non agnoscit.

50. *Dum non concedunt Deo.* Ultr., *dum non reddunt Deo.* Ed. Aug., *dum non cedunt Deo.*

51. *Suas inanes ratiunculas.* Sic emendavi ex mss. Lugd. Batt. pr., tert. et quarto, consentientibus edd. prima, August., Venetis et Paris. Vulgo legitur atque editur, *dum non concedunt Deo ineffabilem potentiam suam, inanes ratiunculas*, etc., immo lubens quoque deleri paterer *ineffabilem*, quod a meis Membranis abest.

52. *Ridiculam Phaëtonis fabulam.* Cum hac narratione conveniunt, quæ Plato in Timæo de Phaëtonte scribit. FABR. — Post *Phaëtonis* adsuunt *Philosophi* Lugd. Batt. pr. et tertius.

CAP. XI. — 1. *Inter Danaï atque Ægypti.* Danaïdum notum facinus est, de quo etiam Virg. lib. x Æn.:

Impressumque nefas, una sub nocte jugali
 Cæsa manus juvenum fœde, thalamique cruenti.

FABR. — Edd. et mss. quidam *Ægisti.*

2. *Regno*, etc. Filiarum Danaï facinus, postquam

quod tot flagitiis acquisierat, pulsus, Argos concessit. Ibiq; indigne ³ persuasis in facinus Argivis, ⁵⁹ Sthenelam, qui eum ⁴ profugum egentemque exceperat, regno expulit, atque ipse regnavit. ⁶ Busiridis in Ægypto cruentissimi tyranni crudelis hospitalitas, et crudelior religio tunc fuit: qui ⁷ innocentem hospitem sanguinem diis, scelerum suorum

HAVERGAMPI NOTÆ.

patria excesserat Danaus, contigisse fertur. Nam Danaus et Ægyptus, Beli, regis Ægypti ex Anchinoo, Nili filia, filii fuerunt, juxta Apollodorum Biblioth. lib. II, cap. 1, § 4. Danaus, oraculo monitus, cum filiabus quinquaginta, conscensa nave, Rhodum primo, deinde in Peloponnesum confugit. Cum Argos venisset, terræ ejus dominus factus est, populoque nomen suum dedit. Venerunt eo tempore ad illum quinquaginta fratris filii, poscentes, ut deposito odio, filias totidem uxores ipsi daret. Omnes sponso suos, excepta Hypermiestra, ex patris Danai consilio, prima nocte interfecerunt. Nomina omnium exstant apud Apollodorum. Servavit Lynceum sponsum Hypermiestra, quod solus ex relliquis virginitatem sponsæ hactenus non imminuisset. Iratus pater filiam in vincula conjecit, sed postea Lynceus uxorem dedit, isque post Danaum Argis dimittere est. Quomodo reliquas filias, quas aversabantur propter commissum scelus proci, elocaverit Danaus, docet Pausanias lib. III, cap. 42, p. 235. Orosius cum *liberos* vocare potuisset, a potiore sexu *filios* dixit.

3. *Persuasis in facinus Argivis.* Pausan. lib. II, cap. 49, p. 152 et 153, hac ratione persuasos, ut Danao regnum traderent, Argivos fuisse, refert. *Danaus, cum Argos venisset, de regno cum Gelanore, Sthenelæ filio, contendit: ac cum eorum uterque ad populum nulla, et ea maxime probabilia et juri consentanea dixisset, neque omnino quæ Gelanor afferebat, minus æqua viderentur, causa ampliata est in crastinum. Postero die, prima luce, in boum gregem, in pœmorio pascentem, lupus impetum fecit: atque is taurum ipsum, gregis ducem, adortus est. Visum est Argivis Gelanori cum tauro, cum lupo esse Danao apertissimam convenientiæ rationem: quod scilicet, ut lupo est animal homini minime familiare, sic propemodum ad id temporis nulla fuisset Danaus Argivorum usus consuetudine. Quare cum taurum lupo consecisset, e re nata Argivi Danao imperium adjudicaverunt.* Addit Pausanias, Danaum lupum ab Apolline immissum judicasse, et propterea Lycii Apollinis ædem dedicasse. Et hinc in antiquis Argorum nummulis Apollinis Lycii atque lupi pars prior in impetu picta, passim exprimuntur.

4. *Sthenelam, qui cum profugum. Sthenelum* vulgo hic corrupte legitur, sicut et in Eusebii Chronico hoc nomen depravatam est. Cæterum Pausanias in Corinthiacis scribit, Danaum ex Ægypto venientem, non *Sthenelam*, sed filium Gelanorem regno expulisse. FABR. — *Sthelenum* Cod. Periz. cum edd. vet.; *Sthenelaum* Lugd. Batt. quatuor et Ultr.; *Sthenelam* Meus cum Florentinis. Quem vero *Gelanorem* Pausanias, cum *Elanorem* sive *Helanorem* vocat Apollodorus, qui eundem Danao tradidisse regnum scribit, καὶ τὴν βασιλείαν αὐτῷ παραδίωσι Ἐλάνωρ ὁ πῶτε βασιλεύων, invitum sane, ut patet ex Pausania, lib. eodem, cap. 46, p. 145: Δαναὸς δ' ἄπ' Ἀργύπτου πλῆστας ἐπὶ Γελάνωρα τὸν Σθενίλα, τοῦ ἀπογόνου τοῦ Ἀγίνωρος βασιλείας ἔπαυσεν. *Danaus vero Ægypto adnavigans, ad Gelanorem, Sthenelæ filium, Agenoris prolem regno dejecit.* Ab Argo antiquo oriundus Agenor erat, Sthenelæ avus hic fuerat.

5. *Profugum egentemque exceperant.* Præter Colon. codd. omnes habent *susceperant*, inelegant. LAUR. — Malui cum Lautio, Florentinis duobus, sec. Lugd. Bat., Meo atque Perizon., *exceperat*, quam *susceperat*,

A participibus, propinabat; ⁸ quod execrabile sine dubio hominibus, viderint, an ipsis etiam diis ⁶⁰ execrabile videretur. ⁹ Tunc etiam Terei Prognæ et Philomelæ incesto parricidium adjunctum, atque execrabilius utroque convivium per infandos cibos, additum est: cum, propter sororis pudicitiam ereptam præcisamque linguam, filium parvulum mater

ut vulgatum fuit. Est enim (qualis sæpe in Orosianis occurrit) imitatio Virgiliana, ex lib. Æn. IV, vers. 375:

Ejectum littore, egentem
Excepti, regnique amens in parte locavi.

Mox ipseque regnavit Perizon., atque regnavit Lugd. Bat. sec.

6. *Busiridis in Ægypto.* De *Busiridis* ξενοτομία præter Isocratem, Diodorus in posteriore parte lib. I. Augustinus de Civitate Dei, lib. XVIII, c. 12: *Illo, inquit, tempore, vel rex, vel potius tyrannus, Busiris, suis diis suos hospites immolabat.* FABR.

7. *Innocentem hospitem.* Ita Florent. uterque cum Ultr., Perizon., et pr. edit. Parisin. et Venetis. Alii *innocentem hospitem.* Mox ed. Aug., *propinavit.*

8. *Quod execrabile, etc.* Hic locus aliter in libris impressis legitur: sed nos religioni habuimus a veteri scriptura vel inguem discedere. *Terei* facinus notum est ex Ovidiana Metamorphosi lib. VI. FABR. — Locus est mire vexatus, cujus veram lectionem sensumque editores et interpretes non videntur assecuti esse. Ed. pr. legit, *quod execrabile sine dubio hominibus ipsis, nedum etiam diis videri potest.* Quam sequuntur edd. Venetæ et Paris., Hitt. et Bolsuing.

At Augustana sic concipit, *Quod e. s. d. hominibus videri potest, an etiam ipsis diis execrabile non videretur?* Fabr. quod e. s. d. h. videtur, cum ipsis etiam diis execrabile videretur. At in Schotti ed. Mog. temere sic mutatur, *quod execrabile sine dubio hominibus videretur, resectis reliquis.* In mss. duobus Florent. legitur, *Q. e. s. d. hominibus videri, an ipsis etiam diis execrabile videretur.* Lugd. Batt. quatuor et Ultr., *quod execrabile sine dubio hominibus videri potest, an ipsis etiam diis execrabilius videtur, quasi interseri deberet non, in iis, an non, etc.* Meus, *Quod e. s. d. hominibus viderint, an ipsis etiam diis execrabile videtur.* Et sic plane quoque legit Ultr., nisi quod ibi dubium sit an superscripta τῷ videtur virgula quædam videretur significet. Ex his duobus igitur, atque Florentinorum vestigiis, sic emendo hunc locum, *quod execrabile sine dubio hominibus, viderint, an ipsis etiam diis execrabile videretur;* vel si liceat audaciori esse, *exoptabile videretur, vel etiam excusabile videretur:* sensus utriusque lectionis clarus est, et illud viderint Tertullianus et alii amarunt, prout apud eundem Tertull. Apolog. cap. 9, p. 90, in iisdem arboribus templi sui, obumbratricibus scelerum, etc., non dissimilia sunt illis quæ modo præcesserunt apud Orosium, sanguinem diis, scelerum suorum

participibus. Orosiana autem locutio est videretur pro visum fuerit. Vide infra Notas p. 64, ad num. 6.

9. *Tunc etiam Terei.* Confirmatur hæc lectio ex mss. Florent. sec., tert. (nisi quod in tertio sit *incestus*), Lugd. Batt. omnibus, Ultr., Perizon., Meo denique. Ex quibus *Prognæ* pro *Prognæ* Meus et Florentini suppeditant. Plurimi ex iisdem est collocant post *adjunctum*, post *additum* delent. Ex vulgaris ante Fabricium habebant ed. pr. cum Paris. et Venetis, *Tunc etiam Terei Progne et Philomenæ incestui parricidium adjunctum est, execrabilius utrique c. p. i. c. additum est.* Et sic quoque Hitt. et Bolsuing. nisi quod ibi est post *adjunctum* delatur. August., *Tunc etiam Terei Progne et Philomenæ incesto p. a. atque execrabilius utroque c. p. i. c. a. e.*

occidit, pater comedit. ¹⁰ Iisdem temporibus Perseus a Græcia in Asiam ¹¹ transvectus est, ibi barbaras gentes gravi diuturnoque bello domuit, et novissime victor nomen subjectæ genti dedit: nam a Perseo Persæ ¹² sunt vocati.

CAPUT XII.

Congeries multorum facinorum per præteritionem.

At ego nunc cogor fateri me prospiciendi finis commodo de tanta malorum sæculi circumstantia præterire plurima, cuncta brevare. Nequaquam enim tam densam aliquando silvam prætergredi possem, nisi etiam crebris interdum saltibus subvolarem. Nam cum regnum Assyriorum per mclx annos usque ad Sardanapalum, per quinquaginta propemodum reges actum sit, et nunquam pene vel inferendis vel excipiendis **61** usque in id tempus bellis ¹ quieverit, quis finis reperietur, si ea commemorare ² enumerando, ³ ut non dicam describendo, conemur? præsertim cum et ⁴ Græcorum prætereunda non sint, et Romanorum, vel maxime ⁵ recensenda sint. Nec mihi nunc enumerare opus est Tantali et Pelopis facta turpia, ⁶ fabulas turpiores: quorum ⁷ Tantalus rex Phrygiorum Ganymedem Trois, Dardaniorum regis filium, cum flagitiosissime rapuisset, majore consorti certaminis sceditate detinuit, sicut ⁸ Phanocles poeta confirmat, qui maximum bellum excitatum ob hoc fuisse commemorat: sive quia hunc ipsum Tantalum, utpote assecclam deorum, videri vult raptum puerum ad libidinem Jovis fami-

liari lenocinio præparasse, qui ipsum quoque filium Pelopem epulis ejus non dubitarit impendere. Tædet etiam ipsius Pelopis contra Dardanum atque Trojanos, quamlibet magna referre certamina: quæ, quia in fabulis celebrari ⁹ solita sunt, negligentius ¹⁰ audiuntur. Illa quoque ¹¹ prætereo, quæ de Perseo, ¹² Cadmo, Thebanis, Spartanisque per inextricabiles alternantium malorum ¹³ recursus, Palæphato scribente, referuntur. Taceo flagitiâ Lemniadum, prætermitto Pandionis Atheniensium regis ¹⁴ flebilem fugam; Atræi et Thyestis odia, stupra ¹⁵ et parricidia, cælo quoque invisâ, dissimulo. Omitto ¹⁶ Œdipum interfectorem patris, matris maritum, filiorum fratrem, vitricum suum. Sileri malo Eteoclem **62** atque Polylicem mutuis laborasse concursibus, ne quis eorum parricida non esset. Nolo meminisse ¹⁷ Medæ amore sævo sauciæ, et pignorum parvulorum cæde gaudentis, et quidquid illis temporibus perpetratum conjici datur: qualiter homines ¹⁸ sustinuerint, quod etiam astra fugisse dicuntur.

CAPUT XIII.

Certamen inter Cretenses et Athenienses, Lapithas et Thessalos.

¹ Anno ante urbem conditam dlx ² atrocissimum inter Cretenses et Athenienses certamen fuit: ubi populis utrimque infeliciter profligatis cruentiorem victoriam Cretenses exercuerunt: qui nobilium Atheniensium filios Minotauro, utrum ³ fero homini,

HAVERCAMPI NOTÆ.

10. *Iisdem temporibus Perseus.* Persens Jovis et Danaes filius profectus ad Cepheum Beli F. ejus filium Andromedam uxorem duxit, ex eaque filium Persen sustulit, a quo Persæ, qui antea Cephænes et Artæi appellabantur, nomen sortiti sunt. Herodot. lib. vii. FABR.

11. *Transvectus est.* Postrema voce auxi ex sex vel septem mss., Meo, Periz., Ultr. et quatuor Lugd. Batt. Pro ibi Ultr. legit ubi.

12. *Sunt vocati.* Sic in plurimis mss. Lugd. Batt.; quart. sunt delet, ut et ed. Aug. Lugd. Bat. pr. nam a Perseo, etc. Pro vocati habent vocitati editi. quædam.

CAP. XII. — 1. *Quieverit.* Lugd. Batt. pr. et tert., quieverint.

2. *Enumerando.* Sic in uno ex Lugd. Batt. melius quam numerando, ut passim.

3. *Ut non dicam.* Flor. uterque et editi quidam ne dicam, sed superscriptum in Flor. pr., ut ne dicam.

4. *Græcorum p. n. s.* Adjungunt Lugd. Batt. pr., tert., bella.

5. *Recensenda.* Codex Meus et Florent. tert. scribunt recolenda.

6. *Fabulas turpiores.* Conjunctionem et quæ præcedit in vulgatis, unanimi mss. consensu delevi.

7. *Tantalus rex.* Quæ hoc capite de Tantalio, Cadmo, aliisque dicuntur, de illis, cum in vulgus nota sint, putidum est aliquid scribere. FABR.

8. *Phanocles.* Lugd. Batt. pr. et tert., Phanodes, male. Vixit Phanocles, poeta elegiacus, post Demosthenem. Meminerunt ejus Clemens Alexandrinus in Protreptico p. 24 et lib. vi Stromat. p. 627; Grotius in Stobæi Excerptis p. 262, et Scaliger ad Euseb. p. 41 Tantali et Ganymedis mentionem fecisse videtur in poemate, quod inscribatur Ἐρωτες sive καλοί, cujus mentio est apud Clementem in Protreptico.

9. *Solita sunt.* Periz., solent.

10. *Audiuntur.* Mss. quidam et editi, adjunguntur.

11. *Prætereo.* Perizon. præteera, quasi præcedentibus annexeretur oratio.

12. *Cadmo.* Copulam et iidem præfigunt.

13. *Recursus.* Lugd. Batt. tres, recessus.

14. *Fleibilem.* Periz. miserabilem.

15. *Et parricidia.* Copulam deleri jubent Lugd. Batt. pr. et tert.

16. *Œdipum.* Editi quidam et Œdipum.

17. *Medæ amore sævo sauciæ.* Respicit illum locum Ennii ex Medea,

Nam nunquam hera errans mea domo efferret pedem
Medea, animo ægra, amore sævo saucia.

Qui locus exstat lib. ii Rhetoricorum ad Herennium, atque de illis Euripidianis expressus est:

Οὐ γὰρ ἂν δίσκου' ἐμῆ
Μήδεια κύργους γῆς ἑλευσ' ἰωλιίδος
ἔρωτι θυμὸν ἐκπλαγῆσ' ἰάσονος.

D Meminit et Cicero in Coeliana. FABR. — Flor. tert. et Meus, sauciata.

18. *Sustinuerint.* Flor. tert. et ed. Aug., sustinuerunt.

CAP. XIII. — 1. *Anno ante,* etc. Ex mss. Lugd. Batt. unus annorum ante U. C. numerum definit ad dclx. Duo alii dclx.

2. *Atrocissimum inter Cretenses.* Hoc bellum Minos rex Cretensium contra Athenienses movit propter Androgei interitum, de quo, et Minotauro Diod. lib. iv, Plutarchus in Theseo, Pausanias lib. i. FABR.

3. *Fero homini, an humanæ bestiæ.* Cum priscaæ edd. omnes, prima videlicet, Aug. Venetæ et Paris. ita hunc locum expresserint, litterop. reliquis exemplum dedit reponendi, *inhumanæ bestiæ* quod et Fabr. et Scottus retinuerunt, prorsus illepide. Sustulerunt enim oppositionem quam Orosius fecit, quasi nescius

an humanæ bestię aptius dicam nescio, devorandis crudeliter addicebant, atque informe prodigium effossis Græciæ luminibus saginabant. ⁴ Iisdem diebus Lapithæ et Thessali famosim nimum certavere conflictibus. **63** Sed Thessalos Palæphatus, ⁵ in libro primo Incredibilem ⁶ prodit ipsos a Lapithis creditos dictosque fuisse ⁷ centauros, eo quod discurrerent in bello equites veluti unum corpus equorum ⁸ et hominum viderentur.

CAPUT XIV.

Vesores rex Ægypti Scythas bello infestans, vincitur. Scythæ, Asiam sibi subjiciunt.

Anno ante Urbem conditam ccclxxx ¹ Vesores, rex Ægypti, meridiem et septentrionem, divisas pene toto cælo ac pelago plagas, aut miscere bello, aut **B** regno jungere studens, Scythis bellum primus indixit, missis prius legatis, qui hostibus parendi leges dicerent. ² Ad quæ Scythæ legatis responderunt, stolidè opulentissimum regem adversus inopes sumpsisse bellum, quod timendum ³ ipsi magis versa vice fuerit, propter incertos bellii eventus: nulla præmia, et damna manifesta. Porro sibi non expectandum, ⁴ dum ad se veniatur, sed ultro prædæ obviam itu-

HAVERCAMPI NOTÆ.

utrum Minotaurum hominem, sed ferum, vocaret, an bestiam, sed humanam; quia neque homo erat, cum taurino esset corpore, neque bestia videretur posse appellari, cum hominis haberet faciem. Consentientibus igitur cum antiquiss. edd. mss. Lugd. Batt. pr., tert., quarto, Periz. Meoque, veterem restitui lectionem.

4. *Iisdem diebus Lapithæ.* De *Lapithis* et *Centaurois* præter Palæphatum, quem Orosius laudat, est legendus Diodor. lib. iv. FABR.

5. *In libro primo.* Periz. delet in.

6. *Prodit.* Lugd. Batt. pr., tert., *prodidit.*

7. *Centauros.* Lugd. Batt. quatuor et Ultr., *hippocentauros.*

8. *Et hominum.* Periz., *hominumque.* Meus, et *hominum et equitum videntur.*

CAP. XIV. — **1.** *Vesores rex Ægypti.* Libri veteres partim *Vesozes*, partim *Vesoges*, habent. In Justinii libris impressis est *Vezores*, in nostro manuscripto, *Vizores*, ut fortasse *Vezores* rectum sit. Quidam putant hunc esse eum, quem Herodot. lib. ii *Σίσωστρον* nominat, et Scythas domuisse scribit. Tu lege Justinum lib. ii. FABR. — Rex hic Ægypti in Meo codice ms. *Vesdres*, in aliis, quos consului, passim, *Vesores*, *Vezozes*, vel *Vesoges* vocatur. Propinquum huic nomen est, quod Sesostri a Manethone datur *Seosis*. Vide Diodorum Siculum lib. i, cap. 53.

2. *Ad quæ.* Ed. Aug., atque. Mox edd. quædam, *respondent.*

3. *Ipsi magis.* Ed. Aug. et tres mss. Lugd. Batt., *sibi ipsi magis.* Mox Meus, *vice versa.* Ultr., *inde, sed damna manifesta.*

4. *Dum ad se veniatur.* Ultr. et Lugd. Bat. sec. *ut ad se veniatur.* Periz. *dum ad se veniant.*

5. *Nisi paludibus.* Periz. et Meus, *ni a paludibus*, unus ex Lugd. Bat. *ni paludibus.* Pro *populassent* major mss. pars amat *populavissent.*

6. *Repellerentur.* Sic in omnibus exstat mss. et ita locutus videtur fuisse Orosius, pro eo quod Latinus est, atque substituerunt editiones omnes, præter Augustanam, Fabricianam, et Mogunt., *repulsi fuissent.* Verum habuimus eandem Orosii Latinitatem supra cap. 8, p. 48, in *subveniret* pro *subvenit*, et *congre-*

gasset pro *congregaverit*, et p. 60, *videretur*, pro *visum fuerit*.
7. *Denuntiantium.* Quidam ex mss. habent *denuntiantibus* vel *renuntiantibus*, subaudito scilicet *illis*.
CAP. XV. — **1.** *Regii juvenes.* Tres Lugd. Batt. et Ultr., *reges juvenes.* In eorum nominibus varietatem eandem invenimus, quam Fabricius exhibet. Prior in tribus mss. Lugd. Batt. *Plemus* vocatur, in Periz. *Plynus*. Posterior in nonnullis *Scolopeus* quoque et *Scolopeius*.
2. *Plynos et Scolopythus.* Posterius nomen varie hic et apud Justin. a quo hæc desumpta sunt, scriptum invenitur. Nam et *Scolopythus*, et *Scolopitus*, et *Scolopesius*, et *Scolopetius* in diversis legitur. FABR.
3. *In Cappadociæ Ponticæ ora.* In Justinii libris est, in *Cappadociæ ora*. De Themiscyra præter alios Diodor. lib. ii et Stephanus, *Θεμισκυρα πόλις, ἡ ἵσταν ἀκτίον Θερμώδοντος, καὶ οἱ οἰκοῦντες τὴν χώραν Θεμισκύριοι.* FABR. — Ed. Aug. *Ponti et Cappadociæ.* Mss. Lugd. Batt. tres, *Cappadociæ Ponticæ ora*: atque ita reposui, suffragante quoque Bongarsio ad Justinum lib. ii, cap. 4, ubi mss. suos ita quoque exhibere testatur.
4. *Viros qui superfuerant.* *Superfuerant*, non *supererant*, est in vetustis. Ephorus lib. ix, ut est in Scoliis Argonauticorum Apollonii, scripsit *Amazonas contumeliis affectas a viris, cum illi ad bellum quoddam extra fines profecti essent, eos qui domi remanserant interfecisse, cæterosque redeuntes non recepisse.* FABR.
5. *Atque accensæ in hostem, etc.* In editis verba hæc ita, nullo bono sensu distinguuntur, atque *accensæ in hostem, sanguine suo ultionem cæcorum conjugum, finitimorum excidio consequuntur.* Cogitabam ejici debere illa *sanguine suo*, præsertim cum apud Justinum, unde hæc desumpta sunt, non existit; vel poni debere post *conjugum*, ita *ultionem cæcorum conjugum sanguine suo*. Verum cum recepta lectio omnium mss. auctoritate confirmetur, sola distinctione mutata, atque reposito *sanguine suorum* ex mss. Lugd. Batt. sec. et quart. atque Ultr. pro *sanguine suo*, locum sanum esse existimo. *Accensas* in hostem sanguine suorum dixit has mulieres Orosius,

CAPUT XV.

Amazonum origo, mores et facinora.

Medio autem tempore, apud Scythas duo ¹ regii juvenes, ² Plynos et Scolopythus, per factionem optatum domo pulsus, ingentem juventutem secum traxere, et ³ in Cappadociæ Ponticæ ora juxta amnem Thermodoontem conederunt, campis Themiscyris sibi subjectis: ubi diu proxima quæque populati, conspiratione finitimorum per insidias trucidantur. Horum uxores exsilio ac viduitate permotæ, arma sumunt, et ut omnibus par ex simili conditione animus fieret, ⁴ viros qui superfuerant, interficiunt: ⁵ atque accensæ in hostem sanguine suorum,

65 ultionem caesorum conjugum, finitimorum excidio consequuntur. ⁶ Tunc pace armis quaesita, externos concubitus ineunt, editos mares mox enecant, feminas studiose nutriunt, ⁷ inustis infantium dexterioribus mamillis, ⁸ ne sagittarum jactus impedirentur, unde Amazones dictae. Harum duae fuere reginae, ⁹ Marpesia et Lampeto, quae agmine diviso in duas partes, vicissim curam belli et domus custodiam ¹⁰ sortiebantur. Igitur cum ¹¹ Europae maximam partem domuissent, Asiae vero aliquantis civitatibus captis,

HAVERCAMPI NOTÆ.

ut quae jam didicissent, maritorum suorum nece, sanguinem fundere, viros trucidare, quaeque sexum fortiozem decerant, facere et pati.

6. Tunc pace a q. Lugd. Bat. quart., Tunc pacem armis quaerunt. Pro enecant. ed. Vetustae necant.

7. Inustis infantium dexterioribus mamillis. Sic Diodorus lib. II scribit, Amazonas, τῶν θηλυτέρων τὸν δεξιὸν μασθὸν ἐπικαλεῖν, ἵνα μὴ κατὰ τὰς μάχας τῶν σωματῶν ἐπαϊρόμενος ἐνοχλήῃ ἀπ' ἧς αἰτίας συμβῆναι τὸ ἔθος τῶν Ἀμαζόνων ταύτης τυχεῖν τῆς προστηγορίας. Hoc est, Virginibus dextram mammam inurere, ne in praeliis tumore suo corporis agilitatem impediatur, eaque de causa factum, ut Amazonum gens hoc nomen inveniatur. FABR.

8. Ne sagittarum jactus impedirentur. Ed. prim. et tres mss. Lugd. Batt., jactu. Unus enim Ultr. ictus. Verum hic sagittarum jactus videtur esse rectius cum servet idem Justinus lib. II, cap. 4, Oros. lib. VII, cap. 26, ultra mensuram humani jactus. Mox ed. pr. unde et Amazones dictae.

9. Marpesia et Lampeto. Ita sine ulla varietate in nostris manuscriptis libris Orosii et Justinii harum reginarum nomina descripta leguntur, non ut in vulgatis. Marthesia et Lampedo. FABR.

10. Sortiebantur. Lugd. Bat. quart., tuebantur.

11. Europam maximam partem domuissent. Sic Col. Latine. Quidam hic maxima ex parte legerunt. LAUR. — At Florentinus uterque cum Perizon., maxima parte. Ed. Aug. Europae maximam partem quod ego praetuli.

12. Ipsae Ephesum aliasque urbes. Ab Amazonibus, auctore Strab. lib. 11 conditas et cognominatas fuerunt, Ephesum, Smyrnam, Myrrhinam et Paphon. Meminit Eustathius quoque in Dionysium. FABR. — Ipsae autem Ephesum legunt Lugd. Batt. omnes Meusque.

13. Reliquae ad tuendum. Mss. Lugd. Batt. tres ita exprimiunt, rei quae ad tuendum Asiae imperium relicta cum M. r. c. h. trucidatur. Vulgatam defendit Justinus. Pro imperium Periz. habet regnum.

14. Hujus locum capessit Orithya. Sic Justinus scribit, in locum Marpesiae filiam ejus Orithyiam regno successisse. Hic tamen in vetustis libris est, Hujus locum Sinope filia capessit. FABR. — Lugd. Bat. tert., cujus locum.

15. Sinope filia. Omnes libri mss. Orosii, ne uno quidem excepto, non Orithyia, sed Sinope legunt; quin et ed. Aug., quamvis sola inter editos, id comprobatur. Neque me movet, quod apud Justinum Ori-

15 ipsae Ephesum, aliasque urbes condidissent, praecipuam exercitus sui partem onustam opulentissima praeda, domum revocant: ¹³ reliquae, ad tuendum Asiae imperium relictae cum Marpesia regina, concursu hostium trucidantur. ¹⁴ Hujus locum capessit **16** ¹⁵ Sinope filia, quae singularem virtutis gloriam perpetua virginitate cumulavit. Hac fama ¹⁶ excitas gentes tanta admiratio et formido invaserat, ¹⁷ ut Hercules quoque, cum jussus fuisset a domino suo ¹⁸ exhibere arma reginae, quasi ad

thyia legatur, atque ex eo id nomen in Orosio reposuerint editores, nam et in Justino quoque olim Sinope scriptum fuisse reor, unde in ms. suo testatur Vossius superscribi, legendum esse Sinope. Praeterea duabus de causis reponi hoc debere nomen judico, quia scilicet et ipsa Sinope magni nominis fuit Amazon, a qua Sinope, Ponti urbs, nomen et originem traxit, ut patet ex adductis a Vossio testimoniis, et quia Justinus et Orosius eo tempore, quo Hercules expeditionem in Amazonas sumpsit, praefuisse ipsis duas tradunt sorores, Antiopen videlicet et Orithyan, hoc vero in loco, non duas sive sorores, sive filias in regnum successisse Marpesiae matri scribant, sed unam eamque Marpesiae filiam, quae Sinope appellata nobis fuisse videtur.

16. Excitas. Flor. uterque et tres Lugd. Batt. excitas.

17. Ut Hercules quoque cum jussus, etc. Herculis dominus fuit Eurystheus, qui illi duodecim labores exantlandos praescripsit. Hunc autem laborem Diodorus lib. IV exponens ait: Ἡρακλῆς δὲ λαβὼν πρόσταγμα τὸ Ἴππολύτης τὸν Ἀμαζόνος ἐνεγκεῖν ζωστήρα, τὸν ἐπὶ τὰς Ἀμαζόνων στρατεῖαν ἐποιήσατο. Id est, Cum Herculi mandatum esset, ut Hippolytae Amazonis cingulum afferret, expeditionem contra Amazonas suscepit. Itaque Orosius per arma intelligit, Ἴππολύτης ζωστήρα πανσιόλον, ut Apollonius lib. II Argon. vocat. Lege etiam doctissimum Commentarium Isacii Tzetzae in Lycophronis Cassandram. FABR.

18. Exhibere arma reginae. Arma Amazonum sunt pelta et bipennis. Bipennis quam reginae Amazonum eripuit Hercules, ut quam Omphale ab eodem dono acceperit, quaeque ad Lydorum postea transierit reges, tandemque in Caria in ornatum Jovis Labradensis cesserit, meminit Plutarchus in Quaest. Graecis p. 301 et 302. Ubi regina illa Amazonum Hippolyte vocatur et interfecta ab Hercule fuisse (pro varietate fabulae) narratur. Per arma vero cingulum intelligere potuit Orosius, illud enim ab Eurystheo afferre jussus erat Hercules, neque spoliari cingulo poterat armata virago, nisi vel occisa vel devicta. Exhibetur vero hic labor Herculis, in duobus nummis antiquis imperatoris Macrini, primi atque secundi moduli, Heraclae in Pontocensis, in quibus Amazonem equitem pedes insectatur Hercules, leonina tectus et clava armatus. In altero armata bipenni regina minatur, nisi insequi desistat, ditionem poscenti Herculi; in alteroprehendens nudatam armis Hercules, et clava minax, jam jam captam tenet.

inevitabile periculum destinatas, universam Græciæ **67** lectam ac nobilem juventutem contraxerit, novem longas naves præparavit: " nec tamen contentus examine virium, ex improvise aggredi, et insperatas circumvenire maluerit. Duæ tunc sorores regno præerant, Antiope et ²⁰Orithya. Hercules mari advectus, incautas inermesque et pacis incuria desides oppressit. Inter cæsas captasque complurimas ²¹ duæ sorores Antiopæ, Menalippe ab Hercule, Hippolyte a Theseo, ²² retentæ sunt. Sed Theseus Hippolyten matrimonio ascivit, Hercules Menalippen sorori reddidit, et arma reginæ pretio redemptionis accepit. ²³ Post Orithyam Penthesilea regno potita est: cujus Trojano bello clarissima inter viros documenta virtutis accepimus.

HAVERCAMPI NOTÆ.

19. *Nec tamen.* Edd. quædam, *nec tanto*, prima, B *Ἄλλὰ θαυμαστὸν οὐκ πράγμασιν οὕτω παλαιῶς πλανῆσαι ἱστορίαν*, ait Plutarchus in Theseo de hoc ipso agens: quem lege. FABR.

20. *Orithya.* Varie in mss. et editis scribitur *Orithia*, *Orithia*, *Orethia*, *Orthya*, *Oiritia*. Cum Græcis scribendum est *Otreria*. Vide Notas Salmasii in Justini novissima editione. Mox edd. quædam *quam plurimas*.

21. *Duæ sorores Antiopæ.* Diodorus scribit, Herculem et captivis *Antiopam* Theseo donasse, *Menalippam* accepto Baltheo liberasse. Apollonius Rhodius canit, Hippolytam Herculi balteum donasse, ut Menalippam per insidias captam liberaret. Tzetzes mavult, *Antiopam* fuisse (ex qua Theseus Hippolytum susceperit) quam Hippolytam, ut Lycophron scripsit:

68 CAPUT XVI. Epilogus historiæ Amazonum: in quo præsentem Romanorum cæcitatatem insectatur.

Proh dolor, pudet erroris humani. Mulieres patria profugæ Europam atque Asiam, id est, ¹ plurimas fortissimasque mundi partes intraverunt, pervagatæ sunt, deleverunt, centum pene annis evertendo urbes plurimas, ² atque alias constituendo, tenuerunt: nec tamen ³ miseræ hominum pressura temporum deputata est. ⁴ Modo autem ⁵ Getæ illi, qui et nunc Gothi, ⁶ quos Alexander ⁷ evitandos pronuntiavit, ⁸ Pyrrhus exhorruit, Cæsar etiam declinavit, relictis vacuefactisque ⁹ sedibus suis, ¹⁰ ac totis viribus tot

CAP. XVI.—1. *Plurimas fortissimasque mundi partes.* Ed. Aug. *plurimas mundi partes fortissimasque.* Mox ed. quædam, *et centum p. a.*

2. *Atque alias constituendo.* Ed. pr. et Lugd. Bat. tert., *atque alias construendo.* Paris. et Venetæ, *in construendo.* Lugd. Bat. quart., *aliasque exstruendo.*

3. *Miseriæ hominum.* Ed. Aug. *miscris hominum.*

4. *Modo autem.* Abest vox postrema a Periz.

5. *Getæ illi, qui et nunc Gothi.* Sic Hieronymus in Genesin. *Gothos* ab eruditiss antiquis *Getas* nominatos esse testatur: *Getas* autem trans Æmum apud Danubium sedes habuisse auctor est Dio lib. LI et in Domitiano Xiphilinus ex eodem. Idem Dio librum de rebus Gothorum Γετθῶν inscripserat, ut ex Suida cognoscitur. Claudianus etiam passim *Getarum* nomine *Gothos* intelligit. Sed Græci rerum ecclesiasticarum scriptores illos Γετθῶν vocant. FABR. — Sic B. Hieronymus in Genesin *Gothos* ab eruditiss antiquis *Getas* appellatos fuisse testatur. Claudianus etiam passim *Getarum* nomine *Gothos* intelligit: et *Getas* trans Æmum, apud Danubium sedes habuisse auctor est Diod., lib. v. Sed Græci rerum ecclesiasticarum scriptores illos Γετθῶν vocant. LAUT.

6. *Quos Alexander evitandos.* Strabo lib. VII scribit Alexandrum in ea expeditione, quam adversus Thracas trans Æmum incolentes suscepit, ad *Getas* penetrasse, eorumque civitatem in suam potestatem

C redegissee. FABR. — Oros., lib. VII, cap. 34, *Maximas illas Scythicas gentes, formidatasque cunctis majoribus, Alexandro quoque, illi Magno, sicut Pompeius Corneliusque testati sunt, evitatas.*

7. *Evitandos.* Lugd. Bat. omnes cum Ultr., *vitandos.*

8. *Pyrrhus.* Lugd. Bat. *Cyrus.* Male: is enim Alexandrum præcedere debuerat, et loquitur Orosius de magnis regibus, qui congregari cum Gothis veriti fuerint, quamvis ad eorum terras penetrarint. *Cyrus* eo usque non pervenit, is Scythiæ bellum inferens, turpiter victus, occubuit.

9. *Sedibus suis.* Non agnoscunt postremam vocem edd. pr., Paris. et Venetæ.

10. *Ac totis viribus tot R. i. p. Feci ex toti Romanas.* LAUT. — Emendationem Lautii quam in editione Moguntina recepit Scottus, confirmant ex codicibus mss. Flor. tert. et Ultr., eaque nihil certius est, quamvis lectio edd. principum, primæ et Augustanæ, ferri possit, *ac totis viribus tuti Romanas*, etc., quæ significant nemine resistente irruptionem in provincias Romanas fecisse, adeoque sine dubio Romanorum, si velint belli facere periculum, prævalere viribus. Neque solum sequuntur hanc lectionem Venetæ et Paris., verum confirmant quoque mss. Lugd. Bat. pr. et quart. Meus scribit *totos*. Quod vero in reliquis est *toti Romanas*, etc. nihili est.

cordia Dei, ⁸ cum per omnes terras instructis copiis bello persequi possint, pacis gratia ⁹ præsentis obsidibus per omnia maria sequuntur : et ne forte hæc quietis amore facere credantur, ¹⁰ seipsos ac pericula sua pro Romanorum pace adversus alias gentes offerunt.

72 CAPUT XVIII.

Æneæ in Italiam adventus, et variae clades ejusdem temporis.

Paucis præterea annis intervenientibus, ¹ Æneæ,

HAVERCAMPI NOTÆ.

hostes in primo an in quarto casu accipi deberet. Unde factum opinor, ut in primo et tertio Lugd. Batavis littera *g* cum superscripta *o* aliam lectionem, videlicet *quo*, indigitaverit. Sed sensus jam per se clarus est. Videant, inquit Orosius, locutione Terulliano et aliis scriptoribus Christianis, ut supra p. 59 diximus, valde familiari, utrum recte isto hujus nostri temporis statu, de quo pauci, et in angulis, queruntur, offendantur; quos ipsos, illos scilicet, qui de præsentibus queruntur temporibus, hostes Gothi (quorum potentia et multitudo, in fine capituli præcedentis descripta fuit) nequaquam hostiliter tractant, sed pro quibus, veluti sociis et amicis, contra alios barbaros pugnare, atque imperium Romanum vindicare, sese paratos ostendunt. In quo certe non miseriam temporum, et Christianos pacis Æternæ Urbis turbatores, sed Dei, propter Christianum nomen parentem quoque aliis sibi quæque ipsis, misericordiam, pagani agnoscere debuerant. Quæ vero hic et supra de Gothis, eorumque pro Romana re studio, scribit, respiciunt tempora et res gestas, quæ plenius ab Orosio describuntur in fine operis, sive cap. ult. libri septimi.

8. *Cum per omnes terras.* Abest prima vox a Lugd. Bat. pr. Pro *instructis* Ultr., *extractis*. Ed. Aug., *instruens*. Pro *possint* Lugd. Batt. pr. et tert. et Flor. sec., *possunt*. Ed. pr. et Paris., *possent*. Venetæ *dent bello*. Illa vero *per omnes terras*, respiciat tot provincias Romanas, quas supra totis viribus ingressos fuisse Gothos scribit.

9. *Præsentis obsidibus.* In Perizon. legitur, *præteritis obsidibus*, quod contrarium efficit sensum, quasi voluerit Orosius, superhos illos hostes, adeo bene de Romanis judicasse, ut ne quidem obsides ab iisdem accipere voluerint. Vulgatam tamen præfero, quæ innuit, ipsos Gothos fidem suam datis vel oblati obsidibus ex sua gente, Romanis probasse.

10. *Seipsos ac pericula sua.* Vulgo *ad pericula sua*. LAUT. — Non addit, utrum Colon. quo usus fuit codex, ita exprimat. Verum id ego affirmare possum, sic in mss. optimo et vetustissimo, Flor. primo scilicet, exstare, ut et duobus reliquis, nec non in Lugd. Bat. quarto, in Perizon., in meis Membranis, atque edd. prima Aug. et Parisina.

CAP. XVIII.—1. *Æneæ Troja profugi.* Quod Orosius suæ memoriæ ludi litterarii disciplina insitum de Æneæ scribit, id hodie quoque ex Virgilio in Scholiis pueri cognoscunt. FABR. — In cōd. Flor. antiquissimò ascribitur in margine, *In Italiam adventus Æneæ*. estque manus ejusdem temporis, quæ auctoritatem duxi, ut appareat, quam vetus mos fuerit, lemmata ad oras librorum appingenda. Pro *præterea* ed. Aug. habet *interea*.

2. *Troja profugi, adventus in Italiam.* Hæc est scriptura; trium codd. Flor. ut et Mei : a *Troja profugi* amant Lugd. Batt. pr., tert., quart., cum ed. Aug.; *ex Troja*, sed minus concinne, reliqui. Nescio autem, cur, contra omnes, quæ præcesserunt, editiones, Scottus in Moguntina elere potuerit, *Æneæ ex Troja profugi adventus, in Italia quæ arma commoverit*, inepta distinctione.

3. *Excitaverit.* Flor. pr., *exciverit*, in marg. *exercuerit*, sec. in textu, *exercuerit* : sed littera *e* alia

² Troja profugi, adventus in Italiam quæ arma commoverit, qualia per triennium bella ³ excitaverit, quantos populos implicuerit, odio excidioque affixerit, ⁴ ludi litterarii disciplina nostræ quoque memoriæ ⁵ inustum est. Horum præterea temporum ⁶ medio interjacent exsilia naufragiaque Græcorum, Peloponnesium clades ⁷ Codro moriente, ⁸ fatorum ignari Thraces, nova in bella surgentes, et generalis tunc per totam Asiam Græciamque commotio.

additur manu; tert. *exciverit*, superscripto, *excitaverit*.

4. *Ludi litteralis disciplinæ.* Pro *ludi litterarii*. Dein *inustum* pro *insitum*, omnes veteres libri recte agnoscunt. LAUT.

5. *Inustum est.* Vera hæc et germana (quod Laurentius etiam, cujus lectionem *ludi litteralis disciplinæ*, quæ contra mss. est, non probat, vidit) lectio est. Confirmant illam Florentini pr. et sec., Periz. Meusque, cum ed. Aug.; reliquæ edd. *insitum est*. Mss. Lugd. Batt. pr. et tert., *injunctum est*. Flor. tert., *inditum est*.

6. *Medio interjacent.* Non fuit hoc mutandum a Fabricio, sequente Scotto, in *interjacent*, licet *media interjacenti*, tres ex Lugd. Batt. habeant, et *medio interjacenti* Meus. Probam lectionem servant Florentini tres cum edd. Vett., sed Aug. cum mss. Ultr. et Periz. legit *media interjacent*.

7. *Codro moriente.* Nota historia est ex Eusebii Chronico, Justinii lib. II, Velleii I, a quibus nonnihil discrepat Valerius Max. lib. VII, cap. 7. Elegantissime rem persecutus est Lycurgus in Leocratein. Pausanias lib. I scribit, *Codrum* non longe ab Ilisso a Peloponnesibus interfectum. FABR.

8. *Fatorum ignoti Thraces.* Colon. *fractorum*. Martini lib. *factorum*, uterque male, ex historia. Veram illud *ignoti*, pro *ignari*, quamvis multi suo loco turbaverunt, Latine tamen a nobis est restitutum. Plautus, Pseudolo : *Scio, notis prædicat*. LAUT. — Permutari a Veteribus significationem, sic ut pro *ignoti* ponant *ignari*, plurima Ovidii loca docent. 18 Metam. lib. I, vers. 134,

Fluctibus ignotis insultavere carinæ.

Ubi Heinsius testatur Medicum optimum habere *ignaris*, pro quo uti Tacitum *ignoto* confirmat; adducit quoque Virgilii locum x Æneid. 706,

Ignarum Laurens habet ora Mimanta.

Idem Ovid. Metam. VII, 404,

Jamque aderat Theseus, proles ignara parenti.

Ibidem vs. 672,

Aspicit Æolidem ignota ex arbore factum
Ferre manu jaculum.

D Ubi *ignara* habent mss. et illustrat pluribus Heinsius. quæ vide. Similiter *ignotus* pro *ignaro* ponitur a Orosio, neque sine exemplo. Ante illum, Quintilian Declamat. VI, p. 128 : *Ne quis tamen error ignotus non est filii mei noverca, sed mater*. Ubi in Notis vid plura. *Ignos* vero pro *ignari* invenit in sex illis, quæ ipse contulit, mss., et in edit. Abg. Habet quoque si Ultr. cod., sed Florentini a vulgatis non discrepant videntur. In tribus illis, sicut in Colon. *fractorum* (quod in seb. in *facrum* fuit mutatum) legitur, sic et in quatuor Lugd. Batt., Meo, Perizon. et Ult. a que Aug. edit. Sed cur Thraces fatorum ignotos v ignaros vocat Orosius? Vellem id docuissent interpretes. An oraculum aliquod illis datum fuit, quod cum male intellexerint, frustra, ut aliis contigit bellum repetierunt? Non memini id legisse. Ua suspicor locum jam olim fuisse corruptum, atque

73 CAPUT XIX.

De Sardanapalo rege Assyriorum; de Phraorte, Diocle et Astyage regibus Medorum; de Cyro rege Persarum.

Anno ante Urbem conditam LXIV novissimus apud

HAVERCAMPI NOTÆ.

reformari posse, Codro moriente, fatorum quaro. Fides historica emendationi huic accedit. In fine capituli Lugd. Batt. pr. et sec. erat addunt.

CAP. XIX.—1. Sardanapalus. De Sardanapalo Justin. lib. 1, Diodor. lib. 11, copiose et Velleius Paterculus lib. 1. FABR.—Sicuti in mss. Justiniani, sic quoque in Orosii codd. passim scribitur Sardanapallus. Sed pro anno ante Urbem conditam LXIV Lugd. Bat. sec. ponit LXV.

2. Femine habitu. Sic constanter scribunt mss. omnes, Florentini tres, Lugd. Batt. quatuor, Meus et Perizon. cum edit. Aug. Qui igitur habent femineo, id ex Justiniani imitatione secuti esse videntur, apud quem muliebri habitu lib. 1, cap. 5, unde sua hausit Orosius.

3. A præfecto suo Arbato. Vulgo hic Arbasto et Arbacto, sicut lib. seq. cap. 2 Arbastus et Arbactus legitur; sed quod scripsimus, id est in libris manuscriptis utroque loco. FABR.—Servant Fabricii lectionem libri mss. quos consulimus passim, omnes. Pro tunc, quod sequitur, in Lugd. Bat. tert. est e te, quasi vellet, eo tempore.

4. Visus. Lugd. Bat. seq. et Ultr., visus est. Ed. Aug., invisus atque execrationi habitus.

5. Excitis. Flor. seq., adscitis. Lugd. Bat. pr. et tert. cum Ultr., excitatis. Transponit Flor. pr. se-

A Assyrios regnavit 1 Sardanapalus, vir muliere corruptior: qui inter scortorum greges 2 femine habitu purpuram colo tractans, 3 a præfecto suo Arbato, qui tunc 74 Medis præerat, 4 visus atque execrationi habitus, mox etiam 5 excitis Medorum populis ad bellum provocatus, et victus, 6 ardenti pyræ se

quentia ad bellum Medorum populis. Pro provocatus, Flor. seq., provocatur.

6. Ardenti pyræ se injecit. Hoc solo, inquit Justinus, imitatus virum. Hujus Sardanapali insigne monumentum quondam existit in urbe Ciliciæ Anchialo, haud procul a Tarso, quod descriptum reliquit Arrianus de Exped. Alex. Magni lib. 11, cap. 5, p. 66. Ferebatur is rex Anchialum condidisse, unde ut conditorem suum ibidem celebrarunt, et admirabili

B hoc monumento honorarunt. καὶ τὸ μνημα τοῦ Σαρδαναπέλου ἐγγὺς ἦν τῶν τευχῶν τοῦ Ἀγχιάλου, καὶ αὐτὸς ἐφιστάται ἐπ' αὐτῷ Σαρδανάπαλος. συμβεβηκώς τὰς χεῖρας ἀλλήλαις, ὡς μάλιστα ἐς πρότον συμβάλλονται. Et Sardanapali monumentum ad ipsa Anchiali mœnia existabat, cui insistebat Sardanapalus manus collidens, ut in plausibus fieri solet. Addit dein inscriptionem tali rege dignam, qua jubemur edere, libere, voluptuari, reliqua hujus vitæ ne tanti, digitorum scilicet crepitu, vel manuum plausu, digna esse. Monumentum quidem illud, cum tot reliquis ejus generis, diu perii; sed Tarsenses tamen sempiternam in ære memoriam ejus exstare voluerunt, quia et ipsa illa urbs a Sardanapalo ferebatur condita, nummosque signant ad rei hujus atque ipsius monumenti, cum quâdam tamen discrepantia, memoriam, cujus generis sex valde nobiles inserere huic loco placuit.

injecit. **75** ⁷ Exin regnum Assyriorum in Medos concessit. Deinde multis praeliis undique ⁸ scatescentibus, quæ per ordinem disserere nequaquam aptum videtur, per varios proventus ad Scythas Chaldæos quo, et rursus ad Medos parili via ⁹ rediit. In qua brevitate pensandum est: quantæ ruinæ, cladesque gentium fuere, quanta bella fluxerunt, ubi toties tot et talia regna mutata sunt. ¹⁰ Post hæc Medis Phraortes ¹¹ imperitavit, qui **76** creberrimis Persarum Assyriorumque bellis viginti et duos regni sui annos consumpsit. ¹² Post hunc Diocles regnavit, vir armis ¹³ experientissimus, semperque bellis immoratus; qui auctum ¹⁴ late imperium moriens Astyagi dedit. ¹⁵ Astyages, virili prole vacuus, Cyrum nepotem apud Persas genitum habuit. Sed Cyrus, mox ut adolevit, congregata Persarum manu, avo certamen indixit. ¹⁶ Porro Astyages oblitus sceleris sui, quod in ¹⁷ Harpagum dudum admiserat, cum filium ejus unicum et parvulum interfecit, epulandumque patri apposuit, ac ne quid infelicissimæ orbitati felix ignorantia subtraheret, infames epulas, ostensis patri cum capite manibus, impropertavit. Hujus ergo facti ¹⁸ immemor, ipsi Harpago summam belli ¹⁹ committit, qui acceptum exercitum statim Cyro ²⁰ per proditionem tradit. Quo comperto, Astyages, raptis secum copiis, in Persas ipse proficiscitur, ²¹

A acriusque certamen instaurat, proposito suis metu, si quis ²² e praelio cedere moliretur, ferro ²³ exciperetur. Qua necessitate instanter Medis pugnantibus, ²⁴ pulsa iterum Persarum acies, cum paulatim cederet, matres et uxores eorum obviam occurrunt, orant, ²⁵ in praelium **77** revertantur: cunctantibus, sublata veste, obscœna corporis ostendunt, quærentes, ²⁶ num in uteros matrum vel uxorum vellent refugere. Quo facto erubescens in praelium redeunt: et facta impressione, quos fugiebant, fugere compellunt. Ibi tunc Astyages capitur, cui Cyrus nihil aliud quam regnum abstulit, eumque maximæ Hyrcanorum genti præposuit. In Medos vero ²⁷ reverti ipse noluit. Is finis imperii Medorum fuit. Sed civitates, quæ tributariæ Medorum erant, a **B** Cyro defecerunt: quæ res Cyro multorum bellorum causa et origo existit.

CAPUT XX.

De Phalaridis tyrannide, et Aremlu Latinorum regis flagitiis.

Ea tempestate Phalaris Siculus Agrigentinos arrepta tyrannide ¹ populabatur. Qui crudelis mente, commentis crudelior, ² omnia nefaria in innocentes agens, invenit aliquando quem juste puniret injustus. ³ Nam Perillus quidam æris opifex affectans tyranni amicitiam, aptum munus crudelitati

{HAVERCAMPI NOTÆ.}

7. *Exin.* Ed. pr. ut et Flor. tert., *Exhinc.* Aug., *Exinde*, et sic quoque Flor. sec., sed a secunda manu, prius fuerat *Exin*.

8. *Scatescentibus.* Sic omnes mss. verbo apud bonos scriptores non usitato, præter Perizon. et Lugd. Bat. quart. in quibus est *Scatentibus*, quomodo in edd. pr., Paris., Venetis et Hittorp. legitur.

9. *Rediit.* In Fabr. *redit* contra mss. et reliquas editt., nam et supra *concessit* legitur.

10. *Post hæc Medis Phraortes.* Orosius hic secutus nescio quem, dissentit ab Herodoto et Eusebio, qui *Phraortem* Dejoctis, sive Dejocis filium faciunt, cujus in regno Medorum successisse tradunt. Apud Megasthenem et Diodorum sunt alia nomina horum regum. FABR.

11. *Imperitavit.* Flor. sec. et tert. et tres Lugd. Batt., *imperavit*. Mox transponit Flor. pr., *Assyriorum Persarumque bellis*.

12. *Post hunc Diocles.* Diocles est etiam in manuscriptis. In Eusebii Chronico *Deiocles* legitur: ab Herodoto *Διοκλής* nominatur. FABR.

13. *Experientissimus.* Mss. et editi quidam *experitissimus*, contra mss. vetustiores pluresque. Hunc regem non solum fuisse bellicosum, sed et justum paceque bonum testantur Excerpta Diodori una cum Polybianis, etc., edita ab Henr. Valesio p. 230: *Ὅτι Διόκλης ὁ Μήδων βασιλεὺς, πολλῶν ἀνομημάτων γενομένων, ἦσχε δικαιοσύνην καὶ ἄλλας ἀρίτας. Δειόκες Μεδῶν ἄρχων, cum plurima scelera admitterentur, ipse justitiam ac reliquas virtutes colebat.*

14. *Late.* Abest a Lugd. Bat. sec. et Ultr. et mox moriens a Meo. Ed. Aug. ridicule *Lacedæmoniorum*.

15. *Astyages virili prole vacuus.* Hæc historia scribitur ab Herodoto lib. 1 et Just. item lib. 1. FABR.

16. *Porro Astyages.* Ed. Aug., *Post Astyages*.

17. *Harpagum.* Mss. omnes, præter Flor. tert. et Lugd. Bat. pr., *Harpalum*, et sic quoque, præter Fabr. et Scotti, editiones omnes: male.

18. *Immemor.* Adjicitur glossa ed. Aug., *scilicet Astyages*.

19. *Committit.* Edd. pr., Venetæ et Paris., *commisit*, assentiente cod. Perizon. Porro Lugd. Batt. quatuor, una cum Ultr. et Ed. pr., in sequentibus *tradidit* legunt. Mox *auctum* pro *acceptum* Lugd. Bat. tert.

20. *Per proditionem tradit.* Legitur et *tradidit*, ut est apud Justinum, in cujus libris impressis mendose, *deditionem*, legitur, cum in antiquis recte sit, *proditionem*. FABR.

21. *Acriusque.* Copulam delet Flor. tert.

22. *E praelio cedere.* Ultr. *secedere*. Ed. pr. et Paris., *de praelio cedere*. Mss. Lugd. Bat. pr. et tert. *praelio moliretur cedere*, deleto *e*. Forte *praelio excedere*.

23. *Exciperetur.* Meus, *exciperentur*, ut et Flor. tert. in quo insuper paulo ante *molirentur*.

24. *Pulsa iterum.* Posterior vox a Lugd. Bat. quarto abest, pro *pulsa* Ultr. habet *pulsata*.

25. *In praelium.* Edd. veteres cum mss. Lugd. Batt. pr. et tert. *ut in praelium*, sed reclamantibus reliquis omnibus, et contradicente Justino. Ed. Aug., *viros orant*, ut, etc. At Lugd. Bat. quart. cum Ultr. legit *orant*, in *praelium reverti*.

26. *Num in uteros.* Lugd. Batt. pr., tert., quart., *numquid*, ut et ed. Aug., pro quo *an*, Lugd. Bat. sec. Vulgata in reliquis et apud Justinum exstat.

27. *Reverti ipse noluit.* Sic et optimi et plures mss. cum Justino; alii, *ipse reverti noluit*. Dein Ultr., *Hic finis*, etc.; aliquanto post, *defecerant*, edd. pr., Venetæ et Paris.

CAP. XX.—1. *Populabatur.* Sic mss. omnes cum ed. Aug.; et sic edidit Fabricius, eumque secutus Scottus; reliqui *depopulabatur*, pro quo apud Vincentium Bellocacensem est *depopulatur*.

2. *Omnia nefaria.* Sic Lugd. Batt. sec., tert. et quart. Alii *omnia nefarie*.

3. *Nam Perillus.* Illic Perillus æris opifex Plutarcho in Parallelis est, *Πέρλλος τῆ τέχῃ χαλκίουργος*, quem Lucianus in Phalar. ἱ Πορλάων nominat. De eodem Plin. lib. xxiv, c. 8. FABR.

illius ratus, taurum æneum fecit, ⁴ cui fabricæ januam **78** e latere composuit, quæ ad ⁵ contrudendos damnatos receptui foret : ut cum inclusus ⁶ ibidem subjectis ignibus torreretur, ⁷ sonum vocis extortæ capacitas concavi æris augetet, ⁸ pulsuque ferali competens imagini murmur emitteret, nefarioque spectaculo mugitus pecudis, non hominis gemitus videretur. Sed Phalaris, factum amplexus, factorem ⁹ execratur, et ultionis materiam præbuit, et crudelitati : nam ipsum opificem ¹⁰ sua inventione punivit. Fuerat etiam paulo superiore tempore apud Latinos rex ¹¹ Aremulus, qui per annos octodecim flagitiis impietatibusque crescens, ad postremum divino iudicio fulmine interceptus, matura supplicia immatura ætate ¹² dissolvit. Eligant nunc (si videtur) Latini et Siculi, utrum in diebus Aremulis et Phalaridis esse maluissent, innocentem vitas pœnis extorquentium, an his temporibus Christianis, cum imperatores Romani ¹³

A ipsa in primis religione compositi, post comminatas Reipublicæ bono tyrannides, ne ipsorum quidem injurias exigunt tyrannorum.

79 CAPUT XXI.

Bellum inter Peloponnesenses et Athenienses : de Amazonum et Cimmericorum in Asiam incursum : de diutina obsidione et expugnatione Messenæ. Bellum Atheniense contra Lacedæmonios : Peloponnesium et Bœotiorum contra Athenienses.

¹ Anno ante Urbem conditam xxx Peloponnesium Atheniensiumque maximum bellum totis viribus animisque commissum est : in quo mutuis cædibus ² ad hoc coacti sunt, ut velut victi se ab alterutro subtraherent, ³ bellumque desererent. Tunc etiam Amazonum gentis et Cimmericorum in Asiam repentinus incursum ⁴ plurimam diu late vastationem B stragemque edidit.

Anno vicesimo ante Urbem conditam Lacedæmonii contra Messenios ⁵ propter spretas virgines suas ⁶ in solemnibus Messeniorum sacrificio, **80** ⁷ per

HAVERCAMPI NOTÆ.

4. Cui fabre januam. Editiones, *adfabre*, sed vetus illud vocabulum quoniam Colon. codex retinet, etiam nos maluimus. Laur. — *Fabre* quoque exstat in tribus Florentinis, item Lugd. Batt. tribus, Ultr., Meo et Perizon., ut et editionibus Hittorpiana vetustioribus, in qua primum in *adfabre*, quod reliquæ secutæ sunt, immutatum fuit. Sed vera lectio est *fabricæ*, quam præter ms. Lugd. Bat. pr. servavit Vincentius Bellovacensis, qui integram partem hujus capituli priorem descripsit, atque magno volumini, quod Speculum Historiale vocavit, inseruit lib. iii, cap. 107. Dein *januam ex latere* ms. Ultr., *ex latere januam* Edit. Aug.

5. Ad contrudendos. Vincent. Bellov., *ad intrudendos*.

6. *Ibidem*. Lugd., Batt. sec. et quart., *ibi ex*; Periz., *ibi*.

7. *Sonum vocis*. Periz., *et sonum vocis*.

8. *Pulsuque ferali*. Periz. *pulsu ferali*. Mox *nefarios pro nefarioque*. Vinc. Bellov.

9. *Execratus*. Sic mss. plures et omnes editi ante Fabricium, qui *execratur*, edidit : minus venuste. *Execrans* et in Lugd. Bat. quarto et apud Vinc. Bellov.

10. *Sua inventione*. Ed. Aug. *sua adinventione*.

11. *Aremulus*. Fuit hic xii rex Latinorum, qui in Livii lib. dicitur *Romulus Silvius*, Dio Ἀλλὰδρον nominat, deque illius impietate plura scribit. Fabr. — *Remulus*, Lugd. Batt. pr., tert. et Periz., Flor. quoque sec. et pr. hic et infra, in quod tamen in margine scribitur *Aremulus*. In Lugd. Bat. quarto est *Romulus*, ut et in edd. vetustioribus.

12. *Dissolvit*. Scottus edidit *exsolvit*, astipulantibus edd. vetustiss. pr., Aug., Venet., Paris., sed in Fabr. aliisque, ut et in omnibus quos consului mss., exstat *dissolvit*, quod mutare nolui. Supplicia debita dissolvi tyrannus, veluti debitum quoddam, quod ære alieno contraxerat. Pari modo pœnam *dissolvere* dixit Cicero lib. i Tusc. Quæst. cap. 42 : *Ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea pœna mulctaverit, quam sine mutatione, et sine revocata, possem dissolvere*. Loquitur ibi Lacedæmonius, qui ad mortem damnatus, hilari vultu dicebatur.

13. *Ipsa*. mss. Lugd. Batt. pr. et tert., *ipsi*.

CAP. XXI. — 1. Anno, etc. Pro xxx edd. prima, Venetæ et Paris. habent xiii.

2. *Ad hoc coacti sunt*. In ms. Lugd. Bat. sec. duæ priores voces absunt.

3. *Bellumque desererent*. Ms. Meus *bellumque dimitterent*. Ed. pr. Paris. et Venetæ, *belloque discederent*. Justino; cujus plurima excerpta habet Orosius, familiare est *deserere bellum pro omittere*, ut lib. ii, cap. 8, *Megarenses memores inlati Atheniensibus belli et deserti*; lib. v, cap. 2, *Eatenus sustinendum bellum, ne inopia deseratur*, et lib. ix, cap. 2, *ne inopia deserere bellum cogatur*.

4. *Plurimam diu late v. s. edidit*. Ed. pr. cum Venetis et Paris., *diu lateque*, et sic quoque ms. Lugd. Bat. tert. : *late diu* Flor. pr. : *stragemque dedit* mss. Lugd. Batt. pr., tert. et Perizon.

C 5. *Propter spretas*. Apud Just. libr. iii unde hæc descripta sunt, legitur, *propter stupratas virgines*. Paus. lib. iv scribit in ipso bello *Caryatidas* virgines, Dianæ choros agitantes, a Messeniis raptas fuisse, quas juvenus quidem, vino calefacta, stuprare voluit, sed Aristomenes dux integras suis reddidit, Fabr. — Omnes Orosii codices, impressi et mss. *spretas* habent, cum tamen omnino *stupratas* fuisse virgines ex Justino constet, ubi vide quæ viri docti notarunt. Videtur autem Orosius corrupto Justini codice in quo *spretas* exstiterit, usus fuisse, vel ex compendio scribendi *spratas* vel *spratas*, superscripta (ut mos erat) lineola, in ipsis Orosii codicibus antiquioribus, vulgatum illud *spretas* natum fuisse.

D 6. *In solemnibus Messeniorum sacrificio*. Id quo in loco actum fuerit, nos docet Strabo lib. viii, p. 362, vel ut in postrema edit. p. 556 : Τὸ δ' ἐν Λίμναις τῆς Ἀρτίμιδος ἱερὸν Λιμναίων, ἐφ' ᾧ Μεσσηνιοὶ περὶ τὰς παρθένους ὑβρίσαι δοκοῦσι, τὰς ἀφιγμένας ἐπὶ τὴν θυσίαν, ἐν μεθορίῳ ἐστὶ τῆς Λακωνικῆς καὶ τῆς Μεσσηνιακῆς, ὅπου κοινὴν συνετέλλουσαν πανήγυριν, καὶ θυσίαν ἀμφότεροι μετὰ δὲ τὴν ὕβριν οὐ δίδόντων δικὰς τῶν Μεσσηνίων, συστῆναι φασὶ τὸν πόλεμον. *Anum porro Limnis Dianæ consecratum Limnæum, in quo Messenii putantur violasse virgines, quæ ad sacrificium eo se contulerant, in confinio est Laconicæ et Messeniæ, et uterque ibi populus solebat solemnem conventum ac sacrificium frequentare : cum autem Messenii de illata injuria non satisfacerent, bellum armis coortum fuisse.*

7. *Per annos viginti*. Per tot annos durasse bellum testatur quoque Pausanias lib. iv, cap. xii, p. 509 : καὶ γὰρ εἰκοστὸν ἔτος ἐπῆκε τῷ πολέμῳ. *Aderat jam vicesimus ejus belli annus, et mox pag. 312 dicit tandem Messenios, amissis ducibus cunctis et optimo quoque, Ithomen collem deseruisse, sinemque bello victos fecisse : Πολυμήσαντες ἔτι τὰ πάντα εἰκόσι, καθὰ καὶ Τυρταίῳ πεποιημένῳ εἶπεν, postquam in totum viginti annos pugnantibus bellum gessissent ; quod*

annos viginti indefesso furore bellantes, ruinae suae totas Graeciae vires implicuerunt : qui, cum se magnis exsecrationibus devovissent, sacramentisque obstrinxissent, domum, nisi Messena expugnata, numquam esse redituros, ac per decem annos longa fatigati obsidione, nec tamen aliquem vincendi fructum adepti : porro autem **81** et querelis uxorum super longa viduitate, et periculo sterilitatis contestantium permoti revoca-

rentur, consultatione habita, veriti ne, ¹² intercepta spe sobolis, sibi magis hac perseverantia, quam Messeniis perditio nutrireretur, ¹³ selectos in exercitu eos, qui post jusjurandum in supplementum militiae venerant, ¹⁴ Spartam remittunt, quibus promiscuos ¹⁵ omnium feminarum concubitus permisere, ¹⁶ infami satis, nec tamen utili licentia. Ipsi autem proposito insistentes expugnant fraude Messenios, ¹⁷ victos servitio premunt. At illi cruentam diu dominationem

HAVERCAMPI NOTÆ.

ipsum versibus testatus est Tyrtæus; hisce scilicet :

Ἄμρα τῶδ' ἡμέρον' Ἰννακαίδεα' ἔτα
 Καλαμίος αἰὼλ, ταλασίφρονα θυρὸν ἔγοντες,
 Ἀλχημαί, κενίρων ἡμαίρων πατήρας.
 Εἰκοσὲθ' δ' οἱ μὲν κατὰ κίονα ἔργα λιπόντες,
 Φαίρον Ἰθωμαίων ἐν μεγάλῳ ὄρειον.

Annis pugnatum est ter tribus atque decem
 Hoc ab avis nostris infracto pectore bellum;
 Et res constanti gesta labore fuit.
 Anno bis decimo linquentes pinguis culta,
 Montis Ithomæi deseruere iuga.

Versus hi Tyrtæi inveniuntur ita juncti apud Strabonem lib. vi, p. 279 seu 428; posterior autem pars apud Pausaniam loco citato, et prior apud eumdem eodem lib. cap. 15, p. 315. Notatur ibidem p. 312 apud Pausaniam tempus, quo consummatum id bellum fuit. Ὁ δὲ πόλεμος ἔλαβεν οὗτος τέλος ἐπι πρώτῳ τῆς τετάρτης καὶ δεκάτης ὀλυμπιάδος. Finem habuit bellum hoc, anno primo quartæ et vicesimæ olympiadis. Vigesimo autem anno debellatum fuit cum Messeniis, eo bello quod prima vice cum Lacedæmoniiis gesserunt; prouti tria hæc diversa bella enumerantur a Diodoro Siculo lib. xv, p. 378; a Strabone lib. viii, p. 362 seu 556, ex auctoritate poetæ et ducis eorumdem, in bello secundo, Tyrtæi. Primum enim bellum gestum fuisse avorum tempore canit Tyrtæus. Secundum, quo ipse Tyrtæus bello illi, Lacedæmoniorum dux adfuit, ascitis a Messeniis in societatem Eleis, Argivis ac Pisatis, quo tempore Messenios rex eorum Aristodemus in bellum eduxit, Arcadas Orchomeni rex Aristocrates, Pisatas Pantaleon Omphaloni filius. Quod deinde tertium et quartum vocat bellum Strabo, respicit defectionem Messeniorum, quam, adjuvantibus Arcadibus et Argivis, accidisse narrat Pausanias lib. iv, cap. 15, p. 315, unde quadragesimo post Ithomes excidium anno, qui quartus fuit tertie et vicesimæ olympiadis, qua vicit in stadio Hypereisensis Icarus. Originem vero belli vicennalis non ad stupratos virginis, sed ad necem regis Lacedæmoniorum Telecli, ex auctoritate antiquissimi scriptoris Ephori, refert Strabo lib. vi, p. 279 seu 427: huic enim Messenem, ad sacrificandum ibidem profectum, occiderant Messenii, frustra necis ejus ultionem exigentibus Lacedæmoniis. Contumelia vero virginibus Spartanis illata, contigit bello tertio, quod Aristomenes, Messeniorum dux inclytus, cum Lacedæmoniis gessit, ut constat ex Pausania lib. iv, cap. 16, p. 320. Sed hæc et plura apud Justinum et alios confundi solent.

8. *Qui, cum se magnis, etc.* Apud Strabonem l. c. Ephorus, insignis historicus, cujus scriptura jam deperdita sunt, Tarenti, a Partheniis conditi, originem explicans, fuisse hanc historiam tradit; ejusque belli atque iræ pervicacis Lacedæmoniorum causam regis Telecli necem inultam fuisse tradit.

9. *Adepti.* Lugd. Bat. pr. addit sunt.

10. *Et querelis.* Ultr. et Lugd. Bat. sec., cum querelis; quart., ex querelis.

11. *Contestantium.* Additur post hæc in Perizon., ni redirent, a finitimis concubitus petituras, quæ videntur huc intrusa fuisse ex simili loco qui occurrit supra in sine cap. 15.

12. *Ne intercepta.* Ultr. et Lugd. Bat. sec. illud ne baud agnoscut.

13. *Selectos.* Ultr. et duo Lugd. Batt. cum Periz., electos.

14. *Spartam, Ad Spartam.* Ultr. et Ludg. Bat. sec.

15. *Omnium feminarum.* Ad virginis tantum restringit Ephorus apud Strabonem l. c., quod et docet sobolis inde natæ appellatio, Προστάξαν δὲ συγγενίσθαι ταῖς παρθένους ἀπάσαις ἀπαντας, ἡγούμενοι πολυτεκνήσθην μᾶλλον γυναικῶν δὲ τούτων, οἱ μὲν παῖδες ὀνομάσθησαν Παρθενίαι. Iisque mandasse, ut cum omnibus omnes virginibus rem haberent, eo copiosiores rati inde sobolem existuram: atque eos, qui hoc modo nati essent, Parthenias, hoc est virginum filios, patribus incertis, appellatos. Et hi sunt, qui dace Phalantho, patria profecti, Tarentum, in Magna Graecia, condiderunt.

16. *Infami satis, nec tamen utili licentia.* Sic omnino scribendum esse, vel sola Florentini primi suadere auctoritas posset. Accedunt præterea tert. et quart., Meus quoque codex et Perizon., insuper editio prima et Parisina, neque curo reliquis, quæ cum quibusdam mss. exhibent, nec tamen inutili. Revera enim inutilis Lacedæmoniiis fuit hæc licentia, immo propenodum exitialis. Cum enim contemni se Partheniæ et in adipiscendis honoribus negligi viderent, conspiratione facta, populares trucidare, et patriam invadere constituerunt. Narrat operose hanc rem Antiochus quidem apud Strabonem lib. vi, p. 278 seu 426. Constituerant enim, ut ludis Hyacinthinis in Ampilæo commissis, quando Phalanthus, princeps eorum, galerum capiti imponeret, impetum in populares, quos coma præ reliquis notos laciabat, darent. Sed cum ex indicio quorundam res ad Spartanorum magistratus venisset, certamine jam cepto, præco in medium progressus, edixit, ne Phalanthus galerum capiti imponeret. Sic, cum detecta conspiratione dissolveretur consilium Partheniarum, solum vertere coacti fuerunt, adeoque nihil reipublicæ Laconicæ profuerunt.

17. *Victos servitio premunt.* Quam dura fuerit eorumdem servitio in elegis suis Tyrtæus, et ex eo Pausanias declarat lib. iv, p. 313: Τρωαῖαι δὲ, ὅς ὑβρίζον ἐς τοὺς Μεσσηνίους, Τυρταῖω πεποιημέναι εἰσὶν

ὡς περ ὄνοι μεγάλοις ἔχθει παρήμενοι
 Δειποσύνουσι, φέροντες, ἀναγκαιὸς ὑπὸ λυγρῆς.
 Ἢ μισοὶ πάντ' ὄσον παρὰν ἀρούρα εἶρα.

Ἵτι δὲ καὶ συμπενοθεῖν ἐκεῖτο αὐτοῖς ἀνάγκη, δεδιλωμένον ἐν τῶδε:

Δυστότας οὐ μὲν ὄντες, ἔμας, εὐλογοὶ τε καὶ εὐνοίαι,
 Ἐπὶ τιν' οὐλομένη μοῖρα κίχον ἔσπευ.

Injuriosas hæc Messeniorum pænas declarant Tyrtæi versus :

Ut non sub æquo pondere pressi asini,
 Crudeles domini quos tergo tollere cogant
 Dimidium frugum, quas sua terra parit.

Cum lugubri etiam ornatu coactos fuisse interesse funeribus, ex his licet colligere :

Ipsi atque uxores, dominos plorare coacti,
 Si quem horum ex vita mors rapulmet atrox.

Inter leges pacis enim dederant Messeniis Lacedæ-

inter verbera et vincula perpessi, jugum excutiunt, A
armas **82** sumunt, ¹⁰ bellum instaurant. Lacedæmonii
¹¹ Tyrtæum, poetam Atheniensem, ducem prælio le-
gunt: qui tribus conflictibus fusi, amissum exercitum,
vocata in libertatem servorum manu, supple-
verunt. Sed cum sic quoque ²⁰ desistendum cer-
tamine propter metum periculi arbitrarentur, ²¹ Tyrtæi
poetæ et ducis composito carmine et pro concione
83 recitato, rursus accensi, mox ²² in certamen
ruunt: tantaque vi animorum concursus est, ut
raro umquam cruentius prælium exarserit: ad po-
stremum tamen victoria Lacedæmoniorum fuit. Terti-
o Messenii reparavere certamen. Nec Lacedæmoni-
nis mora. ²³ Multas in auxilium copias utrimque
duxerunt. Athenienses vero Lacedæmonios alibi in-
tentos e diverso aggredi parant. Nec Lacedæmonii
quiescere: nam ipsi in Messenios occupati, Pelopon-
nenses immiserunt qui Athenienses prælio exciperent.
Athenienses autem, missa in Ægyptum parva
classe, impares viribus, navali congressu facile vin-
cuntur. Dehinc, recepta classe, aucti etiam militum

quore, victores in prælium vocant. Lacedæmonii
quoque, ²⁴ omissis Messeniis, in Athenienses arma
convertunt. ²⁵ Diu variæ et graves pugnae, et anceps
victoriæ status: ²⁶ ad postremum, pendente eventu,
utrimque discessum est. ²⁷ Sciendum tamen est ma-
xime ipsam esse Spartam quam et Lacedæmoniam
civitatem dicunt, atque inde Lacedæmonios Sparta-
nos dici. Igitur inde revocati Lacedæmonii ad Mes-
seniorum bellum, ne medium tempus otiosum Athe-
niensibus relinquerent, cum Thebanis paciscuntur,
ut Bœotiorum imperium eis ²⁸ restituerent, quod
temporibus belli Persici amiserant, si illi Athenien-
sium bella susciperent. Tantus furor Spartanorum
erat, ut duobus bellis impliciti, suscipere tertium
non recusarent, dummodo inimicis suis hostes ac-
quirent. Athenienses, tanta bellorum tempestate
84 permoti, duos duces ²⁹ delegerunt: Periclem
spectatæ virtutis virum, et Sophoclem scriptorem
tragædiarum: qui diviso exercitu, ³⁰ et Spartanorum
fines late populati sunt, et multas Asiæ civitates
Atheniensium imperio adjecerunt. Hinc porro per

HAVERCAMPI NOTÆ.

monii, ut jurejurando sese obstringerent, numquam
a Lacedæmonii se defecturos, dimidiam quotannis
proventum partem comportarent Spartam; atque
funera Lacedæmoniorum, ipsi cum uxoribus atrati
prosequerentur.

18. *Bellum instaurant.* Quia primum bellum ad
tertiam ante ætatem refert Tyrtæus, patet longius
inter utrumque poni debere spatium quam factum
fuit a Pausania. Confer supra notam num. 7. Fuit
itaque spatium annorum nonaginta, cum singule
ætatis γυναικας tempus ad triginta redigeretur annos.
Vide Grævium ad Justini lib. III, cap. 5. Tres autem
ætates intercessisse docet Tyrtæus, illo versu supra
num. 7:

. . . πατέρων ἡμετέρων πατέρας.

Patrum enim patres tertia a nepotibus γυναικας distant.
Initio autem olympiadis vigesimæ quartæ primum
bellum Messeniæ, quod per viginti annos dura-
vit, finem accepit, adeoque incepisse agnoscitur
olympiade nona. Tyrtæus vero floruisse dicitur a
Suida olympiade trigesima quinta, cujus anno ter-
tio, Messana a Lacedæmoniorum societate descivit,
ut ex Ensebio observavit Valesius ad Excerpta Dio-
dori p. 38.

19. *Tyrtæum, poetam Atheniensem.* Ab Athenis
atque Aphidna, jussu oraculi et Lacedæmoniorum
rogatu, venisse Tyrtæum ducem Philochorus, Callis-
thenes aliique plures tradiderunt, ut notat Strabo;
sed pariter annotat exstare carmina ejus, quæ do-
ceant ex Erinæo illum in Peloponnesum venisse:
erat autem Erinæo Dorica urbs, sub Pindo et Oeta
montibus, unde ἡνεμόνευτα, *ventosam* appellavit Tyrtæus,
cujus versus apud Strabonem lib. VIII, p. 362
seu 567 huiusmodi:

Ἀνδρὲς γὰρ Κρονίων, καλλιστερόντων πόσις ἦρξ,
Ζεὺς Ἡρακλειδῆαις τήνδ' εἶδος κάλυπ-
Οἶσιν ἄμα προλαβόντες Ἐρινῆν ἀνεμόνευτα,
Ἐβρίαν Πίλοπος νῆσον ἀριμάθητα.

Ipse Heraclidis tribut nam Juppiter urbem
Hanc, qui Junonis conjugio fruitur:
Quiscum ventosam nos liquentes Erinæum
In Peloponnesi venimus ampla sola.

20. *Desistendum certamine.* Pro certamine, ut est
in edd. prima et Paris., immo in mss. Flor. pr.,
sec., tertio, Meo quoque; quidam habent certamini,

quod significaret destituere pugnam, deserere cer-
tamen, locutione tamen minus usitata. Paulo ante
pro *suppleverunt* duo ex mss. *impleverunt*, et pro *in
libertatem* Flor. pr. *in libertate*.

21. *Tyrtæi.* Hoc carmen alternis versibus longius-
culis compositum fuit, quod ut armatis militibus
Spartanis ad regis gubernaculum convocatis recita-
retur, lege sancitum fuit, ut ait Lycurgus: κατὰ
Διωχράτους, ubi carmen illud exstat. FABR.

22. *In certamen.* Ed. Aug., *in certamina*, et mox
tanta autem vi, ut ibi quoque mss. Ultr., Lugd. Batt.
et Florentini omnes et Meus quoque. Pro *prælium
est bellum* in Lugd. Bat. pr. et Perizon., quæ duo
apud Orosium in ejus mss. passim permisceri solent;
nam sic infra *Athenienses prælio*, ed. pr. *itidem
habet bello*, et pro *certamen* mox *pugnam*. Periz.

23. *Multas in auxilium copias.* Ed. Aug. sic legit,
multas enim copias in auxilium, etc. Mox pro *intentos*
Lugd. Batt. tres, *infestos*.

24. *Omissis*, Periz. *dimissis*.

25. *Diu variæ et graves pugnae.* Ita transponunt
Florentini mss. pr. et sec., Ultr. et Perizon. cum
ed. Aug., *diu graves et variæ pugnae* vulgati. At Meus
cum Periz. scribit, *diu pariter graves pugnae*. Lugd.
Batt. quatuor in fine periodi addunt *fuere*.

26. *Ad postremum.* Quædam edd. *ac postremum*.
Meus codex, *ac postremo*.

27. *Sciendum tamen est.* Ultimam vocem delet
Meus. Ego libenter totam inducerem pericopen, us-
que ad *Spartanos dici*, nisi mss. omnium auctoritas
obstaret. Ed. pr. cum Paris. sic legit, *Sciendum ta-
men est ipsam esse Spartam, quam Lacedæmoniam ci-
vitatem*, etc., deletis *maxime* (pro quo *maximam* in
mss. Lugd. Batt. tert. et quarto) atque *est*. Ab Ultr.
et quoque abest. Dein in Flor. pr., Lugd. Batt. tribus
Meoque, desideratur *dicunt*, unde hunc locum sic re-
formo, *deletis nimium superfluis, Sciendum tamen
ipsam esse Spartam Lacedæmoniam* (sive ut in Flor.
pr. est, *Lacedæmonem*) *civitatem, atque inde Lacedæ-
monios Spartanos dici*.

28. *Restituerent.* Lugd. Bat. pr. *restitueretur*. Mox
Ultr., *Tantus enim furor; dein implicati*, tres Lugd.
Batt.

29. *Delegerunt.* Perizon., *eligunt*; ed. Aug., *elec-
gerunt*.

30. *Et Spartanorum fines late populati sunt.* Pro
fines Perizon. *civitates*; dein edit. Aug. *depopulati*.

annos quinquaginta, incerta semper victoria terra A marique pugnatum est, donec Spartani, et ²¹ opibus imminutis et fide prolifigata, sociis quoque probro fuere. Sed hæc per tot ætatum volumina incubuisse Græciæ parvi penditur. Nunc autem interpellari interdum voluptates, et impediri parumper libidines non sustinetur. Quamquam inter illius temporis homines atque istius hoc interest, quod illi æquo animo hæc intoleranda tolerabant, quia in his nati et ²² nutriti erant, et meliora non noverant: isti autem perpetuo in vita sua tranquillitatem et deliciarum sereno assuefacti, ad omne vel modicum ob-

HAVERCAMPI NOTÆ.

31. *Opibus imminutis.* Membranæ meæ *opibus imminuti.*

32. *Nutriti.* Flor. pr. et Lugd. Bat. tert. *nutriti* legunt, prout Scottus edidit: Fabr. et reliqui, *enu-* B *triti.*

33. *Memini.* Sic edidit Scottus pro *me memini*, sicut passim legitur, præterquam in Lugd. Bat. tert.

34. *Hic sit, ut, etc.* Ultr., *finis hic est, et ab, etc.* Meus delet *hic.* In Flor. pr. ad margin. ascribitur *est.*

35. *Qui.* Deest in Meo et tribus Florentinis. Requiritur tamen necessario, nisi et ultimum hujus libri verbum *continebit* expungamus, ut legatur, *sequens libellus incipiat contextiora illorum temporum*

ductæ sollicitudinis nubilum commoventur. Atque utinam ipsum depulsorem hujus vel modicæ iniquitatis precarentur, cujus munere hanc ignoratam aliis temporibus jugitatem pacis habuerunt! Et quoniam spondisse ²³ memini, cum veluti articulis quibusdam dicendi ordinem definirem, dicturum me esse ab orbe condito usque ad Urbem conditam, huic volumini, quod ab orbe condito explicuimus, finis ²⁴ hic sit, ut ab Urbe condita sequens libellus incipiat, ²⁵ qui contextiora illorum temporum mala, exercitioribus quippe ad nequitiam atque eruditioribus hominibus, continebit.

mala, exercitioribus quippe ad nequitiam atque eruditioribus hominibus. In fine autem hujus libri ascribitur in vetustissimo codice ms. Flor. primo, eadem antiqua manu, *contuli.* At in ed. Aug. post *continebit* hæc glossa in ipsum textum irrepsit: *Ab orbe condito usque ad Urbem conditam anni iv millia CCCCLXXXVII. Ab Urbe condita usque ad nativitatem Christi, DCCXV colliguntur. Ergo ab origine mundi in adventum Domini nostri anni v millia xcix.* Sequitur dein, *finis liber primus feliciter.* At in Flor. primo hæc leguntur, *Pauli Orosii adversus Paganos liber i explicit, incipit liber secundus.* Eadem sere in aliis leguntur, nisi quod quidam scribant, *Historiarum adversus Paganos.*

LIBER SECUNDUS.

85 CAPUT PRIMUM.

De regnorum mutatione Dei providentia facta.

Neminem jam esse hominum arbitror, quem latere possit, ¹ quod hominem in hoc mundo Deus fecerit rectum, unde etiam peccante homine mundus arguitur, ac propter nostram intemperantiam comprimendam terra hæc, in qua vivimus, defectu cæterorum animalium, et sterilitate suorum fructuum castigatur. Itaque si ² creatura Dei, merito et dispensatio Dei sumus, ³ quis enim magis diligit, quam ille qui fecit? quis autem ordinatius regit, quam is

C ⁴ qui et fecit et diligit? quis vero sapientius et fortius ordinare et regere facta post, quam qui et **86** ⁵ facienda providit, et provisa perfecit? Quapropter omnem potestatem a Deo esse, omnemque ordinationem, et qui non ⁶ legerunt sentiunt, et qui legerunt recognoscunt. Quod si potestates a Deo sunt, quanto magis regna, a quibus reliquæ potestates progrediuntur! Si autem regna diversa, ⁷ quanto æquius regnum aliquod maximum, cui reliquorum regnorum potestas universa subjicitur! ⁸ quale a principio Babylonium, et deinde Macedonicum fuit; post etiam Africanum, atque in fine Romanum, quod ⁹ usque ad

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. I. — 1. *Quod hominem.* Mss. fere omnes, inter quos quoque opt. Flor., more ejus temporis scribunt *quia.* De quo vide supra pag. 46.

2. *Creatura Dei.* Supra lib. primo cap. octavo pag. 49, *Et pro creatura domini sui, rectius quam pro creatura.* Mox, *merito et dispensatione* Lugd. Batt. tres et Coll. Gron.

3. *Quis enim magis diligit.* Affectavit locutionem, quæ occurrit in Evangelio Lucæ vii, 47: qui id non animadverterunt, adjecerunt *eam*, prout exstat in mss. Lugd. Batt. tribus, Coll. Gron. et edd. pr., Paris. et Venetis.

4. *Et fecit et diligit.* Lugd. Bat. quart., *dilexit?* Meus, *quam ille, qui fecit et diligit?*

5. *Facienda providit.* *Faciendo* Lugd. Batt. pr. et Periz., *prævidit* edd. quædam, *providet* Lugd. Bat. sec., *perficit* Ultr.

6. *Legerunt.* Tres Lugd. Batt. et edd. Vett. cum Coll. Gronov. *legunt* hic et mox iterum: *agnoscunt* Periz. pro *recognoscunt*; Flor. prim. *recognoscunt*, quod præfero, ut scriptoribus Christianis familiare. Vide Indicem ad Tertulliani Apologeticum, in quo

libro cap. 20, p. 191, *Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur.*

7. *Quanto æquius.* Lugd. Bat. sec. et Ultr., *quanto magis esset æquius.* Lugd. Bat. quart. paulo ante, *diversa sint.*

D 8. *Quale a principio Babylonium.* Coll. Gron. et Lugd. Batt. tres, *quale illud a principio Babylonium.* In margine Flor. pr. hoc lemma ascribitur, *Ordo regnorum, Babylonium, Macedonicum, Africanum, Romanum, et in secundo, Primum regnum Babylonium, secundum Macedonicum, tertium Afrum.* Orosius autem Medorum atque Persarum imperium non commemorat, quia ex Babylonio veluti orta sint, cum Græci, Romani, Afri, plane aliæ gentes, a se invicem genere, lingua et moribus discrepantes, existerint. Ultr. in *fine*, *deleto atque.* Edd. quædam *postea.*

9. *Usque ad nunc.* *Usque nunc* Lugd. Batt. quart. et Periz. In Flor. sec. *crasum est.* Editi quidam *ineffabiliore*, extrema syllaba ex prima sequentis vocis repetita.

nunc manet : eademque ineffabili ordinatione per A quatuor mundi cardines, quatuor regnorum principatus ¹⁰ fuerunt, distinctis gradibus eminentes, ut Babylonium regnum ab oriente, a meridie Carthaginense, a septentrione Macedonicum, ¹¹ ab occidente Romanum : quorum inter primum ¹² ac novissimum, id est, inter Babylonium et Romanum, quasi inter patrem senem ac ¹³ filium parvulum, Africanum et Macedonicum, brevia et media, quasi tutor curatorque venerunt, potestate temporis, non jure hæreditatis, ¹⁴ admissa. Quod utrum ita sit, apertissime expeditur curabo.

87 CAPUT II.

Supradictorum quasi epilogus diversorumque regnorum ac temporum collatio, deque vicissitudine regnorum.

Rex primus ¹ apud Assyrios, qui eminere cæteris potuit, Ninus fuit. Occiso Nino, Semiramis, uxor ejus, totius Asiæ regina, Babyloniam urbem ² instauravit, caputque regni ³ Assyrii ut esset instituit. ⁴ Regnum Assyriorum diu inconcussa potentia stetit, sed cum ⁵ Arbatus, quem alii Arbacem vocant, præfectus Medorum, idemque natione Medus, Sardanapalum regem suum apud Babyloniam interfecisset, regni nomen et summam ad Medos transtulit. ⁶ Ita Nini et Babylonis regnum eo anno in Medos derivatum est, quo anno apud Latinos Procæ, Anulii et Numitoris pater, avus autem Rheæ Sylvania, quæ

mater Romuli fuit, regnare cœpit. Ut autem omnia hæc ineffabilibus mysteriis et profundissimis Dei iudiciis disposita, ⁷ non autem humanis viribus, aut incertis casibus accidisse perdoceam, omnes historiæ antiquæ a Nino incipiunt, omnes historiæ Romanæ a Proca exoriuntur. Deinde a primo anno imperii Nini usque quo Babylon a Semiramide instaurari cœpta est, interveniunt ⁸ anni sexaginta et quatuor. Et a primo anno Procæ, cum regnare cœpit, usque ad conditionem ⁹ Urbis, factam **88** a Romulo, intersunt anni ¹⁰ æque sexaginta et quatuor. Ita regnante Proca futuræ Romæ sementis ¹¹ jacta est, etsi nondum ¹² germen appareret. Eodem anno regni ipsius Procæ, Babylonis regnum defecit, etsi adhuc Babylon ipsa consistit. ¹³ Descendente autem Arbato in Medos, ¹⁴ partem regni penes se retinere Chaldæi, qui Babyloniam sibi adversus Medos vindicarunt. Ita Babyloniam potestas apud Medos, proprietatis apud Chaldæos fuit : Chaldæi autem, propter antiquam regniæ urbis dignitatem, non illam suam, sed se illius ¹⁵ vocare maluerunt ¹⁶ : unde factum est, ut Nabuchodonosor, cæterique post eum ¹⁷ usque ad Cyrum reges, quamvis Chaldæorum viribus potentes et Babyloniam nomine clari legantur, ¹⁸ in numero tamen et cardine regum non ¹⁹ habeantur illustrium. Babylon itaque eo anno sub Arbato præfecto ²⁰ dehonora est, quo Roma sub Proca rege (ut proprie dixerim) ²¹ seminata est. Babylon novissime

HAVERCAMPI NOTÆ.

10. *Fuerunt.* Malo exemplo verbum hoc abest ab edd. Fabr. et Mogunt. contra mss. omnesque editiones, excepta Augustana.

11. *Ab occidente.* Tres Lugd. Batt. et Gron., ab occasu.

12. *Ac novissimum.* Florentini tres, cum duobus Lugd. Batt., Gron. Meoque, sic amant pro *et novissimum*.

13. *Filium parvulum.* Diminutivum illud repositi ex tribus codd. Lugd. Batt. et ed. Aug.; reliqui parvum.

14. *Admissa.* Ed. Aug. cum uno ex mss. Lugd. Bat. et ed. Mogunt., *admissi*, ut referatur ad *principatus*, etc., quod nimis longe abest.

CAP. II. — 1. *Apud Assyrios.* Edd. Hitt. et Bol-suing., *Assyrium*.

2. *Instauravit.* Ultr. et Lugd. Bat. sec., *restauravit*.

3. *Assyrii.* Assyriis Periz., *Assyriorum* Meus.

4. *Regnum Assyriorum.* Lugd. Bat. sec., *Regnum autem Assyriorum*. Mox ed. Aug., *inconcussa diu potentia*. Post stetit in margine Flor. primi scribitur, *Sardanapallam* (quo more passim omnes mss. nomen id efferre solent) *Arbatus præfectus occidit, et ad Medos transtulit imperium*.

5. *Arbatus, quem alii Arbacem vocant.* Ita esse in libris antiquis jam diximus. Diodorus hunc lib. II *Ἀρβακτιν* nominat, sicut et Eu-eb. in Chronico. Unde impressi libri Velleii Patreculi sunt emendandi, in quibus scriptum est, *Sardanapalum Pharnaces Medus imperio vitæque privavit* : cum sit legendum, *Arbaces Medus*. FABR. — *Arbatus* in Florentinis quoque omnibus invenitur, ut et pluribus reliquis mss. atque ed. Aug.

6. *Ita Nini et Babylonis regnum.* Hæc ex Eusebii Chronico aperte cognoscuntur. FABR.

7. *Non autem.* Edd. Aug. prima, Paris. et Vene-

15. *non aut, etc.*

8. *Anni LXXIII.* Primus ex Lugd. Bat. annos LXXIII computat.

9. *Urbis.* Delet idem Lugd. Bat.

10. *Æque anni.* Hanc transpositionem probant Florr. tres et Periz. cum ed. Aug. pro *anni æque*. Mox Perizon. *Itaque regnante, etc.*

11. *Jacta.* Ed. Aug., *jactata*.

12. *Germen appareret.* Ed. Aug. et Flor. pr. cum tertio *germen apparet*; in Flor. sec. superscribitur *apparet*. Cod. Meus, *semen appareret*.

13. *Descendente autem Arbato.* Codd. duo veteres, et loci natura monent ita fuisse legendum pro *descendente*. LAUT. — Probant Lugd. Batt. pr. et quartus, ut et ed. Aug.

14. *Partem regni penes se Chaldæi.* Arbacem contra Sardanapalum juvit Belochus Babyloniam præfectus. Itaque victo Sardanapalo Arbaces Medorum et Persarum regno potitus est, Belochus Babylonem cum Assyria retinuit. FABR.

15. *Vocare.* Sic Florentini omnes, Ultr., Meus et Lugd. Batt. At Perizon. cum editis quibusdam, *vocari*.

16. *Unde.* Ed. Aug., *Inde*.

17. *Usque ad Cyrum reges.* Ed. Aug., *usque Cyrum reges*. Meus, *usque ad Cyrum regem*.

18. *In numero tamen et cardine.* Poterat tolerari prius, *ordine*; nisi, quod melius est, *cardine* Mater-ni liber habuisset. LAUT. — *Cardine* præferunt Florentini omnes et Lugd. Batt. sec., quart. et Perizon.

19. *Habeantur.* Editi quidam, *habentur*, contra meliores atque mss. fere omnes.

20. *Dehonora est.* Multi ex editis delent hoc *est*, contra codices scriptos.

21. *Seminata est.* Tres ex Lugd. Batt., *fundata est*, ut et Coll. Gron. quæ delet illa, *ut proprie dixerim*,

eo tempore a ²² Cyro rege subversa, ²³ quo primum Roma a Tarquiniorum regum dominatione liberata est. Siquidem sub una eademque convenientia temporum ²⁴ illa cecidit, ista surrexit: illa tunc primum ²⁵ alienigenarum perpressa dominatum, ²⁶ hæc tum primum etiam suorum aspernata ²⁷ fastidium: illa tunc quasi moriens, dimisit hæreditatem: hæc vero pubescens, tunc se agnovit hæredem: tunc Orientis ²⁸ occidit, et ortum est Occidentis imperium. Et ne diutius ²⁹ verbis morer, committo me dentibus insipientium, sed veritatis præsidio liberandum.

CAPUT III.

Simile pene initium, conditio et status regni Babylonii et Romani, sed exitus diversus.

Regnavit ¹ Ninus annis quinquaginta duobus. Cui successit (ut dixi) ² uxor sua Semiramis: quæ cum et ipsa ³ quadraginta et duobus annis regnaret, medio imperii sui tempore ⁴ Babylonem, ⁵ caput regni, condidit. ⁶ Ita Babylon post annos mille centum sexaginta et propemodum quatuor, ⁷ quam condita erat, a Medis, ⁸ et ab Arbato, ⁹ rege ⁹⁰ eorum, præfecto autem suo, spoliata opibus et regno, atque ipso rege privata est: ¹⁰ ipsa tamen postea aliquamdiu mansit incolumis. Similiter et Roma post annos totidem, hoc est, mille centum sexaginta ¹¹ et fere quatuor, a Gothis et Alarico rege eorum, comite autem suo, irrupta et opibus spoliata, non regno, ma-

net adhuc, et regnat incolumis: quamvis in tantum arcanis statutis inter utramque urbem convenientiæ totius ordo servatus sit, ut et ibi præfectus ejus Arbatus regnum invaserit, et hic ¹² præfectus hujus ¹³ Attalus regnare tentaverit: tametsi apud hanc solam merito ¹⁴ Christiani imperatoris ¹⁵ attentatio profana vacuata sit. Itaque hæc ob hoc præcipue commemoranda credidi, ut tanto arcano ¹⁶ ineffabilem judiciorum Dei ex parte patefacto, intelligant hi, qui insipienter utique de temporibus Christianis murmurant, unum Deum disposuisse tempora, et in principio Babylonis, et in fine Romanis; illius clementiæ esse, quod vivimus: quod autem misere vivimus, intemperantiæ nostræ. Ecce similis ¹⁷ Babylonis ortus et Romæ, similis potentia, similis magnitudo, similia tempora, similia bona, similia mala; ¹⁸ tamen non similis exitus, similisve defectus. Illa enim regnum amisit, hæc retinet; illa interfectione regis orbata, hæc incolumi imperatore securus est. Et hoc quare? Quoniam ibi in rege libidinum turpitudine punita, hic Christianæ religionis ¹⁹ continentissima æquitas in rege servata est: ibi, absque religionis reverentia, ²⁰ aviditatem voluptatis ²¹ licentia furoris implevit: hic et Christiani fuere qui parcerent, et Christiani quibus parcerent, et Christiani, propter quorum memoriam, et in quorum memoria parceretur. Quapropter desinant religionem lacere, et lacessere ²² patientiam Dei: propter quam ha-

HAVERCAMPI NOTÆ.

22. A Cyro rege. Ultr. et Lugd. Bat. sec. delent rege. C

23. Quo primum. Lugd. Batt. tres, ex quo primum.

24. Illa cecidit. Ed. Aug., illa tunc occidit.

25. Alienigenarum. Flor. pr. et sec. id voluerunt, scribentes alienarum. At tres Lugd. Batt., Meus et Periz. cum Flor. tert., alienorum; insuper ed. Aug., etiam alienorum.

26. Fastidium. Ed. Aug., mss. Meus et Periz., fastigium. Lugd. Batt. pr. et sec., flagitium.

27. Occidit. Lugd. Batt. tert., quart., Meus et Periz., cecidit. Transposuimus sequentia ex pluribus et melioribus mss. Vulgo, Orientis occidit imperium et ortum est Occidentis.

28. Verbis morer. Ed. Aug., verbis immerer, quod non displicet.

CAP. III. — 1. Ninus. Tres ex mss. Lugd. Batt. et Coll. Gron., Ninus rex. Quæ sequuntur cui successit... regnaverit exciderunt in edd. pr., Venetis et Paris.

2. Uxor sua. delet sua Periz.

3. Quadraginta et duobus annis. Argent ed. Aug. l. duobus. Mss. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., lxxii annis. Perizon. mox delet imperii.

4. Babylonem. Sic tres mss. Lugd. Batt. cum Coll. Gron. quod eligo, quia sequitur Babylon. Florentini tres, Babyloniam, vulgati, Babyloniam.

5. Caput regni. Periz., caput regni sui. Ed. Aug., regni caput. At Coll. Gronov., caput regni erexit pro condidit, quasi vellet in caput, etc. Non muto, quia vulgatam defendunt ea quæ sequuntur.

6. Ita Babylon. Quomodo ceciderit Babylonis imperium, capite, quod præcessit, enarravit. Frustra igitur Florent. sec. et tert., item, cum primis sex vel septem editionibus præferunt, quia scilicet sequitur, Similiter et Roma. Numerum annorum male computat ed. Aug. iii millia clx. Pro et propemodum quatuor Florent. tert., et fere quatuor. Venetæ et pr., et quatuor.

7. Quam condita erat. Delet ms. Flor. tert.; post-

quam, etc., Lugd. Batt. pr., tert.

8. Et ab Arbato. Sic Flor. optimus et Lugd. Batt. pr., quart.; et Arbato reliqui.

9. Rege eorum. Meus, rege suo, sed suo ultimum mox delet. Præfecto suo usque comite in Flor. tert. desunt.

10. Ipsa tamen. Flor. sec., Ita tamen; sed pr., ipsa autem et in marg. tamen.

11. Et fere. Abest a Flor. sec. et Venetis.

12. Præfectus hujus. Sic omnes transponunt mss. vulgati, hujus præfectus.

13. Attalus. Coll. Gronov., Athalus.

14. Christiani imperatoris. Nomen Honorii, vulgo additur, ex glossemate, ut puto, illius qui exprimere voluit, quis hic imperator esset, de quo libro vii cap. 40. FABR. — Honorii nomen merito deletit Fabricius, quamvis ex mss. agnoscat Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. Delet autem Longobardicus Florent. cum duobus aliis, Meo, Perizon., Ultr. et Lugd. Bat. sec. cum edit. Aug.

15. Attentatio. Coll. Gronov. cum Lugd. Bat. tert., tentatio.

16. Ineffabilem. Abest a Perizon.

17. Babylonis. Sic mss. meliores, alii Babylonie. Pro similis Coll. Gronov., simul.

18. Tamen. Ita miro consensu Florentini tres, Lugd. Batt. quatuor, Perizon., Meus, et denique Ultr. cum Collatione Gronoviana exhibent. Ex editis sola Augustana. Reliquæ omnes tametsi, illepidè sane, scribunt.

19. Continentissima. Delet Perizon., in rege continentia, æquitas legit Ultr.

20. Aviditatem voluptatis. Præter editionem Augustanam codd. Florentini tres exhibent voluntatis. Mulo tamen vulgatam, quia respicit libidinum turpitudinem.

21. Patientiam. Videtur hæc vox magis convenire, quam potentiam, ut exhibent Col. Gr. et Lug. Bat. pr.

Romanas ingressi provincias, simulque ad terrorem A diu ostentati, societatem 69 Romani fœderis precibus sperant : quam armis vindicare potuissent ; exiguæ habitationis sedem, 11 non ex sua electione, sed ex nostro iudicio rogant : quibus subjecta et 12 patente universa terra, præsumere, 13 quam esset libitum, liberum fuit : semetipsos ad tuitionem Romani regni offerunt, quos 14 solos invicta regna timuerunt. Et tamen cæca gentilitas, cum hæc Romana virtute 15 gesta non videat, fide Romanorum impetrata non credit, nec acquiescit, cum intelligat, confiteri beneficio Christianæ religionis (16 quæ cognatam per omnes populos fidem jungit) eos viros sine prælio sibi esse subjectos, quorum femina majorem terrarum partem immensis cædibus deleverunt.

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. *Non ex sua electione.* Lugd. Bat. quart., non sua electione, supra habitationis suæ Flor. sec. Orosius infra lib. vii, cap. 38 : *Quantobrem Alaricum, cunctamque Gothorum gentem, pro pace optima et quibuscumque sedibus suppliciter ac simpliciter orantem*, etc. Lucanus de piratis, Pompeii Magni apparatus mententibus, lib. ii, vs. 579 :

Angustaque domum terrarum in sede poposcit.

12. *Patente.* Recte; nam parente quod exhibent edd. Venetæ, Paris., litt. et Bolsuing. contra pr. et Aug. quæ patente habent, locum tueri nequit : non parebat Gothis terra, sed patebat, subjecta illorum oculis, ut quoquoversum vellent, irrumperere, sedesque figere possent. Duo ex mss. Lugd. Batt. *petenda*.

13. *Quam esset libitum.* Ultr. ms. *qua esset libitum*. Ed. prima quod. Pro fuit Flor. sec. *fuisse*, quasi velit, *fuisse*.

14. *Solos.* Abest ab ed. Aug.

15. *Gesta non videat.* Rejeksi esse, quod intrusit Fabricius, contra omnium mss. editionumque fidem. Ita enim edidit, *gesta non esse videat*.

16. *Quæ cognatam per omnes populos fidem jungit.* Sic edidit Fabricius, secutus vetustiores editiones, quæ omnes hanc lectionem probant, nisi quod *cognata fide* legatur in Aug. At mss. omnino omnes, quos inspexi, vel quorum habeo collationem, *cognitam* præferunt; quæ lectio in Hittorp. iisque, quæ postea prodierunt, editionibus, marginem occupat. In ms. Lugd. Bat. quart. insuper legitur *fide jungitur*. Vulgata recte sese habet. Christiana religio, inquit Orosius, jungit cognatam fidem per omnes populos, id est, facit, ut omnes populi per eandem fidem, non

70 CAPUT XVII.

De raptu Helenæ, et Trojæ excidio, cum admonitione ad Lectorem.

At vero ante Urbem conditam 1 ccccxix anno, raptus Helenæ, conjuratio Græcorum, et 2 concursus mille navium, dehinc decennis obsidio, ac postremo famosum Trojæ excidium prædicatur. In quo bello 3 per decem annos cruentissime gesto, quas nationes, quantosque populos idem turbo involverit, atque afflixerit, Homerus poeta, in primis clarus, luculentissimo carmine 4 palam fecit : nec per ordinem 71 nunc retexere nostrum est, 5 quia et operi longum et omnibus notum videtur. Verumtamen qui diuturnitatem illius obsidionis, eversionis atrocitatem, 6 cædem, captivitatemque didicerunt, atque, si recte isto, qualiscumque est, præsentis temporis statu offenduntur; 7 quos, hostes, occulta miseri-

B amplius alieni ab invicem atque hostes sint, sed fratres et cognati, quique ad unum Ecclesiæ corpus pertinent, membraque sint unius corporis, cujus caput Christus est.

CAP. XVII.—1. ccccxix anno. Ita scripsimus ex auctoritate librorum manuscriptorum, cum vulgo legatur, ccccxix et amplius anno. De hoc numero plura dicemus libro sequente, cap. iv. FABR.—Edd. Hittorp. et Bolsuing. exhibent, ccccxix et amplius anno. Sed prima, Aug., Venetæ et Paris. ut et mss. Lugd. Batt., ccccxix anno, deletis reliquis. Reliqui mss. omnes Fabricii emendationem approbant. Mox *raptu Helenæ*, tres ex mss. Lugd. Batt., et *decennatis* ed. pr. cum Paris. et Venetis.

2. *Concursus mille navium.* Rotundus numerus classis Græcorum, ut apud Virg. II Æneid. et apud Ovid. XIII Metamor. *nulle carinæ*. Apud Euripidem in Oreste Chorus Menelaum sic affatur : ὦ χλιόναν στρατόν ὁρμίσας ἐς γῆν Ἀσίαν, χαῖρ', ubi in Scholiis notatur, ἀπηρτισμένῳ ἐχρήσατο ἀριθμῷ, τοσαῦται γὰρ ἦσαν αἱ νῆες τῶν Ἑλλήνων, χιλιαὶ πρὸς ταῖς ρυ'. Ergo ille voluit, naves fuisse, mclv. Vide plura in Senecam Tragicum a Mart. Delrio e variis allata. FABR.

3. *Decem annos.* Ab his verbis incipit nobilis ille codex Florentinus, qui primus nobis audit, venerandæ inter omnes mss. codices vetustatis. Initium ejusdem, depictis summa cum cura ad archetypi fidem litteris, huic loco inserere spectandumque proponere visum fuit. Mox pro *quas* Lugd. Batt. quatuor cum Ultr. et ed. Aug. præferunt, *quantas nationes*, et ad illud in *primis* ed. Aug. adjicit, *At. in pluribus*.

DECEM ANNOS CRUENTISSIME GESTO QUAS
ATIONES QUANTOS Q POPULOS IDEO TURBO
I VOLUERIT AT Q AFFLIXERIT HOMERUS POETA

4. *Palam fecit.* Sic mss. omnes, ut et edd. veteres, neque scio cur Fabricius et Scottus *palam facit* ediderint. Nunc, quod sequitur abest a duobus mss. Lugd. Batt.

5. *Qua et operi longum.* Recte, neque audienda ed. Aug. scribeus opere, sicuti in Lugd. Bat. pr. a secunda manu quoque immutatim inveni. Lugd. Bat. tert. et delet.

6. *Cædem.* Ultr., *cædemque*.

7. *Quos, hostes, etc.* Hujus loci sensus erat obscurior, præcipue, si distinctio minor ante hæc verba poneretur, et, ut hactenus factum fuit, comminate sic distinguerentur, *statu offenduntur, quos hostes, etc.* Ita enim illa, quæ præcesserunt, *videant, si recte, etc.*, videbantur conjungi debere hisce, *quos hostes, etc.*, relicta ambiguitate magna, utrum vox

tibus prælium, adhuc parvo nomine, ¹³ jam magnis viribus, agitata. Cæninensium ¹⁴ captum ac dirutum oppidum. Assumptis semel armis, ¹⁵ numquam quies: quippe quibus egestas turpis, atque obscæna fames ¹⁶ domi timerentur, si umquam paci acquiescissent. Jam hinc incessabilia certamina, et juxta quantitatem **94** virium semper gravia, quam brevissime ¹⁷ strinxerim. Tullum Hostilium, militaris rei institutorem, fiducia bene ¹⁸ exercitiæ juventutis, Albanis intulisse bellum; et diu altrinsecus, spe incerta, ¹⁹ certa clade, tandem pessimos exitus et dubios eventus compendiosa ²⁰ Tergeminorum congressione ²¹ finisse. Rursus pace ²² dirupta, ²³ Mettum Fufetium, Fidenate bello, ²⁴ meditata etiam prodi-

tionem suspensum, curribus in diversa raptantibus, duplicis animi noxam pœna divisi corporis expendisse. Latinos, Anco Martio duce, sæpe congressos, aliquando superatos. Tarquinium Priscum omnes finitimos et ²⁵ potentes tunc Tusciæ duodecim populos innumeris concidisse conflictibus. Veientes Ser. Tullio insistente, victos ²⁶ fuisse, nec domitos. Tarquinii Superbi regnum, ²⁷ occisi soceri scelere assumptum, habita in cives crudelitate detentum, flagitio adulteratæ Lucretiæ amissum, ²⁸ inter domestica vitia, virtutesque **95** forinsecus emicantes, id est, oppida valida in Latio per eum capta, Ardeam, ²⁹ Ocriculum, ³⁰ Suessam Pometiam, et quidquid in Gabios vel fraude propria, vel pœna filii, vel Roma-

HAVERCAMPI NOTÆ.

runt, mominis majoris fuit, anno scilicet, cccclxvi. LAUT. — Ineptam hanc judico emendationem, si vel usitata Orosio vox esset *momentum*, quæ momentum et impulsum significat. Lucret. lib. iii, vs. 189 et 190 :

Momine uti parvo possint impulsa moveri.
Namque movetur aqua, et tantillo momine flutat.

13. Jam magnis viribus. Cum sic constanter, præeunte codice Longobardico, scribant omnes membranæ, Florentinæ, Lugdun. Batavæ, Ultr., Perizon. et Mese, et accedat insuper Collat. Gronov., ab Orosii manu profectam illam lectionem fuisse arbitror, neque immutari debuisse ab editoribus. Nomen enim Romanorum tum quidem haud inclytum, sed vires satis magnas fuisse indicat. Addiderant eodd. est post *agitatum*, invitis iisdem mss. omnibus.

14. Captum ac dirutum. Interseerunt est cum Coll. Gronov. tres codd. Lugd. Bat.

15. Numquam quies. Brevitatem orationis hic affectavit Orosius. Expunxi igitur *suit*, quod editiones omnes illi largiebantur; feci autem, cum auctoritate codicis Longob. qui primus inter Florentinos est, tum duobus reliquis, Meo atque Perizoniano.

16. Domi timerentur. Hoc iterum ex mss. Flor. pr. et sec., duobus Lugd. Batt., Ultr., Perizon. Meoque, approbante ed. Aug. Vulgo, *domi timeretur*. Pro *fames* Flor. pr. scribit *famis*, quod et in sec. fuit, sed correctum ibi in *fames*.

17. Strinxerim. Ed. Aug., *perstrinxerim*. Prima vero cum Paris., Venetis et Ilitor. atque Bolsuing., *strinxero*. Vulgatam confirmant mss. omnes.

18. Exercitiæ. Tres ex mss. Lugd. Batt. cum Meo et edit. quibusdam legunt, *exercitatae*. In Flor. sec., et *exercitæ*, in ed. Aug., *exercitatae*, *Al. exercitæ*.

19. Certa clade. Confirmat hoc Flor. optimus cum aliis melioribus et ed. Aug. neque audiendi sunt quidam ex editis et mss. qui præferunt, *certaque clade*, ex quibus Lugd. Bat. quart., *incertaque clade*. Male vulgo interpungunt, *et diu, altrinsecus spe incerta*, **D** etc.

20. Tergeminorum. Addunt ex Lugd. Batt. pr., tert., quart., cum Coll. Gron., *populorum*.

21. Finisse. Sic constanter in mss. omnibus pro *finisse*.

22. Dirupta. Flor. pr., *disrupta*.

23. Mettum Fufetium. Hæc nomina ita scripsimus, sicut ea in libris antiquis scripta invenimus. Tu lege, quæ de his Jo. Pierius in lib. viii Æneid. et Sigonius lib. i Emendat., cap. 52, doctissime scriperunt. FABR. — *Metium* pro *Mettum*, scribunt Lugd. Bat. sec., Perizon., Meus et duo Florentini, sed Longobardicus codex *Mettum* servat.

24. Meditata proditione suspectum. *Suspectum*, quod in libro veteri legitur, aptius visum est sententiæ illius, qui Regum scelera auget, quæ *suspensum*,

B quod in aliis libris legitur. De hoc supplicio Livius et Dionysius lib. iii. FABR. — Non regum scelera auget, sed miseras temporum persequitur Orosius. Nolim igitur meliorem lectionem, quæ cunctis melioribus probatur mss. unius aut alterius codicis peiore permutare. *Suspensum* præferunt codices Florentini et Lugd. Batt. omnes, Meus quoque et Coll. Gronov. quibus vett. editionum accedit auctoritas. Significat dubium animi, qualem describit Fufetium Livius. Virgil. Æneid. lib. vi, vs. 145,

Dicam equidem, nec te suspensum, nate, tenebo.

25. Potentes tunc duodecim Tusciæ populos. Florus lib. i, capit. 1, de Tarquinio, *duodecim*, inquit, *Tusciæ populos frequentibus armis subegit*. FABR. — Tranponunt mss. meliores, *Tusciæ duodecim populos*. Pro *concidisse* Perizon., *cecidisse*.

26. Fuisse, nec domitos. Hæc in tribus mss. Lugd. Bat. non apparent, ut nec in Coll. Gronov.

27. Occisi soceri. Edd. prima et Venetæ cum Paris., *occiso socero*.

28. Inter. Magno consensu pro *et intus* Florentini tres, totidem Lugd. Bat., Periz., Meus, accedente ed. Aug. scribunt, *et inter*. Collatio Gronov. insuper delet *et*, quod abesse debet, neque in Lugd. Bat. quarto invenitur. Potest tolerari vulgata lectio, *et intus domestica vitia*, etc. Sed non prætulerim; nam non in genere de regibus, sed in specie de Tarquinii Superbi regno agitur, quod ait fuisse scelere acquisitum, crudelitate retentum, libidine amissum, idque inter vitia domestica et virtutes forinsecus emicantes, id est, bella egregie gesta, etc.

29. Ocriculum. Stephanus, Ὀκρικολα, πόλις Τυρηνίων, Διονύσιος ὀκτωκαιδέκτω Ῥωμαϊκῆς ἀρχαιογίης, τὸ ἔθνικόν Ὀκρικολανός, ὡς αὐτός φησιν. FABR.

30. Suessam Pometiam. Ita scripsimus ex auctoritate librorum antiquorum. Vulgo legitur, *Sinuessam Pometiamque*. Eutropius, *Gabios civitatem*, et *Suessam Pometiam subegit*. Florus lib. i, cap. 7: *Sic valida oppida in Latio capta sunt, Ardea, Ocriculum, Gabii, Suessa Pometia*. Dionysius libro quarto, Ἐπι τοῖς καλουμένοις Πωμεντινοῖς ἦγε τὴν δύναμιν, οἱ πόλις Σούσσαν ἄκουσιν. Strabo libro quinto Σούσσαν τῶν πορτίων vocat: quamquam locus ille vulgo admodum corruptus est. Hæc autem *Suessa Pometia* dicta est, ad differentiam illius, quæ in Campania *Suessa Aurunca* dicebatur. Mendose igitur apud Messalliam legitur, *Oppida Suessam et Pometiam expugnavit*. FABR. — Antiquitus *Pomesia* dicebatur, prouti docet insignis nummus argenteus in Museo nostro, qui vetustissimis litteris, retrogrado ordine exaratis, ab utraque parte illam inscriptionem exhibet, quam vulgavimus in Dissertationiuncula nostra de litterarum Græcarum Varia Scriptura, quæ reperitur in Sylloge Script. de Lingua Græcæ Pronuntiatione, p. 241 et 242.

73 CAPUT XIX.

*napalo rege Assyriorum; de Phraorte, Dtole
aga regibus Medorum; de Cyro rege Per-*

ante Urbem conditam LXIV novissimus apud

HAVERCAMPI NOTÆ.

i posse, *Codro moriente, fatorum gnaro.* Firica emendationi huic accedit. In fine cad. Batt. pr. et sec. erat addunt.

[X.—1. *Sardanapalus.* De *Sardanapalo* Justin. *idor.* lib. II, copiose et *Velleius Paterculus* *BR.* — Sicuti in mss. *Justini*, sic quoque in *edd.* passim scribitur *Sardanapallus.* Sed ante Urbem conditam LXIV Lugd. Bat. sec.

inæ habitu. Sic constanter scribunt mss. *B* *Torentini* tres, Lugd. Batt. quatuor, *Meus* n. cum edit. *Aug.* Qui igitur habent *femineo*, *stini* imitatione secuti esse videntur, apud *liebri habitu* lib. 1, cap. 3, unde sua hausit

refecto suo Arbato. Vulgo hic *Arbasto* et *Arbut* lib. seq. cap. 2 *Arbustus* et *Arbactus* led quod scripsimus, id est in libris *manu* utroque loco. *FABR.* — *Servant Fabricii* *leebri* mss. quos consulimus passim, omnes. quod sequitur, in Lugd. Bat. tert. est *e te*, *let, eo tempore.*

us. Lugd. Bat. seq. et *Ultr.*, *visus est.* *Ed.* *visus atque execrationi habitus.*

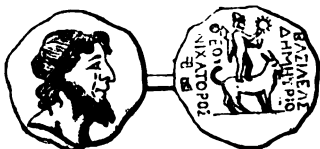
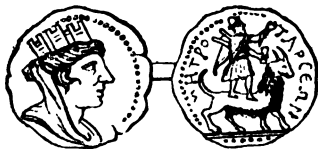
itis. Flor. seq., *adscitis.* Lugd. Bat. pr. et *Ultr.*, *excitatis.* *Transponit* Flor. pr. se-

A *Assyrios regnavit* ¹ *Sardanapalus, vlr muliere cor-* *ruptior: qui inter scortorum greges* ² *feminæ habit* *purpuram colo traciens,* ³ *a præfecto suo Arbato,* *qui tunc* **74** *Medis præerat,* ⁴ *visus atque execra-* *tionis habitus, mox etiam* ⁵ *excitis Medorum populis* *ad bellum provocatus, et victus,* ⁶ *ardenti pyræ se*

quentia ad bellum Medorum populis. Pro provocatus, *Flor. seq., provocatur.*

6. Ardenti pyræ se iniecit. Hoc solo, inquit Just- *inus, imitatus virum.* Hujus *Sardanapali* insigne monu- *mentum quondam exstitit in urbe Ciliciæ Anchialo,* *haud procul a Tarso, quod descriptum reliquit Arria-* *nus de Exped. Alex. Magni lib. II, cap. 5, p. 66.* *Ferebatur is rex Anchialum condidisse, unde ut* *conditorem suum ibidem celebrarunt, et admirabili*

hoc monumento honorarunt. καὶ τὸ μῆμα τοῦ Σαρδαναπάλου ἔγγυς ἦν τῶν τευχῶν τοῦ Ἀγχιάλου, καὶ αὐτὸς ἐφιστήκει ἐπ' αὐτῷ Σαρδανάπαλος. συμβεβηκώς τὰς χεῖρας ἀλλήλαις, ὡς μάλιστα ἐς κρότον συμβάλλονται. *Et* *Sardanapali monumentum ad ipsa Anchiali mœnia ex-* *stabat, cui insistebat Sardanapulus manus collidens, ut* *in plausibus fieri solet.* Addit dein inscriptionem tali *rege dignam, qua jubemur edere, bibere, voluptuari,* *reliqua hujus vitæ ne tanti, digitorum scilicet cre-* *pitu, vel manuum plausu, digna esse. Monumentum* *quidem illud, cum tot reliquis ejus generis, diu per-* *siit; sed Tarsenses tamen sempiternam in ære me-* *moriam ejus exstare voluerunt, quia et ipsa illa urbs* *a Sardanapalo ferebatur condita, nummosque signa-* *punt ad rei hujus atque ipsius monumenti, cum qua-* *dam tamen discrepantia, memoriam, cujus generis* *sex valde nobiles inserere huic loco placuit.*

præiret : quæ res, ²⁰ in illo tunc bello plurimum ²¹ emolumentum tulit. Sequitur discessio plebis a patribus. ²² Cum M. Valerio dictatore delectum militum agente, variis populis stimulatus injuriis, Sacrum montem insedit armatus. Quæ ²³ pernicie quid atrocium, cum ²⁴ corpus a capite dissectum ²⁵ perditionem ejus, per quod ²⁶ spirabat, ²⁷ munitaretur? ²⁸ actumque de Romano nomine intestina pernicie foret, nisi maturata reconciliatio ²⁹ subrepsisset prius, quam se discessio ipsa cognosceret. ³⁰ Urget se atque imminet sibi extra illas apertas bellorum clades successu misero clandestina pernicies : quippe ³¹ T. Geganio et P. Minucio consulibus, duo vel maxima omnium malorum abominamenta, fames et pestilentia fessam Urbem corripuere. Cessatum est paulisper a præliis, cessatum tamen ³² a mortibus non est. ³³ Veientes et Etrusci, graves hostes, adjunctis sibi finitimorum copiis, in bella surgentes, obviis M. Fabio, et Gn. ³⁴ Manlio consulibus excipiuntur : ubi post sacramentum jurationis, quo se Romani devoverant, non nisi post victoriam ad castra redituros, adeo atrox certamen fuit, ³⁵ et victis victoribus.

A que par forma, ut amisso plurimo exercitu, occisusque in pugna Manlio consule et Fabio ³⁶ consulari, M. Fabius consul ³⁷ oblatum sibi a senatu triumphum ³⁸ suscipere recusavit, quia tantis Reipublicæ detrimentis luctus potius debebatur. Gloriosissima ³⁹ illa numero et viribus Fabiorum familia, ⁴⁰ Veientanum sortita certamen, quantum Reipublicæ orbitatem occasu suo intulerit, infamibus ⁴¹ usque ad nunc vocabulis, testes sunt ⁴² Fluvius qui perdidit, et porta ⁴³ quæ misit. Nam cum ⁴⁴ sex et trecenti Fabii, vere clarissima Romani status lumina, speciale sibi adversus ⁴⁵ Veientes decerni bellum expetivissent, spem temere sumptæ expeditionis primis successibus firmaverunt : dehinc inducti in insidias, circumventique ⁴⁶ ab hostibus, omnes ibidem trucidati sunt ; uno tantum ⁴⁷ ad enuntiandam cladem ⁴⁸ reservato, ut miserius audiret patria perditos, quam perdidisset. Ad hæc non Romæ tantum talia gerebantur, sed quæque provincia suis ignibus æstuabat : et, quod poeta præcipuus in una urbe descripsit, ego de toto orbe ⁴⁹ dixerim :

Crudelis ubique
Luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago.

HÆVERCAMPI NOTÆ.

20. *In illo tunc bello.* In edd. Fabricianis et Moguntina frustra quæras illud *in*, quod omnes ante editi cum mss. cunctis exhibent.

21. *Emolumentum tulit.* In Perizon., *emolumentum contulit*; in Lugd. Batt. pr., quarto et Coll. Gronov., *emolumentum tulit eis*.

22. *Cum M. Valerio dictatore.* Hujus Valerii prænomen est, non Marcus, sed Manius, ut ex fragmentis Triumphorum cognoscitur. Dionysius etiam libro sexto illum appellat Μάνιον Ουαλίριον ἀδελφὸν Ποπίλιου τοῦ πρώτου ὑπατεύσαντος. Tu lege Ciceronem in Bruto. FABR.

23. *Pernicie.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., C *pernicitate*.

24. *Perditionem.* Lugd. Batt. quart., *per proditio-nem*, quasi vellet, *proditio-nem ejus*, etc.

25. *Spirabat.* Cod. Longob. cum Ultr. : *inspirabat*.

26. *Munitaretur.* Sic restitui, hoc ex *meditaretur* et *imitaretur* : et imitatio est Sallustiana. LAUR. — Ex mss. solus hanc comprobat Ultr. Verissima tamen emendatio est, et vel uno suffragante codice recipienda, *Meditari* enim de capite, in quo prudentia est, *munitari* de corpore; quod vi manuum valet, congrue et recte dicitur.

27. *Actumque.* Lugd. Batt. pr., *Actum*, et mox *ni pro nisi*.

28. *Subrepsisset.* Vulgata hæc et vera lectio est. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et ed. Aug., *subripuisset*. Meus, *surrexisset*.

29. *Urget se.* Vetus quædam editio enim interserunt, at, Aug. non agnoscit, et recte fecit Fabricius, quod exulare jussisset. *Urquet*, etc., scribit D *cod. Longobard.* et sic semper.

30. *T. Geganio et P. Minucio.* Prioris consulis nomen mendose erat in libris Orosii. Fuerunt hi *cos.* an. ab U. c. cclxi. Lege Dionysium initio libri vii et Livium in ii. FABR. — Nomen prioris consulis in tribus Florent. scribitur *Gesonio*, sed in sec. superscribitur *Gessonio*, quæ lectio est in vetustis edd. et mss. tribus Lugd. Batt. et Meo. Perizon. dein, *P. Mucio* pro *P. Minucio* profert. *Munisio* Ed. Aug., *Numisio* prima, *Numitio* Paris.

31. *A mortibus.* Meus, *motibus*. Sed vulgata mutari non debet, a *mortibus* videlicet *cessatum* non

est, propter famem et pestilentiam, quæ multas et imbelles et fortes etiam animas ad inferos miserunt.

32. *Veientes et Etrusci.* Copulam et delent Florenti. pr. et sec. cum Coll. Gronov. ut et quatuor Lugd. Batt. cum Periz.

33. *Manlio.* Lugd. Batt. tres, *Mallio*, quæ corruptio huic nomini apud Suetonium et alios scriptores in mss. passim accidere solet.

34. *Et victis.* Edd. vet., *Ut victis victoribusque par forma esset*. Sed *esset* ab ed. Aug. abest.

35. *Consulari.* Ed. Aug., *proconsulari*.

36. *Suscipere recusavit.* Reposui ex tribus Florentinis et Ultr. Meoque pro *recusaret*. Perizon. delict *suscipere*, pro quo *recipere* habet Coll. Gronov.

37. *Illam numero et viribus.* Meus *inavult et numero et viribus*, at codd. Lugd. Batt. pr., tert. et quart. cum. Coll. Gronov. sic locum constituunt : *Gloriosa ista illa cohors numero et viribus Fabiorum, Veientanum*.

38. *Veientanum.* Ed. Aug., *Veientium*.

39. *Usque ad nunc.* Ita mss. Florenti. omnes cum reliquis; at edd. veteres, *usque nunc*.

40. *Fluvius qui perdidit, et porta.* Fluvius *Cremera* fuit, porta *Carmentalis*. Livius, Dionysius, et Ovid. libr. ii Fast. FABR. — Fluvii nomen in Meo. Perizon. et Lugd. Batt. quarto ascribitur *Chiemera* (pro *Cremera*) *fluvius*, etc.

41. *Quæ misit.* Sic amant Florentini tres et Lugd. Batt. pr. cum Coll. Gronov. et ed. Aug. meoque codice. Vulgati, *quæ emisit*.

42. *Sex et trecenti Fabii.* Ridicule ed. Aug., *sex millia et ccc Fabii*.

43. *Veientes.* Lugd. Batt. pr.; tert. et Coll. Gronov. *Veientanos*.

44. *Ab hostibus.* Lugd. Batt. sec., *ab hoste*.

45. *Ad enuntiandam cladem.* Coll. Gronov. et cod. Ultr. ut et Lugd. Batt. pr., sec. et Perizon., *ad nuntiandam*. Flor. sec., *ad denuntiandam*. Ed. Aug., *ad enuntiandam*.

46. *Reservato.* Lugd. Batt. quart., *servato*.

47. *Dixerim.* Ed. pr. et Venetæ cum Paris., *descripserim*.

100 CAPUT VI.

Cyrus, rex Persarum, totum Orientem populatur, Babylonem urbem munitissimam capit, Cræsum vincit.

¹ Igitur eodem tempore Cyrus, rex Persarum, quem superius explicandæ historiæ causa commemoraveram, qui tunc Asiam, Scythiam, totumque Orientem armis pervagabatur, cum Tarquinius Superbus Urbem vel rex, vel hostis aut servitio premebat aut bello, Cyrus (ut dixi) cunctis, adversum quos ierat, perdomitis, Assyrios et ² Babyloniam petit, gentem, urbemque tunc cunctis opulentiorē: sed impetum ejus ³ Gyndes fluvius, secundæ post Euphratem magnitudinis, intercepit. ⁴ Nam unum regionum æquorum, candore formaque **101** ⁵ excellentem, transmeandi fiducia ⁶ persuasum, qua per rapacem alveum ⁷ offensi vado vorti-

A ces attollebantur, abreptum, præcipitatumque mererat. Rex iratus ulcisci in amnem statuit, ⁸ contestans eum, ⁹ qui nunc tam præclarum equum voravisset, feminis vix genua tingentibus ¹⁰ permeabilem relinquendum. Nec ¹¹ peragendo segnior, totis copis ¹² perpeti anno Gynden fluvium per magnas concisum deductumque fossas, ¹³ in quadringentos sexaginta alveos comminuit. Eo opere præductis fossoribus, etiam Euphratem longe validissimum, et mediam Babyloniam interfluentem, derivavit. ¹⁴ Ac sic meabilibus vadis siccum, etiam patentibus ¹⁵ alvei partibus, iter fecit: cepitque **102** urbem, quam vel humano ¹⁶ opere exstrui potuisse, vel humana virtute destrui posse, utrumque pene incredibile apud mortales erat. Namque Babyloniam a ¹⁷ **B** Nemrod gigante fundatam, a Nino vel ¹⁸ Semiramide

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. VI.—1. *Igitur eodem tempore.* Lugd. Bat. tres et Coll. Gronov., *Igitur eo tempore.*

2. *Babyloniam.* Florentini tres, *Babylonam*, et sic fere semper.

3. *Gyndes fluvius.* Quod in historiis notior sit Indici fluvius Ganges, multi ex mss. et editis perperam nomen hoc, quod Florentini omnes Meusque intereratam servant, scripserunt. In Florentino primo in marg. *Gynes* vocatur, *Gynes, fluvius Babylonis.* Sed vera scriptura *Gyndes* est. Tibullus lib. iv, eleg. 1, vers. 141,

... Rapidus, Cyri dementia, Gyndes.

Herodotus, historiam hanc narrans lib. 1, cap. 189, p. 76, Gynden amnem, ortum in Matiēnis montibus, per Dardaneus fluere, atque in Tigrim exire scribit.

4. *Nam cum unum regionum æquorum.* Hunc locum, ut in omnibus libris antiquis descriptum invenimus, sic imprimendum curavimus. Orosius rem ab Herodoto sumpsit, qui de Gynde et Cyro ita scribit. Ἐνθαῦτα οἱ τῶν τις ἱερῶν ἱππῶν τῶν λευκῶν ὑπὸ ὕβριος ἰσθῆος ἐς τὸν ποταμὸν διαβαίνειν ἑπειράτο· ὃ δὲ μὴ συμφήσας ὑποβρύχιον οἰχώματι φέρον. *Hic unus sacrorum æquorum, candore excellens, præ ferocia flumen ingressus, transire conabatur: quum flumen vorticibus contorquens abripuit et mersit.* FABR. — Quamvis omnes libri manuscripti sic exhibent, nequaquam tamen ita scribere potuit, vel scripsit Oro-sius, vel enim hoc Herodoto in os contradicere. Orosium sic non scripsisse m. s. duorum, Perizoniani Meique contextus confirmat, in quibus æquorum clare exstat; deinde non potuisse ita scribere, illa quæ sequuntur, docent, *candore formaque excellentem*, candoris enim laus omnino ad equum pertinet, quem a candore (ejus enim coloris sacri illi equi esse debebant) itidem commendavit Herodotus. Integrum vero locum ex mss. lectione restituimus, ubi enim vulgati exhibent, *Nam cum unum*, decem libri mss. iique meliores. mediam vocem, cum edit. Aug. et Vinc. Bellovacensi, ejiciunt. *Merserat* quidem inter omnes Meus unice codex suppeditat, sed tamen aliter legi non posse patet, si cum mss. omnibus supra legas *nam unum*, ejecto, quod spurium est, *cum*. Ex reliquis mss. et impressis alii *mersisset*, alii *merserunt* exhibent. At editiones, excepta sola Augustana, vetustiores, prima, Venetæ, Paris. præter equi mentionem quoque equitis faciunt. In iis enim sic exstat: *Nam, cum unum regionum æquorum candore formaque præcipuum, cum equite, transmeandi fiducia persuasum, etc.*, et aliquanto post, *equum equitemque vorasset.* Verum hoc contra omnes, quos inspexi, largiuntur mss.

5. *Excellentem.* Edd. pr. Paris. et Venetæ, *præcipuum.*

6. *Persuasum.* Ed. pr., *persuaso*, ut scilicet jun-gatur cum *equite*, quod in illa edit. invenitur.

7. *Offensi vado vortices.* Edd. pr. Paris. et Venetæ, *offensi vada vorticis.* Mss. quidam familiari errore, *vertices.*

8. *Contestans eum qui nunc, etc.* Herodotus, καὶ οἱ ἐπηπειθήσα, οὕτω δὲ μὴ ἀσθενῆα ποιήσας, ὥστε τοῦ λοιποῦ καὶ γυννίκας μὴ εὐπειτίως τὸ γόνυ μὴ βραχούσας διαβήσασθαι. *Minatus est, se illud adeo debilitaturum, ut in posterum feminæ genua non tingentes facile sint transitaræ.* FABR.

9. *Qui nunc.* Ed. pr. Paris. et Venetæ, *qui tam.* Hittorp. liberalior utrumque posuit, quam secuti Fabr. et Scott. ediderunt, *qui nunc tam præclarum*, refragantibus mss. omnibus et Vinc. Bellovacensi.

10. *Permeabilem.* Edd. pr. Paris., Venetæ, *a se permeabilem*, etc., sequuntur Hitt. et Bolsuing. Sed ab Aug. et a mss. abest.

11. *Peragendo.* Ed. Aug., *in peragendo*. ut et prima et Parisiensis, atque Moguntina Scotti, sed contra mss. et Vinc. Bellov.

12. *Perpeti anno.* *Æstatem totam, τὴν θηρίων πάσαν*, trivisse in illo opere universum Cyri exercitum scribit Herodotus. Meus, *perpeti animo.*

13. *In quadringentos sexaginta alveos.* Scribendum potius, in 560. Nam apud Herod. est. Ἐς τριακοσίας καὶ ἑξήκοντά μιν διώρυγας διαλαβῶν. FABR. — Vetus esse videtur error, ipsius forte auctoris; vel in numero Orosii descriptores errarunt. Vincentius Bellov. qui hanc pericopam excerptis lib. iv, cap. 11, eundem habet numerum.

14. *Ac sic meabilibus vadis siccum.* Hæc scribit etiam Xenophon lib. vii κύρον παιδείας. FABR.

15. *Alvei partibus interfecit.* Sic unus Colon. quem propter phrasim elegantiam libenter sequor. *Interficere siccum amnem*, pro exsiccare dici, Plautus Latiniss. auctor est: *Ego si occipso, illi puteo animam omnem intertraxero*: non tamen sententiam amiseris, si iter retineas. LAUT. — Immo, si Coloniensis libri admiseris lectionem, sensum Orosii interficere; dicit is, hoc Cyri artificio Euphratem in locis, ubi ante vada erant, quæ superari pedibus poterant, plane siccum fuisse factum; illis autem locis, ubi olim late patens profundas habebat aquas, permeabilem exercitui redditum. Interfecit igitur potius, si ita loqui liceret, ubi vada sicca fuerunt reddita. Quomodo id peractum fuerit, urbemque, transgressi per nova vada fluminis, ceperint Cyri milites, fusius narrat Herodotus.

16. *Opere.* Flor. sec., *labore.*

17. *Nemrod.* Flor. pr. et sec., *Nebrot.* Coll. Gron., *Nebroth.* Dein Meus delet *gigante.*

18. *Semiramide.* Florentini tres, *Samiramide.* Pro *reparatam* Flor. pr. *paratam.*

præiret : quæ res, ²⁰ in illo tunc bello plurimum ²¹ emolumenti tulit. Sequitur discessio plebis a patribus. ²² Cum M. Valerio dictatore delectum militum agente, variis populis stimulatus injuriis, Sacrum montem insedit armatus. Qua ²³ pernicie quid atrocium, cum ²⁴ corpus a capite desectum ²⁵ perditionem ejus, per quod ²⁶ spirabat, ²⁷ minitaretur? ²⁸ actumque de Romano nomine pernicie foret, nisi maturata reconciliatio ²⁹ subrepsisset prius, quam se discessio ipsa cognosceret. ³⁰ Urget se atque imminet sibi extra illas apertas bellorum clades successu misero clandestina pernicies : quippe ³¹ T. Geganio et P. Minucio consulibus, duo vel maxima omnium malorum abominamenta, fames et pestilentia fessam Urbem corripuere. Cessatum est paulisper a præliis, cessatum tamen ³² a mortibus non est. ³³ Veientes et Etrusci, graves hostes, adjunctis sibi fluitimorum copiis, in bella surgentes, obviis M. Fabio, et Gn. ³⁴ Manlio consulibus excipiuntur : ubi post sacramentum jurationis, quo se Romani devoverant, non nisi post victoriam ad castra redituros, adeo atrox certamen fuit, ³⁵ et victis victoribus.

A que par forma, ut amisso plurimo exercitu, occisisque in pugna Manlio consule et Fabio ³⁶ consulari, M. Fabius consul ³⁷ oblatum sibi a senatu triumphum ³⁸ suscipere recusavit, quia tantis Reipublicæ detrimentis luctus potius debebatur. Gloriosissima ³⁹ illa numero et viribus Fabiorum familia, ⁴⁰ Veientanum sortita certamen, [quantam Reipublicæ orbitatem occasu suo intulerit, infamibus ⁴¹ usque ad nunc vocabulis, testes sunt ⁴² fluvius qui perdidit, et porta ⁴³ quæ misit. Nam cum ⁴⁴ sex et trecenti Fabii, vere clarissima Romani status lumina, speciale sibi adversus ⁴⁵ Veientes decerni bellum expetivissent, spem temere sumptæ expeditionis primis successibus firmaverunt : dehinc inducti in insidias, circumventique ⁴⁶ ab hostibus, omnes ibidem trucidati sunt ; uno tantum ⁴⁷ ad enuntiandam cladem ⁴⁸ reservato, ut miserius audiret patria perditos, quam perdidisset. Ad hæc non Romæ tantum talia gerebantur, sed quæque provincia suis ignibus æstuabat : et, quod poeta præcipuus in una urbe descripsit, ego de toto orbe ⁴⁹ dixerim :

Cruelidis ubique
Luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago.

HÆVERCAMPI NOTÆ.

20. *In illo tunc bello.* In edd. Fabricianis et Moguntina frustra quæras illud *in*, quod omnes ante editi cum mss. cunctis exhibent.

21. *Emolumenti tulit.* In Perizon., *emolumenti contulit*; in Lugd. Batt. pr., quarto et Coll. Gronov., *emolumenti tulit eis*.

22. *Cum M. Valerio dictatore.* Hujus *Valerii* prænomen est, non *Marcus*, sed *Manius*, ut ex fragmentis Triumphorum cognoscitur. Dionysius etiam libro sexto illum appellat *Μάνιος Ουαλέριος ἀδελφὸν Ποπιλίου τοῦ πρώτου ὑπατεύσαντος*. Tu lege Ciceronem in Bruto. FABR.

23. *Pernicie.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., *perniciata*.

24. *Perditionem.* Lugd. Bat. quart., *per proditio-nem*, quasi vellet, *proditio-nem ejus*, etc.

25. *Spirabat.* Cod. Longob. cum Ultr. : *inspirabat*.

26. *Minitaretur.* Sic restitui, hoc ex *meditaretur* et *imitaretur* : et imitatio est Sallustiana. LAUT. — Ex mss. solus hanc comprobatur Ultr. Verissima tamen emendatio est, et vel uno suffragante codice recipienda, *Meditari* enim de capite, in quo prudentia est, *minitari* de corpore, quod vi manuum valet, congrue et recte dicitur.

27. *Actumque.* Lugd. Bat. pr., *Actum*, et mox *ni pro nisi*.

28. *Subrepsisset.* Vulgata hæc et vera lectio est. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et ed. Aug., *subripuisset*. Meus, *surrexisset*.

29. *Urget se.* Vetustæ quædam editiones enim interserunt, at Aug. non agnoscit, et recte fecit Fabricius, quod exulare jusserit. *Urguet*, etc., scribit D cod. Longobard. et sic semper.

30. *T. Geganio et P. Minucio.* Prioris consulis nomen mendose erat in libris Orosii. Fuerunt hi coss. an. ab U. c. cclxi. Lege Dionysium initio libri vii et Livium in ii. FABR. — Nomen prioris consulis in tribus Florent. scribitur *Gesonio*, sed in sec. superscribitur *Gesonio*, quæ lectio est in vetustis edd. et mss. tribus Lugd. Batt. et Meo. Perizon. dein, *P. Mucio* pro *P. Minucio* profert. Munisio Ed. Aug., *Numisio* prima, *Numitio* Paris.

31. *A mortibus.* Meus, *motibus*. Sed Vulgata mutari non debet, *a mortibus* videlicet *cessatum* non

est, propter famem et pestilentiam, quæ multas et imbelles et fortes etiam animas ad inferos miserunt.

32. *Veientes et Etrusci.* Copulam et delent Florent. pr. et sec. cum Coll. Gronov. ut et quatuor Lugd. Batt. cum Periz.

33. *Manlio.* Lugd. Bat. tres, *Mallio*, quæ corruptio huic nomini apud Suetonium et alios scriptores in mss. passim accidere solet.

34. *Et victis.* Edd. vet., *Ut victis victoribusque par forma esset*. Sed *esset* ab ed. Aug. abest.

35. *Consulari.* Ed. Aug., *proconsulari*.

36. *Suscipere recusavit.* Reposui ex tribus Florentinis et Ultr. Meoque pro *recusaret*. Perizon. delet *suscipere*, pro quo *recipere* habet Coll. Gronov.

37. *Illam numero et viribus.* Meus mavult et *numero et viribus*, at codd. Lugd. Batt. pr., tert. et quart. cum. Coll. Gronov. sic locum constituunt : *Gloriosa illa cohors numero et viribus Fabiorum, Veientanum*.

38. *Veientanum.* Ed. Aug., *Veientium*.

39. *Usque ad nunc.* Ita mss. Florent. omnes cum reliquis; at edd. veteres, *usque nunc*.

40. *Fluvius qui perdidit, et porta.* Fluvius *Cremera* fuit, porta *Carmentalis*. Livius, Dionysius, et Ovid. libr. ii Fast. FABR. — Fluvii nomen in Meo. Perizon. et Lugd. Bat. quarto ascribitur *Chiemera* (pro *Cremera*) *fluvius*, etc.

41. *Quæ misit.* Sic amant Florentini tres et Lugd. Bat. pr. cum Coll. Gronov. et ed. Aug. meoque codice. Vulgati, *quæ emisit*.

42. *Sex et trecenti Fabii.* Ridicule ed. Aug., *sex millia et ccc Fabii*.

43. *Veientes.* Lugd. Batt. pr.; tert. et Coll. Gronov. *Veientanos*.

44. *Ab hostibus.* Lugd. Bat. sec., *ab hoste*.

45. *Ad enuntiandam cladem.* Coll. Gronov. et cod. Ultr. ut et Lugd. Batt. pr., sec. et Perizon., *ad nuntiandam*. Flor. sec., *ad denuntiandam*. Ed. Aug., *ad enuntiandum*.

46. *Reservato.* Lugd. Bat. quart., *servato*.

47. *Dixerim.* Ed. pr. et Venetæ cum Paris., *descripserim*.

debita posteris traderetur hereditas, ipsi quoque eadem tradendi formulam servaturis. Ita ad proxima adventantis Cyri tentamenta succubuit magna Babylon, et ingens Lydia: ³⁷ amplissima Orientis cum capite suo brachia, unius praelii expeditione ceciderunt: et nostri incircumspecta anxietate causantur, si potentissimæ illæ quondam ³⁸ Romanæ reipublicæ moles, nunc magis imbecillitate propriæ senectutis quam alienis ³⁹ concussæ viribus contremiscunt.

CAPUT VII.

Cyrus Scythis bellum intulit, et a Tomyri regina victus et occisus est.

¹ Igitur idem Cyrus proximi temporis successu, Scythis bellum intulit: quem ² Tomyris regina, quæ tunc genti præerat, ³ cum prohibere transitu Araxis fluminis posset, transire permisit. Primum propter fiduciam sui, dehinc propter opportunitatem ex objectu fluminis hostis inclusi. Cyrus itaque Scythiam ingressus, ⁴ procul a transmisso flumine **105** castrametatus, insuper astu ⁵ eadem instructa vino epulisque deservit, quasi territus refugisset. Hoc comperto, regina tertiam partem copiarum et ⁶ filium adolescentulum ad persequendum Cyrum mittit. Barbari, veluti ad epulas invitati, ⁷ primum

HAVERCAMPI NOTÆ.

- ³⁷ *Amplissima.* Ed. Aug., *maxima.*
³⁸ *Romanæ.* Deest in Meo et Florentinis sec. et tertio.
³⁹ *Concussæ.* Coll. Gronov., *concessisse.*
 CAP. VII. — ¹ *Igitur idem Cyrus.* Abest vox media ab edd. pr. Venetis et Parisina.
² *Tomyris regina.* Græce apud Herodotum libro primo est *Τόμυρις*, apud Lucianum in Charonte *Τόμυρις*. Historia describitur etiam a Justino lib. 1 et Valerio Max. lib. ix, c. 10. FABR. — *Thamyris* et *Tamyris* in mss. Utroque modo pleisque scribitur, ut et in Vincent. Bellov. excerptis ex petro Comestore qui sæculo undecimo floruit. Adde Notas Vossii ad Justin. lib. 1, cap. 8.
³ *Cum prohibere transitu.* Sic in manuscripto libro Justiniani est. *Cum prohibere eos transitu Araxis fluminis posset, transire permisit*, cum vulgo aliter legatur. FABR.
⁴ *Procul.* Lugd. Batt. pr. et sec. et quartus cum Ultr., *haud procul*, eodem aliquando sensu, ut notum ex Virgilio Ecl. 6 versu 16:

Serta procul tantum capiti delapsa jacebant.

Ubi Servius per *prope* et *juxta* explicat. Justinus lib. 1, cap. 8, *Itaque Cyrus, trajectis copiis, cum aliquantisper in Scythiam processisset, castra metatus est.* Idem tamen hic significare nequit, quoniam iter diei ab Araxe castra metatus fuit Cyrus. Herodot. lib. 1, cap. 244, p. 85, *κύρος δὲ προελθὼν ἀπὸ τοῦ Ἀράξου ἡμέρας ὀδόν. Cyrus autem ab Araxe progressus diei iter.* Ex Lugd. Batt. tertius cum Coll. Gronov. *procul* delet. Ed. Aug. habet *castra metatus est.*
⁵ *Eadem.* Coll. Gronov. et Lugd. Batt. tres, *eadem castra.*

⁶ *Filium adolescentulum.* Hic filius ab Herodoto *Σπαρτιάκιος* nominatur. FABR. — Idem Herodotus vino obratum, captum a Cyro tradit, atque ubi ad sese rediisset, orasse, ut vinculis laxaretur, id ubi impetrasset, confestim semetipsum interemisse. Justinus, quem sequitur Orosius, minus operose historiam narrat lib. 1, cap. 8, *Cyrus, reversus per noctem, saucios opprimit, omnesque Scythas cum regina filio interficit.* Mox misit, Lugd. Bat. sec. pro mittit. Ed.

ebrietate vincuntur: mox revertente Cyro, universi cum adolescente obruncantur. Tomyris, exercitu ac filio amisso, vel matris vel reginæ dolorem sanguine hostium diluere ⁸ potius, quam suis lacrymis parat. Simulat diffidentiam desperatione cladis illatæ, paulatimque ⁹ cedendo, superbum hostem in insidias vocat. Ibi quippe, compositis inter montes insidiis, ducenta millia Persarum cum ipso rege delevit: adjecta super omnia illius rei admiratione, quod ¹⁰ ne nuntius quidem ¹¹ tantæ cladis superfuit. Regina caput Cyri amputari, atque ¹² in utrem humano sanguine oppletum conjici jubet, non mulcriter ¹³ increpitans: *Satia te*, ¹⁴ inquit, *sanguine quem sitiati, cujus per annos triginta insatiabilis perseverasti.*

106 CAPUT VIII.

Darius, rex Persarum, Scythas infestans, fugatur: Asiam, Macedoniam, et Ionas vincit. Athenienses cum vitæ suæ multorumque discrimine aggreditur.

Anno ¹ ab Urbe condita cccxlv Darius, Cyro apud Scythas interfecto, post ² aliquantum intervallum forte regnum adeptus est. Regnavit enim ³ medius eorum Cambyses Cyri filius: qui, devicta Ægypto, cunctam Ægypti religionem ⁴ abominatus ⁵ cære-

Aug. in sequentibus item *adolescentulo* habet.

- ⁷ *Primum.* Abest a Florentino primo. Ex Lugd. Batt. tres cum ed. Aug. et Coll. Gronov. *primo* manent.
⁸ *Potius.* Præennte codice Longob. duo reliqui mss. Florentini ita exhibent pro *Vulgato promptius.* Lectionem eandem confirmant Lugd. Bat. sec. et quart. cum Ultr., Meo atque Perizoniano. Meus insuper *diluere* post *lacrymis* collocat; *suis* delet ed. Aug.
⁹ *Cedendo.* Lugd. Bat. sec. et Ultr., *decedendo.* Posterior insuper copulam *que* delet.
¹⁰ *Ne nuntius quidem.* Ed. pr. et Paris., *nec nuntius quidem.*
¹¹ *Tantæ cladis.* Perizon., *tantæ cladis.*
¹² *In utrem.* Flor. pr., *in utre.*
¹³ *Increpitans.* Meus, *increpans.* Virgilium imitari voluit: is Æneid. lib. 1, vers. 742:

Tum Bitæ dedit increpitans. Ille impiger hausit
 Spomantem pateram.

- ¹⁴ *Inquit.* Abest ab edd. pr., Venetis et Paris.
 CAP. VIII. — ¹ *Ab Urbe condita.* Lugd. Batt. pr. et quart., *post Urbem conditam.*
² *Aliquantum.* Prima editio cum Paris. et Venetis, *aliquantum.*
³ *Regnavit medius eorum Cambyses.* Cambyses regnavit annos septem, menses quinque. Herod. lib. iii. In Ctesisæ excerptis Cambysis regno anni 18 tribuuntur. De hoc quoque Lucianus in Charonte. FABR.
⁴ *Abominatus.* Addit est ed. Aug. *Mox religiones pro cæremonias* Perizon.
⁵ *Cæremonias ac templa deorum polluit.* Ex notis veteris lib. Colon. sic conjecti legendum; vulgatum erat, *deposuit.* Sed ibi *de* in modum contractionis scriptum, suspicionem movit; et facile ex *posuit* fit *polluit*, mutatione litteræ *s* in *l.* LAUR. — Nihil mutandum censeo, nam *deposuit* Orosio est, destruxit, diruit. De Cambyse Justin. lib. 1, cap. 9, *Sed offensus superstitionibus Ægyptiorum, Apis, cæterorumque deorum ades dirui jubet.* Adde Brisson. de Verb. Sign. in *Deponere.*

reparatam, multi prodidere. Hæc, campi planitie undique conspicua, natura loci lætissima, castrorum facie mœnibus paribus per quadrum disposita, murorum ejus vix ¹⁹ credibilis relatu firmitas et magnitudo, id est, ²⁰ latitudine cubitorum quinquaginta, altitudine quater tanta. Cæterum ambitus ejus quadringentis et octoginta stadiis circumvenitur. Murus ²¹ coctili latere atque ²² interfuso bitumine compactus, fossa extrinsecus late patens, vice amnis circumfluit. A fronte murorum, centum portæ ærææ. Ipsa autem latitudo in consummatione pinnarum utroque latere habitaculis defensorum æque dispositis, ²³ media intercapedine sui citas quadrigas capit. Domus intrinsecus **103** quatergemina, ²⁴ habitationis minaci proceritate ²⁵ mirabiles. ²⁶ Et tamen magna illa Babylon, ²⁷ illa

A prima ²⁸ post reparationem humani generis condita, nunc pene etiam minima ²⁹ mora victa, capta, subversa est. Ibi tunc Crœsus, rex Lydorum, famosus opibus, cum ad auxiliandum Babylonis venisset, victus ³⁰ sollicitè in regnum refugit. Cyrus autem, posteaquam ³¹ Babyloniam ut hostis invasit, ut victor evertit, ut rex disposuit, bellum transtulit in Lydiam: ubi ³² conterritum superiore jam prælio exercitum, nullo negotio superavit. Ipsum etiam Crœsum cepit, captumque ³³ et vita et patrimonio donavit. Exaggerare hoc loco mutabilium rerum instabiles status non opus est: ³⁴ quidquid enim est opere et manu factum, labi et consumi vetustate, Babylon capta confirmat: cujus ut **104** primum imperium ac potentissimum exstitit, ita ³⁵ et primum B cessit, ³⁶ ut veluti quodam jure succedentis ætatis

HAVERCAMPI NOTÆ.

19. *Credibilis*. Edd. pr., Paris. et Venetæ, *credibili*.

20. *Latitudine cubitorum 50*. Q. Curtius lib. v: *Murus instructus laterculo coctili, bitumine interlitus, spatium 50 et duorum pedum latitudinem amplectitur, quadrigæ inter se occurrentes sine periculo commeari dicuntur*. Altitudo muri 100 cubitorum eminet spatio: *Turres denis pedibus quam murus altiores sunt. Totius operis ambitus 368 stadia complectitur*. Strab. lib. xvi scribit, muros esse in crassitudinem pedum 32, in altitudinem cubitorum 50. Sed Orosius Herodotum sequitur. Plin. lib. vi, cap. 26, scribit Babylonis muros esse duccenos pedes altos, quinquagenos latos. FABR. — Pro sexto casu, qui in mss. omnibus est, edd. vetustæ, excepta Augustana, exhibent, *latitudo et altitudo*. Copulam et tres ex Lugd. Batt. ante altitudinem ponunt, *quater tantum* scribunt Florenti. pr. et sec., *ejus* a Lugd. Batt. pr. abest.

21. *Coctili latere*. Ed. Aug., *cocto latere*.

22. *Interfuso bitumine*. Recte *interfuso*, nam colligueri debebat bitumen, *χρόμινοι ἀσφάλτω θερμη, utentes bitumine ferventi*, inquit Herodotus lib. i, cap. 179, p. 72. In Oriente enim calcis usum præbebat bitumen, et ita ferruminatos fuisse Babylonis muros, docet quoque Plinius lib. xxxv, cap. 15, quod cum in Idumææ lacu, Asphaltitide dicto, nasceretur, inde nomen traxit, magni quoque proventus accolis præbuit. Quare cum Antigonus, Asiæ rex, sibi possessionem ejus vindicare vellet, magna eumdem vi ab accolis repulsum fuisse docet Diodorus Siculus lib. xix, p. 734.

23. *Media intercapedine sui citas*. Ita scripsi ex antiquo libro Cornelii Gualteri. Herodot. ita, *Ἐπάνω δὲ τοῦ τείχους παρὰ τὰ ἴσχατα, οἰκίματα μονόκωλα ἔδειμαν, τετραμυῖνα ἐς ἄλλα, τὸ μίσον δὲ τῶν οἰκημάτων ἔλιπον τεθρίπκω περιέλασιν*. Valla: *Super murum circa oras exstruxerunt diætas singulares, altrinsecus conversas, inter quas intum intercapedinis relinquebatur, ut quadriga interagi posset*. De rebus Cyri Persarum regis excerptam historiam ex Ctesia Persicis edidit H. Steph. quæ cum Xenophontis narratione magis quam cum Herodoti congruit. FABR. — Lectio, quam ex Cornelii Gualteri libro reposuit Fabricius, verissima est. Confirmat eam insignis ille codex Longobardicus, ut et Flor. tert. Reliqui omnes aberrant longius, Flor. sec., *media intercapedine sui rinctas*. Quæ quidem lectio illam videtur voluisse indicare quæ invenitur in cod. Perizon., *junctas*. Editi priores *actas*, nisi quod editio Augustana exprimat, *media intercapedine sui vicenas*, quæ lectio quoque est in quatuor mss. Lugd. Batt. et Ultr. ut et Coll. Gronov. sed expuncto *sui*. Meus codex eandem indicare videtur, dum scribit *sui vicis*. Orosius autem

citas quadrigas elegisse videtur, quia ad amplitudinem loci omnino facit, quod quadrigæ citato cursu prætervectæ nullum subeant periculum collisionis. Nam aliam lectionem admitti non posse docet citatus a Fabricio Herodotus, cujus verba sunt lib. i, cap. 179, p. 72, tantum intercapedinis intra domunculas ad utramque murorum oram extructas fuisse relictum, ut quadriga circumagi posset, *τὸ μίσον δὲ τῶν οἰκημάτων ἔλιπον τεθρίπκω περιέλασιν*. Perspicue item Diodorus Siculus lib. ii, p. 96, *τὸ δὲ πλάτος πλείον ἢ δυοῖν ἄρμασιν ἰκπασίμων, et latitudo aliquanto plus, quam duobus curribus satis esset, spatii obtineret*.

24. *Habitationis*. Ita omnes mss.; *habitationes* præferunt edd. quædam vetustæ.

25. *Mirabiles*, Lugd. Batt. sec. et quart. addunt *erant*.

26. *Et tamen*. Ed. Aug., *At tamen*.

C 27. *Illa prima*. Quod ultima vice hic repetitur *illa* non agnoscunt Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov. et edd. quibusdam vetustis. Florenti. omnes et reliqui retinent.

28. *Post reparationem*. Ed. Aug., *post separationem*.

29. *Mora victa*. Ridicule Ultr. et Lugd. Bat. tres, *muro victa*, quart. ex Lugd. Bat., *muro videtur*. Mox, *ac subversa est* edd. quædam ex primis. Pro *ac* Meus *et*.

30. *Sollicite*. Edd. quædam vetustæ, *sollicitusque*.

31. *Babyloniam*. Florentini tres, ut passim, *Babylonem* scribunt. Lugd. Batt. quatuor, Periz. Ultr. et Vinc. Bellov. cum Coll. Gronov., *Babylonem*. Orosius exemplo Justini et *Babylonia* et *Babylone* usus promiscue fuisse videtur.

D 32. *Conterritum*. Vincentius Bellovacensis in Speculo Histor. lib. iv, cap. 17, *contritum* scribit. Pro ubi Coll. Gronov. habet *ibi*, et Vinc. Bell. *fudit pro superavit*.

33. *Et vita et patrimonio*. Prius *et delent* edd. pr., Paris., Venetæ, *captumque* Meus. Mox Vinc. Bellov., *matrimonio*.

34. *Quidquid enim*, etc. Desumptum est ex Cicéron. Orat. pro Marcello cap. 4: *Nihil enim est opere aut manu factum, quod aliquando non conficiat et consumat vetustas*.

35. *Et primum*. Edd. eædem *primum*, deleto hic quoque *et*.

36. *Ut veluti*, etc. Sic omnino scribi debet, non ut in omnibus editis, excepta sola Augustana, *et deluti*. Lectionem nostram confirmant quoque mss. Lugd. Batt. tert., quart. et Meus, cum Coll. Gronov.

runt. ²² Sensit Darius hoc damnum : ²³ nam victus a fugatusque, arreptis navibus, refugit in Persas. Cum autem instauraret bellum, et ulcisci in victores moliretur, in ipso apparatu concidit, olympiade septuagesima quarta, hoc est, post Urbem conditam anno cclxxv, quo tempore Romæ ²⁴ Popillia virgo ob crimen stupri viva defossa est.

CAPUT IX.

Xerxes, rex Persarum, cum numerosissimo exercitu, a Spartanis paucis, duce Leonida, ingentem cladem accipit, astute vincitur.

Xerxes, ¹ Dario patri in regnum succedens, bellum, adversus Græciam a patre susceptum, per quinquennium instruxit : ² quod Demaratus Lacedæmonius, qui tunc forte apud Xerxem exsulabat, **B** per tabellas primum scriptas, deinde ceratas, suis prodidit. Igitur ³ Xerxes septingenta millia arma-

torum de regno, et trecenta millia ⁴ de auxiliis, **110** ⁵ rostratas etiam naves mille ducentas, ⁶ onerarias autem tria millia numero habuisse narratur; ut merito inopinato exercitum imensæque classi ⁷ vix ad potum flumina, vix terras ad ingressum, vix maria ad cursum suffecisse memoratum sit. Hæc tam incredibili temporibus nostris agmih, cujus numerum nunc difficilior est astrui, quam tunc fuit vinci, ⁸ Leonida, rex Spartanorum, cum quatuor millibus hominum in angustiis Thermopylarum obstitit. Xerxes autem, contemptu paucitatis objectæ, iniri pugnam, conseri manum imperat. Porro illi, quorum cognati et commanipulares in campis Marathonis occubuerant, et certaminis simul et cladis exstitere principium. Deinde succedens sibi turba major ac segnior, cum jam, neque ad procurrendum libera, ⁹ neque ad pugnandum expedita, neque ad fugiendum prompta, ¹⁰ solis mortibus subrigeretur,

IIAVERCAMPI NOTÆ.

Wolfg. Lazio; is enim nummum in Comment. Rer. Græcar. inserto Thes. Gron. tom. VI, p. 5419, publicavit pro ΜΑΡΑΘ. i. e. ΜΑΡΑΘΩΝΙΩΝ, Marathoniorum. In priore nummi parte cernitur vultur ungui-

bus anguem, rostro lauri tenens ramum, prius avium earumdem copiam et venatum significat; posterius ad nobilem victoriam de Persis est referendum.

²². Sensit. Alludit ad id quod modo præcessit. Quamvis hunc amissorum numerum, etc., perditum ille non sensit.

²³. Nam victus. Ed. Aug., jam victus. Sed Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., nam motus. An scribendum submotus fugatusque?

²⁴. Popillia virgo. Magna varietas est in hujus Vestalis nomine. Quam enim Orosius hic Popilliam, Dionysius lib. viii Ποπυλίαν, Livius lib. ii Oppium nominat. Damnata incesti fuit, M. Fabio, L. Valerio coss. qui annus Dionysio est post Urbem conditam cclxxi. FABR. — In mss. Lugd. Batt. sec. scribitur cclxxxv, tert. cclxxvi, quart. cclxxii: Ultr. cclxxxiv.

CAP. IX. — 1. Dario patri. Lugd. Bat. quartus defuncto interserit, mox in regno succedens, ed. pr., Paris. et Venetæ.

2. Quod Demaratus Lacedæmonius. Hoc præter Justinum scribit Herodotus lib. septimo, extremo.

3. Igitur Xerxes septingenta millia. Herodotus scribit pedestres copias Xerxis fuisse ἑβδομήκοντα χαι ἑξατὸν μυριάδων, id est, decies septies centena millia. Isocrates in Panathenæico ait, Xerxem habuisse ἑβδομήκοντα μυριάδας τῶν μαχιμῶν, id est bellicosorum 1000. 660000. 660000. Diod. lib. ii. ἠρθμήθησαν δὲ τῆς πεζῆς δυνάμεως μυριάδες πλείους τῶν ἑβδομήκοντα, pedestrium copiarum supra octingenta millia numerata sunt. FABR. — Xerxem tres ex Lugd. Batt. et Coll. Gronov.

4. De auxiliis. Vinc. Bellov. et ed. Aug., de auxiliatoribus. Duo autem ex Lugd. Batt. cum Col. Gron. eorundem numerum augentes scribunt cccc vel ccccm.

5. Rostratas etiam naves mccc. Lysias et Isocrates scribunt Xerxem in Græciam appulisse classem

C mccc navium. Apud Diod. lib. ii numerantur ejusdem classis νῆες σύμπασαι μακρὰι πλείους τῶν χιλίων δὲ διακοσίων, naves omnes longæ amplius mccc (Juxta Græcum mcc). Sed de hac re ex Herodoto et Æschylo plura diximus in Scholiis nostris in Lyricῶ Ἐπιτάφιον. FABR.

6. Onerarius autem tria m. Hæc sunt Diodoro τρηκόντοροι (sic) τρισχιλίας. FABR.

7. Vix ad potum flumina. Notum est illud Juvenalis satir. 10 :

... Credimus altos

Defecisse amnes, epotaque flumina Medo
Prudente.

FABR. — Scribendum Leonida, non Leonidas, vel Leonides. Nam præter omnes Orosii codd. mss. et Vinc. Bellov. sic quoque legitur in Justino, quem hic discipulit Orosius. Mox pro obstitit habent obstitit edd. pr. Paris. et Venetæ : contempto paucitatis objectu, ed. Aug.; ms. Flor. sec., contemptu paucitatis interjectæ.

D 8. Leonidas, rex Spartanorum, cum quatuor millibus. Horum trecenti Spartani fuerunt. Cicero de Finib. ii, Leonidas, rex Lacedæmoniorum, se in Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta, cum esset proposita aut fuga turpis, aut gloriosa mors, opposuit hostibus. Verum de ratione pugnae lege Herod. lib. vii, Diodorum ii, Pausaniam iii. FABR.

9. Neque ad pugnandum expedita. De acie Pompei i Lucanus lib. vii, vs. 494 :

Vixque habitura locum, dexteras ac tela movendi,
Constiterat, gladiosque suos compressa timebat.

10. Solis mortibus subrigeretur. Inepte subjicer ed. pr.; Paris. et Venetæ, subjicerent, pro quo ms. Lugd. Batt. subjiceretur. Coll. Gronov., subigeretur.

monias ejus et templa deposuit. Post hunc etiam **A** Magi, sub nomine quem occiderant regis, regno obrepere ausi: qui quidem mox deprehensi et oppressi **107** sunt. Darius itaque, unus ex his qui Magorum audaciam ferro coercuerant, consensu omnium rex creatus est, qui, postquam Assyrios ac Babyloniam a Persarum regno deficientem, bello recuperavit, Attyro, regi Scytharum, hac vel maxime causa bellum intulit quod filia: ejus petitas sibi nuptias non obtinuisset. Magna scilicet necessitas, pro unius libidine hominis septingenta millia virorum periculo mortis exponi. Incredibili quippe apparatu cum septingentis millibus armatorum Scythiam ingressus, non facientibus hostibus justæ pugnae potestatem, insuper repentinis incursibus extrema copiarum dilacerantibus, metuens ne sibi reditus interrupto ponte Istri fluminis negaretur, amissis octoginta millibus bellatorum, trepidus refugit, quamvis hunc amissorum numerum inter damna non **10** duxerit: et quem habendum vix quisquam ambire

ausus esset, perditum ille non sensit. Inde Asiam Macedoniamque **11** aggressus perdomuit. **12** Ionas quoque navali congressione superavit. Deinde in Athenienses **13** quod Ionas adversum se auxilio **14** jurissent, impetum fecit, atque arma direxit. **15** Porro autem Athenienses, ubi adventare Darium **16** compererunt, quamvis auxilium a Lacedæmoniis poposcissent, tamen, **17** cum detineri quatruiduanæ religionis **108** otio compertum haberent, spem occasione sumentes, instructis tantum **18** decem millibus civium, et Plateensibus auxiliariis mille, adversum sexcenta millia hostium campis Marathonis propererunt. Miltiades ei tunc bello præfuit, qui, celeritate magis quam virtute fretus, alacri satis expeditione prius hosti cominus inhæsit, quam posset **B** expedito sagittarum **19** jactu propulsari. Tanta in eo bello diversitas certandi fuit, ut alia ex parte viri ad occidendum parati, **20** ex alia pecudes ad moriendum præparatæ putarentur. **21** Ducenta millia Persarum **109** ad campos Marathonios ea tempestate cecide-

HAVERCAMPI NOTÆ.

6. Magi. Tres ex Lugd. Batt., *Magi duo*. Habet istum numerum quoque Coll. Gronov. cum edit. antiquioribus; sed neque ed. Aug. neque mss. Florent. aut reliqui agnoscunt. Nomina Magorum fuerunt Cometes et Oropasta juxta Justinum, juxta Herodotum Patizeithes et Smerdis; septem menses regnum tenuerunt. Vide Rutgers. Var. Lect. lib. 1, cap. 8, p. 22. Videtur autem Oropasta inde Smerdis fuisse dictus, quod pro Smerdi, Cambysis fratre, quem occidere jussus erat Magi ejus frater Cometes seu Patizeithes, assumpto ejus nomine, sese gereret.

7. Obrepere. Mendose in mss. et editis quibusdam, *obripere*. *Obrepere rei alicui vel ad aliquam rem*, est incautos decipere et falsa specie virtutis cujusdam vel juris rem aliquam consequi. Plin. lib. xxxvi, cap. 3: *Nec potest videri Scaurus rudi et hujus mali improvida civitati obrepisse quodam vitæ rudimento*. Cicero Orat. in L. Pisonem, cap. 4: *Obrepisti ad honores errore hominum, commendatione fumosarum imaginum: quarum simile habes nihil, præter colorem*; et Orat. pro Cn. Plancio cap. 7, Cn. Plancium non obrepisse ad honorem, sed eo venisse cursu.

8. Darius itaque, unus. De Dario Herod. lib. iii, et Just. lib. 1 extremo. FABR.

9. Attyro regi. In libris veteribus, partim *Anthiro*, partim *Antyro*, legitur. In impressis Justinii (nam in nostro ms. nomen regis Scytharum non invenitur), rex *Lanthinus* vocatur. Herodot. lib. iv, hoc bellum copiose describens, regem Scytharum *Ἰνδάρθουρον* nominat: ab aliis *Σουθάρης* nominatur. FABR.

10. Duxerit. Perizonian., *tulerit*. Mox numerum post quisquam repetit Lugd. Bat. tertius, ut et Coll. Gron.

11. Aggressus. Tres Lugd. Batt. *ingressus*. In Macedonia tunc regnabat Amyntas, Alexandri Philhellænis pater. Is prudenter majori cedendum ratus, poscenti aquam et terram, Persis se submitit, atque filie suæ nuptiis, quam Babari, primo inter Persas viro, collocaverat, regnum et pacem retinuit. Vide Herodot. lib. v, cap. 17, 18, 19 et 91, atque Justin. lib. vii, cap. 3.

12. Ionas navali congressione. De hoc prælio navali quo Ionas a Persis victi fuerunt, lege Herodotum lib. vi. FABR.

13. Quod Ionas adversum se auxilio jurissent. Hæc eadem Justinus lib. ii. Plato in Menexeno, *αἰτιασάμενος δὲ Δαρίους ἡμᾶς τε δὲ Ἑλληνιστῶν, Σάρδεσιν ἐπιβουλεύσαι πορορασιζούσης*, etc. Plutarchus in Aristide

ait, Darium hujus belli contra Athenienses causam attulisse, *ὅτι Σάρδει; ἐνέπρησαν*. FABR.

14. Auxilio jurissent. Lugd. Bat. quart., *auxilio venissent*, pr., *in auxilio venissent*. Sed superscribitur *jurissent*.

15. Porro autem. Posteriorem vocem addunt cod. Longob. cum tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov. astipulante ed. Aug.

16. Compererunt. Ultr. ms. *comperunt*; ed. Aug. *compererant*.

17. Cum detineri quatruiduanæ religionis otio. Fœdum mendum hic insederat, addita voce *Persæ*. Neque enim *Persæ*, sed *Lacedæmonii* quatruidui religione tenebantur, ut scribit Justinus, et Herodotus lib. vi apertius his verbis, *Ἦν γὰρ ἰσταμῖνη τοῦ μηνὸς εἰνάτη δὲ οὐκ ἐπιλεύσασθαι ἔρασαν, μὴ οὐ πλήρεις ἔοντος τοῦ κύκλου*. id est, *Erat enim eo mense dies nonus lunæ, eo autem die se exercitum educturos negarant, cum luna suum orbem nondum complexset*. Lucianus de Astrologia, de Lycurgo ait: *καὶ νόμον σφίσιν ἐποίησατο μηδαμᾶ μηδὲ ἐς πόλεμον προχωρεῖν, πρὶν τὴν σελήνην πλήρην γενέσθαι*. *Legem iis scripsit ne usquam ad bellum ante plenilunium proficiscantur*. Plato lib. iii de Legibus, cur tardius Lacedæmonia venerint, in causa fuisse putat bellum cum Messeniis gestum. FABR.

18. Decem millibus civium. In vulgatis, una Aug. ed. excepta, *armatorum civium* legitur; quod *armatorum* recte expungunt cum illa edit. mss. Florent. omnes, et mss. Lugd. Batt. duo atque Periz. Meusque. *Auxiliaribus* pro *auxiliaribus* habet Lugd. Bat. D pr.

19. Jacta. Coll. Gronov. et Lugd. Bat. pr. et quart., *ictu*.

20. Ex alia. Periz. repetit *parte*. Pro *præparatæ*, Lugd. Bat. sec. habet *paratæ*.

21. Ducenta millia Persarum apud campos Marathonios. Hæc est nobilis illa in Marathone Miltiadis auspiciis reportata victoriæ, de qua multa passim apud omnes. FABR. — Sicuti ipsa nobilis ad Marathonem pugna fuit, sic existare ejusdem memoriam atque æternum victoriae præconium voluerunt Marathonii in moneta sua, cujus unicus hęcce nummus in antiquaria supellectile sese mihi obtulit, nobilis ipse et memorabilis; ab altera enim parte exhibit grandem litteram M, quæ mediam nummi aream occupat, inserta per medium ex transversis ductibus frumentii spica, ad denotandam agri fertilitatem. Subscribitur infra ΜΑΡΑΤ., quod puto vitiose fuisse lectum a

nens, spectator pugnae in littore manet. Contra autem Artemidora, regina Alicarnassi, quae in auxilium Xerxi venerat, inter primos duces acerrimo bello immiscetur, ita ut versa vice in viro feminea cautela, in femina virili audacia spectaretur. Cum autem anceps pugna esset, Iones, juxta praeceptum Themistoclis, paulatim se certamini subtrahere caeperunt: quorum defectio Persas, jam fugam circumspicientes, aperte fugere persuasit. In qua trepidatione multae naves mersae captaeque sunt; plures tamen saevitiam regis, velut immanitatem hostis timentes, domum dilabuntur. Anxium tot malis regem Mardonius aggreditur, suadens, regem in regnum redire oportere, priusquam adversa fama novas res domi moliretur. Se autem, si residuae sibi copiae traderentur, et ultionem ab hoste exacturum, et ignominiam domesticam propulsaturum; aut, si adversa belli perseverassent, cesurum se quidem hosti, sed tamen sine regis infamia. Probato consilio, exercitus Mardonio traditur. Rex Abydum, ubi pontem veluti victor maris conseruerat, cum paucis proficiscitur. Sed cum pontem hibernis tempestatibus dissolutum offendisset, **114**

A piscatoria scapha trepidus transit. Erat sane quod spectare humanum genus et dolere debuerit, mutationes rerum hac vel maxime varietate permittens, exiguo contentum latere navigio, sub quo ipsum pelagus ante latuisset, et jugum captivitatibus suae, vinctum ponte, portasset; vilissimo unius servuli egere ministerio, cujus potentiae, dum montes exciduntur, valles replentur, amnes exhauriuntur, ipsa etiam rerum natura cessisset. Pedestres quoque copiae, quae ducibus commissae fuerant, labore, fame, ac metu distabuerunt, et, crude-scence morbo, tanta pestis, tantaque foeditas morientium exorta est, ut viae cadaveribus replerentur: dirae etiam alites atque improbae bestiae, escarum illecebris sollicitatae, moribundum sequerentur exercitum.

115 CAPUT XI.

Mardonius, Xerxis praefectus, dum reliqua belli exsequitur, copiis amissis, aufugit. Xerxes, dum a suis ut infortunatus contemnitur, occiditur.

At vero Mardonius, cui reliqua belli Xerxes commiserat, adflatus primum successu brevi, mox in extrema dejectus est. Olynthum **116** siquidem,

HAVERCAMPI NOTÆ.

8. *Artemidora, regina Alicarnassi.* Artemidoræ nomen, quod in omnibus libris inveni, reliqui. Cæterum non solum Herodotus, verum etiam Justinus, et Paus. in Laconicis hanc reginam Artemisiam nominat. Meminit et Plut. Ἀρτεμισίας in Themist. FABR.

9. *Xerxi venerat. Xerxis venerat* Ed. Aug. et ms. Flor. sec.

10. *Caeperunt.* Ed. Aug. ceperant.

11. *Velut immanitatem.* Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. exhibet cum. Forsitan non de nihilo, ut Orosius olim scripserit, plures tamen saevitiam regis quam immanitatem hostis timentes, subintellecto magis.

12. *Domum dilabuntur.* Ita ex Justino videtur scripsisse Orosius, et exhibent vetustae editiones omnes. *Domos* ex mss. pluribus (qui sic habent) resposuerunt Fabricius et Scottus. Lugd. Bat. primus tamen, domum dilabebantur.

13. *Regem in regnum.* Meus, eum in regnum.

14. *Adversa.* Editiones Fabricii et Scotti *aversa* ex mendo, ut videtur, occupavit.

15. *Perseverassent.* Perizon., perseverarent.

16. *Debuerit.* Ita scribendum est cum mss. optimis, tribus Florentinis, Perizon. Meoque. In editis debuerat. Mox maxima varietate edd. quaedam et mss.

17. *Ipsum pelagus ante.* Lugd. Bat. pr. et tert. atque Coll. Gronov. prius ipsum pelagus.

18. *Juncto ponte portasset.* Ita scripsimus ex libro Cor. Gualtheri: quam veram esse lectionem alii quoque suspicati sunt. *Vinctum ponte, portasset* Andr. Papius. FABR. — *Et jugum captivitatibus suae, vinctum ponte,* etc. Hæc ab ingenio sunt Andreae Papii, qui in Dionysii Orbe vertendo et castigando tam feliciter versatus est. Editi et scripti partim, *Viucto ponto*, item: *Victo Ponto*; partim *juncto*. Cassæ glandes. LAUR. — In mss. has inveni lectiones, in Perizon., *victo ponto*. Lugd. Bat. pr., sec., quarto et Ultr., Coll. Gronov., *vecto ponte*; in Florent. pr. et sec. ut et Meo, *vincto ponte*. At in Flor. tertio, atque Lugd. Bat. tert. ut et ed. Aug., *juncto ponte*. Ferri hæc lectio, quam amplexi sunt Fabr. et Scrotus, potest, at ingeniosior est Papii, quam si scrivisset Lautius confirmari editionibus Venetis, Parisiensi, atque prima omnium illa, quam curavit

sine loci annique indicio Æneas Vulpes Vicentinus, id haud reticuisse.

19. *Vilissimo.* Tres Lugd. Bat., Meus atque Perizon. cum Coll. Gronov., et vilissimo. Pro servuli eadem Coll. cum Lugd. Bat. pr. et tertio, *servi*, ut et *potentia pro potentia*, cum iisdem insuper habent Lugd. Bat. quart. et ed. Aug.

20. *Cessisset.* Ed. Aug., cessit.

21. *Ac metu ita distabuerunt.* Ed. princeps cum Venetis et Paris., ac metu tubuerunt.

22. *Moribundum sequerentur exercitum.* Lucan. lib. vii. vs. 831,

Jamquo diu volucres, civilia castra secuta,
Conveniunt.

Justinus lib. ii, cap. 43: *Tantaque foeditas morientium fuit, ut viae cadaveribus implerentur, alitesque et bestiae, escæ illecebris sollicitatae, exercitum sequerentur.* Vulturum hanc naturam notat Ælianus lib. ii de Animal. cap. 46: *Και μέντοι και ταῖς στραταιῖς ἴπονται γῆρας, και μάλα μοντικῶς ὅτι γε τίς πόλεμον χωροῦσιν εἰδότες, και ὅτι μάχη πάσα ἐργάζεται νεκροῦς και τοῦτο ἐργωκότες.* *Expeditos in bellum exercitus, praesentione quadam, sequuntur vultures, plane scientes, et quod ad bellum proficiscuntur, et quod omnis pugnae strages edere solet.*

D CAP. XI. — 1. *Olynthum.* De Olyntho Stephanus Byzantinus, Ὀλυνθος, πόλις Θράκης, πρὸς τῇ Σιθωνίᾳ τῆς Μακεδονίας. *Olynthus, urbs Thraciae, prope Sithoniam Macedoniae.* Sita autem fuit in regione Chalcidica prope montem Atho, unde Ὀλυνθὸν Χαλκιδικῆν vocat Thucydides lib. iv, p. 283, et Chalcidenses eandem, etiam post hunc casum, quem Persico bello perpassi sunt, obtinuisse scribit Herodotus lib. viii, cap. 127. Desciverant autem Olynthii, vel de defectione deliberabant, cum a Persis oppressi fuerunt, ut ibidem cap. praeced. narrat Herodotus; qui lib. vii, cap. 122, fecisse cum Persis inuit, quando Persas naves et conmilium narrat sumpsisse ex Torone, Galepso, Sernyla, Micyberna atque Olyntho, quae regio, ejus temporibus, ut addit, Sithonia nuncupabatur. Fuerat jam ante a Philippo Macedone, Amynthæ filio, excisa Olynthus, post grave bellum, quod libera et potens civitas cum

triduo continuo non duorum pugna, sed cædes A
 unius populi fuit. ¹¹ Quarta autem die cum **111**
 videret Leonida undique hostem circumfundi,
 hortatur ¹² auxiliares socios, ut subtrahentes se
 pugnae, in cacumen montis evadant, ac se ad meliora
 tempora reservent: sibi vero cum Spartanis suis
 aliam sortem esse subeundam: plus se patriæ ¹³ de-
 bere quam vitæ. Dimissis sociis, Spartanos admonet,
 de gloria plurimum, de vita nihil sperandum: neque
 exspectandum, vel hostem, vel diem, sed occasione
 noctis perumpenda castra, ¹⁴ commiscenda arma,
¹⁵ conturbanda agmina ¹⁶ fore. Nusquam victores
 honestius, quam in castris hostium ¹⁷ perituros.
 Persuasi igitur mori malle, in ultionem futuræ mor-
 tis armantur, tamquam ipsi interitum suum ¹⁸ et
 exigent et vindicarent. Mirum dictu, ¹⁹ sexcenti B
 viri castra sexcentorum millium irrumpunt. Tumul-
 tus totis castris oritur. Persæ quoque ipsi Spartanos
 adjuvant ²⁰ mutuis cædibus suis. Spartani, quæren-
 tes regem, nec inveniunt: cædunt sternuntque
 omnia, castra pervagantur universa, et inter densas
 strues corporum raros homines vix sequuntur.
²¹ Victores sine dubio, nisi mori elegissent. Prælium
 a principio noctis in majorem diei partem tractum:

HAVERCAMPI NOTÆ.

Sensus enim est, ita conferta stetisse hostium
 agmina, ut condensata occisorum corpora locum
 cadendi in terram non habuerint, sed steterint sibi
 invicem innixa, nullo vitali motu adjuta.

11. *Quarta*. Vulgati plures, *quarto*. Sed *quarta*
 habet Justinus cum Vinc. Bell. edd. et mss. qui-
 busdam Orosii. Pro *hostem* Vincentius scribit *hostes*.

12. *Auxiliares socios* Ed. Aug., Coll. Gronov. et
 mss. Lugd. Batt. pr., tert., quart., *auxiliiatores socios*,
 sec., *auxiliarios socios*. Perizon., *auxiliares socios*
suos. Justinus simpliciter *socios* habet. Mox *evaderent*
 et *conservarent* Lugd. Batt. pr., tert. quart., cum Col.
 Gronov.

13. *Debere*. Lugd. Batt. pr. et quart., *parcere*, sed
 in pr. supereribitur *parcere* in Coll. Gronov. utrum-
 que sic exstat *debere parcere*.

14. *Commiscenda*. Cod. Longob., *conmiscenda*.
 Coll. Gronov., *permiscenda*.

15. *Conturbanda agmina fore*. Quod, *fore*, hic in
esse, mutant, id equidem a Vallensibus factum
 credo, quasi vero optimi scriptores ita non sint
 locuti, atque adeo parens linguæ Latinæ, M. Tullius,
 non dixerit: *Quasi divinarem fore mihi aliquando*
expetendum studium tuum, etc. FABR.

16. *Fore*. Sic reposuit Bolsuinge cum Fabricio et
 Scotto, consentientibus mss. omnibus et ed. Aug.,
 nam *esse* habent reliquæ.

17. *Perituros*. Lugd. Batt. tres cum Meo et Peri-
 zon., *esse perituros*, quod languidum neque a Justino,
 quem sequitur Orosius, profectum.

18. *Et exigent*. Delent et ed. Aug. et mss. duo
 Lugd. Batt. Mox *exoritur pro oritur* Lugd. Batt. pr.
 et ipsos pro ipsi Lugd. Batt. sec. et Ultr.

19. *Sexcenti viri castra*. Verba sunt Justinii. Diod.
 scribit Leonidam secum habuisse, οὐ πλείους τῶν
 πεντακοσίων, id est, non amplius quingentos. FABR.

20. *Mutuis cædibus suis*. Lugd. Batt. sec., Ultr. et
 Coll. Gronov., *mutuis in se cædibus suis*.

21. *Victores sine dubio*. In vulgatis libris additur,
 non essent, quod in nullis manuscriptis invenio.
 FABR.

22. *Campumque crasso*, etc. Ed. pr. Paris. et
 Venetæ, *campumque crassum et semigelatum sanguine*
palpitando lapsus et mortuus est. Lugd. Batt. pr., tert.,

ad postremum vincendo fatigati, ubi quisque eorum,
 deficientibus membris, visus est sibi mortis suæ
 ultione satiatus, ibi inter impedimenta cadaverum,
112 ²² campumque crasso et semigelato sanguine
 palpitantem, ²² lapsus et mortuus est.

CAPUT X.

Xerxem Themistocles, dux Atheniensium, bello excepit.
Dein, cum Ionas ab eo alienasset, fugat.

Xerxes, bis victus in terra, ¹ navale prælium pa-
 rat. Sed Themistocles, dux Atheniensium, cum intel-
 lexisset Ionas (quibus dum auxilium superiore
 bello præbet, in se Persarum impetum verterat) in
 auxilium Xerxis instructam classem deducere, sol-
 licitare eos parti suæ, ² hostique subtrahere statuit.
 Et, quia colloquendi facultas negabatur, locis, ³ qui-
 bus Ionas accessuri navibus videbantur, ⁴ proponi
 symbolos, ⁵ saxisque affigi jubet, socios quondam et
 participes periculorum, ⁶ nunc autem injuste agen-
 tes, apta increpatione corripiens, atque ad an-
 tiquorum **113** jura fœderum religiosa adhortatione
 persuadens: præcipueque admonens, uti commissio
 prælio cedentium vice inhibeat remos, ⁷ seseque
 bello auferant. Igitur rex, partem navium sibi deti-

quart., *campum quoque crasso*, etc.

23. *Lapsus est mortuus est*. Lugd. Batt. sec. et
 quart., *lapsusque et mortuus est*. Verum omnes editi,
 exceptis pr., Venetis et Paris., exhibent *lassus, lapsus*
 et *mortuus est*. Omnesque libri mss., exceptis Lugd.
 Batt. secundo, Meo atque Coll. Gronov., eodem modo
 scribunt. Prorsus inepte, *lassus* enim ex varia lectione
 verbi *lapsus* primo formatum, deinde utroque verbo,
 pro more, in mss. posito, ascitum fuit.

CAP. X.—1. *Navale prælium parat*. De prælio na-
 vali, quod hoc capite describitur, consule Herodotum
 libro octavo, Æschylum Πέρσαις, Diodor. undecimo,
 Plutarch. in Themistocle, et alios. FABR.

2. *Hostique*. Lugd. Batt. tert. cum ed. Aug. et Coll.
 Gronov., *Hostibusque*.

3. *Quibus*. Edd. nonnullæ, *ad quæ*.

4. *Proponi symbolos*. *Symbolos* non *symbola* libri
 veteres, quomodo est etiam in impressis Justinii libris.
 Plautus Bacch.: *eo præsentem homini extemplo ostendit*
symbolum, quem tute dederas ad eum. Apud Herod.
 de Themistocle est, ἐτάμνων ἐν τοῖσι λίθοισι γράμ-
 ματα, etc. Plutarchus, Ἐνεχάρατι κατὰ τῶν λίθων
 ἐπιφανῆ γράμματα τοὺς μὲν εὐρίσκειν ἀπὸ τύχης τοὺς
 δὲ αὐτὸς ἰσθᾶς περὶ τὰ ναύλοχα δὲ τὰς ὑδρείας, i. e. *lit-
 teras perspicuas lapidibus insculpebat, quorum alios casu*
offendebat, alios ipse ad stationes et aquationes collo-
cabat. FABR.

5. *Saxisque*. Lugd. Batt. pr. et quart., *proponi*
symbolos funiculis, saxisque, etc.

6. *Nunc autem injuste agentes*. Sic Herod. ἄδικος
 ἴωνες, οὐ ποιῆτε δίκαια, *Ionas, injuste agitis*. Verum
 in nostris manuscriptis est, *injuste desides*. FABR.—
 Sic quoque præter ed. Aug. tres Florentini, unus
 ex Lugd. Batt. videlicet sec. (quart. *insistentes scri-*
bit) Periz., Meus atque Ultr. habent. Ex increpatione
 tamen, quæ apud Justinum invenitur, patet non *in-*
juste desides, sed *injuste agentes* scribendum esse;
 eamque lectionem servant Lugd. Batt. pr. et tert.
 cum Coll. Gronov. et perisque editis.

7. *Seseque*. Copulam que non agnoscit Meus. Mox
 ed. Aug. legit, *Xerxes igitur rex*. Mss. aliquot de-
 lent *rex*, et pro *spectator* habent *expectator* aliqui
 ex mss., sicut aliquanto post *expectaretur* pro *spect-*
aretur, familiari errore.

stantior factus hostis successu felicitatis, invasit. A Xerxes bello in Græcia infelicitè gesto, contemptibilis suis factus, ¹⁷ per Artabanum, præfectum suum, in regia circumventus, occiditur. O tempora ¹⁸ desiderio et recordatione dignissima! O dies illos inoffensæ serenitatis, qui nobis ¹⁹ veluti e tenebris respiciendi proponuntur, quibus, brevissimo intervallo, de visceribus unius regni decies novies centena millia virorum, tribus proximis regibus, tria bella rapuerunt: ut taceam de infelicissima tunc Græcia, quæ totum hunc, ²⁰ de quo **118** nunc hebescimus, numerum moriendo superavit. Leonida, ille clarissimus Lacedæmoniorum, in bello isto adversus Xerxem, quod supremum ipsi atque hostibus fuit, cum ²¹ sexcentis suis famosissima illa incitamenta dixisset: ²² *Prandete, tamquam apud inferos conaturi*, auxiliariis tamen, quos excedere bello jubebat, misericorditer suasit, ut se ad meliora tempora reservarent. Ecce ²³ cum ille promisit ²⁴ futura meliora, isti asserunt meliora præterita, quid aliud colligi datur, utroque in suis detestante præsentia, nisi aut semper bona esse, sed ingrata, ²⁵ aut nunquam omnino meliora?

CAPUT XII.

Roma gravi pestilentia, bellis intermissis, direxata.

HAYERCAMPI NOTÆ.

17. *Per Artabanum*. Artabanus Xerxem interfecit anno ante olympiadem septuagesimam nonam, ut scribit Diodorus. FABR.

18. *Desiderio et recordatione*. Ed. Aug. desiderata C et memoria dignissima.

19. *Veluti e tenebris*. Lugd. Bat. pr., tert., quart. et Coll. Gronov. legunt, *O dies illos inoffensæ virtutis, qui nobis, veluti serenitates, e tenebris respiciendi proponuntur*.

20. *De quo nunc hebescimus*, Ed. Aug., *de quo nunc erubescimus, numerum*. Quæ lectio contemnenda non videtur. Pudet, inquit, querulos de nostris temporibus, fateri illius temporis miserias et pericuntium innumerabilem multitudinem. Si *hebescimus* placet, accipi debet pro stupemus.

21. *Sexcentis suis*. Deest posterior vox in Venetis, Paris. et prima ed.

22. *Prandete, tamquam apud inferos*. Hoc apophthegma refertur a Plutarcho et M. Tullio lib. i Tusc. FABR. — Subjungunt inquit post *prandete* Lugd. Bat. quatuor et Coll. Gron. *Mox auxiliatoribus pro auxiliariis iterum* mss. aliquot et editi.

23. *Cum ille promisit*. Cod. Perizon., iste. Ultr. D promiserit.

24. *Futura meliora, etc.* Pro isti asserunt edd. prima, Paris. et Venetæ habent *istiquæ asserunt*. At Lugd. Bat. aliquot cum Coll. Gronov. sic locum constituunt, *Ecce, cum ille promisit futura meliora tempora, isti asserunt meliora præterita et majora*.

25. *Aut nunquam omnino meliora*. Contra omnes libros mss. quos decem numero consului, contra Coll. quoque Gronovianam et cod. seu ed. Augustanam editi hic *futura* inculcarunt, legentes, *aut nunquam omnino futura meliora*.

CAP. XII. — 1. *Sicut se quondam effervescentia*. Cod. Long., *sicuti*. Meus delet *se*. Lugd. Bat. pr. cum quarto et Coll. Gronov. primam syllabam in *effervescentia*. Pro ipsis habet ipsa ed. Aug.

2. *Referantur, Cogitabam scribendum referentur, antequam consuleus meum cod. ibi referantur scri-*

De bello exsulum et fugiis: orum, item Æquorum et Volscorum.

At Romæ, ut ad id tempus redeam unde digressus sum (nam enim intervallo miseram ad alios transire compellor, sed, ¹ sicut se quondam effervescentiæ ubique mala ipsis actibus colligarunt, ita etiam permixta ² referantur: nobis quippe conferre inter se tempora **119** orbis, non cujusquam partis ejus laboribus insultare propositum est): Romæ ergo, post Urbem conditam ³ anno ccxc suspensæ ad modicum bello, gravis pestilentia, quæ semper ibi raræ inducias aut factas intercepit, aut ut fierent coegit, per universam civitatem violenter incanduit, ut merito ⁴ præcedente prodigio cælum ardere visum sit, quando caput gentium tanto morborum igne flagravat. Nam eo anno ⁵ Æbutium et Servilium, ambos consules, pestilentia ⁶ consumpsit, militares copias plurima ex parte confecit: multos nobiles, præcipueque plebem sæda tæbe delevit: ⁷ quamvis etiam superiore quarto anno oborta jam lues, eundem populum depopulata sit. ⁸ Proximo dehinc anno cives exules, servique fugitivi, duce Herdonio, viro Sabino, invaserunt, ⁹ incenderuntque Capitolium: ubi fortissime quidem, Valerio consule et imperatore, obstitere juniores: sed adeo atrox et grave discrimen prælii fuit, ut ipse quoque consul Valerius ibi fuerit occisus, et in-

ptum inveni. Vulgati referuntur, ut et mss. aliqui.

3. Anno ccxc. Sic recte hic numerus descriptus est in manuscriptis, cum vulgo mendose sit impressum, cclx. Nam etiam in antiquis Fastis Romanis, annus, quo P. Servilius Priscus et L. Æbutius Elua coss. fuerunt, post Urbem conditam ccxc numeratur. De gravissima hac peste Livius libro tertio et Dionysius libro nono, ubi scribit eam cœpisse ad K. Septembr. ac toto illo anno durasse. FABR. — Mendosus ille numerus in omnibus edd. ante Fabricianas invenitur; neque discrepant, nisi quod Aug. numerum uno anno augeat. In tribus Florentinis verus numerus sic exprimitur, *ccmo nongmo* in cod. Longob. seu primo, *ducentesimo nonagesimo* in duobus reliquis, numerumque hunc mss. omnes servant. Errorem librariorum castigavit dudum Pighius in Annal. tom I, p. 423.

4. *Præcedente prodigio*. In ed. Aug. additur *vel signo*. Id cum in aliis cod. degenerasset in *regno*, pr. et quart. Lugd. Bat. cum Coll. Gronov. utrumque expresserunt *præcedente regno, præcedente prodigio*.

5. *Consumpsit*. Cod. Perizon., *absumpsit*.

6. *Quamvis etiam*. Unus ex Lugd. Bat. cum Ultr., *quamvis jam etiam*.

7. *Proximo dehinc anno*. Appianus Herdonius Capitolium occupavit P. Valerio Poplicola, C. Claudio coss. anno ccxciii. Historia est apud Livium et Dionysium libro decimo. FABR. — In omnibus mss. *Herbonio* vel *Erbonio* scribitur.

8. *Incenderuntque Capitolium*. Capitolium hoc tempore conflagrasse nemo tradit: quare puto contra fidem etiam librorum, legendum, *incenderunt*. FABR. — In margine cod. Longob., *Herbonius vir Sabinus, cum servis incendit Capitolium, et Valerium occidit consulem*. Ex capitolio, quod occupaverant, dejecti fuerunt a Valerio, qui ibidem pugnavit cecidit. Adde, præter alios, Augustinum de Civitate Dei lib. iii, cap. 47.

Græciæ oppidum, * expugnavit. Athenienses varia ³ sollicitatione adducere in spem pacis ⁴ aggressus, ubi inexpugnabilem eorum libertatem videt, ⁵ incensa urbis parte, in Bœotiam omnem belli apparatus ⁶ deducit. Illuc quoque eum centum millia Græcorum insecuta sunt, et, commisso sine mora prælio, ⁷ Mardonium, deletis copiis ipsius, ⁸ velut e naufragio nudum, cum paucis fugere compulerunt: castra ⁹ regiis opibus referta ceperunt, non parvo quidem antiquæ industriæ damno. Nam post ¹⁰ hujus prædæ divisionem, aurum Persicum prima ¹¹ Græciæ virtutis corruptio fuit. Urget igitur ¹² inceptus miseros extrema perditio. Nam forte

eodem die, quo in Bœotia Mardonii copiarum deletæ sunt, pars Persici exercitus in Asia ¹³ sub monte Mycale navali prælio dimicabat. Ibi novus repente rumor ¹⁴ utriusque classis et populi implevit ¹⁵ aures, Mardonii extinctas copias Græcos existisse victores. Mira divini iudicii ordinatio, in Bœotia, oriente sole, bellum fuisse commissum, ¹⁶ in Asia, meridianis horis sub eodem die, tantis spatiis maris terræque interjacentibus, nuntiatum! ¹⁶ cui rumori vel maxime astipulatum est, quod Persas, audita clades sociorum, primum dolore, dehinc desperatione correptos, nec bello expeditos, nec fugæ habiles reddidit. Atque ita consternatos profligatosque, con-

HAVERCAMPI NOTÆ.

potentissimo illo rege gesserat. Quo tempore, et a quibus restituta fuerit, non invenio, Persæ non destruxerunt, sed, cæsis incolis, novos introduxerunt. Unde supersunt hodie etiamnum nobilissimæ istius urbis nummi, atque ex duobus sequentibus unum

2. *Expugnavit.* Sequitur Orosius Justinum. Herodotus autem lib. viii scribit, Olynthum non a Mardonio sed altero præfecto Artabazo expugnatam esse. FABR.

3. *Varia sollicitatione.* Lugd. Bat. p., *vana.* Sed pluribus modis constantiam Atheniensium frustra tentavit Mardonius.

4. *Aggressus.* Lugd. Bat. omnes cum Perizon., Ultr. et Coll. Gronov. atque primis aliquot edd. addunt *est.* Mox vidit pro *videt* ed. Aug.

5. *Incensa urbis parte.* Partem illam intelligit, quam Athenienses jam reardificare cœperant, auctore Justino. Herodotus et Diodorus scribunt, Mardonium, incensis Athenis, evertisse quicquid murorum ædiumque tam sacrarum quam profanarum reliquum erat. FABR.

6. *Deducit.* Perizonianus codex, *ducit.* Edd. quædam vet., in omnem Bœotiam pro in Bœotiam omnem.

7. *Mardonium deletis copiis ipsius, etc.* Vereor equidem ne Justinus, in sua Epitoma deceptus, cum ea quæ Artabazo tribuenda erant, ad Mardonium retulerit, Orosium quoque in errorem induxerit. Nam Artabazum aufugisse, Mardonium in pugna ad Plataas cecidisse, Herodotus, Diodorus, Plutarchus, alique omnes scribunt. Pausanias lib. i ait, Mardonium a Spartano milite interfectum fuisse. Interfectorem Herodotus lib. ix, *Ἀδώνηστον*, Plutarchus in Aristide *Ἀρόμνηστον* nominat. Verum ab his dissentit Ctesias, qui Mardonium accepto vulnere fugisse tradit, ac deinde a Xerxe missum ad spoliandum Apollinis templum magna vi grandinis oppressum interisse. Eum igitur Justinus et Orosius sequuntur. FABR.

8. *Velut e naufragio.* Tres Lugd. Bat. cum Coll. Gronov., *veluti de naufragio.*

9. *Regiis.* Tres Lugd. Bat., *reges.*

10. *Hujus prædæ.* Sic repositi ex cod. Longobardico, astipulantibus septem aliis mss. Vulgati *istius prædæ.*

11. *Græciæ virtutis.* Defendunt hanc lectionem cum ed. princeps, iisque quæ illam secutæ sunt, atque

argenteum servat Gaza Fridericiana, Dianæ et Jovis cultu conspicuum, et propter scripturam ΟΑΟΝΤΙΩΝ notabilem. Alterum æreum suppeditat Goltzius B communionem et concordia Toroneorum atque Olynthiorum (erant autem urbes vicinæ), insigne.

Aug. tres codd. Florentini et tres item Lugd. Bat. cum Ultr. et Coll. Gronov. atque Viuc. Bellovacense. *Græcæ virtutis* malunt mss. Lugd. Bat. sec., Perizon. et Meus cum edit. Hittorp. et Bolsuing.

12. *Inceptus.* Ed. Aug. et ms. Flor. tert. *mendose, inceptos;* sicuti mox prima et illam secutæ, *quo in Bœotiam Mardonii copiarum deletæ sunt.* Atque deum sub mœnibus *Michales.*

13. *Sub monte Mycale.* *Ἐν Μυκάλῃ τῆς Ἰωνίης,* est apud Herodotum libro ultimo, ubi historia pluribus describitur, sicut et apud Diodorum libro undecimo. Lege præterea Thucydidem libro primo. FABR.

14. *Aures.* Glossam *audientes* addunt Lugd. Bat. pr., tert. et quart. cum Coll. Gronov.; *opes* pro *copias* Lugd. Bat. pr.

15. *In Asia, meridianis horis.* Herodotus. *Τὸ μὲν ἐν Πλαταιῶσι πρῶτ' ἔτε τῆς ἡμέρας ἐγένετο, τὸ δὲ ἐν Μυκάλῃ, περὶ δειλῶν,* id est *res ad Plataas matutino tempore gesta est, ad Mycalen vespertino.* Orosius Justinum sequitur. FABR.

16. *Cui rumori vel maxime astipulatum est.* Sic exhibent edd. princeps, Paris., Venetæ, Hittorp. et Bolsuing. At Augustana. *Qui rumor ei rei vel maxime astipulatus est.* Quod receperunt Fabricius et Scottus, atque plures ex mss. confirmare videntur; *ei* tamen delet Meus, et in Florr. primo et tert. est *qui rumore vel maxime rei astipulatus est;* in sec. rus (sic) *more,* etc., ut in pr. Si vulgatum velimus amplecti, sensus est, qui rumor ei rei, id est, divini iudicii ordinationi, astipulatus est. Verum ego malui veterem reducere lectionem, quia videtur magis commode fluere oratio, præsertim si pro *clade* (prouti omnes exhibent) scribamus *clades,* quod omnino videtur poscere sensus, atque miror alicui in mentem non venisse. Nisi enim hanc admittamus emendationem, nullum verbum, nulla vox in iis quæ præcedunt occurrit, cui convenienti quæ sequuntur, *nec bello expeditos,* etc., *reddidit.* Id enim fecit *audita clades sociorum,* pro quo melius potuerat scribere *Orosium suorum;* nam Persæ fuerunt, qui in Græcia perierunt, sicuti et hic Persæ, qui certamine navali victi fuerunt.

stantior factus hostis successu felicitatis, invasit. A Xerxes bello in Græcia infelicitè gesto, contemptibilis suis factus, ¹⁷ per Artabanum, præfectum suum, in regia circumventus, occiditur. O tempora ¹⁸ desiderio et recordatione dignissima! O dies illos inoffensæ serenitatis, qui nobis ¹⁹ veluti e tenebris respiciendi proponuntur, quibus, brevissimo intervallo, de visceribus unius regni decies novies centena millia virorum, tribus proximis regibus, tria bella rapuerunt: ut taceam de infelicissima tunc Græcia, quæ totum hunc, ²⁰ de quo **118** nunc hebescimus, numerum moriendo superavit. Leonida, ille clarissimus Lacedæmoniorum, in bello isto adversus Xerxem, quod supremum ipsi atque hostibus fuit, cum ²¹ sexcentis suis famosissima illa incitamenta dixisset: ²² *Prandete, tamquam apud inferos cœnaturi*, auxiliariis tamen, quos excedere bello jubebat, misericorditer suasit, ut se ad meliora tempora reservarent. Ecce ²³ cum ille promisit ²⁴ futura meliora, isti asserunt meliora præterita, quid aliud colligi datur, utroque in suis detestante præsentia, nisi aut semper bona esse, sed ingrata, ²⁵ aut numquam omnino meliora?

CAPUT XII.

Roma gravi pestilentia, bellis intermissis, divexata.

HAVERCAMPI NOTÆ.

17. *Per Artabanum*. Artabanus Xerxem interfecit anno ante olympiadem septuagesimam nonam, ut scribit Diodorus. FABR.

18. *Desiderio et recordatione*. Ed. Aug. desiderata C et memoria dignissima.

19. *Veluti e tenebris*. Lugd. Bat. pr., tert., quart. et Coll. Gronov. legunt, *O dies illos inoffensæ virtutis, qui nobis, veluti serenitates, e tenebris respiciendi proponuntur*.

20. *De quo nunc hebescimus*, Ed. Aug., *de quo nunc erubescimus, numerum*. Quæ lectio contemnenda non videtur. Pudet, inquit, querulos de nostris temporibus, fateri illius temporis miseras et perennium innumerabilem multitudinem. Si *hebescimus* placet, accipi debet pro stupemus.

21. *Sexcentis suis*. Deest posterior vox in Venetis, Paris. et prima ed.

22. *Prandete, tamquam apud inferos*. Hoc apophthegma refertur a Plutarcho et M. Tullio lib. 1 Tusc. FABR. — Subjungunt inquit post *prandete* Lugd. Batt. quatuor et Coll. Gron. *Mox auxiliatoribus pro auxiliariis* iterum mss. aliquot et editi.

23. *Cum ille promisit*. Cod. Perizon., iste. Ultr. D promiserit.

24. *Futura meliora, etc.* Pro isti asserunt edd. prima, Paris. et Venetæ habent istique asserunt. At Lugd. Batt. aliquot cum Coll. Gronov. sic locum constituunt, *Ecce, cum ille promisit futura meliora tempora, isti asserunt meliora præterita et majora*.

25. *Aut numquam omnino meliora*. Contra omnes libros mss. quos decem numero consului, contra Coll. quoque Gronovianam et cod. seu ed. Augustanam editi hic *futura* inculcarunt, legentes, *aut numquam omnino futura meliora*.

CAP. XII.—1. *Sicut se quondam effervescentia*. Cod. Long., *sicuti*. Meus delet *se*. Lugd. Bat. pr. cum quarto et Coll. Gronov. primam syllabam in *effervescentia*. Pro ipsa habet ipsa ed. Aug.

2. *Referantur, Cogitabam scribendum referentur*, antequam consuleus meum cod. ibi *referantur scri-*

De bello exsulum et fugi:orum, item Æquorum et Volscorum.

At Romæ, ut ad id tempus redeam unde digressus sum (n x, u) enim intervallo miseram ad alios transire compellor, sed, ¹ sicut se quondam effervescentiæ ubique mala ipsis actibus colligarunt, ita etiam permixta ² referantur: nobis quippe conferre inter se tempora **119** orbis, non cujusquam partis ejus laboribus insultare propositum est): Romæ ergo, post Urbem conditam ³ anno ccxc suspensæ ad modicum bello, gravis pestilentia, quæ semper ibi raras inducias aut factas intercepit, aut ut fierent coegit, per universam civitatem violenter incanduit, ut merito ⁴ præcedente prodigio cælum ardere visum sit, quando caput gentium tanto morborum igne flagravat. Nam eo anno ⁵ Æbutium et Servilium, ambos consules, pestilentia ⁶ consumpsit, militares copias plurima ex parte confecit; multos nobiles, præcipueque plebem fœda tæbe delevit: ⁷ quamvis etiam superiore quarto anno oborta jam lues, eundem populum depopulata sit. ⁸ Proximo dehinc anno cives exules, servique fugitivi, duce Herdonio, viro Sabino, invaserunt, ⁹ incenderuntque Capitolium: ubi fortissime quidem, Valerio consule et imperatore, obstitere juniores: sed adeo atrox et grave discrimen prælii fuit, ut ipse quoque consul Valerius ibi fuerit occisus, et in-

ptum inveni. Vulgati referuntur, ut et mss. aliqui.

3. Anno ccxc. Sic recte hic numerus descriptus est in manuscriptis, cum vulgo mendose sit impressum, cclx. Nam etiam in antiquis Fastis Romanis, annus, quo P. Servilius Priscus et L. Æbutius Elua coss. fuerunt, post Urbem conditam ccxc numeratur. De gravissima hac peste Livius libro tertio et Dionysius libro nono, ubi scribit eam cœnisse ad K. Septembr. ac toto illo anno durasse. FABR.—Mendosus ille numerus in omnibus edd. ante Fabricianas invenitur; neque discrepant, nisi quod Aug. numerum uno anno augeat. In tribus Florentinis verus numerus sic exprimitur, *ccmo nongmo* in cod. Longob. seu primo, *ducentesimo nonagesimo* in duobus reliquis, numerumque hunc mss. omnes servant. Errorem librariorum castigavit dudum Pighius in Annal. tom I, p. 123.

4. *Præcedente prodigio*. In ed. Aug. additur *vel signo*. Id cum in aliis cod. degenerasset in *regno*, pr. et quart. Lugd. Bat. cum Coll. Gronov. utrumque expresserunt *præcedente regno, præcedente prodigio*.

5. *Consumpsit*. Cod. Perizon., *absumpsit*.

6. *Quamvis etiam*. Unus ex Lugd. Bat. cum Ultr., *quamvis jam etiam*.

7. *Proximo dehinc anno*. Appianus Herdonius Capitolium occupavit P. Valerio Poplicola, C. Claudio coss. anno ccxciii. Historia est apud Livium et Dionysium libro decimo. FABR.—In omnibus mss. *Herbonio* vel *Erbonio* scribitur.

8. *Incenderuntque Capitolium*. Capitolium hoc tempore conflagrasse nemo tradit: quare puto contra fidem etiam librorum, legendum, *incenderunt*. FABR.—In margine cod. Longob., *Herbonius vir Sabinus, cum servis incendit Capitolium, et Valerium occidit consulem*. Ex capitolio, quod occupaverunt, dejecti fuerunt a Valerio, qui ibidem pugnant cecidit. Adde, præter alios, Augustinum de Civitate Dei lib. III, cap. 17.

dignam de servis victoriam insuper etiam sua morte fœdaverit. ⁹ Sequitur annus, in quo cum victo exercitu consul obsessus est. Nam Minucium consulem, congressum prælio, Æqui Volscique superarunt: et fugientem, ¹⁰ in Algido fame ferroque cincterunt: actumque infeliciter **120** foret, ni Quinctius Cincinnatus, præcipuus ille dictator, ¹¹ arctam obsidionem oppresso hoste solvisset: qui repertus ¹² ruri, ab aratro accessus ¹³ ad fasces, sumpto honore, instructoque exercitu, mox victor effectus, ¹⁴ jugum boum ¹⁵ Æquis imposuit, victoriamque quasi stivam tenens, subjugatos hostes ¹⁶ præ se primus egit.

CAPUT XIII.

Fames et pestilentia Romæ. Potestas consulum in decemviros translata, perniciosæ reipublicæ. Crebri in Italia terræmotus. Fidenatum bellum.

¹ Anno, qui proximus trecentesimo ab Urbe condita fuit, dum legati ad Athenienses propter Solonis leges ² deferendas missi expectantur, arma Romana fames pestilentiaque compescuit. ³ Ipso autem trecentesimo anno, hoc est, ⁴ olympiade nonagesi-

HAVERCAMPI NOTÆ.

9. *Sequitur annus.* Is annus consules habuit L. Minucium et C. Nautium. De Quinctio Cincinnato plena sunt omnia monumenta. FABR.

10. *In Algido.* Venetæ edd. cum prima et Parisiensi, in *Algidum*.

11. *Arctam obsidionem.* Vulgati *arctatam*; at recte edd. pr. Paris. et Venetæ *arctam*, idemque voluerunt codd. Lugd. Batt. pr. et tert. scribentes cum C. Coll. Gron. *ortam*.

12. *Ruri.* Poscit id Latinitas, sed mss. omnes, in *rure*, forte scripsit *repertus rure*.

13. *Ad fasces.* Edd. quædam vet. *ad imperii fasces*.
14. *Jugum boum*, etc. Hunc locum Diaconus Eutropianæ historiæ inseruit. FABR.

15. *Æquis.* Deest in Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. Intolerabili vero errore in omnibus, nulla excepta, editionibus legitur *equis*.

16. *Præ se primus egit.* Edd. quædam primæ, *per se egit primus*. August., *præ se missos primus egit*.

CAP. XIII. — 1. Anno qui proximus trecentesimo. Annum ab Urbe condita ccxcix intelligit, cons. Sp. Tarpeio, et A. Aterio, quibus legatos in Græciam missos fuisse præter Livium et Dionysium Cassiodorus scribit.

2. *Deferendas.* Flor. pr., *transferendas*. Pro *compescuit* Lugd. Bat. pr., *consumpsit*.

3. *Ipso autem tricesimo.* Consulare imperium ad decemviros translatum esse anno ab Urbe condita ccc altero, Livius et Eutropius scribunt, cccii auctores Fastorum Roman. Eusebius et Solinus. FABR.

4. *Olympiade.* xcvi. Varietatem numeri ab aliis notatam reliqui. In duobus manuscriptis xcv inveni, in tertio xxc. Cum Orosius Eusebium in hac re fere auctorem sequatur, qui decemvirum creationem confert in olympiadem xxcii: vide num ita hic quoque scribendum sit. Dionysio decemviri creati sunt olympiadis xxxcii anno secundo. Diodorus libro duodecimo: olympiade octogesima quarta. FABR.

5. *Imperii insignibus.* Ed. Aug. et mss. ad unum omnes, *imperatoris insignibus*, quod etiam in Vincentio Bellovacensi invenitur.

6. *Ablegata religione consulum.* Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov., *obligata* scribunt. Ed. Aug., *obligataque*, Meus, *abnegata*. Sed Vincentius Bellovacensis in Speculo suo *oblitterata* exhibet.

7. *Plurima.* Ex compendio scribendi error natus

ma quinta, potestas **121** consulum decemviris tradita, constituendarum legum Atticarum gratia magnam perniciem Reip. invexit: nam primus ex decemviris, cedentibus cæteris, solus Appius Claudius sibi continuavit imperium: statimque aliorum conjuratio subsecuta est, ut, more contempto, quo insigne imperii penes unum, potestas autem communis erat, omnes omnia propriis libidibus agerent. Itaque inter cætera, quæ insolentissime cuncti præsumebant, repente singuli cum duodenis fascibus cæterisque ⁶ imperii insignibus processerunt: et, novo improbæ ordinationis incepto, ⁷ ablegata religione consulum, emicuit agmen tyrannorum, duabus tabulis legum ad decem priores additis, agentes insolentissimo fastu ⁷ plurima, die, quo deponere magistratus mos erat, cum iisdem insignibus processerunt. ⁸ Maxima etiam ⁹ Appii Claudii libido auxit invidiam, qui, ut Virginie virgini stuprum inferret, prius servitutis causam intulit; quamobrem ¹⁰ adactus Virginius pater dolore libertatis, et pudore dedecoris, protractam ad servitatem filiam, in conspectu populi ¹¹ pius parricida prostravit: qua

in Lugd. Bat. quarto et apud Vinc. Bellov. apud quos *prima* (in ed. Aug. *primo*) scribitur, ut cum sequenti die conjungatur.

8. *Maxima*, etc. *Maximam* tres Florentini, duo Lugd. Batt., Perizon., Coll. Gronov. et Vinc. Bellov. scribunt. *Maximam* quoque exhibet ed. Aug. quasi *maximam invidiam* vocaret Orosius, quod perpetuum facerent magistratum qui erat annuus, et illum pro voluntate sua administrarent. Ego puto rescribendum esse *maxime*. Vulgati *maxima* cum *libidine* conjungunt.

9. *Appii Claudii libido.* Nota res est ex Dionysii libro undecimo, Diodori duodecimo, Livii tertio, Eutropii primo. FABR.

10. *Adactus Virginius pater.* Legitur et *adductus*. Cicero libro secundo De Finibus: *L. Virginius, sexagesimo anno post libertatem receptam, Virginiam filiam sua manu occidit, potius quam ea Appii Claudii libidini, qui tum erat summus in imperio, dederetur*. FABR.

11. *Pius parricida.* Locutio similis apud Ovidium in Ili. vs. 311:

Aut pia, te cæso, dicatur adultera, sicut

Qua cecidit Leucon vindice, dicta pia est.

Ad cujus loci intellectum ascriptum ab interprete fuit, *Leucon, unus ex Ponti regibus, Spartacum, fratrem suum, interfecit, provocatus ab uxore sua, quam cum vellet adulterari Leucon, ab eo interfectus est, unde Arion,*

Leucon occidit fratrem pro conjuge, eumque

Conjux: sic causa cædis utrisque fuit.

Lusus in his vocabulis inscriptionem antiquam mihi in memoriam revocat, in qua mulier quæ nimia (pro nimium) pia fuisse dicitur, facta impia legitur. Illi ut aliquam lucem adfundam, ex eleganti Jacobi Sponii libello, qui inscribitur *Recherche des antiquités et curiosités de la ville de Lyon*, p. 86, eandem hic subjiciam, ita se habet:

D. M.

ET MEMORIÆ

ETERNÆ

SUTIÆ ANTHIDIS

QUÆ VIXIT ANNIS XXV.

M. IX. D. V. QUÆ DUM

NIMIA PIA FUIT FACTA

EST INPIA ET ATTIO PRO

populus necessitatis atrocitate **122** permotus et periculo libertatis admonitus, montem Aventinum occupavit armatus. Nec tueri libertatem armis ¹² destitit, nisi postquam se conjuratorum conspiratio ipsis quoque honoribus abdicavit. Tertia et quinta post centesimam ¹³ olympiade, per totum fere annum tam crebri, tamque etiam graves in Italia terræmotus fuerunt, ut de innumeris quassationibus ac ruinis villarum oppidorum ¹⁴ assiduis Roma nuntiis fatigaretur. Deinde ¹⁵ ita jugis ¹⁶ et torrida siccitas fuit, ut præsentis tunc futurique anni spem gignendis terræ fructibus ¹⁷ abnegarit. ¹⁸ Iisdemque temporibus, ¹⁹ cum Fidenates hostes, maximorum **123** auxiliorum manu stipante, terribiles Romanis arcibus imminerent, ²⁰ Æmilius, tertium dictator, magnam mali molem ipsis Fidenis vix captis depulit, et sanavit: ²¹ tanta in ipsis erat malorum animorumque contentio, ut vel ²² domesticas clades superfusa forinsecus bella oblitterarent: vel, post damna bellorum, inducias relaxatas diversæ pestes, celo terraque excandescentes, incessabili infectione corrumpent.

CAPUT XIV.

De Sicilia imperio, rebusque in ea gestis.

¹ Sicilia, ² ab initio patria Cyclopum, et post eos

HAVERCAMPI NOTÆ.

BATIOLO CERIALIUS CALISTIO CONJUX ET PATER ET SIBI VIVUS PONENDUM CURAVIT ET SUB ASCIA DEDICAVIT.

Mulieri huic, ut et filio suo Attio Probatiolo, Cerialius Calistio, illius conjux, hujus pater, monumentum illud crexit, in quo uxorem ex nimia pietate impiam factam dolet. An innuit illam transiisse ad Christianorum sectam, dum eorundem probatos mores amplexa, hoc uno peccasset, quod illis, qui *impii* vocari solebant, sese addixisset? An, quoniam filio simul scriptum fuit epitaphium, mortis ejusdem filii causa exstitit pietate nimia, quæ invitam reddiderit impiam?

12. Destitit. Lugd. Batt. tres et Coll. Gronov., *destituit*.

13. Olympiade. Flor. sec. et tert., Ultr., Coll. Gronov. atque Perizon., *Olympiadem*.

14. Roma nuntiis fatigaretur. Nuntiis recte est in manuscriptis, pro quo vulgo mendose *intus* legitur. Livius scribit his temporibus M. Cornelio, L. Pappio coss. crebris motibus terræ in agris tecta corruisse, sed hi consules alii cadunt in annum secundum olympiadis 84, Diodoro in tertium olympiadis 87. FABR.

15. Ita jugis. Vocem priorem tres Lugd. Batt. delent, ut et Coll. Gronov.

16. Ita jugis et torrida siccitas. Siccitate plurimum laboratum fuisse, A. Cornel. Cosso, T. Quinctio Penno, coss. anno 327, Livius libr. iv scribit. FABR.

17. Abnegarit. Lugd. Batt. tres., Perizon., Ultr. et Coll. Gronov. et ed. Aug., *abnegaret*.

18. Iisdemque. Meus cum Perizon., *Iisdem*. Lugd. Batt. pr. et quart., *His denique*. Auxiliorum mox pro *auxiliorum* Lugd. Batt. tert.

19. Cum Fidenates hostes. Legitur etiam *Fidenas*

PATROL. XXXI.

A semper nutrit tyrannorum fuit. Sæpe etiam captiva servorum, quorum primi carnibus hominum, medii cruciatibus, postremi mortibus pascebantur: excepto eo, quod externis bellis aut præda habebatur, aut præmium. ³ Hæc, ut quam brevissime absolvam, requiem malorum, nisi nunc, nescit: immo, ut ⁴ evidentius diversitates temporum declarentur, sicut antea vel intestinos vel externos tumultus perpessa est inter omnes sola semper, ita nunc ex omnibus sola ⁵ numquam patitur. Nam etiam **124** (ut sileam de diuturnitate vel illius calamitatis, qua pressa est, vel istius e contrario, qua fruitur, pacis) Ætna ipsa, quæ tunc cum excidio urbium atque agrorum crebris eruptionibus æstuabat, nunc tantum innoxia specie ad præteritorum fidem **B** fumat. Igitur ut prætermittam interim de tyrannis, quorum mox qui fuit ⁶ ultor, successor effectus est; medio tempore, hoc est, anno ab Urbe condita cccxxxv, cum Regini apud Siciliam discordia laborarent, civitasque per ⁷ dissensionem divisa in duas partes esset, pars una veteranos ab Himera, urbe Siciliae, in auxilium vocavit. Porro illi, pulsus civitate primum his, contra quos implorabantur, deinde mox cæsis etiam illis, quibus ad auxiliandum convenerant, urbem cum conjugibus et liberis sociorum oc-

hostis: de quo Eutropius lib. i an. 315. ab U. C., Fidenates, contra Romanos rebellaverunt. Auxilium præstabant his Veientes, et rex Veientum Tolumnius. Conjunxerunt se iis et Volsci. Plura Livius lib. iv.

C FABR.

20. Æmilius tertium dictator. Mam. Æmilius Mamerinus dictator primum an. cccxxvi cum Fidenatibus acerrime dimicavit, et triumphans in Urbem rediit. Idem dictator tertium, an. cccxxvii cum Fidenates iterum rebellarent, Fidenas urbem cepit atque excidit. Hæc Liv. lib. iv. FABR.

21. Tanta. Lugd. Batt. duo, *tantaque*.

22. Domesticas clades. In vulgatis est *domesticæ*, nostram lectionem ex libris antiquis acceptam *ἀντιθεῶς* comprobat. FABR.

CAP. XIV. — **1. Sicilia, ab initio.** Quæ hoc capite ab Orosio explicantur, ea plenius a Justino ex Trogo commemorantur lib. iv. Antiquissimos esse in parte Siciliae Cyclopas Thucydides initio lib. vi scribit. FABR.

2. Ab initio. *Initio* ed. Aug. *Ab initio pene* Lugd. Batt. pr.

3. Hæc ut quam. *Hæc, inquam, ut, etc.*, ed. Aug.

4. Evidentius. Lugd. Batt. pr., *evidentis*, quasi vellet, *evidentes diversitates*.

5. Numquam. Addunt *patitur* edd. vett. et mss. quidam, sed contra codices meliores.

6. Qui fuit ultor; successor effectus est. Id est, qui sustulit tyrannum, tyrannidem et ipse occupavit, *qua re factum est, ut tyrannus quidem occideretur, sed patria non liberaretur*; sicuti loquitur Justinus, ubi agit de tyrannis Ileracæ lib. xvi cap. 5. De Siciliae tyrannis idem lib. iv cap. 2: *Cocalus regnum insulæ occupavit; post quem singulæ civitates in tyrannorum imperium concesserunt, quorum nulla terra feracior fuit*.

7. Dissensionem. Perizon., *divisionem*, Lugd. Batt. tert. et Coll. Gronov., *dissensionem*, Flor. tert., *dissensiones*.

cupavere, ausi facinus⁸ nulli tyranno comparandum; A quippe cum Rbeginis⁹ quidvis perpeti satius fuerit, quam¹⁰ ut ultro invitarent, quibus patriam, conjuges, liberos ac penates, ipsi extorres ad prædam relinquerent. At etiam Catanenses, cum Syracusanos graves infestosque paterentur, ab Atheniensibus auxilia proposcerunt. Sed Athenienses, suo magis quam sociorum studio instructam classem, in Siciliam misere: cum¹¹ et sibi propagare molirentur imperium, et Syracusanam classem nuper instructam Lacedæmoniis proficere vererentur. Et quoniam **125** Athenienses, qui missi erant,¹² cæsis hostibus, prospera initia sumpserant, majores copias robustioremque exercitum cum¹³ Lachete et Charæade ducibus in Siciliam reduxerunt. Sed Catanenses, belli tædio permoti, cum Syracusanis fœdus iniecit, auxilia Atheniensium spernunt.¹⁴ Post autem Syracusanis, conditiones pacis meditatione dominationis transgredientibus, denuo legatos Athenas mittunt: qui capillo barbaque squalidi,¹⁵ et lugubribus induti, misericordiam atque auxilium et sermone et habitu precarentur. Igitur magna classis instruitur,¹⁶ ducibus Nicia et Lamacho: tantisque viribus Sicilia repetitur,¹⁷ ut suffragia sua et hi timerent, qui impetravissent. Athenienses duas illico pedestres

pugnans secundis successibus faciunt,¹⁸ confectosque in **126** urbe hostes, et objecta classe circumdatos, terra marique concludunt. At Syracusani, fractis fessisque rebus, auxilium a Lacedæmoniis petunt: a quibus mox mittitur Gylippus, solus quidem, sed in quo omnium præsidiorum instar præferebatur: qui veniens, ut audivit inclinatum jam belli statum, auxiliis partim in Græcia, partim in Sicilia contractis, opportuna bello loca occupavit. Deinde duobus præliis victus, nec territus, tertio congressu Lamachum occidit, hostes in fugam vertit, socios obsidione liberavit.¹⁹ Hinc Athenienses, terrestri prælio victi, experimenta maris ineunt, et navali certamine congregari parant; quo cognito, Gylippus classem instructam a Lacedæmoniis accessit: æque Athenienses in locum amissi ducis,²⁰ Demosthenem et Eurymedonta cum supplemento copiarum mittunt. Peloponnesii²¹ quoque, cum multarum urbium consensu et decreto, ingentia Syracusanis auxilia misere.²² Ita sub specie socialis belli domesticos motus exsequuntur, et, quasi placito de Græcia translatum certamen in Siciliam fuerit, sic ex utraque parte summis viribus dimicatur. Igitur Athenienses prima congressione vincuntur,²³ castra quoque cum omni pecunia vel publica, vel privata, et cum universo instructu diu-

IIAVERCAMPI NOTÆ.

8. *Nulli tyranno comparandum.* Sumpsit hoc ex Justino, apud quem perperam nonnulli lectionem istam sollicitare ausi sunt. Confirmant eandem edd. et mss. Orosiani codd. omnes, uno Lugd. Bat. tertio excepto, in quo legitur *tyrannorum*.

9. *Quidvis vis perpeti.* Ita Colon. Alii hic *Quidvis*. Sic apud Varronem venuste et vetuste: *Quotquot annis*, et *Quotquot kal.* pro *Quotannis* et *Quot kalendis* est. LAUT. — Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov., *quidvis esset jus*, quod tolerari posset, si belli adderetur, *Nam sive victoribus captivitatis jure servissent, sive amissa patria exulare necesse habuissent, non tamen inter aras et patrios lares trucidati, crudelissimis tyrannis patriam cum conjugibus ac liberis prædam reliquissent.* Justin. lib. iv. cap. 3. Pro *quidvis* Florr. tres, Lugd. Batt. duo cum Meo et Perizon. efferunt *quidvis vis*, quod Lautius ex Colon. præstulit.

10. *Ut ultro.* Quod ultro Perizon.

11. *Et sibi.* Ed. Aug., et ibi. Justinus studio majoris imperii dixit.

12. *Cæsis hostibus.* Tres mss. Lugd. Batt. videlicet pr., tert. et quart. cum Coll. Gronov. mire transponunt verba, *In Siciliam reduxerunt majores copias robustioremque exercitum cum Lachete et Cariade ducibus, cæsis hostibus prospera initia sumpserant.* Quod ideo annotandum duxi, ut pateat ex uno fonte hanc lectionem in quatuor codd. fuisse propagatam.

13. *Lachete et Charæade ducibus.* Hi duces, extrema ætate anni quinti belli Peloponnesiaci in Siciliam missi fuerunt, auctore Thucydide lib. iii. Apud Dionem lib. xii mendose *Χαβρίας* pro *Charæade* nominatur. FABR. — *Thariade* Flor. pr. At Lugd. Batt. pr. (in quo superscribitur, lege *Carneade*), tert., quart. et Perizon cum Ultr., *Cariade*. Lugd. Bat. sec., *Chariode*, Meus, *Chunade*.

14. *Post autem.* Lugd. pr. et tert., *post hæc autem.* 15. *Lugubribus induti.* *Pannis*, quod vulgo additur, in lib. vet. non legitur. FABR. — *Et lugubribus pannis induti.* Non male illud, *pannis*, interjicit Venetus codex, pro ipsis squaloribus. Terent., *pannis annisque obsitus.* LAUT. — Præter Venetas editiones, reliquæ

quoque, quæ Fabricianas antecesserunt, omnes, una Aug. excepta, *pannis exhibent*, quod ego assutum opinor ab illis, qui deesse aliquid putabant, sicuti *vestibus* similiter legitur in Flor. sec.; sed Longob. codex cum reliquis omnibus haud agnoscit. Ovid. *Metam.* lib. xi, vers. 134:

Surge, age, da lacrymas, lugubriaque indue, nec me
Indeploratum sub luania tartara mitte.

Seneca in Herc. Fur. vers. 626:

Unde iste, genitor, squallor, et lugubribus
Amicta conjux?

16. *Ducibus Nicia et Lamacho.* Tertius dux fuit Alcibiades, sed is non ita multo post quam in Siciliam pervenerat, domum revocatus, in exilium abiit, Thucydides libro vi, Diodorus libro decimotertio. Plutarchus in Alcibiade et Nicia. Unde historia plenior petenda. FABR.

17. *Ut suffragia sua.* Justinus lib. iv, cap. 4, *Tantisque viribus Sicilia repetitur, ut ipsis terrori essent, in quorum auxilia mittebantur.*

18. *Confectosque.* Vulgati, excepta Augustana, *confertosque*, id est condensatos, constipatos. Sed, præter ed. illam Aug., cod. Longob. et mss. ad unum omnes, *confectosque* vel *confectos* exhibent, quæ locutio Orosio haud insueta est, et omnino hic repõni debet.

19. *Hinc Athenienses.* Hic Athenienses ed. Aug. 20. *Demosthenem et Eurymedonta.* *Δημοσθένην τὸν Ἀλκιβιάδου, καὶ Εὐρυμέδοντα τὸν Θουλοκίου.* Thucyd. lib. vii. FABR.

21. *Quoque.* Lugd. Batt., *quoque tunc.*

22. *Ita sub specie.* Lugd. Batt. codd. cum Coll. Gronov. et ed. Aug. legunt, *Ita ut (vel ut sub) specie socialis belli domesticos motus exsequantur, et quasi (placito, quod retinet ed. Aug., delentes) de Græcia translatum certamen in Siciliam (plerique Sicilia) fuerit, sic, etc.*

23. *Castra quoque.* Lugd. Batt. quart., *castraque.*

turnæ expeditionis amittunt; fractis opibus et in angustum redactis, suadet Demosthenes, ²⁴ dum non omnino res perditæ sint, ²⁵ quamlibet videantur afflicta, domum redeant, Siciliaque decedant. Nicias autem, pudore male gestarum rerum ab initio desperatior redditus, ²⁶ remanere contendit. Reparant navale certamen: et mox per inscitiam in angustias **127** Syracusani maris deducti, insidiis hostium circumveniuntur. ²⁷ Eurymedon dux primus occiditur: ²⁸ undecim naves incenduntur. Demosthenes et Nicias classem dimittuunt, quasi tutius terrena expeditione fugituri. Gylippus autem primum ²⁹ naves eorum relictas centum triginta invadit: dehinc ipsos fugientes persequi aggressus, capit cæditque ³⁰ quam plurimos. ³¹ Demosthenes dedecus servitutis voluntaria morte ³² declinat; ³³ Nicias vero indignam turpemque vitam dedecore captivitatis ³⁴ accumulatur.

128 CAPUT XV.

Athenienses bello Lacedæmoniorum, adhortante sese-

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. Dum non omnino. Ita repositi, præcuntibus cod. Longob. atque Flor. tert. et confirmante Meo, qui insuper ut præfigit. Ultr., *Dum jam nondum*; Flor. sec., *cum nondum omnino*; Vulgati *dum nondum omnino*.

25. Quamlibet. Editiones vetustiores, excepta Aug., *quamlibet*, ut et mss. aliquot. Sed prius illud significatu posterioris passim poni solet.

26. Remanere. Sic omnes libri mss. ut et ed. Aug. Vulgati reliqui, *manere*.

27. Eurymedon dux primus occiditur. Ita ex Augustinianorum libro scripsimus. Nam reliqui ab impressis non discrepant: quomodo in manuscripto nostro Justino *Eurylochi* nomen etiam pro *Eurymedontis* legitur. Notum vero est ex Thucydides lib. vii, Diodori xiii et Plutarchi Nicia: *Eurymedontem*, qui in dextro cornu curabat, cum hostes circumvenire vellet, interclusum a suis, interiisse. FABR.

28. Undecim naves incenduntur. Ita quidem constanter omnes libri Orosii: at apud Justin., a quo hæc desumpta sunt, legitur: *Triginta naves, quibus præfuerat, incenduntur*. Thucydides et Diodorus incendii patrati ab hostibus meminerunt, sed de numero navium, quæ flamma perierint, nihil scribunt. FABR.

29. Naves eorum relictas 150. Idem numerus est in Just. Thucydides scribit, Atheniensibus reliquis fuisse naves circiter 60. Dio 50 naves relictas ait. FABR.

30. Quam plurimos. Lugd. Bat. sec., *plurimos*.

31. Demosthenes dedecus. Hac de re alii, præter Justinum, nihil. Tantum Plutarch. in Nicia hæc scribit: *Αὐτὸς δὲ Δημοσθένης σπασάμενος τὸ ξίφος ἐπληξέτ' ἑαυτὸν, οὐ μὴν ἀπίθανε, ταχὺ τῶν πολεμίων περισσότων καὶ συλλαβόντων*. Id est, *Ipse Demosthenes stricto gladio se quidem percussit, verum non interfecit, subito ab hostibus circumventus et captus*. De morte Demosthenis et Niciæ Timæum diversa a Thucydide et Philisto tradidisse, ibidem Plutarchus scribit. FABR.

32. Declinat. Florent. sec. et tert., *declinavit*.

33. Nicias vero. Lugd. Bat. duo, *Nicias autem*.

34. Accumulat. Ultr., *cumulat*. Peculiare aliquot, quod apud alios non invenitur, de Nicia atque Demosthene, eorumque ad posteros memoria, legitur apud Pausaniam lib. i p. 74: is, postquam enarravit columnas positas in honorem Atheniensium, qui pugnantes extra patriam occubuerant, addit, Γε-

que ob exilium ulciscens Alcibiade, excipiuntur.

¹ Igitur Athenienses, biennio apud Siciliam non sine Lacedæmoniorum damno conflictati, ² aliis domibus circumveniuntur. ³ Alcibiades enim, dux pridem adversus Syracusas pronuntiat, mox ad iudicium pro quadam insimulatione detentus, voluntario exilio ⁴ Lacedæmonia se contulit, impulitque Spartanos, ut turbatis Atheniensibus novo iure bello insisterent: neque eis respirandi spatium, quin opprimerentur, relaxarent, cui incepto ita Græcia omnis astipulata est, quasi ad commune incendium restinguendum, bono publico, congestis viribus constuleretur. ⁵ Darius etiam, rex Persarum, memor paterni avitque in hanc urbem odii, per ⁶ Tissafernem, præfectum Lydiæ, cum Lacedæmonis fœdus paciscitur, eisque sumptus belli et copias pollicetur. Mirum dictu, Atheniensium tantas ea tempestate opes fuisse, ut, cum adversus eos, hoc est, ⁷ adversus unam urbem, Græciæ, Asiæ, totiusque Orientis viribus incursum sit, pugnando sæpe, nec umquam

γραμμίνοι δὲ εἶσαν οἱ τε στρατηγοὶ πλὴν Νικίου, καὶ τῶν στρατιωτῶν ὁμοῦ τοῖς ἀστοῖς Πλαταιοῖς. Νίκιαι δὲ ἐπὶ τῶνδε παρέλθη, γράφω δὲ οὐδὲν διάφορα ἢ Φιλιστος, ὅς ἐστι Δημοσθένην μὲν σπονδὰς ποιήσασθαι τοῖς ἄλλοις, πλὴν αὐτοῦ, καὶ ὡς ἠλίσκατο, αὐτὸν ἐπιχειρεῖ ἀποκτείναι, Νικία δὲ τὴν παράδοσιν ἐθελοντῆ γενέσθαι. Τούτων εἰνεκα οὐκ ἐνεγράφη Νικίας τῇ στήλῃ, καταγρωσθεὶς ἀχμαλώτος ἐθελοντῆς εἶναι, καὶ οὐκ ἀνὴρ πολέμου πρότερον. Duces etiam ascripti sunt, præter Niciam, et Plateenses milites una cum oppidanis. Niciam quidem præteritum, non aliam ob causam, quam Philistus prodidit, crediderim. Scribit enim ille, Demosthenem, in deditione scienda, se unum excepisse; ac, cum in hostium potestatem veniret, sibi ipsi manus consciscere conatum. Niciam vero, ultro deditionem fecisse; eamque ob rem nomen ejus in columna inscriptum non esse, quod, cum sese hostibus ultro dedidisset, id quod imperatore ac forti viro dignum erat, non fecerat.

CAP. XV.—1. Igitur Athenienses. Quæ hoc capite Orosius narrat, ea præter Justinum Thucydides lib. viii, Diodorus lib. xiii, Plutarchus in Alcibiade. FABR.

2. Alii. Cod. Perizon., et aliis.

5. Alcibiades dux primus. Excusi, *pridem*: male; arguit hoc particula, *mox*, quæ sequitur. LAUT.—Non opus ea mutatione, at enim intercesserat temporis, ex quo in Siciliam ire jusus fuerat Alcibiades. Confer Plutarchum in Nicia.

4. Lacedæmonia. Ita, non *Lacedæmonem*, ut vulgati habent, scripsisse Orosium, patet ex Justinio, quem descripsit, et ex mss. qui *Lacedæmonam, Lacedæmoniam*, vel denique, ut oportet, *Lacedæmona* exhibent.

5. Darius, rex Persarum. Sextus hic Persarum rex fuit, qui Artaxerxi Xerxis filio in regno successit. FABR.

6. Tissafernem præfectum Lydiæ. *Τισσαφέρης βασιλεὺς Δαρδανῶν τῷ Ἀρταξέρξῳ στρατηγὸς ἦν τῶν κατὰ Τισσαφέρνης, regis Darii Artaxerxis filii præfectus in ora maritima erat.* Thucydides. FABR.

7. Adversus unam urbem. Multavi vitiosam in omnibus editis distinctionem, ea hæc erat, *hoc est, adversus unam urbem Græciæ, Asiæ totiusque Orientis viribus incursum sit*. Minus concinne. Amplificat enim Orosius, quod scripsit Justinus lib. v. cap. 2, *Cum ad opprimendam unam urbem totius Orientis vires concurrerent*, conjungit enim *Asiæ et Græciæ*; nimiram dixerat inodo, *Cui incepto ita Græcia omnis, etc.*

cedendo, consumpti magis videantur ⁸ fuisse quam A victi. Principio enim Alcibiades **129** omnes socios deficere ab his ad Lacedæmonios coegit : sed et ab his quoque per invidiam insidiis ⁹ appetitus aufugit, et ¹⁰ ad Tissafernem in Mediam concessit : cui statim accommodato ingenio ¹¹ et apti eloquii gratia familiarior factus, persuadet, ne Lacedæmonios tam profusis opibus ¹² juvet : cum potius istius certaminis arbitrum spectatoremque fieri debere, integrasque Lydiæ vires adversus victorem ¹³ reservandas. Quamobrem Tissafernes partem classis cum aliquanta manu deduci Lacedæmonia jubet : ne vel abundantes ¹⁴ suffragiis alieno tuti periculo dimicarent, vel in totum destituti, susceptum certamen omitterent.

130 CAPUT XVI.

Atheniensium adversus Lacedæmonios prælia gravia, horrendæque calamitates ac strages utrimque acceptæ.

Apud Athenienses vero cum diu domestica discordia agigaretur, imminente periculo, ¹ summa imperii ad senatum populi voluntate transfertur, ² quippe otio discordiæ nutriuntur : ³ at, ubi necessitas incubuit, postpositis privatis causis atque odiis, in commune consultur. Sed hoc ipsum, cum propter ⁴ insitam genti superbiam et tyrannicas libidines, perniciosum foret ; tandem Alcibiades exsul ab exercitu revocatur, et ⁵ dux classis constituitur. Quo comperto, principes ⁶ primo

HAVERCAMPI NOTÆ.

8. Fuisse. Abest a Lugd. Batt. pr. et Coll. Gronov. Meus mavult esse. Lugd. Bat. quart. mox, sed ab his, deleto et.

9. Appetitus. Edd. quidam impetitus, Lugd. Bat. sec. et Ultr., petitus. Mox effugit pro aufugit, Lugd. Bat. quart.

10. Ad Tissafernem in Mediam concessit. Thucydides, ἰπποχωρῆ δίστας παρὰ Τισσαφέρην, metu adductus clam se ad Tissafernem confert. Plutarchus, Τισσαφέρην δὲ τῷ βασιλεῶς σατραπῆν δοῦς ἑαυτὸν ὑπὲρ ἀσφαλείας, εὐθὺς ἢν πύρ' αὐτῷ πρώτος καὶ μέγιστος, ubi se Tissaferni, ut extra periculum esset, dedit, statim apud eum summum locum obtinuit. FABR.

11. Et apti eloquii gratia. Delet apti Perizon. codex, at in Florent. primo, seu Longob. cod. scribitur et aptii, in secundo, et apud eloquii, verum ibi, expuncto apud, superscribitur ob, ut suspicer reponendum esse, et ob eloquii gratiam, vel, et ab eloquii gratia.

12. Juvet. Edd. veti. quædam, adjuvaret, jubet, etc. Mss. Lugd. Batt. pr., sec., tert., cum Ultr. et Coll. Gronov., adiret, jubet cum potius, etc. In quibus jubet ex duplici scriptura ib. juvet natum est, adiret scriptum fuit pro adjuvet. Verum juvet ex antiquis ed. Aug. habet, idque tres codd. Florentini cum reliquis et Justino, apud quem, sed nec auxiliis nimis emixe Lacedæmonios juvandos : retinere jubent.

13. Reservandas. Ultr., servandas.

14. Suffragiis. Amat vocem hanc eo sensu Orosius, quo meliores scriptores Latini repudiaverunt. Pro auxiliis enim usurpat. Sic supra cap. 14 : Ut suffragia sua et hi timerent qui impetravissent.

CAP. XVI. — 1. Summa imperii ad Senatum transfertur. Quomodo summa imperii ad senatum quadringentorum hominum translata fuerit, item de relictu Alcibiadis, copiose Thucydides, Diodorus et Plutarchus locis citatis. FABR.

2. Otio. Lugd. Bat. tres, odio, vitiose.

3. At ubi necessitas. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. at delent, leguntque, positus privatis causis, etc.

Spartanis urbem prodere moliti sunt : deinde, cum id frustra ⁷ cogitassent, in exilium sponte cesserunt. Igitur Alcibiades, patria liberata, classem in hostes dirigit. ⁸ Commisso prælio, victoriam Athenienses capessunt. Porro autem major pars Spartani exercitus cæsa, duces quoque ⁹ pene omnes interfecti, et octoginta naves captæ, absque his, quæ in conflictu incensæ demersæque ¹⁰ perierunt : rursus bellum, in terram translatum, Spartanis æque infeliciter cessit : quibus rebus fracti ¹¹ Lacedæmonii, petiere pacem, nec tamen impetrare potuerunt. **131** Præterea ¹² Syracusana præsidia in Siciliam, audita Carthaginensis belli infestatione, revocata sunt. Quamobrem Alcibiades classe victrici totam Asiam pervagatur, bellis, incendiis, ¹³ cædibusque rapit sterantque omnia. Urbes, quæ dudum a societate defecerant, capit, recipitque quamplurimas. ¹⁴ Sic Alcibiades, magni nominis factus, Athenas, cum admiratione et gaudio omnium, victor ingreditur. Parvo post intervallo auget vires, exercitum ¹⁵ classemque numero provehit, rursusque Asiam petit. Lacedæmonii vero Lysandrum ducem, classi belloque præficiunt. ¹⁶ Cyrus etiam, filius Darii, in locum Tissafernis, Ioniæ Lydiæque præpositus, magnis eos opibus auxiliisque confirmat. ¹⁷ Lysander itaque Alcibiadis exercitum, præ-

4. Insitam. Superscribitur in Lugd. Bat. pr. ; textus habet ingenitam.

5. Dux classis constituitur. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., dux classi constituitur.

6. Primo. Abest a meo codice.

7. Cogitassent. Ed. Aug., agitassent.

8. Commisso prælio. Duplicem victoriam describit, unam navalem, alteram terrestrem, quas Athenienses ad Cyzicum de Spartanis reportarunt, duce illorum Muidaro interfecto. Xenophon lib. 1 de Rebus Græcorum, Diod. libr. xiii, Plutar. Alcibiade. FABR.

9. Pene omnes. Primam vocem non agnoscit Ultr.

10. Perierunt. Lugd. Batt. tres et Coll. Gronov., perierant. Mox in terra pro in terram Perizon., sicut aliquando post in Sicilia pro in Siciliam ed. Aug.

11. Lacedæmonii petiere pacem. Legationis de pace Athenas missæ princeps fuit Endius : Athenis vero Cleophon maxime paci impedimento fuit. Lege Diod. FABR.

12. Syracusana præsidia. Post Atheniensium cladem in Sicilia, Egæstæ socii Atheniensium. pressi a Selinuntis et Syracusanis, opem a Carthaginensibus petierunt : hique illis præsidium cum Annibale Gesconis F. duce miserunt : itaque Syracusani suos, quos auxilio Lacedæmonis contra Athenienses miserant, domum revocarunt. Xenophon et Diod. FABR.

13. Cædibusque. Sic mss. vulgati, cædibus. Quidam mox etiam, urbesque. Dein inss. plerique, recipitque.

14. Sic Alcibiades magni nominis. Magnificum Alcibiadis reditum in patriam præter Xenophontem, Diodorum et Plutar. describit Justinus lib. v.

15. Classemque numero provehit. Numero adverbium hic est pro celeriter : aut certe classis numerus deest. LAUR.

16. Cyrus etiam, filius Darii. Vulgo turpi errore legitur, Cyrus autem, frater Darii. FABR.

17. Lysander itaque Alcibiadis. Hæc clades, absente Alcibiade, Antiochi, quem classi præfecerat temeritate, accepta fuit. Xenoph. lib. 1, Diod. xiii,

dæ intentum, ac per hoc ubique dispersum ac vagum, repentino incursu opprimit, sine conflictu aliquo vincit, cæditque fugientem. Magna hæc clades Atheniensibus, et ¹⁸ multo hoc atrocius vulnus, quam dudum inflixerant, susceperunt: quo comperto, Athenienses opinati sunt Alcibiadem ¹⁹ antiquum exsillii sui dolorem, isto scelere proditionis vindicare curasse: ideoque ²⁰ in locum ejus Cononem constituunt, cui residuam manum et summam belli committunt, qui supplere saltem numero exhaustas copias volens, senes ac pueros legit, exercitumque ²¹ conscripsit. Sed hujusmodi manus **132** moram bello non attulit: quippe quod robore, non numero, confici solet. ²² Itaque statim imbellis manus vel capta vel cæsa est, tantaque strages occisorum ²³ illo prælio facta est, ut deletum non solum regnum, sed etiam nomen Atheniensium videretur. At illi, desperatis rebus, ²⁴ statuunt urbem peregrinis dare; ut, qui per totam Asiam paulo ante dominati sunt, nunc ex hac ²⁵ colluvie muros saltem libertatemque tueantur: et, quamvis vel suo iudicio ad hæc tuenda etiam objectis muris non sufficiant, iterum tamen experire navale prælium parant. Expers consilii furor, dolorem virtutem putat: quantumque meditaturs ira, tantum promittit audacia. Itaque, omnibus partim captis, partim interfectis, de ipsis quoque reliquiis nihil reliqui factum est. Solum dux Conon, superstes bello et populo, timens civium crudelitatem, ²⁶ ad Cyprium regem concessit

Evagoram. At dux Lacedæmoniorum, ademptis omnibus civitatibus, nihil Atheniensibus præter inanem urbem reliquit, nec hoc diu: nam et ipsam urbem postea obsidione circumdedit. ²⁷ Angebat intrinsecus fames, desolatio et morbus obsessos. Et cum post ²⁸ omnia miseriarum abominamenta, quæ etiam dicere ²⁹ horror est, nihil spei præter mortem occurreret, pacem petivere.

133 CAPUT XVII.

Atheniensibus certis legibus ac conditionibus pax datur, trigintaque rectores constituuntur, qui, cum tyrannidem exercerent, Thrasybuli industria ejecti sunt.

Magna hinc inter Spartanos et socios deliberatio fuit, ¹ cum plurimi inquietissimam civitatem sternendam solo, ² populumque infestissimum cum ipso nomine abolendum pronuntiarent: ³ Spartani negaverunt, ⁴ se permissuros, ut e duobus Græciæ oculis unus erueretur: insuper etiam pacem promiserunt, ⁵ si Piræei portus ducentia in urbem ⁶ munimina everterentur, ⁷ navesque reliquas ultro traderent: deinde si rectores sibi triginta ⁸ lectos susciperent. Huic conditioni addictis et succumbentibus, Lacedæmonii Lysandrum ad componendas in urbe parendi leges constituerunt. Insignis hic annus et expugnatione Athenarum, et morte Darii, ⁹ Persarum regis, et exsilio Dionysii, Siciliæ tyranni, fuit. Igitur triginta rectores Atheniensibus ordinati, **134** triginta tyranni exoriuntur: qui primo se tribus millibus sa-

HAVERCAMPI NOTÆ.

Plutarch. Alcibiade et Lysandro. Pausanias lib. III. C FABR.

18. *Multo hoc atrocius vulnus.* Sic omnino scribendum ex mss. qui magno consensu omnes ita exhibent. Vulgati *multo atrocius*, præter ed. Aug., quæ cum mss. facit.

19. *Antiquum.* Lugd. Bat. pr., *antiqui.*

20. *In locum ejus.* Edd. quædam, *ideo in locum ejus.* Mss. Lugd. Bat. duo cum Coll. Gronov., in *loco ejus.*

21. *Conscripsit.* Mss. hæc est lectio. Vulgo *conscribit.*

22. *Itaque statim imbellis manus, etc.* Ultimum hoc prælium navale inter Lacedæmonios et Athenienses, bello Peloponnesiaco (quod 27 annos duravit) commissum fuit ad *Ægus flumina*, quo Atheniensium classis deleta est: de quo eisdem auctores consule, quos modo nominavi. FABR.

23. *Illo prælio.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et ed. Aug., *in illo prælio.*

24. *Statuunt urbem peregrinis dare.* Id est, peregrinis civitate donare. Dioid. *ἔποισσαντο πολίτας τοὺς μετοίκους, καὶ τῶν ἄλλων ξένων τοὺς βουλομένους συναγνίσασθαι.* FABR.

25. *Colluvie.* Tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *congerie.*

26. *Ad Cyprium regem concessit Evagoram.* Hujus loci mendum alii quoque animadvertent, ac sine ullo negotio ex Justino emendari potuit. Xenoph. lib. II, *κόνων ὄκτῳ ναυσὶν ἀπέπλευσε παρ' Εὐαγόραν ἐς Κύπρον.* Sed ne in re minime dubia testibus videar uti non necessariis, *κόνωνα δὲ τις οὐκ οἶδεν, ὅτι δυστοχησάσης τῆς πόλεως ὡς Εὐαγόραν ἦλθε:* ut ait Isocrates in Evagora. FABR. Legebatur putide, *ad Cyprium regem concessit. Evagoras autem (vel Evacinas) dux Lacedæmoniorum, etc.*

27. *Angebant.* Plures ex mss., *agebat.*

28. *Omnia.* Lugd. Bat. pr., *omnium.*

29. *Horror est.* Edd. vett. præter August., *horrori vel horroris est, dein, nihil spei præteritæ.*

CAP. XVII.—1. *Cum plurimi.* Edd. quædam vett., *et cum plurimi.*

2. *Populumque.* Lugd. Batt. pr., tert. et quart. cum Coll. Gronov., *populum.*

3. *Spartani negaverunt.* Sic quidem Justin.; at Xenophon. lib. II ita: *Λακκαδαμόνιοι δὲ οὐκ ἔφασαν πῶλον Ἑλληνίδα ἀνδραποδοῦν, μέγα ἀγαθὸν εἰργασμένῳ ἐν τοῖς μεγίστοις κινδύνοις γενομένοις* (sic enim legendum e velustis non γενομένων ut est impressum) *τῇ Ἑλλάδι. Lacedæmonii negarunt se Græcam urbem, quæ in summis Græciæ periculis optime de illa esset merita, eversuros.* FABR.

4. *Se.* Abest a Coll. Gronov. et Lugd. Bat. tert.

5. *Si Piræei portus.* Justin., *Si demissa Piræcum versus muri brachia dejecerint, ubi muri brachia vocat, quæ Græci μακρὰ σκέλη, μακρὰ τείχη.* FABR.

6. *Munimenta.* Lugd. Batt. duo cum Coll. Gronov., *munimenta.* Idem voluit cod. Longob. scribens *monumenta*, litteræ u superscripta i. Ed. Aug., *ducentiaque.* Mss. plures, *verterentur* pro *everterentur.* Flor. tert., *eruerentur.*

7. *Navesque reliquas.* Lugd. Batt. tert., *navesque reliquæ ultro traderentur.*

8. *Lectos.* Fabricius restituit ex mss. In editis antea deerat, præterquam in Aug., in qua *lectos.* Aliquanto post Meus pro *constituerunt* habet *constituant.*

9. *Darii, Persarum regis.* Darius non ita multo post pacem inter Athenienses factam mortuus fuit, cum annos 49 regnasset, Diodorus libr. XIII, Dionysius vero, ut idem scribit, non tam exsulavit, quam in extremum discrimen amittendæ tyrannidis venit. FABR.—Ms. Lugd. Bat. tert. atque ed. Aug. ex tribus et, primum delent.

tellitum stipant, mox etiam septingentos milites A victoris exercitus lateribus suis circumponunt: eadem omnium passim futuram, ¹⁰ occiso Alcibiade, auspicantur: qui fugiens, in itinere clausus cubiculo, ¹¹ vivus incensus est, quo interfecto, quasi sublato ultore securi, miseræ urbis reliquias cadibus rapinisque exhauriunt. ¹² Theramenem quoque, unum ex numero suo, cui hæc displicere senserunt, in exemplum timoremque reliquorum trucidant. Itaque omnes passim ex urbe diffugiunt, sed ¹³ interdictu Lacedæmoniorum, cum per totam Græciam exsilibus negaretur hospitium, omnes se ¹⁴ Argos ac Thebas contulerunt: ubi ita hospitalitatis obsequio ¹⁵ foti sunt, ut non solum dolorem amissæ patriæ lenirent, ¹⁶ verum etiam spem recuperandæ meditentur. Erat inter exsules ¹⁷ Thrasybulus, vir strenuus, et generis nobilitate inter suos clarus, qui auctor auctendi pro patria fuit. Itaque ¹⁸ castellum Phlyen At-

ticorum **135** finium collecti exsules capiunt, multarumque civitatum opibus adjuti, vires capessunt: ¹⁹ quibus Lysias quoque, Syracusanus orator, quasi in auxilium urbis, quæ esset patria communis eloquentiæ, ²⁰ quingentos milites cum stipendiis suis misit. Atrox id prælium fuit, sed his ²¹ pro propria libertate, illis pro aliena dominatione certantibus, animorum atque causarum ²² ipsa quoque tulit pugna iudicium: nam victi tyranni in urbem refugerunt, omnesque quos ex Atheniensibus sibi prius satellites legerant, tunc suspectos proditoris, urbis custodia removerunt. ²³ Thrasybulum quoque ipsum tentare corruptione ausi sunt: quod ubi frustra speratum est, accessit a Lacedæmone auxilium, rursus in bellum ruunt, ubi ²⁴ duo sævissimi omnium longe B tyrannorum trucidantur. Cæteros, victos et in fugam versos, ²⁵ Thrasybulus, ubi vel **136** maxime Athenienses esse ²⁶ intelligit, clamore consequitur, ora-

HAVERCAMP NOTÆ.

10. *Occiso Alcibiade.* Trogus, cujus sententiam Orosius sequitur, videtur scripsisse Alcibiadem a Triginta viris occisum fuisse, quod illi, et præcipue Critias, ut est apud Plutarch. Lysandrum impulerint, ut Alcibiadem a Pharnabazo interficiendum curaret. Variæ tamen ejus necis causæ commemorantur a Plutarcho et Diodoro lib. xiv.

11. *Vivus incensus est.* Plutarchus scribit Alcibiadem, in Phrygiæ quodam vico deprehensum ab iis, quibus Pharnabazus hanc eadem mandaverat, qui cum ad eum ingredi non auderent, ædibus circumfusi eas incenderunt. Alcibiades sinistram manum pallio involvit, gladioque districto integer a flamma erupit, et submotis interfectioribus, eminens ab iis telis oppressus est. Sed Ephorus lib. vii ut est apud Diodor. tradidit, ædibus incensis, ipsum quidem eruptionem tentasse, verum flamma telisque impeditum interiisse. FABR.

12. *Theramenem quoque.* Theramenis præclara mors non tantum a Xenophonte eleganter describitur, sed et a Cicero in Tusc. i magnifice laudatur. FABR.

13. *Interdictu.* Lugd. Batt. tert., quart. et Coll. Gronov., interdicto.

14. *Argos.* Lugd. Bat. tert., Coll. Gronov. et ed. prima atque Aug., ad Argos.

15. *Foti sunt.* Male Venetæ freti sunt.

16. *Verum etiam spem recuperandi meditentur.* Ita cod. Colon. pro quo inscite editiones verbum recuperandi occupavit. In Jure et Pandectis Florent. frequens est recipere, quo veteres utebantur pro reparare: sicuti reciprocare, pro reprocare: et apud Gellium recipere. LAUT.

17. *Thrasybulus, vir strenuus.* Θρασύβουλος ὁ Τιμιῦς ὀνομαζόμενος, ὢν Ἀθηναῖος, Diod. FABR.

18. *Castellum Phlyen.* Vulgo mendose, Phlyenen, legitur, sicut apud Isocratem de Pace τῶν φυλακῶν καταλαβόντων, Apud Dionem lib. xlii, οἱ τὴν φυλακὴν καταλαβόντες, pro φυλῆν: Xenophon, φυλὴν χωρίον καταλαμβάνει ἰσχυρόν. Diod., καταλάβειτο χωρίον τῆς Ἀττικῆς ὀνομαζόμενον φυλῆν, ἣν δὲ τὸ προύριον ὀχυρόν τε σφόδρα καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν σταδίων ἑκατόν, id est, Occupavit Atticæ castellum Phlyen nomine: quod et bene munitum erat, et Athenis aberat millia passuum fere xiii. FABR. — Manavit inde proverbialis illa locutio apud Aristophanem in Pluto, vers. 1147:

Μὴ μνησικαχῆς, εἰ σὺ φυλὴν καταλάβεις.

Ne quæso memineris injuriarum, quamvis nunc Philen occupaveris. Ubi consule Scholiastem. Emendavit jam olim Orosii locum Leopardus in Gruteri Face

Critica tom. III p. 400.

19. *Quibus Lysias quoque.* Exstant optimi hujus oratoris aliquot orationes, quarum lepidissimam *Funebrem* nos ante annos aliquot auxilio libri manuscripti integram edidimus, Latineque, una cum *Defensione cadis Erathostenis*, fecimus. FABR.

20. *500 milites.* Plut. in Lysia auctor est ipsum juvisse Thrasybulum duobus millibus drachmarum, scutis ducentis, et militibus a se conductis trecentis. FABR. — Pro misit est militi in ed. Aug.

21. *Pro propria libertate.* Recte iis quæ sequuntur, pro aliena dominatione hæc opponi videntur, sed cum codex Longobard. legat pro patria libertate, idque ipsum velle videatur Ultr. in quo, pro patria propria libertate, immo dudum exhibuerint edd. princeps, Paris. et Venetæ, quin et ed. illa præstantissima, quæ Augustæ Vindelicorum emissa fuit, in qua est, pro patria pro libertate. Editionum quidem illarum lectionem duplicem eodd. scripturam esse existimo, et legendum, pro patria et libertate, vel pro patria libertate, ut codicum habet optimus, et confirmare videtur Justinus lib. v, cap. 9, Sed cum hinc pro patria summis viribus, inde pro aliena dominatione securius pugnaretur.

22. *Ipsa quoque tulit pugna iudicium.* Sic omnino locus hic ex iisdem editionibus atque insuper mss. Meo atque Lugd. Bat. tertio, restitui debet. Vulgati indicium habent. Lucani imitatio est, ex lib. i vers. 426:

Quis justius induit arma
Scire nefas: magno se iudice quisque tuctur:
Victrix causa deis placuit, sed victa Catoni.

Mox edd. princeps, Venetæ et Paris., refugerunt et D ab armis.

23. *Thrasybulum quoque ipsum.* Hunc conatum exposuerat Diodorus lib. xiv, ubi post occupatam Piræeum scribit magnum numerum exsulium ad Thrasybulum confluisse: ac deinde in Henrici Stephani libris sequitur, φανερός μὲν περὶ τῶν αἰχμαλωτῶν διαλεχόμενος, etc., ubi hæc verba, ἄλλων δὲ καὶ ἀπὸ τῶν τριακοντὰ τινος, aut his similia, desunt. FABR.

24. *Duo sævissimi.* Critias alitram et Hippomachus Xenophon, et Justinus. Diodorus Critiæ tantum meminit. FABR.

25. *Thrasybulus clamore consequitur.* Hæc Cleocriti præconis voce pronuntiata fuisse Xenophon scribit. FABR.

26. *Intelligit.* Meus cum duobus Lugd. Batt. et Coll. Gronov. habent intellexit.

tione retinet, precibus ligat, proponens ante oculos A eorum, quos fugere vel ad quos refugere ²⁷ vellent, sibi, adversus triginta dominos, non adversus cives miseris, bellum esse susceptum. Quin potius omnes, qui se meminerint esse Athenienses, sequi oportere Atheniensium libertatis ultores. Itaque hæc ²⁸ adhortatio tantum apud eos valuit, ut mox reversi in civitatem tyrannos arce decedere atque ²⁹ Eleusinam migrare compulerint: qui, postquam in societatem urbis cives suos, eatenus exsules, ³⁰ receperunt, tyrannos in bellum æmulatione suscitant, quibus libertas aliorum quasi ipsorum servitus videbatur. ³¹ Tunc indicta pugna, cum prius quasi ad colloquium convenirent, circumventi insidiis, veluti pacis victimæ, trucidantur: ³² ita revocati in unum, post ³³ inexplebiles magnorum lacrymas gaudiorum, hæc prima B ³⁴ fundamenta recuperatæ libertatis instaurant, proposita jurisjurandi contestatione, uti discordiæ, animositatesque præteritæ, in oblivionem perpetuam atque immortale silentium deducantur. Quod pactionis genus quasi ³⁵ novam vitæ institutionem, novamque felicitatem status sui informant, ³⁶ amnestiam vocaverunt, id est, abolitionem **137** malorum. ³⁷ Sapientissima Atheniensium, præsertim post tanta miseriarum documenta, provisio: si quo pacto res humanæ manente consensu hominum, ³⁸ ut or-

dinantur, valerent. Sed adeo hoc idem placitum, ³⁹ inter ipsa pene placiti verba corruptum est, ut, vix intercedente biennio, ⁴⁰ Socrates ille, clarissimus philosophorum, adactus malis, veneno sibi apud eos vitam extorserit: deinde vix quadraginta annis intervenientibus, ut alia sileam, iidem Athenienses, adempta sibi penitus libertate, sub Philippo Macedonum rege ⁴¹ servierint. Verumtamen sapientissimæ omnium Athenienses, etiam suis malis satis docti, ⁴² concordia minimas res crescere, discordia maximas labi, ⁴³ cunctaque vel bona, vel etiam mala, quæ foris geruntur, internis esse radicata et ommissa principiis, domi abstersere odia, et foris bella presserunt: reliqueruntque posteris suis ⁴⁴ de ruina sui exemplum, de reparatione consilium: si tamen ob infirmissimam B humanæ mentis mutabilitatem, quod in afflictis rebus consultur, in prosperis servaretur.

138 CAPUT XVIII.

De bello civili inter Artaxerxem et Cyrum filios Darii, quod parricidio finitum fuit. De terræmotu Siciliæ, et Atalante insula facta.

Iisdem fere diebus ¹ bellum civile, ² immo etiam plusquam civile, vix parricidio terminatum, ad Persas gerebatur. Mortuo enim rege Dario, cum Artaxerxes et Cyrus, filii ejus, de regno ambigerent, tandem magnis apparatibus, ³ magnis provinciarum ac

HAVERCAMPI NOTÆ.

^{27.} *Vellent.* Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. cum ed. Aug., *vclint.* Mss. iidem in iis, quæ præcesserunt, delent *eorum*. Aliquanto post *esse* quoque expungunt, et scribant cum Lug. Bat. sec. *meminerint Athenienses.*

^{28.} *Adhortatio.* Edd. veteres, *exhortatio.* Ms. Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov., *oratio.*

^{29.} *Eleusinam migrare compulerint.* Edd. quædam *Eleusin et emigrare*, ut et compellerent.

^{30.} *Receperunt.* Edd. quædam *exceperunt.*

^{31.} *Tunc indicta pugna.* Ms. Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov., *inclita*, unde patet hausta hæc ex eodem fonte. Orosii verborum sensus esse videtur bellum et pugna: diem atque locum a tyrannis, indicta fuisse Atheniensibus. Justin. lib. v, cap. 10, *Bellum Atheniensibus inferunt.*

^{32.} *Ita.* Meus codex, *Itaque.*

^{33.} *Inexplebiles.* Edd. vet. *inexplicabiles.* Rectius alia cum mss., *inexplebiles.*

^{34.} *Fundamina.* Lugd. Bat. quart. atque Ultr., *fundamenta*, ut ed. August.

^{35.} *Novam.* Cod. Perizon et Ultr. *novæ.*

^{36.} *Amnestiam.* Ἀμνηστία. Valerius Max. lib. iv, cap. 4 de Thrasylulo, *Plebis scitum interposuit, ne qua præteritarum rerum mentio feret.* Hæc *oblivio, quam Athenienses ἀμνηστίαν vocant*, etc. Hinc Plutarchus in Civilibus Præceptis scitum illud Atheniensium vocat τὸ τῆς ἀμνηστίας ψήφισμα. Hoc Græcum verbum usurpavit M. Tullius, cum post eadem C. Julii Cæsaris omnem memoriam discordiarum oblivione sempiterna delendam censuit. Philip. 1. Hinc Paterculus lib. 11: *Et illud decreti Atheniensium celeberrimi exemplum relatum a Cicerone oblivionis præteritarum rerum decreto patrum comprobatum est.* Vopiscus in Aureliano, *Amnestia etiam sub eo delictorum publicorum decreta est de exemplo Atheniensium, cuius rei etiam Tullius in Philippicis meminit.* Hæc ideo pluribus, quod videam esse, qui affirmant (ut Muretus in Variis lib. 11, cap. 15) verbum illud, quod Cicero usurpavit, esse non ἀμνηστίαν, sed μὴ

μνηστικῆν. FABR. — Confer Aristophanis locum ex Iuto supra pag. 434 et Orosii lib. vii, cap. 6.

^{37.} *Sapientissima Atheniensium.* Lugd. Bat. tert. et quart. cum Coll. Gron. et quibusdam edd. vet., *Sapientissima fuit hæc*, etc. Mox pro *post tanta* cod. Perizon. habet *post tot.* Post *provisio* Cod. Ult. et ed. C. Aug. addit *esset.*

^{38.} *Ut ordinantur.* Præter ed. Aug. sex vel septem ex mss. scribunt, *ita ut ordinantur, valerent.* Videlicet Ultr., Lugd. Bat. sec., tert., quart., Coll. Gronov., Perizon., Meus.

^{39.} *Inter ipsa pene placiti verba.* Recte neque audiendi sunt Lug. Bat. tert. et quart. qui cum Coll. Gronov. exhibent *inter pia beneplaciti verba.*

^{40.} *Socrates ille.* Socrates, ab Anyto et Melito impietatis accusatus, et condemnatus, venenum bibit, anno primo olympiadis 95. Laertius lib. 11 et Diodor. xiv. FABR.

^{41.} *Servierint.* Perizon. cum Lugd. Bat. tert. et ed. Aug., *servierunt.*

^{42.} *Concordia minimas res crescere.* Sententia Salustiana ex Jugurthino. FABR.

^{43.} *Cunctaque.* Copulam abjicit ed. Aug. et mox exhibet *intrinsecus* pro *internis.*

^{44.} *De ruina sui.* Hæc meliorum et fere omnium codd. lectio est. Quidam cum edd. nonnullis, *de ruina sua.* Mox ed. Aug., *et de reparatione.*

CAP. XVIII. — 1. *Bellum civile.* Bellum hoc inter duos fratres, Cyrum et Artaxerxem, gestum, Xenophon, ejus particeps et socius, septem libris Κύρου Ἀναβάσεως descripsit: quos bene Latinos fecit doctissimus Romulus Amasæus. De eodem Diodorus lib. xiv et Plutarch. in Artaxerxe. FABR.

2. *Immo etiam plusquam civile.* Imitari voluit illud Lucani, quo poeta Carmen suum orditur,

Bella per Æmathios plus quam civilia campos.

Editt. quidam vet. immo non habent.

3. *Magnis provinciarum.* Alterum hoc *magnis* a cod. Longobardico abest.

populorum ruinis, ⁴ utrumque certatum : in quo conflictu cum e diverso ⁵ concurrentes sibi ambo fratres mutuo casus objectavisset, prior Artaxerxes vulneratus a fratre, equi velocitate ⁶ morti exemptus evasit. Cyrus autem, mox a cohorte regia oppressus, finem certamini dedit. Artaxerxes ergo et præda fraternæ expeditionis, et exercitu potitus, potestatem regni parricidio ⁷ firmavit. ⁸ Sic universa Asia atque Europa, partim in se singulæ, partim in se invicem funeribus et flagitiis permiscebantur. Ecce parvissima pagina, verbisque paucissimis, quantos de tot provinciis, **139** populis atque urbibus, non magis explicui actus operum, quam implicui globos miseriarum. ⁹ Quis enim cladem illius temporis, quis fando funera explicet, aut æquare lacrymis possit dolores? ¹⁰ Verumtamen hæc ipsa, quia multo interjectu sæculorum exoleverunt, facta sunt nobis ¹¹ exercitia ingeniorum, et oblectamenta fabularum : quamquam si quis intentius adhibeat animum, seseque toto mentis affectu ¹² ipsis pene causis bellisque permisceat, ac rursus velut in arce spectaculi constitutus : utrumque in suis qualitatibus tempus permetiatur, facile dixerim, eum judicaturum, neque illa, nisi irato atque ¹³ aversato Deo ¹⁴ posse tam infeliciter

A perturbari ac permisceri, neque ista sic, nisi propitio et miserante, componi. ¹⁵ His deinde temporibus gravissimo motu terræ concussa Sicilia, insuper exæstantibus Ætneæ montis ignibus ¹⁶ favillisque calidis, cum detrimento plurimo agrorum villarumque vastata est. Tunc etiam Atalante civitas, Locris adhærens, terræ contigua, ¹⁷ repentino maris impetu abscissa, atque in insulam desolata est. Atheniensium quoque miserabiles reliquias pestis invasit, diuque populata est.

140 CAPUT XIX.

Romanorum parum honesta ad Veios obsidio. Urbs a Gallis capta et vastata. Collatio istius excidii cum præsentis Gothorum invasione.

¹ Anno ab Urbe condita ccclv obsidio Veiorum **B** decem ² continuis annis magis obsessores quam obsessos detrivit. Nam Romani repentinis sæpe hostium eruptionibus comminuti, præterea in hibernis bella ³ sortiti, hiemare sub pellibus, postremo famem ac frigus in conspectu hostium perpeti coacti sunt : urbem novissime, sine ullo ⁴ digno Romanæ virtutis testimonio, cuniculis et clandestina obreptione ceperunt. Hanc utilem magis quam nobilem victoriam, primo dictatoris ⁵ Camilli, qui eam de

HAVERCAMPI NOTÆ.

4. *Utrumque certatum.* Hæc est lectio codd. Longob. et Flor. sec., trium Lug. Batt. cum Coll. Gronov. et Ultr. Cod. vulgati et Lugd. Bat. pr. atque Flor. tert., *est utrumque certatum.* Quod est si addi placet, melius cum ms. Mco et ed. Aug. in fine periodi locari potest.

5. *Concurrentes sibi ambo fratres, etc.* Cod. Perizon. cum Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., *ambos.* **C** Dein editi plures, *objectassent vel objectavissent,* contra mss. meliores. Dixit Orosius *ambo vel ambos fratres,* pro eo quod Justinus *utrumque fratrem,* lib. v, cap. 11 : *Sed cum in bello sors prælii utrumque fratrem pugnae obtulisset;* quare nolui ibi cum Schæfero mutare in *utrumque.*

6. *Morti exemptus evasit.* Ed. Aug., *morti exemptus est.*

7. *Firmavit.* Cod. Longob., *fnivit,* quasi *contestationem* vel simile quid præcessisset.

8. *Sic universa.* Lugd. Batt. tert., quart., Coll. Gronov., *Ac sic,* etc. Mox editi plures, *inter se invicem.*

9. *Quis enim cladem.* Παρωδία Virgiliana e lib. II Æneid. FABR.

10. *Verumtamen, etc.* Ed. Aug., *Verum hæc ipsa, quæ, etc.*

11. *Exercitia ingeniorum.* Scilicet ad belle declamandum. Juvenal. sat. 10 vers. 167 :

Ut pueris placeas et declamatio fias!

12. *Ipsis.* Ed. Aug., *in ipsis.*

13. *Aversato deo.* Puto reponi debere *aversante deo,* ut est in Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. quodque Meus forte vult, scribens *adversato,* vel scripsisse Orosium, prout exhibet ed. August., *averso deo.* Martialis de poeta infelici et cacatas scribente chartas, lib. viii, epigr. 56 :

Scribit in aversa Picens epigrammata charta :
Et dolet, averso quod facit illa deo.

i. e. iratis Apolline et Musis. Ovid. III Amor. 12, vers. 17 :

Aversis utinam tetigissem carmina Musis ;
Phœbus et inceptum destituisset opus.

14. *Posse.* Cod. Perizon., *potuisse.*

15. *His deinde temporibus.* Hic terræmotus accidit anno tertio olymp. 88 anno quinto belli Peloponnesiaci, de quo Diod. lib. xii : Τηλεκούτους δὲ συνέβη τοὺς σεισμούς γενέσθαι κατὰ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὥστε καὶ πόλεις τινὰς ἐπιβαλτικτοῦς, ἐπικλύσασαν τὴν θάλατταν διαφθεῖραι, καὶ κατὰ τὴν Λοκρίδα χερσονήσου καθιστώσης ῥῆξαι μὲν τὸν Ἰσθμὸν, ποιῆσαι δὲ ὕψου τὴν ὀνομαζομένην Ἀταλάντην, i. e., *Tum in plerisque Græciæ partibus terra ita movit, ut nonnullas urbes maritimas superinfusa maria obruerint, et Locridis latus, in quo Atalante oppidum in mare projectum continenti adhærebat, maris impetu abscissum in insulam abierit.* FABR.

16. *Favillisque calidis.* Edd. quædam vet. *favillisque grandibus et calidis.* Ms. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., *stbris favillisque calidis.*

17. *Repentino maris impetu abscissa.* Codd. Perizon. et Meus *abscisa* habent. Verum vulgata hic retinenda est, ut patet ex distinctione quam viri docti faciunt inter *abscisus* et *abscissus.* Confer Notas Dukeri ad Florum lib. II, cap. 11, p. 227, et Oudendorpii ad Frontin. p. 49.

D CAP. XIX. — 1. *Anno ab U. C. ccclv.* Cuspinianus vult in hoc numero errorem inesse, quem ego, qui puto Orosium respexisse non tempus capte obsidionis Veiorum, sed capte urbis, contra fidem librorum mutare nolui. Sigonio, cujus diligentiam in perficiendis Fastis admiramur, annus capte urbis Veiorum est post Romam cond. ccclvii. De Veiorum obsidione et expugnatione copiose Liv. lib. v. FABR.

2. *Continuis.* Lugd. Bat. tert., Coll. Gronov. et ed. Aug., *continuatis.*

3. *Sortiti.* Meus cum Perizon. et ed. Aug., *sortiri,* ut referatur ad *coacti sunt.* Dein Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. *postremoque.*

4. *Digno Romanæ virtutis.* Ed. Aug., *dignæ virtutis testimonio.*

5. *Patravit.* Lugd. Bat. sec., *paravit.* ut et Ultr.

Veientibus ⁶ patravit, exsilium, dehinc irruptio Gallorum, et incendium Urbis insequitur: cui cladi audeat quisquam, si potest, aliquos motus temporis hujus comparare: quamvis non æque pendat præteriti mali fabulam præsentis injuria. Igitur Galli Senones, duce Brenno, exercitu copioso et robusto nimis, cum ⁷ urbem Clusini, ⁸ quæ nunc Tuscia dicitur, obsiderent, legatos Romanorum (qui tunc componendæ inter eos pacis gratia venerant) in acie adversum se videre pugnantem: qua indignatione permoti, Clusini oppidi **141** obsidione dimissa, totis viribus Romam contendunt. Hos ita ruentes ⁹ Fabius cum exercitu consul excepit, nec tamen obstitit, immo potius hostilis ille impetus, quasi aridam segetem ¹⁰ succidit, stravit et transiit. ¹¹ Testatur hanc Fabii cladem fluvius Allia, sicut Cremera Fabiorum. Non enim facile aliquis similem ruinam Romanæ militiæ recenseret, etiam si Roma insuper incensa non esset. Patentem Galli Urbem penetrant, trucidant rigentes simulacrorum modo in suis ¹² sedibus senatores: eosque incendio domorum crematos, lapsu culminum suorum sepeliunt. Universam

A reliquam juventutem, quam constat vix mille hominum tunc fuisse, in arce Capitolini ¹³ montis latentem, obsidione concludunt: ibique infelices reliquias, fame, peste, desperatione, formidine ¹⁴ terunt, subigunt, vendunt: nam mille libris auri discessionis pretium paciscuntur: non quod apud Gallos Roma parvi nominis fuerit, sed quod illam sic jam ante detriverint, ut amplius tunc valere non posset. Exeuntibus Gallis remanserat in illo quodam Urbis ambitu informium ruinarum obscœna congeries, ¹⁵ et undique impedita errantium, et inter sua ignorantum offensæ vocis imago respondens, trepidos suspendebat auditus. ¹⁶ Horror quatiebat animos, silentia ipsa **142** terrebant. Si quidem materia pavoris est ¹⁷ raritas ipsa vocis in spatiosis. ¹⁸ Hinc illis mutare sedes, aliud incolere oppidum, altero etiam censori nomine cogitatum, placitum atque tentatum est. En tempora quorum comparatione præsentia ponderantur; quibus recordatio suspirat: en, quæ inveniunt ¹⁹ de electa, vel potius de neglecta religione, pœnitentiam. ²⁰ Revera pares sunt et conferuntur inter se hæc duæ captivitates, illa ²¹ sex mensibus desæviens

HAVERCAMPI NOTÆ.

6. *Camilli exsilium.* N. Furius Camillus, die dicta ab L. Appuleio tribuno pl. ob prædam Veientanam inique divisam, in exsilium abiit quinto anno postquam Veios ceperat. Livius, et Plutarchus in Camillo. FABR.

7. *Urbem Clusini quæ nunc Tuscia.* Orosio hic suam lectionem reddidimus. Verum hoc oppidum ab aliis *Clusium*, Joppidanos *Clusinos*, dici notius est, quam ut sit admonendum. FABR. — Membranzæ meæ *Clusium* habent, ut et edd. Ven. cum principe et Paris. At Vinc. Bellov. lib. iv, cap. 81, *Dusim*, quæ nunc *Tuscia* dicitur.

8. *Quæ nunc Tuscia dicitur.* Absunt a Meo. Vulgati olim, *Dusia*, cod. Longob., *Thuscia*. Flor. sec., tert. aliique mss., *Tuscia*.

9. *Fabius cum exercitu consul.* Nullus Fabius hoc tempore consul fuit: sed eo anno, quo Roma capta est, tres Fabii tribuni militum consulari potestate fuerunt. Livius lib. v, Diod. xiv, Plutarchus in Camillo. FABR. — *Vox consul a sciolo* in margine notata, forsân in textum irrupit. Certe non suo loco, et luxato verborum ordine ponitur. Unde scribitur in Meo, *consul cum exercitu*.

10. *Succidit, stravit et transiit.* Mss. Lugd. Batt. tert. et quart. cum Coll. Gronov. *succendit*, etc. Ed. Aug. *succendit, stravit et transiit*. Et quia *aridam segetem* dixit, videri posset non incommoda lectio. Vulgatam tamen quam servat quoque Vinc. Bellov. præfero, propter fid quod sequitur *stravit et transiit*.

11. *Testatur hanc Fabii cladem.* Eodem die nempe xv kal. Sexti, utraque clades accepta fuit; isque dies a posteriore *Alliensis* dictus est, Livius lib. vi, Plutar. in Camillo, Tacitus lib. xviii, Servius in vii *Æneid.* FABR.

12. *Sedibus.* Male *ædibus* mss. et editi quidam.

13. *Latitantem.* Meus, Perizon. et Lugd. Bat. sec., *latentem*.

14. *Terunt.* Vulgati *terrent*, sed *terunt*, quod ad oram in plerisque notatur, et meliorem efficit sensum, optimis atque antiquissimis mss. fulcitur. Sic enim existat in tribus Florentinis, duobus Lugd. Bat. Meo atque Perizon. et primis edd. ut et Vinc. Bel. confirmatur.

15. *Et undique per impedita.* Lectionem illam, quam hic Gerardus Bolsuinge in margine ascripsit, nos in

antiquis non invenimus: sed quod in illis sine ulla differentia legitur, nos bona fide descripsimus. FABR. — In margine Hittorp. et Bolsuing. ed. hæc ascribuntur: *Et dum per impedita ruinarum errabant, et inter sua claustra manentes aliis ignoti erant, illorum plangentium voces aliorum trepidos suspendebant auditus.*

16. *Horror*, etc. Desumptum ex Virgilio de strage urbis Trojæ, lib. *Æn.* 11, 755.

Horror ubique animos simul ipsa silentia terrent.

Ed. pr. et Venetæ, *Horrore q a. silentioque ipso terrebat.*

17. *Raritas ipsa vocis in spatiosis.* Ita scriptum inveni in ed. Augustana, eamque lectionem verissimam esse puto. Nam raritas vocis horrorem facit, sed auget horrorem, si in locis amplis et spatiosis, ut erat Roma, stratis ædificiis desolata et late patens, vastum sit silentium. Editi antiquiores tantum habent *raritas ipsa vocis*, usque ad Fabricianas. Fabricius enim maluit nulla tamen addita nota, *raritas ipsa in spatiosis*. Quæ lectio, quamvis tribus mss. Florentinis, Lugd. Bat. pr. ut et Meo et Perizon. confirmetur, nequaquam tamen præstat illi quæ in antiquis edd. et tribus Lugd. Bat. et Coll. Gronov. invenitur *raritas ipsa vocis*. Cujus enim rei raritas Orosio in spatiosis agnoscitur? si hominum? eorum nulla mentio in iis quæ præcesserunt, ergo vocis. Quare amplector lectionem cod. August. cum illam insuper confirmet ms. Ultrajectinus.

18. *Hinc illis mutare sedes.* Intelligit consilium mirandi Veios: de quo Livius lib. v extremo.

19. *De electa.* Sensus hic est, en qualia sint illa tempora, quæ merentur, ut pœniteat vos, receptam publice sub imperatoribus piis religionem Christianam esse, immo, quæ potius vos confundant, tam diu eandem fuisse neglectam, et tam sero receptam. Ed. pr., *rejecta*, Aug. *relicta*.

20. *Revera pares sunt*, etc. Puto esse ascribendum, *Revera pares sunt, sed conferantur inter se*, etc.; sic minima mutatione sensus qui nunc cespitat, clarus et rei atque orationis est conveniens. Fateor, inquit, sicuti olim a Gallis, sic nunc a Gothis captam Urbem esse, sed si clades acceptæ conferantur, immane erit discrimen, etc.

21. *Ille sex mensibus desæviens.* Plutarchus Roman septem mensibus in Gallorum potestate fuisse, his

et tribus diebus ista transcurrens. Galli, extincto A populo, Urbe deleta, ²² ipsum quoque Romæ nomen in extremis cineribus persequentes, et Gothi, relicta intentione prædandi, ad confugia salutis, hoc est, sanctorum locorum, agmina ignara cogentes. Ibi vix quemquam inventum senatorem, qui vel absens evaserit: hic vix quemquam requiri, qui forte ut latens, perierit. Recte sane ²³ compararim hunc fuisse ibi servatorum numerum, qui hic fuerit perditorum. ²⁴ Plane quod reproditur, fatendum est, in **143** hac clade præsentis plus Deum sævisse, ²⁵ homines minus, cum peragendo ipse, quod illi non im-

plevisent, cur eos miserit, demonstravit: quippe cum supra humanas vires esset, incendere æneas trabes, et subruere magnarum moles structurarum, ictu fulminum Forum cum imaginibus vanis, quæ, superstitione miserabili, vel Deum vel hominem mentiuntur, abjectum est: ²⁶ horumque omnium abominamentorum, quod immissa per hostem flamma non adiit, missus e cælo ignis evertit. Et quoniam uber dicendi materia est, quæ nequaquam hoc concludi libro potest, hic præsentis voluminis finis sit, ut in ²⁷ subsequentiibus cætera ²⁸ prosequamur.

HAVERCAMPI NOTÆ.

verbis in Camillo scribit: Οὕτω μὲν ἡ Ρώμη παραδόγως ἦλω, καὶ παραλογώτερον ἐσώθη, μῆνας ἑκτὰ τοῦ πάντας ὑπὸ τοῖς βαρβάροις γενομένη. FABR.

^{22.} *Ipsum.* Edd. vet. ipsius, contra mss. plures et meliores.

^{23.} *Compararim,* Ed. Aug., *comparavi.* Prima omnium, *potest comparari.* Mss. Lug. Bat. tert. et Ultr., *comparari inter se possunt.*

^{24.} *Plane.* Flor. sec., *sane.*

^{25.} *Homines minus.* Ed. Aug., *quam homines.*

^{26.} *Horumque.* Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., *forumque,* quasi luderet Orosius in voce, et hic pro mercatu poneret.

^{27.} *Subsequentibus.* Ultr., *sequentibus.*

^{28.} *Prosequamur.* Florent. sec. et tert., *persequamur,* sed prim., *subsequamur,* alia manu corr. in *persequamur.*

LIBER TERTIUS.

PRÆFATIO.

144 ¹ Et superiore jam libro contestatus sum, et nunc necessariis repeto, secundum præceptum tuum, de anteaque conflictationibus sæculi, ² nec omnia nec per omnia posse quæ gesta, et sicut gesta sunt, explicari, quoniam magna atque innumera copiosissime, et ³ a plurimis scripta sunt; scriptores autem etsi non easdem causas, easdem tamen res habuere propositas: quippe cum illi bella, eos bellorum miseras evolva-

tempore non fuisse. Si vero significare cuncta, nec exprimere studens, compendiosa brevitate succingo, obscura faciam: et ita apud plerosque ⁴ erunt dicta, ut nec dicta videantur: maxime, cum e contrario nos vim rerum, non imaginem commendare curamus. Brevitas atque obscuritas, immo ut est semper obscura brevitatis, et i cognoscendi imaginem præfert, ⁵ aufert tamen intelligendi vigorem. Sed ego, ⁶ cum utrumque vitandum sciam, faciam, ut, quocumque modo ⁷ alterutra temperentur, ⁸ nec multa prætermissa, nec multum ⁹ constricta videantur.

HAVERCAMPI NOTÆ.

PRÆFAT. — 1. *Et superiore,* etc. Mss. Ultr. et Lugd. Bat. sec., *Superiore,* deleta copula. Meus et Perizon. cum edit. prima, *ut superiore.* Lugd. Bat. tert. et quart., *Ex superiore.* Parisin. edd. et Venetæ. *Et in superiori.* Sed post *contestatus sum,* in Coll. Gronov. repetitur ex cap. 18. Virgiliana imitatio, *Quis cladem illius temporis, quis funera explicet, aut æquare lacrymis possit dolores?* Quod et in uno ex mss. Lugd. Bat. inventi. Pro conflictationibus eadem cum tribus Lugd. Bat. habet *conflictionibus.*

2. *Nec omnia nec per omnia.* Constans hæc mss. est lectio, quam, ex vetustis editionibus ante Fabricianas, sola servat August.; reliquæ exhibent, *et menec omnia posse quæ gesta sunt, nec sicut gesta sunt explicare.*

3. *Et a plurimis.* Ex iisdem mss. et ed. August. conjunctionem et repositum; haud supervacaneam, nam pauci etiam copiosissime scribere possunt. Lugd. Bat. duo, *et a pluribus.*

4. *Erunt dicta.* Et hic mss., certe optimorum retinui lectionem, videlicet cod. Longob. cum duobus reliquis Florentinis, Mei et Perizoniani. Editiones omnes exhibent *dubia,* sed ex mss. *dicta* plerique in margine annotant.

5. *Aufert tamen.* Lugd. Bat. tert. et Coll. Gron., *haud refert tamen.* Idem ms. pro *cognoscendi supra, noscendi.*

6. *Cum utrumque vitandum sciam,* etc. Variæ hæc periculis in editionibus novis et antiquis legi solet.

Edd. prima, August. et Paris. sic expresserunt, *cum utrumque vitandum sciam, utrumque faciam,* ut, quocumque modo alterutra temperentur, nec multa (ed. Aug. multum) prætermissa, nec multum constricta videantur. Venetæ ita legunt, *sed ego cum utrimque vitandum sciam utrumque, faciam,* etc. Quam lectionem inveni quoque in Hittorp, et Bolsuing. verum illæ si interserunt, ibi, *si nec multa,* etc. Quod fecerunt quoque Fabricius et Scottus, qui pro *utrimque* tamen utrobique *utrumque* exhibent. Quamvis autem sic *utrumque* in mss. invenerim, omnino alterutro loco ejici debere existimo. Nam cum in quibusdam codd. inveniretur, *cum vitandum sciam utrumque, faciam,* etc. in aliis, *cum utrumque vitandum sciam, faciam,* etc. videntur scribæ utrumque; pro more suo, relinquisse. Ego, ut putidum, exsilare jussi, una cum ante *nec multa,* quod perperam intrusum fuit.

7. *Alterutra.* Ms. Ultr., *utraque.* Lugd. Bat. tres cum Coll. Gronov., *aliter utraque.*

8. *Nec Multa.* Ms. meus, *ut nec multam.* Unus ex Lugd. Bat. et Coll. Gron., *non hæc multum.*

9. *Constricta videantur.* In meo ms. legitur *extensè videantur.* Non inepte; nam prætermissa brevitate includunt, cui extensio opponitur. Vulgata sic replicari potest, haud multa erunt prætermissa, neque tamen nimis pressa erit et contracta oratio.

146 CAPUT I.

De pace jussu Artaxerxis regis per Græciam facta, deque variis bellis ante illam pacem a Lacedæmoniiis cum rege et Thebanis gestis, ubi de Conone.

1 Anno ab Urbe condita cccclxiv quem annum sicut gravissimum propter ignotam sibi captivitatem Roma persensit, ita magnificum 2 propter insolitam pacem Græcia habuit; eo siquidem tempore, quo Galli Romam captam incensamque tenuerunt ac vendiderunt, Artaxerxes, rex Persarum, discedere ab armis et quiescere in pace universam Græciam per legatos præcepit, denuntians contradictorem pacis bello impetendum: quem ita jubentem potuissent utique Græci tam constanter contemnere, quam fortiter sæpe vicerunt, nisi porrectam undecumque occasionem, quam avide desideraverant, tam libenter hausissent: ostenderunt enim quam ægre admisero illa quæ eatenus gesserunt, quæ tam facile, indigna etiam conditione, deposuerunt: nam quid tam indignum liberis et fortibus viris, quam longe remoti, 3 sæpe victi, adhuc hostis, et deinde mimitantis, imperio arma deponere, pacique servire? 4 si non ipso tantum annuntiatæ pacis sono per 147 corda cunctorum ægra belli tabuisset intentio: et, post diuturnas laborum vigilias, oscitantes ac stupefactos 5 quies inopina laxasset, priusquam

A ipsam quietem 6 voluntas pacta componeret. Unde autem tanta fatigatio omnium per totam Græciam populorum corda corporaque oppresserit, quæ efferos animos ignoto acquiescere otio tam facile persuasit, quam brevissime ostendam. 7 Lacedæmonii, utpote homines, et Græci homines, quo plura habebant, eo ampliora cupientes, 8 postquam Atheniensium potiti sunt, 9 universam Asiam spe dominationis 10 hauserunt. Itaque 11 toti Orienti bellum moventes, 12 Dercyllidam ducem in hanc militiam legunt, qui cum sibi adversus duos potentissimos Artaxerxis Persarum regis præfectos, Pharnabazum et Tissafernem pugnandum videret, proviso ad tempus consilio, ut pondus geminæ congressionis eluderet, 13 unum denuntiato bello appetit, alterum pacta pace suspendit. Pharnabazus Tissafernem apud Artaxerxem, communem tunc regem, defert ut proditorem, præsertim qui cum hoste belli tempore de fœderis conditione pepigisset: hortaturque 148 regem, ut 14 in locum ejus 15 Cononem, Atheniensem virtum, qui tunc forte apud Cyprum exulabat, ducem navali bello constituat. 16 Acceptis igitur quingentis argenti talentis, Conon per Pharnabazum 17 evocatur, classique præficitur, quibus compertis, Lacedæmonii et ipsi auxilia navalis belli 18 a rege Ægypti Hercynione per le-

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP I.—1. Anno ab Urbe condita cccclxiv. Hic numerus est quoque apud Plinium lib. xxiv cap. 4. Livius libr. v in orat. Camilli, Romam captam significat anno ab Urbe condita cccclxv. FABR. Mox pro ignotam edd. quædam et mss. ignoratam. Reperunt quoque sibi ante propter insolitam pacem.

2. Propter insolitam pacem. Quo anno Roma capta fuit, eo Lacedæmonii τὴν ἐπὶ Ἀνταξίδου γενομένην εἰρήνην πρὸς βασιλέα τῶν Περσῶν ἐκύρωσαν, id est pacem, per Antalcidam cum rege Persarum factam ratam habuerant, ait Polyhius libr. i. Verum de hac pace inferius dicitur. FABR.

3. Sæpe victi, adhuc hostis. Fabricius et Scottus ediderunt, sæpe etiam victi adhuc hostis, etc., secuti Pittorp. et Bolsuing. Editiones, nam Venetæ, prima et Paris., sæpe etiam victi hostis. At ex mss. quos consului, nullus illud etiam admittit, sed omnes, consentiente ed. Aug. scribunt, sæpe etiam victi, adhuc hostis, etc.; ita enim verba illa distinxi, cum quatuor enumeret Orosius causas, propter quas repudiare pacis auctorem potuerint Græci, quod rex ille Persarum longe esset remotus a Græcia, quod sæpe victus, quod animo etiamnum hostis esset hæreditarius, et denique, quod non sine minis loqueretur.

4. Si non ipso. Cod. Longob., si non in ipso.

5. Quies inopina. Præter cod. Longobard. et reliquo: duos mss. Florent., Lugd. Bat. quart. inopina mavult. Reliqui cum vulgatis inopinata.

6. Voluntas pacta componeret. Mss. Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. et edd. quibusdam vetustis, peracta, quod natum credo ab iis descriptoribus, qui compendium scripturæ in medio vocis pacta quæsiuerunt. Sensus Orosii hic est, Græcos nimio pacis desiderio, velut attonita mente, eandem ad primam ejusdem mentionem fuisse amplexos, etiam antequam voluntas pacta, id est, per deliberationem assensum præbens, conditiones pacis agnosceret atque approbaret; simile quid supra scripsit lib. II, cap. 5: Nisi maturata reconciliatio subrepsisset priusquam se discessio ipsa cognosceret.

7. Lacedæmonii, utpote homines. Orosius hæc e Justinii libro vi descripsit. Pluribus eadem Xenophon. libr. III, Diodor. XIV. FABR.

8. Postquam Atheniensium potiti sunt. Qui hanc scribendi formulam non intellexerunt inutiliter inseruerunt auxilio, ante Atheniensium, quod legitur in edd. prima, Paris. et Venetis.

9. Universam Asiam. Cum mss. quidam haberent Græciam, quod et in Lugd. Bat. duobus et Coll. Gronov. exstat, plures Asiam conjunctim ediderunt. Bosning. Hittorp. et Veneti Græciam et Asiam, cum tamen augmentum illud non agnoscant edd. prima et Augustan., et rejiciant mss. meliores cum cod. Longob.: sequentia quoque ostendant, de sola Asia hic loqui Orosium.

10. Hauserunt. Blanditur magis quod exstat in cod. Perizon. hauserant.

11. Toti Orienti. Tres mss. Lugd. Bat. cum Perizon. et meo atque Coll. Gronov. scribunt toto, quasi vellent toto Oriente.

12. Dercyllidam ducem. Vulgo male hic dux Hircilides nominatur, qui Græcis est Δερκυλλίδας. FABR.

13. Unum denuntiato bello appetit. Dercyllidas certis conditionibus pactus cum Tissaferne, in Pharnabazi fines exercitum duxit. Xenophon et Justinus. FABR.

14. In locum. Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov., in loco.

15. Cononem, Atheniensem. Hæc eadem leges apud Diodor. lib. XIV. FABR.—Lugd. Bat. tert. cum Perizon. et Coll. Gronov., appetiit.

16. Acceptis quingentis argenti talentis. Sic Diodor., λαβὼν ἀργυρίου τετρακόντα πενταχόσια. FABR.

17. Evocatur. Meus, vocatur.

18. A rege Ægypti Hercynione. Apud Justin. est, a rege Ægypti Hercymone. Diodor. hunc regem, qui Lacedæmoniiis dedit σκευὴν ἑκατὸν τρηπέραι, σίτου δὲ μυριάδας πεντάκοντα, vocat Νεφρία, vel, ut est in aliis libris, Νεφερία. FABR.

gatos petunt, atquo centum instructas triremes et A apud Spartam per Agesilaum regem relictus, ²⁸ maximam munitissimamque tunc classem instruxerat, motus ²⁹ æmulatione virtutis Agesilai, ut, illo pedestrem expeditionem agitante, ipse quoque navali discursu oram maritimam pervagaretur. Conon vero ³⁰ susceptum negotium duplici cura intendebat, debens sociis sollicitudinem, patriæ fidem: ut huic exhiberet naturam, illis præberet industriam: in hoc propensior civibus, quod quieti libertatique eorum alieni sanguinis discrimen impenderet, et pugnaret adversus insolentissimos hostes periculo regis, præmio patriæ. Conserunt itaque navale certamen Persæ Conone, Spartani Pisanthro duce: ³¹ milites, remiges, ipsique ductores, uno pariter in mutam cædem ardore rapiuntur. ³² Magnitudinem atque atrocitatem belli **150** istius, inclinatus ex hoc semper in posterum Lacedæmoniorum status, prodit. ³³ Namque ex illo fluere ac retro sublapsa referri spes Spartanorum ³⁴ visa, donec ³⁵ assurgendo ægre, ac misere recidendo, confecta, et po-

IIAVERCAMPI NOTÆ.

19. *Virum pede claudum.* Nota est contentio de regno Spartano inter Leotychiden Agidis filium, et Agesilaum ejusdem fratrem: cum Leotychides Agesilaum regno prohibere ex oraculo vellet, quod altero pede claudicaret: sed vicit hic illum, cum oraculum in eum convenire contendisset, qui neque legitimus, neque ab Agide esset genitus. Xenophon. libro III et in Agesilao. Plutarchus in eodem et Lysandro, Pausanias libro III. FABR.

20. *Igitur Conon.* Quare Conon ad regem profectus fuerit, copiose Justin. libro. VI. FABR.

21. *Per se ipsum.* Græci dicunt *αὐτός* et *δὲ ἑαυτοῦ*, confers Æliam. Var. Hist. lib. I, cap. 21, de Ismenia, Thebanorum legato.

22. *Expugnat.* Ed. Aug., *impugnat.* Mox mss. omnes et editi meliores, *incubuit*, alii *incumbit*.

23. *Lacedæmonii vero domesticis malis.* Significat tempus illud quando circa olympiadem 96 Lacedæmonios injuste imperantes, omnes fere socii deseruerunt, ut ait Cicero libro II de Offic. Tum Bæotii Athenienses, Corinthii, Argivi et alii conspiratione facta, contra Lacedæmonios moverunt bellum. Cujus causa Agesilaus ex Asia demum revocatus fuit. Xenophon libro III et IV, Diodorus libro XIV. Plutarchus in Agesilao; Pausanias libro III. FABR.

24. *Interea Pisander, dux apud Spartam.* Mirum profecto, qui factum fuerit, ut contra fidem librorum veterum tam apud Justinum quam Orosium, hic dux *Lysander* hactenus sit dictus: cum tamen ex omnibus scriptoribus, quos modo nominavi, certum sit, *Agesilaum* classi præfuisse *Pisandrum* conjugis suæ fratrem, eumque relictum in Asia, et prælio navali superatum ad Gnidum a Pharnabazo et Conone, periisse. Nam quod in vulgato Diodori libro *ναύαρχος* non *Πισανδρος*, sed *Περίαρχος* appellatur, procul dubio mendosum est. FABR.

25. *Maximam munitissimamque tunc classem instruxerat.* Hæc est constans lectio mss. meliorum, videlicet trium Florentinorum, Perizonii, Mei, Lugd. Bat. tertii, Ultr. et Coll. Gronov., ut et ed. August. et ultimæ Scotti. Vulgo, *maximam munitamque classem tunc instruxerat*.

26. *Æmulatione.* Lugd. Bat. duo, *admiratione*.

27. *Susceptum negotium,* etc. Hactenus editum fuit, *Conon vero suscepto negotio, duplicem curam impendebat*, etc. Prima ed. et illam secutæ similiter legunt, sed post *negotio* inserunt *omni*. Longe vero *melior est lectio, quam ex mss. revocavimus, unius*

tantum litterulæ mutatione a nobis adjuta. Nam in mss. tribus Florentinis, Mei atque Perizoniano, qui quinque reliquis bonitate multum præstant, ita scribitur, *Conon vero susceptum negotium duplici cura impendebat*, pro *impendebat* autem reposuimus *intendebat*, quæ sine dubio vera olim scriptura fuit. Ita apud Livium *intendere bellum* lib. XXI, cap. 6: *Alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes, terra marique rem gerendam censebant: alii totum in Hispaniam Annibalemque intendebant bellum.* Adde, quæ pro emendatione similis loci Orosiani in extremo libri IV scripsimus.

28. *Milites, remiges, ipsique ductores.* Ex hoc Orosii loco patet, quomodo ejus tempore lectum apud Justinum fuerit, quem hinc emendare licet, lib. III, cap. 1, ubi vulgo legitur, *Eadem militum et omnium regum cura erat.* Idem vero prælium navale inter Cononem et Pisandrum describitur. Neque vulgata lectio *regum* defendi ullo modo potest. Nam, prouti Orosius memorat milites, remiges et ductores; sic ductores, nomine non tantum suo, sed et vincendi contentione jam ante descripserat Justinus in præcedentibus: Porro *Pisandrus, pro conjunctione Agesilai, etiam virtutum æmulator erat; contendebatque ne a rebus gestis ejus et gloriæ splendore recederet: neve tot bellis ac sæculis questum imperium brevis momenti culpa subverteret.* Pergit deinde: *Eadem militum,* etc.

29. *Magnitudinem atque atrocitatem belli istius, inclinatus ex hoc semper in posterum Lacedæmoniorum status prodit.* Et hanc vulgata venustiorum multo lectionem, iisdem mss. Florentinis, quibuscum Meus et Perizon. conspirant, debemus. In omnibus edd. legitur, *magnitudine atque atrocitate belli istius inclinatus, ex hoc semper in posterum Lacedæmoniorum status proruit.*

30. *Namque ex illo fluere.* Παρωδία Virgiliana ex lib. II Æneid. FABR.

31. *Visa.* In Vulgg. additur *est*, quod codd. mss. meliores et edd. principes non agnoscunt.

32. *Assurgendo ægre, ac misere recidendo.* Statum Lacedæmonis non ineleganter velut moribundum describit, ex Virgiliana iterum imitatione: *Dixerat poeta de Didone Æn. lib. IV, vers. 688:*

Ille, graves oculos conata atollere, rursus
Deficit. Iussum stridit sub pectore vultus.
Ter sese attolens, cubitoque adnixâ, levavit:
Ter revoluta toro est, etc.

testate careret, et nomine. Atheniensibus vero hæc A eadem pugna initium recuperandæ potentiæ, sicut Lacedæmoniis amittendæ, fuit. ³³ Primi igitur Thebani, auxilio Atheniensium fulti, superiore clade saucios ac trepidos aggrediuntur, multa animati fiducia ³⁴ propter virtutem atque industriam Epaminondæ ducis sui, cum quo sibi facile obtinere posse imperium totius Græciæ videbantur. Fit itaque terrestre prælium, Thebanis minimo negotio vincentibus. Vincitur etiam hoc conflictu Lysander et occiditur. ³⁵ Pausanias quoque, dux Lacedæmoniorum, **151** insinulatus proditiōnis, in exsilium truditur. Thebani autem victoria potiti, collecta universi exercitus manu, Spartam contendunt, putantes se vacuam præsidio civitatem nullo intraturos negotio, cujus jam omnes pene copias cum ipso rege delessent, atque ab omnibus sociis destitutos viderent. Lacedæmonii periculo civitatis impulsu, habito inexercitati militis qualicumque delectu, obviam hosti procedunt. Sed victis semel, adversus victores obsistendi nec virtus nec animus erat. Cum igitur cædes tantum unius pene partis ageretur, ³⁶ repente rex Agesilans, accessus ex Asia, improvisus bello supervenit: Thebanos jam successu duplicis victoriæ lactiores segioresque aggreditur:

nec difficile superat, maxime cum adhuc apud ipsum pene integræ vires haberentur. Ipse tamen Agesilaus graviter ³⁷ vulneratur. At vero Athenienses, cum comperissent insperata Lacedæmonios victoria sublevatos, pristinae servitutis, ³⁸ de qua tunc respirare vix cœperant, trepidi metu, exercitum contrahunt, eumque Bœotii in auxilium adjungunt, commissum ³⁹ Iphicrati duci, qui adolescens admodum, vix dum annos viginti natus, infirmitatem ætatis maturitate animi munebat. Conon quoque, ⁴⁰ vir quidem Atheniensis, dux autem Persici exercitus, audito Agesilai reditu, ad populandos Lacedæmoniorum agros revertitur. Ita Spartani, strepitu ⁴¹ circumsonantium undique hostium clausi atque exterriti, ultima propemodum desperatione tabuerunt. ⁴² Sed Conon, postquam **152** vasta hostilis soli populatione satius est, Athenas pergit, in maximo gaudio civium ipse tristis, quippe cum videret urbem, populo quondam cultuque ornatissimam, ⁴³ nunc miserabili ruinarum ac desolationis squalore confectam. Itaque magnum pietatis miserationisque monumentum in reparatione ejus operatus est. Namque eam, a Lacedæmoniis exinanitam, Lacedæmoniorum ⁴⁴ prædis replevit. Persis incenditibus concrematam, Persis ædificantibus reformavit. ⁴⁵ Interea Ar-

HAVERCAMPI NOTÆ.

35. Primi igitur Thebani. Belli hujus, Bœotici dicti, principes fuerunt Locri Opuntii et Phocenses, quorum hi a Lacedæmoniis, illi a Thebanis auxilia accersiverunt. Thebani Athenienses in suas partes pertraxerunt. Prælio commisso ad Iliartum Lacedæmonii victi sunt, et Lysander occubuit, Xenophon libro tertio extremo. Diodorus XIV, Pausanias III et IX, Plutarchus in Lysandro. FABR. — Cod. Longobard. pro retro referri habet retro ferri. Pro auxilio Ed. Aug. habet auxiliis. Lugd. Batt. tres cum Perizon. transponunt sublapsa retro referri.

34. Propter virtutem atque industriam Epaminondæ. Videtur Orosius, deceptus verbis Justini, putasse huic prælio interfuisse Epaminondam, quod verum non est. FABR.

35. Pausanias quoque, dux alter. Pausaniæ, qui cum Lysandro adversus Thebanos missus fuerat, crimini datum, quod serius in Bœotiam venisset, quodque cæсорum corpora sædere quam prælio tollere maluisset. Itaque capitis accersitus ad causæ dictionem non adfuit, sed Tegeam in exsilium aufugit, Xenophon et Pausanias. lib. III. FABR. Fuit is Pausanias filius Pleistianactis, nepos Pausaniæ Ilii, qui, Mardonio et Persis ad Plateas victis, immortalem gloriam prava libidine et proditiōne scelestæ sædavit. Hujus vero Pausaniæ innocentiam, qui a Lysandri factione, altera jam vice, capitis arcessebatur, prodiderunt Xenophon Hist. Gr. lib. III. p. 507, Plutarch. in Lysandro p. 450, Pausan. lib. III, p. 216 et Justin. lib. VI, cap. 4. In jus vocatus prima vice fuerat, ut qui exsulis Atheniensium favisset, atque agerrime, pari suffragiorum numero, periculum evaserat. Cum secunda vice accusaretur, noluit iratis propter Lysandri mortem civibus, salutem suam credere, sed Tegeam, in Minervæ templum, quod tutum miseris erat asylum, confugit, ibique morbo diem obiit. Vide quæ de eo diximus in Serie regum Lacedæmoniorum stirpis Eurytionidarum, quæ post Vitam Antigoni Tutoris, a quo, Cleomene victo, capta fuit Lacedæmon, sequitur in Historia regum Macedoniæ:

36. Repente rex Agesilaus. De adventu Agesilai

in Bœotiam, non omnino convenit Just. et Orosio cum Xenophonte, Diodoro et Plutar. Pugna commissa fuit ad Coronæam: mendose enim in Plutarchi Agesilao est, *πρὶ τὴν Χαϊρώνειαν*, pro *Κορώνειαν*. FABR.

37. Vulneratur. Ed. Aug., *vulneratus est*, quam lectionem tres Florentini quoque agnoscunt.

38. De qua tunc respirare vix cœperant. Perizon., *de qua respirare vix cœperant*. Lugd. Bat. sec. et Ultr., *de qua tunc respirare cœperant*. Mox ed. Aug., in *auxilio*.

39. Iphicrati duci. De Iphicrate Xenophon. lib. IV et *deinceps*, Diod. lib. XIV et XV.

40. Vir quidem. Vocem posteriorem delent Lugd. Batt. tert. et quart. cum Coll. Gronov.

41. Circumsonantium. Iidem uss., *circumstantium*.

42. Sed Conon, postquam vasta. De Cononis beneficio in Athenienses, deque honore illi a suis habito, præter cæteros, quos jam sæpe nominamus, eleganter Demosthenes de immunitate contra Leptineum. Legendus quoque Isocratis Evagoras. FABR.

43. Nunc. Edd. quædam *vett., tunc*.

44. Prædis. Edd. quædam ut et cod. Ultr., *præsidii*, quasi innuerentur opes Persiæ, ex quibus, Lacedæmoniorum quondam præsidii, urbem restituit Conon. Sed non muto vulgatam, quam confirmat Justinus, scribens lib. VI, cap. 52: *Itaque tunc incensa fuerunt, prædarum sumptu, etc.*, ubi sequitur paulo post, *ex spoliis Lacedæmoniorum*.

45. Interea Artaxerxes, rex Persarum. Cum Plarnabazus et Conon regia classe maritimam Laconicæ oram cum maleficio pervaderent, et Athenæ muro cingerentur, placuit Lacedæmoniis pacem facere cum rege Persarum, eaque ro Antalcidam ad Tiribazum regis prælectum miserunt, ut illius opera pax firmaretur. Hac de causa pacem hanc Græci *τὴν ἐπ' Ἀνταλκίδου γενομένην εἰρήνην* vocant, ut demonstravimus paulo ante ex Polybio. Tu lege Xenophontem lib. V, Diodor. XIV, Plutarchum in Agesilao et Artaxerxe. Meminit Strabo in fine lib. VI, Pausanias initio IX. FABR.

taxerxes, rex Persarum, sicut ⁴⁶ principio dictum est, universis Græciæ populis per legatos, ut ab armis discederent, et paci acquiescerent, imperavit: non quod misericorditer fesi- consuleret, sed, ⁴⁷ ne se in Ægypto bellis occupato, aliqua in regnum suum tentaretur irruptio.

CAPUT II.

De Lacedæmoniorum offensione in Arcadia, victoria Thebanorum, Epaminondæ morte, cum Epilogo dictionum.

Cunctis igitur Græcis optatissima quiete ¹ resolutis, domesicoque otio ² torpentibus, ³ Lacedæmonii, inquieti magis quam strenui, et furore potius, quam virtute intolerabiles, post bella deposita tentant **153** furta bellorum. ⁴ Nam speculati absentiam Arcadum, castellum eorum repentina irruptione perfringunt. Arcades vero, ⁵ exciti injuria, juncto sibi Thebanorum auxilio, amissa furto, bello repunt. ⁶ In eo prælio Archidamus, dux Lacedæmoniorum, vulneratus, ⁷ cum jam cædi suos ut victos videret, ⁸ occisorum corpora ⁹ per præconem ad sepulturam poscit: quod signum victoriæ tradite inter Græcos haberi solet. Thebani autem hac confessione contenti, dato parcendi signo, finem dedere certamini. Paucis deinde intervenientibus in-

duciarum diebus, ¹⁰ Lacedæmonii ad alia bella conversis, Thebani cum Epaminonda duce, de invadenda ¹¹ Lacedæmonia, quasi secunda et destituta, cepere fiduciam. Taciti, intempesta nocte, Lacedæmonem veniunt: **154** sed non ita incautam vel indefensam, sicut rebantur, offendunt. Armati enim senes cum reliqua turba imbellis ætatis, ¹² præcognito adventu hostium, in ipsis se portarum angustiis objecerunt, et, adversus quindecim millia militum, vix centum confecti ævo homines proruperunt. His itaque tantam molem belli sustententibus, juvenus superveniens congressi adversus Thebanos aperto certamine incunctanter decrevit. ¹³ Commisso prælio, cum Lacedæmonii vincerentur, repente Epaminondas, dux Thebanorum, incautus dimicans, vulneratur. Quare dum his ex dolore metus, illis ex gaudio stupor nascitur, veluti ex consensu tacito utrinque discessum est. Epaminondas autem, graviter ¹⁴ saucius, cum de victoria suorum comperisset, sentumque exosculatus esset, ¹⁵ remota manu ¹⁶ qua vulnus occluserat, egressum sanguinis ¹⁷ ac mortis patefecit introitum: cujus mortem sic Thebanorum perditio subsecuta est, ut non perdisse ducem, sed ipsi cum eo tunc perisse viderentur. Contextui ¹⁸ indigestæ historiæ inextri-

IIAVERCAMPI NOTÆ.

46. Sicut principio. Ultr. et Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov., sicut in principio. Meus, sicut a principio.

47. Ne se. Ita mss.; illo, plures edd. sed male. CAP. II. — 1. Resolutis. Florent. pr. et Perizon., solutis.

2. Torpentibus. Lugd. Bat. quart., stupentibus.

3. Lacedæmonii, inquieti magis quam strenui, et furore potius, quam virtute intolerabiles. Ita cod. Colon. et Materni perfecte, præ illo quod editur: Lacedæmonii inquieti magis, quam virtute intolerabiles. LAUT. — Augmentum illud, quod Lantius ex codd. Col. et Materni affert, in omnibus, non tantum mss. sed et editis invenitur, una ex Fabricianis anni 1575 excepta, in qua typhothetarum negligentia verba illa exciderant.

4. Nam speculati absentiam. Quæ de Arcadum et Thebanorum bello hic et apud Justinum post Antalcidæ pacem subjiciuntur, ea non statim subsequuta sunt. Nam illa facta est anno secundo olymp. 98. Arcades autem bellam cum Eleis gesserunt quarta et centesima olympiade, ut etiam Pausan. scribit libro v. Tum Elei pres- i ab Arcadibus Lacedæmonios socios suos impulerunt, ut Archidamus Agesilai filius cum exercitu missus in Arcadiam Croninum ceperit. Nam quod Justinus castellum dicit, Xenophon, qui hanc historiam lib. ult. Ἐλλν. scribit. κρῶμον vocat. FABR.

5. Exciti. Quædam edd., excitati.

6. In eo prælio. Cronino capto, Archidamus, presidio trium cohortium ibi relicto, reliquas copias domum reduxit. Sed cum presidium ab Arcadibus ex Elide reversis obsideretur, Archidamus iterum missus, ut Spartanos obsidione liberaret, prælio commisso ὁ Ἀρχίδαμος ἐτίετρο τοὺς μὲν διὰ πᾶξ, inquit Xenoph., i. e., Archidamus telo per fenum trajecto vulneratus est. FABR.

7. Cum jam cædi suos, ut victos, videret. Hæc est lectio cod. Longobardici; alii codices sic legunt: Flor. sec., cum etiam cædi suos jam ut victos videret; tert., cum etiam cædi suos jam enim victos videret; Ultr., Lugd. Bat. sec. et quart. cum Coll. Gronov.

et ed. August., cum cædi suos jam et victos videret. Reliqui, cum etiam cædi suos jam ut victos videret. Eadem diversitas est in Justinii codicibus, quorum alii ut victos, alii et victos scribunt, vulgatum tamen ut victos non incommodè retineri posse judicant interpretes.

8. Occisorum corpora per præconem. τοὺς νεκροὺς ὑποσπόνδους ἀνακρίθαι. Exemplorum plena sunt omnium monumenta. FABR.

9. Per præconem. Coll. Gronov., per præconium. Lugd. Bat. sec. et Ultr., per præconem ornatum ad s. p. Pro poscit Lugd. Bat. sec., Meus et Perizon., poposcit.

10. Lacedæmonii ad alia bella conversis. Mantinenses a Thebanis de-civerant, hisque suppeditas venerant Lacedæmonii duce Agesilao, ut Xenophon et Plutarchus scribunt: nam quod Diodor. lib. xv Agesilao hunc nominat, equalem qui verum esse pos- sit ignoro. FABR.

11. Lacedæmonia. Perizon., Lacedæmona. Lugd. Bat. tert., Lacedæmone, prout statim Lacedæmonem vocabit Orosius, sed ibi ed. Aug. Lacedæmoniam habet, Justinus, Lacedæmona.

12. Præcognito adventu hostium. Enthymus enim Thespiensis, auctore Calisthene, seu, Ctes quidam, ut Xenophon scribit, Epaminondæ consilium Agesilao enuntiavit. Lege Plutarchum in Agesilao. FABR.

13. Commisso prælio. Prælium commissum fuit ad Mantineam, ibique Epaminondas, vulneratus ab Antierate Lacedæmonio, paulo post decessit. FABR.

14. Saucius. Edd. quædam, sauciatus. Mox itidem, deosculatus.

15. Remota manu. Aliter de vulnere scribitur Cic. epist. 12, lib. v, ad Fam. Valer. lib. iii. c. 2. et Diod. xv. FABR.

16. Qua vulnus occluserat. Ita mss. atque editi meliores, alii que vulnus occluserat.

17. Egressum sanguinis, etc. Edd. prima, Paris. et Venetæ, egressu sanguinis ad mortem patefecit introitum: haud male.

18. Indigestæ. Meus, digestæ.

cabilem ¹⁹ cratem, atque facertos bellorum orbis, A que pruricentibus, ipsa etiam vita ²⁰ fastidio est. ²⁰ huc et illuc lymphatico furore gestorum, verbis e vestigio secutus implicui: quoniam tanto (ut video) inordinatius scripsi, quanto magis ordinem custodivi. Improba dominandi Lacedæmoniorum cupiditas, quantis populis, qualibus urbibus, quibus provinciis, cujusmodi odiorum motus, quantas causas certaminum suscitavit, quis vel numero, vel ordine, vel ratione disponat? cum ipsi quoque non plus afflicti bellis quam bellorum confusione referantur: siquidem, tracto per aliquot ætates hoc continuo bello, Athenienses, Lacedæmonii, Arcades. Bœotii, Thebani, **155** postremo Græcia, Asia, ²¹ Persis, atque Ægyptus cum Libya, insulisque maximis, navales simul pedestresque conflictus indiscretis egere discursibus. Referre cæsa hominum millia non possem, etiam si **B** bella numerarem. At nunc ²² increpet hæc tempora atque illa collaudet, quicumque nescit hosce omnes istarum urbium provinciarumque populos, ita nunc in solis ludis ac theatris consensescere, sicuti tunc in castris maxime præliisque ²³ tabuisse. Florentissima illa, ²⁴ et totius tunc imperium Orientis affectans, Lacedæmoniorum civitas, vix centum habere potuit senes: ita incessabilibus circumventa malis, immaturas misere expendebat ætates: et queruntur nunc homines, quorum refertæ pueris et senibus civitates, secura juvenum peregrinatione ditantur, pacificisque exercitiis stipendia domesticæ voluptatis acquirunt? nisi forte (ut assolent humanæ mutabilitati omnia sordere præsentia) novitates rerum actu auditu-

CAPUT III.

Terræmotus Achaïæ collatus cum Constantinopolitano. Romani civitates aliquot capiunt.

¹ Anno ab Urbe condita ccclxxvi sævissimo terræmotu Achaïa universa concussa est, et duæ tunc civitates, id est, ² Bura et Helice, abruptis locorum hiatus devoratae sunt. At ego nunc e contrario poteram similia in diebus nostris apud Constantinopolim, atque **156** modo principem gentium, prædicta et facta, sed non perfecta narrare, cum, post terribilem denuntiationem conscientiamque mali sui ³ præsciam, subter commota funditus terra tremaret, ⁴ et desuper fusa cœlitus flamma penderet, donec **B** ⁵ orationibus Arcadii principis et populi Christiani, præsentem perditionem Deus exoratus averteret: probans se solum esse et conservatorem humilium, et punitorem malorum. ⁶ Sed hæc, ut commemorata sint magis quam explicata, verecundiæ concesserim, ut et qui scit, recolat, et qui nescit, inquirat. ⁷ Interea Romani, qui per septuaginta annos ab urbe Volscorum, præterea Faliscorum, Æquorum, et Sutrinatorum, subacti et attriti, assiduis bellis conficiebantur, tandem in ⁸ suprascriptis diebus, Camillo duce, easdem cepere civitates, et redivivo sinem dedere certamini. ⁹ Prænestinos etiam eodem tempore, qui ¹⁰ usque ad portam Romæ bellando et cædendo pervenerant, ad flumen Alliam, T. Quinctio pugnante, vicerunt.

HAVERCAMPI NOTÆ.

19. *Cratem.* Respondet hæc vox verbo, quod præcessit, *contexui.* Ex mss. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. hanc glossam pro ea habent, *molem seu materiam*; edd. prima, Paris. et Venetæ legunt *cladem*, sed *cratem* cum reliquis August.

20. *Huc et illuc.* Sic mss. omnes cum cd. August. Reliquæ, *huc atque illuc.*

21. *Persis.* Meus, *Persia.* Mox Perizon., cum *Libyis.*

22. *Increpet.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gron., *reputet*: male.

23. *Tabuisse.* Lugd. Bat. pr., *tabuissent.*

24. *Et totius tunc imperium Orientis.* Lugd. Bat. sec., *totius imperium Orientis.*

25. *Fastidio est.* Lugd. Bat. quatuor cum Coll. Gronov., *fastidium est.*

CAP. III. — 1. *Anno ab U. c. ccclxxvi.* Euseb. in lib. de temporibus hunc terræmotum ascribit olymp. centesima: Strabo libro viii scribit has urbes eversas biennio ante pugnam Leutricam, id est, anno ante olympiadem 402 Diodoro auctore, qui annus ex aliorum supputatione est ccclxxx. FABR.

2. *Bura et Helice.* Ita scripsimus ex Eusebii Chronico, Thucydidis libro iii, Strabonis libro i et viii, Pausanias libro vii, Plinii libro ii, capit. 92, cum in Orosii libris esset, *Ehora et Helice.* Diodor. libro xv hanc inauditam eluvionem describens addit *ἐγένετο δὲ τοῦτο τὸ πάθος τῆς Ἀχαΐας περὶ δύο πόλεις, Ἐλίαν τε καὶ Βούραν*, id est, *Hanc cladem duo Achaïæ oppida, Helice et Bura, exorta sunt.* FABR. — Apud Polybium post hæc tempora Burae urbis et Buriorum mentio fit, nimirum, quia is non Buram, sed Olenum et Helicen hac clade periisse affirmat lib. ii, cap. 41, p. 179, ubi democratiam duodecim in Achaïa urbium describit, ex quibus suo tempore decem, quas enumerat, et inter illas Buram, superfuisset testatur,

C cum Olenum et Helicen, paulo ante cladem Lenetricam, adeoque maturius, quam statuit Orosius, mare hauserit. Clausulam sunt nulli ex mss. quos consului agnoscunt, neque edd. veteres, nisi August.

5. *Præsciam.* Florent. pr. et tert., *consciam* ut et ed. pr. et Paris. Ex hisce Orosii patet, quorsum sit referendum, quod præcessit, *prædicta.*

4. *Et desuper.* Conjunctionem delent mss. Ultr., Meus et Perizon. Male in Scotti edit. est *perderet.* Historiam vide in Annal. Basnagii tom. iii, p. 155. Accidit A. D. 396.

5. *Orationibus.* Edd. prima, Paris. et Venetæ, *oratione.*

6. *Sed hæc, etc.* Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov., *sed ut commemorata sunt.* Dein Perizon., *magis quam explicata.* Sensus Orosii est, Quæ recentia de Arcadii temporibus digito attingo, haud minus vera sunt, quam illa antiqua, quæ descripta a me et aliis sunt. Malui tamen quasi in transitu indicare, quam large explicare, idque propter verecundiam.

7. *Interea Romani.* Camillus, cum tribunus milit. in anno ccclix Fali-cos justitia in ditionem populi R. redigisset, ut est apud Livium libro v, Plutarchum in Camillo, et Auctorem libri de Viris Illustribus: sexto anno post dictator Volscorum civitatem, quæ per 70 annos bellum gesserat, vicit, et Æquorum urbem occupavit, Sutrinatorum recuperavit, deletis Etruscorum exercitiis, et tres simul triumphos egit. Hæc ita emendata a Cuspiniano paucis Eutropii libro ii, pluribus Livius libro vi. FABR.

8. *Suprascriptis.* Ed Aug. et cod. Ultr., *superdictis.*

9. *Prænestinos etiam eodem tempore.* Prænestini T. Quinct. Cincinnato dictatore victi fuerunt anno 373. Liv. Eutrop. et Euseb. in Chronico. FABR.

10. *Usque ad portam.* Unus Ultr., *usque ad portas.* Quædam editiones, *venerant.*

157 CAPUT IV.

De pestilentia gravissima, ejusque expiatione.

¹ Anno ab Urbe condita cccclxxxiv L. Genucio, et Q. Servilio consulibus, ingens universam Romam pestilentia corripuit : ² non, ut assolet plus minusve solito temporum turbata temperies, hoc est, aut intempestiva siccitas hiemis, aut repentinus calor veris, aut incongruus humor æstatis, vel ³ autumnî divitis indigesta illecebra, insuper etiam expirata de Calabris saltibus aura corrumpens, repentinis acutarum infirmitatum afferre transcursus : sed gravis diurna que in nullo dispar sexu, in nulla ætate dissimilis, generali cunctos per biennium jugiter tabe confecit : ut etiam quos non egit in mortem, turpi macie exinanitos afflictosque dimiserit. Conquerentur hoc (ut arbitror) loco obtrectatores temporis Christiani, si forte silentio ⁴ præterierim, quibus tunc cærimonîis Romani placaverint deos, et sedaverint morbos. Cum pestilentia in lies crudesceret, auctores suasere pontifices, ut ludi scænici diis expetentibus ederentur : ⁵ ita pro depellenda temporali peste corporum, accessit est perpetuus morbus animorum. Uber nunc quidem **158** mihi iste doloris atque increpationis locus est, sed, ⁶ in quo

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. IV. — 1. Anno ab U. c. cccclxxxiv. Orosius in numeris istis suam rationem sequitur, nam hunc non esse depravatum consensu librorum, et sequentes numeri ostendunt. Alii hunc annum cccclxxxviii alii alium faciunt. De hac pestilentia Livius initio lib. vii. FABR.

2. Non, ut assolet, etc. Depravata hactenus hæc circumferebantur, cum illa, ut *asoleat*, uncinulis includerentur, et deinde, aliquot post lineis, legeretur, *repentinis acutarum infirmitatum afferret transcursus*, Quæ nullum omnino sensum fundunt, aptissimum vero, si demas cum mss. Florentinis sec. et tert. (nam in primo, hoc in loco, deest pagina, Lugd. Batt. pr., tert., Paris. et Ultr. unam litteram, mutando *afferret* in *afferre*. Pro *expirata* legunt *inspirata* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov.

3. Autumnî divitis indigesta illecebra. Colon., *divitiis*; forte legendum : *Autumnî divitiis ingesta illecebra*. Sed nihil esset. LAUT. — Hoc verum est; nam *indigesta* præstat, et significat nimietatem fructuum, qui male concoquuntur.

4. Præterierim. Lugd. Bat. pr. et tert., *præterirem*.

5. Ita pro, etc. Sic mss. Florent., Lugd. Batt., Meus, Perizon., Ultr. et Coll. Gronov. Conjunctionem et intruserunt editi præter August. *Animorum* quoque meliores, pro quo plures *animarum*.

6. In quo jam Reverentia tua. Intelligit disputationem Augustini contra Ludos scenicos lib. iii c. 47 de Civit. Dei. FABR.

CAP. V. — 1. Proximo anno. Curtius equo insidens armatus se in specum immisit, L. Genucio, Q. Servilio iterum cons. Livius lib. vii, Valerius Max. lib. v cap 6, August. de Civit. Dei lib. iv c. 20. FABR.

2. Vastoque præruptu. Sic lego ex *prærupte* et *prærupti*, quorum neutrum satis intelligo. LAUT. — *Præruptu* quoque exstat in editi. prima, Paris. et Venetis. In August. ut et mss. Florent. sec. et tert., Ultr., Perizon. atque quatuor Lugd. Batt. et Coll. Gronov., *præruptu*, nisi quod prius ex iis exhibeat *perruptu*, Meus, *vastoque ruptu*. Certe *vastoque prærupte*, quod in Fabricii et Scotti editionib. invenitur, nullum sensum habet. *Præruptus* hic est

A jam Reverentia tua studium sapientiæ et veritatis exercuit, mihi super eo audere fas non est. Communisse me satis sit, et ex qualibet intentione lectorem ad illius lectionis plenitudinem remisisse.

CAPUT V.

Ingens terræ hiatus medio Romæ apparuit, quem Marcus Curtius præcipitio sui arerit.

Sequitur hanc miseram luem, miserioremque ejus expiationem ¹ proximo anno satis triste prodigium. Repente siquidem medio Urbis terra dissiluit, ² vastoque præruptu hiantia subito ³ inferna patuerunt. Manebat diu ad spectaculum terroremque cunctorum patenti voragine impudens specus, nefariumque vivi hominis sepulchrum diis interpretibus **159** ⁴ expetebat. Satisfecit improbis faucibus præcipitio sui ⁵ Marcus Curtius, eques armatus, injectique crudeli terræ ⁶ inopinatam satietatem, cui ⁷ parum esset, quod ex tanta pestilentia mortuos per sepulcra ⁸ susciperet, nisi etiam vivos scissa sorberet.

CAPUT VI.

Gallorum ingentem multitudinem Romani sternunt ac fugant, Tusci superantur, Galli tertio irruentes tradantur.

¹ Anno ab Urbe condita cccclxxxviii iterum terri-

adjectivum, Græcis *χημωνώδης*, quod substantivi loco ponitur, sibi que pro adjectivo appositum habet *vastum*. Itaque *vasto præruptu* significat ingens præcipitium et immane barathrum. *Præruptæ* enim rupes dicuntur, quæ facili clivo haud ascendunt, sicuti *prærupta* pro rupibus ejusmodi apud Plinium lib. viii, cap. 52. *Ad prærupta ducunt, saltumque demonstrant*. Apud eundem Plinium adverbium *prærupte* occurrit lib. xxxiv, cap. 14, *Mons prærupte altus*. At hic adverbium poni nequit, nisi forte sic reformari locum placeret, *vastaque, prærupte hiantia, subito inferna patuerunt*.

3. Inferna patuerunt. Contrarium, utpote apud Inferos, in Lucani lib. vi, vers. 743 :

Immittam ruptis Titana cavernis,
Et subito feriere die.

Ovid. quoque lib. ii Metam vers. 260.

Dissilit omne solum, penetratque in Tartara rimis
Lumen, et infernum terret cum conjugæ Regem.

4. Expetebat. Florent. tert., Perizon., Lugd. Bat. tert. et. ead. vett. præter August., *expectabat* eodem sensu. Malo tamen vulgatam, quia, diis interpretibus, id est, monitu sacerdotum, petebat aliquid patens specus, et petitioni satisfecisse dicitur Curtius.

5. Marcus Curtius, eques. Impressi, *vir eques*, a scholiis nimirum intrusum *vir*. LAUT. — Periz., *vir eques et armatus*. Ed. August., *vir nobilis, eques armatus*.

6. Inopinatam satietatem. Colon. codex, *inopiam*, ex quo restituo *opimam*, si tamen docui probarint. LAUT. — Florent. sec., *inopiam*, forte pro *inopiam*, sicuti haud male scribitur in cod. Periz., Col. Gron. atque editur in ed. August.

7. Parum esset. Ed. Aug. et Coll. Gronov. *parvum esset*.

8. Susciperet. Periz., *acciperet*, et mox *scissa absorberet*, quod et in ed. Aug. invenitur et mss. Lugd. Bat. pr. et tert. atque Coll. Gronov.

CAP. VI. — 1. Anno ab, etc. Annus quo Galli Anienem transgressi, non longe ab Urbe castra posuerunt, consules habuit C. Sulpicium et C. Licinium, atque ex Fastis consularibus cccxcii numeratur. FABR.

bilis Gallorum inundatio juxta Anienem fluvium, **A** et s: territi, sparsimque fugientes, graviter trucidati sunt.

ad quartum ab Urbe lapidem consedit, facile sine dubio, pondere multitudinis et alacritate virtutis, perturbatam occupatura civitatem, nisi otio et lentitudine torpuisset: ubi atrocissimam pugnam **Manlius Torquatus** singulariter inchoavit **160**, **T. Quinctius** dictator cruentissima congressione confecit. Fugati ex hoc prælio plurimi Galli, instauratis iterum copiis in bellum ruentes, a **C. Sulpitio** dictatore superati sunt. Post paululum quoque Tuscorum pugna **sub C. Marcio** consecuta est: ubi conjici datur quantum hominum cæsum sit, quando octo millia sunt capta Tuscorum.

Tertio autem in iisdem diebus Galli se in prædam per maritima loca subjectosque campos, ab Albanis montibus diffuderunt: adversum quos novo militum **B** delectu habito, conscriptisque legionibus decem, sexaginta millia Romanorum, negatis sibi Latinorum auxiliis, processerunt. Confecit hanc pugnam **M. Valerius**, auxiliante corvo alite, unde postea **Corvinus** est dictus. Occiso enim provocatore Gallo, ho-

HAVERCAMPI NOTÆ.

2. *Ad quartum ab Urbe lapidem.* Apud Livium est, ad tertium lapidem: Eutropius scribit Gallos quarto milliario ab Urbe consedissee. **FABR.**

3. *Otium et lentitudine.* Sic pono, adjunctus duobus mss. contra quam fuit in vulgatis, *lentitudine.* **LAUR.** — Editiones quædam cum mss. quibusdam, *lentitudine.* Sed ego quoque præfero quod meliores habent, *lentitudine.* *Lenis* autem et mansuetus acri et fero opponuntur, *lentus* vi subitæ, quam si adhibissent Galli, prævenire poterant Romanos.

4. *Manlius Torquatus.* Hic **T. Manlius** qui cum Gallo apud Anienem depugnavit provocatus, ex ejus spoliis sibi et torquenti et cognomen induit, ait **Cicero** lib. II de Finibus. Historia est apud Livium lib. VII, et Eutropium II. Elegantissime eam **Quadrigrarius** lib. I Annalium descripsit, qui locus est apud **Gellium** lib. IX, cap. 4. **FABR.**

5. *T. Quinctius dictator.* Livius Gallos non hoc anno a Quinctio dictatore, verum sequenti a **Q. Servilio Ahala** dictatore, cum **Quinctius** magister equitum esset, cæsos ait. Sed **Orosius** alios auctores secutus est, sicut et **Appianus** in Celtica, ubi scribit, καὶ τρίτη δὲ Κελτικῶν στρατία ἐμβέληκεν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἣν καὶ αὐτῶν οἱ Ῥωμαῖοι διεφάρασαν ὑπὸ ἡγεμόνι Τίτῳ Κοϊντίῳ, i. e., *Aique etiam tertius Gallorum exercitus in Italiam venit, quem Romani quoque ductu et auspiciis T. Quinctii deleverunt.* **FABR.**

6. *A. C. Sulpitio.* **C. Sulpitius Peticus** dictator anno cccxcv Gallos vicit, ac de iis triumphavit nonis Maii, ut est in triumphis Capitolin. De arte qua Gallos vicit, **Livius** et **Frontinus** lib. II Stratagematum. **FABR.**

7. *Sub C. Marcio.* **C. Marcius Rutilus** dictator primus e plebe biennio post **Sulpitium** cum Tuscis congressus, 9 millibus captis, cæteros aut cecidit, aut agro Romano fugavit. **Livius** et **Eutropius.** Ejus triumphus in antiquis marmoribus sic descriptus est: **C. MARCIUS. L. F. C. N. RUTILUS. DICT. AN. CCCXCVII. DE TUSCEIS. PRIDIE. NON. MAI. Pro consecuta, Perizon. habet subsecuta est.**

8. *Quantum hominum cæsum sit.* Ita cod. Longob. et reliqui mss. Sed edd. pr., Paris., Venetæ, Hitt. et **Bolsuing.** adeoque veteres omnes ante **Fab.**, sola **August.** excepta, *quanta hominum multitudo cæsa sit.*

9. *Ab Albanis montibus.* Sic recte legi in libris vetustis e **Livio** cognoscitur. Meminit hujus belli **Po-**

161 CAPUT VII.

Fœdus Romanorum cum Carthaginiensibus complurium malorum causa. Inter alia mira veris lapidibus pluit. Alexander Magnus nascitur. Rex Persarum Judæos captivos abducit.

Numerandum etiam inter mala censeo, primum illud ictum cum Carthaginiensibus fœdus, quod iisdem temporibus fuit: præsertim ex quo tam gravia orta sunt mala, ut exin cœpisse videantur. Anno siquidem ab Urbe condita ccccii legati a Carthagine Romam missi sunt, fœdusque pepigerunt. Quem ingressum Carthaginiensium in Italiam malorum grandinem secuturam, continuarumque miseriarum tenebras juges, historiarum fides, locorumque infamia, et abominatio dierum, quibus ea gesta sunt, protestantur. Tunc etiam nox usque ad plurimam diei partem tendi visa est: et saxea de nubibus grando descendens, veris terram lapidibus verberavit. Quibus diebus etiam **Alexander Magnus**,

lybius lib. II, Flor. lib. I, tit. 43. **FABR.** — Quidam scilicet ex edd. et mss. legunt *subjectisque vel subjectosque campos Albanis montibus.*

10. *M. Valerius.* De hujus singulari certamine præter superiores lege **Valerium Max.** lib. VIII, cap. 46, et **Gell.** lib. IX, cap. 11. Est vero sciendum hunc **M. Valerium** in antiquis lapidibus non **Corvinum**, sed **Corvum** cognominari. **M.** tamen **Manilii** versus de hoc sunt:

Et cum militia volucris Corvinus adeptus
Et spolia, et nomen, qui gestat in Alite Phœbum. **FABR.**

— Pro **Corvinus** Coll. Gronov. scribit **Corvus.**

CAP. VII. — 1. *Inter mala.* Edit. quædam **Vett.**, *inter cætera mala*, contra mss.

2. *Ictum fœdus.* **Lugd. Bit. pr. et Perizon.**, *in-ictum fœdus.*

3. *Ut exin.* Edd. pr. et Paris., *ut exhinc.*

4. *Anno siquidem ab U. C.* Cum Carthaginiensibus legatis, auctore **Livio** libr. VII Romæ fœdus ictum, cum amicitiam ac societatem petentes venissent, **M. Valerio Corvo**, **M. Popilio Lænatæ** IV COS. qui annus in Fastis Capitolinis est ab U. C. CDV. **FABR.**

5. *Quem ingressum.* Sic recte restituit **Fabricius**, ante quem edebatur, nullo sensu, *quam ex ingressu.* **August.** ed. sola servabat veram lectionem, ut et **Vincentius Bellocensis** in Speculo Historiali lib. IV, cap. 93.

6. *Tunc etiam nox.* Hæc prodigia quarto anno post fœdus cum Carthaginiensibus ictum evenisse, **Livius** narrat. **Diaconus** hæc **Eutropio** ex **Orosio** addidit. **FABR.**

7. *Quibus diebus etiam Alexander Magnus.* Infra cap. 16 **Orosius** scribit **Alexandrum** patri **Philippo** successisse anno ab U. C. CCCXXVI; quare si **Alexander** natus annos 20, ut **Plutarchus** et **Arrianus** scribunt, regnum Macedoniæ suscepit, certe circa idem tempus, quo prodigia illa evenerunt, hic natus fuit. **FABR.**

8. *Alexander Magnus.* In cod. Longob., *Alexander magnus vcre*, etc., ut et in **Perizon.** et Coll. Gronov.; *Alexander Magnus, ille gurges*, etc., **Vincent. Bellov.** Apud eundem legitur *ibid.*, *veris terram lapidibus verberavit 25 diebus, quibus diebus, etc.*; quæ 23 diebus, ex quibus diebus nata, expungi debent.

magnus vere ille gurgis miseriarum, atque atrocissimus turbo totius Orientis est natus. ⁹ Tunc etiam Ochus, qui et **162** Artaxerxes, post transactum in Ægypto maximum diuturnumque bellum, plurimos Judæorum in transmigrationem egit, atque in Hyrcania ad Caspium mare habitare præcepit: quos ibi usque in hodiernum diem amplissimis generis sui incrementis consistere, atque exinde quandoque ¹⁰ erupturos, opinio est. Cujus etiam belli tempestate ¹¹ transcurrens, et Sidonem opulentissimam Phœnicis provinciæ urbem deleuit, et Ægyptum, ¹² quamvis prius victus, tunc tamen subactam, comminutamque ferro, Persarum subiecit imperio.

CAPUT VIII.

Breviter comprehendit sequentium bellorum a Romanis gestorum clades: et de Jani portis clausis.

Jam hinc statim a Romanis adversum Samnitas, gentem opibus armisque validam, pro Campanis et Sidicinis bella suscepta sunt. ¹ Samniticum bellum ancipiti statu gestum, Pyrrhus, vel maximus Romani nominis hostis, excepit. Pyrrhi bellum mox Punicum consecutum est: et quamvis ² numquam post mortem Numæ a bellorum claudibus **163** fuisse cessatum, ³ patentes semper Jani portæ indicent, ex eo tamen, veluti per meridiem, toto impressus cœlo malorum fervor incan-

duit. Porro autem, inchoato semel bello Punico, utrum aliquando bella, cædes, ruinæ atque ⁴ omnia infandarum mortium genera, ⁵ nisi Cæsare Augusto imperante cessaverint, inquirat, inveniatur, prodat, quisquis infamanda tempora Christiana putat. Absque illo tamen, ⁶ inter bella Punica unius anni, veluti avis prætervolantis excursu, Romani propter clausas Jani portas, inter febres morbosque reipublicæ, ⁷ ad hoc brevissimo pacis signo, velut tenuissimo aquæ gelidæ haustu, illecti sunt, ut, in pejus recalescentes, multo gravius vehementiusque ⁸ afflicterentur. At vero, ⁹ si indubitatisime constat, sub Augusto primum Cæsare, post ¹⁰ Parthicam pacem universarum terrarum orbem, positis armis, abollisque discordiis, generali pace et nova quiete compositum, Romanis paruisse legibus, Romana jura quam propria arma maluisse, spretisque ducibus suis, judices elegisse Romanos: postremo omnibus gentibus, ¹¹ cunctis provinciis, innumeris civitatibus, infinitis populis, totis terris, unam fuisse ¹² voluntatem, libero honestoque studio **164** inservire paci, atque in commune consulere: quod prius ne una quidem civitas, unusve populus civium, vel, quod majus est, una domus fratrum, jugiter habere potuisset: quod si etiam, cum imperante Cæsare ista provenerint, in ipso ¹³ imperio Cæsaris illuxisse ortum in hoc mundo Domini nostri Jesu Christi, li-

HYPERCAMPI NOTÆ.

9. Tunc etiam Ochus, qui et Artaxerxes. Artaxerxes ὁ ἐπιλαβὴς Ὀχός, Eusebio est XII Persarum rex, ad cujus annum 6 hæc ascripta leguntur: *Ochus Apodasmo Judæorum captus, in Hyrcaniam accolat translatus juxta mare Caspium collocavit.* FABR.

10. Erupturos. Lugd. Bat. quart., ereptos iterum in Judæa opinio est. Pro exinde codex Longob. et C Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. exin.

11. Transcurrens et Sidonem. Defecerat a rege Persarum Tripolis, præsidioque a Nectanebo rege Ægyptiorum acceperat tria millia Rhodiorum. Ochus, cum Babylone in Ægyptum maximis copiis contenderet, Phœnicas primum adortus, Sidonem Mentoris Reguli proditione in suam potestatem redegit, atque evertit. Hæc pluribus Diodorus libr. XVI, Gemisthus Pletho libr. II. FABR. — Sidona malunt edd. Venetæ cum Coll. Gronov.

12. Quamvis prius victus. Impressi, victam. Sed quis historiam novit, et non videt utrum sit melius? LAUT. — Cum Lautio victus agnoscunt mss. Lugd. Batt. pr., tert. et Coll. Gronov. Victos a Nectanebo Ægypti rege, fuisse Persas, sed Græcorum ducum opera docet Diodor. libr. XV, p. 359 et XVI, p. 445.

CAP. VIII. — 1. Samniticum bellum. De Samnitico bello infra hoc lib. agetur: de Tarentino et Punico deinceps. FABR.

2. Numquam post mortem Numæ. Numa Janum ad influm Argiletum indicem pacis bellique fecit: apertus, ut in armis civitatem, clausus, pacatos circa omnes populos significaret. Numa regnante Janus 43 annos continenter clausus fuit; Livius libr. I, Plutarch. in Numa. FABR.

3. Patentes semper Jani portæ. Sic mss. omnes atque editi ante Fabricium. Unde nescio, quid illum impulit edere *semel patentes Jani portæ*. Semel videlicet sub Numa fuerunt clausæ, sed dein (quod hic dicere vult Orosius) semper, usque ad Augustum patuerunt.

4. Omnia. Sic mss.; edd. quædam vet., omnimque, quæ et aliquanto post cessaverant.

5. Nisi Cæsare Augusto imperante. Post bellum Actiacum, pace terra marique parta libr. VI, cap. 22. FABR.

6. Inter bella Punica unius anni. Hic annus fuit T. Manlio Torquato, C. Atilio Bulbo coss. inf. lib. IV, c. 12. FABR.

7. Ad hoc. Ita restituimus ex cod. Longob. consentientibus mss. Meo et Perizon. ut et ed. August.; in vulgatis inepte adhuc legitur. Ad hoc inquit Orosius, illecti sunt brevissimo, etc., ut in pejus recalescentes, etc.

8. Afflicterentur. Meus et Perizon., *conflicterentur*.

9. Si indubitatisime. Illud si tollunt mss. quidam et editi, invito auctore, cujus post longam satis peritiam verba illa, *quod si etiamnum imperante Cæsare*, etc., ostendunt, abesse idem hoc loco non posse.

10. Parthicam pacem. Bene: et contra vulgatam partam, Suetonius habet. LAUT. — Parthicam scribunt insuper tres Florentini, quatuor Lugd. Batt., Coll. Gron., Ultr., Meus, Perizon. adeoque omnes mss. cum edd. primis, ut mirer Fabricio, Hittorp. et Bolsuing partam placuisse. Quæ sequuntur ex Lucani imitatione hausta, libr. I, 60:

Tunc genus humanum positis sibi consulat armis,
Inque vicem gens omnis amet: pax, missa per Orbem,
Ferrea belligeri compescat limina Jani.

11. Cunctis provinciis. Vulgati, *cunctisque*, sed conjunctionem illam non agnoscunt mss. meliores. Pro innumeris Coll. Gronov. in universis.

12. Voluntatem. Cod. Longob., *voluptatem*. Aliquanto post *nec una pro ne una* ed. Aug., ubi prius delet cod. Perizon.

13. Imperio Cæsaris. Subjungunt nati mss. Lugd. Bat. quatuor, Ultr. et Coll. Gronov. cum ed. August. ut referatur ad *Domini nostri Jesu Christi*, quod sequitur, quo non opus est.

quidissima probatione manifestum est, inviti licet illi, quos in blasphemiam ¹⁴ urgebat invidia, cognoscere faterique coguntur, pacem istam totius mundi et tranquillissimam serenitatem, non magnitudine Cæsaris, sed potestate filii Dei qui in diebus Cæsaris apparuit, exstitisse, nec unius Urbis imperatori, sed creatori orbis universi, orbem ipsum generali cognitione paruisse: qui, sicut sol oriens diem luce perfundit, ita adveniēns misericorditer, extenta mundum pace vestierit. Quod plenius, ¹⁵ cum ad id, ipso perficiente Domino, ventum fuerit, ¹⁶ profertur.

CAPUT IX.

Romani Latinis bellum inferunt. Manlius Torquatus filium occidit. Minucia, Vestalis virgo, incesti damnata.

¹ Igitur anno ab Urbe condita cōix Romani bellum Latinis rebellantibus intulerunt, Manlio Torquato, et ² Decio Mure consulibus: **165** in quo bello unus consul interfectus est, alter exstitit parricida. Manlius enim Torquatus filium suum, juvenem, victorem, interfectoremque ³ Metii Tusculani, nobilis equitis, et tum præcipue provocantis atque insultantis hostis, occidit. ⁴ Alius vero consul, cum iterato conflictu, illud cornu, cui præerat, cædi at-

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. Urgebat invidia. Hæc meliorum et antiquiorum codd. Florent. trium, Mei et Perizon. ut et ed. August. est lectio. Vulgati *urget invidia*, mox tranquillissimamque pro et tranquillissimam tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov.

15. Cum ad id, ipso perficiente Domino. Secutus sum lectionem, quam constanter servant mss. omnes. Vulgati, *cum ad ipsum (vel ad id ipsum) proficiente Domino*, etc.

16. Profertur. Sic tres Florentini, Meus, Ultr. et Perizon. cum ed. Aug., *proferimus*, vulgati, *proferemus*. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., *profitebitur*.

CAP. IX. — 1. Igitur ann. ab Urbe condita cōix. Hic annus quo L. Manlius et P. Decius consules fuerunt: in antiquis Fastis est cōxiv, a quo numero cum hic longe absit, veror ne mendum hic lateat. FABR.

2. Decio Mure. Vulgo errore manifesto pro *Mure*, quod est in omnibus manuscriptis. hic, et infra capit. 21 *Muræna* legitur, sicut et apud Florum lib. 1, capit. 14. FABR.

3. Metii Tusculani, nobilis equitis. Sic est in Manuscriptis, non, *militis*, ut habent vulgati. Hunc præfectum equitum Livius lib. viii et Valer. ii, capit. 2, *Geminium Metium* vocant.

4. Alius vero consul. Alterum consulem P. Decium patrem intelligit, qui se bello Latino devovit, Cic. lib. ii de Fin. et libr. i de Divin. et alii omnes. FABR.

5. Confertissimos. Lugd. Batt. quatuor et Coll. Gronov., *infestissimos*.

6. Occursum tamen nobilium juvenum. Liv., *Bello gesto, T. Manlius Romam rediit, cui venienti seniores tantum obvium exisse constat: juventutem et tum et omni vita deinde aversatam eum execratamque*. Idem Val. Max. lib. ix, c. 3. FABR.

7. Anno autem post hunc subsequente. Minucia damnata incestus fuit, non proximo anno post Manlium et Decium consules, sed tertio anno post, auctore Livio in viii. *De pœna Vestalium* Dionys. libr. ii, Plut. in Numa, *De campo Scelerato* Festus. FABR.

CAP. X. — 1. Nam Claudio Marcello. M. Claudius

A que affligi videret, in ² confertissimos hostes sponte prolapsus, occubuit. Manlius, quamvis victor, ⁶ occursum tamen nobilium juvenum Romanorum, qui legitime exhiberi solet, triumphans parricida, non meruit. ⁷ Anno autem post hunc subsequente, Minucia, virgo Vestalis, ob admissum incestum damnata est, vivaque obruta in campo, qui nunc Sceleratus vocatur.

CAPUT X.

Permultæ matronæ Romanæ veneficii accusatæ et damnatæ sunt.

At vero, parvo exin tempore interjecto, horresco referre quod gestum est: ¹ nam Claudio Marcello et Valerio Flacco consulibus, incredibili rabie et amore scelerum Romanæ matronæ exarserunt. Erat utique **B** ² foedus ille ac pestilens annus, ³ inflictaque jam undique catervatim **166** strages egerebantur, et adhuc tamen penes omnes de corrupto aere simplex credulitas erat, cum existente quadam ancilla indice et convincente, primum multæ matronæ ut biberent, quæ coxerant, venena, compulsæ: deinde simul ⁴ atque hausere, consumptæ sunt. Tanta autem multitudo fuit matronarum in ⁵ his facinoribus consciarum, ⁶ ut trecentæ septuaginta damnatæ ex illis simul fuisse referantur.

Marcellus et C. Valerius Flaccus consules fuerunt anno cōxxii: quo anno Romæ primum de veneficiis questum est. Livius Libr. viii. FABR.

2. Infletæque. Nisi hoc bene, pro illo *inflictaque* et *impletæque* Orosio restitui, nihil usquam viderim. LAUT. — Elegans est emendatio Lautii, qui pro *inflictaque* vel *impletæque*, reponit *infletæque*. Nullam tamen adducit auctoritatem, qua probet *infletus* poni pro *indefletus*. Neque tamen analogia obstat, nam *fletus* pro *defletus* occurrit apud Virgil. lib. Æn. vi, 481:

Hic multum fleti ad superos, belloque caduci Dardauidæ.

Ubi notat Servius, *multum fleti, id est nobiles, quorum mortem sequitur magna lamentatio*. Et certo evincere id solet multitudinem mortuorum et magnitudinem stragis, si propter crebra et nunquam intermissa funera planctus omitatur, atque *indefleti*, seu *infleti* (ut videtur scripsisse Orosius) a propinquis rogo injiciantur Ovid. Metam. vii, 610:

Deque rogis pugnant: alienisque ignibus ardent. Qui lacryment, desunt: indefletæque vagantur Natarum matrumque animæ, juvenumque senumque.

Quantvis autem nullus ex mss. legat *infletæque*, quod tamen Meus, Perizon, atque Ultr. exhibent **D** *impletæque* proxime ad illam lectionem accedit, quoniam inter litteras p e t f in codd. mss. minima est discrepantia.

3. Atque hausere. Ita mss. Florentini tres cum Perizon. Meus. hæc quæ hausere. Vulgati, *ut hausere*.

4. His facinoribus consciarum. Paulo Latinius est hoc in lib. Colon. quam in aliis, quibus legitur: *in his facinoribus*; malim tamen *hujus facinoris consciarum*. LAUT. — In fine tamen cap. sequentis ms. Ultr. itidem scribit, *magna in parvis*.

5. Ut trecentæ septuaginta damnatæ. In numero consentiunt manuscripti libri Orosii, sed Livius scribit damnatas fuisse ad 170. Valerius lib. ii, cap. 1: *Pars, inquit, capitali judicio damnatæ centum et 70 numerum expleverunt*. FABR. — Trecentæ octoginta

CAPUT XI.

Alexander, rex Epirotarum a Samnitibus victus, et occisus est.

Anno ab Urbe condita ccccxii ¹ Alexander, rex Epirotarum, Alexandri illius Magni avunculus, trajectis in Italiam copiis, cum **167** bellum adversus Romanos pararet, et circa finitimas Romæ urbes ² firmare vires exercitus sui, auxiliaque vel sibi acquirere vel hostibus subtrahere studens, bellis exerceretur, a Samnitibus, qui Lucanæ genti suffragabantur, maximo bello in Lucania victus atque occisus est. Sed, quoniam aliquantum Romanas clades recensendo progressus sum, vel Alexandri istius mentione communitus, de Philippo Macedonum rege, qui Olympiadem hujus Alexandri Epirotæ sororem uxorem habuit, ex qua Alexandrum Magnum genuit, paucissimis annis retro repetitis, ³ magna parvis, in quantum potero, colligam.

CAPUT XII.

Philippi, regis Macedoniae, res gestæ, et quas gentes seu urbes subegerit.

¹ Anno ab Urbe condita cccc Philippus, Amyntæ filius, Alexandri pater, ² regnum Macedonum ade-

IIAVERCAMPI NOTÆ.

mss. Lugd. Bat. pr., tert., Coll. Gronov. et ex impressis Venetæ, Paris. et prima omnium. Erratum in numeris suspicatur Pighius Annal. tom. I, p. 333.

CAP. XI. — 1. *Alexander, rex Epirotarum.* Quæ hoc capite de Alexandro Epiri rege Orosius scribit, ea copiose Livius lib. viii in consulatu L. Papirii et C. Pœtelii. Lege etiam ea quæ Diaconus Eutropio addidit; Strab. lib. v. et inf. c. 48. FABR.

2. *Firmare.* Meus cum Perizon. et Flor. tertio firmaret, quod non est contemnendum, et in edd. primis usque ad Fabricianas invenitur; firmare tamen in cod. Longob. et Flor. sec. ac reliquis invenitur.

3. *Magna parvis.* Videri potest scripsisse Orosius, magna in parvis, ex collatione eorum quæ cap. præcedente exstant in his facinoribus consciarum. In parvis solus quidem scribit cod. Ultr., sed tamen lectionem illam velle videtur quoque optima ed. August. in qua legitur in magnis parva.

CAP. XII. — 1. *Anno ab U. c. cccc.* Philippus Amyntæ filius Macedonum regnum, auctore Diod. lib. xvi, suscepit olympiade 105, consulibus Romæ Cn. Genucio et L. Æmilio. Ili autem ex antiquis Fastis referuntur ad annum post U. c. cccxc quos tamquam certiores duces sequi mallem. FABR.

2. *Regnum Macedonum.* Lugd. Batt. tert. et quart. cum Coll. Gronov., regnum Macedoniae.

3. *Hic primum ab Alex. fratre.* Orosius in his rebus exponendis Justinum sequitur. Plutarchus quoque in Pelopida scribit, Philippum ab Alexandro fratre obsidem Thebanis datum: sed Diod. libr. xvi tradit ipsum Amyntam patrem superatum ab Illyriis Philippum, minimum natu filium, victoribus obsidem dedisse, eosque illum apud Thebanos deposuisse. Genistus Pletho, qui tam Plutarchi quam Diodori sententiam refert, ait Philippum primum patre vivo Thebis obsidis loco fuisse, ac deinde iterum a fratre datum, cum is societatem cum Pelopida coivisset, cujus rei auctorem Diodorum libr. xv habet. Sed querendum, quomodo Philippum triennio Thebis obsidem fuisse Justinus et Orosius scribant, si a fratre datus non ante e custodia elapsus est, quam Perdiccas ab Illyriis victus occubuit, ut Diodorus et Pletho tradunt. Nam Alexander, iisdem auctoribus,

Aptus, viginti quinque annis tenuit: quibus hos omnes acerbitatum acervos cunctasque malorum moles struxit. ³ Hic primum ab Alexandro fratre obses Thebanis datus, **168** per triennium apud Epaminondam, strenuissimum imperatorem et summum philosophum, eruditus est. Ipso autem Alexandro ⁴ scelere Eurydices matris occiso, quamvis ea, jam commisso adulterio, et altero primum filio interfecto, filiaque viduata, generi nuptias mariti morte pepigisset, compulsus a populo regnum, quod parvo occisi fratris filio tuebatur, suscepit, qui cum foris concursu exsurgentium undique hostium, domi autem deprehensarum sæpe insidiarum metu fatigaretur, ⁵ primum bellum cum Atheniensibus gessit. Quibus victis, ⁶ arma ad Illyrios transtulit, multisque millibus hostium trucidatis, Larissam urbem nobilissimam cepit. Inde Thessaliam non magis amore victoriæ, quam ambitione habendorum equitum Thessalorum, quorum robur ut exercitui suo admisceret, invasit. Ita Thessalis ex improvise præoccupatis atque in potestatem redactis, jungendo equitum peditumque fortissimas turmas et copias, invictissimum fecit exercitum. Igitur victis Atheniensibus, subjectisque Thessalis, ⁷ Olympiadem, Arubæ regis Molossorum

cum annum regnasset, a Ptolomæo Alorite filio Amyntæ notho occisus fuit: qui deinde triennium Macedoniae regnum obtinuit: hunc Perdiccas, frater germanus Alexandri, interfecit, ac quinque annis in regno exactis ab Illyriis victus occubuit. FABR. — Hanc controversiam ex professo discussimus in majore opere, de quo supra mentionem fecimus, ubi vide quæ a nobis in Vita Alexandri, Philippi fratris, atque ipsius Philippi, super hac re afferuntur.

4. *Scelere Eurydices matris occiso.* Ita in mss. et edd. Fabricianis legitur. Reliquæ, interfecto scelere Eurydices matris, quamvis ea jam commisso, etc. Sed cum mss. consentit ed. August. Orosius vero in hisce Justinum sequitur, qui Eurydicem hoc nomine infamat, quo jure, videri potest in Historia nostra Universalis, sive Thesaurio Regio, ubi in Vita regis Philippi, Eurydices innocentiam ex testimonio scriptorum, qui eodem tempore vixerunt, demonstravimus.

5. *Primum bellum cum Atheniensibus.* Hoc bellum gestum est duce Mantia, cum Athenienses Argæo Macedoniae regnum dare cõarentur. Diodorus. FABR.

6. *Arma ad Illyrios transtulit.* Illyrios Philippus anno ii regni sui vicit, Macedoniaeque oppidis cedere coegit, Diodorus et Pletho; Thessalos Philippus quarto anno regni sui sibi adjunxit, iisdem auctoribus. FABR.

D 7. *Olympiadem, Arubæ regis Molossorum.* Ita scriptissimus ex optimo libro Cornelii Gualtheri, cum vulgo *Euruchæ*, legeretur, credo ex eo quod in nonnullis manuscriptis est, *Aruchæ*. Magna autem varietate hujus regis nomen scriptum invenitur. Justinus libri impressi partim *Arymbam*, meus manuscriptus *Arybbam* nominat; apud Demosthenem Olynth. I et Diodor. lib. xvi est *Ἀρύμβας*, apud Plutarchum in Pyrrho *Ἀρύβας*, apud Pausan. lib. I *Ἀρύβδας*. Est vero querendum, quibus auctoribus Orosius *Olympiadem Arubæ* sororem, et Justinus *Arybbam* Olympiadis fratrem patrelem nominet: cum ex Pausania et Plutarcho constet, *Arubam* fuisse patrum Olympiadis, nam *Aruba* et Neoptolemus, pater Olympiadis, Alceatæ satu editi fuerunt. Et Ulpianus, Demosthenis interpres, *Arymbam* Olympiadis Philippi uxoris *ὄρειν*, i. *patrum*, non (ut Wolfius putavit) *avunculum* nominat. Expeditionis Philippi contra *Arymbam* mem-

169 sororem, duxit uxorem. Qui Aruba, cum per hoc quod societatem Macedonum affinitate regis paciscebatur, imperium suum se dilataturum putaret, per hoc deceptus amisit, privatusque in exsilio consenuit. Deinde Philippus, cum ⁸ Methonam urbem oppugnaret, ⁹ ictu sagittæ oculum perdidit. Ipsam vero urbem mox expugnavit, et cepit. Exin ¹⁰ Græciam prope totam, consiliis præventam, viribus domuit. Quippe Græciæ civitates, dum imperare singulæ cupiunt, imperium omnes perdidit: et dum ¹¹ in mutuum exitium sine modo ruunt, ¹² omnibus perire, quod singulæ amitterent, ¹³ oppressæ demum servientesque senserunt: quarum dum ¹⁴ insanas concertationes Philippus, veluti e specula **170** ¹⁵ observat, auxiliumque semper inferioribus suggerendo, contentiones, bellorum fomites, callidus doli artifex **B** sovet, victos sibi pariter victoresque subiecit. Huic autem ad obtinendam totius Græciæ dominationem,

A immoderata Thebanorum dominatio facultatem dedit, qui victos Lacedæmonios ac Phocenses, cædibus etiam rapinisque confectos, cum insuper ¹⁶ in communi Græciæ concilio tanta pecuniæ mulcta oneravissent, quantam illi solvere nullo modo possent, ad arma confugere coegerunt. Itaque Phocenses, ¹⁷ Philomelo duce et auxiliis ¹⁸ Lacedæmoniorum Atheniensiumque fulti, commissa pugna, hostibusque fugatis, Thebanorum castra ceperunt. Sequenti prælio inter immensas utriusque populi strages Philomelus occisus est: in cuius locum Phocenses ¹⁹ Onomarchum ducem creaverunt. Porro autem Thebani et Thessali, omisso delectu civium, Philippum Macedoniæ regem, quem hostem prius repellere laborabant, ultro sibi ducem expetiverunt. ²⁰ Commisso **171** prælio, et Phocensibus pene ad interfectionem cæsis, victoria ad Philippum concessit. ²¹ Sed Athenienses, audito belli eventu, ne Philip-

HAVERCAMPI NOTÆ.

nit Demost. Olynth. 1 FABR. — Lugd. Batt. pr. et quart., *Aurubæ*, et superscribitur in primo, lege *Aribas*; tert., *Cherubæ*, Perizon., *Aurubæ*, Florentini tres et reliqui, *Arubæ*.

8. *Methonam*. Mss. tres Florentini scribunt *Mothonam*, de qua lectione atque hujus nominis appellatione Latina disputant quoque interpretes ad Justini lib. vii, cap. 6. *Mothonam* quoque scribit Vincent. Bellov. Spec. Hist. lib. v, cap. 48.

9. *Ictu sagittæ oculum perdidit*. Aster miles hic a Plutarcho et Ulpiano vocatur, qui Philippum oculo privavit. Hujus incommodi meminuit præter Diodorum Strabo lib. viii. Sagittam vero Philippi oculo extraxit Critobulus, et citra deformitatem oris curavit orbitatem luminis, auctore Plin. lib. vii, cap. 37. FABR. — Sagittæ, is qui jecerat, Aster, hæc inscripserat jactabundus,

Ἄστυς Φιλίππου θανάτου ἰατρικὸν βίβλος.

Aster Philippo lethale mittit telum. Iratus rex, sagittam quoque mitti intra muros curavit sic inscriptam,

Ἄστυς Φιλίππου, ἦν λάβη, κρηφύεται.

Asterem Philippus, ubi ceperit, suspendet. Neque alia conditione dedi urbem passus, quam tradito Astere, cruci eundem suffixit. Suidas tomo II, p. 242 in voce *κάρναος*. Adde Strabonem lib. vii p. 330, et lib. viii p. 274; Diod. Siculum lib. xvi p. 434, Plutarch. in Parall. p. 307, et Ptolem. Hephæstionem apud Photium cod. 190, p. 478.

10. *Græciam prope totam*. Ita mss. Florenti. alique, sed Perizon et Meus, *Græciam pene totam*. Quædam edd., *Græciam totam prope*.

11. *In mutuum exitium*. Perizon., in *mutuum excidium*.

12. *Omnibus perire*. Meus, *omnes pariter*, sed malo vulgatam.

13. *Oppressæ demum*. Ed. Augustana, *non nisi oppressæ demum*.

14. *Insanas concertationes*. Hoc verum verbum esse, non *concurrationes*, quod hic limen tamquam Cerberus obsederat: etiamsi scriptus Colon. non diceret, tamen facile arguunt quæ sequuntur: *concurrationes bellorum fomites*. LAUT. — *Concurrationes* illud, de quo queritur Lautius, in mss. codd. non inveni, in iis enim legitur *conversations*, quod pro p us ad ejus emendationem, quam veram esse puto, accedit. *Conversations* quoque vet. edd. exhibent, nisi quod in Venetis sit *concurrationes*. Prima ex oditiis *concurrationes* habet Hittorp. quam reliquæ deinde secutæ sunt.

15. *Observat*. Ita reposui, consentientibus mss.

omnibus, ut et infra sovet, pro observaret et soveret. Mss. accedit ed. August.

16. *In communi Græciæ concilio*. Ἐν Ἀμφικτιόνι, Diodorus. Hoc autem bellum *Sacrum* et *Phocicum* nominatum est, quo de Diodor. et Pausanias lib. x, ubi scribit sanum Apollinis Delphici a Phocensibus occupatum fuisse Archonte Agathocle olympiadis quintæ et centesimæ anno quarto. FABR.

17. *Philomelo duce*. Φιλόμηλος ὁ Θεοτίμου, est Græcis, qui hic vulgo *Philomenes* vocatur. FABR. — Pro in cuius locum mss. Flor. pr. et sec., in cuius loco.

18. *Lacedæmoniorum Atheniensiumque*. Quod Phocensibus in bello Sacro faverint Lacedæmonii, atque auxilia sub rege Archidamo, Agesilai filio, miserint, ratio fuit simile contra illos in communi Græcorum concilio decretum, quod Amphictyones, urgentibus Thebanis, tulerunt. Olim per proditorem Thebarum arcem Cadmeam occupaverant Lacedæmonii; Thebani, occasione injuriæ vindicandæ nacti, quingentorum talentorum mulcta eosdem per Amphictyones condemnaverant, duplicata postea pœnæ nomine mulcta, quod stato tempore non solvissent. Lacedæmonii propterea exasperati, ne et ipsi mulctam solverent, Phocensium causam suam fecerunt. Athenienses, odio Philippi et metu libidinis, quæ in illo erat, dominandi in omnes, impulsore præcipue Demosthene, Phocensibus auxilium tulerunt. Quod bellum, inter memorabilia Græciæ numerandum, plenius executi sumus in Historia atque Vita Philippi.

19. *Onomarchum ducem*. Ita ab omnibus vocatur, cujus nomen hic vulgo corruptum est. FABR.

20. *Commisso prælio*. Hoc prælium commissum cum Phocensibus fuit anno tertio belli Sacri, quo amplius sex millia Phocii nominis cum Onomarcho duce cæsa, et ad tria millia capta sunt. Diodor. lib. xvi. FABR. — Non statim a Philippo victus fuit **D** Onomarchus, sed postquam Philippum ipsum bis fugere coegerat, tertio prælio ipse victus fuit. Multum ex Phocensibus in mare se præcipites dederunt, atque ad præternavigantem forte Atheniensium classem incolumes pervaserunt. Conatus idem facere dux Onomarchus, periit, ejusque cadaver a Philippo cruci suffixum fuit. Onomarcho tertius ex fratribus Phayllus successit, quo per morbum absumpto, imperium ad Phalæcum, Onomarchi filium, valde juvenem, delatum fuit. Tunc res Phocensium dolo et virtute Philippi penitus afflictæ fuerunt, et Phalæcus impetrato libero cum mercenariis abitu, suos deseruit, atque in Cretam delatus, ibi periit.

21. *Sed Athenienses audito belli eventu*. *Philippus*

pus transiret in Græciam, angustias Thermopylarum pari ratione sicut adventantibus antea Persis, occupavere. Igitur Philippus ubi exclusum se ab ingressu Græciæ, præstructis Thermopylis videt, paratum in hostes bellum, vertit in socios : nam civitates, quarum paulo ante dux fuerat ad gratulandum ac suscipiendum patentes, hostiliter invadit, crudeliter diripit : omnique societatis conscientia penitus abolita, conjuges liberosque omnium sub corona vendidit, templa quoque universa subvertit, spoliavitque, nec tamen umquam per viginti quinque annos ²¹ quasi iratis diis victus est. Post hæc in Cappadociam transiit, ibique bellum pari perfidia gessit, captos per dolum finitimos reges interfecit, totamque ²² Cappadociam imperio Macedoniæ subdidit. Inde post cædes, incendia deprædationesque in sociis urbibus gestas, parricidia in fratres convertit, quos patri ²³ ex noverca genitos cum cohæredes regni vereretur, **172** interficere aggressus est. Cum autem unum ex his occidisset, ²⁴ duo in Olynthum ²⁵ confugerunt : quam mox Philippus hostiliter aggressus, urbem antiquissimam et florentissimam, cædibus ac sanguine repletam, opibus hominibusque vacuavit, abstractos etiam fratres supplicio et neci dedit.

HAVERCAMPI NOTÆ.

superato Onomarcho ad Thermopylas contendebat, ut cum Phocensibus bellum in eorum finibus gereret; sed Athenienses navibus circumvecti eum transito prohibuerunt, Diodorus, et Libanius in argumento orationis Demosthenis *περὶ τῆς εἰρήνης*. FABR.

22. *Quasi iratis diis victus est.* Infra cap. 14 : *Nec ab iratis diis, quos semper parvipenderat, quorumque aras, templa et simulacra subverterat, quin lectissimam, ut ipsi videbatur, mortem adipisceretur. potuit impediri.* Post illa *victus est* in ed. Augustan. tota illa pericope inseritur, quæ legitur supra lib. II, cap. 3, ab illis, *Itaque hæc ob hoc præcipue, commemoranda credidi, usque ad hic et Christiani suere qui parcerent, et Christiani, quibus parcerent.*

23. *Cappadociam.* Falsum hoc est, neque umquam usque in Cappadociam Asiæ penetravit Philippus, quare et hic et apud Justinum lib. VIII, cap. 3, ut viderunt ibidem interpretes, reponi debet *Chalcidiam*, vel *Chalcidicam*. Expeditionem enim in Chalcidiam Thraciam his temporibus sumpsit Philippus, atque urbes Græcas circa sinum Singiticum et Strymonium sitas bello vexavit. Confer Diodorum Siculum lib. XVI, p. 430. Aliquanto post edd. quædam habent *in socias urbes pro in sociis urbibus.*

24. *Ex noverca genitos.* Susceperat Amyntas, Philippi pater, ex Gygea tres filios, Archelaum, Argæum et Menelaum. Horum unum interfecerat Philippus, reliqui duo Olynthum confugerant, quæ urbs in initio Philippo faverat, atque ab eodem Potidaeam atque Anthemonem urbes dono acceperat. Sed Olynthii videntes sese a Philippo inescari, cum Atheniensibus contra illum conspirarunt, neque facile victi fuissent, nisi a ducibus suis, Lashene et Euthycrate, a Philippo corruptis, fuissent proditi. Vide quæ congressimus ad annum Philippi 13.

25. *Duo in Olynthum confugerunt.* Hanc Olynthiaci belli causam facit Justinus lib. VIII, cujus neque Diodorus, neque Libanius mentionem ullam fecerunt. Gestum autem est hoc bellum (ut ex Philochoro Dionysius Halicarnasense refert) anno ante olympiadem 108, archonte Callimacho. Anno autem insequente, auctore Diodoro, Olynthus capta fuit. FABR.

27. *Dein cum, excidio sociorum et parricidio fratrum elatus, licere sibi omnia, quæ cogitavisset, putaret,* ²⁸ *auraria loca in Thessalia, argenti metalla in Thracia invasit : ac ne quod jus vel fas inviolatum prætermitteret, præoccupato mari et classe dispersa,* ²⁹ *piraticam quoque exercere instituit. Præterea cum eum* ³⁰ *fratres duo, Thraciæ reges, de regni terminis ambigentes, judicem ex consensu præoptavissent, Philippus more ingenii sui ad iudicium tamquam ab bellum, cum instructo exercitu ingressus, inscios juvenes vita regnoque privavit. Athenienses vero, qui prius Philippi ingressum Thermopylarum munitione repulerant, ultro pacem ejus expetentes, fraudulentissimum hostem de neglecta introitus custodia commonuerunt. Cæteræ etiam Græciæ civitates, ut intentius civilibus bellis vacarent, sub specie pacis et fœderis, sponte se externæ dominationi subjecerunt : maxime, cum Thessali Bœotique poscerent Philippum, ut professum se adversum **173** *Phocenses ducem exhiberet, susceptumque* ³¹ *bellum gereret : contra Phocenses, adhibitæ secum Atheniensibus et Lacedæmoniis, vel differri bellum, vel auferri, et pretio et precibus laborarent.**

26. *In Olynthum.* Contra veteres edd. mss. omnes, abjecto *in*, Fabricius edidit *Olynthum*.

27. *Dein cum.* Sic mss. meliores et cod. Longob. ; alii, *dein excidio*, etc.

28. *Auraria loca in Thessalia.* Barbarus aliquis addiderat, *statuas idolorum : et loca : a glossa est.* FABR.

29. *Piraticam quoque exercere.* Præter Justinum lib. IV, cap. 3, docet nos Demosthenes orat. prima in Philippum p. 18 et secunda p. 29, atque orat. de Corona p. 329, quomodo excensione facta in insula Lemno, Athenienses aliquot cives inde abduxerit, Imbrum insulam occupare conatus fuerit, ipsamque sacram Atheniensium triremem prope Marathonem abduxerit.

30. *Fratres duo, Thraciæ reges.* Vide nunc *Cersobleptem et Amadocum intelligat* : de quibus Demosthenes *κατὰ Ἀριστοκράτους*. *Cersobleptem* quidem certe a Philippo oppugnatum fuisse, quando Athenienses pacem cum eo fecerunt, ex Demosthene, Æschine, et Plethone constat. Pax autem cum Philippo ab Atheniensibus facta archonte Themistocle septem annos duravit, ut ad Ammæum Dionysius us scribit. FABR. — Si de hisce intelligas, non quidem eos interfecit Philippus, sed partes suas sequi coegit; *Cersobleptem* certe, qui Thraciæ ad Chersonesum imperabat, et in ipsa Chersoneso urbem maximam, Cardiam, obtinebat. Is *Cersobleptes*, Cotyis filius, Thraciæ rex, Philippi inopinato adventu oppressus, coactus fuit fœdus cum eodem facere, et filium dare obsidem. Sed postea, a Philippo deficiens atque iterum bello subactus, tributum eidem pendere necesse habuit.

31. *Bellum gereret.* Edit. Augustan., *bellum Græciæ gereret.* Forsitan non male. Quia enim bellum Sacrum erat contra Phocenses, qui donaria Delphici Apollinis spoliaverant, *bellum Græciæ* vocari potuit. Bœoti vero tum demum Philippum imperatorem et ducem ejus belli fecerunt, cum, rebus adversis fatigati, Phocensibus qui pro rege Phalacco, quod male res gesserat tres duces creaverat, qui rebus præessent, resistere amplius non possent.

Philippus tacite utrisque diversa promisit, ²² Phocensibus pacem et veniam se daturum sacramento confirmans. Thessalis vero adfuturum se mox cum exercitu spondet : bellum tamen ab utrisque parari vetat. Igitur Philippus, instructis copiis, angustiis Thermopylarum securus ingreditur, easque occupatas dispositis praesidiis ²³ emuniit. Tunc primum se non Phocenses soli, sed et omnis Graecia captam esse persensit : siquidem primos Phocenses Philippus, rupta fide calcatoque sacramento, infandae dilacerationi dedit. Inde omnium urbes finesque populatus, cruenta praesentia effecit, ut etiam absens timeretur. Ubi vero in regnum rediit, more pastorum, ²⁴ qui pecora sua nunc per aestivos, nunc per hibernos saltus circumducunt, populos et urbes, ut illi replenda vel relinquenda quaeque loca videbantur, ad libidinem suam transfert. Miseranda ubique facies, et atrocissimum miseriarum genus observabatur, perpeti excidium sine irruptione, sine bello captivitate, sine crimine exsilium, ²⁵ sine victore dominatum. Premit miseris inter injuriarum stimulos superfluous pavor, ²⁶ ipsaque dissimulatione dolor crescit : **174** hoc altius demissus, quo minus profiteri licet, timentibus, ne ipsae quoque lacrymae pro contumacia accipiantur. Alios populos avulsos a sedibus suis, finibus hostium opponit : alios in extremis regni terminis statuit : quosdam æmulatione virium, ne possint quod posse creduntur, ²⁷ in supplementa exhaustarum urbium dividit. Ita gloriosissimum illud quondam florentis Graeciae corpus in multas laceratasque particulas, extincta primum libertate, condidit.

CAPUT XIII.

Byzantium Philippus frustra obsidet. Scythiam bello

aggreditur, et vincit. Triballi praedam ei eripiunt.

Sed hæc cum per aliquantas Graeciae civitates exercuisset, et tamen omnes metu premeret, conjiciens ex praeda paucorum opes omnium, ad perficiendam æqualem in universis vastationem, utili emolumento ¹ necessariam maritimam urbem ratus Byzantium, nobilem civitatem, aptissimam judicavit, ut receptaculum ² sibi terra marique fieret, eamque obsistentem illico obsidione cinxit. ³ Hæc autem Byzantium, quondam a Pausania rege Spartanorum condita, post autem a Constantino, Christiano principe, in majus aucta et ⁴ Constantinopolis dicta, gloriosissimi nunc imperii sedes et totius caput Orientis est. Philippus vero post longam et irritam obsidionem, ut pecuniam quam obsidendo **175** exhaurerat, praedando repararet, piraticam aggressus est. Captas itaque ⁵ centum et septuaginta naves mercibus confortas, distraxit, et anhelanti inopia parva recreatione subvenit. Inde propter agendam praedam et curandam obsidionem divisit exercitum. Ipse autem cum fortissimis profectus, multas Chersonesi urbes cepit : profligatisque populis opes abstulit. Ad Scythiam quoque cum Alexandro filio praedandi intentione ⁶ pertransiit. ⁷ Scythis tunc Atheas regnabat : qui cum Istriarum bello premeretur, ⁸ auxilium a Philippo per Apollonienses petiit : sed continuo Istriarum rege mortuo, et belli metu, et auxiliorum necessitate liberatus, pactionem foederis cum Philippo habitam dissolvit. Philippus, dimissa obsidione Byzantii, Scythicum bellum totis viribus aggreditur ; commissoque praelio cum Scythæ ⁹ et numero et virtute praestarent, Philippi fraude vincuntur. In ea pugna viginti millia puerorum ac feminarum Scythicae gentis capta, pecorum magna copia abducta, ¹⁰ auri

HAVERCAMPI NOTÆ.

32. *Phocensibus pacem et veniam se daturum.* Hoc Philippum sibi confirmasse Æschines reversus a Philippo Atheniensibus renuntiavit, qua de re Demosthenes *περί παραπροσβίαις* et *περί στεφάνου*. FABR.

33. *Emuniit.* Meus cum Flor. pr. et tertio, *emunit*. Flor. sec., *emuniit*. Mox pro *primos* ed. August. et mss. quidam legunt *primo*. Florentini tres, *sed omnis Graecia pro sed et omnis Graecia*.

34. *Qui pecua sua.* Ita Colon. nec muto illud in *pecora*. Ut enim nunc *genu* dicimus, sic veteres *pecu*. Ergo ut nunc *genua*, ita tunc *pecua*. LAVT. — Idem postea fecit Philippus rex, Persei pater, cum bellum adversus Romanos meditaretur. Confer Vitam ejusdem et Historiam.

35. *Sine victore.* Ed. August., *sine victoria*, quod non praefero.

36. *Ipsaque.* Meus, et ipsa quoque. Pro *timentibus* D mss. quidam et editi, *timendum*. August., *timendum fuit*.

37. *In supplementa.* Ed. Aug. in *supplemento*, quod et in cod. Meo exstat.

CAP. XIII. — **1.** *Necessariam maritimam urbem ratus Byzantium.* Amicitiae et societatis foedera inter Philippum manserunt usque ad Nicomachi magistratum : anno autem sequente, qui primus fuit olympiadis 110, Philippus primum Perinthum expugnare aggressus est, atque inde rejectus Byzantium obsedit, quo tempore epistolam ad Athenienses misit, violati foederis eos accusans, et bellum denuntians,

quæ omnia Dionysius ex Philochoro perspicue narrat. Epistola vero Philippi exstat inter Philippicas orationes Demosth. FABR.

2. *Sibi terra marique.* Ed. Aug., *terra marique copiis suis*. Coll. Gron. nihil nisi *terra marique*.

3. *Hæc autem Byzantium.* Cassiodorus scribit Byzantium conditum Tullo Hostilio regnante. Unde Byzantium nomen inveniit refert Eustathius in Dionysium. FABR.

4. *Constantinopolis dicta.* Lege infra cap. 28 lib. VII FABR.

5. *Centum et septuaginta naves.* Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. et Ed. Aug. *centum et octoginta* enumerant, sed pro vulgato stat Justinus.

6. *Pertransiit.* Lugd. Bat. tert., *transiit*. Ed. Aug., *transiit*.

7. *Scythis tunc Atheas regnabat.* Regis nomen, quod in impressis erat, reliqui : nam in manuscriptis *Atheas* et *Natheas* legitur : in vulgatis Justini libris est *Matheas*, in nostro manuscripto *Metheas*. FABR. — In Orosii mss. fere omnibus, Justino item nunc, *Atheas* legitur, idque verum viro nomen fuit. Venetæ edd. *Scythis tunc Etheas regebat*.

8. *Auxilium a Philippo.* Hoc mss. omnes, uno aut altero excepto, malunt, quam *auxilia*. Pro *petiit* Perizon. *petiit*.

9. *Et numero et virtute.* Primum et delet Perizon. et abesse potest.

10 *Auri atque argenti.* Meus cum Justino, *auro ar-*

atque argenti nihil repertum : et ea res primo fidem inopix Scythicæ dedit. Viginti millia nobilium equarum suffiçiendo generi in Macedoniam missa ; sed revertenti Philippo Triballi bello obviant, in quo ita Philippus in femore vulneratus est, ut per corpus ejus equus interficeretur. ¹¹ Cum omnes occisum putarent, in fugam versi, prædam amiserunt. Aliquantula deinde mora dum convalescit a vulnere, in pace conquievit. Statim vero ut convaluit, Atheniensibus bellum intulit : qui in tanto discrimine positi ¹² Thebanos, 176 quondam hostes, tunc socios adsciscunt : totiusque Græciæ civitates legationibus fatigant, ut communem hostem communibus viribus petant. Itaque aliquantæ urbes Atheniensibus sese conjungere, quasdam vero ad Philippum belli metus traxit. ¹³ Prælio commisso, cum Athenienses longe majori numero militum præstarent, assiduis tamen bellis indurata Macedonum virtute vincuntur : quam pugnam longe omnibus anterioribus bellis atrociorẽ fuisse, ipse rerum exitus docuit. Nam hic dies apud universam Græciam acquisitæ dominationis gloriam, et vetustissimæ libertatis statum finivit.

CAPUT XIV.

Philippi crudelitas in Thebanos, et interitus.

Postea Philippus cruentissimam victoriam ¹ in Thebanos et Lacedæmonios exercuit : siquidem principes civitatum alios securi percussit, alios in exsilium egit, ² omnes bonis privavit. Pulsos dudum a civibus, in patriam restituit : ex quibus trecentos exsules iudices rectoresque præfecit, qui ut antiquum dolorem nova potestate curarent, pressos infeliciter

A populos in spem libertatis respirare non sinerent. Præterea magno delectu militum ³ in subsidium regiæ dispositionis, ex tota Græcia habito, ducenta millia peditum, et quindecim millia equitum, absque exercitu ⁴ Macedonum et infinita gentium ⁵ barbarie, Persicæ expeditioni 177 in Asiam missurus instruxit. ⁶ Tres duces, hoc est, Parmenionem, Amyntam et Attalum, præmittendos in Persas, legit. Et dum superscriptæ copix de Græcia ⁷ congregantur, Alexandri, qui erat Olympiadis uxoris suæ frater, et post ⁸ a Sabinis in Lucania prostratus est, quem Epiri regem ob mercedem stupri in eum perpetrati constituerat, nuptias in copulando ei filiam suam Cleopatram, celebrare decrevit : qui cum pridie quàm occideretur interrogatus fuisset, quis finis homini magis ⁹ esset optandus, respondisse fertur, eum esse optimum, qui viro forti, post virtutum suarum ¹⁰ gloriam in pace regnanti, sine conflictatione corporis et dedecore animi, subitus et celer, inopinato ferro potuisset accidere, quod ipsi mox ¹¹ obtigit. Nec ab iratis diis, quos parvi semper penderat, quorumque aras, templa et simulacra subverterat, quin ¹² electissimam, ut ipsi videbatur, mortem adipisceretur, potuit impediri. Nam die nuptiarum, cum ad ludos magnifice apparatus inter duos Alexandros, filium generumque, contenderet, a Pausania, nobili Macedonum adolescente, ¹³ in angustiis sine custodibus circumventus, occisus est. Asserant nunc multisque hæc vocibus efferant, quæsi virorum fortium laudes et facta felicia, quibus amarissimæ aliorum calamitates in dulces fabulas cedunt, si tamen numquam ipsi injurias, quibus aliquando vexantur, ¹⁴ relatu tristiori deplorant. Si vero de propriis querimoniis tantum alios audientes affici volunt, quantum ipsi

HAVERCAMPI NOTÆ.

gentique nihil. Mox Meus cum edd. quibusdam, missa sunt.

11. Cum omnes. Edd. quædam, cumque omnes ; Venetæ, cumque eum omnes ; ed. Aug. mox, conversi pro versi.

12. Thebanos, quondam hostes. Lacedæmonios pro Thebanos manifesto errore hic legebatur. Nam cum Philippus Flateam occupasset, Athenienses, qui tempore exclusi ad reliquos socios legatos mittere non poterant, Thebanos Demosthenis eloquentia in suas partes pertraxerunt. Demosthenes pro Ctesiphonte, Diodorus lib. xvi, Plutarchus in Demosthene. FABR.

13. Prælio commisso. Hoc prælium commissum fuit ad Charoneam, Diodorus, Plutarchus, et Strabo lib. ix. FABR.

CAP. XIV. — 1. In Thebanos et Lacedæmonios. Sic est etiam in manuscriptis : cum tamen nec alii crudelitatis in Lacedæmonios, et Justinus, quem auctorem sequitur, tantum Thebanorum meminerit. FABR.

2. Omnes bonis. Editio princeps et eam secuta, omnibus bonis. Mox pulsos dudum a civitatibus ed. Aug., pulsos quidem a civibus ed. princeps.

3. In subsidium. Cod. Longob., in subsidio.

4. Macedonum. Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov. et ed. Aug., Macedonico.

5. Barbarie. Mss. iidem et Aug. ed., barbaria. Estat quoque sic in Flor. pr. et sec. sed in sec. re-

positum barbarie.

6. Tres duces, hoc est Parmenionem, etc. Diodorus et Ptotho duos duces præmissos scribunt, nempe Attalum et Parmenionem ; qui de Philippi interitu satis multa. FABR.

7. Congregantur. Edd. princeps et Venetæ congregarentur. Mox Alexandro tres mss. Lugd. Batt. cum Coll. Gronov.

8. A Sabinis in Lucania prostratus. Livius a Lucano exsule occisum scribit Gemisth. διαδός ἐς Ἰταλίαν Παρμενίωνος βοηθῶν ἐν τῇ μάχῃ κατὰς Ἰγωναμίνοσ ἐτελεύτησεν. Transgressus in Italiam ut Tarentinis opem ferret, in prælio quodam, cum strenuus rem gessisset, occubuit. FABR. — Ed. Aug., a Samnitibus, quod et voluit cod. Ultr. scribens a Samnitibus.

9. Gloriam. Mss. optimi, videlicet tres Florentini, Meus et Perizon. exhibent glorias. Vix tamen puto ita ab Auctore scriptum fuisse.

10. Obtigit. Malunt hoc codd. Long., Flor. tert., Lugd. Bat. sec., Meus et Perizon., contigit reliqui.

11. Electissimam. Cum, præter ed. August. mss. tres Lugd. Batt., Meus et Coll. Gronov. sic exhibeat cod. Longob. ab Orosio profectum esse existimo ; vulgati lectissimam.

12. In angustiis. Meus, in angusto. Lugd. Batt. tres, inter angustias. Mox Lugd. Bat. pr., occiditur.

13. Relatu tristiori deplorant. Ed. princeps, deplorent.

perpetiendos senserunt, prius ipsi non presentibus A præterita, ¹⁴ sed gestis gesta comparent: **178** et utraque ex auditu, ¹⁵ velut certi alienorum arbitri iudicent, per viginti quinque annos incendia civitatum, excidia bellorum, subjectiones provinciarum, cædes hominum, opum rapinas, prædas pecorum, mortuorum venditiones captivitatesque vivorum, unius regis ¹⁶ fraus, ferocia, et dominatus agitavit.

CAPUT XV.

Samnites Romanorum copias capiunt. Romani ictum sedus rumpunt, Satricum expugnant.

Sufficerent ista ad exemplum miseriarum insinuata memoriæ nostræ gesta per Philippum, etiamsi Alexander ei non successisset in regnum. Cujus B bella, immo sub ejus bellis mundi mala ordine sequentia suspendo paulisper, ut in hoc loco pro convenientia temporum, Romana subjiciam. Anno ab Urbe condita ccccxxvi Caudinas furculas satis celebres et famosas, insignis Romanorum fecit infamia. Nam cum superiore bello ⁹ viginti millia Samnitium, Fabio magistro equitum pugnam conserente, cecidissent, circumspectiore cura Samnites ac magis instructo apparatu apud Caudinas furculas consederunt, ubi cum **179** ² Veturium et Postumium consules, omnesque copias Romanorum angustiis locorum armisque clausissent, ³ Pontius, dux eorum, in tantum abusus est victoriæ securitate, ut Herennium patrem consulendum putaret, utrum occideret clausos, an parceret subjugatis: ut vivos tamen dedecori reservaret, ele- C git. Romanos enim antea sæpissime vinci et occidi,

numquam autem capi, aut ad deditioem cogi potuisse constabat. Ita Samnites, victoria potiti, universum exercitum Romanum turpiter captum armis etiam vestimentisque nudatum, tantum singulis vi-
lioribus operimentis ob verecunda corporum tegenda concessis, sub jugum missum servitioque subjectum, longum agere pompæ ordinem præceperunt. Sexcentis autem equitibus Romanis in obsidatum receptis, oneratos ignominia, cæteris rebus vacuos, consules remiserunt. Quid de exaggeranda hujus foedissimi foederis macula verbis laborem, qui tacere maluissem? Hodie enim Romani aut omnino non essent, aut Samnio dominante servirent, si fidem foederis, quam sibi servari a subjectis volunt, ipsi subjecti Samnitibus servavissent. Posteriore anno infringunt B Romani firmatam cum Samnitibus pactionem, eosque in bellum cogunt, ⁴ quod Papyrio consule insistente commissum, magnas strages utriusque populi dedit. Cumque hinc ira recentis infantiæ, inde gloria proximæ victoriæ pugnantem ⁷ instimularet, tandem Romani pertinaciter moriendo vicerunt: nec cædi pariter vel cædere destiterunt, nisi postquam victis Samnitibus, ⁸ et capto duci eorum, jugum reposuerunt. **180** Idem deinde Papyrius Satricum, expulso inde Samnitico præsidio, expugnavit, et cepit. Hic autem Papyrius adeo tunc apud Romanos bellicosissimus ac strenuissimus habebatur, ut cum Alexander Magnus disponere diceretur ab Oriente descendens obtinere viribus Africam, ⁹ atque inde in Italiam transvelhi, Romani inter cæteros duces tunc in republica sua optimos, hunc præcipuum fore, qui C Alexandri impetum sustinere posset, meditentur.

HAVERCAMPI NOTÆ.

1

14. *Sed gestis gesta comparent.* In Coll. Gronoviana hæc ita leguntur multoque auctius exhibentur, *sed gestis gesta. Id est, non comparent presentibus præterita tempora his, qui nunc injuriam sustinent. Sed malo gesta præteritorum comparent in jure presentium, et bona presentia bonis præteritis. Ideo autem præterita comparari presentibus velat, quia præterita, si majore miseria affecerunt, tamen, cum non sint, seriora reputantur, presentia autem, si parva sollicitudine afficiunt, graviora sentiuntur.* Sed facile apparet esse glossam, quam ascripserit is, qui sensum verborum Orosii elucidare voluerit.

15. *Velut certi.* Ed. Aug. cum ms. Ultr. delet *certi.* Neque in tribus codd. Florentinis aut Lugd. Bat. secundo apparet.

16. *Fraus, ferocia.* Edd. Venetæ, *fraus effera.*

CAP. XV. — **1.** *Anno ab U. c. ccccxxvi.* Hic annus in Capitolinis consulibus est post Urbem conditam ccccxxxii. FABR.

2. *Viginti millia Samnitium, Fabio magistro equitum.* Idem numerus cæsorum hostium est apud Livium lib. viii, ubi hæc omnia satis copiose. Q. Fabius Maximus Rullianus, quem hic Orosius significat, magister equitum fuit L. Papirio Cursori dictatori, quarto anno ante Caudinam ignominiam. Præter Livium lege Eutropium libr. ii, Valerium Max. libr. ii, cap. 2. FABR.

3. *Veturium et Postumium consules.* T. Veturius et Sp. Postumius iterum consules fuerunt, quando apud Caudium male pugnatum est, et legiones sub jugum missæ. Cic. lib. iii de Offic., Livius lib. vi, Flor. lib. i, cap. 16, August. lib. iii de Civit. Dei, cap. 17. FABR.

4. *Pontius, dux eorum.* Hæc ex Orosio Diaconus Eutropio addidit. FABR. — *Rex eorum* in cod. Longob.

5. *Numquam autem capi.* Lugd. Bat. quart. *numquam capi.* At secund., *numquam tamen capi.* Quod mox sequitur, *potuisse*, abest a Meo et Perizon.

6. *Quod Papyrio consule insistente.* Orosius et Eutropius eos auctores sequuntur, qui a L. Papyrio consule, non magistro equitum, contra Samnites rem bene gestam tradiderunt: nam de hoc ambigi Livius scribit. FABR.

7. *Instimularet.* Quidam mss. et edit. legunt *stimularet*, inter quos mss. sec. Lugd. Bat. infra lib. vi cap. 18 de Cæsare, *Corpus ejus raptum populus, dolore instimulatus, in foro fragmentis tribunalium ac subselliorum cremavit.* Sed et verbo *instimulare* utitur quoque Ovid. Fastor. vi, 507:

D *Dissimulata deam Latias Saturnia Bacchas
Instimulat fictis insidiosa sonis.*

Pro recentis infamiæ, mss. tres Lugd. Batt. habent præcedentis infamiæ.

8. *Et capto duci.* Hæc est lectio cod. Longob. sive Flor. primi, atque ita quoque corrigitur in Flor. sec.; vulgati, *capto duce.* Post *reposuerunt*, addit *servitutis* nis. Perizon., et pro *idem deinde* Meus scribit *idem et.*

9. *Atque inde.* Ed. August. *ac deinde.* Quod paulo ante præcessit *ac strenuissimus* in Edd. August. et Venetis non exstat, ut nec apud Vincent. Bellov. lib. vi. cap. 7.

CAPUT XVI.

Alexander Philippo succedens, Thebanos, Illyrios, Thracas, urbesque alias perdomuit, Darium vincit.

Igitur Alexander, anno ab Urbe condita ccccxxvi, patri Philippo successit in regnum, qui primam experientiam animi et virtutis suæ, compressis celeriter Græcorum motibus, dedit: quibus auctor, ut ab imperio Macedonum deslicerent, ¹ Demosthenes orator, auro Persarum corruptus, exstiterat. Itaque Atheniensibus bellum deprecantibus remisit, quos insuper etiam ² mulctæ metu solvit: ³ Thebanos⁴ cum diruta **181** civitate delevit, reliquos sub corona vendidit: ⁵ cæteras urbes Achaïæ et Thessaliæ vectigales fecit. ⁶ Illyrios quoque et Thracas, translato mox abhinc bello, domuit. Inde profecturus ad Persicum bellum, ⁷ omnes cognatos ac proximos suos interfecit. ⁸ In exercitu ejus fuere peditum triginta et duo millia, equitum quatuor mille ducenti, et naves

A centum et octoginta. Hac tam parva manu universum terrarum orbem, utrum admirabilis sit ⁹ quod vicerit, an quod aggredi ausus fuerit, incertum est.

¹⁰ Primo ejus cum Dario rege congressu, sexcenta millia Persarum in acie fuere, quæ non minus arte Alexandri superata, quam virtute Macedonum, terga verterunt. ¹¹ Magna igitur cædes Persarum fuit. ¹² In exercitu autem Alexandri, centum et viginti equites, et novem tantum pedites, defuere.

132¹³ Deinde Gordien Phrygiæ civitatem, quæ nunc Sardis vocatur, obsessam ¹⁴ oppugnatamque cepit ac direptioni dedit. Inde nuntiato sibi Darii cum magnis copiis adventu, timens angustias quibus inerat locorum, Taurum montem mira celeritate transcendit, et quingentis stadiis sub una die cursu transmissis, Tarsum venit: ibique ¹⁵ cum sudans in Cydnum ¹⁶ præfrigidum amnem descendisset, obrigit, contractuque nervorum proximus morti fuit. Inter-

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XVI. — 1. *Demosthenes orator, auro Persarum corruptus.* Hoc Æ-chines Demostheni objicit in orat. in Ctesiphontem his verbis: Νῦν μὲν τοὶ βασιλεῖον χρυσίον ἐπιπέδουσι τὴν δαπάνην αὐτοῦ· ἴσται δ' οὐδὲ τοῦτ' ἱκανόν, οὐδεὶς γὰρ πώποτε πλοῦτος τρόπου πονηροῦ περιγίγνεται. Sic enim hæc legenda sunt e manu-cripto Æschinis et Diodori libro ab Henrico Stephano edito: estque hic sensus: Nunc vero auri Persici affluens copia sumptibus ejus subvenit: quamquam n' hoc quidem sat erit, nullæ enim divitiæ unquam tantæ fuerunt, quæ improbos mores superare potuerunt. FABR.

2. *Mulctæ metu solvit: Impressi, multo metu: scripti, mulctæ metu.* Ex quibus de historia illud reposui. LAUR. — Longob. cod. clare exhibet *mulctæ metu*.

3. *Thebanos cum diruta civitate.* De Thebanorum excidio Diodorus, Plutarchus, Arrianus lib. 1, Pausanias in Bœoticis. FABR.

4. *Cum diruta.* Ita mss.; sed cum quædam ed. vet. tantum *diruta civitate* agnoscant, forte legendum, *corum diruta civitate, delevit*.

5. *Cæteras urbes.* Multi ex edd. interjiciunt *vero*, contra mss. consensum. Delent itidem multi ex iisdem illud quoque quod legitur post *Illyrios*.

6. *Illyrios quoque et Thracas.* Hos Alexander, antequam Thebas everteret, suæ ditioni subjecit. Diodorus et Arrian. FABR.

7. *Omnes cognatos, etc.* Primi nominis inter illos fuerunt Amyntas, regis Perdicæ, qui Philippi Macedoni major natus fuerat frater, filius. Huic Philippus pepererat, atque eidem conjugem dederat filiam suam ex Audata Illyria Cynnâ seu Cynnânam, heroici spiritus mulierem, quæ post viri cædem, frustra monente Alexandro, nubere iterum noluit, et post mortem regis a Perdicæ fuit interfecta. Deinde fratres Lyncestæ, filii Æropi, qui de regno quondam cum Philippo contenderant. Horum nomina erant, Heromenes, Arrabæus et Alexander. Alexandro, dum in Europa erat, pepercit, quia primus regem salutaverat ipsum. Sed deinceps in Asia interfecit. Caranum, filium Philippi ex Cleopatra, jam antea crudeli modo sustulerat Olympias. Vide de his et reliqua historia Alexandri Magni Vitam ejusdem a nobis descriptam.

8. *In exercitu ejus fuere.* Arrianus scribit Alexandrum habuisse in exercitu pedites οὐ πολλῶ πλείους τρισμυρίων, equites, ὑπὲρ τοῦς πεντακισχίλιους. Plutarchus in Alexandro inter scriptores de numero copiarum non convenire ait: sed eos qui minimum numerum expresserunt, peditum xxx millia, equitum v millia; qui maximum, illorum xxxiv millia,

horum iv millia numerare. Diodor. peditum xxx millia, equitum iv m. d. fuisse scribit. FABR. — Cod. Longob. xxx millia scribit. Ex vet. edd. quædam legunt, *In exercitu ejus fuisse* (addunt edd. prima, Paris. et Venetæ tantuminodo) *peditum xxxii millia, equitum iii m. d., naves clxxx, referuntur.* Pro admirabilis tres Florentini mirabilis.

9. *Quod vicerit.* Ed. August., *utrum admirabilis sit, vicerit, an aggredi ausus fuerit*, deleto utroque quod, quorum prius in ms. Ultr. non comparat.

10. *Primo ejus cum Dario rege congressu.* Primum hoc prælium ad Granicum flumen commissum fuit. De numero Arrianus: Περσῶν δὲ ἱππεῖς μὲν ἦσαν ἐς δεσμυρίους, ξίνοι δὲ πεζοί, μισθοφόροι δὲ λίγον ἀποδείοντες δεσμυρίων. Diodorus: οἱ δὲ πάντες ἱππεῖς ὑπάρχοντες πλείους τῶν μυρίων, οἱ δὲ πεζοὶ τῶν Περσῶν ἦσαν οὐκ ἄτακτους τῶν δεκά μυριάδων. FABR.

C 11. *Magna cædes Persarum fuit.* Persarum peditum xx m., equitum duo millia cecidisse referuntur, auctore Plutarcho. FABR.

12. *In exercitu autem Alexandri.* In numeris Orosius Justinum sequitur. Arrianus scribit in exercitu Alexandri primo congressu equites numero circiter 25 cecidisse, et postea amplius 60 pedites circiter 50. Sed Aristobulus, auctore Plutarcho, scripsit ex Alexandri copiis 54 interfectos, quorum novem pedites fuerunt. Orosius libr. seq. cap. 1 ait, Inter quadringenta fere millia hostium interfecta novem tantummodo in exercitu Alexandri pedites defuisse. FABR. — Omnes fere mss. Orosiani autem delent, scribentes, *In exercitu Alexandri, etc.*

13. *Deinde Gordien Phrygiæ.* Sic est etiam sine ulla varietate in manuscriptis. Meus quoque Justinus habet, *post hæc Gordien urbem petit*, ubi in impressis est, *Gordin*. Curtius lib. iii oppidum *Gordium* nominat sicut et Græci Γόρδιον. De *Gordio vinculo* Plab in Alexandro, Arrianus lib. ii, Curtius iii, Justinus xi, et Erasmus in Chiliadibus. FABR.

D 14. *Oppugnatamque.* Melius in Longob. *oppugnatamque*, quam quod in reliquis omnibus est *expugnatamque*.

15. *Cum sudans in Cydnum.* De *Cydney* legendus Curtius lib. iii. Sunt vero qui scribant, Alexandrum hunc morbum, e quo Philippi Acarnanis arte recreatus fuit, non in Cydno flumine, sed e labore contraxisse; lege Plutarchum et Arrianum. Diodorus etiam Cydni fluminis mentionem nullam facit. FABR.

16. *Præfrigidum.* Edd. pr. Paris. et Venetæ, *perfrigidum*. Male, nam et apud Justin. lib. xi cap. 8. *In præfrigidam undam se projecit.*

ea ¹⁷ Darius cum trecentis millibus peditum et centum millibus equitum in aciem procedit. Movebat hæc multitudo hostium etiam Alexandrum maxime respectu paucitatis suæ, quamvis jam pridem sexcenta milia hostium eadem paucitate superatis non solum non timere pugnam, sed etiam victoriam sperare didicisset. Itaque cum intra jactum teli uterque constitisset exercitus, et intentos ¹⁸ ad signum belli populos discurrentes principes variis incitamentis acuerent, ingentibus utrimque animis pugna committitur. In qua ambo reges ¹⁹ et Alexander et Darius vulnerantur: ac tam diu certamen anceps fuit, ²⁰ quoad fugeret Darius. Exinde cædes Persarum **183** secuta est. Ibi tunc ²¹ peditum octoginta millia, equitum decem millia cæsa, capta autem quadraginta millia fuere. ²² Ex Macedonibus vero cecidere pedites centum triginta, equites centum et quinquaginta. In castris Persarum, multum auri cæterarumque opum ²³ repertum est. Inter captivos castrorum, mater et uxor eademque soror et filia duæ Darii fuere: quarum redemptionem Darius cum etiam oblecta regni dimidia parte non impetravisset, tertio cunctis Persarum viribus sociorumque auxiliis contractis, bellum instaurat. Sed dum hæc Darius agit,

HAVERCAMPI NOTÆ.

17. Darius cum cccm. Arrianus: Ἐλέγχοτο ἡ πᾶσα ξὺν Δαρῖου στρατία μάλιστα ἐς ἑξήκοντα μυριάδας μαχιμους Ἴβαν. In Darii exercitu eorum qui pugnam copessere possent ad DC millia esse dicebantur. FABR.

18. Ad signum. Edd. pr. et Venetæ cum Paris, in signum.

19. Et Alexander et Darius vulnerantur. De Alexandri vulnere, quo dextrum ejus femur perstrictum est, Diodorus, Plutarchus, Arrianus, et Curtius. De Darii in hoc prælio vulnerato præter Justinum nemo quidquam. FABR.

20. Quoad fugeret. Ita tres codd. Florentini cum Perizoniano. Vulgo, quoadusque.

21. Peditum LXXX millia equitum decem millia. Cæsorum equitum Persarum numerus idem est in Diodori, Curtii, Justinii, et Orosii libris, peditum vero Justinii unum et LX millia, Curtius centum millia, Diodor. amplius cxx millia cæsa scribunt. Plutar. ait Alexandrum prostravisse ὑπὲρ ἑνδεκά μυριάδας τῶν πολεμίων. FABR.

22. Ex Macedonibus vero cecidere pedites 130. Ita Justinus, quicum facit Diodorus sic scribens: τῶν δὲ Μακεδόνων ἠτελεύτησαν πεζοὶ μὲν εἰς τριακοσίους, ἰππεῖς δὲ περὶ ἑκατὸν καὶ πενήκοντα. At Curtius: Ex parte Alexandri quatuor et quingenti stucii fuere, triginta omnino et duo ex peditibus desiderati sunt, equitum centum quinquaginta interfecti. FABR.

23. Repertum est. Ex mss. meliores et reliqui fere omnes est delent.

24. Regibus cum insulis, etc. Editi, insulis, quod forte, ut apud nobiliss. et ornatiss. juvenem Petrum a Broich Agrippinensem legi: equibus, inquit, tandem cum insulis occurrerant? Aut insulas, et regum insigne putavit Orosius? ridendo perscite. LAUT. — Quasi non apud Justinum, ex quo hæc hausta sunt, scribatur lib. IX, cap. 10, Tunc in Syriam proficiscitur, ubi obvios cum insulis multos Orientis reges habuit. Hic quoque apud Orosium in m. s. legitur insulis, atque in Fabricii edd. Unde miror, in Scotti ed. Mognunt. insulis in margine, insulis in textu poni.

25. Alios adlegit. Sic est in nostris manuscriptis, non elegit. Justinus dixit, alios in societatem recepit. Præfexit vero Syriæ Alexander Parmenionem, Curtius libro quarto, Arrianus lib. II. FABR. — Adlegit.

A Alexander Parmenionem ad invadendam Persicam classem cum copiis mittit, ipse in Syriam proficiscitur, ibi ex multis sibi ²⁴ regibus cum insulis ultro occurrentibus, ²⁵ alios adlegit, alios perdidit, ²⁶ Tyrum urbem antiquissimam et florentissimam, fiducia Carthaginiensium sibi cognatorum, obstantem oppressit et cepit. Exin Ciliciam, Rhodum atque Ægyptum pertinaci furore pervadit. ²⁷ Inde ad templum Jovis Ammonis pergit, ut mendacio ²⁸ ad **184** tempus composito, ²⁹ ignominiam sibi ³⁰ patris incerti et infamiam adulteræ matris aboleret. Nam accessit ad se sani ipsius antistitem, ex occulto monuit, quid sibi tamquam consulenti responderi velit, sicut historici eorum dicunt. Ita certus Alexander fuit, nobisque prodidit, diis ipsis mutis et **B** surdis, vel in potestate esse antistitis quid velit fingere: vel in voluntate consulentis quid malit audire. Revertens ab Ammone ad tertium Persicum bellum, ³¹ Alexandriam in Ægypto condidit.

CAPUT XVII.

Darii ultimum cum Alexandro prælium, ejusque interitus.

¹ Darius vero, spe pacis amissa, quadringenta et

Ita recte tres Florentini et reliqui melioris notæ. Male alii cum edd. quibusdam *alligavit*, vel *elegit*, vel *ablegit*.

26. Tyrum urbem antiquissimam. Tyrus olympiade 112 septimo mense quam oppugnari cœpta erat, ab Alexandro capta fuit, ut copiose Diodorus lib. XVII, Arrian. II, Curtius IV, scribunt. FABR.

27. Inde ad templum Jovis Ammonis. De hoc templo, et profectioe Alexandri ad Ammonem tam multa Diodor., Plutar., Arrianus, Curtius, et Justinus, ut putidum sit velle aliquid admonere. FABR.

28. Ad tempus composito. Lugd. Batt. pr. et tert., ad templum composito.

29. Ignominiam. Ed. Aug., ignorantiam.

30. Patris incesti. Sic scripti. Sed ut tolleretur quod vulgatum olim est, *incerti*, quis non hoc convenire melius *adulteræ matri* dixerit. LAUT. — Mss. meliores et plures *incerti* habent non *incesti*. Neque video quomodo melius *adulteræ matri* conveniat. An non poterat adultera esse sine incesto? Necessario autem pater erat incertus, si ex adulterio conceptus Alexander.

31. Alexandriam in Ægypto condidit. C. Pœtelio et L. Papirio anno ab Urbe condita cccxxvii Alexandriam in Ægypto conditam scribit Livius libro octavo, Solinus et Cassiodorus. De altero infra cap. 18. **D** FABR.

CAP. XVII.—1. Darius vero, spe pacis amissa cccv millia peditum. Rectius ergo in meo Justino est: Tum spe pacis amissa, bellum Darius reparat: cum quadringentis millibus peditum, etc., quam ut vulgo legitur, cum XL millibus peditum. Est tamen nonnulla varietas inter eos, qui exercitum Darii recensent. Plutarch. in Alexandro scribit, Darium Alexandro obviam processisse ἑκατὸν μυριάσιν στρατοῦ, id est, cum decies centenis millibus copiis, in quibus, ut Diodorus numerat, peditum dccc millia, equitum cc millia fuerunt. Arrianus lib. III scribit Darium habuisse equitum ad XL millia, peditum ccccicccc. In Curtii libris ita legitur: Summa totius exercitus equites XLV millia, pedestris acies ducenta millia expleverat, sed vereor, ne hic ducenta millia mendose sit, pro, decies centena millia. FABR.

quatuor millia peditum, et centum mille equitum Alexandro, ab Ægypto revertenti, apud Tarsum bello opponit. Nec pugnae mora, omnes caeca rabe in ferrum **185** ruunt. Macedones, toties a se victis hostibus, animosi: Persae nisi vincant, mori praepotantes. Raro in ullo praelio tantum sanguinis fusum est. Sed Darius cum vinci suos videret, mori in bello paratus, persuasus suorum, fugere compulsus est. Hoc praelio Asiae vires et regna **3** ceciderunt, totusque Oriens in potestatem Macedonici cessit imperii, atque ita atrita est in hoc bello Persarum omnis fiducia, ut post hoc nullus rebellare ausus sit, patienterque Persae, post imperium tot annorum, jugum servitutis **4** acceperint. Alexander **5** triginta quatuor continuis diebus castrorum praedam percensuit; **6** Persepolim, caput Persici regni, **7** urbem famosissimam confertissimamque opibus totius orbis, invasit. **8** Darium vero, cum a propinquis suis vincum compedibus aureis teneri comperisset, persequi statuit. Itaque jussu **9** ut subsequeretur exercitu, ipse cum sex millibus equitum profectus invenit in itinere solum relictum, multis confossum vulneribus, et extrema vitae per vulnera efflantem. **186** Hunc mortuum inani mise-

ricordia **10** referri in sepulcra majorum sepeliri praecepit: cujus non dicam matrem vel uxorem, sed etiam parvulas filias crudeli captivitate **11** retinebat. In tanta malorum multitudine, difficillima dictis fides, tribus praeliis totidemque annis quinque decies centena millia peditum equitumque consumpta sunt: et haec quidem ex eo regno illisque populis, unde jam **12** ante annos non multo plures decies novies centena millia profligata referuntur: quamquam extra has clades per eosdem tres annos et Asiae civitates plurimae oppressae sint, et Syria tota vastata, Tyrus excisa, Cilicia exinanita, Cappadocia subacta, Ægyptus **13** addicta sit: Rhodus quoque insula ultro ad servitutem tremefacta successerit, plurimaeque subjectae Tauro provinciae, atque ipse mons Taurus, diu detrectatum jugum domitus et victus acceperit.

CAPUT XVIII.

De bellis Agidis regis Spartanorum, Alexandri Epiri, Zopyrionis praefecti: de populis post Darii mortem ab Alexandro subactis, ejusque in suos crudelitate.

1 Et ne forte nunc quisquam opinetur, vel Orientem solum Alexandri viribus subactum, vel Italiam tantum-

HAVERCAMPI NOTAE.

2. Apud Tarsum bello opponit. Non puto ullum esse historiae studiosum, cui hic locus scrupulum non injiciat, cum praesertim omnes loquantur, ultimum hoc praelium inter Alexandrum et Darium non in Cilicia, ubi Tarsus est, sed in Assyria commissum fuisse, et tamen Orosium ita scriptum reliquisse, testimonio sunt omnes libri. Quid ergo dicemus? Vereor equidem ne Orosio Justin. quem auctorem sequitur, imposuerit: cumque ille Darium in fuga pontem Cydnei fluminis (quod Tarsum perlabitur) trajecisse scripserit, hic apud Tarsum pugnatum esse crediderit. Sed hoc praelium commissum fuit in Assyria trans Lycum in Aturiae campis ad vicum nomine *Gaugamela*, auctore Strabone libro decimo sexto. Quamquam enim Dionysius Halicarnasaeus ad Ammæum hanc pugnam τὴν ἐν Ἀρβήλοις μάχην, Curtius praelium apud Arbelam nominet, et Diodorus narrationem ejus ita concludat, ἡ μὲν οὖν περὶ Ἀρβήλα γενομένη παράταξις τοιοῦτον ἔσχε τὸ πέρασ: Plutarchi tamen in Alexandro verba sunt, τὴν δὲ μεγάλην μάχην πρὸς Δαρτίον οὐκ ἐν Ἀρβήλοις, ὥστε οἱ πολλοὶ γράφουσιν, ἀλλὰ ἐν Γαυγαμίλοις γενέσθαι συνέπεσεν, id est, *Accidit ut magnum illud praelium cum Dario non in Arbelis, sicut plerique scribunt, sed in Gaugamelis committeretur.* Cum Strabone et Plutarcho facit Arrianus libro tertio, ubi tradit, Darium castra in *Gaugamelis* ad Bumadum fluvium, ab Arbelis oppido stadia circiter LX posuisse. Lega eumdem libro sexto. FABR. — Manifestus est error Orosii, qui Justinum hic negligenter legisse videtur.

3. Ceciderunt. Perizon. non male, *concliderunt. Mox in potestate ed. Aug.*

4. Acceperint. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *acceperunt. Ed. August., acceperunt.*

5. Alexander 34 continuis diebus. Idem numerus est apud Justinum, in meo manuscripto et Roberti Stephani impresso libro, cum vulgo in aliis 40, in aliis 83 legatur. FABR. — In Lugd. Batt. pr. et quarto 37 continuis diebus. Apud Vincent. Bellov. Speculi Histor. lib. v, cap. 37, itidem 37 diebus legitur. Ibid., *Persepolim, caput Persici regni urbem, multis annis illustrem, refertamque orbis terrarum, etc.*

6. Persepolim, caput Persici regni. De Persepoli *capta et direpta: ejusque immensis opibus legendus*

Diodorus in posteriore libro decimo septimo, et Curtius libro quinto. Meminit Strabo libro decimo quinto. FABR.

7. Urbem famosissimam. Delent urbem mss. Florentini tres, Ultr., Coll. Gronov., Meus et Perizon., atque ex editis August.

8. Darium vero, cum a propinquis. Darium in fuga *Bessus et Nabarsanes* vinxerunt aureis, ut Curtius et Justinus scribunt compedibus, multisque confossum vulneribus in via reliquerunt, quo de copiose Diodorus, Plutarchus, Arrianus, Curtius et Justinus. FABR.

9. Ut subsequeretur. Sic recte edidit Fabricius, mss. et edd. meliores secutus. Justin lib. xi cap. 15, *Jussu itaque exercitu subsequi, cum sex millibus equitum, etc.* Male in quibusdam *persequeretur, sequeretur, et subsequeretur.* Male in iisdem cum mille militum profectus.

10. Efferrit et in sepulcris majorum sepeliri praecepit. Vulgares, referri in sepulcra, barbare. Colon., *efferrit in sepulcra*, unde quod in textu est reposui: nec sane Apollo consuendus utrum bene. LUGD. — Edd. prima, August., Paris. et Veneta., *referri et in sepulcris majorum sepeliri praecepit.* Vulgata autem lectio in mss. est; at, si Latinius auctorem loqui velis, sic locum refinge, *inferri sepulcro (vel sepulcrist) majorum, sepeliri praecepit.* Confer Tacitum *Annal.* III, 4, IV, 44; Sueton. in Augusto cap. 101 et in Tiber. cap. 15.

11. Retinebat. Haec mss. omnium lectio est. Ex edd. quaedam, *detinebat.*

12. Ante annos. Lugd. Batt. pr. et quart., *per annos.*

13. Addicta sit. Florent. pr. sive cod. Longob., Meus et Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov., *addis sit.* Forte, *afficta sit.*

CAP. XVIII. — **1.** Et ne forte nunc. Mss. tres Florentini, tres iteni Lugd. Bat., Meus, Perizon. Coll. Gronov. et ed. Aug. scribunt *tunc*, quod tueri suum locum nequit, quia mox occurrit in illis *tunc etiam bellum.* Pro eo igitur vocem nunc reposuit Fabricius. Sed rectius videntur edd. vet. prima, Paris., Venetae, Bolsuing. et Hittorp. omisisse, quae omnes edunt, *Et ne forte quisquam opinetur, etc.*

modo romana inquietudine **187** fatigatam, tunc **A** etiam bellum Agidis, Spartanorum regis, in Græcia, Alexandri regis Epiri in Lucania, Zopyrionis præfecti in Scythia gerebatur: ² quorum Agis Lacedæmonius, excitata et rebellante secum universa Græcia, cum Antipatri fortissimis copiis congressus, inter magnas utrorumque strages et ipse ³ procubuit. ⁴ Alexander autem in Italia affectans Occidentis imperium, æmulans Alexandrum Magnum, post numerosa et gravia bella ibidem gesta, a Brutiis Lucanisque superatus est, ⁵ corpusque ejus ad sepulturam venditum. Zopyrion vero præfectus Ponti, adunato triginta millium exercitu, Scythias bellum inferre ⁶ ausus est: et usque ad interneccionem cæsus, funditus cum omnibus copiis suis abrasus est. Igitur Alexander Magnus, post Darii mortem, ⁷ Hyrcanos et Mardos subegit: **B** ubi etiam illum adhuc bello intentum, ⁸ Thalestris sive Minothæa ⁹ regina, excitata suscipiendæ ab co sobolis gratia, cum trecentis mulieribus procax Amazon invenit. Post hæc Parthorum pugnam ¹⁰ aggressus: quos diu obnitentes delevit propemodum antequam vicit. ¹¹ Inde Drangas, ¹² Evergetas,

13 Parimas, Parapamēnos, Adaspīos, **188** cæterosque populos qui in radice Caucasi morabantur, subegit, urbe ibi Alexandria super amnem Tanaim constituta. Sed nec minor ejus in suos crudelitas, quam in hostem rabies fuit. ¹⁴ Docent hoc Amyntas consobrinus occisus, noverca fratresque ejus necati, Parmenio et Philotas trucidati, Attalus, Eurylochus, Pausanias multique Macedoniæ principes extincti: ¹⁵ Clitus quoque annis gravis, amicitia vetus, nefarie interfectus. Qui cum in convivio fiducia amicitia regis adversus regem, sua opera patri Philippo præponentem, memoriam patris tueretur, ¹⁶ ab offenso frustra rege ¹⁷ venabulo transfossus, commune convivium ¹⁸ moriens cruentavit. Sed Alexander humani sanguinis ¹⁹ insaturabilis, sive hostium sive etiam sociorum, recentem tamen semper ²⁰ sitiēbat cruorem. Itaque pertinaci impetu in bella procurrens, ²¹ Chorasmos et Dahas indomitam gentem in deditiōnem accepit: ²² Callisthenem **189** philosophum, sibi que apud Aristotelem condiscipulum, cum plurimis aliis principibus, quod eum, deposito salutandi more, ut Deum non adoraret, occidit.

HAVERCAMPI NOTÆ.

2. *Quorum Agis Lacedæmonius.* Hoc bellum Græcorum cum Antipatro, Macedoniæ præfecto, descripsit pluribus verbis Curtius libro sexto, sed ad nos tantum prælii eventus pervenit. Scribit idem præter Justinum Diodorus libr. xvii. Meminit Pausanias libr. iii. FABR.

3. *Procubuit.* Ed. August., *occubuit.*

4. *Alexander autem in Italia.* De rebus gestis ab Alexandro Epiri rege legendus Liv. lib. viii. et Strab. v et nos supr. c. 44. FABR.

5. *Corpusque ejus.* Lugd. Batt. tert. cum Coll. **C** Gron., *corpus ejus ad sep.*; prim et sec., *corpusque ad sep.*

6. *Ausus est: et.* Mss. Lugd. Batt. pr., sec., tert., Meus., Perizon. cum Coll. Gronov. et ed. August. legunt *bellum inferre ausus, usque ad interneccionem cæsus, etc.*

7. *Hyrcanos et Mardos subegit.* De Hyrcanorum et Mardorum gente confinii Hyrcaniæ subacta, Diodorus xvi, Arrianus iii., Curtius vii. FAB.

8. *Thalestris sive Minothæa.* Hanc reginam Amazonum Diodorus Ἐθλοστρίην, Curtius *Thalestrim* nominat: lique eam ad Alexandrum venisse tradunt, secuti nimirum Clitarchum, Polycritum, Onesicritum, Antigenem et Istrum. At Aristobulus, Ptolomæus, et cæteri scriptores, quos Plutarchus nominat, hoc commentitium esse dixerunt. FABR.

9. *Regina.* Absit ab omnibus mss. neque habent vet. edd. ante Hittorp. Bols. et Fabricianas. Mox excitata pro excita tres Lugd. Batt.

10. *Aggressus.* Quidam ex mss. Lugd. Batt., **D** *aggressus est, quos diu obnitentes, etc.*

11. *Inde Drangas.* Sic recte hic est, male autem in vulgatis Justinii libris *Dracas*: Nam et Arrianus ipso δράγγας et Diodorus eorum regionem τῶν δραγγῶν appellat. FABR.

12. *Evergetas.* Hoc nomen beneficii ergo a Cyro Persarum rege acceperunt, cum prius *Ariaspæ*, ut est in Arriani et Curtii libris, seu *Arimaspi*, ut habet Diodorus, nominarentur. FABR.

13. *Parimas, Parapamēnos, Adaspīos.* Ita hæc in manuscriptis Orosii et Justinii libris invenio, nec tamen amplius quod de illis dicam habeo. De *Alexandria* super amnem Tanaim condita, præter Justinum libro duodecimo, Curtius libro septimo, Arrian. quarto. FABR.

14. *Docent hoc Amyntas.* De his omnes qui res Alexandri descriperunt. De Parmenione ejusque filio Philota interfectis Diodorus libro decimo septimo posteriore, Plutarchus in Alexandr., Arrianus libro iii, Curtius libro vi et vii. De Alexandria Ægypti sup. extremo cap. 46. FABR.

15. *Clitus quoque annis gravis.* Græce est κλιτός: male igitur vulgo *Clitum* scribunt. De Clito, Curt. lib. viii, Arr. iv, Cicer. Tusc. iv, *Alexander rex cum interemisset Clitum familiarem suum, vix a se manus abstinuit.* FABR.

16. *Ab offenso frustra rege.* Sensus hanc poscit transpositionem, *memoriam patris tueretur frustra, ab offenso rege, etc.*, nisi *frustra* significet inique, immerito.

17. *Venabulo transfossus.* Hasta Alexandrum Cliti latus transflixisse Curtius scribit. Arrian. tradit alios prodidisse Clitum occisum λόγχη, alios σαρπίσκα; Plut. αἰχμήν vocat. FABR.

18. *Moriens cruentavit.* Meus, *morte cruentavit.*

19. *Insaturabilis.* Ita in omnibus inveni mss. nisi quod *insatiabilis* sit in Lugd. Bat. primo. Et ita que omnes habent editi, excepta August. quæ habet *inexasaturabilis*, prout ediderunt Fabricius et Scottus. Cicero Orat. pro P. Sextio cap. 51: *Libelli pro vino etiam sæpe oppignerabantur, manebat insaturabile abdomen, copię deficiebant.*

20. *Sitiēbat cruorem.* Epigramma in Tiberium apud Sueton. cap. 59:

Fastidit vinum quia jam sicut iste cruorem.

21. *Chorasmos et Dahas.* Dahas non *Dacas* est in manuscriptis Orosii et Justinii libris: nec aliter eos nominat Curtius lib. vii et viii. Græci δάκας vocant. Quos autem Justinus et Orosius *Chorasinos*, eos Arri. lib. iv, et Strabo. lib. xi *Χωρασμένους* appellant, ad quos Spitamenes confugerat. Plin. lib. vi, c. 46, *hi sunt Chorasinii.* FABR.

22. *Callisthenem philosophum.* De Callisthenis Olynthii interitu copiose Arr. lib. iv, Plut. in Alexandr., Curtius lib. viii. De eodem M. Tullius pro Rabirio Posthumo: *Callisthenem, doctum hominem, comitem Magni Alexandri, ab Alexandro necatum accepimus.* FABR.

CAPUT XIX.

Alexander Indiam domat: Porum regem superat: urbes gentesque subigit.

Post hæc: Indiam petit, ut Oceano ultimoque Oriente finiret imperium, ¹ Nyssam urbem adiit, ² Dædalos montes, ³ regnaque Cleophridis reginæ expugnavit: quæ cum se ⁴ dedisset, ⁵ concubitu regnum redemit. Peragrata perdomitaque Alexander India, cum ⁶ ad saxum miræ asperitatis et altitudinis, ⁷ in quod multi populi confugerant, pervenisset, cognoscit Herculem ab expugnatione ejusdem saxi terræmotu prohibitum: æmulatione permotus, ut Herculis acta superaret, cum summo labore ac periculo saxo potitus, omnes loci ejus gentes in deditionem accepit: ⁸ cum Poro, fortissimo Indorum rege, cruentissimum bellum **190** gessit: in

A quo Alexander cum ipso Poro singulariter congressus, ¹⁰ occisoque dejectus equo, concursu satellitum præsentiam mortis evasit. Porus multis vulneribus confossus, et captus est: quo ob testimonium virtutis in regnum restituto, ¹¹ duas ibi condidit civitates, Niceam et Bucephalam, quam de nomine equi sui ita vocari præcepit. ¹² Inde Adrestas, ¹³ Cathæos, ¹⁴ Præsidæ et Gangaridas, cæsis eorum exercitibus, Macedones expugnare. Cumque ¹⁵ ad Chofides ventum esset, ibi contra ducenta millia equitum hostium pugnam conseruerunt. Et cum jam ætate detriti, animo ægri, viribus lassi, difficile vicissent, castra, ob memoriam plus solito magnifica condiderunt. Exin Alexander ¹⁶ ad amnem Acesinem pergit. Per hunc in Oceanum devehitur, ¹⁷ ibi Gessonas Sibosque, quos Hercules condidit, oppressit. ¹⁸ Hinc

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XIX. — 1. *Indiam petit.* Perizon., *Indiam B* stis *Cathæos*, unde secutus Arrianum, *Cathæos* scripsi. In Diodori libris mendose legitur *εις των των καθαρων χωρων*, pro *καθίων*, ap.posito pro *αι*, id quod ex Strabonis libr. xv perspicue cognoscitur. FABR. — Lugd. Batt. quatuor et Coll. Gron., *Cathænos*.

2. *Nyssam urbem adiit.* Νύσσαν hanc Indiæ urbem, Strabo, Arrianus, Dionysius et Eustathius vocant: de qua multa Arrianus initio libri iii. FABR.

3. *Dædalos montes.* Cicero libr. 8, *Hinc a l regionem. quæ Dædala vocatur, perventum est.* FABR.

4. *Regnaque Cleophridis.* Cleophris mater Assacani, filio mortuo, illius regioni præfuit, quo tempore Alexander in Indiam venit. Justinus libr. xii. Curt. viii. Ejus regionis caput fuit oppidum, quod Arrianus *Μάσσαγα*, Diodorus *Μάσσαχα*, Strabo *Μαγόσα*, Curtius *Mazaga* nominat: idque Alexander obsessum deditione cepit. FABR.

5. *Dedisset.* Mss. omnes, uno aut altero excepto, *dedisset.* Sed editi plures, *dedidisset.*

6. *Concubitu regnum redemit.* Præter Justinum libr. xii, cap. 7, et Curtium libr. viii, cap. 40, hujus mulieris meminit quoque Diodorus Siculus libr. xvii, p. 554. Traditur eadem filium ex Alexandro genuisse, cujus posterius diu isti Indiæ parti præfuerunt, sed ipsam deinceps regiæ pellicis appellationem opprobrio obtinuisse.

7. *Ad saxum miræ asperitatis.* Hoc saxum, auctoribus Diodoro et Arriano, *πέτρα άσπρος* dictum fuit. Unde emendandi Curtii libri, in quibus est: *Incolæ armati petram Dorinim nomine occupaverunt*, cum sit legendum *Aornon*, vel *Aornim*, quomodo est in quibusdam Diodori exemplaribus. FABR.

8. *In quod multi populi.* Lugd. Batt. quatuor cum Flor. tert., Ultr. et Coll. Gron., *in quo*, etc. Mox *Meus*, *impugnatione*, atque dein, *et æmulatione*.

9. *Cum Poro, fortissimo.* Bellum cum Poro non sine clade Macedonum gestum scribunt Diodorus libro decimo septimo, Arrianus quinto, Curtius extremo libro octavo. Rem cum Poro gestam Plutarchus ex Alexandri epistolis refert. FABR.

10. *Occisoque dejectus equo. Bucephalum* Alexandri equum in hoc bello occisum quidam tradiderunt. Plutarchus et Arrianus. FABR.

11. *Duas ibi condidit civitates.* Τὴν μὲν Νίκαϊαν, τῆς νίκης τῆς κατ' Ἰνδῶν ἐπώνυμον ὠνόμασε, τὴν δὲ Βουκεφάλαν, ἐξ τοῦ ἵππου τοῦ Βουκεφάλου τὴν μνήμην ὡς ἀπίθανον αὐτοῦ. Alteram Nicæam a victoria de Indis reportata, alteram in memoriam Bucephali equi ibi mortui Bucephalam nominavit. Idem scribit Diodorus, Strabo libr. xv; verum hic alteram non cum Diodoro et Arriano Βουκεφάλαν, sed cum Plutarcho Βουκεφαλῶν vocat. In nostris manuscriptis est, *Nicæam et Bucephalen*. FABR.

12. *Inde Adrestas.* Sic est in vetustis non ut vulgo legitur, *Arrestas*. Diodorus hos Ἀδρεστᾶς, Arrianus Ἀδραϊστᾶς nominat. FABR.

13. *Cathæos.* In vulgatis est, *Stathenos*, in vetu-

stis *Cathænos*, unde secutus Arrianum, *Cathæos* scripsi. In Diodori libris mendose legitur *εις των των καθαρων χωρων*, pro *καθίων*, ap.posito pro *αι*, id quod ex Strabonis libr. xv perspicue cognoscitur. FABR. — Lugd. Batt. quatuor et Coll. Gron., *Cathænos*.

14. *Præsidæ et Gandaridas.* In manuscriptis Orosii non, *Passidas*, sed, *Præsidæ* legitur: in Justini antiquis, *Præsidias*. Plutarchus in Alexandro *Γανδαρίτας καὶ Πρασιῶν* dicit, quamquam statim *οὐ Πρασιῶν βασιλεῖς* legitur. In Diodoro sic est, *πέραν δὲ τούτου κατοικεῖν τὸ τε των Ταβρασιῶν καὶ Γανδαριδῶν ἔθνος τούτων δὲ βασιλεύει Σανδράμην*; in Curtio ita: *Ulteriores ripas colere gentes Gandaridas et Pharsios, eorumque regem esse Aggraminen*. His inter se collatis apud Diodorum scribendum videtur *Πρασιῶν* apud Curtium, *Præsiōs*, et *Xandramen*. FABR. — *Gangaridas* meliores pluresque mss. ut et apud Curt.

15. *Ad Chofides.* Legitur et *Cophides*, atque in Justini libris, *Euphites*, vel *Cuphites*. Ego in hoc nomine hæreo: fortassis intelligendus est is qui a Curtio *Sophites*, a Diodoro et Strabone *Σωπειθης* nominatur: nam cum in illius regno Alexander ad Hyphasin fluvium processisset, militum precibus revocatus fuit, sed de pugna alii nihil. FABR. — Mss. Florentini tres legunt *Chofides*. Lugd. Bat. secund., *Confides*. Reliqui passim *Cophides*. Sed cum ad, non cumque ad in mss. inveni omnibus. Ex illis vero equitum et hostium, alterutrum abundare videtur. Perizon. et ed. August. rectius videntur delere *equitum*. De omnibus hisce populis (licet duos tantum nominet) puto agere Curtium, scribentem, obsedisse vias regem eorum *Agrammen viginti millibus equitum, ducentisque peditum*. Equitum numerus in Orosio forte excidit, ut et in Justino libr. xii, cap. 8, ex quo sua hausit.

16. *Ad amnem Acesinem.* De hoc Dionysius Afer, vers. 1138:

Τὸ δὲ λαὸν ἀπὸ σποσίων Ἀκεσίην
Συρμένον διζεται ἁλωτὸς νηυσὶν Ἰθάκης.

17. *Ibi Gessonas, Sibosque.* In impressis Justini libris est, *Ibi Gessonas Asybosque*, in nostro antiquo, *Ibi Jacensanos Sibosque*. De prioribus Diodorus ita: *ὡς δ' ἦλθον ἐπὶ τὴν Ἀκεσίην καὶ Ἰθάσπον συμβολῶν ἐκδιέστας τοὺς στρατιώτας προῦργιν ἐπὶ τοὺς ὀνομαζομένους Σίβους*: id est: *Ubi pervenit in regionem, in qua Hydaspes amnis Acesini committitur, expositis militibus, copias in eos qui Sibi nominantur duxit*. Curtius libro ix: *Perventum erat in regionem, in qua Hydaspes amnis Acesini committitur: hinc decurrit in fines Siborum*. Vulgo tamen hic *Sobiorum*, et illic Ἴβους mendose legitur. FABR. — In Mco *Gesonas*, in tribus Florentinis *Gesonas*.

18. *Hinc ad Mallos et Oxydracas.* Ita emendavimus

191 ad Mallos et Oxydracas navigat : quæ gentes A eum armatis ¹⁹ octoginta millibus peditum, et sexaginta millibus equitum, excipiunt. Commissoque prælio, diu anceps et cruenta pugna tandem ²⁰ tristem pene victoriam Macedonibus dedit. Nam fusis hostium copiis, Alexander exercitum ad urbem duxit. ²¹ Et cum murum primus ascendisset, vacuum civitatem ratus, solus introrsum desiluit, quem cum undique infesti hostes circumdedissent, incredibile dictu est, ut eum non multitudinem hostium, non vis magna telorum, non tantus lacessentium clamor terruerit, solus tot millia ceciderit ac fugarit. At ubi se obrui a circumfusa multitudine pensavit, ²² muri obice posteriora tutatus, contrarios facilius eo usque sustinuit, donec ad periculum ejus clamoremque hostium, perfractis muris, exercitus omnis irumperet. In eo prælio ²³ sagitta sub mamma trajectus, ²⁴ fixo genu **192** eatenus pugnavit, donec eum, a quo ²⁵ vulneratus esset, occideret. Inde consensu navibus cum Oceani littora peragraret, ad urbem

quandam, ²⁶ cui Ambira rex præerat, pervenit. Sed in expugnatione civitatis magnam partem exercitus, sagittis hostium veneno illitis, ²⁷ amisit : ac post herba per somnium ²⁸ sibi ostensa in potum sauciis data, cum reliquis subveniretur, urbem expugnavit et cepit.

CAPUT XX.

Omnes provinciæ ad Alexandrum territæ legatos pacem petentes, miserunt. Alexander veneno interiit. Apostrophe ad lectores.

Post quasi ¹ circumacta meta, de Oceano Indum flumen ingressus, Babyloniam celeriter rediit : ² ubi eum exterritarum totius orbis provinciarum ³ legati opperiebantur, hoc est, Carthaginensium totiusque Africæ civitatum : sed et Hispanorum, Gallorum, B Siciliæ, Sardiniaque : ⁴ plurimæ **193** præterea partis Italiæ. Tantus timor in summo Oriente constituti ducis populos ⁵ ultimi Occidentis invaserat, ut inde peregrinam toto mundo cerneret legationem, quo vix crederes pervenisse rumorem. Alexander

HAVERCAMPI NOTÆ.

secui vestigia depravatæ lectionis antiquæ in Orosii et Justinii libris. Sic autem legendum esse ex historia quæ est apud Curtium libro nono, Arrianum lib. vi, Diodoro xvii, cognosces. Nam quod in Diodoro legitur, Συρακούσας : id mendose esse Henricus Stephanus animadvertit, sed Ὀξυδράκας rependum esse, eruditissimum hominem non vidisse miror. FABR.

19. *Octoginta millibus peditum.* Diodor. etiam scribit hos habuisse πεζοὺς πλείους τῶν ὀκτακισμυρίων, amplius lxx millia peditum. Unde emendandi Curtii libri, in quibus est, *Novem millia junctorum peditum in armis erant.* In numero equitum Orosius et Justinus non conveniunt cum Diodoro et Curtio. FABR.

20. *Tristem pene victoriam.* Fabricius edd. vet. secutus, edidit *tristem pene omnem victoriam*, contra mss. quorum nullus omnem agnoscit, neque ea vox in ed. August. apparet.

21. *Et cum murum ascendisset.* Impressi, *adscendisset.* Scripti lib., *extendisset* : ex quo rectene opem atuli Orosio, ut suum illi verbum antiquum redderetur, alii judicabunt. LAUT. — Reponi ex mss. codicibus debet *Et cum murum primus ascendisset.* Sic enim verba transponunt scripti codices, ex quibus nonnulli *extendisset, inscendisset, excidisset, sed codex Longobard. clare, ascendisset.* De recto autem usu verbi *ascendere* vide Notas Curtii ad Salust. p. 355. Supra verbo *inscendere* usus fuit Orosius libro ii. cap. 12. *invascrunt inscenderuntque Capitolium.* Sic enim ibi legendum est, non (ut passim editur) *incenderuntque Capitolium.* Secutus enim Augustinum est, apud quem de Civitate Dei lib. iii, cap. 17, meliores codd. habent in eadem Capitolii oppugnati historia, *Ubi erant, quando Valerius consul et ab exsulis et servis inscensum Capitolium cum defensaret occisus est.*

22. *Muri obice.* Florent. sec., *muri objectu.* Mox pro *tutatus*, Florent. tert. et Meus, *tutus.*

23. *Sagitta sub mamma trajectus.* Diod. τῶν ἐπιπέδων ὑπὲρ τὸν μαστόν. Plutarchus, περὶ τὸν μαστόν. Arrianus, ὑπὲρ τὸν μαστόν. Curtius, *Indus duorum cubitorum sagittam ita excussit, ut per thoracem paulum super latus dextrum infingeret.* FABR.

24. *Fixo genu.* An flexo genu?

25. *Vulneratus esset.* Perizon., *vulneratus erat.*

26. *Cui Ambira rex præerat.* Ambira est etiam in nostris vetustis; apud Justinum lib. xii legitur :

cum venisset ad urbem Ambigeri regis. Strabo lib. xv hoc in Oritarum finibus accidisse scribit, Diodorus ad Brachmanum urbem *Harmatelia* nominatam, Curtius in *Sambi* regno. FABR. — In Lugd. Bat. primo nomen regis scribitur *Abira*, in quarto *Ahira*.

27. *Amisit.* Cod. Periz., *perdidit.*

28. *Sibi ostensa.* Simpliciter *ostensa* Perizon. cod.

CAP. XX. — **1.** *Circumacta meta.* Hæc vera est lectio, quam Cod. Longob. cum mss. et edd. melioribus servat. Quidam ex mss. *Post, quasi circumactam Indiam usque ad Oceanum et Indum flumen ingressus.*

2. *Ubi eum.* Ed. August., *ibi eum.*

3. *Legati opperiebantur.* Horum legatorum meminit Arrian. lib. vii ac præter eos, quos Justinus et Orosius commemorant, scribit venisse ad Alexandrum legationes Æthiopum, et Scytharum, qui sunt in Europa. Diodor. meminit etiam Illyriorum, Adriatici maris acolarum, Thracum finitimorumque illis Gallorum. FABR.

4. *Plurimæ præterea partis Italiæ.* Ex Italia venerunt legati a Bruttiis, Lucanis et Etruscis. Nonnulli etiam e Romanis venisse scripserunt : sed Arrianus id verum non putat. FABR. — Arrianus lib. vii, cap. 15, p. 224, ita de hujus legationis Romanæ fama disputat, ut neque asserere audeat, neque plane rejicere. Verum Clitarchus id liquido affirmat apud Plinium Nat. Hist. lib. iii, p. 152 ed. Harduin. Inimmo, si Carthaginenses illic miserint Hamilcarem Rhodium, speculatum Alexandri machinationes, quare non et Romani aliquem ex suis eadem de causa, vel etiam legati nomine miserint, præcipue cum narret Orosius adeo felicitate armorum Alexandri fuisse motos, ut ducem circumspexerint, quo contra illum uterentur, summamque rei fiduciam in Papirio consule habuerint, ut docet supra cap. 15.

5. *Ultimi Occidentis.* Ed. Aug., in ultimo Occidentis. Infra lib. vi, cap. 21, *Interea Cæsarem apud Tarraconem, citerioris Hispaniæ urbem, legati Indorum et Scytharum, toto orbe transmissis, tandem ibi invenerunt, ultra quod jam quærere non possent, refuderuntque in Cæsarem Alexandri Magni gloriam : quem, sicut Hispanorum Gallorumque legatio in medio Oriente apud Babyloniam contemplatione pacis adiit : ita hunc apud Hispaniam in Occidentis ultimo supplex cum gentilitio munere Eous Indus et Scythæ Boreius oravit.*

vero apud Babyloniam, cum adhuc sanguinem si-
 tiens, male castigata aviditate, ministri insidiis ⁶ ve-
 nenum potasset, interiiit. O dura mens hominum, et
 cor semper inhumanum! Ego ipse qui hæc pro asse-
 renda omnium temporum ⁷ alternata calamitate
 percenseo, in relatu tanti mali, quo vel morte ipsa
 vel formidine mortis accepta totus mundus intre-
 muit, numquid illacrymavi oculis? numquid corde
 condolui? numquid revolvens hæc, propter com-
 munem vivendi statum, majorum miseras meas
 feci? cum tamen si quando de meipso refero, ut
 ignotos primum barbaros viderim, ut infestos de-
 clinaverim, ut dominantibus ⁸ eblanditus sim, ut in-
 fideles præcaverim, ut insidiantes subterfugerim,
 postremo ut persequentes in mari, ac saxis ⁹ spicu-
 lisque appetentes, manibus **194** etiam pene jam
 apprehendentes, repentina nebula circumfusis eva-
 serim, cunctos audientes me, in lacrymas commo-
 veri velim et tacitus de non dolentibus doleam,
 reputans duritiam eorum, qui, quod non sustinere,
 non credunt. ¹⁰ Hispanus et Morinus ad supplican-
 dum Alexandro Babyloniam adiit, cruentumque ul-
 tro dominum, ne hostem exciperet, per Assyriam
 Indianque quæsit: terrarum metas lustrans et

utrique infeliciter notus Oceano, et tamen tam vio-
 lentæ necessitatis memoria, vel oblivione deficit,
 vel viluit vetustate. Et nos perpetuæ recordatio:
 hæsurum putamus, quod plurima orbis parte secuta,
 unum angulum fugax latro violavit: quasi verso
 Gothorum et Suevorum pacem, ut non dicam versa
 vice Indus et Assyrius, sed etiam vel ipse, qui
 hostem patitur, Hispanus oraverit. ¹¹ At vero si
 illa Alexandri tempora laudanda potius propter
 virtutem, qua totus orbis ¹² obtentus est, quam
 detestanda propter ruinam, qua totus orbis eversus
 est, judicantur: invenientur ¹³ et modo plurimi, qui
 hæc laudanda censeant, quod multa vicerunt, et mi-
 serias aliorum felicitatem suam reputent. Sed di-
 cat ¹⁴ quisquam: Isti ¹⁵ hostes Romanæ sunt. Re-
 spondebitur: Hoc et tunc toti Orienti de Alexandro
 videbatur: talesque et Romani aliis visi **195** sunt,
 dum bellis quietos ignotosque petiverunt. Sed illi
 acquirere regna, isti evertere student. Separata sunt
 hostis excidia, et judicia victoris: siquidem et illi
 prius eos bellis afflixerunt, quos postea suis legibus
 ordinarunt: et hi nunc ¹⁶ hostiliter turbant quæ
 (quod non permiserit Deus) si edomita ¹⁷ obtinerent,
 ritu suo componere molirentur, dicendi posteris

HAVERCAMPI NOTÆ.

6. *Cum venenum potasset, interiiit.* Justinus et Oro-
 sius sequuntur eos, qui Alexandrum veneno subla-
 tum scripserunt. Plutarcho et Arriano hic interitus
 non placet, quos lege. FABR. — Venenum Alexandro
 fuisse datum fabula est, quam nonnulli scriptores
 varie exornarunt. Plutarchus in Alex. p. 707 liquido
 id demonstrat, neque ulla de veneno suspicio existit,
 priusquam hanc calumniam excogitavit O'lympias
 contra domum Antipatri et Cassandri, quos mulie-
 bri impotentia oderat. Vide non uno in loco Histo-
 riam de Vita Alexandri a nobis contextam.

7. *Alternata calamitate.* Cod. Perizon., *alternatim
 calamitate.* Lugd. Batt. quatuor cum Meo et Coll.
 Gronov., *alternanti calamitate.*

8. *Eblanditus sim.* Cod. Longob. et Lugd. Bat.
 quart., *blanditus sum.* Non muto, nam *eblandiri* est
 blanditiis elicere et impetrare. Cicero ad Attic. lib.
 ult. ep. 19: *Nunc, mi Capito, etc., elabora, vel potius
 eblandire, effice, Platonis, etc.*

9. *Spiculisque.* Ita omnes mss. et edd. excepta
 August. in qua *speculisque.* Quasi de insidiis ex
 specula sermo esset, quod non puto. Habet eadem
 ed. *adnites pro appetentes.* Lugd. Bat. quart. *ad-
 dentes,* sed pr. et tert. Lugd. Batt. cum Coll. Gronov.
attendentes. In iis quæ sequuntur adludat fabu-
 lam Homericam de Ænea, circumfusa nebula a
 diis ex hostium manibus crepto.

10. *Hispanus Maurinus.* In nostris antiquis est,
Hispanus et marinus. FABR. — Miror a Fabricio in
 m-s. non inventam veram lectionem vel ab eodem
 excogitam fuisse. Quid enim *Hispanus Maurinus*
 vel *Marinus*? Omnino legendum, quemadmodum ex-
 stat in ed. August. et in mss. Lugd. Batt. pr. et ter-
 tio, in Meo, Perizon., Coll. Gronov., tribus denique
 Florentinis, *Hispanus et Morinus,* licet Longob. cod.
 sive Flor. primus, scribat *Morenus.* Morini apte
 cum Hispanis conjunguntur, longius etiam ab Asia
 dissiti, qui *extremi hominum* Virgilio appellantur
 lib. Æn. viii, 727:

Extremique hominum Morini Rhænosque bicornis.

Ad Celtas olim hi pertinebant, Celtas vero inter le-

gatos quoque eo tempore visos fuisse antiqui scri-
 ptores affirmant, prout colligi potest ex Arriani, eo
 quem indicavimus, loco. Quare etiam legationem
 Hispanorum et Gallorum, id est Cætarum, conjun-
 git ipse Orosius lib. vi, c. 21, ut patet ex verbis
 supra n. 5 allatis.

C 11. *At vero si illa.* Florentini tres, Meo consen-
 tiente, *At vero si ulla.*

12. *Obtentus est.* Meus cod. cum Perizon. et tribus
 Lugd. Batt. *est* hoc in loco delet, quia statim iterum
 occurrit.

13. *Et modo plurimi.* Quatuor Lugd. Batt. cum
 Coll. Gronov., *admodum plurimi.* Sed præstat vulgata,
 quia præcessit, *si illa Alexandri tempora, etc.* Edit.
 August. utramque lectionem exhibet ita, *admodum
 vel modo plurimi.*

14. *Quisquam.* Ita omnes mss.: sed vulgati, *quis-
 quam.*

15. *Hostes Romanæ sunt.* Scripsit hic Fabricius,
Romanis sunt, territus, opinor, absurditate vocis
Romanæ. Sed cum Colon. liber sic habeat, non
 veritus sum pro Orosiano agnoscere; præsertim cum
 lib. vii etiam sic loquatur: *Essetque ut vulgariter lo-
 quar, Gothia, quod Romania fuisset.* LAUT.—Optime
 Lautius, eamque lectionem confirmant tres codd.
 Florentini, quos inter est optimus et vetustissimus
 Longobardicis litteris conscriptus.

16. *Hostiliter turbant, quæ (quod non permiserit
 Deus) si edomita obtinerent.* Ita omnino hic locus Oro-
 sii legendus atque interpungendus est. Intruserunt
 regna quidam in mss. et editis legentes, *turbant re-
 gna.* Verum neque vetustæ editiones, neque mss.
 Florentini tres, Meus, Perizon. et Lugd. Bat. quart.
 cum Coll. Gronov. vocem istam agnoscunt. Deia
 pro (quod non permiserit Deus) quæ verba parenthe-
 scos nota distingui a reliquis debent, legunt, *in quo
 non, etc.,* plerique mss. videlicet Florr. pr. et
 tert. (nam sec. delet), Meus, Periz., Ultr., Coll.
 Gronov., Lugd. Bat. pr., tert., quart., nam in pr.
 desideratur una pagella, adeoque mss. omnes, ut
 et ed. Augustana: omnes vitiose.

17. *Obtinerent.* Ed. Aug. *Obtinerunt,*

magni reges, qui nunc ¹⁸ nobis sævissimi hostes ad-
judicantur. ¹⁹ Quolibet autem gesta talia nomine
censeantur, hoc est, sive dicantur miseriarum, sive vir-
tutes, utraque prioribus comparata ²⁰ in hoc tem-
pore minora sunt: ²¹ atque ita utraque pro nobis
faciant in comparatione Alexandri atque Persarum:
si virtus nunc vocanda est, minor est hostium; si
miseria, minor est Romanorum.

196 CAPUT XXI.

*Etruscorum, Umbrorum, Samnitium et Gallorum con-
tra Romanos conjuratio et clades.*

¹ Anno ab Urbe condita ccccl., Fabio Maximo v,
Decio Mure iv consulibus, quatuor fortissimi florent-
tissimique Italiæ populi in unum agmen sædusque
coierunt. Namque Etrusci, Umbri, Samnites et
Galli, uno agmine conspirantes, Romanos delere
conati sunt. Tremefacti hoc bello Romanorum ani-
mi, ² et labefacta fiducia est: nec ausi ³ totum
sperare de viribus, ⁴ dolo divisere hostes, tutius
rati pluribus se bellis implicare quam gravibus. Ita-
que cum, quibusdam suis ad populandos hostiles
agros, in Umbriam Etruriamque præmissis, ⁵ Um-
brorum Etruscorumque exercitum redire ad tuitionem
suorum coegissent, cum Samnitibus et Gallis
⁶ bellum inire properant. In quo bello cum Gallo-
rum impetu Romani premerentur, ⁷ Decius consul
occisus est. Fabius tamen post magnam Decianæ

A partis stragem tandem vicit. Eo prælio ⁸ quadra-
ginta millia Samnitium sive Gallorum cæsa, Roma-
norum vero septem millia, ex Decii tantummodo
parte, qui occisus est, extincta referuntur. Fuisse
autem absque **197** Etruscis et Umbris, quos ⁹ astu
Romani bello avocaverunt, Gallorum et Samnitium
¹⁰ peditum centum quadraginta millia trecenti et tri-
ginta, equitum vero quadraginta quatuor millia, Li-
vius refert: et carpentarios mille in armis contra
aciem stetisse Romanam. Sed, ut sæpe dictum est,
semper Romanorum aut domesticam quietem ex-
traneis bellis interpellatam, ¹¹ aut externos proven-
tus morbis interioribus aggravatos, tantum, ut
¹² omnimodis ingentes animi undecumque preme-
rentur, ¹³ hanc cruentam tristemque victoriam pe-
stilentia civitatis oneravit, et triumphales pompas
obviæ mortuorum exsequiæ polluerunt. Nec erat
cui de triumpho ¹⁴ gaudium suaderetur, cum tota
civitas aut ægris suspiraret, aut mortuis.

CAPUT XXII.

*Romani a Samnitibus victi eisdem vincunt: intolera-
bilis Romanos pestilentia affligit. Rursum Samnites
superant, et cadunt. Curius consul bellum in Sabinos
feliciter gerit. Romani a Gallis sociisque eorum sæ-
dam cladem accipiunt.*

¹ Sequitur annus, quo Romani, instaurato a Samni-
tibus bello, victi sunt, atque in castra fugerunt. Postea
vero Samnites ² novum **198** habitum, animumque

HAVERCAMPI NOTÆ.

18. *Nobis.* Lugd. Bat. tert. et quart. cum Coll. C
Gron., a nobis.

19. *Quolibet hæc gesta.* Ita reposui ex Florent.
tribus, Lugd. Batt. totidem et reliquis omnibus, ut
et vet. edd. pro vulgato, *quolibet autem gesta.* Mox
tali pro talia unus et alter ex iisdem.

20. *In hoc tempore.* Perizon. et vet. edd., *hoc
tempore.* Sed Orosius illud in sæpius interseruit
orationi suæ.

21. *Atque ita utraque.* Sic mss. omnes. Edd. vet.,
atque pro nobis ita utraque faciunt. Aug., *et ita utra-
que p. n. f.*, quæ inepte in sine cap. legit Romanorum
quam Persarum.

CAP. XXI. — 1. *Anno ab Urbe condita ccccl.* Hic
annus quo Qu. Fabius Maximus Rullianus v et P.
Decius Mus iv consules fuerunt, in Fastis Capitoli-
nis est ab U. c. cclviii. Livio idem est, cccclvii
qui lib. x hoc bellum describit. FABR.

2. *Et labefactata fiducia est.* Coll. Gronov., et *la-
befactati*: mss. Lugd. Bat. sec. et Perizon. cum
edd. vet., *et labefacta fiducia est.* Utrumque Latine
dicitur.

3. *Totum sperare.* Lugd. Batt. tres cum Coll.
Gronov. et Perizon., *nec ausi sunt totum sperare de
viribus.*

4. *Dolo divisere hostes.* Edd. prima, et illam se-
cunt, *dolo dividere hostes tutius rati, pluribus se bel-
lis implicare quem gravibus.* Pro tutius cod. Long-
ob. habet totius, pro quo potius in edd. Venetis.

5. *Umbrorumque Etruscorumque exerc.* Livius tan-
tum Etruscos populationis fama ad suos fines tuen-
dos redire coactos scribit. Umbros tamen prælio non
interfuisse ex eodem cognoscitur. FABR.

6. *Bellum inire.* Hoc bellum gestum fuit in agro
Sentinate, ἐν τῇ τῶν Σεντινατῶν χώρῃ, ut ait Polybius
libro II. FABR.

7. *Decius consul occisus est.* Hic est alter e De-
ciis, quos ad voluntariam mortem cursum equo-

rum incitasse Cicero in Catone ait, Filius enim pa-
trem imitatus, in quarto consulatu se devovit, libro
II de Finibus. Quod vero idem Tusc. I scribit, *De-
cium filium cum Etruscis decertantem se hostium telis
objecisse*, in eo dissentit ab aliis, qui Decium hunc
cum Gallis decertasse scribunt. FABR.

8. *Quadraginta millia.* Lugd. Bat. tert. et quart.
cum Coll. Gronov., *l. millia.*

9. *Astu.* Lugd. Batt. tert. et Coll. Gronov., *astute.*

10. *Peditum cxi millia ccccxxx, equitum vero xlvi
millia.* Ita hæc leguntur in optimo libro Cornelii Gual-
teri: idemque numerus est a Livio ex aliorum scri-
ptorum annalibus relatus. FABR. — Numerus idem
in tribus Florentinis, Meo quoque et Perizon. inven-
nitur, ut et Lugd. Bat. primo, nisi quod Meus cum
Perizon. et Lugd. Batt. sec. et Coll. Gronov. equi-
tum numeret *xlvi millia.*

11. *Aut externos proventus.* Τὰς ἕξωθεν εὐρυχίας
καὶ εὐνοχίας. Vulgo, *eventus*, contra fidem librorum
antiquorum legitur. *Pestilentia*, qua hic annus gra-
vis fuit, meminit etiam Livius. FABR.

12. *Omnimodis.* Edd. vet., *omnimode.* Utrumque
Latine dicitur et apud Lucretium plus semel occurrit.

13. *Hanc cruentam, etc.* Nullus in præcedentibus
verbis erat sensus, quia male interpungebatur locus,
ponendo punctum ante vocem *hanc*. Minima muta-
tione medicinam illi fecimus, reposita minori distinc-
tione.

14. *Gaudium suaderetur.* Edd. vet. quædam, *gau-
dia suaderentur.*

CAP. XXII. — 1. *Sequitur annus.* Consules hic an-
nus habuit L. Postumium Megellum, M. Atilium Re-
gulum: estque illius parum constans memoria, inquit
Livius lib. x. Quem lege. FABR.

2. *Novum habitum animumque.* Habitus armorum,
animusque paratus ad dimicandum hic breviter indi-
catur: sed Livius omnia copiose libro x extremo,
FABR.

Eumeni data : summa castrorum ¹⁶ Seleuco Antiochi filio cessit; stipiatoribus regis satellitibusque Cassander filius Antipatri ¹⁷ praeficitur. In Bactriana ulteriore et Indiae regionibus praefecti priores, qui ¹⁸ sub Alexandro esse coeperant, permanserunt. ¹⁹ Seras, inter duos amnes Hydaspem et Indum constitutos, Taxiles habuit. In colonias in Indis conditas ²⁰ Pithon Agenoris filius mittitur. ²¹ Parapamēnos fines Caucasi montis ²² Oxyartes accepit. Arachosii Gedrosiique ²³ Sibirio decernuntur. Drangas et Areos Stasanor, Bactrianos ²⁴ Amyntas sortitur, Sogdianos Scythæus, Nicanor **203** Parthos, Philippus Hyrcanios, Phrataphernes Armenios, Tlepolemus Persas, Peucestes Babylonios, Archon Pelagos, Archelaus Mesopotamiam adepti sunt. Igitur causa et origo bellorum ²⁵ epistola Alexandri regis fuit, qua jussit omnes exsules patriæ libertatique restitui. Potentes enim civitatum Græciæ timentes, ne exsules recepta libertate ultionem meditarentur, a regno Macedonum defecerunt. ²⁶ Primi Athenienses, contracto triginta millium exercitu et ducentis navibus, bellum cum Antipatro, cui Græcia sorte obvenerat gerunt : ²⁷ per Demo-

Athenem quoque oratorem Sicyona, Argos et Corinthum, cæterasque civitates sibi socias adjungunt, ²⁸ Antipatrum obsidione cingunt. Ibi dux eorum Leosthenes, ²⁹ telo e muris jacto perfossus, occiditur. Athenienses Leonnato, qui Antipatro auxilium ferebat, occurrunt, ejusque copiis comminutis, ipsum interficiunt. Perdicca vero bellum ³⁰ Ariarathi Cappadocum regi intulit, eumque vicit; in qua victoria nihil præter vulnera et pericula conquisivit, ³¹ nam omnes ante irruptionem urbis suæ, succensis domibus suis, se suaque omnia concremaverant. Post hæc bellum inter Antigonum et Perdiccam oritur gravissime, multis provinciis et insulis ob auxilia **204** vel negata, vel præstita dilaceratis. Diu deliberatum, utrum in Macedoniam bellum transferretur, an in Asia gereretur: novissime ipse Perdicca Ægyptum cum ingenti exercitu petit. Sic Macedonia, in duas partes discurrentibus ducibus, in sua viscera armatur. Ptolemæus, Ægypti viribus et Cyrenensibus copiis instructus, occurrere bello Perdiccæ parat. Inter hæc ³² Neoptolemus et Eumenes cruentissimo inter se prælio digladiati sunt. Victus Neoptolemus, ad Antipatrum fugit : quem, ut Eu-

HAVERCAMPI NOTÆ.

16. Seleuco Antiochi. Hic est Seleucus ὁ τῆς Ἀσίας τῶν περὶ Εὐφράτην βασιλευσκός, ut inquit Appianus in Syriacis : qui in Asia majore et Syria regnavit. FABR.

17. Praeficitur. Perizon., praepositur.

18. Sub Alexandro. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., ab Alexandro.

19. Seras. Habet etiam noster manuscriptus Justinus, pro quo in impressis, Sed res, legitur. FABR.

20. Pithon Agenoris. Πίθων sive Πίθων ὁ Ἀγίνωρος est apud Diodorum et Arrian. Unde quomodo hoc nomen scribendum sit cognoscitur. FABR.

21. Parapamēnos fines Caucasi montis. Mss. fere omnes magno consensu, sine, videlicet Flor. pr. et tert. cum Lugd. Batt. quatuor, Meo, Perizon. et Coll. Gronov. Id significare voluit Orosius, populos hos fuisse in extremis Caucasi jugis situs. Apud Justinum lib. xiii, cap. 4 pro et fines Caucasi montis, Grævius, et finem legit. Apud eumdem pro Extarches ex Orosio reponi debet Oxyartes, vel Oxyarches, ut est in cod. Longob. et quibusdam aliis.

22. Oxyartes. Ita hoc nomen in Gualtheri libro recte scriptum est, ex quo vulgo Aziarches, fecerunt; Diodorus, τὴν καὶ παρὰ τὸν Καύκασον κειμένην, ὀνομαζομένην δὲ Παροπμισαδῶν, προσώρισεν Ὀξυάρτη τῷ Βακτριανῷ βασιλεῖ, τοῦ τὴν θυγατέρα Ῥωξάνην γεγαμηκῶς ἦν Ἀλέξανδρος; id est, Fines ad Caucasum montem, qui Paropumisadarum dicuntur, attribuit Oxyartæ Bactrianorum regi : cujus filia Roxane cum Alexandro fuerat. Ergo Trogus, Parapamēnos fines dixit τῶν τῶν Παροπμισαδῶν χώρων. FABR.

23. Sibirio. Diodor. Σιβυρτίω ἔδωκεν Ἀραχωσίαν καὶ Κεδρωσίαν : Arrianus lib. vi de eodem Sibirio agens, τοῦτ' Ἀραχωσίων τε καὶ Γεδρωσίων ἄρχην ἔδωκεν. Plutar. quoque Γεδρωσίαν nominat, quam Diodorus Κεδρωσίαν. In nostris manuscriptis, Cedrosique legitur. Apud Justinum locus mutilatus est, qui in nostro antiquo integre legitur hoc modo : Arachosii, Cedrosique Sibirio traduntur, Drangæ et Aræi Stasanori. Στασάνωρ ὁ Ἀρίων καὶ Δράγγων σατράπης vocatur ab Arriano lib. vi. De eodem Diodor., Στασάνωρι δὲ τῷ Σολῶ τὴν Ἀρείαν καὶ Ἀραγγίνην. FABR.

24. Amyntas. Hic Diodoro est Philippus, apud quem sic legitur : Φίλιππος προσώρισεν Βακτριανὴν καὶ Σαρδιανὴν, Φραταγέρον Παρθυαίαν, καὶ Ἰρκαλίαν, Πενκίστην

Περσίδα, Τληπολίμω Καρμυνίαν, Ἄρχων Βαβυλωνίαν, Ἀρχεσίδαυ Μεσοποταμίαν. Ubi vides nullam Scythæi et Nicanoris mentionem fieri. Deinde nostra emendatio illius quoque auctoritate munitur, quam in Arcelei nomine, quod est in vetustis, neglexi. FABR.

25. Epistola Alexandri. Hæc epistola recitata fuit in mercatu Olympico, ut ait Just. lib. xiii, Ολυμπιάσιν, ut Græci dicunt, exstatque apud Diodorum lib. xvii. FABR.

26. Primi Athenienses. Hoc bellum quod Græci cum Antipatro gesserunt, Lamiacum dictum fuit, et a Diodoro lib. xviii copiose descriptum est. FABR.

27. Per Demosthenem. Propter hoc beneficium Demosthenes, qui propter pecuniam ab Harpalo captam damnatus solum verterat, ab exilio revocatus fuit. Plutarchus in Demosthene, Justinus lib. xiii, Pausanias 1. FABR. — Aliquanto post tres Florentini cum Meo et Perizon, venerat legitur pro obvenerat.

28. Antipatrum obsidione cingunt. Justinus, Antipatrum Heracleæ obsessum a Leosthene scribit, Diodorus lib. xxviii, Strabo ix, Pausan. 1. et Plutarch. in Demosth. et Eumene, Lamia, unde Lamiacum bellum. FABR.

29. Telo e muris jacto perfossus. Πληγῆς εἰς τὴν κεφαλὴν λίθω παραχρῆμα ἔπισει, Diod., quem de Leonnati cæde etiam consule. FABR.

30. Ariarathi Cappadocum. Ἀριαράθην τῆς Καππαδοκίας δυνάστην, Diodorus nominat. Meminit Plutarchus in Eumene. FABR.

31. Nam omnes ante irruptionem. En utilitatem Epitolarum ! Nam cum Trogus rem primum in Cappadocia cum Ariarathe rege, deinde in Pisidia cum Larandæis et Isauriis a Perdicca gestam exposuisset, Justinus hæc ita detruccavit, ut ex duobus quasi corporibus vix unum reliquerit. Isaurii ergo hæc crudelitatem in se suosque exercuerunt, ut scribit Diodorus lib. xviii, ubi et bellum inter Antigonum et Perdiccam exponit. FABR.

32. Neoptolemus et Eumenes. Neoptolemus Eumeni in auxilium relictus a Perdicca, consilio cum adversariis communicato, insidias Eumeni parabat, qua re patefacta prælio cum ipso dimicare coactus, in extremum discrimen venit, et copias fere omnes amisit. Diodorus, Plutarchus in Eumene. Justinus lib. xiii. FABR.

quoque cum Etruscis et Senonibus Gallis facta societate, eum reditum **200** contra Romanos bellum molirentur, ¹⁷ Romani ad exorandos Gallos misere legatos: quos cum Galli interfecissent, ¹⁸ Cæcilius prætor ob ulciscendam legatorum necem, et comprimendum tumultum hostium cum exercitu missus, ab Etruscis Gallisque oppressus interiit. Septem præterea tribuni militum in ea pugna occisi, multi nobiles trucidati, ¹⁹ tredecim millia militum Romanorum illo bello prostrata sunt. Ita autem quotiescumque Galli exarserunt, totis opibus suis Roma detrita est, ut sub præsentem nunc concursione Gothorum magis debeat meminisse Gallorum.

CAPUT XXIII.

Veneno Alexandro rege Macedoniae perempto, duces ejus totum inter se orbem dividerunt, seseque mutuis bellis consumpserunt.

At ego nunc revocor, ¹ ut per hæc eadem tempora, quibus Romani ista perpessi sunt, quæ inter se bella gesserint Macedonum duces, revolvam; qui mortuo Alexandro diversas sortiti provincias, mutuis se bellis consumpserunt, quorum ego tumultuosissimum tempus ita mihi spectare videor, quasi aliqua immensa castra per noctem de

201 specula montis aspectans, nihil in ² magno campi spatio præter innumeros focos cernam: ita per totum Macedoniae regnum, hoc est per universam Asiam et plurimam Europæ partem, Libyæque vel maximam, horrendi subito bellorum globi coluxerunt? qui cum ea ³ præcipue loca, in quibus exarsere, populati sunt, reliqua omnia terrore rumoris, quasi fumi caligine, turbaverunt. Sed nequaquam tantorum regum ac regnorum bella excidiaque explicabo, nisi prius ipsa cum regibus regna prodidero. Igitur ⁴ Alexander per duodecim annos tementem sub se orbem ferro pressit. Principes vero ejus quatuordecim annis dilaniaverunt, et veluti optimam prædam a magno leone prostratam ⁵ avidi discerpsere catuli; seque ipsos invicem in rixam irriatos **B** prædæ æmulatione fregerunt. Itaque ⁶ prima Ptolemæo ⁷ Ægyptus et Africae Arabiaque pars sorte provenit. Confinem huic provinciæ Syriam ⁸ Laomedon Mitylinæus, Ciliciam Philotas ⁹, Philo Illyrius accipiunt. ¹⁰ Mediæ majori Atropatus, ¹¹ minori socer Perdiccæ præponitur. ¹² Susiana gens Scyno, Phrygia major Antigono **202** Philippi filio assignatur. Lyciam et Pamphyliam Nearchus, Cariam Cassander, ¹³ Lydiam Menander sortiuntur. Leonnatus ¹⁴ minorem Phrygiam accipit. ¹⁵ Thracia et regiones Pontici maris Lysimacho, Cappadocia cum Paphlagonia

HAVERCAMPI NOTÆ.

17. Romani ad exorandos. Polybius libro secundo scribit, hos legatos a M. Curio in Galliam missos *ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων, pro redimendis captivis*: quos illi *παραποδίσαντες ἵκνεύοντο*, id est, *violato jure gentium interfecerunt*. Verum hic Livii amissione magnum damnum fecit historia. Ille enim copiose initio lib. XII exposuerat. FABR.

18. Cæcilius prætor. Illius Cæcili prætoris meminit Augustinus de Civit. Dei lib. III, cap. 17, et in Liviana Epitoma L. Cæcilius prætor nominatur. Unde cognoscitur error Sipontini, qui quod Polybius dixit, *Δουκίου τοῦ στρατηγοῦ τελευτήσαντος*, vertit, *Lucio consule amisso*. Cæterum Gallorum reliquias P. Dolabella delevit in Etruria ad lacum Vadimonis, ut ait Florus lib. I, cap. 15, *περὶ τὴν Οὐάδμονα προσκαγορευομένην λίμνην*. Polybius. FABR.

19. Tredecim millia militum Romanorum. Delevi etiam quod inepte post *millia* in omnibus edd. mss. inserebatur. Feci autem illud auctoritate cod. Longobardici. Pro *tredecim millia* Lugd. Batt. tert. et quart. cum. Coll. Gronov. *octodacim millia* numerant, et pro *illo bello* quidam mss. legunt *in illo bello*.

CAP. XXIII. — 1. *Ut per hæc eadem tempora*. Edd. veti., *ut per eadem tempora*.

2. *Magno campi spatio*. Ita Lugd. Bat. tert., Coll. Gronov. cum tribus Florent. At vulg., *in magni campi spatio*.

3. *Præcipue*. Flor. tres, *præcipua*.

4. *Alexander per duodecim annos*. *Alexander Macedo*, inquit Cic. Philip. V, *cum ab ineunte ætate res maximas gerere cœpisset, tertio et trigesimo anno mortuus est*. Vixit enim annos 32, menses 8. Regnavit an. 12, mens. 8. Arrianus lib. VII extremo. FABR.

5. *Avidi*. Perizon., *avide*, et *dilacerarunt*, pro *dilaniaverunt*.

6. *Prima Ptolemæo* hic est Πτολεμαῖος ὁ Δακτύ, *Ptolemæus Lagi F.*, primus rex Ægypti, a quo deinceps qui Ægyptum obtinuerunt usque ad *Auletem* (quem regno pulsum ab Alexandrius A. Gabinius

restituit) ejusque filium (quem C. Julius Cæsar interemit) *Ptolemæi* nomen tulerunt. FABR.

7. *Ægyptus*. Sic omnino ex mss. consensu est retinendum; Fabr. et vulg. male *Ægypti*.

8. *Laomedon Mitylenæus*. Λαομέδων ὁ Μιτυληναῖος cui Syriam cum Phœnice datam, Curtius lib. ult. scribit. FABR.

9. *Ciliciam Philotas, Philo Illyrios*. Ita legitur quoque in nostro manuscripto Justini lib. XIII, pro quo in impressis, *Ciliciam Philotas cum filio, et Illyrios accipiunt, mendose legitur*. FABR.

10. *Mediæ majori Atropatus*. Ἀτροπάτης ὁ τῆς Μηδίας σατράπης, *Atropatus Mediæ præfectus*, est apud Arrianum lib. VII. Unde non solum Justinus et Orosius emendandi, verum etiam Diodorus, apud quem lib. XVIII est, *Ἀτροπᾶ δὲ Μηδίας*, duobus litteris *στ* in medio prætermisissis. FABR.

11. *Minori socer Perdiccæ*. Sic est etiam in manuscriptis: sed Justinus habet, *minori Alceta frater Perdiccæ præponitur*. Ἀλκίτας ὁ ἀδελφὸς Περδικκου, nominatur a Diodoro lib. XVIII. FABR.

12. *Susiana gens Scyno*. De Scyno præter Justinum et Orosium alii, quod sciam, nihil. Antipater postea Antigono τῶν Σουσιανῶν dedit, cui Perdiccas πρῶτον Πامφύλιαν, καὶ Λυκίαν, τὴν μεγάλαν καλουμένην Φρυγίαν attribuerat, auctore Diodoro. Orosius vero Justinum secutus scribit, *Pamphyliam et Lyciam Nearchus datam, quem vulgo Nearchum vocant*. De *Nearchus* Diod., Plutarchus, Arrianus. FABR.

13. *Lydiam Menander*. *Menander* est etiam in manuscriptis Justini et Orosii libris, sed verendum, ne notus *Menander* pro ignoto *Meleagro* in has sedes migraverit. Nam *Meleagro* Lydiam assignatam scribit Diodorus. FABR.

14. *Minorem Phrygiam*. τὴν ἐν Ἐλλασπόντῳ Φρυγίαν, Diodorus. FABR.

15. *Thracia et regiones Pontici*. Δουσιμάχῳ ἐδόθη Θράκη καὶ τὰ συνορίζοντα τῶν ἐθνῶν κατὰ τὴν Ποντικὴν θάλασσαν, Diod. FABR.

sumentes, hoc est, deargentatis armis ac vestibus, A paratoque animo, ni vincant, mori, ³ bello se offerunt. Adversum quos ⁴ Papirius consul cum exercitu missus, cum a pullariis auguribus vana conjectantibus congređi prohiberetur, irridens eos, iam feliciter confecit bellum, quam constanter arripuit. Nam in hoc praelio ⁵ duodecim millia hostium cæsa, tria millia capta referuntur. Sed hanc quoque istius vere laudandam victoriam, quam vani ⁶ auspices impedire non potuerunt, oborti subito corrumpere morbi. Nam tanta ac tam intolerabilis pestilentia tunc corripuit civitatem, ut propter eam quacumque ratione sedendam, libros Sibyllinos consulendos putarint, horrendumque illum ⁷ Epidaurium colubrum, ⁸ cum ipso Æsculapii lapide

199 advexerint: quasi vero pestilentia aut ante sedata non sit, aut post orta non fuerit. ¹⁰ Præterea B altero abhinc anno Fabius Gurges consul male adversus Samnitas pugnavit. ¹¹ Namque, amisso exercitu, victus in Urbem refugit. Itaque cum senatus de submovendo eo deliberaret, pater ejus, Fabius Maximus, ignominiam filii deprecatus, legatum se

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Bello sese offerunt.* Additur post hæc in Lugd. Batt. tert., quarto et Coll. Gronov., xxiv millia.

4. *Papirius cons.* Hic est L. Papirius Cursor, Sp. Carvilius collega in consulatu, anno post R. cond. cdlx, de quo et pullario præter Livium Valerius Max. libr. vii, cap. 2. FABR.

5. *Duodecim millia hostium.* Lugd. Bat. tert., viginti millia hostium cæsa, quatuor millia capta referuntur. In captivorum numero consentit Coll. Gronov. et Vincent. Bellov. lib. vi, cap. 6.

6. *Auspices.* Perizon, Lugd. Batt. tert., Coll. Gron. et ed. Aug., *aruspices.* Pro corripuit mox arripuit ed. eadem.

7. *Epidaurium colubrum.* Hanc rem libro decimo extremo scripsit Livius, libroque undecimo persecutus fuit, ut ex epitoma cognoscitur, in qua mentio

est colubri sive anguis. Tu lege Pausaniam libr. ii et Ovid. libr. xv Metamor. FABR.
8 *Cum ipso Æsculapii lapide.* Cujus historiae memoriam invenimus in antiquo asse Romano, cuso a quæstore Eppio. Exhibet ille consuetum assium typum, Jani geminum caput et ratem; verum inter media gemini Jani tempora memorabilis antiquitatis cernitur nota; videlicet ara lemniscata, cui impositus est lapis, forma conis sive ovi dimidiati, eique circumvolvitur serpens. Serpens ille colubrum Epidaurium ipsumque deum designat; lapis, hunc ipsum, de quo Orosius loquitur, lapidem; ara, cultum Æsculapii, quem advecto deo solemniter receperunt Romani. Eppius hoc typo usus videtur, quia forte aliquis ex majoribus ejus isti curæ præfuit. Nummi ipsius figura hæc est.

est colubri sive anguis. Tu lege Pausaniam libr. ii et Ovid. libr. xv Metamor. FABR.

8 *Cum ipso Æsculapii lapide.* Cujus historiae memoriam invenimus in antiquo asse Romano, cuso a quæstore Eppio. Exhibet ille consuetum assium typum, Jani geminum caput et ratem; verum inter media gemini Jani tempora memorabilis antiquitatis cernitur nota; videlicet ara lemniscata, cui impositus est lapis, forma conis sive ovi dimidiati, eique circumvolvitur serpens. Serpens ille colubrum Epidaurium ipsumque deum designat; lapis, hunc ipsum, de quo Orosius loquitur, lapidem; ara, cultum Æsculapii, quem advecto deo solemniter receperunt Romani. Eppius hoc typo usus videtur, quia forte aliquis ex majoribus ejus isti curæ præfuit. Nummi ipsius figura hæc est.

9. *Advexerint.* Ed. August., *adduxerint.*

10. *Præterea altero abhinc anno.* Altero anno, id est, proximo post L. Papirium, quo Q. Fabius Maximus Gurges, et D. Junius Brutus Scæva coss. fuerunt. Fallitur certe Robertellus, qui *alterum* ubique pro *secundo* accipit. FABR.

11. *Namque, amisso exercitu.* Tria millia hominum occisa refert Eutropius lib. ii. FABR.

12. *In medium se agmen.* Meus, *in medium hostium agmen*, male. Pejus autem *ignem pro agmen* in ed. Mogunt.

13. *Quod per 49.* In aliis male 59 legitur. Nam si annus, quo Q. Fabius quintum P. Decium quartum consules fuerunt, recte 46 belli Samnitici a Livio nominatur, hic 49 sit necesse est. FABR. — Numerum annorum 59 cum mss. quibusdam habet Vincent. Bellov. lib. vi, cap. 8, ubi, aliquanto ante, le-

C gitur cum rege suo Pontio.

14. *Anno subsequente.* Anno ab U. c. cdlxiii consul cum P. Cornelio Rufino fuit M. Curius Dentatus, eosque ambos Samnitas vicisse Eutropius scribit. Curium etiam de Samnitibus triumphasse, Cicero in Catone ostendit, et in libro de Viris Illustribus scribitur. Orosius tantum rei in Sabinis gestæ meminit, sicut et Florus libro primo capit. 15. FABR.

15. *Numerum explicare.* Florent. secund., *numero explicare.*

16. *Anno ab U. c. cdlxiii.* Hic annus secundum Fastos Capitolinos, quos tamquam certissimos duces sequimur, est, cdlxx quo, P. Cornelius Dolabella, et Cn. Domitius Calvinus coss. fuerunt. FABR. — Errorem in numeris quoque castigat Piglius in Annal. tom. I, p. 414.

ciditur. Lysimachus, cum ⁶⁰ Doricetis regis Thracum infestissimo bello urgeretur, adversus Demetrium pugnare non potuit. Demetrius augmento Græciæ et totius Macedoniæ elatus, in Asiam transire disponit. Ptolemæus autem et Seleucus et Lysimachus, experti priore certamine, quantæ vires essent concordiæ, ²⁰⁹ iterum ⁶¹ societate pacta adunatisque exercitibus, bellum in Europam transferunt adversus Demetrium. ⁶² His se comitem et belli socium Pyrrhus rex Epiri jungit, sperans Demetrium Macedonia posse depelli, ⁶³ nec spes frustra fuit; quippe exercitu ejus corrupto ipsoque in fugam acto, regnum Macedoniae Pyrrhus invasit. Deinde Lysimachus ⁶⁴ generum suum Antipatrum, insidiantem sibi, interfecit, ⁶⁵ filiumque suum Agathoclem ultra humanum morem perosus occidit. Quibus quidem diebus ⁶⁶ Lysimachia civitas ⁶⁷ formidolosissimo terræmotu eversa, oppressoque populo suo, crudele sepulcrum fuit. ⁶⁸ Lysimachum autem assiduis se parricidiis cruentantem omnes socii deseruerunt, et ad Seleucum deficientes, primum jam regem æmulatione regni, ut bellum Lysimacho inferret, hortati sunt. Res fœdissimi spectaculi erat, duos reges, quorum Lysimachus annos septuaginta et quatuor natus, Seleucus autem septuaginta et septem, de eripiendis alterutrum regnis concurrere, in acie stare, arma gerere. Ultimum hoc quidem bellum Alexandri commilitonum fuit, sed quod ad exemplum humanæ miseræ fuerit reservatum: quippe cum orbem terrarum, extinctis jam

A triginta et quatuor Alexandri ducibus, soli possiderent, et angustissimos senectutis ac vitæ suæ terminos non aspicientes, ⁶⁹ angustos esse imperio suo totius mundi terminos arbitrabantur. In eo bello Lysimachus, vel amissis vel interfectis ²¹⁰ prius ante hanc pugnam quindecim liberis, ⁷⁰ postremus occisus est. Sic Lysimachus ⁷¹ solutio pugnae Macedoniae fuit. Sed ne Seleucus quidem tanta victoria impune lætatus est: nam neque ipse post septem et septuaginta annos quietem naturalis mortis invenit: sed extortam sibi feliciter vitam velut immatura morte finivit: quippe insistente Ptolemæo, ⁷² cujus sororem Lysimachus in matrimonio habuerat, insidiis circumventus et occisus est. Hæc sunt inter parentes et filios, fratres ac socios consanguinitatis societatisque commercia. Tanti apud illos divina atque humana religio pendebatur. Erubescant sane de recordatione præteritorum, qui nunc interventu solius fidei Christianæ ac medio tantum jurationis sacramento, vivere se cum hostibus, nec pati hostilia sciunt: quibus indubitatisime probatur, quia non sicut illi antea,

... Cæsa jungebant fœdera porca,

sed quia nunc inter Barbaros ac Romanos Creatorem ac Dominum suum contestantem, tantam fidem adhibita in sacramentum servant Evangelia, quantam tunc nec inter parentes ac filios potuit servare natura. Nunc autem finis Macedonici belli, finis etiam libri fiat, præsertim cum jam abhinc Pyrrhi bella incipiant, et mox Punica consequantur.

HAVERCAMPI NOTÆ.

59. *Doricetis. Dori* est in Gualtheri libro, quod alii quoque in suis mss. invenerunt. Rectum puto *Dromichetis*: sic enim Pausanias libro primo nominat. Plutarchus quoque in Demetrio *Δρομικητόν* mentionem facit, ab eoque Lysimachum captum fuisse scribit, et humane regieque tractatum. De eodem Strabo libro septimo. FABR. — Et ego quoque in omnibus mss. inveni *Dori regis*, unde *Doricetis* natum suspicor. Verum nomen est *Dromichetes*, ut asseruit Fabricius.

60. *Societate pacta*. Ita constanter legunt omnes mss. ut et ed. Aug. Itaque ejici debet adulterinum *societate facta*, quod et Lautius supra num. 47 vidit.

61. *His se comitem*. Quæ hic de Pyrrho Orosius scribit, ea Plutarchus in illius Vita pluribus persequitur. FABR.

62. *Nec spes frustra fuit*. Codd. et edd. quidam, *nec spes frustrata fuit*.

63. *Generum suum Antipatrum*. *Antipatrum* Casandri filium intelligit, de quo paulo ante dixi. FABR.

64. *Filiumque suum Agathoclem*. Agathocles dolo et insidiis Arsinoes, uxoris quidem Lysimachi, sororis vero Lysandrae, quæ cum Agathocle erat, occisus fuit, ut scribit Pausanias libro primo. Strabo libro decimo tertio ait Lysimachum ab improbis familia-

C ribus coactum filium Agathoclem interfecisse. FABR.

65. *Lysimachia civitas*. Hanc Lysimachus, eversa Cardianorum urbe, in Isthmi Thracii Chersoneso considerat. Pausanias libro primo. De ejus interitu Strab. libro decimo. De Lysimachi et Seleuci morte lege Pausaniam libro primo. Polybius libro secundo scribit hos interiisse circa olympiada 124. FABR.

66. *Formidolosissimo terræmotu*. Ed. Aug. *formidolosis terræmotibus*.

67. *Lysimachum autem*. Mss. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., *Lysimacho autem a. s. p. c. omnes eum socii deseruerunt*.

68. *Angustos esse*, etc. Ita reposui ex mss. optimis et edd. vet., et *angustiores* vulg. Imitatur Juvenalem de Alexandro sat. 10, vers. 170:

Ac veluti Gyari scopulis parvaque Seripho
Æstuat, inclusus angusto limite mundi.

D 69. *Postremus*. Lugd. Batt. tres, et Coll. Gronov., *postremo*.

70. *Solutio pugnat*. Inepte quæsitus lepos ex significatione Græca nominis Lysimachi.

71. *Cujus sororem Lysimachus*. Ptolemæi soror, uxor Lysimachi, fuit *Lysandra*. Pausanias. FABR.

LIBER QUARTUS.

211 PRÆFATIO.

¹ Dixisse Æneam, Virgilius refert, cum ² post pe-

HAVERCAMPI NOTÆ.

¹ PRÆFAT. — 1. *Dixisse Æneam*. Locus est apud Virgilium lib. 1 Æneid. vers 207. FABR.

ricula sua suorumque naufragia residuos agrè socios solaretur,

Forsan et hæc olim meminisse juvabit.

2. *Post pericula sua*. Codd. tres ex Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. delent *sua*, mox autem pro *res*.

⁵⁰ incidit in Autariatas: qui propter intolerandam multitudinis ranas et mures, relicto patrio solo et antiquis habitaculis, emigrantes, novas sedes prætenta interim pace requirebant. Sed Cassander et virtutem, et multitudinem gentis agnoscens, ne adacti necessitate Macedoniam bello quaterent, atque invaderent, receptos in societatem, in ultimis Macedoniæ finibus collocat. Inde cum jam ⁵¹ Hercules Alexandri filius quatuordecim esset annorum, timens **207** ⁵² ne cum Macedones quasi legitimum regem præoptarent, occidendum tacite cum matre curavit. ⁵³ Ptolemæus iterum cum Demetrio navali prælio conflixit; et cum omnem pene classem atque exercitum perdidisset, victus in Ægyptum refugit. Hac victoria elatus Antigonus, ⁵⁴ regem se cum Demetrio alio appellari jubet: quod exemplum omnes secuti, regium nomen sibi dignitatemque sumpserunt. Igitur Ptolemæus et Cassander, cæterique alterius factionis duces, cum decipi se ab Antigono singillatim viderent, per epistolas se invicem confirmantes, coeundi in unum tempus locumque condicunt: et bellum adversus Antigonum communibus viribus instruunt. Cassander, finitimorum bellis implictus, Lysimachum, clarissimum inter omnes ducem, cum ingenti manu pro se sociis in auxilium misit. Seleucus quoque ex Asia majore descendens, novus Antigono hostis accessit. Hic siquidem Seleucus plurima

A per Orientem inter socios regni Macedonici bella gessit. Principio Babyloniam bello expugnavit et cepit. Bactrianos novis motibus assurgentes perdomuit. Transitum deinde in Indiam fecit: quæ post mortem Alexandri, veluti detracto excussoque a cervicibus jugo, præfectos ejus occiderat, ⁵⁵ Androcotto quodam ad vindicandam libertatem duce: qui postea crudeliter in civas agens, quos de externa dominatione defenderat, ipse servitio premebat. Cum hoc ergo Androcotto Seleucus quamvis multa **208** et gravia bella gessisset, novissime firmatis regni conditionibus, et pacta pace, discessit. Adunatis itaque copiis Ptolemæi sociorumque ejus, pugna committitur: cujus quanto potentior apparatus, tanto ruina gravior fuit. Nam in ea tunc totius pene B Macedonici regni vires conciderunt. In ipso bello Antigonus occisus est: sed finis belli hujus initium alterius fuit. Nam cum victoribus de præda non conveniret, iterum in duas factiones diducuntur. ⁵⁶ Seleucus Demetrio, Ptolemæus Lysimacho jungitur. ⁵⁷ Cassandro defuncto, filius Philippus succedit. Sic quasi ex integro nova Macedoniæ bella nascuntur, ⁵⁸ Antipater Thessalonice matrem suam, Cassandri uxorem, quamvis miserabiliter pro vita precantem, manu sua transverberavit. Alexander frater ejus, dum bellum adversus fratrem ob ultionem matris instruit, a Demetrio cujus auxilium petierat, circumventus oc-

HAVERCAMPI NOTÆ.

fuit: Diodorus lib. xix, Pausanias i, Plutarchus in Demetrio. FABR.

^{50.} *Incidit in Autariatas.* In Meo codice ut et Perizon., Ultr., Lugd. Batt. atque tribus Florent. et Coll. Gronov. legitur *Avienias*, vel *Aviniatas*, *Abienatas*, *Avicinatas*. In ed. Aug., *Aveniatis*. Ex quibus patet reponendum esse *Autariatas* pro *Abderitas*, ut est in vulgatis; de quo dubitare nemo potest, cum similiter commemorentur a Justino lib. xv, cap. 2: *Dum hæc aguntur, Cassander, ab Apollonia rediens, incidit in Autariatas, qui propter ranarum muriumque multitudinem, relicto patriæ solo, sedes quærebant.* Autariatarum bellicosa fuit natio, quæ postea quoque sub Lysimacho contra Demetrium militavit. Unde *Abderitæ*, ex mendosis olim Justini editionibus, unde jussi sunt ab editoribus migrare, in Orosio quoque Autariatarum locum occupavere. Itaque non deceptus fuit Orosius corruptis Justini codicibus, ut judicabat ad Justinum clariss. Grævius, sed uterque a correctoribus importunis male habitus.

^{51.} *Hercules Alexandri.* Hunc Polyperchon in regnum restituere parabat, sed a Cassandro magnis pollicitationibus adductus eum interfecit. Diodorus libro xx, qui addit Herculem tum fuisse natum annis circiter 17. FABR.

^{52.} *Ne cum Macedones.* Quia Macedoniæ regnum affectabat Cassander, non poterat securus esse, vivente filio Alexandri; itaque utrumque et Herculem et Alexandrum, hunc Alexandri ex Roxane, illum ex Barsine filium, e medio sustulit. Et Herculem quidem, pactione cum Polyperchonte inita, Polyperchon enim cum exercitu reducere in paternum regnum volebat Herculem: Cassander, verbis et muneribus Polyperchonta, cui et universa cessit Peloponneso, corrupit, ut juvenem qui in utriusque cresceret pernicem, neque beneficio parem gratiam Polyperchonti olim esset habiturus, interficeret. Ita Hercules in convivio apud Polyperchontem, jussu ejusdem fuit strangulatus. Defecissent vero, nisi sce-

lus id perpetratum fuisset, ad Herculem et Polyperchontem omnes Macedones. In nullis mss. autem quos consului, inveni *Macedones*, sed pro eo omnes scribunt cuncti, ut et edit. August. Errat vero Orosius cum reliquis dum Herculem, Barsines filium, et Alexandrum Roxanes confundit.

^{53.} *Ptolemæus iterum cum Demetrio.* Hoc prælium navale quo Ptolemæus victus in Ægyptum refugit, ad Cyprum commissum fuit, et accurate a Diodoro lib. xx, Plutarcho in Demetrio, describitur. Meminit Pausan. lib. i de regio nomine, Diodorus et Plutarchus. FABR.

^{54.} *Regem se.* Ed. Aug., *regem secum Demetrium filium, etc.*

^{55.} *Sandrocotto.* Legitur etiam *Androcotto*, et apud Justinum, *Sandrocotto*. Sed Strabonis auctoritate lib. xv, nostra lectio confirmatur. Prælium hoc in quo Antigonus cecidit describit Plutarchus in Demetrio. Meminit Pausanias lib. i. Commissam pugnam fuisse $\epsilon\upsilon\ \gamma\iota\sigma\alpha$ legimus in Arrian. lib. vii. FABR. — Fide cod. Longob. et meliorum repasui *Androcotto*.

^{56.} *Seleucus Demetrio.* Duxit tum Seleucus uxorem *Stratonicen*, filiam Demetrii et Philæ, Plutarchus in Demetrio. FABR.

^{57.} *Cassandro defuncto.* Cassander ex morbo aque intereuntis, vivens etiamnum, erumpentibus undique vermibus, extabit; Philippus filius ejus nati maxime, regno jam inito, tabidi corporis læ periit. Pausanias lib. ix. FABR. — Mox mss. quidam et edd. legunt *nova in Macedonia bella nascuntur*.

^{58.} *Antipater Thessalonice.* Cassander Macedoniæ rex tres filios mortens reliquit, *Philippum*, *Antipatrum* et *Alexandrum*. Horum Philippus initio regni periit, Antipater matrem Thessalonice, Philippo Amyntæ filio et Nicasipolide genitam, ideo interfecit, quod ea Alexandro propensor esset. Alexander Pyrrhi et Demetrii auxilio implorato, ab hoc interemptus fuit. Plutarchus in Pyrrho et Demetrio, Pausanias libro nono, Justinus decimosexto. FABR.

monem ⁴⁰ de insperato opprimat perurget: quod A Eumenes futurum ratus, insidiantes insidiis capit. In eo bello ⁴¹ Polyperchon occiditur, Neoptolemus et Eumenes mutuis vulneribus confossi, sed Neoptolemus interiit, Eumenes victor evasit. Perdicca cum Ptolemæo acerbissimo bello congressus, amissis copiis, ipse quoque interfectus est. ⁴² Eumenes, Pitbon, et Illyrius, et Alceta frater Perdicæ, a Macedonibus hostes pronuntiantur, bellumque adversum eos ⁴³ Antigono decernitur. Itaque Eumenes et Antigonus collatis adversum se maximis copiis conflixerunt. Eumenes victus ⁴⁴ in quoddam castellum munitissimum fugit, unde auxilla Antipatri tunc potentissimi per legatos poposcit: quo nuntio territus Antigonus, ab obsidione discessit. Sed nec sic Eumenes **205** spes firma aut salus certa. Quare ultimo consilio ⁴⁵ Argyraspidas, ob arma deargentata sic dictos, hoc est, milites, qui sub Alexandro militaverant, in auxilium rogat. Qui fastidiose ducem in disponendo bello audientes ab Antigono victi, castrisque privati, et uxores et liberos, simulque omnia quæ sub Alexandro acquisiverant, perdiderunt. Qui postea turpiter per legatos reddi sibi quæ perdidderant, victorem rogant. Antigonus autem ⁴⁶ redditurum se pollicetur, si sibi vinctum Eumenem pertraherent. Ita illi spe recuperationis illecti, dedecorosissimæ proditione ducem suum, cujus signa paulo ante secuti fuerant, captivi ipsi captum catenatumque duxerunt, et mox cum sædissima ignominia in

HAVERCAMPI NOTE.

35. De insperato. Flor. tert. et Meus, ex insperato.

34. Polyperchon occiditur. De Polyperchonte in hoc prælio ocelso alii, excepto Justino, nihil quidquam. Diodorus et Plutarchus Craterum ducem a Perdicæ partibus in hoc prælio cecidisse, memorie prodiderunt, quos de congressu Eumenis cum Neoptolemo, ac mutuis vulneribus lege. FABR. — In morte Polyperchontis errat Justinus, vixit enim satis diu post hæc tempora, ut docuimus in Historia; seu Vita Antigoni et in Vita Cassandri, videturque eodem fere tempore senio fuisse extinctus, quo Cassander aqua intercute periit. Quæ vero toto hoc capite recensentur, uberius exposuimus in extremo tomi I et toto tomo II Historiæ Universalis.

35. Eumenes, Pitbon, etc. Hi quatuor ita nominantur a Justino: Plutarchus Eumenes tantum meminit: Diodorus scribit Eumenem cum quinquaginta viris illustribus, in quibus Alceas frater Perdicæ erat, a Macedonibus capitis condemnatum. FABR.

36. Antigono decernitur. Ab Antigono, mendose est in impressis. Diodor., Ἀντιγὼν προσεταγμένον ἐν καταπολεμῆσαι Εὐμένην τε καὶ Ἀλέξανδρον. FABR.

37. In quoddam castellum. Plutarch. in Eumene καταφυγὸν εἰς Νῶρα χωρίον ἐν μεθωρίῳ Λυκαονίας καὶ Καππαδοκίας. Confugiens in castellum, quod in finibus Lycaoniæ et Cappadociæ positum, Nora appellabatur. De eodem castello Diodor. FABR.

38. Argyraspidas. De his, et proditione eorum Diod. et Plutarch. FABR.

39. Redditurum se pollicetur. Cod. Longob., Lugd. Butt. pr. et tert. cum Coll. Gron., denique Perizon. et Meus codex illud se delere jubent.

40. Arridæi regis. Arridæus filius fuit Philippi patris Alexandri Magni: quo mortuo, rex a Macedonibus creatus Philippi nomen tulit, Diodor. initio lib. XVIII. Regnavit annos sex, menses quatuor, eodem auctore lib. XIX. FABR.

exercitu Antigoni dispersi sunt. Interea Eurydice, ⁴⁰ Arridæi regis Macedonum uxor, multa sub nomine viri ⁴¹ nefaria egit per Cassandrum, quem, flagitiose cognitum, ad summum fastigium per omnes honorum gradus provexerat, qui ex libidine mulieris multas Græciæ civitates afflixit. Tunc Olympias, mater Alexandri regis, hortante Polyperchonte, cum ab Epiro in Macedoniam, prosequente ⁴² Eacida rege Molossorum, veniret, et ab Eurydice finibus prohiberetur, adnitentibus Macedonibus, Arridæum regem et Eurydicen jussit occidi: quamquam et ipsa Olympias continuo meritis crudelitatis poenas luit. Nam cum muliebri audacia multas principum cædes ageret, auditu adventu Cassandri, diffisa Macedonibus, cum ⁴³ Roxane nuru sua et nepote **206** Hercule, ⁴⁴ in urbem Pydnam concedit: ⁴⁵ ubi continuo ⁴⁶ per Cassandrum capta ⁴⁷ et interfecta est. Filius Alexandri Magni cum matre in arcem Amphipolitanam custodiendus est missus. Perdicca, Alceta et Polyperchonte, cæterisque ducibus, quos commemorare longum est, ⁴⁷ diversæ partis occisis, finita bella inter successores Alexandri videbantur. Tum Antigonus ardens cupiditate dominandi, ⁴⁸ liberandum bello Herculem regis filium ab obsidione simulat. His cognitis, Ptolemæus et Cassander, inita cum Lysimacho et Seleuco societate, bellum terra marique enixe instruunt. Antigonus in eo bello ⁴⁹ cum filio Demetrio vincitur. Cassander Ptolemæo in victoria particeps factus, cum Apolloniam rediret,

41. Nefaria egit. Meus, Perizon. Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov. et ed. Aug., nefaria vel nefarie gerit.

42. Eacida rege. Hic Pyrrhi Epirotarum regis, de quo paulo post, et libro sequente, pater fuit. FABR.

43. Roxane nuru. Roxane, Oxyartis Bactriani filia, inter Alexandri uxores fuit. Lege Arrianum lib. VII. FABR.

44. In urbem Pydnam. In impressis Justini libris mendose Pictuam legitur, cum in manuscripto bene sit, Pydnam. Diodorus de Olympiade, Ἀπὸ δὲ παραῤῥηθῆν εἰς Πύδναν, ἔχουσα τὸν υἱὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ Ροξάνην. Non ergo Alexandri Magni filium Herculem ex Barsine susceptum, sed Alexandrum Roxanes filium Olympias secum Pydnam duxit. Vide Diodor. lib. XIX. FABR. — Aliquanto post Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gron. et ed. Aug., obnixè instruunt, pro enixe instruunt.

45. Ubi continuo. Sic omnes mss. ut et ed. Aug.; vulgati, ibique continuo.

46. Et interfecta est. Copulam et, quam omnes agnoscunt mss., male eiciunt vulgati.

47. Diversis artibus. Ita huic loco medicinam feci: ex Colon. libro in quo erat, diversis partibus, recte opinor: quia alii clam alii palam. Vulgo, diversæ partis editur. Iterum societate pacta. Editi omnes, facta, de quo illi viderint. LAUT. — Diversæ partis hic significat idem quod, ab utraque parte.

48. Liberandum bello Herculem. Justinus lib. XV: Divulgat se velle Alexandri regis sui filium cum matre obsidione Amphipolitana liberare. Non ergo Barsines, sed Roxanes filius hic quoque intelligendus; quem Alexandrum fuisse nominatum Diodorus libro decimo nono, Pausanias libro I et IX scribit. FABR.

49. Cum filio Demetrio vincitur. Solus Demetrius, Antigono in Hellespontum profecto, cum Ptolemæo apud Gazam oppidum manus conseruit, victusque

Hæc sententia semel apte ficta, semper vim sui triplicem ³ diversissimis effectibus refert, cum et præterita tanto gratiora habentur in verbis, quanto graviora referuntur in gestis : et futura, dum desiderabilia fastidio præsentium fiunt, semper meliora creduntur : ipsis autem præsentibus **212** ob hoc nulla in parte miseriarum justa comparatio adhiberi potest, quia multo majore molestia afficiunt, quantum lacumque sint, ista quæ sunt, quam illa, quæ sive transacta sive ventura, etsi magna dicuntur, interim ⁴ omnino tunc non sunt : veluti si quis nocturnis pulicibus titillatus, atque ex eo vigiliis anxius, alias forte, quas aliquando ex ardentissimis febribus diu sustinuit, vigiliis recorderetur, procul dubio impatientius ⁵ feret istarum inquietudinem, quam illarum recordationem. Sed quamvis apud omnium sensus pro captu temporum ita videri queat, numquid tamen aliquis existet, qui vel in ipsa anxietate pronuntiet, graviores pulices esse quam febres ? aut acerbius accipiat, se vigilare sanum, quam dormire non potuisse moriturum ? Quæ cum ita sint, delicatis istis et querulis nostris utcumque concedo, ut hæc, quibus nunc, quia sic expedit, interdum ⁶ admonemur, sentiendo gravia putent. ⁷ Non tamen conniveo ut etiam asserant comparando graviora. Quemadmodum si quis e

A mollissimis stratis cubiculoque percommo matutinus egrediens nocturno gelu ⁸ lacunarum dorsa obriguisset herbasque incanuisse **213** prospiceret, et inopinato visu admonitus diceret, frigus est hodie ; hic mihi nequaquam reprehendendus videretur, quia ⁹ vel communi usu, vel proprio sensu locutus esset. At si trepidus in cubiculum recurrens, stratisque ¹⁰ sese adoperiens, vel magis abdens, clamaret tantum omnino frigus esse, quantum nec in Apennino aliquando fuerit, ¹¹ cum Annibal elephantos, equos, plurimamque exercitus sui partem, nivibus clausos atque oppressus amisit ; hunc ego puerilibus licentiis nauseantem, non modo dicentem ista non ferrem, sed etiam ab ipsis stratis, otii sui testibus, in populum publicumque protraherem : eique foras producto **B** infantes in eo atque ex eo gelu ludentes, ¹² jucundantes, sudantesque monstrarem ; ut verbosa nugacitas delicatis vitiatâ nutrimentis non in tempore violentiam, sed in se esse ¹³ segnitiam doceretur : et in comparatione rerum dijudicanda, non majores parva tolerasse, sed se nec parva tolerare ¹⁴ sufficere, probaretur. Quod evidentius ipsis in memoriam revolutis præteritorum cladibus, approbabo Pyrrhi bello in primis, sicut ordo est, prodito : cujus causa et origo hæc fuit.

HAVERCAMPI NOTÆ.

duos scribunt suos, dein consolaretur pro solaretur primus ex iisdem.

3. *Diversissimis effectibus.* Sic restitui ex omnibus mss. atque edd. ante Fabricium, neque video cur ille de suo maluerit edere *diversissimis affectibus*. Nam diversi affectus sunt dolor et gaudium atque similia : sed diversi effectus sunt, quos sentimus audiendo vel videndo, sperando vel sentiendo, quæ longe diversum habent in homine effectum, licet multum magnitudine sua discrepent, sic ut malum præsens, licet exiguum, eum in nobis sortiatur effectum, ut gravius feramus id ipsum, quia præsens est, quam graviora alia mala, quia præterierint vel longe abesse videantur. Pro *apte ficta*, meus codex scribit *apte dicta*.

4. *Omnino tunc non sunt.* Distinctione apta locum adjuvi, qui antea erat obscurior. In meo cod. et edd. Venet. abest *tunc* pro quo *tamen* reponunt Lugd. Batt. duo cum Coll. Gronov.

5. *Feret.* Florent. tres cum ed. Aug., *ferret*.

6. *Admonemur.* Ita mss. et edd. meliores Bols. et Hittorp. *movemur*.

7. *Non tamen conniveo.* Sic omnino est reponendum, et ita scriptum inveni in Lugd. Bat. primo, atque Edd. pr. Paris. Venetis, Bols. et Hittorp. Verum Aug. Fabricianæ et ultima Scotti, reposuerunt *cohibeo*. Et sane id verbum in omnibus, Lugd. Batt. pr. excepto, inveni mss. ; sed affirmare ausim, neque ab auctore esse profectum, et plane repugnare ejus sententiæ. Immo, cum videam in vetustissimo omnium, quotquot sunt, Orosii codd. Flor. pr. sive Longobardico, scribi *conhibeo*, nullus dubito, quin pro *conniveo*, ut oportuit, inde in aliis factum fuerit *cohibeo*.

8. *Lacunarum dorsa.* In Vulgatis ea est lectio, qua ineptior in Orosio vix reperiri potest, videlicet *lacunarium dorsa*, cum tamen omnes mss. cum præstantissima ita ed. August. exhibeant *lacunarum*. Et quæ quæso sunt *lacunarium dorsa*, aut quomodo aliquis, stratis exsiliens, et cubiculo egrediens, lacunaria spectare in viis aut plateis potest ? At *lacunarum dorsa*, quæ nocturno obriguisset gelu, sicuti herbas

incanuisse videt, sunt summitates aquæ stagnantis vel pluvix, quæ in foveis vel in depressioribus terræ partibus observari solet. Virgil. 1 Georg. 24 :

Præsertim incertis si mensibus annis abundans
Exit, et obducto late tenet omnia limo :
Unde cavæ tepido sudant humore lacunæ.

Dum vero *dorsa lacunarum* dicit, Virgilium, non tamen satis apte, imitatur. Nam is *dorsum maris* quidem dixit, sed phrasi poetica, neque de summa aqua maris, sed de brevibus, et congestis compactisque iniquo loco inter fluctus arenis, quibus si inhæcant puppes, ægre, nisi crescant fluctus, aveli possunt. Virgilii loca sunt Æneid. 1, 114 :

Dorsum immane mari summo.

et Æneid. x, 303,

Namque inficta vadis, dorso dum pendet iniquo.

9. *Vel communi usu.* Cod. Longob., vel *communis*. Sic quoque legit Coll. Gronov. sed dein repetit *vel communi usu* post *proprio sensu*.

10. *Sese adoperiens.* Lugd. Batt. pr., quart., cum Coll. Gronov., *se adponens*.

11. *Cum Annibal elephantos.* De transitu Annibalis in Italiam, et detrimento accepto dicitur infra cap. 14. FABR.

12. *Jucundantes, sudantesque. Jucundantesque* tantum exhibent tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. et in omnibus mss. scribitur *jocundantes*. At in Meo *ictum dantes*, quasi pilas ex nive compactas, earumque jactum vel ictum innueret Auctor.

13. *Segnitiam.* Ita pluræ mss. cum cod. Longob. efferunt pro *segnitiam*.

14. *Sufficere, probaretur.* Edd. prima et Paris. atque Venetæ, *sufficenter probarent*. Et quoniam supra pro *doceretur* : et in *comparatione*, etc., Florent. sec. scribit *docere, cum et in comp.*, videntur illi codd. innuere quasi *doceret*, et dein *sufficenter probaret*, foret legendum ; sed ego vulgatam non mutō.

214 CAPUT I.

De bello Tarentinorum, quibus Pyrrhus Epirota auxilio fuit adversus Romanos.

¹ Anno ab Urbe condita CCCCLXIV Tarentini Romanam classem forte prætereuntem, ² spectaculo theatri prospectam hostiliter invaserunt, quinque tantum navibus vix per fugam elapsis: cætera ³ retracta in portum classis, et profligata est; præfecti navium trucidati, omnes bello utiles cæsi, reliqui pretio venditi sunt. Continuo missi Tarentum a Romanis legati, ut de illatis quererentur injuriis, ⁴ pulsati ab iisdem, auctas insuper injurias retulerunt. His causis bellum ingens exortum est. Romanos, qui quæntique hostes circumstrepent permetientes, ultima adegit necessitas, ⁵ proletarios quoque in arma cogere, hoc est, eos qui in Urbe semper sufficiendæ B prolis causa vacabant, militiæ ascribere: quippe cum frustra de prole ⁶ cura sit, nisi rebus præsentibus consulatur. Itaque irruit in universos Tarentinorum **215** fines ⁷ cum Æmilio consule Romanus exercitus, igni ferroque vastat omnia, plurima expugnat

A oppida, injuriam insolenter acceptam crudeliter vindicat. Continuo Tarentinos, ⁸ plurimis finitimorum præsiidiis fultos, maxime Pyrrhus auxit, qui etiam in se, ob magnitudinem virium consiliorumque, summam belli nomenque traduxit: ⁹ nam Tarentum, utpote ex Lacedæmoniis conditam cognatamque Græciæ civitatem, vindicaturus, totas vires Epiri, Thessaliæ et Macedoniæ, ¹⁰ elephantos etiam, usque in id tempus invisos Romanis, numero 20 in Italiam primus invexit: terra, mari, viris, equis, armis, belluis ad postremum viribus suis dolisque terribilis: nisi quod Delphici illius vanissimi spiritus, et mendacissimi nebulonis, quem magnam ipsi vatem ferunt, ¹¹ responso circumventus ambiguo, ¹² exitum fecit ejus, qui non consuluisset. Itaque ¹³ apud Heracleam Campaniæ urbem, ¹⁴ fluviumque Sirim, prima inter Pyrrhum regem et ¹⁵ Lævinum consulem pugna commissa **216** est. Consumptus est gravissimo certamine dies, utrimque omnibus mori intentis, fugere nesciis. Introductos autem inter concurrentia agmina elephantos, forma truces,

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. I. — 1. Anno ab Urbe condita CCCCLXIV. LXIV est in omnibus manuscriptis, non LIV, ut vulgo legitur. Sed Orosius suo more hic quoque pauciores, quam cæteri, annos numerat. Gellius libr. XVII, cap. ult., *Post annum Urbis conditæ cccc fere et LXX bellum cum rege Pyrrho sumptum est.* Bellum Tarentinum et cum Pyrrho rege nonnulli ad annum LXXII ut in Fastis Annalium Steph. Pighii: alii ad LXXIII supra quadringentesimum referunt. FABR. — In mss. tribus Florenti. legitur cccclmo LX quarto. Sed Meus cum Lugd. Bat. tert., Coll. Gronov. et ed. Aug. decem addentes, scribunt cccclxxiv.

2. *Spectaculo theatri.* Theatrum hoc portui Tarentino ad prospectum maris imminabat, ubi dum ludos celebrant, adremigantesque littori Romanas classes vident, hostes rati, emicant, et sine discrimine insultant. Florus libro primo capite 18. FABR. — Edd. vet. quibuscumque codex meus consentit, *ma-lunt e spectaculo.*

3. *Retracta.* Meus, *protracta.*

4. *Pulsati ab iisdem.* Legatos Romanos pulsatos fuisse a Tarentinis, scribit etiam Livius libr. XII. Valerius libro XII capite 2 ait, *præter gravissimas injurias acceptas unum etiam urina respersum fuisse.* FABR.

5. *Proletarios.* De Proletariis lege elegantissimum cap. 10 libro XVI Auli Gellii. FABR.

6. *Cura sit.* Omnes mss. scribunt *cura est.*

7. *Cum Æmilio consule.* Si Æmilius injuriarum actionem a prætore postulasset contra eos, qui ante nos hunc anctorem ediderunt, nemo negaret; cum præsertim illos reos peragere non modo Annalium memoria, verum etiam veterum librorum omnium testimonio posset, ac convincere, se hanc rem contra Tarentinos gessisse, non Lævinum, cui illi eam tribuerant, quasi solus Lævinus rem cum Tarentinis sociis eorum gesserit. At in Liviana Epitoma libro duodecimo legimus ante Lævinum adversus eos aliquot præliis a compluribus ducibus bene pugnatum esse. In his ergo fuit L. Æmilius Barbula, consul cum Q. Marcio Philippo anno Urbis CDLXXII, isque re bene gesta proximo anno post consulatum triumphavit, qua de re in Capitolinis Triumphis ita est: L. ÆMILIUS Q. F. Q. N. BARBULA. AN. CDLXXIII. PROCOS. DE TARENTINEIS. SAMNITIBUS. ET SALENTINEIS. VI. IDUS. QUINT. FABR.

8. *Plurimis finitimorum,* etc. Lugd. Batt. tres cum

Coll. Gronov., *plurimo finitimorum præsidio.* Pro fultos deinde fultus Florent. pr.

9. *Nam Tarentum, utpote ex Laced.* De Tarentinorum origine et opibus Strabo libro VI. FABR.

10. *Elephantos etiam.* Lege Plinium libro VIII, capite 6. Solinum capite 38. FABR. — Numerus elephantorum viginti quinque in ed. August. reperitur.

11. *Responso circumventus.* Responsum intelligit, quod Ennius hoc versu comprehendit,

Aio te, Æscida, Romanos vincere posse.

C Cicer. libro II de Divinat. Arnobius libro ultimo, *De Pyrrho Ennius Apollinis Pythii responsa confuzit, cum jam Apollo verus facere desisset.* FABR.

12. *Exitum fecit ejus, qui non consuluisset.* Sic est in omnibus antiquis, hoc sensu: Pyrrhus deceptus oraculo Apollinis eo fato perit, quo etiam si oraculum non consuluisset, periturus erat. FABR. — Inepte antea in edd. vet. omnibus, una August. illaque optima, excepta, legebatur, *qualem putabat illum consuluisse.*

13. *Apud Heracleam.* De loco hujus pugnae idem scribit Florus libro I, capite 18, et Plutarchus de Pyrrho in ejus Vita, *κατεστρατοπέδουεν ἐν τῷ μεταξὺ πεδίῳ Πανδοσίας πόλεως καὶ Ἡρακλείας,* id est, *castra posuit in campo qui est inter Pandosiam urbem et Heracleam.* FABR.

14. *Fluviumque Sirim.* Lyrin, vulgo hic et in Floro mendose legitur: est enim Σίρις fluvius apud Plutarchum et Strabonem libro VI et Stephanum de Urbibus. Plin. libro III capite 11, *Est inter Sirin et Acirin Heraclea.* FABR.

15. *Lævinum consulem.* P. Valerius Lævinus consul cum Ti. Coruncanio fuit anno CDLXXIII. In Plutarchi libris prima syllaba nominis Lævini est depravata: legitur enim Ἀλδίνος pro Λαδίνος. Sic in postrema quoque editione Basilienensi est, *προβήπτουσι τῷ ποταμῷ* pro *προσβήπτουσι.* Hoc quoque quasi præteriens monebo, Ferentanae turmæ præfectum, qui in Plutarchi libris Ὀπλακος nominatur, in meo Floro manuscripto *Obsidius* dici, quod nomen in impressis libris desideratur. FABR. — Mss. omnes, pro *consumptus* est, scribunt *consumpta* est. Aliquanto post in ms. Lugd. Bat. pr. verba *manum belluæ* præcedit hæc glossa, *qua ministrat sibi cibum, et more magnus hominis pro se præliatur.*

* Reginenses omnes, quibus subsidio præerat, in A terfecit: prædam sibi omnem atque ipsum oppidum vindicavit. Hoc facinus in tam sceleratos defectores puniendum Genucio consuli jussum est: qui, obsessa Reginorum urbe, 7 captisque omnibus, ipse quidem 221 in reliquos perfugas et latrones exercuit digna supplicia: Romanos vero milites integræ legionis Romam misit: qui populi jussu medio in foro virgis 8 cæsi, securique percussi sunt. Visa sibi est tunc Roma vincere, cum 9 legionem suam integram occidit, quæ sine dubio victa fuisset, si eam hostili prælio perdidisset.

CAPUT IV.

De horrendis quibusdam prodigiis et de bello Picenti.

1 Anno ab Urbe condita CCCLXXVII obscena et B dira prodigia vel visa Romæ vel nuntiata sunt. Ædes Salutis ictu fulminis dissoluta, pars muri sub eodem loco de caelo, ut dicunt, tacta est. Lupi tres, ante lucem ingressi urbem, semesum cadaver intulerunt, sparsumque membratim in foro, ipsi, strepitu hominum exterriti, 2 reliquerunt. Apud Formias multis ictibus fulminum mœnia undique ambusta et dissoluta sunt. Apud agrum Calenum 3 repente flamma, scisso terræ hiatu 4 eructata, tribus diebus tribusque noctibus terribiliter exæstuans, quinque agri jugera, exhausto penitus succo ubertatis, in cinerem extorruit, 5 ita ut non fruges solum, sed et arbores cum imis stirpibus absumpsisse referatur. 222 6 Se-

HAVERCAMPI NOTÆ.

vibus partim ejectis, partim interfectis, urbem occupa- C runt. FABR.

6. Reginenses. Hæc est constans mss. meliorum omnium lectio.

7. Captisque omnibus, ipse quidem. Polybius: κρατήσαντες δὲ τοὺς μὲν πλείστον ἐν αὐτῇ τῇ καταλήψει διέφευραν, ἐθίμως ἀμυνομένους διὰ τὸ προορᾶσθαι τὸ μέλλον, ζῶντι δὲ ἐκχυρίσαν πλείονων ἢ τριακοσίων, ὧν ἀνακαμπθέντων εἰς τὴν Ῥώμην οἱ στρατηγοὶ προαγαγόντες εἰς τὴν ἀγορὰν, καὶ μαστιγώσαντες ἅπαντας κατὰ τὸ παρ' αὐτοῖς ἔθος ἐπέλεξαν; Id est: Victoria potius, maximam eorum partem, cum proviso periculo acriter resisterent, in expugnatione oppidi oppresserunt, et trecentos amplius vivos captos Romam miserunt, quos prætores in forum productos, virgisque cæsos ad unum omnes more patrio securi percusserunt. FABR.

8. Cæsi s. q. p. sunt. Omnes mss., nullo excepto, asipulante ed. August. sunt hoc in loco collocant, vulgati post percussi.

9. Legionem. In Fabricianis, vera lectione in margine posita, textus legationem exhibet. Idque sequitur editio Scotti, putide sane, etiamsi non contra mss. et edd. vet. ipsunquæ adeo esset Orosium, qui supra, hoc capite, legionem hanc fuisse octavam refert.

CAP. IV. — 1. Anno ab Urbe condita CDLXXVII. Hic annus proximus ante Sempronium Sophum consullem alius est ab Urbe condita CDLXXXIV. FABR. — In Flor. pr. scribitur cccc^{mo} ut et in Meo atque Perizon.; in Lugd. Bat. quarto CCCLXXX.

2. Reliquerunt. In Meo, discesserunt.

3. Repente. Florent. pr., undique repente.

4. Eructata. Lugd. Batt. pr. et tert., eructa est.

5. Ita ut. Prior vox a cod. meo abest.

6. Sequenti abhinc anno. P. Sempronius Sophus consul cum App. Claudio Grasso fuit anno CDLXXXV, et uterque de Picentibus triumphavit. FABR.

quenti abhinc anno Sempronius consul adversus Picentes duxit exercitum. 7 Et cum directa intra jactum teli utraque acies constitisset, repente ita 8 cum horrendo fragore terra tremuit, ut stupore miraculi utrumque pavefactum agmen hebesceret. Diu attoniti utrimque populi 9 hæsitavere, præjudicata incepti conscientia. Tandem procurso concito iniere certamen. Triste adeo id bellum fuit, ut merito dicatur tantum humanum sanguinem susceptura etiam cum gemitu horrisono tunc terra tremuisse. Romani pauci admodum, 10 eo prælio qui evasere, vicerunt.

CAPUT V.

Rursum prodigia visa. Vulsiniensium libertini conspirant adversus dominos, quibus Romani subvenerunt. Roma iterum peste corripitur.

Anno ab Urbe condita CCCLXXX 1 inter multa prodigia, sanguis e terra, lac visum est manare de caelo. Nam et plurimis locis scaturiens e fontibus cruor fluxit, et de nubibus guttatim in speciem plaviæ lacte demisso, diri, ut ipsis visum est, terram imbres irrigaverunt. Eo tempore Carthaginienses, dato adversum Romanos auxilio Tarentinis, cum a senatu per legatos arguerentur, turpissimam rupti fœderis labem præsumpto accumulavere perjurio. 2 Tunc etiam Vulsinienses. 223 Etruscorum florentissimi, 3 luxuria pene perierunt. Nam cum licentia in consuetudinem 4 prorogata, servos suos passim liberos facerent, conviviis 5 adlegerent, conjugii honestarent, libertini in partem potestatis recepti, plenitudinem per scelus

7. Et cum directa. Ed. Aug., et cum jam directa.

8. Cum horrendo fragore terra tremuit. Hujus terræmotus sicut et belli Picentis meminit Florus libr. i, cap. 19. Quomodo Sempronius milites terræmotu perterritos confirmaverit, scribit Frontinus libr. i. Fab.

9. Hæsitavere. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. æstuvare; et aliquanto post hominum pro humanum; dein cum edd. quibusdam vet. Lugd. Bat. sec. suscepturam et terram, pro susceptura atque terra. Vulgo male distinctum fuit, hæsitavere. Præjudicata incepti conscientia, tandem, etc.

10. Eo prælio. Perizon. e prælio.

CAP. V. — 1. Inter multa prodigia. Horum prodigiorum mentionem Diaconus in suis additionibus ad Eutropium fecit. FABR.

2. Tunc etiam Vulsinienses. De hac re Florus libr. i, cap. 21: Postremi Italicorum in fide mansere Vulsini, opulentissimi Etruscorum, implorantes opem adversus servos quondam suos, qui libertatem a dominis datam in ipsos erexerant, translataque in se republica dominabantur. Sed hi quoque duces Fabio Curgite pœnas dederunt. In Capitolinis Triumphis legimus, M. Valerium Flaccum coss. de Vulsiniensibus triumphasse anno CDLXXXIX initio belli Punici primi. FABR.

3. Luxuria pene perierunt. Flor. pr., luxuria pene perierunt, quod probant Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. At Meus, luxuria perierunt. Lugd. Batt. autem sec. et quart. ut et Ultr. cum alio, qui citatur in Notis ad Aur. Victorem p. 169, luxuria pœna perierunt. Contra quam lectionem eventus stat, restituti enim a Romanis fuerunt. Quare simpliciter quoque scripsit Aur. Victor de Viris Illustribus cap. 56, Vulsiniæ, Etruriæ nobile oppidum, luxuria pene perierunt.

4. Prorogata. Lugd. Bat. quart., propagata.

5. Adlegerent. Sic scribitur hoc verbum in mss. Vulgati male, allegarent.

CAPUT II.

Romani horrenda peste corripuntur. Cum Pyrrho tertium bellum geritur, fugatur et interit.

¹ Sed Romanorum misera nullis cessat induciis. Consumitur ² morborum malis intercapedo bellorum: et cum foris cessatur a praelio, agitur introrsum ira de caelo. ³ Nam Fabio Gurgite iterum, C. Genucio Clepsina consulibus, pestilentia gravis Urbem ac fines ejus invasit, quæ cum omnes, tum præcipue mulieres pecudesque corripuens, necatis in utero fetibus, futura prole vacuabat, et immaturis partibus cum periculo matrum extorti abortus projiciebantur: adeo ut defectura successio, et ⁴ defuturum animantium genus, adempto vitalis partus **219** legitimo ordine crederetur. Interea ⁵ reversum ex Sicilia Pyrrhum Curius consul excepit; tertiumque id bellum contra Epirotas, ⁶ apud Lucaniam in Arusinis campis gestum est. Itaque primo concursu, cum Pyrrhi milites Romanorum ⁷ impressione trepidarent, et circumspectantes fugam bello cedere molirentur, Pyrrhus elephantos ex subsidiis jussit induci. Romani assueti jam pugnare cum belluis, cum malleolos stupa involutos, ac pice oblitos, uncis insuper aculeis tenaces præparavissent, eosque flammatis in terga belluarum turresque vibrarent, non difficile forentes ardentisque belluas in

A eorum excidia, ⁸ quorum subsidia fuerant, refoerunt. Octoginta millia peditum in illo praelio habuisse regem dicunt, equitum vero sex millia. Ex his ⁹ cæsa referuntur triginta tria millia, capti autem sunt mille trecenti. ¹⁰ Pyrrhus quinto demum anno, quam venerat, ab Italia victus aufugit, qui post multa gravissimaque bella, quæ gessit, in Græcia apud Argos Achaïæ florentissimam urbem, Spartani regni aviditate seductus, ¹¹ saxo ictus occubuit. Tunc quoque apud Romanos ¹² Sextilia, virgo Vestalis, convicta damnataque incesti, ad portam Colalinam viva defossa est.

220 CAPUT III.

Romani Tarentinos cum auxiliis Carthaginiensium vincunt, et in octavam legionem animadvertunt.

¹ Anno ab Urbe condita cccclxxv, Tarentini, Pyrrhi morte comperta, itorum nova adversum Romanos arma sollicitant, ² Carthaginiensium auxilia per legatos poscunt, atque accipiunt. Conserto praelio, vicere Romani: ubi jam tunc Carthaginienses, quamvis nondum hostes adjudicati, vinci tamen a Romanis se posse senserunt. ³ Sequenti anno magnam viscerum suorum partem severitas Romana concidit. Nam, ⁴ adventante dudum Pyrrho, octava legio, diffidens Romanæ spei, ⁵ novum scelus ausa,

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. II. — 1. Sed Romanorum. Edd. vet., Sed et Romanorum.

2. Morborum malis. Florent. tert., morborum mole.

3. Nam Fabio Gurgite. Q. Fabius Maximus Gurges et C. Genucius Clepsina consules ex Capitolinis Tabulis fuerunt anno Urbis cdlxxvii. De hujus anni pestilentia Augustinus de Civitate Dei lib. iii, cap. **17**. FABR.

4. Defuturum. Mens, defecturum.

5. Reversum ex Sicilia Pyrrhum. M. Curio Dentato, L. Cornelio Lentulo coss., Pyrrhus a Tarentinis et Samnitibus in Italiam revocatus rediit. Curius consul contra eum missus exercitum ejus cecidit, ipsumque Italia expulit. Plutarchus in Pyrrho, Livius libr. xiv, Justinus xxiii, Eutropius ii. FABR.

6. Apud Lucaniam in Arusinis campis. Supremam pugnam cum Pyrrho commissam fuisse in Arusinis campis Lucanis scribit etiam Florus. Frontinus quoque libr. iv, exponens rationem aciei instructæ a Pyrrho, eum victum in campis Arusinis ad Beneventum ait. FABR.

7. Impressione. Male in Fabricianis edd. et vulgaris plerisque legitur impressionem, contra edd. vetustiores, et eodd. mss. antiquiores, facta enim impressione a Romanis trepidabant milites Pyrrhi, non propter impressionem futuram. Quæ sequuntur itidem ex mss. et vet. edd. reposui. In vulgg. legitur circumspectantesque fugam.

8. Quorum subsidia. Ed. August., ad quorum subsidia.

9. Cæsa referuntur triginta tria millia. Eutropius, Ea die cæsa hostium viginii tria millia. FABR. — Numerus in ed. Augustan. sic definitur, triginta millia, septi trecenti. Captorum numerus idem est in Coll. Gronov.

10. Pyrrhus quinto demum anno. Plutarchus, Οὗτω μὲν ἔλασαν τῶν Ἰταλικῶν καὶ Σικελικῶν ἐπιπέδων ὁ Πύρρος, ἔπειτὰ χρόνον ἀνελώσας περὶ τοὺς ἑκατὶ πολέμους, ἰδὲ ἐστὶν, ἴτα Πύρρος σπεῖ Ἰταλίας ἐτὶ Σικελίας δεjectedus est, cum sex annos in bellis ibi gestis consumpsisset. FABR.

11. Saxo ictus occubuit. Pyrrhum ictu tegulæ pro-

stratum scribit Auctor de Viris Illustribus: Plutarchus etiam *xspaxida* nominat, quam Argiva mulier de tecto in illius caput dejecit. FABR. — Pro occubuit vet. quædam edd. legunt interit. De interitu Pyrrhi fusius egimus in Vitæ ejusdem extremo.

12. Tunc quoque Sextilia. Sextiliam incesti damnatam fuisse post societatem cum Ptolemæo Ægypti rege initam, cognoscitur ex Eptoma Liviana xiv. Hæc autem societas, auctore Eutropio, facta fuit C. Fabricio Luscino, C. Claudio Canina coss., qui fuit annus Urbis cdlxxx secundum Fastos Capitolinos, quos sequimur. FABR. — In Lugd. Bat. tertio legitur Vestilia.

CAP. III. — 1. Anno ab U. c. cclxxv. Aliis hic annus est post U. c. cdlxxx, quo L. Papirius Cursor, et Sp. Carvilius Maximus iterum consules, adversus Samnites, Bruttiosque et Lucanos cum Tarentino populo declarati fuerunt, ut ait Livius libro xxiv, hique bellum Tarentinum et Samniticum confecerunt, ac de Tarentinis, Samnitibus, Lucanis et Brutiis triumpharunt; ut ex Tabulis Capitolinis cognoscitur. FABR.

2. Carthaginiensium auxilia. Hinc recte Carolus Sigonius, acerrimi Iugeni summxque doctrinæ vir, in Liviana Eptoma lib. xiv emendavit, Carthaginiensium classis auxilio Tarentinis venit, quo facto ab iis fœdus violatum est; cum antea, Mamertinis, pro Tarentinis, mendose legeretur. FABR.

3. Sequenti anno. Qui fuit ab U. c. cdlxxxii et L. Genucium Clepsinam ac C. Quinctium consules habuit. FABR.

4. Adventante dudum Pyrrho. Nempe ante annos novem. Tum enim legio Campana in præsidium Rheginorum cum præfecto D. Jubellio missa, occisis Rheginis, Rhegium occupavit. Livius libr. xii et Polybius libr. i pluribus verbis. De eadem re Valerius libr. ii. FABR.

5. Novum scelus ausa, Rheginos omnes. Auxit, pro ausa, vulgo mendose legitur. Polybius de hujus legionis militibus, καὶ τοὺς μὲν ἐκβαλόντες, τοὺς δὲ ἀποσφάκτους τῶν πολιτῶν κείνων τῶν πόλεω, ἰδὲ ἐστὶν, ἑ-

odore graves, mole terribiles, ut videre Romani, A novò pugnandi genere circumventi et territi, 'equis maxime pavitantibus, diffugerunt. ¹⁶ Sed postquam Minucius, quartæ legionis primus hastatus, protentam in se manum belluæ gladio desecuit, et conturbatam dolore vulneris averti bello atque in suos sævire compulit, ejusque immoderato discursu perturbari ac permisceri cœpere, finis pugnæ etiam beneficio noctis impositus est. Victos fuisse Romanos turpis fuga prodidit, quorum tunc cecidisse referuntur ¹⁷ peditum quatuordecim millia octingenti et octoginta : ¹⁸ capti mille trecenti et decem : ¹⁹ equites autem cæsi ducenti quadraginta duo, capti octingenti et duo, signa amissa viginti duo. ²⁰ Nam quantus e diverso numerus sociorum Pyrrhi fuerit extinctus, memoriæ traditum non est : maxime quia B scriptorum veterum mos est, ex ea parte quæ vicerit, occisorum non commemorare numerum, ne victoriæ gloriam maculent damna victoris : nisi forte cum adeo pauci cadunt, ut admirationem terroremque virtutis augeat paucitas perditorum, sicut ²¹ in **217** prima Persici belli congressione apud Alexandrum Magnum fuit : cui, inter quadringenta fere millia hostium interfecta, novem tantummodo in exercitu ejus pedites defuisse referuntur. Sed Pyrrhus atrocitatem cladis, quam hoc bello exceperat, diis suis hominibusque testatus est, affligens titulum in templo Tarentini Jovis, in quo hæc scripsit :

Qui ante hæc ²² invicti fuvere viri, pater optime Olympi, Hos ego in pugna vici, victusque sum ab isdem.

HAVERCAMPI NOTÆ.

16. Sed postquam Minucius. De hoc Florus : C. Minucius, quartæ legionis hastatus, unius proboscide abscissa mori posse belluas ostenderat. FABR.

17. Peditum XIV millia. Hic numerus est in omnibus manuscriptis. Dionysius tradit, Romanorum cecidisse paulo minus XV millibus, Hieronymus tantum septem millia. FABR.

18. Capti MCCCX. Hic numerus in uno manuscripto integer est : in cæteris vulgaris numerus scriptus est, cum alius antea fuerit. Eutropius ait, Pyrrhum cepisse Roman. mille octingentos. FABR. — In ed. Aug. captorum numerus definitur quatuordecim millia. DCCCCLXXX.

19. Equites autem cæsi CCLXII. In Gualtheri lib. est, CCLXVI. Varietas nata est ex eo quod II in V sæpe coeunt, sicut et contra steri solet. FABR. — Numerus ille, quem ex ms. indicat Fabricius, in omnibus quos ego consului mss. quoque invenitur.

20. Nam quantus e diverso numerus. Numerum extinctorum sociorum Pyrrhi, quem Orosius memoriæ traditum non esse ait, Dionysius et Hieronymus prodiderunt : illi enim *tredecim millia*, hic non plane *quatuor millia* cæsa scripsit, auctore Plutarcho. FABR. — Mss. omnes habent *commendare*, aliquanto post, pro *memorare*.

21. In prima Persici belli. De hoc diximus libro superiore cap. 16.

22. Invicti fuvere viri. Versus, uti in textu reposui, indubie Enniani sunt, male prius cum reliquis confusi. *Fuvere* autem pro *fuere*, antiquum, qualia multa eleganter in suis Spicilegiis Palmerius noster doctissime eruit. LAUT.

23. Increparetur. Mss. omnes, *increpitaretur*.

Et cum a sociis ²³ increparetur, cur se victum diceret qui vicisset, respondisse fertur : *Ne ego, si iterum eodem modo vicerò, sine ullo milite Epirum revertar.* Interea Romanus exercitus, postquam victus clam fugit e castris, miserabilem belli cladem gravioribus monstris auctam accumulataque pensens. Nam pabulatores forte progressos, velut hostillis quædam oborta tempestas, cum horribili fragore cæli correptos, diris fulminibus exussit : ²⁴ quippe ²⁵ triginta et quatuor eorum idem turbo prostravit, viginti et duo semineces relictos, jumenta exanimata et capta ²⁶ quam plurima, ut merito contigisse ²⁷ non signum vastationis futuræ sed vastatio ipsa referatur. ²⁸ Secunda inter Pyrrhum et Romanos consules pugna ²⁹ in Apuliæ finibus fuit : ubi clades belli ad utrosque, sed maxime ad Pyrrhum, victoria ad Romanos concessit. Nam cum diu **218** obnixè cunctis in mutuam cædem ruentibus, anceps belli penderet eventus, Pyrrhus, transfixo brachio saucius, prior cessit e prælio. Sed et Fabricius legatus tunc vulneratus est. Elephantum prima pugna vulnerari, atque in fugam cogi posse deprehensi : deinde subjectis inter posteriora ac mollia ignibus exagitati, ardentibus insuper machinas furore trepido circumferentes, exitio suis fuere. Cæsa sunt in ea pugna quinque millia Romanorum : de exercitu vero Pyrrhi ³⁰ viginti millia prostrata sunt. Regis signa ablata quinquaginta et tria, Romanorum undecim amissa sunt : Pyrrhus, bello fractus, ³¹ Agathocle mortuo rege Syracusano, ad Siciliæ accessus imperium, Syracusæ concessit.

24. Quippe 33 eorum. Ita conjeci legendum, alioquin ut Orosius intelligatur fieri non potuit. Excusi et calamo exarati : *eorum idem turbo prostravit, semineces relictos.* LAUT.

25. Triginta et quatuor. Decem ex his absunt in tribus Lugd. Batt. cum coll. Gronov. Sed mss. reliqui xxx et iv scribunt.

26. Quam plurima. Meus cum quatuor Lugd. Batt. et Coll. Gronov., *complurima*. Pro *capta* forte *legendum corrupta*, vel *raptâ*.

27. Non signum vastationis futuræ. Perizon., *contigisse videatur non in signum*, etc. Meus cum quatuor Lugd. Batt. et Coll. Perizon., *contigisse non in signum*, etc.

28. Secunda inter Pyrrhum et Romanos. Secunda hæc pugna cum Pyrrho commissa est, P. Sulpitio, P. Decio Mure coss. anno CCLXXIV, de qua Eutropius ait : *Missi sunt contra Pyrrhum duces P. Sulpitius et Decius consules. Certamine commisso, Pyrrhus vulneratus est, elephantum interfectum, viginti millia cæsa hostium, et ex Romanis tantum quinque millia.* FABR.

29. In Apuliæ finibus. Pugnam commissam $\kappa\rho\iota$ "Ασκληον scribit Plutarchus in Pyrrho, et Florus ita, *In Apulia deinde apud Asculum melius dimicatum est.* FABR.

30. Viginti millia. In Florent. sec. præterea *tria* agnoscuntur, sed vox illa superscribitur. Pro *quinque millia* ed. prima, et illam secutæ habent *quatuor millia*.

31. Agathocle mortuo. Quis hic Agathocles fuerit, quibusque viis ad regnum ascenderit, e Diodori Siculi lib. XIX abunde cognoscet : de eodem cap. 6 plura. FABR.

piditatem. Cui rei consilium utile ratus est, ut simulata unice filie nuptiis, omnes senatores quorum dignitatem obstaturam inceptis suis arbitratur, inter pocula veneno necaret. Quæ res per ministros prodita, sine ultione vitata est, ne in viro tam potenti plus negotii faceret res cognita, quam cogitata. Hoc consilio elusus Anno, alio machinamento facinus aggredi parat. Servitia concitat, quibus repente incautam urbem opprimeret. Sed cum ante statutam 228 credibus diem proditum se præventumque intellexisset, castellum quoddam cum viginti millibus servorum armatus occupat. Ibi dum Afros regemque Maurorum concitat, captus est: ac primo virgis cæsus, deinde effossis oculis et manibus cruribusque fractis, velut a singulis membris pœna exigeretur, in conspectu populi necatus est. Corpus verberibus lacerum cruci suffixum, filii cognatique omnes supplicio traditi: ne quis eum ejusdem familie unquam aut imitari, aut ulcisci meditaretur. Hæc temporibus Philippi gesta sunt. Post hæc Carthaginienses cum Tyrum urbem auctorem originis suæ, ab Alexandro Magno captam eversamque didicissent, timentes transitum ejus in Africam futurum, Amilcarem quemdam, cognomento Rhodanum, virum facundia solertiaque præcipuum, ad perscrutandos Alexandri actus direxerunt: qui per Parmenionem quasi transfuga exceptus, dehinc in militiam regis admissus, omnia civibus suis per ta-

bellas scriptas, et post cera superlitas, enuntiabat. Hunc mortuo Alexandro Carthaginem reversum, quasi urbem regi venditasset, non ingrato tantum animo verumetiam crudeli invidia, necaverunt. Deinde cum assidua, nec umquam satis prospera adversus Siculos bella gererent, et Syracusas urbem Siciliae tunc florentissimam obsidione cinxissent, per Agathoclem Siciliae regem miro circumventi ingenio, usque ad extrema desperationis adducti sunt. Namque Agathocles, cum apud Syracusas a Carthaginiensibus obsideretur, ac se neque bello instructu copiarum, neque obsidionis patientem stipendiorum sufficientia videret, bene proviso, ac melius dissimulato consilio, in Africam cum exercitu transit, ibi suis, quid molliatur, aperit: dehinc quid facto opus sit, docet. Illico unanimiter naves primum, in quibus venire, incendunt, ne qua spes refugiendi foret. Dehinc cum omnia in quæ direxisset, prosterneret, villas castellaque incenderet, Annonem quemdam cum triginta millibus Pœnorum obvium habuit; quem cum duobus millibus suorum interfecit. Ipse autem duos tantum in eo bello perdidit. Qua pugna et Afrorum animis incredibiliter fractis, et suorum in immensum auctis, urbes castellaque expugnat, prædas ingentes agit, hostium multa millia trucidat. Castra deinde ad quintum lapidem a Carthagine statuit, ut damna rerum opulentissimarum vastationemque agrorum et

HAVERCAMPI NOTÆ.

28. *Obstaturam.* Confirmant hanc lectionem, pro qua *obstiturum* in quibusdam codd. et edd. est, mss. Longob. et vetustiores alii, ut et Vincent. Bellov. hæc excerptis lib. iv, cap. 93. Quintilian. ii, cap. 12, *Video, inquit, quosdam in ipso statim limine obsturos mihi. Mox ceptis Meus pro inceptis.*

29. *Tam potenti.* Abest vox prima a Vincentio et a mss. Meo, Periz., tribus Lugd. Batt., Coll. Gron. et edd. vet. aliquot. In plerisque ex iisdem mox constitutam pro statutam.

30. *Cum viginti millibus.* In ed. Aug. xxiv millibus. Plures deinde mss., *servorum armatis occupavit*, et sic quoque Vincent. Bellovacensis.

31. *Lacerum.* Edd. quædam ex primis, *laceratum cruci fixum est*, ut et Vincent. Bellov. qui *affixum legit*.

32. *Cum Tyrum urbem.* De Tyri expugnatione dictum libro superiore capite 16. Carthaginem vero Tyrii condiderunt, semper parentum loco culti, ait Curtius libro iv. Unde Diodorus libro xvii, *καρχηδονίους τυρίων ἀπογόνους* vocat. Virgilius *Æneid.*,

Urbs antiqua fuit, Tyrii tenere coloni,
Carthago. FABR.

33. *Et post cera superlitas.* Calliditate simili, qua usus traditur Demaratus Lacedæmonius supr. lib. ii, cap. 9.

34. *Urbem regi venditasset.* Sic feci ex *vindicasset* et *vendicasset*. Simile est apud Justinum, ubi hoc verbum usurpat, pro *vendidisset*: nec dubito quin etiam probatur lector. LAUT. — Male in editis *vendicasset*, nam vel *indicasset* vel *venditasset* scribendum est. Patet ex notis Bongarsii et Bernecceri ad Justin. lib. xxi, cap. 6, unde Orosius sua hausit, utrumque recto dici, pro venale offerre. Ego in quatuor codd. Lugd. Batt. et Coll. Gronov. *indicasset* scriptam inveni. Sed ed. August. utramque lectionem representavit, edens *indicasset* vel *vindicasset*, quod

C ultimum verbum reliquos mss. obsedit pro *venditasset*.

35. *Adducti sunt.* Ita malo cum mss. omnibus atque edd. vetustis, quam *adacti sunt*, quod habent recentiores.

36. *Namque Agathocles.* Diodorus initio libri xx a Troja capta usque ad profectionem Agathoclis in Africam numerat annos 883. FABR.

37. *Stipendiorum sufficientia.* Ed. August., *stipendiorum sufficientiam*.

38. *Transit.* Cod. Longob. cum Meo, *transiit*.

39. *Incendunt.* Plurimi ex mss., *succendunt*. Justin. lib. xxii, cap. 6, *universas naves, consentiente exercitu, incendi jubet*.

40. *Annonem quemdam cum triginta millibus.* Hæc quidem ita Justinus libro xxii. At Diodorus scribit, non solum Annonem, sed et Bomilcarem contra Agathoclem missum cum exercitu, in quo pedites non pauciores xl millibus, equites mille, carruum duo millia fuerint, quibus Agathocles opposuit primum filium suum Archagatham cum duobus millibus peditum et quingentis deinde Syracusanorum tria millia l, tum Græcorum millia tria, totidemque Samnitium, Etruscorum et Gallorum. Cecidisse idem in prælio ait, Græcos ducentos, Carthaginienses, non amplius mille, tametsi quidam sex millia scripserint. FABR.

41. *Obvium habuit.* Cod. Longob., *obviam habuit*.

42. *Cum duobus millibus.* Apud Justinum, unde hæc desumpta sunt, tria millia periisse dicuntur. Legitur apud illum lib. xxii, cap. 6, *Sed prælio commisso, duo de Sicilia, tria millia de Pœnis cum ipso duce cecidere*. Id vero prorsus incredibile, duos tantum, ut vult Orosius, de exercitu Agathoclis cecidisse. Unde suspicor apud Justinum illud duo ad millia, itidem ut, quod sequitur, tria, referendum esse. Clades autem Pœnorum longe gravior fuit, quod non modo multo plures, sed et ipsum ducenti Annonem amiserint,

tibus hominum occisione hominum satisfaceret, intellegendum fuit, se operarios atque adjuutores pestilentiae conduci : ut ipsi, quos illa non corripuisset, occiderent : sanas enim atque incorruptas offerri hostias mos est, ¹⁰ ita illi non sedarent morbos sed praevenirent. Itaque Carthaginienses ¹¹ adversis diis propter istiusmodi sacra, sicut Pompeius Trogus et Justinus fatentur, sicut autem apud nos constat, propter praesumptionem impietatemque ipsorum **226** irato Deo, cum in Sicilia diu infeliciter diuicassent, translato in Sardiniam bello, iterum infeliciter victi sunt : propter quod ¹² ducem suum Mazeum et paucos qui superfuere milites, exsulare jusserunt. Exsules veniam per legatos petentes ¹³ repulsi, patriam bello et obsidione cinxerunt. Ibi tunc Mazeus, dux exsulum, Carthalonem, filium suum, sacerdotem Herculis, quod sibi velut insultans purpuratus ¹⁴ occurreret, in crucem ¹⁵ sub oculis patriae, ¹⁶ ita ut erat, ¹⁷ cum purpura infulsisque suspendit. ¹⁸ Post paucos dies urbem ipsam cepit, qui cum, interfectis plurimis senatorum, cruenta dominaretur, occisus est. Haec temporibus Cyri regis Persarum gesta sunt. Post haec vero ¹⁹ Imilco, rex Carthaginiensium, cum in Sicilia bellum gereret, repente horribili peste exercitum amisit. ²⁰ Nec mora,

A morbis, populo catervatim cadente, cito quisque correptus, mox mortuus, jam nec sepeliebatur : cujus mali nuntius cum atomitam repentino luctu Carthagine replevisset, non secus ac si ²¹ capta esset, turbata civitas fuit. Omnia ululatus personabant clausae ubique januae, cuncta privata publica officia damnata, universi ad portum ²² decurrunt, egredientesque de navibus **227** paucos, qui cladi superfuere, de suis ²³ percontantur. Postquam de clade suorum, ²⁴ tacentibus illis vel gementibus, miseri intelligunt, tunc toto littore plangentium voces, tunc infelicium matrum ululatus et flebiles querelae audiebantur. ²⁵ Inter haec ²⁶ procedit et ipse de navi sua imperator, sordida servilique tunica discinctus : ad cujus conspectum ²⁷ plangentium junguntur agmina. Ipse quoque manus ad caelum tendens, nunc suam, nunc publicam infelicitatem accusat et deflet : ad postremum vociferans per urbem, tandem ingressus domum, cunctos qui lacrymantes prosequabantur, ultimo demisit alloquio : ac deinde obseratis januis, exclusisque etiam filiis, gladio dolorem vitamque finivit. Haec Darii temporibus gesta sunt. Post haec Anno, vir quidam Carthaginiensis, privatis opibus reipublicae vires superans, invadendae dominationis hausit cu-

HAVERCAMPI NOTAE.

omnibus codd. esse corrupta, atque locum hunc ita legi debere : *Si enim hujusmodi ritu aliqui daemones propitiare (pro praecipere) ausi sunt, ut mortibus hominum occisione hominum satisfaceret, etc.* Propterea in sequentibus dicitur, *ut ipsi (scilicet homines illi) quos illa (pestilentia) non corripuisset, occiderent.* Occidebant enim illi qui immolabant homines, occidebantur vero in daemorum gratiam.

10. *Ita illi.* In edd. Fabricii et Scotti inserto autem legitur, *ita autem illi.* Pro quo edd. quae praecesserunt, habent, *ita ut illi*, quod et in Lugd. Batt. et Coll. Gronov. exstat. Sed delent mediam vocem Florentini tres, Meus, Periz, et Ultr., neque eadem indigemus.

11. *Adversis diis.* Quidam mss., *aversis diis*, vel *adversis dis*.

12. *Ducem suum Mazeum.* In vulgatis Justini libris hic dux *Machæus* nominatur; nosler manuscriptus cum Orosii libris consentit. FABR. — Nomen hujus imperatoris in Flor. pr. *Himelcho* scribitur, ut et in sec. atque in Lugd. Batt. sec. quintoque et Perizon. *Himilco* vocatur in cod. meo.

13. *Repulsi.* Ed. Aug., et *repulsi*.

14. *Occurreret.* Ita mss. omnes pro *occurreret*, quod est in vulgatis.

15. *Sub oculis.* Meus cum tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov., in *oculis*.

16. *Ita ut erat.* Ὡς εἶχεν, ὡς ἔτυχε. Male igitur vulgo contra fidem librorum antiquorum scripserunt, *ita ut erat dignus.* FABR.

17. *Cum purpura infulsisque.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., in *purpura infulsisque*. Utrumque ex Justino defendi potest. Apud illum lib. xviii, cap. 7, ubi praecipit, *Quid porro tu in purpura ista coronisque aliud, etc.*; aliquanto post sequitur, *atque ita, cum ornatu suo, in altissimam crucem, in conspectu urbis suffigi jussit.*

18. *Post paucos dies.* Edd. vett. *post paucos autem dies.* Sed in mss. illud *autem* non invenitur. Edit. August., Lugd. Batt. duo et Coll. Gronov., *Postque paucos dies.* Sed Justinus, *Post paucos deinde dies, etc.*

19. *Imilco, rex Carthag.* Illic in impressis Justini libris *Amilco*, in scriptis *Imilco*, a Graecis Ἰμιλκων dicitur. Fuit is rex Carthaginiensium olympiade 97, et rem in Sicilia contra Dionysium seniore infeliciter gessit, quod capta Achradina, una parte Syracusarum, Cereris et Proserpinae templa spoliavit, pesteque gravissima inde exercitus laboravit, auctor Diodorus lib. xiv. FABR.

20. *Nec mora morbosus.* Sic me monuit legendam esse, *ex morbus is*, praestantissimus Franciscus Modius, cujus doctrinam et in auctoribus sanandis dexteritatem, in Curtio nuper ab eo edito miramur. LAUR. — Recte vulgati et mss., *morbis*, quod construi debet cum *cito quisque correptus*.

21. *Capta esset.* Posterioriorem vocem non agnoscunt Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov.

22. *Decurrunt.* Ed. Aug. et tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *recurrunt*. Sed *currunt* ed. prima, eamque secuta Venetae.

23. *Percontantur.* Sic cum Justino lib. xiv, cap. 2 rescribere jubent codd. Perizon. et Meus. Vulgati habent *percontabantur*.

24. *Tacentibus.* Vulgati, *dicentibus*, sed mss. omnes et Aug. edit. multo significantius, *tacentibus*.

25. *Inter haec procedit et ipse.* Diodorus de Imilcone, Εἰς τοσοῦτο δ' ἦλθεν ἀτυχίας, ὥστε μετὰ τῆς ἐπιειστάτης ἐσθῆτος περιῆναι τοὺς κατὰ πόλιν νεοὺς, κατηγορῶν τῆς ἰδίας ἀσεβείας, καὶ περὶ τῶν εἰς θεοὺς ἀμαρτημάτων ὁμολογουμένην διδοῦς τιμωρίαν τῆς δαίμονος, τὸ δὲ τέλος, ἑαυτοῦ καταγοῦς θάνατον, ἀπεκαρτίρασε, id est : Adeo misera ejus fortuna esse cepit, ut cum vilissima veste urbis templa obiens suam ipse impietatem damnaret, atque testatas violati numinis penas persolveret; ad extremum se capitis damnarit, inediaque vitam abruptit. FABR.

26. *Procedit.* Quidam ex impressis, *exiens procedit*.

27. *Plangentium junguntur agmina.* Codd. Meus et Perizon., *plangentia*, quod placere possit, quia jam praecessit *plangentium voces*, sed apud Justinum quoque legitur lib. xiv, cap. 3, *ad cujus conspectum plangentium agmina junguntur*.

usurpare ⁶ meditati sunt; et liberati servitutis jugo, ambitu dominationis arserunt; et quos dominos subditi æquanimitè dilexerunt, eos jam liberi, ⁷ quod dominos fuisse meminerant, execrati sunt. ⁸ Itaque conspirantes in facinus libertini (quorum tanta manus fuit, ut sine controversia ausu potirentur) correptam urbem suo tantum generi vindicant: patrimonia, conjugiaque dominorum sibi per scelus usurpant, extorres dominos procul abigunt, qui miserii, exsules egentesque, Romam deferuntur: ubi ostentata miseria querelaque defleta, per Romanorum severitatem et vindicati sunt et restituti. Anno ab Urbe condita cccclxxxi ⁹ pestilentia ingens apud Romam conflagravit, cujus atrocitatem significare contentus sum, quia verbis implere non possum. Si enim spatium temporis quo mansit inquiritur, ultra **B** biennium vastando porrecta est; si depopulatio, quam egerit, census indictus est, qui non quantum hominum deperisset, sed quantum superfuisset, inquireret: si violentia qua affecerit, Sibyllini libri testes sunt, qui eam cœlesti ira impositam responderunt. ¹⁰ Sed ne quem tentata usurpatio translationis offendat, quod cum Sibylla iratos deos dixerit, nosiram cœlestem dixisse videamur. ¹¹ **224** audiat et intelligat, quod hæc, etsi plerumque per acrias potestates fiunt, tamen in arbitrio omnipotentis Dei omnino non fiunt. Eodem tempore ¹² Capparonia, virgo Vestalis, incesti rea, suspendio perit: corruptor ejus consciique servi, supplicio affecti sunt. Ecce continuatim quæ et quanta numeramus accidisse annis singulis plurima, inter quos certe raro **C** aut pene nullo nihil triste ¹³ gestum. Et hoc cum

eadem scriptores, proposito sibi magis laudandi negotio, caverent numerositates miseriarum, ne eosdem, quibus hæc et de quibus scribebantur, offenderent, auditoresque suos exemplis præteritorum terrere potius quam instruere viderentur. Porro autem nos, in ultimo temporum positi, mala Romanorum scire non possumus, nisi per eos qui laudavere Romanos. Ex quo intelligi datur quanta illa fuerint, quæ studio propter horrorem repressa sunt, cum tanta ¹⁴ inveniantur, quæ tenuiter inter laudes emanare potuerunt.

CAPUT VI.

De Carthaginiensium origine, variaque fortuna, quæ ante bellum Punicum primum sunt usi.

B Et quoniam ex hoc jam Punica bella succedunt, res ipsa exigit; ut de Carthagine, quæ ¹ ante urbem Romam ² duos et septuaginta **225** annos ³ ab Elisa condita invenitur, ejusque cladibus ac domesticis malis, ⁴ sicut Pompeius Trogus et Justinus expriment, vel pauca referantur. Carthaginienses ⁵ vernaculum atque intestinum semper inter se malum habuere discordiam: qua infeliciter exagitante, nulla umquam tempora vel foris prospera, vel domi quicta duxerunt. Sed cum inter cætera mala etiam pestilentia laborarent, homicidiis pro remediis usi sunt: quippe homines ut victimas immolabant, ⁶ ætatemque impuberem, quæ etiam hostium misericordiam provocaret, aris admovebant. ⁷ De quo sacrorum, immo sacrilegiorum genere ⁸ quid potissime **C** discutiendum sit non invenio. Si enim ⁹ hujusmodi ritus aliqui dæmones præcipere ausi sunt, ut mor-

HAVERCAMPI NOTÆ.

6. *Meditati sunt*: Sic msa. et edd. meliores: quidam, *molliti sunt*.

7. *Quod dominos*. Elegans hæc est lectio Florentinor. primi et tertii, pro qua vulgo legitur, *quos dominos*. Pati enim non poterant illud pristinae servitutis ante oculos opprobrium, et oderant benefactores suos quod domini fuissent.

8. *Itaque conspirantes*. De Vulsiniensium servorum insolentia, lege Valerium lib. ix, cap. 1. FABR.

9. *Pestilentia ingens*. Hujus pestilentia meminit Augustinus de Civitate Dei lib. iii, cap. 17. FABR.

10. *Sed ne quem tentata*. Hæc lectio est in Gualtheri libro, quam nos rejectis iis, quæ vulgo leguntur, cupide recepinus. FABR. — In editis erat, *Sed, ne quemquam quasi tentatio cavillationis offendat*; in Aug., *Sed nequaquam tempestate*, etc.: in mss. pro *tentatio cavillationis*, legitur *tentata violationis, vel tempestate*, vel *tentata cavillationis*, ut in tribus Florent. At Meus, *tentata cavillatio offendat*. Quibus omnibus Fabricianam lectionem præfero.

11. *Capparonia*. In libris scriptis est, *Capparronia*. FABR. — Lugd. Bat. pr., *capia Romana virgo Vestalia*.

12. *Gestum*. Nullus ex mss. clausulam est, quam vulgati adjiciunt, agnoscit, ut nec ed. August. *Nihil triste gestum dicit*, videlicet publice, nullo bello.

13. *Inveniuntur*. Flor. pr. cum ed. Aug. et mss. Lugd. Bat. tert., *inveniuntur*.

CAP. VI. — 1. *Ante urbem Romam duos et septuaginta annos*. Sic Justinus lib. xviii de Carthagine; *Condita est urbs hæc 72 annis ante quam Roma*. In Liviana Epitome lib. xxxi legitur Carthaginem captam septingentesimo anno postquam erat condita. Unde eum Scipio Carthaginem expugnaverit an. ab U.

c. dcvii, condita ante Romam annis 93 invenitur, sed in Eusebii Chronico Carthago condita ante Trojam captam annis fere 40 reperitur. Appianus Libycam sive Carthaginiensium historiam sic orditur, *Καρχηδόνα τὴν ἐν Λιβύῃ Φοίνικας ἔκτισαν ἔπειτα πεντήκοντα πρὸ ἄλώσεως Ἰλίου. Carthaginem, quæ est in Africa, Phœnices condiderunt annis 50 ante Ilium captum*. FABR.

2. *Duos et septuaginta*. Florent. pr. et tert., *duo et septuaginta*; et sic quoque primitus in Flor. recendo fuerat.

3. *Ab Elisa*. Quæ Dido cognominata fuit, *Οἰκιστὴ δ' αὐτῆς*, inquit Appianus, *ἔγινοντο Σῶρος τε, καὶ Καρχηδῶν ὡς δὲ Ῥωμαῖοι καὶ αὐτοὶ Καρχηδόσιοι νομίζουσι, Διδῶ γυνὴ Τυρία: conditores ejus fuerunt Xorus et Carchedon, seu ut Romani, atque adeo ipsi Carthaginienses putant, Dido mulier Tyria*. Plura Virgilius lib. 1 Æneid. FABR.

4. *Sicut Pompeius Trogus*. Quæ Orosius hoc capite de Carthaginiensibus scribit, ea sunt apud Justinum ex Trogo libro xviii, et deinceps. FABR.

5. *Vernaculum*. Lugd. Bat. pr. et edd. quædam, *velut vernaculum*. Mox ed. Aug., *discordia*.

6. *Ætatemque impub.* Consueverant Carthaginienses Saturno præstantissimos filios suos immolare, auctore Diodoro libro xx. FABR. — Mss. Lugd. Bat. cum Coll. Gronov., *ætateque impuberes, quæ res etiam*, etc.

7. *De quo sacrorum*. Ed. Aug. *de quo sacrificiorum*. Ms. meus, *de quorum sacrorum*, etc.

8. *Quid potissime*. Ita omnes mss. vulgo, *quid potissimum*.

9. *Hujusmodi ritus*, etc. In ed. Aug. legitur *hujusmodi ritus*. Unde suspicor illa quæ sequuntur, in

incendia villarum de muris ipsius urbis specularentur. Adjicitur præsentibus malis tristior fama. Nam et apud Siciliam deletus cum imperatore Afrorum exercitus nuntiatur : quem revera incautum ac pene otiosum ⁴³ Antander, Agathoclis frater, oppresserat. Hoc per totam Africam rumore disperso non tributariæ tantum urbes ab his, verumetiam socii reges deliciebant : inter quos ⁴⁴ rex quoque Cyrenarum, Ophellas, pactus est cum Agathocle **230** communionem belli, dum regnum Africæ ardentem affectat. Sed postquam in unum exercitus et castra junxerunt, per Agathoclem blandimentis et insidiis circumventus, ⁴⁵ occisus est. Carthaginienses, contractis undique copiis, in bellum exarsere. Quibus Agathocles, habens secum Ophellæ copias, congregitur, eosque magno utriusque exercitus sanguine et gravi prælio superat. Hoc certaminis discrimine tanta desperatio illata Pœnis est, ut nisi in exercitu Agathoclis orta seditio fuisset, transfugiturus ad eum ⁴⁶ Bomilcar, dux Pœnorum, cum exercitu fuerit. Ob quam noxam in medio foro jussu Carthaginiensium patibulo suffixus, crudele spectaculum suis præbuit. ⁴⁷ Deinde cum post mortem Agathoclis Carthaginienses Siciliam

A instructa classe vastarent, a Pyrrho rege Epiri ab Italia accersito, terrestri navalique certamine sæpe superati, novissime ad Romana bella conversi sunt. ⁴⁸ Proh dolor ! legunt ne ista de veteribus, qui ⁴⁹ de recentibus conqueruntur? Immo legunt, et ea non æquitate, sed æmulatione conjiciunt. Maximo enim illo et ineffabili, ⁵⁰ quem nec ipsi discernunt, stimulo compunguntur, non propter tempora mala, sed propter tempora Christiana : et derivatio est invidi ulceris, ut ⁵¹ quidquid sub execrabili agitur, atrocius esse videatur : sicut etiam inter nos sæpe inimicorum oculis videri solet, eos quos execrantur, **231** nihil non pravum, nihil non turpe, ⁵² nihil non subsicivum, nihil non in vulnus suum, dicto factove agere, et ⁵³ hoc tamen pene simpliciter. In tantum enim captum cor obliquat invidia, ut rectum natura non videat, de quorum numero sunt isti : sed multo miseres, quia inimici Dei, ac perinde inimici veritatis, de quibus ⁵⁴ flentes hæc dicimus, et quos misericorditer, si patiantur, arguimus, ut sanemus, qui vitioso oculo hæc vident, atque ideo duplicia illis videntur quæ vident : et confusi caligine nequitæ, in id cadunt, ut minus videndo plus

HAVERCAMPI NOTÆ.]

43. Antander, Agathoclis frater. Andro in vulgatis corrupte legitur. Tu lege Diodorum, qui hæc omnia copiose exponit. FABR.

44. Rex Cyrenarum, Ophellas. Diodor. lib. xx : 'Ο δ' Ὀφίλλας ἦν μὲν τῶν φίλων τῶν συνστρατευμένων Ἀλεξάνδρου, κυριῶν δὲ τῶν περὶ Κυρήνην πόλεων, καὶ δυνάμις ἀδράς, περιβάλετο ταῖς ἑλπίσι μείζονα δυναστίαν. id est : Ophellas erat ille quidam ex iis amicis Alexandri, qui cum ipso militaverant, sed cum Cyrenaicis urbes, magnasque copias in sua potestate haberet, majus imperium spe conceperat. FABR. — Duxerat hic Ophellas uxorem puellam Atheniensem, ex antiqui Miltiadis generosa stirpe, Enrydicem. Quam viduam, pereunte Ophella, inter uxores recepit Demetrius Poliorcetes, cum magno Atheniensium gaudio. Consuli possunt quæ ea de re scripsimus in Historia Catholica, patrio sermone edita, tom. I, p. 345.

45. Occisus est. In Meo occiditur, in quo statim pro superat legitur superavit.

46. Bomilcar, dux Pœnorum. Amilcar vulgo hic male nominatur, est enim Βομιλκας, qui, cum Carthagine regnum occuparet, interfectus fuit, ut scribit Diodor. FABR.

47. Deinde cum post mortem Agath. Plenior historia petenda ex Justini lib. xxiii. Nam quæ Diodorus de his rebus litteris consignavit, ad nos non pervererunt. FABR.

48. Proh dolor. Cod. Longob. et Meus, pro dolor.

49. De recentibus. In Perizon. legitur de præcensibus.

50. Quem nec ipsi discernunt. Sic emendavi ex codice meo, et Lugd. Bat. pr. atque Coll. Gronov., astipulantibus quoque tribus mss. Florentinis ; decernunt, quod in vulgatis invenitur, minus convellit.

51. Quidquid sub execrabili. Ed. Augustana, quidquid subexecrabile. Vulgatæ lectionis hic est sensus, quidquid agitur sub execrabili, id est, sub eo nomine, tempore, etc., quod execramur, atrocius esse videtur. Quod patet ex sequentibus, in quibus ait, nihil posse recte fieri ab aliquo, in oculis inimicorum, qui illum, et propterea omnia quæ facit idem, sine discrimine, execrantur.

52. Nihil non subsicivum, nihil non in vulnus suum.

Hæc est omnium librorum vetustorum lectio. Est autem subsicivum, sive subsecivum, quod Græci πάρεργον dicunt, a re principali, ut ita dicam, alienum et quasi superfluum. Translatione sumpta ab iis quæ in agrorum assignationibus subseciva nominantur, de quibus Frontinus. FABR. — Nihil non subsicivum, nihil non vulnerosum editi, in vulnus suum, quod in sensum, et in figuram, qua reliqua omnia quæ in eadem periodo dicuntur, peccat : sed illud subsicivum seu subsecivum, quid sibi hic velit nescio. Neque enim puto Orosium intelligere cum Franc. Fabricio, quod Græcis est πάρεργον et quod vere significat superfluum, tamen sic in omnibus libris constanter legitur. LAUT. — Quam affirmat Fabricius omnium librorum veterum esse lectionem, id de iis tantum intelligi potest quos ipse inspexit. Discrepant enim quos ego consului. Nam pro subsicivum in cod. Lugdun. Bat. primo, qui vetustior reliquis est, scribitur scævum. In Lugd. Bat. sec. et quart. atque Coll. Ultr., suscenum vel suscepum, edd. vet. obscævum reposuerunt, præter Aug., in qua legitur subsecivum. Scripsit forte Orosius subscævum, quod subinfelix, vel mali quodammodo ominis significat. Quo sensu scævum usurpatur ab Arnobio contra Gentes lib. v, p. 159 : Ac ne scævus aliquis nuptialia interrumpat gaudia. Pro in vulnus suum, Lugd. Bat. pr. habet vulnerosum, ut et Coll. Gron. Orosii seculo dignam vocem, quæ tamen in primis quoque edd. invenitur, et in Aug. conjungitur cum altera in vulnus suum, pariter in textum recepta. Cod. Longob. hæc scriptura est, nihil non pravum, nihil non subsicivum (sic), nihil non in vulnus suum. Reliqui a vulgatis recentioribus non abeunt.

53. Et hoc tamen pene simpliciter. Alii legunt, et hoc tamen simpliciter, ut duo Lugd. Batt. et plures ex vetust. edd. Alii, et hoc jam pene simpliciter, inter quos tres Florentini, Meus et Perizon., Coll. Gron. et hoc tamen similiter. Vulgata lectio significare videtur : et tamen hoc quod ab inimicis tam acerbe in malam partem rapitur, simpliciter fere et sine dolo malo fieri solet.

54. Flentes hæc dicimus. Respicit apostol. Pauli verba Ep. ad Philipp., cap. iii, v. 18.

videant, cum tamen id quod est, ita ut est, videre non possint: qui graviora arbitrantur flagella patris quam hostis incendia: qui acerbiorē vocant blandientem, admonentem, et redimentem Deum, quam persequentem, dominantem, trucidantemque diabolum. Quamquam si de patre intelligerent, de castigatione gauderent: et si prævideretur fructus eruditionis, esset disciplina tolerabilis: ac propter spem, quæ nunc gentibus data est, antea vero non fuerat, leviora ducerent, etsi graviora paterentur: quamquam contemptus miseriarum possunt etiam a suis discere, apud quos summa mala pro summis bonis æstimata sunt, tantum ut gloriam famæ celebrem atque illustrem consequerentur: per quos colligi datur quanta nobis, quibus æternitas beata promittitur, sint toleranda pro vita, cum illi tanta potuerint tolerare pro fama.

CAPUT VII.

Romanorum adversus Syracusanos et Pænos res gestæ, bellorumque variorum successus. Servorum socio-rumque navalium conjuratio.

¹ Anno ab Urbe condita CCCCLXXXIII, ² Appio Claudio, ³ Q. Fabio consulibus, Mamertinis, quorum Messana nobilis Siciliae civitas erat, ⁴ auxilia contra Hieronem Syracusanum regem, et Pænorum copias Hieroni junctas, ⁵ et Ap. Claudium consulem cum exercitu misere Romani, qui tam celeriter Syracusanos Pænos-

que superavit, ut ipse quoque rex, rerum magnitudine perterritus, ante se victum quam congressum fuisse prodiderit: qui exin, fractis viribus amissaque fiducia, cum pacem supplex rogaret, ducentis argenti talentis jusu consulum mulctatus, accepit. Consules Agrigentum, Siciliae civitatem, ibique præsidia Pænorum, operibus valloque cinxerunt. Cumque inclusus ea obsidione senior Annibal, imperator Pænorum, ad summam egestatem redactus esset, Anno, imperator novus Carthaginiensium, cum equitibus mille quingentis, et triginta millibus peditum, triginta etiam elephantis, ex improvise intercessit, expugnationemque civitatis paulisper distulit: sed continuo civitas capta est. Pæni maximo bello victi et profligati, undecim elephantis in potestatem redacti, Agrigentini sub corona omnes venditi sunt. Annibal senior, facta cum paucis eruptione, diffugit. Cn. Cornelio Asina C. Duilio consulibus, cum Annibal senior oram Italiae maritimam instructa septuaginta navium classe vastaret, Romani et ipsi classem fabricari atque instrui præceperunt: quod Duilius consul celeriter implevit. Nam intra sexagesimum diem, quam arbores cæsæ erant, centum triginta navium classis deducta in anchoris stetit. Cornelius Asina, consul alter, cum sedecim navibus Liparam insulam petiit, ubi ab Annibale, quasi ad colloquium pacis evocatus, Punica fraude captus atque in vinculis necatus est. Quod ubi Du-

HAVERCAMPI NOTÆ.

55. *Possint.* Ms. Perizon. et ed. Aug. *possunt.*
 56. *Contemptus.* *Contemptus* in plur. numero male tant cod. Longob. mss. Meus, Perizon., Lugd. Bat. duo, Ultr. et Coll. Gronov., atque inter editos Aug. vulgo, *contemptus*. Post *discere* in Lugd. Bat. quarto subjungitur *laudare*.
 57. *Gloriam famæ.* Periz. *gloriam fama celebrem, etc.*, quod melius dictum est. In fine capitis *potuerunt* edd. vet. pro *potuerunt*.
 CAP. VII.—1. Anno ab Urbe condita CCCCLXXXIII. Hic annus, quo bellum Punicum primum geri ceptum, cum varium numerum apud scriptores habeat, in Fastis Capitolinis est CDLXXXIX. FABR.
 2. *Appio Claudio.* Mss. omnes et ed. Aug., *id est Appio Claudio*.
 3. *Q. Fabio.* Solus Orosius, quod sciam, cum Ap. Claudio Fabio cos. comparat: pro quo omnia alia monumenta, *Flaccum* habent qui in Fastis Capit. ita describitur, M. FULVIUS Q. F. M. N. FLACCUS. De re gesta ab Appio Claudio cum Pænis et rege Hierone, Polybius libro 1, Livius libro XVI, Florus libro 11, cap. 2. FABR.
 4. *Civitas erat.* Cod. Perizon., *civitas fuit*.
 5. *Auxilia.* Mss. omnes, *auxilia*; ed. Aug., *in auxilia*: sed editi *auxilio*.
 6. *Et Appium Claudium.* Quia conjunctionem et, quæ in omnibus inventitur mss. non agnoscunt editi, reposerunt supra *auxilio* pro *auxilia*.
 7. *Fuisse.* Abest ab edit. Aug.
 8. *Cum exin, fractis.* Vulgo, *ex infractis*, quod textus ipse redarguit. LAUT.—*Ridiculum est mendum in omnibus editis. Quid enim est hoc, cum infractis, vel ex infractis viribus?* Recte igitur Lautius.
 9. *Consules Agrigentum.* Consules anni tertii hujus belli L. Postumium Megellum, Q. Mamiliam Vitulum intelligit. Hi enim ad Agrigentum rem gesserunt, oppidumque ceperunt. Polybius lib. 1. FABR.
 10. *Agrigentum.* Edd. vet., *Consules itaque Agri-*

- gentum Siciliae civitatem adeuntes, ibi præsidia, etc.*, contra mss. omnes et ed. August.
 11. *Agrigentini.* Cod. Lugd. Bat. pr., *Agrigentini omnes sub corona venditi sunt*.
 12. *Cn. Cornelio Asina, C. Duilio.* Hi anno quinto hujus belli, et post Ur. con. CDXCIII consules fuerunt. Quod de celeritate in classe comparata Orosius scribit, est apud Florum lib. 11. FABR.
 13. *Præceperunt.* Edd. quædam vet., *præcipiant*.
 14. *Intra sexagesimum diem.* Mss. omnes, quos consului, ut et Vincent. Bellov. lib. VI, cap. 34: *intra sexaginta dies*. Edit. prima, *intra LXX dies*. Paris. et Venetæ *intra LXX diem*. Dein August., *intra LX dies, quam arbores cæsæ sunt, pro erant*.
 15. *CXXX navium classis.* Apud Florum est CLX. FABR.
 16. *Cum sedecim.* Ed. Aug., *cum XVII millibus*.
 17. *Petiit.* Ita scribere jubent codd. Longob. et Flor. secund. cum Perizon. pro *petit*.
 18. *Ubi ab Annibale.* Tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. et ed. Aug., *Ibi ab Annibale, etc.*, quod non displicet, quia sequitur, *quod ubi Duilius, etc.* Vincentius Bellovacensis eandem quoque lectionem confirmat.
 19. *Quod ubi Duilius.* Hic est C. Duilius M. F. qui Pænos primus classe devicit. Cicero in Catone, Valer. lib. III, cap. 3, Plin. lib. XXXIV, cap. 5. FABR.—Post excerptum ex Orosio, de Duilio, subjungit in Speculo Historiali l. c. Vincent. Bellov. hæc: *Hunc, quem vocat Orosius Duilium, dicit Helinandus (scriptor et compiler is vixit paulo ante tempora Vincentii) eundem esse, quem vocat Hieronymus Duellum, lib. 1 contra Jovinianum.* De Duillio vel Duellio (quomodo sæpe in mss. vocari solet, vel Duello, ut Hieronymus) ib. hæc habentur: *Duellus, qui primo Romæ navali certamine triumphavit, illam virginem duxit uxorem, tantæ pudicitiae, ut illo quoque sæculo pro exemplo fuerit, quo impudicitia monstrum erat non*

lius, alter consul, audivit, cum triginta navibus adversus Annibalem profectus est. Commisso navali prælio, Annibal, amissa navi, qua vehebatur, scapha subductus aufugit, ²⁰ triginta et una naves ejus captæ, tredecim mersæ, tria millia hominum occisa, ²¹ septem millia capta referuntur. Postea Carthaginienses, C. Aquillio Floro, ²² L. Cornelio Scipione consulibus, Annonem ²³ in locum Annibalis subrogatum, pro Sardis et Corsis defensandis, navali prælio præfecerunt; qui a Scipione consule victus, amisso exercitu, ipse confertissimis hostibus se immiscuit, ²⁴ ibique interfectus est. Eodem anno tria millia servorum, et quatuor millia navalium sociorum in urbis Romæ excidium conjurarunt: et nisi ²⁵ maturata proditio consilium prævenisset destituta præsidio civitas servili manu periisset.

235 CAPUT VIII.

Romani, Camerinam urbem petentes, in insidias incurunt. Annibal senior a suis lapidatur. Regulus Liparam Melitanque vastat. Clupea se Romanis dedit. Regulus, ingentis magnitudinis serpente confecto, de Carthaginiensibus victoriam refert.

¹ Anno ab hoc proximo, Calatinus consul, Camerinam Siciliæ urbem petens, temere in angustias deduxit exercitum, quas Pœnorum copiæ jam dudum

A præstruxerant. Cui cum omnino nulla vel obstandi vel evadendi facultas esset, ² Calpurnii Flammæ virtute et operâ liberatus est: qui lecta ³ trecentorum virorum manu, inessum ab hostibus tumultum occupavit, et in se Pœnos omnes pugnando convertit, donec Romanus exercitus obsessas angustias, hoste non urgente, transiret. Cæsi sunt ⁴ in eo bello omnes trecenti, solus Calpurnius, quamvis multis confosus vulneribus, et cadaveribus oblectus, evasit. Annibal senior, ⁵ a Carthaginiensibus iterum classi præpositus, infeliciter cum Romanis navali prælio congressus et victus, ab exercitu suo, seditione orta, ⁶ lapidibus cooperitus interiit. ⁷ Atilius consul **236** Liparam Melitamque, insulas Siciliæ nobiles, pervagatus evertit. ⁸ Consules in Africam jussi transferre bellum, ⁹ cum trecentis triginta navibus Siciliam petierunt, quibus Amilearum Pœnorum imperator et Anno classi præfectus occurrit. Consorto navali prælio Carthaginienses, in fugam versi, ¹⁰ sexaginta et quatuor naves perdidit. Victores consules in Africam transvecti sunt, ¹¹ primamque omnium Clupeam urbem in deditionem receperunt. Inde Carthaginem petentes, trecenta ¹² aut eo amplius castella populati sunt, infesta Carthagini signa circumtulere. Manlius consul ¹³ ab Africa cum victrici classe decedens, viginti septem millia captivorum cum ingentibus spo-

HAYERCAMPI NOTÆ.

vitium. Is jam senex et trementi corpore, in quodam jurgio audivit sibi exprobrari os fœtidum, et tristis se domum contulit. Cumque apud uxorem questus esset, quare nunquam se monuisset, ut huic vitio mederetur? Fecissem, inquit, illa, nisi putassem omnibus viris sic os olere.

²⁰ Triginta et una naves. Idem numerus est in Eutropio, nisi quod 14 naves mersas scribit. Polybius tradit, Pœnos in hoc prælio naves 50 amisisse. FABR.

²¹ Septem millia capta referuntur. Tres ex Lugd. Bat. et Coll. Gronov., tria millia captivorum numerant. Iisdem assentitur Vincentius Bellogac.

²² L. Cornelio Scipione. Inter nomina consulum conjunctionem et interserunt editi, quam ex mss. nullus agnoscit.

²³ In locum. Flor. secund., in loco.

²⁴ Ibiq̄ interfectus est. Anno, dux Carthaginiensium, pro Olbia oppido fortissime pugnans occidit, Valerius lib. v, cap. 4. FABR. — In Meo occisus. Cecidit Anno ante muros Olbiæ, quod Sardinix fuit oppidum. Cadaver ejus, propter viri virtutem, honorifice ex tabernaculo suo, atque amplo funere Romanum ducem, Scipionem Asiaticum, fratrem ejus, qui ab Annibale seniore captus et occisus fuerat, extulisse tradit Val. Maximus, lib. v, cap. 4, ex. 2. Meminit et Silius Italicus lib. vi, vers. 670:

Cernit et extremos defuncti civis honores:
Scipio ductoris celebrabat funera Pœni,
Sardoa victor terra.

²⁵ Maturata proditio. Meus, manifestata proditio. Hujus periculi præter Orosium, mentionem quoque facit Zonaras Annal. lib. u.

CAP. VIII. — 1. Anno ab hoc proximo. Hic annus in Fastis Capitol. est ab Urbe con. cxcv quo A. Atilius Calatinus, C. Sulpicius Paterculus coss. fuerunt. FABR.

2. Calpurnii Flammæ. Sic nominant hunc tribunum Livius libro xxii, Florus libro ii, Auctor de Viris Illustribus; Plinius lib. xxii, capite 6, M. Calpurnium Flammam appellat, Cato illum Q. Cædicium, Qua-

drigarius Laberium vocavit. Lege Gellium lib. ii, cap. 7, et Frontinum lib. i. FABR.

3. Trecentorum virorum manu. Sic malunt mss. omnes quam tercentum.

4. In eo bello. Vulgati, in eo prælio, sed Orosius sæpissime, Sallustii exemplo, bellum pro prælio usurpat, atque hoc in loco bellum reponere jubent omnes mss.

5. A Carthaginiensibus iterum classi præpositus. Et hæc omnium mss. et vet. edd. lectio est. Fabricius mutavit in Carthaginiensium iterum classi præpositus.

6. Lapidibus cooperitus interiit. In Epitoma Liviana lib. xvii de Annibalis interitu ita scriptum est: Annibal, dux Pœnorum, victa classe, cui præfuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. De eodem Polybius. Χρόνοι δ' οὐ πολλοῖς κατόπι, ἐν τῇ Σαρδῆνι συγκληθεὶς ὑπὸ Ῥωμαίων ἐν τινὶ λιμένι, καὶ πολλὰ ἀποβαλὼν τῶν νεῶν, παρατυχῆς συλλεθεὶς ὑπὸ τῶν διασωθέντων Καρχηδονίων ἀνεσταυρώθη; id est: Tempore non ita longo post in Sardinia circumventus a Romanis in quodam portu, cum magnum numerum navium amisisset, continuo a Carthaginiensibus, qui evaserant, comprehensus atque in crucem sublatus est. FABR. — Intellige ita, ut postquam in seditione lapidibus fuerit cooperitus, deinceps cadaver ejus, eodem tumultu, in crucem sublatum fuerit.

7. Atilius consul. C. Atilius Regulus significatur, qui anno octavo hujus belli cum G. Cornelio Blasio consul fuit, et de Pœnis triumphum navalem egit, ut est in tabulis Capitolinis. FABR.

8. Consules in Africam. Consules hi fuerunt M. Atilius Regulus, et L. Manlius Vulso, Polybius, Eutropius et Florus, quos lege. FABR.

9. Cum trecentis triginta navibus. Tres Lugd. Bat. cum Coll. Gronov., cum cccxxx navibus.

10. Sexaginta et quatuor naves. Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov., liv naves.

11. Primamque omnium. Ed. August., primum omnium.

12. Aut eo amplius. Meus, et eo amplius.

13. Ab Africa. Africa tantum, debeto ab, legum tres

Ilia Romam rexit. Regulus, bellum Carthaginiense sortitus, iter cum exercitu faciens, haud procul a flumine Bagrada castra constituit, ubi cum plurimos militum, aquandi necessitate ad flumen descendentes, ¹⁴ serpens miræ magnitudinis devoraret, Regulus ad expugnandam bestiam cum exercitu profectus est: sed nihil in tergo ejus proficientibus jaculis, atque omni telorum ictu irrito, quæ per horreadam squamarum cratem quasi per obliquam scutorum testudinem labelantur, mirumque in modum, ne corpus læderent, ipso corpore prelebantur, cum insuper magnam multitudinem morsu comminui, impetu proterii, halitu etiam pestifero exanimari videret, ¹⁵ balistas deferri imperavit, per quas ¹⁶ murale saxum spinæ ejus incussum, compagem totius corporis solvit. Talis siquidem est natura serpentis, ut cum pedibus carere videatur, **237** costis tamen et squamis, quas a summo gutture usque ad imam alvum parili modo dispositas habet, ita instruat, ut squamis quasi unguibus, costis quasi cruribus innitatur. Non enim ut vermis, cui spinæ rigor non est, ¹⁷ et in directum corpusculi sui partes gradatim porrigendo contrahet, contrahendo porrectas, motum explicat, sed alternis intenta conatibus latera sinuosa circumfert, ut per exteriorem spinæ curvaturam, rigentem costarum aciem tendat, costis autem natura ad summum rectis squamarum unguas figat: quod vicissim et celeriter agendo, non solum plana perlabitur, sed etiam convexa ascendit, tot vestigiis instructa quot costis. Hujus itaque rei causa est, ut si in qualibet corporis parte ab alvo usque ad caput ictu aliquo collidatur, debilis reddita ¹⁸ cursum habere non possit, quia ¹⁹ ubicunque ille ictus inciderit, spinam

A solvit, per quam costarum pedes et motus corporis agebantur; unde etiam ²⁰ hic serpens, qui tam diu tot jaculis invulnerabilis obstitit, ad unius saxi ictum debilis cessit, ac mox circumventus telis facile oppressus est. Corium autem ejus Romam devectum (quod fuisse centum viginti pedum spatio ferunt) aliquamdiu cunctis miraculo fuit. ²¹ Regulus adversus tres imperatores, id est, Asdrubales duos et acitum ex Sicilia Amilcarem, atrocissimum bellum gessit, in quo ²² cæsa sunt Carthaginiensium septemdecim millia, capti autem quinque millia, elephanti decem et octo abducti, ²³ oppida octoginta duo in deditioem cessere Romanis.

238 CAPUT IX.

B *Carthaginienses, negata sibi pace, auxilia undique contraxisse, ac Xanthippo Lacedæmonio duce Romanos stravisse. Regulum cepisse, eamque injuriam Emiliium et Fulvium ultos fuisse.*

Carthaginienses, fracti bellis et cladibus exinaniti, pacem a Regulo poposcerunt: sed cum intolerabiles et ¹ duras conditiones pacis audissent, ² tutius rati sese armatos mori quam miseros vivere, pretio non solum Hispanorum vel Gallorum auxilia, quæ jam dudum plurima habebant, sed etiam Græcorum comparanda duxerunt. ³ Itaque Xanthippum, Lacedæmoniorum regem, cum auxiliis accitum, ducem bello præfecerunt. Xanthippus, inspectis Pœnorum copiis atque in campum deductis, longe in melius mutato apparatu, pugnam cum Romanis conseruit. Ingens C ibi ruina ⁴ Romanarum virium fuit: nam triginta millia ⁵ Romanorum in illa tunc congressione prostrata sunt. Regulus ille ⁶ dux nobilis cum quingentis

HAVERCAMPI NOTÆ.

Florent. cum Perizon., Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov.

14. *Serpens miræ magnitudinis.* Hanc historiam de serpente a T. Livio curiose pariter ac facunde relatam initio lib. xviii scribit Valerius libro i extremo. Recitat eandem e Tuberone Gellius libr. vi cap. 3. FABR.

15. *Balistas deferri.* Quidam ex mss. et edd., *balistas deferre.*

16. *Murale saxum.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., *inclare saxum.* Idem in Vincentio Bellovacensi inveni Spec. Hist. lib. vi, cap. 35.

17. *Et in directum.* Male coaluit in edd. Fabr., *indirectum.* Male quoque paulo ante in edd., *instruitur, pro instruat*, quod in mss. est.

18. *Cursum habere non possit.* Ed. August. haud inepte legit, *cursum abire non possit*, coactus scilicet in loco, ubi vulnus accepit, manere.

19. *Ubicunque ille ictus inciderit.* Pro ille ictus, vulgati, excepta August., exhibent illi ictus. Sed aliter legere jubet cod. Longob. cum tribus Lugd. Batt. atque Coll. Gronov. et Perizon., qui omnes probant ille ictus. In Mco legitur *illuc ictus*, quod locum tueri satis potest.

20. *Hic serpens.* In Florent. pr. et sec. pluribusque aliis mss. *hæc serpens* legitur, et dein quæ, ut et *circumventus*, atque *oppressa*.

21. *Regulus adversus tres imperatores.* Eutropius tres duces sine nomine edit. Polybius, *Ἀσδρούβαν, Βάσταρον καὶ Ἀμύλιαν* nominat. FABR.

22. *Cæsa xvii millia.* Eutropius, x et ix millia hostium cecidit. FABR.

23. *Oppida 82.* Eutropius, 74 civitates in fidem accepit. FABR.

CAP. IX. — 1. *Duras conditiones.* Idem scribit Polyb. lib. i, Eutrop. ii. FABR.

2. *Adjurati sese.* Hoc quia mss. habebant, Fabricius ad marginem ascripserat, præ quo retinuit vulgatum, *tutius rati.* Ferri scripta lectio potest, si *malle* Græco more exaudias. LAUT. — Ego in iis, quos consului, mss. inveni *tutius rati.*

3. *Xanthippum Lacedæmoniorum regem.* Regem hunc Lacedæmoniorum fuisse, nemo, quod sciam, scribit, ducem missum Carthaginiensibus omnes. Cicero, iii de Offic. Xanthippum Lacedæmonium vocat. Polybius *Ξάνθιππὸν τὸν Λακεδαιμόνιον ἄνδρα, τῆς Λακωνικῆς ἀγωγῆς μετεσχιστότα, καὶ τριῶν ἐν τοῖς πολεμικοῖς ἔχοντα σύμμετρον*; id est: *Xanthippum virum Lacedæmonium, qui Spartano more educatus mediocre in re militari usum habebat.* FABR.

4. *Romanarum. Romanorum* Meus et Lugd. Bat. pr. cum ed. Sco. ti. Tres Florentini, *militum Romanorum.* Melius sonat *Romanarum virium*, ut vires *Romanæ*, non *Romanorum*, innuantur.

5. *Nam triginta millia.* Appianus in Libya: *Ἀπὸ τρισμυρίων ἀνδρῶν, οὓς ὁ Ἀπίδιος ἦγεν, ὀλίγα μίλις αὐτῶν ἐς Ἀσπίδα πάλιν δειδρασαν· οἱ δὲ λοιποὶ πάντες, οἱ μὲν ἀπώλοντο, οἱ δ' ἐζωγράφισαν.* E triginta millibus, quibus Atifius dux præerat, pauci Aspide[m] ægre confugerunt: reliqui omnes partim occisi partim capti sunt. Duo millia evasisse Polybius et Eutropius tradunt. FABR.

6. *Dux nobilis.* Quidam, *vir nobilis*, alii utrumque, *dux vir nobilis* habent. Cod. Florent. sive Lon-

viris captus est, et, in catenas coniectus, ⁷ decimo demum anno Punici belli nobilem triumphum Carthaginiensibus præbuit. ⁸ Xanthippus, tam audacis facti conscius, rerum **239** instabilium mutationem timens, illico ex Africa migravit in Græciam. Igitur Æmilius Paulus et Fulvius Nobilior consules, audita captivitate Reguli et clade exercitus Romani, transire in Africam ⁹ cum classe trecentarum navium jussi, Clupeam petunt. Eo confestim Carthaginienses cum pari classe venerunt, nec differri potuit navale certamen. Centum et quatuor naves Carthaginiensium demersæ, triginta cum pugnatoribus captæ, ¹⁰ præterea triginta quinque millia militum ¹¹ ex ipsis cæsa sunt Romanorum autem novem navibus depressis, mille centum periere milites. Consules apud Clupeam castra posuerunt. Duo Annones, imperatores Pœnorum, eo rursus cum magno exercitu convenerunt, prælicio commisso, novem millia militum perdidit. ¹² Sed et tunc apud Romanos numquam diuturna felicitas erat, et qualescumque successus magnis continuo malorum molibus obruebantur. Cum Romana classis ad Italiam prædis onusta remearet, infando naufragio eversa est: ¹³ nam de trecentis navibus ¹⁴ ducentæ et viginti perierunt, octoginta vix abjectis oneribus liberatæ sunt. Amilcar, dux Pœnorum, cum exercitu in Numidiam Mauritaniamque missus, postquam hostili-

ter cruentaque in universos egit, quod Regulum ¹⁵ libenter suscepisse dicerentur, mille argenti talentis, et viginti millibus boum reliquos condemnavit. Principes autem omnium populorum patibulo **240** suffixit. ¹⁶ Tertio aũno, sicut semper indomitus furor cito periculorum obliviscitur, Servilius Cæpio et Sempronius Blæsus consules, ¹⁷ cum ducentis sexaginta navibus in Africam transgressi, universam oram maritimam, quæ circa Syrtes jacet, depopulati sunt: atque in superiora progressi, captis eversisque civitatibus plurimis, ingentem prædam ad classem ¹⁸ devexerant. Inde, ¹⁹ cum ad Italiam redirent, circa Palinuri promontorium, quod a Lucanis montibus in altum excurrit, illisi scopulis, centum quinquaginta naves onerarias, nobilemque prædam crudeliter acquisitam, infeliciter perdidit. Vicit aliquando apud Romanos improbissimam cupiditatem enormitas miseriarum: nam Patres, quibus jam nauticæ rei ²⁰ pertæsus esset, decrevere ne amplius quam sexaginta navium classis ad subsidium haberetur Italiæ, quod quidem decretum continuo, adacti indomita cupiditate, ruperunt. ²¹ Præterea Cotta consul in Siciliam transgressus, plurimis præliis adversum Pœnos et Siculos terra marique pugnavit, et per totam Siciliam partim hostium, partim etiam sociorum, ²² inhumatas strages reliquit. L. Cæcilio Metello, ²³ C. Furio Pacilo consulibus,

HAVERCAMPI NOTÆ.

gob., *dux nobilis*, et sic plerique mss.

7. *Decimo demum anno.* Decimus annus hujus belli fuit post consulatum Reguli et Manlii, Fulvio et Æmilio coss., quo anno Regulum captum recte putat Sigonius. Nam et Appianus de captivis agens, και μετ' αὐτῶν, inquit, ὁ στρατηγὸς Ἀτίλιος, ὑπατος γυρῶνως, ἀχμαλωτὸς ἦν. Cicero tamen lib. iii de Offic. ita scribit: *M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset*, etc. FABR.

8. *Xanthippus, tam audacis.* De causis, quare Xanthippus subito ex Africa discesserit, Polybius legendus, et Appianus. FABR. — Polybium, quem vide lib. 1, cap. 56 sequitur Orosius, Romani aliam, ut probrosam Pœnis, passim secuti sunt sententiam, quam pluribus refert Appian. in init. de Bel. Punico, atque his verbis persequitur Silius Italicus lib. vi, vers. 680:

Nec non projectum puppi, frustra que vocantem
Numina, Amycleum mergebat perflida ponto
Rectorem manus, et feras tibi, Regule, pœnas
Xanthippus digni pendebat in æquore lethi.

9. *Cum classe trecentarum navium.* Idem numerus est in Eutropio, Polybius: *τριακόσια και πενήκοντα σκάφη* habet. FABR.

10. *Præterea, triginta quinque millia.* In impressis Eutropii libris est *Quindecim millia hostium aut occidit aut cepit*. Sed cum in nostro manuscripto sit: *v millia*, puto numerum, quo *triginta* significata fuerunt, intercidisse. FABR.

11. *Ex ipsis.* Abest hoc in vet. edd. ante Bol-suingianam et Hittorp. In quibus ipsis male mox *deprehensis* pro *depressis*, quod ed. Aug. cum mss. exhibet.

12. *Sed et tunc.* Mss. omnes, *sed ut tunc*, etc., verum tum minor distinctio poni debet post *obruerantur*.

13. *Nam de trecentis navibus.* Eutrop. aliter, *Tanta tempestas fuit, ut ex 463 navibus, 80 servari vix potuerint*. Sic et Polybius τῶν γὰρ ἑξήκοντα και

ἑττάρων πρὸς ταῖς τριακοσίας ναυσὶν, ὀδοῦκοντα μόνον συνίδη περιλειθῆναι σκάφη. FABR.

14. *Ducentæ et viginti*, etc. Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov., *ccxxx perierunt, septuaginta vix*, etc.

15. *Libenter.* Abest a duobus Lugd. Batt. et Coll. Gronov.

16. *Tertio anno.* Orosius hic duos annos extremos connumerat. Nam inter hos consules ac superiores Paulum, et Nobiliorem, unus tantum annus interfuit. De rebus ab his coss. gestis Polybius et Eutrop. FABR.

17. *Cum ducentis.* Sic repono ex cod. August. pro *ducentis*, quod in reliquis est.

18. *Devexerunt.* Duo ex Lugd. Batt. cum Coll. Gron. et ed. Aug., *deduxerunt*.

19. *Cum ad Italiam.* Ed. Aug., *cum Italiam redirent*.

20. *Pertæsus esset.* Editi omnes, præter August. erat reposuerunt, ut melius Latine dictum, sed mss. omnes constanter scribunt *esset*, quod ab Orosio, ejusdem sæculo profectum videtur.

21. *Præterea Cotta consul.* C. Aurelius Cotta consul cum P. Servilio Gemino fuit anno urbis de quo eum de Pœnis et Siculis triumphasse Capitolinus tabulis est proditum. FABR.

22. *Inhumatas strages.* Vulgati, *inhumanas*: inhumane certe. LAUR. — Comprobatur ea lectio Laurentii non modo iis mss. ex quibus in edd. reliquis, Bols. Hittorp. et seqq. fuit reposita, sed et Florentino primo et tertio, et meo codice, ut et illo qui quondam Perizonii fuit. Flor. sec. habet *innumeras strages*. Cotta vero proconsulare imperium eo anno Sicilia habuisse videtur. Vox *etiam* in duobus mss. Lugd. Batt. non invenitur.

23. *Furio Pacilo.* *Pacilus*, non *Placidus* Furii gnomen est in Fastis Capit. quorum auctoritas bis gravissima est. De re a Metello gesta Polyb. Eutrop. FABR.

Asdrubal, novus Carthaginiensium imperator, cum elephantis centum triginta et equitum peditumque amplius triginta millibus, Lilybæum venit ex Africa, et continuo cum Metello consule apud Panormum pugnam conseruit. Sed Metellus, vim magnam belluarum timens, prius eas, magno usus consilio, vel in fugam, vel in mortem egit, et sic facile quamvis magnam vim hostium superavit. Viginti millia Carthaginiensium in eo prælio cæsa sunt, elephantique quoque viginti sex interfecti **241** ²³ centum et quatuor capti, et per Italiam ducti, maximum Italicis gentibus spectaculum præbuerunt. Asdrubal cum paucis Lilybæum profugit, atque absens a Pœnis capitibus damnatus est.

CAPUT X.

Quod Pœni pace sibi negata Regulum crudeliter interemerint. Romanos parum feliciter in Siciliam semel atque iterum pugnantem, tandem vicisse.

Post hæc, fessi tot malis Carthaginienses, petendam esse a Romanis pacem decreverunt. ¹ Ad quam rem Atilium Regulum antea ducem ² Romanum, quem jam per quinque annos captivum detinebant, inter cæteros legatos præcipue mittendum putaverunt: quem, non impetrata pace, ab Italia reversum, ³ resectis palpebris, illigatum in machina, vigilando necaverunt. ⁴ Alter deinde Atilius Regulus,

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. *Centum et quatuor capti et per Italiam ducti.* In Eutropio est, *Metellum per Italiam duxisse elephantos 130.* Plin. lib. viii, c. 6 scribit *Metellum in Italiam transvexisse 142.* At in Rpitoma, lib. xix legitur in Metelli triumpho ductos 120. FABR.

CAP. X. — **1.** *Ad quam rem Atilium.* Victis a Metello Carthaginiensibus, Regulus Romam ad senatum missus juratus, et captivos reddendos negavit, Carthaginiemque ad supplicium rediit, qua de re disputat Cic. lib. iii de Offic. multisque aliis locis mentionem facit. Vide Livium lib. xviii, Eutropium ii, Valerium i cap. 4, Gell. vi cap. 4, Horat. libr. iii, Carm. oda 5, Silium lib. vi. FABR.

2. *Romanum.* Ed. August., *Romanorum.*

3. *Resectis palpebris.* Verba sunt Ciceronis de supplicio Reguli in orat. in Pisonem. Quod vero M. Tullius ait Regulum in machina esse necatum, id Aprianus sic expressit, *καὶ αὐτὸν οἱ Καρχηδόνιοι καθεϊράνας ἐν γαλιάρῳ κέντρα πάντοθεν ἔχουσα διέφθεραν.* FABR.

4. *Alter deinde Atilius Regulus.* C. Atilius Regulus et L. Manlius Vulso consules iterum fuerunt anno dccc. Horum consulum nomina in meo manuscripto Justino libr. xli integra sunt, nisi quod pro *Vulsone* more antiquo scriptum est, *Bulsone*: unde in vulgatis factum est *Pisone*. Ea quæ hi consules cum Pœnis gesserunt, multis verbis narrat Polybius. FABR.

5. *Profecti sunt.* In solo cod. meo postremum verbum apparet, a reliquis mss. abest.

6. *Post hos Claudius consul.* Hic est P. Claudius Ap. F. qui, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent. Cic. lib. ii de Natur. FABR.

7. *Cum classe centum et viginti navium.* His tres addit Polybius, qui omnem rem copiose narrat. FABR.

8. *Contra hostem profectus.* In cod. meo additur est. Dein pro *ibique mox*, cod. Perizon. legit *ibi mox*, at reliqui omnes *ubi mox*, quorum magna deinde pars delet est post *superatus*; unde puto sic refor-

et Manlius Vulso ambo iterum consules, cum classe ducentarum navium et quatuor legionibus Lilybæum ⁵ profecti sunt: quod oppidum in promontorio situm, **242** Romani obsidere conati, superveniente Annibale, qui Amilcaris filius fuit, victi, majore exercitus sui parte perdita, ipsi ægre evaserunt. ⁶ Post hos Claudius consul ⁷ cum classe centum et viginti navium ad Drepani portum ⁸ contra hostem profectus, ibique mox exceptus classe Pœnorum, superatus est. Et ipse quidem cum triginta navibus Lilybæum in castra ⁹ confugit: reliquæ omnes, hoc est nonaginta, aut captæ, aut demersæ fuerunt: octo millia militum cæsa, viginti millia capta referuntur. Caius quoque Junius, collega Claudii, uni versam classem naufragio amisit: ¹⁰ Anno etiam

B ¹¹ consequenti, classis Punica in Italiam transiit, ejusque plurimas partes longe lateque vastavit. Interea ¹² Lutatius cum classe trecentarum navium in Siciliam transvectus, dum apud Drepanum civitatem pugnam ¹³ inter primores ciet, transfixo femore ægerrime, cum jam obrueretur, ereptus est. Porro autem Pœni cum quadringentis navibus magnisque copiis ad Siciliam, duce Annone, concurrunt. Nec Lutatius segnior, immo consilia Pœnorum celeritate mira prævenit. **243** Postquam proxime sibi utrorumque classes ¹⁴ apud Ægates insulam, per totam

mari verba debere, *contra hostem profectus, ubi mox exceptus classe Pœnorum et superatus, ipse quidem etc. Pro exceptus in Lugd. Batt. tribus et Coll. Gronov. est acceptus.*

9. *Confugit. Meus, profugit, et mox mersæ pro demersæ.* Ed. Aug. *demersæ sunt.* Pro *referuntur* in Meo *feruntur.*

10. *Anno etiam consequenti.* Hæc a Diacono Eutropii historiæ inserto pro Eutropianis vulgo leguntur. FABR.

11. *Consequenti.* Tres ex Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *sequenti.*

12. *Lutatius cum classe trecentarum navium.* C. Lutatius Catulus cos. cum A. Postumio Albino fuit anno ab Ur. con. dvi. Catulum cum *classe 300 navium transvectum* ex vetustis libris scripsimus, cum vulgo sit *classis 200 navium.* Eutropius quoque auctor est, Catulum cum 300 navibus in Siciliam profectum fuisse. Neque vero adduci possum ut credam populum R. præter 200 illas quinqueremes, quas a privatis ædificatas scribit Polybius, nullas alias naves publicas habuisse. FABR.

13. *Inter primores ciet.* Ita reposuimus ex auctoritate Cod. Longob., astipulantibus quoque sec. et tertio Florentt. In Vulgatis legitur inepte *inter primores Sicilia cietet.* Videlicet ex *ciet*, vel *cieret*, nata videtur varia lectio *Sicilia* in quibusdam mss., atque inde utraque lectio fuisse conjuncta. Et hinc *cietet* deest in ed. August. atque in Coll. Gronov., et pro eodem verbo *gerit* in Lugd. Batt. pr. et quart. invenitur. In meo ms. quoque melior illa lectio *inter primores ciet*, invenitur, sed ita ut supra ciet lineola ducatur, quæ innuere videtur *cietet* ibidem debere scribi. Pro *inter primores* Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. habet *inter primos.*

14. *Apud Ægates insulam.* Polybius, *ἔπλευσε πρὸς τὴν Ἄγιουσαν νῆσον τὴν πρὸ τοῦ Ἀλυθαίου κειμένην* Silius lib. i:

..... Avet Ægates abolere parentum
Dedecus.

noctem intertextis propemodum ancoris constituerunt, orta luce, prior Lutatius signum bello dedit. Crudescente pugna, victus Anno navem avertit, et dux fugæ primus fuit. Aliquantum cum eo pars exercitus sui Africam¹⁸ petiit, alii confugere Lilybæum, ¹⁹ sexaginta et tres Punicæ naves captæ sunt, centum viginti quinque demersæ, triginta duo millia hominum capta, cæsa quatuordecim millia fuere. Romanorum autem duodecim naves demersæ sunt. Lutatius deinde ad Erycinam civitatem, quam Pœni tenebant, venit; ibique duo millia Carthaginensium, conserta pugna, interfecit.

CAPUT XI.

Carthaginenses conditionibus pretioque pacem impetrasse: calamitosam Tiberis inundationem, ignisque cujusdam vastationem Romæ fuisse, De bello in Faliscos.

Tunc Carthaginenses præcipiti festinatione ad Lutatium consulem, ac deinde Romam mittunt, orant pacem: quam conditionibus¹ ante propositis illico consequuntur. Conditiones autem erant, ² ut Sicilia Sardiniaque decederent, ³ proque impensis bellicis puri 245 argenti tria millia ⁴ talentorum Euboicorum, æquis pensionibus, per annos viginti penderent. Hujus pacti conditio est habita⁵ post annum tertium et vigesimum, ex quo bellum Punicum primum fuerat inchoatum. Quis, rogo, duarum civitatum unum bellum per annos viginti tres gestum fando explicet? quot reges Carthaginensium, quot consules Romanorum, quot agmina exercituum, quantum numerum navium contraxerit, profligarit, ⁶ oppresserit? et tum demum, si illa ad plenum per-

A pensa videantur, de præsentibus judicetur. ⁷ Anno ab Urbe condita dviij repentina subversio ipsius Romæ prævenit triumphum Romanorum: neque enim temere dixerim, quando non vel modicam lætitiâ Romæ superveniens repente quam gravissimus luctus oppresserit. Si quem ⁸ Q. Lutatio, A. Manlio consulibus, diversæ ignium aquarumque clades pene absumpsere Urbem. Nam Tiberis insolitis auctus imbribus, et ultra opinionem vel diuturnitate vel magnitudine redundans, omnia Romæ ædificia ⁹ in plano posita delevit. Diversæ qualitates locorum, ad unam convenere perniciem: quoniam et quæ segnior redundatio tenuit, madefacta dissolvit, et quæ cursus torrentis invenit, impulsa dejecit. Aquarum gravissimam cladem ¹⁰ B gravior ignis secuta vastatio est: qui ignis, incertum unde surrexerit, plurimas civitatis partes pervagatus, cum hominum domorumque miserabilem stragem fecit, tum etiam tantum opum uno consumpsit incendio, quantum plurimæ et peregrinæ victoriæ conferre ¹¹ vix possent. Dehinc cum omnia in circuitu fori popularetur, 245¹⁰ ædem Vestæ corripuit. Et ne sibi quidem diis subvenientibus, ignem illum, qui æternus putabatur, temporarius ignis oppressi: unde etiam Metellus, dum arsuros deos eripit, vix ¹² brachio semiustulatus aufugit. ¹³ Ti. Sempronio Graccho, P. Valerio Faltono consulibus, cum Faliscis bellavere Romani, eoque prælio quindecim millia Faliscorum interfecta sunt.

CAPUT XII.

Gallos Cisalpinos, Romanis novos infestosque hostes, cæcos: Sardiniam rebellantem subactam, Pœnos æ-

HAVERCAMPI NOTÆ.

Pugnatum est vi. idus Martias, inquit Eutropius. FABR.

45. *Petit. Cod. Longob. petitit.*

46. *Sexaginta et tres Punicæ naves captæ sunt, In numeris Orosii libri cum Eutropianis fere consentiant. Polybio cum his magna dissensio est.* FABR.

CAP. XI. — 1. *Ante propositis.* Florent. sec. cum edit. August., ante positis. Forte melius.

2. *Ut Sicilia Sardiniaque decederent.* Polybius, Ἐχωρεῖν τῆς Σικελίας ἀπ᾿ αὐτοῦ, καρχηδοσίους, καὶ τῶν νήσων, ὅσαι μετὰ τὴν Ἰταλίαν κείνται καὶ Σικελίας. Pœni omni Sicilia et insulis, quæ inter Italiam et Siciliam sunt, decedunt. Livius libro XXI: Pœni navali ad Ægætes clade accepta, Sicilia et Sardinia cesserunt. FABR.

3. *Proque impensis bellicis.* Ἀργυρίου κατ᾿ ἐξῆς καρχηδοσίους Ῥωμαίοις ἐν ἑστέον εἰκοσὶ δραχμὰ καὶ διακοσμία τετρακτὰ Εὐβοϊκά. Pœni Romanis in annos 20 duo millia et ducenta talenta Euboica pendunt. ⁴ Sed decem legatos tempus stipendii mutasse, ac mille talenta addidisse, idem subjicit. FABR.

4. *Talentorum.* Florent. tres, talentum. Mox edd. veit. quedam, portionibus pro pensionibus.

5. *Post annum tertium ac vigesimum.* Polybius et Livius, qui tempus hujus belli excitati respiciunt, scribunt id gestum annis 24; sed Orosius numerat ab Ap. Claudio et Q. Fulvio coss. quibus bellum Punicum primum geri coeptum est. FABR.

6. *Anno ab Urbe condita dviij.* Hic annus, quo Q. Lutatius et A. Manlius coss. fuerunt, in Fastis Capitolinis est dviij. Ubi vides Orosium, ut superius, ita

hic quoque, annos quinque minus numerare. FABR.

7. *Q. Lutatio, A. Manlio coss. Catuli nomen, quod Lutatio in Orosii libris datur, nos delevimus: cum ille non ex Catulorum, sed Cerconum familia fuerit, atque in Capitolinis Fastis sic describatur, Q. LUTATIUS C. F. C. N. CERCO.* FABR. — In editu. Fabricianis et illa Scotti, omittitur cognomen Catuli, quod in reliquis, ut et mss. omnibus invenitur; contra veritatem certe, nisi ipsum Orosium errasse dicamus.

8. *In plano posita delevit.* Lugd. Bat. tert., in plano posita dejecit, et sic quoque legit Vincent. Bellov. lib. vi, cap. 38. Ed. Aug., in plano sita dejecit.

9. *Vix possent.* In omnibus mss. inveni non possent. Nec aliter Vincentius Bellovacensis.

10. *Ædem Vestæ corripuit.* De æde Vestæ incensa Livius lib. xix: nocte eam arsisse tradit Valer. lib. i, cap. 4. L. Metellus pont. max. hoc incendio, cum Palladium raperet ex æde Vestæ, lumina amisit, auctor Plinius lib. vii, cap. 43, et Plutarchus in Parallelis. FABR.

11. *Brachio semiustulatus.* Mss. et editi quidam, brachio semiusto ablatus. Vincentius Metellum pontificem vocat.

12. *Ti. Sempronio Graccho, P. Valerio Faltono coss.* Consules hi ex Capitolin. Fastis an. dxxv fuerunt. Quod autem Orosius bellum Faliscorum ad hunc annum refert, in eo dissentit ab Eutropio, qui id triennio ante, Cercone et Torquato coss., gestum scribit, eosque de Faliscis triumphasse notatum est in tabulis Capitolinis. FABR.

pro pacem impetrasse, Jani portas uno anno fuisse A clausas.

Eodem anno Galli Cisalpini novi exstitero hostes, adversum quos varia sorte bellatum est: nam in primo conflictu ¹ Valerii consulis tria millia quingenti cecidere Romani, secundo ² quatuordecim millia Gallorum cæsa, duo millia capta sunt, sed ob priorem cladem triumphus consuli denegatus est. T. Manlio Torquato, C. Atilio Bulbo consulibus, ³ Sardinia insula rebellavit, auctoribus Pœnis, unde mox Sardi subacti et oppressi sunt. Carthaginiensibus autem violatoribus pacis, quam ipsi ⁴ poposcissent, inferri bellum decretum est. Contra Carthaginienses pacem suppliciter poposcerunt: et cum his missis legatis nihil profecissent, post etiam decem principibus bis æque supplicantibus, nec impetra- **B** rent, novissime Annonis, minimi hominis inter legatos, ⁵ oratione metuerunt. ⁶ Hoc anno porta Jani Gemini clausa est, quia nusquam eodem anno bellum erat, quod sub Numa solum Pompilio rege provenerat. ⁷ Hinc demum nobis tacendum est, et tempora quibus conferri nostra nullo modo possunt, silentio transmitti expedit; ne obtrectatores dierum vitæ suæ ad insultandum potius sibi hoc strepitu suscitemus. Ecce portæ Jani clausæ fuerunt, foris bellum Romanorum non fuit, omnem sobolem suam in gremio suo conquiescentem ⁸ Roma continens non suspiravit. Et hoc quando? post primum bellum Punicum: post quantum temporis? ⁹ post annos quadringentos et quadraginta: quamdiu? anno uno: et quid altero subsecutum est? ut de cæteris taceam, **C**

cundo. Hei mihi cognovisse hæc et ¹⁰ denudasse quam etiam me pudet! Pax ista unius anni, vel magis umbra pacis, lenimentum miseriarum, an incitivum malorum fuit? stillicidium illud olei, in medium magnæ flammæ cadens exstinxit fomitem tanti ignis, an aluit? Parum aquæ frigidæ ardentissimis haustum in febris, sanavit ægrotum, an potius incendit? per annos prope septingentos, id est, ab Hostilio Tullo usque ad Cæsarem Augustum, ¹¹ una tantummodo æstate, Romana sanguinem **247** viscera non sudarunt: et inter plurimas magnorum sæculorum ætates misera civitas, vere misera mater, vix uno tempore a timore luctuum, ut non dicam ab ipsis luctibus, conquievit. Hæc si quisquam hominum tam parum in vita sua quietis habuisset, numquid vel vixisse diceretur? Aut si quisquam per totum annum doloribus et cruciatibus ¹² angatur, medio autem anni ipsius spatio unum tantum diem tranquillum, et sine conflictationibus transigat, numquid ¹³ ex eo levamentum malorum accipiet, ac non totum annum miseris deputabit? Sed illi, inquit, hunc annum pro glorioso signo infatigabilis virtutis collocaverunt: atque utinam pro oblivione calamitatis ¹⁴ continuæ præterissent. Nam sicut in corpore hominis ita demum lepra ¹⁵ dignoscitur, si variatim inter sanas cutis partes color diversus appareat; at si ita se ubique diffundat, ut omnia unius coloris ¹⁶ quamvis adulterini faciat, perit illa discretio: ita si labor continuus æquali tolerantia, sine respirandi appetitu perfluxisset, In- **C** tentio voluntatis et electio consuetudinis diceretur. Cum autem in hoc ¹⁷ paucillulum otii ¹⁸ tantopere

HAVERGAMPI NOTÆ.

CAP. XII. — 1. Valerii consulis. Sex ex mos., Valerio consule.

2. Quatuordecim. Ed. Aug., tredecim. Supra quinginti abest a Lugd. Bat. sec.

3. Sardinia insula rebellavit. De hac re Polyb. in fin. lib. I, Eutrop. III. FABR.

4. Poposcissent. Ed. Aug., poposcerant.

5. Oratione meruerunt. Quam iste anno, minimus inter legatos, orationem habuerit, injuria temporis, et scriptorum penuria nescimus. Succedat igitur simile in patriam meritum, belli Punici secundi fine, Asdrubalis Hædi, qui acuto uno, quod senatui Romanorum in curia dedit, responso memorabilis et tum et nunc esse meruit. Subclamante enim senatore quodam, Carthaginiensibus paciæ infesto: *Per quos deos fœdus icturi essent, cum eos, pro quos ante ictum esset, sefellissent?* respondisse ferunt Asdrubalem, *Per eosdem, qui tam infesti sunt fœdera violentibus.* Livius lib. xxx, cap. 42.

6. Hoc anno porta Jani. Hujus rei mentionem fecimus in c. 8 lib. III. Plutar. in Numa: *Μάρκου Ἀττίλου καὶ Τίτου Μαλλίου ὑπαγετῶντων ἐνεῶς τοῦ ἱεροῦ ἐκλείσθη χρόνον οὐ πολὺν, εἴτα εὐθὺς ἀνέωχθη πόλεμου συρράξιμος.* M. Atilio, et T. Manlio coss., templum Jani clausum non diu fuit, sed continuo bello exorto rursus apertum est. FABR.

7. Hinc demum. Perizon. cum Lugd. Bat. sec. et Coll. Gronov., hic demum. Quod præcessit aliquanto solum, non existat in eadem Coll. ut nec in ed. Aug.

8. Romana continens. Sic Colon. et quidem Ursinane pro orbis Romanus. Vulgo, Roma continens. LAUR. — In Coll. Gron. est Roma sustinens. Vulgata

lectio se recte habet. Sic infra, *misera civitas, vere misera mater*, ubi itidem de Roma urbe sermo est. In Lantii emend. nullus sensus est.

9. Post annos ccccxl. Legitur etiam, ccccl, sed aliter numerus verior, cum tot fere anni a principio regni Hostilii ad Manlium et Atilium numerentur. FABR. — Cod. Longob., post annos ccccl, Flor. sec. et tert. ut et tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., Codd. quoque Meo et Perizon., Ultr. et ed. Aug., ccccl; at edd. vet. exhibent ccccxl.

10. Denudasse. Edit. Aug., enumerasse. Lugd. Bat. tert., dubitasse.

11. Angatur. In omnibus mss. est agatur, defectu lineolæ, quæ solebat supra litteras duci.

12. Ex eo. Mss. et editi quidam, ex eo die.

13. Continuæ præterissent. Ed. August., continuo præterisset. Coll. Gronov., continuo præterissent.

14. Dignoscitur. Meus, cognoscitur.

15. Quamvis adulterini faciat. Ita legendum est, non quamvis adulteri facias, ut in recentioribus vulgatis est. De lepra enim sermo est, quæ ita se diffundat, ut omnia unius faciat coloris, scilicet albi qui color tamen est adulterinus, quia non est candor sincerus et sanus. Illud faciat suppeditat nobis edd. vet. cum mss., adulterini vero ex edit. August. desumptum est. edd. Venetæ, adulterari faciat.

16. Paucillulum. Cod. Longob., paucillum. Flor. tert. cum Meo et ed. August., paucillum. Flor. sec. et Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov., pusillum.

17. Tantopere vel majorum gaudia. Cod. Perizon., tanto periculo majorum gaudia.

vel majorum gaudia, vel minorum studia ¹⁰ reclinantur, profecto discernitur, et quam jucunditatem habuerit hæc brevitatis, et quam amaritudinem illa prolixitas : hoc est, et quies illa quam grata fuisset, si diuturna mansisset, et hæc incessabilis miseria quam etiam vitanda fuerit, si vitari ¹¹ quacumque arte potuisset.

248 CAPUT XIII.

De interitu Amilcaris, et bello Romanorum in Illyrios, ejusque causa. De bello in Gallos Cisalpinos : item in Insubres Gallos. De prodigiis variis. De nova Gallorum clade, belloque in Istros.

¹ Anno ab Urbe condita **DXVII** Amilcar, dux Carthaginensium, ab Hispanis in bello, cum aliud bellum adversus Romanos clam pararet, occisus est.

² Sequenti anno legati Romanorum ab Illyriis intercepti sunt. Post cum ipsis Illyriis atrocissimum bellum gestum est : in quo multis oppidis populisque deletis, reliqui se Fulvio Posthumioque consulibus

dediderunt. Tertio deinceps anno miseram civitatem sacrilegis sacrificiis male potentes funestavere pontifices, namque decemviri ³ consuetudinem priscae superstitionis aggressi, ⁴ Gallum virum et Gallam feminam cum muliere simul Græca in foro boario vivos defoderunt. **249** Sed obligamentum hoc magicum in contrarium continuo versus est. Namque diras illas quas fecerant externorum mortes, sædissimis suorum cædibus expiaverunt, sequidem, ⁵ L. Æmilio Papo, C. Atilio Regulo consulibus, magna formidine ⁶ consternatus est senatus defectione Cisalpinæ Galliæ, cum etiam ex ulteriore Gallia ingens adventare exercitus nuntiaretur, ⁷ maxime Cæsatorum, quod nomen non gentis, sed mercenariorum Gallorum est. Itaque permoti consules, totius Italiæ ad præsidium imperii contraxere vires. Quo facto, in utriusque consulis exercitu octingenta millia armatorum fuisse referuntur, ⁸ sicut Fabius historicus, qui eidem bello interfuit, scripsit. ⁹ Ex quibus Ro-

IIAVERCAMPI NOTÆ.

18. *Reclinantur.* Ed. Aug., *declinantur.* Lugd. Bat. tert., *redimantur.* Mox Coll. Gronov., *discernuntur*, ut et Lugd. Bat. tert. pro *discernitur*.

19. *Quacumque arte potuisset.* In mss. optimis, id est, tribus Florenti. Meo et Perizon, illud arte non invenitur. Edd. quoque prinæ et Venetæ delent. Sic *quacumque* dictum erit, ut aliqua apud Virgil. Ecloga III, 15.

Et si non aliqua nocuisses, mortuus esses.

Id est aliquatenus, aliqua ratione, ut explicat Servius.

CAP. XIII. — 1. Anno ab Urbe con. **DXVII.** Amilcar, pater Annibalis, auctore Cassiodoro, in Hispania occisus est, M. Æmilio Barbula, M. Junio Pera coss., qui annus in Fastis Capitolinis est ab Urbe con. **DXII.** De Amilcaris interitu plura Polybius initio lib. II. FABR.

2. *Sequenti anno legati Romanorum.* Legatos Polybius lib. II nominat Γαλόν και Δρύκιον κορογκανίους : qui ad Teutam Reginam Illyriorum, ob injurias Italicis mercatoribus illatas missi fuerunt, atque alter eorum jussu reginæ interceptus fuit, ut idem scribit. In epitomia quoque libro vigesimo legitur, *Bellum Illyriis propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum, indictum est.* Appianus item Coruncanii ab Illyriis intercepti meminit in Illyrico. Florus vero libro secundo, capite 5, legatos Romanos imperante Teuta occisos scribit. Plinius libro trigesimo quarto, capite sexto, nominat legatos P. Junium et T. Coruncanium, quibus, a Teuta Illyriorum regina interceptis, statuz in Rostris positæ fuerunt. **D FABR.**

3. *Consuetudinem priscae superstitionis aggressi.* Pro priscae Meus habet *pristinæ* : at pro *aggressi*, quomodo in vulgatis, sola Augustana excepta, legitur ; omnes mss. cum eodem ed. exhibent *egressi*. Quæ lectio nos ad veram ducere videtur ; puto enim sic esse scribendum, *Namque decemviri ad consuetudinem priscae superstitionis regressi.* Quintilian. in Proœmio lib. I, p. 8, *Inde quidam, contempto bene dicendi labore, ad formandos animos statuendasque vitæ leges regressi.* Exemplum sacrificii similis occurrit apud Livium, aliquanto post, tempore Annibalis, peractum, lib. XXII, cap. 57.

4. *Gallum virum et Gallam.* Romani, inquit Plutarchus in Quæstionibus, δύο μὲν ἄνδρας δύο δὲ γυναῖκας ἐν τῇ βοῶν ἀγορᾷ λεγομένην, τοὺς μὲν Ἕλληνας, τοὺς δὲ Γαλάτας. ζώντας κατώρυξαν. Id vero eos ex libris Si-

byllinis fecisse initio belli Gallici Cisalpini scribit idem in Marcello. FABR.

5. *L. Æmilio Papo.* Æmilio Catuli cognomen vulgo corrupte hic additur, sicut *Pauli* apud Plin. libro III, cap. 20. In Fastis Capitolinis hi consules an. **DXIIIX** sic nominantur, C. ÆMILIUS, Q. F. CN. N. PAPUS. C. ATILIUS. M. E. M. N. REGULUS. Hoc bellum Gallicum describunt Polybius libro II, Plutarchus in Marcello, Livius libro XX, Florus lib. II, capite 4, Eutropius libro II. FABR.

6. *Consternatus est senatus.* Revocavimus verbum est ex Lugd. Bat. tertio et Coll. Gronov. ; nam in Vulgg. abest, præterquam in Augusti.

7. *Maxime Cæsatorum.* Ita hoc nomen ex optimo Corn. Gualtheri libro descripsi. Polybius : διότι περ εὐθὺς τὰ μέγιστα τῶν ἰθῶν, τὸ Ἴσοδρων και Βοίων συμφρονήσαντα διεπέμποντο πρὸς τοὺς κατὰ τὰς ἄλλους και τὸν Ῥοδανὸν παταμὸν κατοικοῦντας Γαλάτας, προσαγορευομένους δὲ διὰ τὸ μισθοῦ στρατεύειν Γαισάτους, ἢ γὰρ λίξις αὐτῆ τούτο σημαίνει κυρίως, id est : Quo circa maxime gentes Insubrium et Boiorum, facta inter se societate, legatos miserunt ad Gallos, qui Alpes Rhodanumque accolunt, et a mercede, qua ad militiam conducuntur, Cæsati appellantur : id enim proprie hoc nomen significat. Apud Plutarchum in Marcello hoc nomen corruptum est : legitur enim, και μεταπέμποντο Γαλατῶν τοὺς μισθοῦ στρατενομένους, οἱ Γεράται καλοῦνται, quod mendum ego illis acceptum fero, qui παρὰ τὸ γέρας, hoc nomen deduci putarunt, Virgilius VIII Æneid.

.... Dno quisque Alpina coruscant :
Gæsa manu. FABR.

8. *Sicut Fabius historicus.* Hic est Quinctius Fabius Pictor, qui his temporibus vixit, et non tantum huic bello, sed et paulo post secundo Punico, ut Livius scribit, interfuit. De hoc Eutropius, *Triditum est a Fabio historico, qui ei bello interfuit, pccc millia hominum parata ad id bellum fuisse.* Plinius libro II capite vigesimo scribit, Italiæ hoc tempore armasse equitum **LXXX** millia, peditum **DCC** millia. FABR.

9. *Ex quibus Rom. et Camp.* Polybius, Ῥωμαίων δὲ και Καμπαῶν πληθὺς, πειζῶν μὲν εἰς εἰκοσι και πέντε κατελέχθησαν μυριάδες, ἱππέων δὲ ἐπὶ ταῖς δύο μυριάσιν ἐπέσαν ἐτι τρεῖς χιλιάδες. Romanorum et Campanorum multitudo erat peditum ad **CCII** millia, equitum millia **XXIII.** FABR.

manorum et Campanorum fuerunt peditum trecenta quadraginta octo millia ducenti, equitum vero viginti sex millia sexcenti: cætera multitudo sociorum fuit. Commisso prælio apud Aretium, Atilius consul occisus est: ¹⁰ octingenta millia Romanorum, nec saltem tanta, quanta **250** eos terrere debuit, cæsa sui parte, fugerunt: nam tria millia eorum tunc interfecta ¹¹ historici tradunt, quod ideo ignominiosius turpiusque est, tam paucis amissis, tanta agmina diffugisse, quia se in aliis victoriis non viribus animorum prævaluisse, sed bellorum preventibus, prodiderunt. Quis enim, rogo, in exercitu Romanorum crederet numerum istum fuisse saltem, non dico fugisse? Post hæc secundum cum Gallis prælium gestum est, in quo plane quadraginta millia Gallorum trucidata sunt. Sequenti anno Manlius Torquatus et Fulvius Flaccus consules, ¹² primi trans Padum Romanas duxere legiones. Pugnatum est ibi cum Insubribus Gallis, quorum interfecta sunt viginti tria millia, ¹³ quinque millia capta sunt. Eo deinde anno, qui huic proximus fuit, dira miscram Urbem terrere prodigia. Miscram utique, quæ hinc fremitu hostium, inde nequitia dæmonum terrebatur, ¹⁴ namque in Piceno flumen sanguine effluxit, et apud Tuscos cælum ardere visum est, et Arimini nocte multa lucem claram effulsisse, ac tres lunas distantibus cæli regionibus exortas apparuisse. Tunc quoque magno terræmotu Ca-

IIAVERCAMPI NOTÆ.

10. Octingenta millia Romanorum. Vulgo contra fidem librorum manuscriptorum legunt, et octoginta millia Romanorum, non attendentes Orosium in hac historia exponenda sequi eos qui primum prælium, in quo Galli superiores fuerunt, scripserunt commissum junctis utriusque consulis copiis: ideoque cum significare vellet, universum exercitum in fugam conjectum fuisse, ait, dccc millia Romanorum fugisse: tot enim fuisse paulo ante ex Fabio retulit. Polybius vero aliter de his rebus scribit, qui cum nostro neque in his quæ sequuntur, consentit. FABR.

11. Historici tradunt. Fabr. et Scottus *historiæ*, quod est contra mss. et ead. omnes. Quod præcedit eorum, in quibusdam mss. et edd. non invenitur. Lugd. Bat. delet est, quod in fine periodi invenitur.

12. Primi trans Padum. Hujus rei mentio est in Epitoma Liviana libro vigesimo. FABR.

13. Quinque millia capta sunt. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et ed. August. sex millia capta fuisse scribunt, occisa vero millia triginta tria. In captorum numero consentit ed. August.

14. Namque in Piceno. Horum prodigiorum mentionem Eutropio Diaconus inseruit: sed loco alieno. De iisdem Plutarchus in Marcello, *φλαμινίου δὲ καὶ φορτίου τῶν ὑπᾶτων μεγάλης ἐστρατευσάντων δυνάμεσιν ἐπὶ τοῖς Ἰνσῶβρας, ὥρθη μὲν αἵματι βίων ὁ διὰ τῆς ἡκλιανίδος χώρας ποταμὸς ἐλίχθη δὲ τρεῖς σελήνας φανῆναι περὶ πόλεν Ἀρμινον, id est, Cum Flaminius et Furius coss. magnas copias adversus Insubres eduxissent, flumen quod per Picenum labitur, sanguine fluere visum est, nuntiatumque circa Ariminum tres lunas apparuisse. FABR. — Ex Plutarchi loco patet, vulgatam scripturam debere præferri præ altera quæ in primis occurrit edd., *flumine sanguis effluxit. Pro effulsisse mss. offulsisse passim vel obfulsisse.**

15. Ingens quoque ille colossus. De hoc colosso Strasbo lib. xiv, Plinius lib. xxxiv, cap. 7. FABR.

16. Eodem anno. Ita omnes amant mss. præ eodem quoque anno.

ria et Rhodus insulæ adeo concussæ sunt, ut labentibus vulgo tectis, ¹⁵ ingens quoque ille colossus **251** rueret. ¹⁶ Eodem anno Flaminius cos., contempni auspiciis quibus pugnare prohibebatur, adversum Gallos conflixit, et vicit. ¹⁷ In quo bello novem millia Callorum cæsa, decem et septem millia capta sunt. ¹⁸ Post hoc Claudius consul Gæiatorum triginta millia delevit, ubi etiam ipse ¹⁹ Virdomarum regem, in primam aciem progressus, occidit: et inter multa Insubrium, quos ad deditionem coegerat oppida, Mediolanum quoque, urbem florentissimam, cepit. ²⁰ Deinde Istri, novi hostes, excitati sunt, quos Cornelius Minutiusque consules, ²¹ multo quidem Romanorum sanguine, subegerunt. Emergit hic paululum antiquus ille Romanorum improbæ laudis etiam de paricidiis appetitus. Nam ²² Fabius Censorius Fabium Buteonem, filium suum, furti insimulatum interfecit, dignum scilicet facinus, quod pater ²³ vel paricidio plectendum duceret, quod ne leges quidem nisi ²⁴ mulcta pecuniæ ²⁵ aut ad summum exsilii, ²⁶ circa quemlibet hominum consuerunt.

252 CAPUT XIV.

De bello Punico secundo. Annibal ingentes strages in Romanos edidit, per Gallos viam aperiens.

¹ Anno ab Urbe condita dxxxiv, Annibal, Pænorum imperator, Saguntum, florentissimam Hispaniæ civitatem, amicam populi Romani, primum ² bello

^{17. In quo bello.} Cod. Perizon., in eo bello.

^{18. Post hoc Claudius cos.} Hic est M. Claudius Marcellus, qui post quinque consul fuit. De victoria ejus contra Insubres, Plutarch., Polibius, Eutropius et alii. FABR.

^{19. Virdomarum regem.} Hunc regem vulgo male, Viridomarum nominant. Propertius lib. iv:

Virdomari, genus hic Rheo jactabat ab ipso.

Apud Plutarchum in Marcello legitur, τῶν Γεσάτων ὁ βασιλεὺς Βρόματος, pro Βηρδόμαρος In Capitol. triumphis dux hostium Viridomarum nominatur. FABR.

^{20. Deinde Istri.} Eutropius, Minucio Rufo, P. Cornelio coss. Istriis bellum illatum est, quia latrocinati naves Romanorum fuerant, quæ frumenta exhibebant, ac multo Romanorum sanguine fuso, perdoniti sunt. FABR.

^{21. Multo quidem.} Ed. princeps, multo equidem.

^{22. Fabius Censorius.} N. Fabii M Buteonem, ex censorii, qui viverent, vetustissimum, dictatorem factum anno dxxxvii scribit Livius libro xxiii. Recte ergo Sigonius hunc Fabium C. Aurelio Cottæ in censura anni dxii collegam dedit, cum illius nomen in tabulis Capitolinis intercidisset. FABR.

^{23. Vel paricidio.} In tribus Lugd. Bat. et Coll. Gronov. deest vel.

^{24. Mulcta pecuniæ.} Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov., multa reddendum pecuniæ.

^{25. Aut ad summum exsilii.} Cod. Longob. cum Florent. sec., duobus Lugd. Batt. et Perizon., aut summum exsilii.

^{26. Circa quemlibet hominum.} Tres ex Lugd. Batt., circa quemlibet hominum.

CAP. XIV.—¹ Anno ab Urbe cond. dxxxiv. Hoc anno coss. fuerunt M. Livius et L. Æmilius, quibus Saguntum ab Annibale expugnatum fuisse Polybius scribit libro iii. Tu lege quæ Sigonius diligentissime in Livii lib. xxi annotavit. FABR.

² Bello impetitam. Sic omnes mss. et ed. quoque optima August. Vulgæ plerique, bello petitam.

impetitam, deinde obsidione cinctam, et fame ex-
cruciatam, omniaque fortiter contemplatione fidei,
quam Romanis ³ deoverat, digna indignaque toleran-
tem, octavo demum mense delevit. Legatos Romano-
rum ad se missos, injuriosissime etiam ⁴ a conspectu
suo abstinuit. Exinde odio Romani nominis, quod
patri Amilcari, cum esset novem annos hatus, fide-
lissime, alias infidelissimus, ante aras juraverat, P.
Cornelio Scipione, et Ti. Sempronio Longo consuli-
bus, ⁵ Pyrenæos montes transgressus, inter ferocis-
simas Gallorum gentes ferro viam aperuit, et nono
demum die a Pyrenæo ad Alpes pervenit, ubi, dum
montanos Gallos, repellere ab ascensu obnitentes,
bello superat, atque invias rupes igni ferroque re-
scindit, quatrimum commoratus, quinto demum die
cum maximo labore ⁶ ad plana pervenit. Fuisse
tunc exercitum ejus ⁷ centum millium peditum et ⁸ vi-
glinti **253** millium equitum deserviunt. Scipio con-
sul Annibali primus occurrit, ⁹ commissoque prælio
apud Ticinum, ipse graviter vulneratus per Scipio-
nem filium, admodum prætextatum, qui post Afri-
canus cognominatus est, ab ipsa morte liberatus
evasit. Cæsus est ibi pene omnis Romanus exercitus.
¹⁰ Pugnatum deinde eodem consule ad flumen Tre-
biam, iterumque Romani pari clade superati sunt.
Sempronius consul, cognito collegæ casu, a Sicilia
cum exercitu rediit, qui similiter apud eundem
fluvium congressibus, amisso exercitu, pene solus
evasit. ¹¹ In eo tamen bello etiam Annibal sauciatus
est: qui postea cum in Etruriam primo vere trans-
iret, ¹² In summo Apennino tempestate correptus, C

A biduo continuo immobiliter cum exercitu ¹³ nivibus
conclusus et onustus, obrigit: ubi magnus homi-
num numerus, jumenta complurima, ¹⁴ elephantum
pene omnes frigoris acerbitate perierunt. At vero
alter tunc Scipio, frater consulis Scipionis, in His-
pania plurima bella gessit, ¹⁵ Magonem quoque, Pœ-
norum ducem, bello vicit et cepit.

254 CAPUT XV.

*Multa miraque tum prodigia passim apparuisse, quod
Annibal astu ad internecionem pene Flamintii con-
sulis exercitum ceciderit.*

¹ Diris tunc etiam Romani prodigiis territi sunt.
Nam et solis orbis minui visus est, et apud Arpos
parmæ in cælo visæ, sol quoque pugnasse cum luna,
² apud Carpenas ³ interdum duas lunas ortas, in Sar-
dinia sanguine duo scuta sudasse, Faliscis cælum
scindi velut magno hiatus visum, apud Antium incen-
tentibus cruentas spicas in corbem decidisse. Igi-
tur ⁴ Annibal, sciens Flamintium consulem solum in
castris esse, quo celerius imparatum obruere, primo
vere progressus, arripuit propiorem, sed palustrem
viam: et tum forte Sarnus late redundans, pendulus
et dissolutos campos reliquerat: de quibus dictum
est:

....⁵ Et quæ rigat æquora Sarnus.

In quos cum exercitu progressus Annibal, nebulis
maxime, quæ de palude ⁶ exhalabantur prospectum
auferentibus, magnam partem sanctorum jumento-
rumque perdidit. Ipse autem uni elephantum, qui so-
lus superfuera, supersedens, vix difficultatem itine-
ris evasit: sed oculum, ⁷ quo **255** jam dudum æger

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Deoverat.* Sic malo cum tribus Lugd. Bat. et Coll. Gronov. quam *deoverant*, ut alii.

4. *A conspectu suo abstinuit.* Abstinent, non abstulit, est in manuscriptis. Livius lib. viii, *Quamquam Romano bello eum fortuna abstulit.* FABR.

5. *Pyrenæos montes.* Pluralem numerum hic præter Vincent. Bellov. qui hoc caput excerptis in Speculo Histor. lib. vi, cap. 42, quoque amant omnes mss. et edd. vet.; singularem editt. recentiores.

6. *Ad plana. Italiæ* quidam mss. et edd. adjungunt, ut et Vincent. Bellovac.

7. *Centum millium.* Mss. omnes (præter Lugd. Bat. quart. in quo *centum millia*) scribunt in *centum millibus equitum et viginti millibus peditum.*

8. *Viginti millium equitum. Triginta millium* vulgo male legitur. Nam in magna varietate qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt, auctore Livio, quem de his rebus consule. FABR.

9. *Commisso prælio apud Ticinum.* De hoc prælio Polybius, Livius, Appianus de rebus ab Annibale gestis, Silius libro quarto, et alii. FABR.

10. *Pugnatum deinde eodem cos.* Hinc Diacorus Eutropium interpolavit, cum ille cæterique scriptores paulo aliter de his rebus scripsissent. FABR. — Quædam edd., *Pugnatum est deinde.* Ed. August., *Pugnante deinde.* Mox bello pro prælio, quod sæpius usurpat auctor, in omnibus mss. invenitur.

11. *In eo tamen bello.* Sauciatus Annibal fuit in oppugnatione Emporii prope Placentiam, Livius libro vigesimo primo. Appianus de rebus Annibalis. FABR.

12. *In summo Apennino.* De hac re Livius libro vigesimo primo extremo. FABR.

13. *Nivibus conclusus.* Alias, *navibus.* Quod quidem si a vitio librariorum non fuerit, miror unde sit. LAUT.

14. *Elephantum pene omnes.* Editi plerique interse-
runt autem, contra mss. et Vinc. Bell.

15. *Magonem, Pœnorum ducem.* Magonem habent etiam libri manuscripti, cum tamen e Polybio et Livio certum sit, non *Magonem*, sed *Amnonem* a Cn. Cornelio, P. Scipionis fratre, captum fuisse. FABR. — Quare hoc in loco quoque reponi *Amnonem* vel *Ilannonem* jubet claris. Oudendorpius ad Frontinum p. 174.

CAP. XV. — 4. *Diris tunc prodigiis.* Hæc prodigia sunt apud Livium initio libri xxii et Plutarch. in Fabio. FABR.

2. *Apud Capenas.* Male in edd. Fabricianis et Scotti legitur *Carpenas.* Nam Capena, sive Capenæ, oppidum fuit inter Tiberim et Velos. Livius de eodem o-tento lib. xxii, cap. 1: *Prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: Capenæ datæ interdictum lunæ ortas,* etc.

3. *Interdicta.* Ed. August., ms. Lugd. Bat. et Coll. Gronov., in die. Aliquanto post., in corbe Coll. Gronov.

4. *Annibal sciens Flamintium.* C. Flaminius consul cum Cn. Servilio fuit anno Urbis dxxxvi, hujus belli ii. Castra habuit ad Aretium. Polybius et Livius. FABR.

5. *Et quæ rigat æquora.* Hemistichium Virgilianum est e lib. vii Æneid. FABR.

6. *Exhalabantur.* Meus cum Perizon. et edd. quibusdam, *exhalabant.*

7. *Quo jam diu æger erat.* Colonn., *egerat*, ex quo Fabricius *ægrotaverat.* LAUT. — Omnium mss. con-

erat, violentia frigoris, vigiliarum ac laboris, amisit. Ubi vero proximus castris Flamini consulis fuit, vastatione circumjacentium locorum Flaminium in bellum excitavit. ⁸ Hæc pugna ad Trasimenum lacum facta est: ubi exercitus Romanus, infelicissime arte circumventus Annibalis, funditus trucidatus est: ipse quoque consul occisus, ⁹ viginti quinque millia Romanorum in eo prælio cæsa, sex millia capta referuntur. De exercitu vero Annibalis duo millia ceciderunt. Famosum hoc ad Trasimenum lacum certamen fuit tanta clade Romana, maxime cum ita intentus pugnantium ardor exstiterit, ¹⁰ ut gravissimum terræmotum, qui tunc forte tam vehemens factus est, ut urbes diruisset, montes transtulisset, discidisse rupes, et flumina retrorsum coegisse referatur, pugnantibus omnino non senserint. Factam ad Trasimenum ruinam, sequitur pugna Cannensis, quamvis ¹¹ Fabii Maximi dictatoris tempus medium fuerit, qui impetum Annibalis cunctando tardavit.

256 CAPUT XVI.

De miseranda Romanorum clude ad Cannas: de consilio relinquendi Italiam, quomodo Romani respirarint, exercitumque repararint. Item de variis præliis.

¹ Anno ab Urbe condita DCL, L. Æmilius Paulus et C. Terentius Varro consules, contra Annibalem missi, impatientia Varronis consulis infelicissime apud Cannas, Apuliæ vicum, pene omnes Romanæ spei vires perdidit. Nam in ea pugna ² quadraginta quatuor millia Romanorum interfecta sunt, quamquam et de exercitu Annibalis magna pars ³ cæsa est: nullo tamen Punico bello Romani adeo

A ad extrema internecionis adducti sunt. Perit enim ⁴ in eo consul Æmilius Paulus, consulares aut prætorii viri viginti interfecti sunt, senatores vel capti vel occisi sunt triginta, nobiles viri trecenti, pedestrium militum quadraginta millia, equitum tria millia quingenti. Varro consul cum quinquaginta equitibus Venusiam fugit. Nec dubium est, ultimum illum diem Romani status futurum fuisse, si Annibal mox post victoriam ad pervadendam Urbem contendisset. Annibal in testimonium victoriæ suæ, ⁵ tres modios annulorum aureorum Carthaginem misit, quos ⁶ ex manibus interfectorum equitum Romanorum senatorumque detraxerat. Usque adeo autem ultima desperatio Reipublicæ apud residuos Romanos fuit ⁷ ut senatores de relinquenda Italia, sedibusque querendis ⁸ consilium **257** ineundum putarint. Quod auctore Cæcilio Metello confirmatum fuisset, nisi Cornelius Scipio tribunus tunc militum, ⁹ idem qui postea Africanus, districto gladio deterruisset, ac potius propriae defensione in sua verba jurare coegisset. Romani ad spem vitæ, quasi ab inferis respirare ausi, ¹⁰ dictatorem Decimum Junium creant: qui, delectu habito ab annis decem et septem, immaturæ inordinatæque militiæ quatuor legiones undecunque contraxit. Tunc etiam servos spectati roboris ac voluntatis, ¹¹ vel oblatos, vel, si ita opus fuit, publico pretio emptos sub titulo libertatis, sacramento militiæ adegit. Arma, quæ deerant, templis detraxerunt, egentis ærario privatæ opes refusæ sunt. Ita equester ordo, ita plebs trepida oblita studiorum ¹² in commune consuluit. Junius quoque dictator ¹³ antiquum Romanæ miseriam factum recolens, pro sup-

HAVERCAMPI NOTÆ.

stans est lectio, quo jam dudum æger erat, ut et Vincentii Bellov. qui insuper tamen addit, legens, tamen oculum, etc. Frustra igitur editi ægrotaverat.

⁸ Hæc pugna ad Trasimenum lacum. Apud Plutarch in Fabio mendose est, περί τὴν καλουμένην Θρασυμνίαν λίμνην. Polybius, τὴν Τεαμένην λίμνην vocat. Tu lege Silium libro i. et Valerium libro i. FABR.

⁹ Viginti quinque millia Rom. In pugna ad Trasimenum Romanorum millia xxv cæsa, et cæteros diffugisse scribit Eutropius: Polybius et Livius, xv millia cæsa, et sex in Maharbalis potestatem venisse referunt: Appianus tradit, xx millia cum Flaminio cecidisse, x millia a Maharbale capta. De Annibalis copiis cæsis scriptores quoque dissentiunt. FABR. — In Lugd. Bat. quart., viginti millia. In ed. prima, viginti tria millia occisa referuntur. Pro in eo prælio, Vincent. Bellov. legit, in ipso prælio.

¹⁰ Ut gravissimum terræmotum. De hoc Livius libro xxii et Plutarchus in Fabio. FABR.

¹¹ Fabii Maximi. De hoc Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.

Cic. de Offic. et in Catone. FABR.

CAP. XVI. — ¹ Anno ab Urbe condita DCL. Ita numerat Eutropius, quem in Cannensi clade exponenda Orosius sequitur. Aliis hic annus est DCCXXVII, ut Pighio in Annal. Rom. FABR.

² Quadraginta quatuor millia. Livius, Quadraginta millia peditum, duo millia septingenti equites cæsi dicuntur. Appianus et Plutarchus scribunt in hac pugna cæsa fuisse quinquaginta millia. FABR.

³ In eo. Mss. Lugd. Batt. tres addunt bello, ut et Coll. Gronov.

⁴ Tres modios annulorum. Trimodia annulorum ab Annibale Carthaginem missa tradit Plin. lib. xxxiii, cap. 50. Tu vide Livium lib. xxiii. Annibal apud Lucianum jactat se uno die tot Romanos interfecisse: ὡστε τοὺς δακτυλοῦς αὐτῶν μεδύμοις ἀπομνήσσαι. FABR.

⁵ Ex manibus. Cod. Mens, de manibus.

⁶ Ut Senatores de relinquenda Italia. Hoc consilium de relinquenda Italia non Romæ senatores, sed reliquiæ Cannensis cladis, quæ Canusium perferunt, inierunt, auctore Livio lib. xxii. FABR.

⁷ Idem qui postea Africanus. Ita mss. et edd. vet. Sed in edd. recentt. illud qui desideratur.

⁸ Dictatorem Decimum Junium. Hunc dictatorem Livius et Plut. in Fabio M. Junium vocant, eumque viri docti esse putant, qui consul anno DCCXIII in Fastis Capitolinis sic describitur, M. JUNIUS. D. F. D. N. PERA. FABR.

⁹ Vel oblatos, vel publico pretio emp. Indicat Orosius non idem de servitiis armatis auctores tradidisse. Livius ait dictatorem octo millia ex servitiis publice empti armasse. Appian. de reb. Annibalis, auctor est, senatum octo millia servorum, dominis ultro donantibus, manumisisse. FABR. — Mox ad sacramentum militiæ, Vincent. Bellov.

¹⁰ In commune consuluit. Quamvis hæc mss. et edd. vet. sit lectio, in Fabricianis tamen invenias in communi consuluit quod ne in postrema quidem Scotti emendatum fuit.

¹¹ Antiquum Romanæ miseriam factum recolens. Sic omnes habent mss. nisi quod in Longob. simplex colens invenitur. Editi quidem, ut Hittorp. et Bolsuing., recolens statum. Sed edd. antiq. auant quoque

plemento exercitus, edicto, velut asylo patefacto, A homines quicumque sceleribus ac debitis obnoxii essent, impunitate promissa, militiæ mancipavit, quorum numerus ¹² ad sex millia virorum fuit. Campania vero, vel potius omnis Italia, ad Annibalem, desperata penitus Romani status reparatione, defecit. Post hoc Lucius Postumius prætor adversum ¹³ Gallos pugnare missus, cum exercitu cæsus est. Deinde Sempronio Graccho, Q. Fabio Maximo consulibus, Claudius ²⁵⁸ Marcellus ex prætoris proconsule designatus, ¹⁴ Annibalis exercitum prælio fudit, primusque post tantæ Reipublicæ ruinas spem fecit, Annibalem posse superari. Scipiones autem in Hispania Asdrubalem, Pœnorum imperatorem, ad Italiam exercitum comparantem, ¹⁵ gravissimo bello oppresserunt. ¹⁶ Nam triginta quinque millia militum de exercitu ejus ¹⁷ vel cæde vel captione minuerunt. Celtiberos milites, ¹⁸ quam primam externam manum Romani in castris habere cœperunt, pretio sollicitatos, ab hostium societate in castra sua duxerunt. ¹⁹ Sempronius Gracchus proconsule, ²⁰ ab hospite suo Lucano quodam in insidias inductus, occisus est. ²¹ Centenius Penula, centurio, decerni sibi ultro bellum adversum Annibalem petiit: a quo cum octo millibus militum, quos ²² in aciem eduxerat, cæsus est. Post hunc Cn. Fulvius, prætor, ab Annibale victus, amisso exercitu, vix evasit. Pudet recordationis. Quid enim dicam improbitatem magis, an miseriam Romanorum? immo verius vel improbam

miseriam vel miseram improbitatem. ²³ Quis credat eo tempore, quo ærarium populi Romani egenam stipem privata collatione posebat, ²⁴ miles in castris non nisi aut puer aut servus, aut sceleratus, aut debitor et ne sic quidem ²⁵ numero idoneus erat, senatus in curia omnis pene novitiis videbatur: postremo cum ita imminutis ²⁵⁹ fractisque omnibus ²⁶ desperaretur, ut consilium de relinquenda Italia subiretur, ²⁷ eo tempore, cum unum domesticum bellum, ut diximus, ²⁸ ferri nullo modo posset, ²⁹ tria insuper transmarina bella fuisse suscepta? unum in Macedonia ³⁰ contra Philippum potentissimum Macedoniæ regem, alterum in Hispania contra Asdrubalem Annibalis fratrem, tertium in Sardinia contra Sardos et alterum Asdrubalem, Carthaginiensium ducem: extra hoc quartum Annibalis, quo in Italia premebantur: et tamen fortis in alterutrum desperatio in meliora profecit, nam in his omnibus desperando pugnarent, pugnando vicerunt. Ex quo evidenter ostenditur, non tempora tunc fuisse tranquilliora otii, sed homines miseris fortiores.

CAPUT XVII.

Claudius Marcellus Syracusas capit. Annibal ad Anienem Romanos terret, nec obruendi copia datur.

¹ Anno ab Urbe condita DCLIII, Claudius Marcellus Syracusas, opulentissimam urbem Siciliæ, secunda oppugnatione ² vix cepit, quam, cum jam pridem obsedisset, Archimedis Syracusani civis, admirabili ingenio præditi, machinis repulsus, expugnare non

HAVERCAMPI NOTÆ.

factum recolens. Aliquanto post edd. quædam permissa, male pro promissa.

^{12.} *Ad sex millia virorum fuit.* Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. virorum delent. Ed. August., septem millia virorum numerat. Mox in illis Romani status, auget Meus omnis Romani status.

^{13.} *Gallos missus.* Sic Latine erat in mss. tamen impressi addiderant, *pugnare*, nescio cur. LAUT. — Immo et *missus* et *pugnare* in mss. exstat. Decem enim, quos ego consului, unanimes consensu exhibent, *pugnare missus*, id est, ad pugnandum. Neque video cur Græcismum hunc mutaverint editores in *jussus*, quod apud omnes invenias, præterquam in edd. prima et Augustana.

^{14.} *Annibalis exercitum prælio fudit.* Hoc prælium a Marcello ad Nolam commissum fuit. Livius libr. XIII, Plutarchus in Marcello. FABR.

^{15.} *Gravissimo bello oppresserunt.* Post bello interserit Perizon. *superatum.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. primam syllabam in *oppresserunt* delent.

^{16.} *Nam triginta quinque millia.* Hunc numerum expressit Eutropius. Livius tantum magnam vim hominum occisam scribit. De Celtiberis Livius in fine libri XLIV. FABR.

^{17.} *Vel cæde vel captione minuerunt.* Cod. sive edit. August. hæc est lectio, *vel cædem vel captionem invenerunt.*

^{18.} *Quam primam.* Lugd. Batt. tres, *quam plurimam*, ut et Ultr. male. Edd. vett., *cum primum*, excepta nobili illa Augustana.

^{19.} *Sempronius Gracchus proconsule.* Semel monuisse satis sit, Latinos, et Orosium passim nominandi casu, *proconsule* dixisse: idque mss. omnes tueri: et ita imprimendum censeo. LAUT. — Semel monuisse sufficiat, confirmari id nostris quoque mss.

^{20.} *Ab hospite suo Lucano.* Flavius Lucanum hunc

C nominat Appianus et Livius libro XXV, ubi historiam de Centenio, et Fulvio etiam invenies. FABR.

^{21.} *Centenius Penula.* Centurionis hujus veterani casum et cladem describit Livius lib. XXV, cap. 19.

^{22.} *In aciem eduxerat.* Sic meliores scripti et editi. Alii, *in aciem duxerat*; alii, *in acie duxerat*.

^{23.} *Quis credat.* Ed. August., *Quis enim credat*.

^{24.} *Miles in castris.* Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov., *Miles in castris non esset, nisi aut puer*, etc.

^{25.} *Numero idoneus erat.* Religio mihi fuit a codd. mss. discedere, qui omnes sic exhibent, non, ut editi, *numerus idoneus erat*.

^{26.} *Desperaretur.* Meus, *desperabant*, sed tres ex Lugd. Batt. cum Collat. Gronov., cod. Perizon. et edit. Aug. malunt *desperabatur*.

^{27.} *Eo tempore.* Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov. repetunt hic, *quis credat*.

^{28.} *Ferri nullo modo posset.* Mss. et meliorum ex editis ea lectio est. Alii, *ferri vix ullo modo posset*.

^{29.} *Tria insuper.* etc. Edd. quædam ex vetustioribus, *tria insuper transmarina bella quis credat fuisse suscepta?* In ed. Augustana vero legitur, *tria insuper transmarina bella suscepta sunt*.

^{30.} *Contra Philippum.* De re gesta cum Philippo, Macedoniæ rege, Livius libro XXIII et XXIV, Eutropius libro tertio. De re in Sardinia contra Pœnos Sardosque a T. Manlio gesta, Livius lib. XXIII et Silius XII. FABR.

CAP. XVII. — ^{1.} *Anno ab Urbe condita DCLIII. M. Marcellus consul III anno Urbis DXXXIX Siciliam missus Syracusas obsedit, tertioque anno post expugnavit.* Polybius libro VIII, Livius XXIV, Plutarchus in Marcello, Cicero in Verrem. FABR.

^{2.} *Vix cepit.* Recte sic mss., cod. August. et edd. Fabricianæ. Vulgati alii, *vi cepit*.

potuit. ³ Decimo **260** anno postquam Annibal in A Italiam venerat, ⁴ Cn. Fulvio, P. Sulpitio consulibus, Annibal de Campania movit exercitum : et cum ingenti clade omnium ⁵ per Sidicinum Suessanumque agrum via Latina profectus, ad Anienem fluvium ⁶ tribus millibus ab Urbe consedit, incredibili totius Civitatis metu, cum senatu populoque diversis curis trepido, matronæ quoque amentes pavore per propugnacula currerent, et convehere ⁷ in muros saxa, primæque pro muris pugnare gestirent. Ipse autem cum expeditis equitibus ⁸ usque ad portam Collinam infestus accessit, deinde omnes copias in aciem direxit. ⁹ Sed et consules, Fulviusque proconsule non detrectavere pugnam. At ubi ¹⁰ expositæ utrimque acies constiterunt, in conspectu Romæ, præmium ¹¹ victoris futuræ, **261** tantus se B ut subito imber et nubibus grandine mixtus effudit, ut turbata agmina, vix armis relentis, in sua se castra colligerent. Deinde cum serenitate reddita in campum copiarum atque in aciem redissent, rursus violentior fusa tempestas, majore metu mortalium audaciam coercuit, territosque exercitus refugere in tentoria coegit. Tunc conversus in religionem Annibal, dixisse fertur, potiundæ sibi Romæ modo volunta-

tem non dari, modo potestatem. Respondeant nunc mihi obtretratores veri Dei hoc loco, ¹² Annibali a capessenda subruendaque Roma utrum Romana obstitit fortitudo, an divina miseratio, aut forsitan conservati isti dedignantur fateri, quod Annibal et victor extimuit, et cedens probavit? At si istam divinam tutelam ¹³ per pluviam de cælo venisse manifestum est, ipsam autem pluviam opportunis et necessariis temporibus non nisi per Christum, qui est verus Deus, ministrari, etiam ¹⁴ ab hujusmodi satis certo sciri, nec negari posse existimo, maxime nunc, quando ad documentum potentiarum ejus cum siccitate turbante, pluviam poscere assidue contingit, et alternis vicibus nunc gentiles, nunc Christiani rogant : nec umquam etiam ipsis testibus factum est, B ut optati imbres superveniant nisi in die, ¹⁵ quo rogari Christum et Christianis rogare permittitur : procul dubio constat, urbem Romam per hunc eundem verum Deum, qui est Christus Jesus, ordinantem secundum placitum ineffabilis Judicii sui, et tunc ad futuræ fidei credulitatem servatam fuisse, et nunc ¹⁶ pro parte sui incredula castigatam. At **262** vero in Hispania ambo Scipiones a ¹⁷ fratre Asdrubale interfecti sunt. In Campania Capua capta est a

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Decimo anno post.* Eutropius quoque decimum hujus belli annum numerat, qui aliis est octavus. FABR.

4. *Cn. Fulvio, P. Sulpitio.* Male Publii prænomen in Fabr. et Scotti edd. omittitur, licet in quibusdam mss. desideretur. Copulam et, quoniam meliores libri non agnoscunt, omisimus, sicut et delevit Fabricius. C

5. *Per Sidicinum Suessanumque.* *Suessanum* non *Sinuessanum*, est in manuscript. Orosii Eutropiique libris. Livius libro xxvi, *per Suessulam Alifanumque et Casinatam agrum via Latina ducit*, ubi Sigonius, *per Suessulanum*, legit. Silius libr. xii hoc agro præterito, de cæteris ita canit :

Tum Sidicina legunt pernicibus arva maniplis,
Treiclamque Calen, vestras a nomine nati,
Orithyia domos; hinc Alifanus laccho
Haud inaratus ager, nymphisque habitata Casini
Rura evastantur, etc. FABR.

6. *Tribus millibus ab Urbe.* Sic Livius : *Inter hæc Annibal ad Anienem fluvium tria millia passuum ab Urbe castra admovit.* Florus libr. ii, cap. 6, *Annibalem castra posuisse a tertio lapide*, ait. Plinius libr. xv, cap. 18, *Castra Punica ad tertium lapidem vallata.* Eutropius vero, *Annibal usque ad quartum miliarium Urbis accessit*, quocum consentit Appianus, qui in libro de rebus Annibalis scribit ipsum xxxii ab Urbe stadia ad Anienem fluvium castra posuisse. At Polyb. libr. ix : *Ἐλαβὴ διαβάς τὸν Ἀγγίωνα ποταμὸν καὶ συνεγγίσας ὥστε μὴ πλείον τετραράκοντα σταδίων ἀποσχὼν τῆς Ῥώμης ποιήσασθαι τὴν παρεμβολήν.* *Annibal inscius Romanis Anienem fluvium transgressus, tam prope accessit, ut castra stadiis xl. sive millibus passuum v non amplius ab Urbe fecerit.* FABR. — Vinc. Bellov., *tribus miliaribus.*

7. *In muros.* Coll. Longob. cum tribus Lugd. Batt. e Coll. Gronov., *in muris.*

8. *Usque ad portam Collinam.* Cicero Philip. i, *Annibal, credo, erat ad portas.* Sed de his omnibus Livius copiose. FABR.

9. *Sed et consules, Fulviusque proconsule.* Ita hic locus recte in omnibus manuscriptis legitur, ut mirari satis non possim negligentiam eorum, qui se-

curi de historia tam multa contra libros vetustos corruerunt. Consules erant Cn. Fulvius Centumalus et P. Sulpitius Galba. At Q. Fulvius Flaccus, qui superiore anno consul fuerat, et jam proconsule Capuam cum Appio obsidebat, inde accius, inter Esquilinam Collinamque portam castra habebat. Livius et alii omnes. Livii verba libr. xxvi, cap. 14, sunt : *Nec Flaccus consulesque certamen detrectavere.* FABR. — Edd. vet. excepta, August., lædo mendo non carent, dum exhibent, *sed et consules Fulvius et Publius non detrectavere pugnam.*

10. *Expositæ utrimque acies.* Meus codex cum Florent. tertio mavult *exposita utrimque acie.* Sed Latine magis Florent. secund., *At ubi expeditæ utrimque acies constiterunt.*

11. *Victoris.* Vinc. Bellovac., edd. et mss. quidam, *victoriæ.*

12. *Annibali.* In codice meo, ut et Ultr. legitur, *Annibalem*; quod a me monitum non fuisset, nisi et in cod. Longob. et in reliquis duobus vetustissimis Florent. sic quoque scriberetur. Hinc suspicor lectum in mss. olim pro *obstitit*, quod sequitur, et pro quo *restitit* quædam habent edd. fuisse *abstulit*. Dei videlicet miseratio abstulit et amovit tempestate subita a muris Romæ Annibalem, quem arceere manus humana a capienda eadem non poterant.

13. *Per pluviam.* Quæ sæpe Romanis in dubiis rebus magnum præstitit emolumentum. Orosius autem in hisce idem tractat argumentum et eodem modo, ut Tertulianus in Apologetico cap. v.

14. *Ab hujusmodi.* Quia non satis apte coherere verba videntur, edd. prima et Paris. et Venetæ interserunt *hominibus*, contra omnes mss. Forte scripsit Auctor *ab hujusmodi servatis*, pro quo verbo compendiose pro more scripto, deinde successisse videtur *satis*. Respondet certe emendatio nostra illis, quæ supra dixi, *conservati isti dedignantur fateri.*

15. *Quo rogari Christum.* Lugd. Bat. sec. cum Perizon., *quo rogare Christum et Christianis rogari permittitur.* Pro *permittitur* Meus vult *permittunt.*

16. *Pro parte sui.* Ed. August., *pro tarditate sui.*

17. *A fratre Asdrubale.* Ita legebatur, non, *Asdrubalis.* Asdrubal Barchinus, Annibalis frater, P. Scipionem cum exercitu delevit, ac undetrigesimo die

Q. Fulvio proconsole : " principes Campanorum veneno mortem sibi consciverunt. Senatum omnem Capuæ, etiam prohibente senatu Romano, Fulvius " supplicis necavit. Interfectis in Hispania Scipionibus, cum, omnibus incusso pavore cunctantibus, " Scipio se, admodum adolescens, ultro obtulisset, et pudenda penuria esset ærarii, Claudio Marcello et Valerio Lævino auctoribus, qui tunc consules erant, aurum argentumque signatum ad quæstores palam omnes senatores in publicum contulerunt, ita ut nihil præter annulos singulos, bullasque sibi ac filiis, et deinde " per filias uxoresque suas singulas tantum auri uncias, et argenti non amplius quam singulas libras relinquerent.

CAPUT XVIII.

De variis cladibus inter Romanos et Pænos utrimque acceptis, modo huc modo illuc victoria inclinante.

" Scipio annos natus viginti et quatuor, imperium in Hispaniam pro consulare sortitus, ultionem præcipue patris et patrui animo intendens, Pyrenæum transgressus primo impetu Carthaginem novam ce-

HAVERCAMPI NOTÆ.

post conjunctis copiis cum Magone et altero Asdrubale Gisconis F. Cn. Scipionem oppressit. Livius libr. xxv, Appianus de rebus Hispanicis, Silius libr. xiii, Valerius libro iii, cap. 7, Eutropius libr. iii. Cicero pro Balbo : Cum duo fulmina nostri imperii subito in Hispania, Cn. et P. Scipiones extincti, occidissent. FABR.

18. *Principes Campanorum.* Septem et viginti ferme senatores fuisse Livius ait libr. xxvi in quo historia de Capua explicatur. Stetisse Capuam antequam a Romanis caperetur, annis circiter cclx M. Cæso auctor est. Sed hoc tempore capta in formam præfecturæ fuit redacta, Velleius libr. ii. Lege Ciceronem contra Rullum. FABR. — Interseuerunt editi plures contra mss.

19. *Supplicis.* Ed. August. et Vincent. Bellov. cum. mss. consentit, qui omnes habent *supplicis*. Editi male, *supplicio*.

20. *Scipio se, admodum adolescens.* Natus erat Scipio annos fere quatuor et viginti. Livius libr. xxvi, Appianus de rebus Hispanicis, Valerius libr. iii, cap. 9. Est autem hic P. Cornelius Scipio, qui postea Africanus fuit appellatus. FABR.

21. *Et deinde per filias, etc.* Optima ed. August. iterum cum mss. facit. Nam edd. reliquæ veteres legunt et deinde *filiabus uxorisque singulas*.

CAP. XVIII. — 1. *Scipio annos natus 24.* De hac ætate Scipionis jam diximus. At in Epitoma Polybii libr. x sic legimus : "Ετος γὰρ ἑβδόμον ἔχων πρὸς τοὺς εἰκοσι πρῶτον μὲν ἐπὶ πράξει αὐτὸν εἶδωκε τελείως παρὰ τοῖς πολλοῖς ἀπλησιμίνας, id est : Annos natus 27 eas res aggressus est, quas vulgo omnes prorsus desperabant. Ac deinde multis verbis exponit, quomodo Carthago nova ab eo fuerit capta, quod Livius eum secutus facit sub finem libr. xxvi. Idem est apud Appianum de rebus Hispanicis, et Silium libr. xv. FABR. — Quin et totidem annos ætatis Scipioni tribuunt mss. Lugd. Batt. tert. et quart. cum Coll. Gronov. Reliqui vulgatam retinent lectionem. In ed. August. et mss. iisdem Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *Scipio Africanus* legitur. Sed hoc nomen illi nondum tum competeat. Mox in Hispania Lugd. Batt. quatuor cum Coll. dicta et edd. quibusdam ; contra Hispaniam Florentini omnes et reliqui.

2. *Stipendia maxima.* Coll. eadem cum tribus mss. Lugd. Batt. et edd. Aug., *stipendia magna*.

3. *Pænorum.* Perizon. Cod., *Afrorum*.

4. *Lævinius cos. ex Maced.* Quæ Orosius hic de

A pit : ubi " stipendia maxima, præsidia valida, copie auri argenti que magnæ Pænorum habebantur, ibi etiam Magonem fratrem Annibalis captum, cum cæteris Romam misit. " Lævinius consul ex Macedonia rediens, Agrigentum, urbem Siciliæ, expugnavit : ibique Annonem, Afrorum ducem, cepit, "quadraginta civitates in deditionem accepit, viginti et sex exiguavit. Annibal in Italia "Cn. Fulvium proconsulem, undecim præterea 264 tribunos, decem et septem millia militum interfecit. " Marcellus consul cum Annibale triduum continuum dimicavit. Primo die pari pugna discessum est, sequenti victus consul, tertio victor octo millia hostium interfecit, ipsumque Annibalem cum reliquis fugere in castra compulit. " Fabius Maximus consul Tarentum, quæ a Romanis desciverat, iterum expugnavit et cepit : ibique ingentes copias Annibalis cum ipso duce ejus Carthalone delevit, triginta milia hominum captivorum vendidit, pretia in fiscum retulit. " Sequenti anno in Italia Claudius Marcellus consul ab Annibale cum exercitu occisus est. " Scipio in Hispania Pænorum ducem Asdruba-

rebus a M. Valerio Lævino consule in Sicilia gentis scribit, ea ab Eutropio sumpsit. Livius Agrigentum non expugnatum, sed proditione captum scribit. Idem Annonem non a Lævino captum, sed per aversam portum fuga elapsum in Africam trajecisse ait. FABR.

5. *Quadraginta civitates.* Lugd. Batt. tert. cum Coll. Gronov. *quadraginta sex* numerat, quæto numerum et Eutropii quidam codd. præ se ferunt. Sed mox *viginti septem* expugnatas fuisse scribunt idem.

6. *Cn. Fulvium procons.* Fulvius ab Annibale ad Herdoneam cæsus fuit, Livius initio libr. xxvii et Appian. de rebus Annibalis. Undecim tribunos militum cum Fulvio cecidisse etiam Plutarchus in Marcello tradit, cum in Livio sint 12. Verum Sgonius id recto : nos hic, xvii *millia militum* interfecta, non sex, ut vulgo legitur, scripsimus, primum, quia ita est in omnibus scriptis libris, deinde quia non est simile veri, Orosium, qui id sibi studio habuit, ut calamitates augeat, hic numerum ab aliis tralatum minuere voluisse. Livius ait alibi, milia xiii, alibi haud plusquam vii cæsa inveniri. Appianus et Eutropius viii millia cecidisse referant, Plutarchus, τῆς στρατιᾶς τὸ πλείστον. FABR.

7. *Marcellus consul.* Hæc Livius libro vigesimo septimo, et Plutarchus in Marcello. FABR.

8. *Fabius Maximus consul.* Q. Fabius Maximus consul v Tarentum per proditionem recepit, ut scribit Livius libro xxvii, Plutarchus in Fabio, Appianus de rebus Annibalis, quos auctores etiam de Marcelli cæde lege. FABR.

9. *Sequenti anno, etc.* Nimis otiose et oscitanter hæc ab Orosio referuntur, si quidem ab eo profecta sunt. Nam post aliquot lineas sequitur, *Annibal utrumque consulem, Marcellum et Crispinum, insidiis circumventos, interfecit.* Itaque supervacaneum erat, idem de Marcello hoc in loco dicere. Præterea falsum est, Marcellum cum exercitu ab Annibale occisum fuisse. Uterque consul speculatum iverat, ex insidiis equites Numidæ consules adorti, Marcellum interfecerunt, Crispinum graviter vulnerarunt. Et si quidem tum se atque exercitum ab Annibale servavit, sed aliquanto post ex vulneribus obiit. Ut culpa liberetur Orosius in re nimis manifesta, et apud Livium aliosque lusus descripta, verba auctoris ita refingi possunt, sensu apto, mutatione exigua : *Sequenti anno in Italia Claudius Marcellus consul Annibali cum exercitu oppositus est. Scipio in Hispania, etc.*

10. *Scipio in Hispania.* De hac re exstat fragmen-

lem vicit, et castris exiit. Præterea octoginta civitates, aut deditione, aut bello in potestatem redegit. Afris sub corona venditis, sine pretio dimisit Hispanos. Annibal utrumque consulem Marcellum et Crispinum, insidiis circumventos, interfecit. ¹¹ Claudio Nerone et M. Livio Salinatore consulibus, cum Asdrubal Annibalis frater ab Hispaniis per Gallias ad Italiam veniret, jussusque a Carthaginiensibus, ut fratri cum copiis jungeretur, magna secum auxilia Hispanorum Gallorumque ¹² deduceret, cum maturato adventu descendisse jam ex Alpibus ¹³ consiliis proditus fuisset, ab exercitu Romano, ignorante Annibale, præventus, **265** cum omni exercitu suo interfecit. Diu quidem incertus belli eventus fuit, elephantis maxime Romanam infestantibus aciem, qui a militibus Romanis ¹⁴ occisi sunt, ¹⁵ quos a volitando velites vocant: quod genus militiæ paulo ante reperi- tum fuerat, ut lecti agilitate juvenes, cum armis suis post terga equitum sederent: et mox cum ad hostem ventum esset, equis desilirent, et continuo pedites ipsi ex alia parte equitibus, per quos adve- ti fuerant dinicantibus, hostem perturbarent. Ab his ergo velitibus elephanti retroacti, cum regi jam a suis non possent, fabrili scalpro inter aures ada-

cto, necabantur. Id genus occidendæ, cum opus esset, belluæ, ¹⁶ idem dux Asdrubal primus inve- nerat. Fuit hoc prælio Pœnis ¹⁷ Metaurus flumen, ubi Asdrubal est victus, quasi Trasimenus lacus: ¹⁸ et Sena Piceni civitas, ut vicus ille Cannensis: ¹⁹ nam quinquaginta et octo millia de exercitu Asdrubalis ibi occisa sunt, capta sunt quinque millia quadringenti. ²⁰ Quatuor millia civium Romanorum inter eos reperta atque revocata sunt, quod victori- bus consulibus solatio fuit. Nam **266** et ab exercitu eorum octo millia ceciderunt. Annibali caput fratris sui Asdrubalis, ante castra projectum est. Quo viso et simul clade Pœnorum cognita, ²¹ anno decimo tertio quam in Italiam venerat, refugit in Bruttios. Post hæc anno continuo inter Annibalem et Roma- nos quies a tumultu bellorum intercessisse visa est, quia inquietudo morborum in castris erat, et gravis- sima pestilentia ²² uterque exercitus angebatur. ²³ Interea Scipio, universa Hispania a Pyrenæo us- que ad Oceanum in provinciam redacta, Romam venit: ²⁴ consul cum Licinio Crasso creatus in Afri- cam transit, Annonem Amilcaris filium, ducem Pœnorum, interfecit, exercitum ejus partim cæde, partim captivitate disperdidit: nam ²⁵ undecim mil-

HAVERCAMPI NOTÆ.

tum Polybii ex libro octavo unde Livius sumpsit. consule quoque Appianum in Hispanicis. FABR.

11. *Claudio Nerone, et M. Livio.* Consules hi fue- runt anno Urbis conditæ DLXVI. Annibalisque fra- trem A-drubalem cum magnis copiis oppresserunt, quod scribit Polybius libro undecimo, Livius xxvii, Appianus de rebus Annibalis, Silius libro xv, Sucto- nius in Tiberio, Florus, Eutropius et alii. FABR.

12. *Deduceret. Meus, duceret.*

13. *Consulibus.* Meus cum Coll. Gronov., *consu- libus proditus esset*, quasi paulo ante descendisset pro descendisse legendum esset.

14. *Occisi sunt.* Desiderantur hæc non modo in meo coll. ut et Ultr. atque Perizon., sed etiam in coll. Longob. et duobus reliquis Florentiis. Qui quinque mss. cum longe reliquis præsent, suspici- onem aliquam movere possint. Præsertim, cum aliquanto post non a velitibus occisos elephantos, sed retroactos, atque a Pœnis et Asdrubale ipso in- terfectos narret. Sensus tamen postulat aliquid sim- ile. Forte scripsit Orosius *cæsi sunt*, quod etiam vulnerare significat, et sic hoc loco innuere potest bestias vulneribus, et vexatione retroactas fuisse. Quamvis a Romanis quoque in ipsa pugna aliquot elephantos sui se occisos innuat Livius lib. xxvii, cap. 51: *Elephantis plures ab ipsis rectoribus quam ab hoste interfecti.*

15. *Quos a volitando Velites.* Festus, *Velites dicuntur cæpediis milites, quasi volites, id est, volantes.* FABR.

16. *Idem dux Asdrubal.* Coll. Gronov. non habet idem. Sed ed. Aug. legit *isdem* pro *isdem*, et in Lugd. Bat. tert. legitur *penes* pro *Pœnis dux Asdrubal.*

17. *Metaurus.* Florentini tres, Meus et Perizon., *Metaurum*, forte quia in aliquo priore apographo *penes* pro *Pœnis* fuerit scriptum, unde in tertio Florentino et ed. Aug. exstat *penes Metaurum* et inde in Coll. Gronov., *fuit hoc prælium penes Metaurus flu- men.*

18. *Et Sena Piceni.* Vulgo *Cæsena* corrupto legi- tur. Apud Senam pugnatum Livius, Appianus, Eu-

tropius, Auctor de Viris Illustribus, et Silius scri- bunt. Hinc Cicero in Bruto hoc prælium *Senense* vocat, in quo Salinator ludos Juventatis vovit. FABR.

19. *Nam LVIII millia.* Hic numerus est in nostris manuscriptis, eundem Eutropio Diaconus ex Orosio inseruit. Sed in Livii libris est, LVI millia hostium occisa, capta quinque millia et cccc. Polybius longe minorem numerum edit; nam Carthaginiensium et Gallorum circiter x millia, Romanorum ad duo mil- lia cæsa scribit. FABR.

20. *Quatuor millia.* Mss. Florenti. tres, Meus, Perizon., Coll. Gronov., Lugd. Bat. tert. et edd. vet. omnes, post hæc verba addunt *autem.*

21. *Anno xiii quam in Italiam venerat.* Sic in addi- tionibus quoque Diaconi in Eutropium legitur. FABR.

22. *Uterque exercitus angebatur.* Sic malo ex Colo- niensi, quam *agebatur*. LAUR. — Mss. Meus, Perizon. Lugd. Bat. tert. et duo Florenti. cum edd. vetustis, *utriusque exercitus angebantur*, cod. Florent. pr. sive Longob., *utriusque exercitus angebantur*. Quamcum- que elegeris lectionem, patet verbum *angi* debere retineri, et quidem meliore jure quam *agi*, quod præferunt codd. et edd. qui *agebatur* malunt. Quo- modo hæc verba differant, vide cl. Arentzenii Notam ad Aur. Victorem p. 347.

23. *Interea Scipio.* De his rebus Livius lib. xxviii et Appianus in Hispanicis. Exstat quoque fragmen- tum Polybii ex libr. xi quod cum Livianis collatum magnam utilitatem studiosis offert. FABR.

24. *Consul cum Licinio.* P. Cornelius Scipio et P. Licinius Crassus Dives coss. fuerunt anno ab Ur- be condita DLXIII; quo anno Scipio Siciliam provin- ciam obtinuit, et sequenti in Africam trajecit, Livius libro vigesimo nono. Appianus in Libyco, Eutropius libro III; quorum scriptis inter se collatis, cogno- sces, quod Livius quoque fatetur, non in omnibus auctores convenire. FABR.

25. *Undecim millia.* Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. et ed. Aug., *xl millia*. Idem numerus in- venit in excerptis Vincentii Bellou. lib. vi, cap. 51, Speculi Hist.

lia Pœnorum eo prælio occidit. Sempronius consul cum Annibale congressus et victus, ²⁶ Romam refugit. Scipio in Africa ²⁷ aggressus hyberna Pœnorum, atque alia Numidarum, quæ utraque laud procul ab Utica erant, nocte concubia ²⁸ fecit incendi. Pœni trepidi cum casu accidisse ignem putarent, inermes ad extinguendum concurrerunt : quare facile ab armatis ²⁹ oppressi sunt. ³⁰ In utrisque castris **267** quadraginta millia hominum igni ferroque consumpta sunt, ³¹ capta quinque millia, duces ipsi miserabiliter ambusti, ³² ægre effugerunt. Asdrubal imperator Carthaginem profugus venit. ³³ Itaque Syphax et Asdrubal mox plurimum reparavere exercitum, atque iterum cum Scipione congressi sunt, vicique fugerunt. Syphacem fugientem Lælius et Massanissa ceperunt, cætera multitudo Cirtam ³⁴ confugit, quam Massanissa oppugnatam in deditionem recepit, Syphacem ³⁵ ad Scipionem catenis vinctum deduxit, quem Scipio cum ingentibus spoliis, plurimisque captivis ³⁶ Romam perducendum Lælio tradidit.

CAPUT XIX.

Annibalem in Africam revocatum, a Scipione superatum, fugatumque fuisse : et Carthaginensibus pacem concessisse Romanos.

Annibal redire in Africam jussus, ut fessis Carthaginensibus subveniret, ¹ flens reliquit Italiam, ² omnibus Italici generis militibus, ³ qui sequi nollent,

HÆVERCAMPI NOTÆ.

26. Romam refugit. P. Sempronium ab Annibale victum in agro Crotoniensi, in castra rediisse, ac deinde, accersito Licinio Crasso, feliciter dimicasse, Livius libro nono extremo scribit. FABR.

27. Aggressus hyberna Pœnorum. Hæc historia existat in Polybii Fragmentis lib. xiv, apud Livium initio lib. xxx. et Appianum in Lybico. FABR.

28. Fecit incendi. Lugd. Batt. tres cum Vincentio et Coll. Gronov., incendit.

29. Oppressi sunt. Ed. August., superati sunt vel oppressi. Quod et Venetæ edd. habent, duas copulantes lectiones, ut sæpe in edd. antiquis videre licet.

30. In utrisque castris xl millia. Hunc numerum edit Livius : Appianus ita : Ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν ὀλίγω δόντες; τρισμύριοι, καὶ ἀχιμύλιοι ἐγένοντο δεσχίδιοι καὶ τετρακόσιοι, id est, caesa sunt hostium millia fere xxx capta duo millia et cccc. FABR.

31. Capta quinque millia. Propius ad Appiani numerum duo millia capta fuisse scribit Lugd. Bat. quart.

32. Ægre effugerunt. Flor. pr., ægre aufugerunt; tertius, ægre refugerunt.

33. Itaque Syphax et Asdrubal. Hæc omnia Livius et Appianus copiose, quos lege. FABR.

34. Confugit. Ed. Aug., profugit. Meus codex, fugit. Mox Perizon., in deditionem accipit pro recepit.

35. Ad Scipionem, etc. Vincentius Bellovac. mavult Syphacem, catenis vinctum, ad Scipionem adduxit.

36. Romam. Abest ab octo mss., videlicet tribus Florent., tribus Lugd. Batt., Meo et Perizon., ut et a Vincentio Bellovacensi in Speculo Histor. lib. vi, cap. 51.

CAP. XIX. — 1. *Flens reliquit Italiam.* Sic Eutropius : Livius eum vix lacrymis temperasse ait. FABR.

interfectis, cui ad Africanum littus propinquanti, jussus quidam e nauticis ascendere in arborem navis, atque inde speculari, quam regionem teneret, ⁴ sepulcrum dirutum se prospexisse respondit. **268** Abominatus dictum Annibal, deflexo cursu ad Leptim oppidum copias exposuit. ⁵ Qui continuo refecta multitudine, ⁶ Carthaginem venit, deinde ⁷ colloquium Scipionis petiit. ⁸ Ubi cum se diu attoniti admiratione mutua duo clarissimi duces ⁹ suspexissent, ¹⁰ infecto pacis negotio prælium consertum est : quod diu magnis ducum artibus dispositum, magnis copiarum molibus gestum, magnis militum viribus consummatum, Romanis victoriam contulit. Octoginta ibi elephanti vel capti vel occisi sunt, ¹¹ Carthaginensium interfecta sunt viginti millia quingenti, Annibal omnia et ante prælium et in prælio expertus, cum paucis, hoc est, vix quatuor equitibus, inter tantum elapsus, Adrumetum confugit. Postea Carthaginem post sex et triginta annos, quam inde ¹² parvus cum patre exierat, venit : ¹³ consultantique senatui, nullam esse residuum spem, nisi in petenda pace, persuasit. Gn. Cornelio Lentulo, P. Ælio Pæto consulibus, Carthaginensibus pax per Scipionem voluntate senatus populique concessa est. Naves tamen plus quam quingentæ in altum productæ, in conspectu civitatis incensæ sunt. Scipio jam tunc cognomento Africanus, triumphans Urbem ingressus est, quem ¹⁴ Terentius, qui postea comicus, ex nobilibus

2. Omnibus Italici generis. Hac de re Appianus in sue libri de rebus Annibalis. FABR.

3. Qui sequi nollent. Perizon., qui eum sequi nollent, quod et apud Vincent. Bellov. idem mox, appropinquanti.

4. Sepulcrum dirutum se prospexisse. Livius : Cum dixisset sepulcrum dirutum proam spectare, abominatus, prætervehi jussu gubernatore, ad Leptim appulit classem. FABR. — Vincent. Bell., prospicere.

5. Qui continuo. Sic mss. omnes, ut et Vincentius Bellov., ut ad Annibalem referatur, non ubi, ut ad Leptim, quod edd. excogitarunt. Cum mss. facit ed. August. codicis sui religiose semper servans scripturam.

6. Carthaginem venit. Non ad Urbem accessit, sed Zamam, quæ iter dierum quinque abest a Carthagine, Livius libro xxx, Polyb. xv. Ubi de colloquio ducum plura. FABR.

7. Colloquium Scipionis petiit. Sic mss. Sed eddii plerique, Scipionis colloquium petiit. August. vero sola, ad colloquium Scipionis venit. Ubi cum se diu, etc. Pro petiit quatuor mss. petit habent.

8. Ubi cum se diu. Hæc mss. lectio est. Editi. vet., ibi cum diu se, etc.

9. Suspexissent. Lugd. Bat. pr., conspexissent.

10. Infecto pacis negotio. Malim vulgatum. Dein est delect Lugd. Bat. pr.

11. Carthaginensium interf. xx millia v. Sic Appianus, Ἀπὸ τῶν πολεμίων δεσμύριοι καὶ πεντακχιδίοι. Polybius et Livius scribunt Carthaginensium caesa supra millia viginti. De Annibalis sege eosdem auctores lege, sicut et de pace ejusque conditionibus. FABR.

12. Parvus. Cod. Perizon., parvulus.

13. Consultantique senatui. Codex meus consultantique senatui, quod et in edit. August. inveni.

14. Terentius, qui postea comicus, Quod Orosius

Carthaginiensium **269** captivis pileatus (quod indultæ sibi libertatis insigne fuit) triumphantem post currum secutus est.

CAPUT XX.

De bello Macedonico, in quo cum variis ac diversis Romani, præcipue adversus Macedones et Antiochum Syriæ regem, varie pugnaverunt.

¹ Anno ab Urbe condita **DLXVI**, bellum Punicum secundum finitum est, quod gestum est annis septemdecim : cui Macedonicum continuo successit ² quod Quinctius Flaminius eos. sortitus, post multa et **270** gravissima prælia, quibus Macedones victi sunt, pacem Philippo dedit. Deinde cum Lacedæmoniis pugnavit, victo Nabide duce ipsorum, nobilissimos obsides Demetrium Philippi filium et ³ Armenem Nabidis filium, ante currum duxit. Romani **B** captivi, qui sub Annibale per Græciam venditi fuerant, universi recepti, capitibus rasis ob detersam servitutem, currum triumphantis secuti sunt. ⁴ Eodem tempore Insubres, Boii atque Cænomani, contractis in unum viribus, Amilcare Pæno duce, qui in Italia remanserat, Cremonam Placentiamque vastantes, difficillimo bello a L. Furio prætore superati sunt. Postea Flaminius proconsule, Philip-

pum regem et cum eo Thracas, Macedones, Illyrios, multasque præterea gentes, quæ ⁵ in auxilium ei venerant, bello subegit. ⁶ Victi Macedones castra amiserunt, octo millia hostium ⁷ eo die cæsa, ⁸ quinque millia capta Polybius scribit. Valerius dicit quadraginta millia trucidata. Claudius vero triginta duo millia interfecta commemorat. Sed hæc varietas scriptorum utique fallacia est. Fallaciæ autem causa profecto adulatio est, dum victoris laudes accumulare, virtutemque patriæ extollere vel præsentibus vel posteris student : alioquin si inquisitus non fuisset numerus, nec qualiscumque fuisset expressus. Quod si gloriosum est duci et patriæ, plurimos hostium peremisse, quanto magis lætum patriæ, et duci beatum potest videri, suorum vel nullos vel paucissimos perdidisse. Ita lucidissime patet, quod **271** simili impudentia mentiendi, qua occisorum hostium numero adjicitur, sociorum quoque amissorum damna minuuntur, vel etiam omnino reticentur. ⁹ Igitur Sempronius Tuditanus in Hispania citeriore, bello oppressus, cum omni exercitu Romano interfectus est : ¹⁰ consul Marcellus in Etruria a Boiis oppressus, magnam partem exercitus perdidit, cui postea Furius alter consul auxilio ac-

HAVERCAMPI NOTÆ.

hic de *Terentio comico*, id Livius libro trigesimo et trigesimo octavo de *Q. Terentio Culleone*, senatore Romano, quem Scipio inter captivos recepit, scriptum reliquit. Fenestella quoque eos refutavit, qui *Terentium* captum ex Africa Romam perductum scripserant. FABR. — Unde, quantumvis in omnibus mss., ut et Vincentio Bellov. lib. vi, cap. 52, invenitur, Pighius ad A. U. C. **DLII**, tom. II Annal. p. **241**, *impudens glossema* vocat, *librariorum ignorantia inrectum*. Velleme sane! Sed vereor, ne nimis oscillanter et prophanter Livium legerit Orosius. Orosii enim stylum sapiunt illa, qui postea *comicus*, ut supra cap. 16, de Scipione, qui postea *Africanus*. Credidisse videtur P. Terentium, postea scriptorem comicum, ex nobilibus, vel ut quædam edd. habent, ex *nobilissimis* Carthaginiensium fuisse captivis, et quidem ante triumphum, servitute exemptum et libertate donatum, atque ideo Scipionis benefactoris curram triumphalem secutum fuisse. Nam, si, ut glossema, illa tantum tollamus, qui postea *comicus*, remanent tamen, quæ male coherant, verba, ex nobilibus *Carthaginiensium captivis*. Q. Terentius Culleo enim, cui illa felicitas, apud Livium et alios, contigisse dicitur, non potest dici fuisse ex nobilibus Carthaginiensium captivis, quia fuit ex captivis Romanorum apud Carthaginienses, sic enim *Romani captivi* in Græcia occurrunt cap. sequi. Præterea tunc foret scribendum **D** *receptæ*, vel, ut cap. sequi., *detersæ*, non vero *indultæ libertatis*, Romano enim Romano libertatem indulgere non poterat, quæ illi eodem jure quo sibi, ut Romano, competebat, sed herus servo indulgere libertatem solet, et sic manumissus fuit P. Terentius ille, qui postea *comicus*.

CAP. XX. — **1.** Anno ab Urbe condita **DLXVI**. In Fastis Capitolinis hic annus est ab Urbe condita **DLII**. Bellum autem primum *Macedonicum*, quod hoc anno Romani susceperunt, etiam *Philippicum* a rege, quicum gestum est, nominatur, de quo Livius lib. **xxxI** et deinceps, Florus lib. II cap. 7, Eutropius IV. FABR.

2. Quod Quinctius Flaminius. T. Quinctius. T. F. L. N. Flaminius eos. in Fastis Capitolinis invenitur anno **DLV**. Is sortitus Macedoniam adversus

Philippum in faucibus Epiri prospere pugnavit : annoque insequenti victo ei pacem dedit, Polybius libro decimo septimo, Livius **xxxII** et **xxxIII**, Plutarchus in Flamini. Quinctii cognomen *Flaminius* in Cornelii Gualtheri libro recte scribitur, cum in aliis, et vulgo passim male scribatur : De *Nabide* præter Livium et Plutarchum, Pausanias libro IV, Justinus trigesimo et trigesimo primo. FABR.

3. Armenem. Is apud Romanos in Italia diem obiit. Demetrius postea patri Philippo fuit redditus.

4. Eodem tempore *Insubres*. Hæc res contra Gallos a L. Furio Purpureone prætore gesta est P. Sulpicio Galba, C. Aurelio Cotta coss. anno Urbis **DLIII**, Livius libro **xxx**. FABR.

5. In auxilium ei. Tres ex Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. legunt, qui in auxilio ejus venerant.

6. Victi Macedones. Prælium intelligit, quo Philippus, rex Macedonum, ad Cynoscephalas, victus est a T. Quinctio. Quod a Livio expositum fuit initio libri **xxxIII**, sed cum ibi non sine jactura historiæ intercederet, in Polybii fragmentis libro decimo septimo singulari beneficio conservatum est. Ubi quod a Polybio scriptum Orosius refert, sic legitur, τῶν δὲ Μακεδόνων ἀπίθανον μὲν οἱ πάντες εἰς ὀκτακισχίλιους, ζωγρεῖα δ' ἰάλωσαν οὐκ ἐλάττους πεντακισχίλιων. Idem numerus cæsorum est apud Plutarchum. FABR.

7. Eo die cæsa. Sic mss. meliores sex, videlicet Florent. tres, Perizon., Meus et unus ex Lugd. Batt. astipulante Coll. Gronov. Alii, eodcm.

8. Quinque millia capta. Numerus cæsorum in tribus mss. recentioribus *novem*, captorum *sex* millibus definitur, sed contra Polybium. Mox, pro victoris, cod. Perizon., *victorum*.

9. Igitur Sempronius. C. Sempronius Tuditanus prætor, in citeriore Hispania prælio victus, ex gravi vulnere haud ita multo post exspiravit, Livius libro **xxxIII**. Appianus in Hispanicis *Sempronium Tudertinum* appellat. FABR.

10. Consul Marcellus. M. Claudius Marcellus et L. Furius Purpureo consules fuerunt anno **DLVII**, in coque magistratu rem in Etruria gesserunt, Livius lib. **xxxIII**. FABR.

cessit : atque ita universam Boiorum gentem igni ferroque vastantes, propemodum usque ad nibillum deleverunt. L. Valerio Flacco, M. Porcio Catone consulibus, ¹¹ Antiochus, rex Syriæ, bellum contra populum Romanum ¹² struens, in Europam transit ex Asia. Tunc etiam Annibal propter excitandi belli rumores, qui de eo apud Romanos ¹³ serebantur, exhiberi ¹⁴ Romam a senatu jussus, clam ex Africa profectus, ad Antiochum migravit : quem cum apud Ephesum invenisset cunctantem, mox in bellum impulit. Tunc etiam ¹⁵ lex, quæ ab Oppio ¹⁶ tribuno plebis lata fuerat, ne qua mulier plus quam semiunciam auri haberet, neve versicolori vestimento, nec vehiculo per Urbem uteretur, post viginti annos abrogata est. P. Scipione Africano iterum, Ti. Sempronio Longo consulibus, apud Mediolanum ¹⁷ decem millia Gallorum cæsa : sequenti autem prælio undecim millia Gallorum, Romanorum vero quinque millia, occisa sunt. ¹⁸ Publius **272** Digitius prætor in Hispania citeriore, pene omnem amisit exercitum. M. Fulvius prætor Celtiberos cum proximis gentibus vicit, ¹⁹ regemque eorum cepit. Minucius a Liguribus in extremum periculi ²⁰ adductus, et insidiis hostium circumventus, vix Numidarum equitum industria liberatus est. ²¹ Scipio Africanus, inter cæteros legatos ad Antiochum missus, etiam cum

A Annibale colloquium familiare habuit. Sed infecto pacis negotio, ab Antiocho discessit. In utraque Hispania per Flaminium, Fulviumque prætores, bella ²² multum horrida cruentaque utrisque populis gesta sunt. ²³ P. Cornelio Scipione, M. Acilio Glabrione consulibus, Antiochus quamvis Thermopyas occupasset, ²⁴ quarum munimine tutior propter dubios belli eventus fieret, tamen commisso bello, a consule Glabrione superatus, vix cum paucis ²⁵ fugit e prælio, Ephesumque pervenit. ²⁶ Is habuisse fertur armatorum sexaginta millia, ex quibus quadraginta millia cæsa, capta plus quam quinque millia fuisse referuntur. Alter consul Scipio cum Boiorum gente confligit, ²⁷ in quo ²⁸ prælio viginti millia hostium interfecit. ²⁹ Sequenti anno Scipio B Africanus, habens in auxilio Eumenem Attali filium, adversus Annibalem, qui tunc Antiochi classi præerat, bellum navale gessit, Antiochus, victo **273** Annibale atque in fugam acto, simulque omni exercitu amisso, pacem rogavit : ³⁰ filiumque Africani, quem utrum explorantem, an in prælio cepisset, incertum est, ultro remisit. In Hispania ulteriore ³¹ L. Æmilius proconsule a Lusitanis cum universo exercitu cæsus interiit. L. Bæbius in Hispaniam proficiscens, a Liguribus circumventus, cum universo exercitu occisus est : unde ³² adeo ne nuntium

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. *Antiochus, rex Syriæ.* De hoc et Annibalis transitu ad ipsum Livius, Appianus de rebus Annibalis, et in Syriacis, Justinus libro trigesimo primo FABR.

12. *Struens.* Nolim hic tam munificus esse voluisset in Orosium, qui *instruens* fecit. LAUT. — Recte sane, nam *struens*, non *instruens*, invenitur in mss. Meo, Perizon. atque Ultrajectino. Verbum quoque *struo* dolum nectere subinnuit, ut fecit Antiochus.

13. *Serebantur.* Ed. Aug. *ferebantur*, ut et Ed. Scotti.

14. *Romam.* Sic melioris mss. *Romæ* alii.

15. *Lex, quæ ab Oppio.* Contentiones de *lege Oppia* ortas, commemorat Livius initio lib. xxxiv. Lata fuit anno ab Urbe condita dcl, abrogata dlviii. FABR.

16. *Tribuno plebis.* Cod. Longob., ut et Perizon., *tribuno plebi*.

17. *X millia Gallorum cæsa.* Hanc victoriam de Gallis reportavit L. Valerius Flaccus Procos. Alterum prælium in quo Romanorum non incruenta victoria fuit, commissum est a Ti. Sempronio cos. Livius lib. xxxiv. FABR.

18. *P. Digitius.* In Gualteri libro *Digitius* prænomen nullum habet. Livius initio lib. xxxv *Sex Digitium* nominat, ubi cætera, quæ hic breviter Orosius, ordine commemorantur. FABR.

19. *Regemque eorum.* Ed. August. *regem quoque eorum*.

20. *Adductus.* Addunt Lugd. Batt. tres est. In ed. Aug. legitur, in *extremum periculum adductus est*. Venetæ quoque *periculum* scribant; sed deleto est.

21. *Scipio Africanus, inter cæteros legatos.* De hac legatione Livius, et Appian. in Syriaca, qui narant Africani sermonem cum Annibale habitum *de summo imperatore*. Unde Lucianus argumentum sumpsit Dialogi, qui de hac re *ἔν τοῖς νεκροῖς* legitur. FABR.

22. *Multum.* Lugd. Bat. quart. et ed. Aug., *multa*. Mox eadem ed., *utrisque populi*.

23. *P. Corn. Scip. M. Acilio.* Hi cos. fuerunt C anno Urbis dclxi. Acil. in Capitolin. tabulis prænomen *M.* habet, quo *Manius* significatur. Plutarchus quoque hunc in Flaminio, *Μάνιον Ἀχιλίου*, Appianus in Syriaca, *Ἀχιλίου Μάνιον Γλαβρίωνα* vocant, qui de re gesta cum Antiocho sunt legendi cum Livio lib. xxxvi, Just., Floro, Eutropio et aliis. FABR.

24. *Quarum munimine.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., *ex quarum munimine*.

25. *Fugit e prælio.* Meus codex, *effugit de prælio*.

26. *Is habuisse fertur armatorum lx millia.* Hunc numerum, Livio auctore, Valerius Antias edidit. Appianus vero scribit ex Antiochi exercitu cæsos aut captos circiter x mille. FABR.

27. *In quo prælio xx millia hostium.* Duodetriginta millia hostium cæsa Antias Valerius scribit, capta tria millia et cccc, signa militaria cxxiv, equos mcc, carpenta ccxlvii, Livius. FABR.

28. *Prælio.* Perizon., *bello*, ut sæpe.

29. *Sequenti anno.* Bellum Antiochenum conficit Africani frater L. Scipio, inde *Asiaticus* appellatus, Livius lib. xxxvii.

30. *Filiumque Africani.* Appianus errore ductus putavit hunc esse Pauli Æmilii filium, qui in Scipionum familiam adoptatus *Africanus minor* dictus fuit : sed ille non ab Africano superiore, sed ejus filio adoptatus fuit, Cicero et alii. FABR. — Mox *prælio* pro *in prælio* ed. Aug.

31. *Lucius Æmilius proconsule.* Lucius Æmilius Paulus prætor, Scipione et Glabrione consulibus, Hispaniam ulteriorem sortitus fuit, eamque in imperio consulari obtinuit proconsul. Livius lib. xxxvii, Plutarchus in Æmilio. Anno autem sequenti victus a Lusitanis sex millia de exercitu suo amisit, Livius libro xxxvii. Interisse ipsum Orosius parum considerate scribit. De Bæbio occiso a Liguribus, Liv. extremo lib. xxxvii. FABR.

32. *Adeo.* Non comparct in ead. ed. Aug.

quidem superfuisse constat, ut internecionem ipsam Romæ Massilienses nuntiare curaverint. ³³ Fulvius consul de Græcia in Gallogræciam, quæ nunc est Galatia, transvectus, ad Olympum montem pervenit, ad quem universi Gallogræci cum conjugibus et liberis confugerant, ibique acerbissimum bellum gessit, namque de superioribus locis sagittis, ³⁴ grandibus saxis, cæterisque telis Romani graviter ³⁵ contriti, tandem usque ad congressum hostium perierunt, quadraginta millia Gallogræcorum eo prælio interfecta referuntur. ³⁶ Marcius consul adversus Ligures profectus, superatusque, quatuor millia militum amisit: et nisi victus, celeriter refugisset in castra, eandem internecionis cladem, quam Bæbius dudum ab eisdem hostibus acceperat, pertulisset. M. Claudio Marcello, Q. Fabio Labeone consulibus, Philippus rex, ³⁷ qui legatos populi **274** Romani interfecerat, propter Demetrii ³⁸ filii sui, quem legatum miserat, verecundissimas preces, veniam meruit: eundemque continuo velut Romanis amicum, sui que proditore, fratre quoque ipsius ad parricidium patris ministro, nihil de utroque miserum male suspicantem, veneno necavit. Eodem anno Scipio Africanus ab ingrata sibi Urbe ³⁹ diu exsulans, ⁴⁰ apud Liternum oppidum morbo periit. Iisdem etiam diebus Annibal apud Prusiam Bithyniæ regem, cum a Romanis reposceretur, veneno sese necavit. ⁴¹ Philopœmen, dux Achivorum, a Messeniis captus, occisusque est. In Sicilia tunc ⁴² Vulcani insula,

quæ ante non fuerat, repente mari edita cum miraculo omnium, usque ad nunc manet. ⁴³ Q. Fulvius Flaccus prætor, in citeriore Hispania maximo prælio ⁴⁴ viginti tria millia hominum fudit, quatuor millia cepit. ⁴⁵ Ti. Sempronius Gracchus in Hispania ulteriore ⁴⁶ centum quinque oppida vacuata quassataque bellis, ad deditionem coegit. Eadem ætate etiam L. Postumius in citeriore Hispania quadraginta millia hostium bello interfecit. Gracchus prætor ibidem iterum ducenta oppida ⁴⁷ expugnavit et **275** cepit. ⁴⁸ Lepido et Mucio consulibus, ⁴⁹ Basternarum gens ferocissima, auctore Perseo Philippi filio, prædarum spe sollicitata, et transeundi Istri fluminis facultate, ⁵⁰ sine ulla pugna vel aliquo hoste deleta est. Nam tunc forte Danubius, qui et Ister, crassa glacie superstratus, pedestrem facile transitum patiebatur. Itaque cum improvide toto et maximo simul agmine inæstimabilis hominum vel equorum multitudo transiret, enormitate ponderis et concussionem gradientium concrepans gelu, et glaciali crusta dissiluit, universumque agmen, quod diu sustinuerat, mediis gurgitibus victa tandem et comminuta destituit: atque eadem rursus fragmentis impredientibus superducta, submersit. Pauci ex omni populo per utramque ripam, vix concisis visceribus, evaserunt. P. Licinio Crasso et C. Cassio Longino consulibus ⁵¹ Macedonicum bellum gestum est, merito inter maxima bella referendum. Nam in auxilio Romanorum tota primum Italia, deinde Ptolemæus

HAVERCAMPI NOTÆ.

33. Fulvius cos. de Græcia. Anno ab Urbe condita **DLXIV**, M. Fulvius Nobilior consul fuit cum Cn. Manlio Vulsonæ. Atque ab hoc, non a Fulvio bellum in Gallogræcia gestum scribit Livius **XXXVIII**. Florus lib. II cap. 11, Appianus in Syriaca. De Gallogræcia Livius, et Justinus lib. XXV. FABR.

34. Grandibus saxis. Ita mss. deleta copula que, quam editi quidam admittunt.

35. Contriti. Lugd. Bat. quart. et ed. Aug. attriti, quæ lectio quoque invenitur apud Vincent. Bellov. lib. VI, cap. 58, qui deinde sic pergit, tandem, etc., *perrumpentes XL millia Gallogræcorum interfecisse referuntur.*

36. Marcius consul adversus Lig. Q. Marcius Philippus consul cum Sp. Postumio Albino anno **DLXVII** profectus adversus Ligures magnam cladem accepit. Livius libro **XXXIX**. FABR.

37. Qui legatos populi Romani interfecerat. Philippus non legatos Romanos interfecit, sed Maronitas, quibus libertatem restituendam Senatus censuerat, crudeliter trucidavit, Livius lib. **XXXIX**. De Demetrio interfecto idem lib. **XL**, et Plutarchus in Æmilio Paulo. FABR.

38. Filii sui. in Lugd. Batt. duobus filii tantum legitur.

39. Diu exsulans. Exsulare vocem priorem jubet ed. August.

40. Apud Liternum. De Africani morte lege Livium lib. **XXXIX**. Ubi etiam Annibalis et Philopœmenis interitum scribit, quemadmodum Plutarchus in Flaminio et Philopœmene, Justin. lib. **XXXII**. FABR.

41. Philopœmenes, Dux Achivorum, a Messeniis captus occisusque est. In Sicilia tunc. Demiror Marcouranum hic non vidisse vitium, quando turbatissime hunc locum istis distinctionibus ediderit: *a Messeniis captus, occisusque est in Sicilia.* LAUT. — Perperam quoque *Philopœmenes* et *Messeniis* scri-

bitur, cum ipse dux *Philopœmen* et *Messeni* dicantur qui illum ceperint apud Justinum lib. **XXXII**, cap. 1.

42. Vulcani insula, etc. In ed. Aug. legitur, *Vulcanii insula, q. a. n. f. repente mari edita cum admiratione omnium,* etc. Pro *in mari* quod in Vulg. est, Lugd. Batt. duo, *Meus et Perizon., mari,* ut et tres Florentini, atque edd. Venetæ. Itaque ejeci in quod abundat.

43. Q. Fulvius Flaccus. Illic Bæbio et Æmilio coss. prætor sortitus Hispaniam citeriorem anno insequenti Celtiberos vicit, Livius lib. **XL**. Appianus in Hispanicis rem gestam scribit a Fulvio Consule, si modo Beraldus recte vertit, nam Græcum librum ab Henrico Stephano editum nondum vidi. FABR.

44. Viginti tria millia. Aug., **XXXIII** millia.

45. Ti. Sempronius Gracchus. Gracchus Fulvio in Hispania successit, auctore Appiano. Vide Epitomam **XLI**. FABR.

46. Centum quinque oppida. Edd. vet. plures centum quinquaginta. Duo ex mss. Lugd. Batt. *centumquinginta duo.*

47. Expugnavit et cepit. Meus, *oppugnavit et cepit.*

48. Lepido et Mucio coss. M. Æmilius Lepidas et P. Mucius Scævola consules fuerunt anno ab Urbe condita **DLXXVIII**. FABR.

49. Basternarum gens. Hanc gentem aliasque finitimas Istro, jam ante Persei tempora pater ejus Philippus ad bella Romana sollicitaverat. Vide, quæ de iis scripsimus in Opere Majori in Vita Philippi, Demetrii filii.

50. Sine ulla pugna. Longob. pr. *sine aliqua pugna.*

51. Macedonicum bellum. Secundum bellum *Macedonicum* exponit Livius libro **XLII** et quatuor sequentibus. De eodem Plutarch. in Æmilio Paulo, Florus lib. II cap. 12, Eutropius libro IV. De auxiliis utriusque partis, Livius lib. **XLII**. FABR.

rex Ægypti, et Ariarathes Cappadociæ, Eumenes A Asiæ, et Massanissa Numidiæ fuerunt. Perseum et Macedonas secuti sunt Thraces cum rege Cotye, et universi cum rege Gentio Illyrii. Itaque adveniēti Crasso consuli Perseus occurrit : ⁵² commissoque prælio, miserabiliter victi fugere Romani. Sequenti pugna pene pari clade partis utriusque in hiberna discessum est. Deinde Perseus profligato multis præliis exercitu Romano in Illyricum transgressus, ⁵³ Sulcanum oppidum defensum a præsidii Romanis ⁵⁴ pugnando **276** cepit : ubi magnam Romanorum præsidiorum multitudinem partim occidit, partim sub corona vendidit : partim secum in Macedoniam duxit. Postea cum eo L. Æmilius Paulus consul dimicavit, et vicit. ⁵⁵ Nam viginti millia peditum in eo bello interfecit. Rex cum equitatu subterfugit, sed continuo captus atque in triumpho cum filiis ante currum actus est : et post ⁵⁶ apud Albam in custodia defecit. Filius ejus junior fabricam ærariam ob tolerandam inopiam Romæ didicit, ibique consumptus est. Plurima præterea et satis diversis proventibus bella multarum ubique gentium gesta sunt, quæ brevitatis causa prætermisi.

CAPUT XXI.

Scipionem Africanum Hispaniam vastasse ; Scipionem

Nasicam theatri ædificationem dissuasisse ; Galbæ parum honeste Lusitanis imposuisse.

¹ Anno ab Urbe condita DC, L. Licinio Lucullo et A. Postumio Alhino consulibus, cum omnes Romanos ingens Celtiberorum metus invasisset, et ex omnibus non esset, qui ire in Hispaniam vel miles vel legatus auderet, ² P. Scipio, qui postea Africanus est dictus, ultro sese militaturum in Hispaniam obtulit, cum tamen in Macedoniam sorte **277** jam deputatus esset. Itaque profectus in Hispaniam magnas strages gentium dedit, sæpius ³ etiam militis quam ducis usus officio. ⁴ Nam et barbarum provocantem singulariter congressus occidit. ⁵ Ser. autem Galba prætor, a Lusitanis magno prælio victus est : universoque exercitu amisso, ipse cum paucis vix elapsus evasit. ⁶ Eodem tempore censores theatrum lapideum in Urbe construi censuerunt : quod ne tunc fieret, Scipio Nasicæ gravissima oratione obstitit, dicens, inimicissimum hoc fore bellatori populo ad nutriendam desidiam, ⁷ lasciviæque commentum : adeoque movit senatum, ut non solum vendi omnia teatro comparata jusserit, sed etiam subsellia ludis poni prohibuerit. Quamobrem intelligant nostri (quibus quidquid extra oblectamentum libidinis occurrit, offensio est), propter hoc

HÆVERCAMPI NOTÆ.

52. Commissoque prælio, miserabiliter victi. De hoc prælio Livius libr. XLII; et Plutarch. in Apophlegm. ita: Πόπλιος Λικίνιος ὑπάτος στρατηγός, ἡττηθεὶς ὑπὸ Περσέως τοῦ Μακεδόνων βασιλέως ἰππομαχία. διαχιλίουσ ὀκτακοσίουσ ἀπέβαλε, τοὺς μὲν πειόντας, τοὺς δὲ ἀδόντας, id est, P. Licinius cos. imperator, victus a Perseo Macedonum rege, duo millia DCCC amisit, quorum alii ceciderunt, alii capti sunt. FABR.

53. Sulcanum oppidum. Sulcanum, est in Gualtheri libro, Livius libro XLIII scribit *Uscanam* a Perseo captam, ibique præsidium Romanum in illius potestatem venisse. FABR. — *Sulcamum* legitur in tribus Florr.; in Meo et duobus Lugd. Batt., *Sulcanium*.

54. Pugnare cepit. Non dubia conjectura ex *pugnare cepit*, quod in Colon. et Veneto erat, Fabricius posuerat, *pugnando cepit*. LAUT. — Ex mss. sic reposuit Fabricius, in illis enim legitur *pugnando*.

55. Nam viginta millia peditum. Cæsa, inquit Livius libr. XLIV, ad xx millia hominum sunt. Plutarchus, λέγονται ὑπὲρ διαμυρίουσ πενταχισχιλίουσ ἀποβαθεῖν, cæsa referuntur nullia XXV amplius. FABR.

56. Apud Albam in custodia. Perseus primum apud Albam in custodiam datus, postea Æmilii Pauli sententia exemptus et carcere, cum decem annos miseram vitam egisset, mortuus fuit, auctore Diodoro Siculo libro XXXI. Velleius scribit Perseum quadriennio post in libera custodia Albæ decessisse. FABR. — De Gentii, Illyriorum regis, ipsius Persei, filiorumque ejus atque universæ domus fato, lege Vitam Persei, in extremo Historiæ nostræ regum Macedoniæ.

CAP. XXI. — 1. Anno ab Urbe condita DC. Aliis hic annus est DCII. Orosii locum hunc Diaconus Eutropii historiæ inseruit. FABR.

2. P. Scipio. De hac Scipionis Æmiliani militia lege Epitomam Livianam libro XLVIII. FABR.

3. Etiam militis. Edd. quædam vett., tam militis, etc., sed elegantius omittitur.

4. Nam et barbarum provocantem. Hoc in obsidione Intercatiæ oppidi factum scribit Appianus in

Hispanicis, et auctor de Viris Illustribus. In Epitoma Liviana vulgo male, *captæ urbis*, et in vetustis, *interceptæ* legitur, pro, *Intercatiæ*. FABR.

5. Ser. autem Galba. Hic est Ser. Sulpic. Galba, de quo Appian. et Suetonius in Galba. *Sergius Galba*, pro *Servius*, hic antea mendose legebatur. FABR.

6. Eodem tempore censores. De hac re lege Epitomam XLVIII. FABR.

7. Lasciviæque commentum. Ita quidem edidit Fabricius, secutus vett. quasdem edd.; sed mss. Florentini omnes, ut et Lugd. Batt. tert. et quart. quibus accedunt Meus et Perizon., *Lasciviamque commentum*. Quo sensu dixit Nasicæ theatrum inimicissimum esse commentum ad nutriendam desidiam lasciviamque. Edd. primæ et Augustana cum Venetis huic lectioni quoque astipulantur. Aliam insuper suppeditat Lugd. Batt. pr. videlicet hanc, *ad denuntiandam desidiam, lasciviæque commentum*. Quæ nec ipsa venere sua caret. Theatrum lasciviæ veluti commentum consideravit quoque Tertullianus de Spectaculis libro cap. 10: *Censores sæpe renascenit maxime theatra destruebant, moribus consulentes, quorum scilicet periculum ingens de lascivia providebant*. Desidiam afferre bellatori populo sedere in teatro notavit quoque Val. Max. II, IV, 2: *Atque adeo S. C. cautum est, ne quis in Urbe, propiusve passus mille, subsellia posuisse, sedenave ludos spectare vellet, ut scilicet remissioni animorum juncta standi virilitas propria Romanæ gentis nota esset*. De hoc Scipionis Nasicæ factio egerunt præterea Velleius Paterculus lib. 1, cap. 15, Appian. Bell. Civ. lib. 1, p. 367, Livius Epit. XLVIII, et Orosii Magister Augustinus de Civitate Dei, lib. 1, cap. 6: *Nasica pontifex maximus caveam theatri senatum construere molientem compercuit, persuasitque, ne Græcæ luxuriam virilibus patriæ moribus paterentur obepere; et id egit, ut senatus subsellia, quibus ad horam congestis in ludorum spectaculo jam olim uti civitas cœperat, deinceps prohiberet apponi*.

quod se infirmiores esse hostibus suis ipsi sentiunt A et fatentur, theatra incusanda, non tempora: nec blasphemandum Deum verum, qui usque ad nunc ea prohibet, sed abominandos deos vel dæmones suos, qui ista petierunt, profundo quidem satis malignitatis suæ argumento, tale sacrificium flagitantes, quo non **278** magis fuso cruore pecudum, quam profligata virtute hominum pascerentur. Nam utique tunc ⁸ nec hostes, nec fames, nec morbi, nec prodigia deerant, immo tunc plurima erant, sed theatra non erant, in quibus, quod incredibile dictu est, ad aram luxuriæ ⁹ virtutum victimæ trucidantur. Carthaginiensibus aliquando visum est, homines immolare, sed male præsumpta persuasio brevi prætermissa est, a Romanis vero exactum est, ut semetipsos ¹⁰ perditioni impenderent. ¹¹ Factum est, fit, amatur, et clamatur B ut fiat: qui pro mactanda gregis sui pecude fortasse offenderentur, pro interficienda cordis sui virtute lætantur: quin potius Nasicæ erubescant, qui Christianis exprobrandum putant: et non nobis de hostibus, quos semper habuerunt, ¹² sed illi, de theatro, quod haberi prohibuerat, conquerantur. ¹³ Igitur in Hispania Ser. Galba prætor Lusitanos citra Tagum flumen habitantes, cum voluntarios in deditionem recepisset, per scelus interfecit: simulans enim de commodis eorum se acturum fore, circumpositis militibus cunctos inermes incautosque prostravit: quæ res postea universæ Hispaniæ propter Romanorum perfidiam, causa maximi tumultus fuit.

279 CAPUT XXII.

De tertio bello Punico: Consules ad delendam Carthaginem profectos, fugatos fuisse. Interim de situ ejusdem.

Anno ab Urbe condita DCII, L. Censorino et M. Manilio consulibus, ¹ tertium Punicum bellum exortum est. Igitur cum senatus delendam Carthaginem censuisset, profecti in Africam consules, et Scipio tunc tribunus militum, prope Uticam ² majoris Africani castra tenuerunt. Ibi Carthaginiensibus evocatis, jussisque ut arma et naves traderent, nec moratis, tanta vis armorum repente tradita est, ut facile tota ex his Africa potuisset armari. Sed Carthaginienses postquam arma tradiderunt, et relicta urbe ³ recedere procul a mari ⁴ decem millibus passuum jussi sunt, dolorem ad desperationem contulerunt, aut defensuri civitatem, aut cum ipsa per ipsam sepe- liendi: ducesque sibi duos Asdrubales creaverunt. ⁵ Arma primum facere aggressi, æris ferrique inopiam, auri argentique metallis suppleverunt. Consules oppugnare Carthaginem statuunt, ⁶ cujus situs fuisse hujusmodi dicitur: ⁷ Viginti millia passuum muro amplexa, tota pene **280** mari cingebatur, absque faucibus, quæ tribus millibus passuum aperiebantur. Is locus murum triginta pedes latum habuit, saxo quadrato, in altitudinem cubitorum quadraginta. Arx, cui Byrsæ nomen erat, paulo amplius quam duo millia passuum tenebat. Ex una parte murus communis erat urbis et Byrsæ imminens

HAAVERCAMPI NOTÆ.

8. *Nec hostes.* Cod. Longob., *nec hostis.*

9. *Virtutum victimæ.* Edd. Augustan., *Virtutes hominum victimæ trucidantur.*

10. *Perditioni impenderent.* Addit August. *ob theatrum.*

11. *Factum est, fit, amatur,* etc. Difficilis est locus, quem vix satis capio, quod idem cum, ut puto, interpretibus acciderit, sicco pede transierunt. Editiones veteres omnes, excepta Augustana, habent, *Factum esse sic fatentur, et clamant ut fiat.* Et sic quoque legitur in Flor. tertio. Neque multum abit inde Ultr. legens, *Factum est (sic) fatetur et clamatur ut fiat.* Lugd. Batt. pr., tert. et quartus (nam secundus legit, *Factum est, fatetur et clamatur ut fiat*), una cum Coll. Gronov. hanc lectionem suppeditant, *Factum est, sic canitur, et clamatur, ut fiat.* Verum cod. Longob. sive Flor. pr., ut et Flor. secundus plane scribunt, *Factum est, fit, amatur et c'ama:ur ut fiat*, nisi quod amatus sit in secundo. Unde patet Fabricium lectionem suam ex mss. hausisse. Codex meus et Perizon. atque ed. August. omnium optima, ut sæpe, cum Florentinis conspirant, et eandem hic exhibent lectionem. Sensus verborum hic esse videtur. Sedere in theatro et ibi per sedere, sicut olim est factum sic quoque nunc fit. Amant miseri hanc virtutis labem, atque assidue clamoribus efflagitant, ut fiat iterum, id est spectare ludos sibi sæpius liceat. Taxat autem hic insaniam sui temporis circa theatrales ludos, non dissimilem circensium vanitati, de qua lib. 1, cap. 6, scripsit: *Adeo autem parvo quodam et levi motu hæsitasse erga se parumper consuetudinem voluptatum indubitatisime contestatus est, ut libere conclamaret, si reciperet circum, nihil esse sibi factum: hoc est, nihil egisse Romæ Gothorum enses, si concedatur Romanis, spectare circenses.*

C 12. *Sed illi.* Addit ed. Aug., *id est Nasicæ.*

13. *Igitur in Hispania Ser. Galba.* Hanc rem a Lucullo gestam scribit Appianus: sed cum Orosio facit Cicero in Bruto, Suetonius in Galba et Valer. Max. lib. ix, c. 6. FABR.

CAP. XXII. — 1. *Tertium Punicum bellum.* Hoc bellum exponitur in Epitoma Liviana lib. XLIX, L et LI. Scribitur ab Appiano in Libyca, a Plutarcho in Catone, ab Eutropio lib. iv, a Floro lib. ii cap. 15. FABR.

2. *Majoris Africani castra.* Castra Corneliana intelligit, de quibus Cæsar lib. ii Comment. de bello civili, et Lucanus lib. iv. FABR.

3. *Recedere.* Edd. quædam ex vet., *secedere.*

4. *Decem millibus passuum.* LXXX stadia habet Appian. quod huic numero respondet. FABR.

5. *Arma primum.* Sic omnes mss.: *armaque* in Vulgg. Paulo ante Coll. Gron., *et per ipsam.*

6. *Cujus situs.* Meus, *cujus situs tunc fuisse,* etc.

D 7. *Viginti millia.* In vetustis nostris est, *XXII millia.* Appianus in Libyca situm Carthaginis accurate descripsit, qui in primis legendus de rebus tertio bello Punico gestis. FABR.— Prout Fabricius numerum passuum in suis mss. invenit, ita in nostris iidem reperitur; nam *viginti duo millia passuum* scribunt sex optimi, Florent. scilicet tres, Meus, Periz. et Lugd. Bat. sec.; *viginti duo millibus* habet Lugd. Bat. quart. Sed pr. inter illos cum tertio et Coll. Gronov. *triginta millia* vel *millibus*, prout et in ed. August. reperitur. Notari id debuit, quia Appianus, in cæteris diligens, non expresse scribit; quot millia passuum Carthago muris amplexa fuerit. Præter Appianum describunt quoque Carthaginis urbis situm Polyb. lib. i cap. 75, et Strabo lib. xvii, p. 572.

nrari, quod mare ^a stagnum vocabant, quoniam objectu protentæ linguæ tranquillatur. Consules igitur quamvis aliquantam muri partem quassatam machinis diruissent, tamen a Carthaginiensibus victi ac repulsi sunt : quos fugientes Scipio repulso intra muros hoste defendit. ⁹ Censorinus in Urbem rediit. Manilius omiſsa Carthagine ad Asdrubalem arma convertit. Scipio, Massanissa mortuo, inter Massanissæ filios tres Numidiæ regnum divisit : quo circa Carthaginem reverso, Manilius Tezagam urbem expugnavit atque diripuit. Duodecim millia ibi Afrorum cæsa, sex millia capta sunt. ¹⁰ Asdrubal, Pœnorum imperator, ¹¹ Massanissæ nepos, subselliorum fragmentis in curia a suis propter suspicionem proditionis occisus est. ¹² Juventius prætor in Macedonia adversus Pseudophilippum congressus, cum ¹³ maxima clade totius Romani exercitus interfectus est.

281 CAPUT XXIII.

De Carthaginis miseranda dejectione ac deletionē.

Anno ab Urbe condita lxxvi, id est, anno quinquagesimo post bellum Panicum secundum, Cn. Cornelio Lentulo, L. Mummiō coss.; P. Scipio, superioris anni cos., delere Carthaginem summa sorte molitus, ¹ Cothonem ingreditur : ² ubi dum sex continuis diebus noctibusque pugnatur, ultima Carthaginienses desperatio ad deditionem traxit, petentes, ut quos belli clades reliquos fecit, saltem servire liceat. Primum agmen mulierum satis miserabile, virorum post magis deforme descendit. ³ Nam fuisse mulierum viginti quinque millia, virorum triginta millia, memoriæ traditum est. Rex Asdrubal se ultro ⁴ dedit. Transfugæ, qui Æsculapii templum occupaverant, voluntario præcipitio dati, igne consumpti sunt. ⁵ Uxor Asdrubalis se duosque filios secum virili dolore et furore femineo in medium jecit incendium : eundem nunc mortis exitum faciens novissima regina Carthaginis, quem quondam prima fecisset. Ipsa autem civitas decem et septem continuis diebus arsit, miserumque spectaculum ⁶ de

gesimo post bellum Panicum secundum, Cn. Cornelio Lentulo, L. Mummiō coss.; P. Scipio, superioris anni cos., delere Carthaginem summa sorte molitus, ¹ Cothonem ingreditur : ² ubi dum sex continuis diebus noctibusque pugnatur, ultima Carthaginienses desperatio ad deditionem traxit, petentes, ut quos belli clades reliquos fecit, saltem servire liceat. Primum agmen mulierum satis miserabile, virorum post magis deforme descendit. ³ Nam fuisse mulierum viginti quinque millia, virorum triginta millia, memoriæ traditum est. Rex Asdrubal se ultro ⁴ dedit. Transfugæ, qui Æsculapii templum occupaverant, voluntario præcipitio dati, igne consumpti sunt. ⁵ Uxor Asdrubalis se duosque filios secum virili dolore et furore femineo in medium jecit incendium : eundem nunc mortis exitum faciens novissima regina Carthaginis, quem quondam prima fecisset. Ipsa autem civitas decem et septem continuis diebus arsit, miserumque spectaculum ⁶ de **282** varietate conditionis humanæ victoribus suis præbuit. Diruta est autem Carthago, omni murali lapide

HAVERCAMPI NOTÆ.

8. *Stagnum vocabant.* Mss. omnes et ed. August., *vocant.* Mox *strangulatur* pro *stagnatur* ed. ead. et quatuor Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. At cod. Perizon. scribit *tranquillatur*, non inepte sane, et forte idem voluit Ultr. in quo corrupte legitur *tranquillatur*; quam lectionem *tranquillatur*, cum et cod. Longob. et duobus reliquis Florentinis vetustiss. videam confirmari, exponctia vulgata, recepi. Plinius lib. II, cap. 103, p. 124 : *Hieme mare calidius esse, autumno salsius; omne oleo tranquillari.*

9. *Censorinus in Urbem rediit.* Appianus, *κρησώριος ἐς Ῥώμην ἔρχετο ἀρχαισιτάσιων, Censorinus Romam ad comitia habenda profectus est.* FABR.

10. *Asdrubal.* Dixit supra Carthaginienses sibi duces creasse duos Asdrubales. Ex his alter urbe aberat cum magna militum manu patriæ infensus ob damnationem, ejus causam fusus narrat Appian. lib. de Bel. Pun. p. 44, ubi ridiculus interpretis et editorum error est. Gesserat hic Asdrubal bellum contra Massanissam infelicitè, sic ut universum, ferro, peste et fame amiserit exercitum. Reliquias, fœda pactione inita dimissas, Gulsusa, Massanissæ filius, cum equitibus Numidis, satis perdidit invaserat, et inermes trucidaverat, sic ut paucissimi Carthaginem reversi sint. Hæc ubi narravit, ita pergit, *καὶ σὺν αὐτοῖς Ἀσδρούβας τὸ ὄσπραττῆρος, καὶ ἕτεροι τῶν ἱππευόντων.* Quod stupenda oscitantia versum est, *inter desideratos fuit ipse dux Asdrubal, cum aliis nobilibus.* Contrarium enim verum est, et verti debuit *et inter eos* (præcessit enim, cum quo hæc cohærent, ἀλλοιοὶ πάντων ἐς Καρχηδόνα περιστάθησαν. Pauci admodum Carthaginem incolumes pervenerunt) *ipse dux Asdrubal (evasit scilicet) et reliqua nobilitas.* Sequitur enim mox, quomodo Carthaginienses, ut Romanis sese de bello cum Massanissa gesto, purgarent, Asdrubalem et alios nobiles capitis reos declaraverint.

11. *Massanissæ nepos.* Θυγατρίδους Μασσανάσσου, habet Appianus. FABR.

12. *Juventius prætor.* In Epitoma Liviana est, *M. Juventius*, quem Eutropius *P. Juventium* vocat, atque illi hoc tertium bellum *Macedonicum* scribunt, sicut et Florus libro II, capite 14. FABR.

13. *Maxima clade.* Ed. Aug. et mss. duo Lugd. Batt., *magna clade.*

CAP. XXIII. — 1. *Cothonem ingreditur.* Quomodo Cothonem portum Scipio occupaverat, scribit Ap-

pianus in Libyca. FABR. — Quamvis Cothonem portum appellet Appianus pag. 79, ubi dicit Scipionem oppugnasse simul et Byrsam arcem, *ἐπιχειροῦσι καὶ τῶν λιμένων τῷ καλουμένῳ Κώθωνι*, i. e., *et portum, quem Cothonem vocant*, proprie tamen parva erat insula, Byrsæ subjacens, in qua navalia erant Pœnorum. Strabo lib. XVII, p. 832 : *Ἰπόμενται τῇ ἀκροπόλει οἵτε λιμένες καὶ ὁ Κώθων, νησίῳ περιπερὶς ἐνρίπτω περιχόμενον, ἔχοντι νεοσοικοὺς ἐκαθέρωθεν κύκλω. Ἀτὶ πόρτου subjacent, et Cothon, parva insula ac rotunda, euripo circumdata, ad cujus in utranque partem sunt in orbem navalia.*

C 2. *Ubi dum, etc.* Ed. Aug., *ibi, etc.*

3. *Nam fuisse mulierum xxv millia.* Appianus, *καὶ ἐξήσαν αὐτίκα μυριάδες πέντε ἀνδρῶν ἅμα καὶ γυναικῶν*, id est, *Exierunt festim l. millia virorum et mulierum.* FABR.

4. *Dedit.* Lugd. Bat. pr. et Perizon., *dedidit.*

5. *Uxor Asdrubalis.* De hujus morte et conviciis in virum suum proditorem lege Appianum et Florum. Valerius libro III, cap. 2, eam se cum tribus filiis incendio flagrantis patriæ objecisse scribit. FABR. — Unde de nobili hac et generosa femina scribit Strabo l. c. in vertice Byrsæ fuisse Æsculapii templum, *ὅπερ κατὰ τὴν ἀλωσιν ἢ γυνή τοῦ Ἀσδρούβα συνιάρησεν* [Forte legendum *συνεπύρρησεν*] *αὐτῇ*, i. e., *quod Asdrubalis uxor, capta urbe, secum concremavit.*

6. *De varietate conditionis humanæ, etc.* Sic ut victori Scipioni (quod et Tito circa Hierosolymas et nobile illud Templum accidit) lacrimas moverit, et fatidicam insuper vocem elicuerit,

Ἔσονται ἡμερ ὅταν ποτ' ἀλλάῃ ἦσιν ἴση,
καὶ Πριάμος καὶ λαὸς τὴν αἰλίαν Πριάμοιο.

Jamque dies aderit, quo concidat Ilium Ingens
Et Priamus, Priamique ruat plebs arripotentis.

Appiano teste pag. 82, qui et illud subdit : *Πολύβιον δ' αὐτὸν ἐρομένου σὺν παρρησίᾳ (καὶ γὰρ ἦν αὐτοῦ καὶ διδάσκαλος) ὁ, τι βούλοιο ὁ λόγος, φασίν, ὃ δὲ φυλαζόμενον* [Forte *φυλαζόμενον*], *ὀνομάσαι τὴν πατρίδα σπαρῶς, ὑπὲρ ἢ ἄρα, ἐς τ' ἀθρῶπεια ἀπορῶν, ἰδεῖσθε καὶ τότε μὴ Πολύβιος αὐτὸς ἀκούσας συγγράφει. Certe familiariter e præceptore Polybio rogatus, quid sibi vellent ea verba, fassus est ingenue, cogitationem incidisse sibi de patria, cui timeret, vices rerum humanarum considerans; id quod ipse Polybius in Historiis suis memorat. Pro victoribus suis, Perizon. victoribus tantum.*

in pulverem comminuto, septingentesimo post anno quam condita erat. Multitudo omnis captivorum, exceptis paucis principibus, venundata est. ⁷ Ita quarto quam inceptum fuit anno, bellum Punicum tertium terminatum est. Sed mihi quamlibet studiose quaerenti, verumtamen homini tardioris ingenii, nusquam omnino causa belli Punici tertii, quam in tantum Carthago accenderit, ut juste everti decerneretur, eluxit. Illudque me vel maxime movet, quod si ita, ut in superioribus bellis evidens in assurgentem causa et dolor accendebat, consultatione non opus erat. At vero ⁸ cum alii Romanorum propter perpetuam Romæ securitatem delendam esse decernerent, alii vero propter perpetuam Romanæ virtutis curam, ⁹ quæ sibi semper ex suspitione æmulæ urbis impenderet, ne vigor Romanus bellis semper exercitus,

A in languidam segnitiam securitate atque otio solveretur, incolumem Carthaginem statui suo permittendam esse censerent : causam non ex injuria lacescentium Carthaginiensium, sed ex inconstantia torpescentium Romanorum ortam invenio. Quod cum ita sit, cur Christianis temporibus impulant hebetationem ac rubiginem suam, qua foris crassi, intus exesi sunt? qui porro ante sexcentos fere annos, sicut sui **283** prudentes timentesque prædixerant, cotem illam magnam splendoris et acuminis sui Carthaginiem perdidit. Itaque finem volumini faciam, ne forsitan collidendo vehementius, discussa ad tempus rubigine, ubi necessarium acumen elicere non possum, supervacuum asperitatem inveniam : quamquam obviantem asperitatem nequaquam expavescerem, si interioris spem acuminis invenirem.

HAVERCAMPI NOTÆ.

7. Ita quarto quam. Qui hanc locutionem, quam omnes mss. melioris notæ confirmant, non putarunt usitatam, mutarunt quam in postquam, ut factum fuit in aliquot ex vetust. edd. ; sed Aug. ms. cod. secuta, nihil mutavit. Pro venundata multi mss. et edd. vendita malunt, ut et ceptum pro inceptum.

8. Cum alii propter perpetuam Romæ securitatem. Hujus sententiæ auctor et princeps erat M. Cato, contrariæ Nasica, Livius lib. XLIX, Plutarch. in Catoe majore. FABR.

9. Quæ sibi semper, etc. In verbis hæc aliquid

ulceris latere puto. Nam pro quæ cod. Longob. et alii meliores, ut et edd. vetustæ omnes habent quam. Multi quoque ex iisdem impenderent, pro impenderet. Unde locum sic corrigo, quam sibi, etc., intenderent; virtutem scilicet, cujus contrarium intendetur socordia occurrit apud Tacitum Annal. lib. II, cap. 59 : *Languescet alioqui industria, intendetur socordia. Intendere* hic pro augere, promovere, sumitur. Similiter Orosius supra lib. III, p. 149 : *Susceptum negotium duplici cura intendebat.*

LIBER QUINTUS.

284 CAPUT PRIMUM.

Romanorum per aliorum clades felicitatem plus damni quam commodi secum traxisse; item sua tempora prioribus potiora.

Scio aliquantos post hæc deinceps permoveri posse, quod victoriæ Romanæ multarum gentium et civitatum strage ¹ crebrescent : quam si diligenter ² attendant, plus damni invenient accidisse, quam commodi, neque enim parvipendenda sunt tot bella servilia, socialia, civilia, fugitivorum, nullorum utique fructuum, et magnarum tamen miseriarum. ³ Sed conniveo, ut, quemadmodum volunt, ita fuisse ⁴ videatur, unde arbitror esse dicturos : ⁵ Ecquid his temporibus beatius, quibus continui triumphi, celebres victoriæ; divites prædæ, nobiles pompæ, magni ⁶ ante curram reges, et longo ordine victæ

C gentes **285** agebantur? Quibus breviter respondobitur, et ipsos de temporibus solere causari, et nos pro iisdem temporibus instituisse sermonem : quæ tempora non uni tantum urbi attributa, sed orbi universo constat esse communia. Ecce quam feliciter Roma vincit, tam infeliciter quidquid extra Romam est, vincitur. Quanti igitur pendenda est gutta hæc laboriosæ felicitatis, cui ascribitur unius urbis beatitudo in tanta mole infelicitatis, per quam agitur totius orbis eversio? Aut si ideo felicia putantur, quia unius civitatis opes auctæ sunt, cur non potius ⁷ infelicissima judicentur, quibus miserabili vastatione multarum ⁸ ac bene institutarum gentium potentissima regna ceciderunt? An forte aliud tunc Carthagini videbatur, cum post annos centum et viginti, quibus modo bellorum clades, modo pacis conditiones perhorrescens, ⁹ nunc rebeli intentione,

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. I. — 1. Crebrescent. Ed. Aug., creverunt.

2. Attendant. Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov., appendant.

3. Sed conniveo. mss. fere omnes cohibeo. In Flor. pr. hæc pagella lacera est, in sec. scribitur cohibeo, sed puncto sub littera n posito, quasi quæ superabundet. Confirmatur vero hinc emendatio nostra in Præfat. lib. IV, supra, p. 242 : *Non tamen conniveo, ut etiam asserant comparando graviora.*

4. Videatur. Lugd. Batt. omnes, videantur. Mox, fuisse dicturos, Perizon.

5. Ecquid his temporibus. Mss. passim omnes, et quid his temporibus; Perizon., istis temporibus.

6. Ante curram reges. Edd. vet., ante curram reges. Hittorp. et Bolsuing., sæpe reges.

7. Infelicissima. Addunt tempora Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov.

8. Ac bene institutarum gentium. Perizon. ac pene infinitarum gentium. Non invenuste.

9. Nunc rebeli intentione, etc. Nescio, quomodo Fabricio placere potuerit lectio, quam præcipientibus edd. Hittorp. et Bolsuing. secutus est atque recipit,

nunc suppliciiis, bello pacem, pace mutabat bella, A in portu, ad quem illi tandem pro evadendis malorum tempestatibus confugerunt, nos consistimus et manemus. Igitur ²² nostra tempora viderimus, utrum felicia? certe feliciora illis ducimus, quia quod illi ²³ ultimo delegerunt, nos continue possidemus. Inquietudo enim bellorum, qua illi attriti sunt, nobis ignota est. In otio autem, quod illi post imperium Cæsaris, nativitatemque Christi tenuerit gustaverunt, nos nascimur et senescimus: quod illis erat debita pensio servitutis, nobis est libera collatio defensionis: tantumque interest inter præterita præsentiaque tempora, ut quod Roma in usum luxuriæ suæ ferro extorquebat ²⁴ a nostris, **287** nunc in usum communis reipublicæ conferat ipsa nobiscum. Aut si ab aliquo dicitur, tolerabiliores parentibus nostris Romanos hostes fuisse, quam nobis Gothos esse: audiat et intelligat, quanto aliter, quam circa seipsum agitur, sibi esse videatur. Olim, cum bella toto orbe ferverent, quæque provincia suis regibus, suis legibus, suisque moribus utebatur: nec erat societas affectionum, ubi dissidebat diversitas potestatum. Postremo solutas et barbaras gentes ²⁵ quid tandem ad societatem adduceret, quas diversis sacrorum ritibus institutas, etiam religio separabat? Si quis igitur tunc, acerbitate malorum victus, patriam cum hoste deseruit, quem tandem ignotum locum ignotus adiit? Quam gentem generaliter hostem hostis oravit? Cui se congressu primo credidit, non societate nominis invitatus, non communione juris ²⁶ adductus, non religionis unitate securus? An parum exempli ²⁷ dederunt, ²⁸ Busiris in Ægypto peregrinorum infeliciter incurrentium impiissimus immolator; ²⁹ cru-

nunc rebelli intentione, nunc suppliciiis belli pacem, nunc pace mutabat bella. Male hæc et distinguuntur et scribuntur. Ego sic distinguo et reliqua ex mss. et vet. edd. emendo: *nunc rebelli intentione* (id est, malo animo, et ad tempus accommodato, quo melius postea bellum relictis viribus gerere possent), *nunc suppliciiis* (nam *supplici*, extrita ultima syllaba habent mss.), id est vere et ex animo profectus precibus (ut victi miseris belli, et pacis bona desiderantes), *bello pacem* (expuncto *nunc*, quod hic contra mss. intruditur), *pace mutabat bella*. Mss. passim omnes *bellis* habent, quod quidem respondet illi quod sequitur *bella*, sed stridulum facit sonum. In Flor. sec. legitur *bello*, quod præ reliquis placet. *Supplicia*, *invidia*, pro supplicationibus, occurrunt apud optimos auctores, ut Varronem. Tacitum, Salustium. Is in Catilin. cap. 60: *Non votis, neque suppliciiis muliebribus deorum auxilia parantur*.

IIAVERCAMPI NOTÆ.

18. *In carcere trucidatis*. In quibusdam Vetastis legitur, *In carcerem truis*. FABR. — Quod voluit quoque Coll. Gronov., quæ habet *in carcerem trucidatis*. Sed vulgata lectio omnino sana est.

19. *Gesserunt*. Flor. pr., *gesserant*.

20. *Tributum*. Ed. Aug., *tributum vero*.

21. *Dependimus*. Edd. quædam vet. *pendimus*.

22. *Nostra tempora*. Sic recte Vulgg. quamvis mss. quidam scribant *nos*, etc., inter quos Perizon. et tres Florent. in quorum tertio superscribitur Vulgata lectio.

23. *Ultimo*. Ed. Aug. et mss. plerique, cod. quoque Longob., *ultime*.

24. *A nostris*. Præpositio in cod. Long. non existat, sed scribitur ibi *nostris*.

25. *Quid tandem*. Cum præter ed. August. ita exhibeant tres Florent., præterea Meus, Perizon., Ultr. et Lugd. Batt. tert., puto quoque Orosium scripsisse *quid*, non *quis*, ut in Vulgg. est. Pro *diversitas* Flor. pr. habet *adversitas*.

26. *Adductus*. Ultr. *addictus*, ut et Vett. quædam edd.

27. *Dederunt*. Lugd. Batt. tres, *dederat*.

28. *Busiris in Ægypto*. De crudeli hospitalitate Busiridis lege cap. 11 lib. 1. FABR.

29. *Crudelissima circa advenas*. Tauris Ponticis, ait Arnobius lib. viii et Ægyptio Busiridi ritus tantum hospites immolare. Sed de Taurorum immanitate Mela libr. ii, cap. 1. De ara, ad quam Tauri *Disæ* advenas immolabant, Ovidius in tertio de Ponto, Juvenalis satyra 15. FABR.

10. *Edat*. Flor. sec., *exserat*.

11. *Suis*. Ed. Aug., *quique diversis*. Forte legendum, *suis diversi urbibus*, vel *suis eversis urbibus*, etc.

12. *Ac mutua cæde*. Sicuti modo Carthaginis ruinam memoravit, ita nunc ad excidium Numantinum respicit. Sustuli distinctionem, quæ male ponebatur post vocem *fracti*, et ante eandem posui.

13. *Ipsa postremo*. Codex Perizon., *jam postremo*.

14. *Suis*. Abest a Lugd. Bat. sec.

15. *Servitute*. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., *servitio*. Mox tunc in Meo ms. non invenitur.

16. *Quid*. Coll. Gronov., *qui*.

17. *Sub jugum*, Florent. sec., *sub jugo*.

delissima circa advenas ³⁰ Dianæ Tauricæ littora, sed magis sacra crudelia, ³¹ Thracia cum Polymnestore suo usque ad propinuos hospites scelerata? Et neantiquitatibus videar immorari, testis est Roma de Pompeio interfecto, testis Ægyptus ³² de interfectore Ptolemæo.

288 CAPUT II.

Orosio, utpote Christiano homini, ubique patria, et quovis securus accessus.

Mibi autem, prima ¹ qualiscumque motus perturbatione fugienti, quia de confugiendi statione securo, ubique patria, ubique lex et religio mea est: nunc me Africa tam libenter excepit, quam confidenter accessi: nunc me, inquam, ista Africa excepit pace simplici, sinu proprio, jure communi, de qua aliquando dictum, et vere dictum est,

. Hospitio prohibemur arenæ,
Bella cient, primaque vetant consistere terra:

Nunc ultro ad suscipiendos socios religionis et pacis suæ benevolam late gremium pandit, atque ultro fessos, quos fovcat, invitat. Latitudo Orientis, septentrionis copiositas, meridiana diffusio, magnarum insularum largissimæ tutissimæque sedes, ² mei juris et nominis sunt: quia ad Christianos et Romanos, Romanos et Christianos accedo. Non timeo deos hospitis mei, non timeo religionem ejus ³ necem meam, non habeo talem quem pertimescam locum, ubi et possessori liceat perpetrare quod velit, et peregrino non liceat adhibere quod convenit: ⁴ ubi sit jus hospitii, quod meum non sit. Unus Deus, qui temporibus, quibus ipse innotescere ⁵ **289** voluit, hanc regni statuit unitatem, ab omnibus et diligitur et timetur. Eadem leges, quæ uni Deo subjectæ sunt, ubique dominantur: ubicumque

A ignotus accessero, repentinam vim tanquam destitutus non pertimesco. Inter Romanos, ut dixi, Romanus, inter Christianos Christianus, inter homines homo, legibus imploro rempublicam, religione conscientiam, communionem naturam. Utor temporarie omni terra quasi patria: quia quæ vera est, et illa, ⁶ quam amo, patria, in terra penitus non est. Nihil perdidit, ubi nihil amavi: totumque habeo, quando quem diligo, mecum est, maxime quia et apud omnes idem est, qui me non modo notum omnibus, verum et proximum facit: nec egentem deserit, quia ipsius est terra et plenitudo ejus, ex qua omnibus omnia jussit esse communia. Hæc sunt nostrorum temporum bona, quæ in totum vel in tranquillitate præsentium, vel in spe futurorum, vel in perfructu communi non habuere majores: ac per hoc incessabilia bella gesserunt, quia mutandarum sedium communionem non libera, persistendo in sedibus suis, aut infeliciter necati sunt, aut turpiter servierunt; quod clarius promptiusque ipsis veterum gestis per ordinem explicitis, aperietur.

CAPUT III.

De bello Achaico et Corinthi eversione.

Anno ab Urbe condita DCVI, hoc est, eodem anno, quo et Carthago deleta est, Cn. Cornelio Lentulo, L. Mummio coss., ruinam Carthaginis eversio Corinthi subsecuta est, duarumque potentissimarum urbium parvo unius temporis intervallo per diversas mundi partes miserabile colluxit incendium. Nam cum ¹ Metellus prætor Achæos Bæotosque conjunctos duobus bellis, hoc est, primo apud Thermopylas, ² **290** iterum ³ in Phocæis devicisset: quorum priore bello occisa esse viginti millia, secundo sep-

HAVERCAMPI NOTÆ.

^{30.} *Dianæ Tauricæ littora.* In Vulg. invenusta prorsus est lectio; *Dianæ Tauricæ litatura, seu magis crudelia sacra.* Invitis omnibus mss. in quibus ea lectio (in ed. August. quoque servata) constanter exhibetur, quam nos secuti sumus. Rationi et historię quoque eadem convenit. Non enim periculum et persuasionem notat Orosius, utrum litarent ibidem an non, nisi humanas immolarent hostias, sed crudelissima hospitibus vocat littora a quibus, ut cap. seq. dicit,

. Hospitio prohibemur arenæ.

Quæ ne naufragis quidem salutem a diis concessam indulgeant. Sed crudelius adhuc inquit est, quod ibidem prætextu sacrorum fuerint b's miseri immolati et trucidati.

^{31.} *Thracia cum Polymnestore.* De Polymnestore, Thracum rege, qui Polydorum suæ fidei commissum interfecit, Euripides in Hecuba. FABR.

^{32.} *De interfectore Ptolemæo.* Recte, neque audiendi mss. Lugd. Batt. tres, qui cum Coll. Gronov. legunt, *de interfecto rege (rege in Venet. edd. abest, ut et in Paris. et prima Ptolemæo.*

CAP. II. — ^{1.} *Qualiscumque.* Edd. vett. et mss. quidam, *qualescumque*; et mox fugiendi pro confugiendi tres Lugd. Batt. et Coll. Gron., qui quoque delent illa, *quam confidenter accessi: nunc me, inquam, ista Africa excepit.* Scribunt deinde, *dictum est et vere dictum est, quod et in ed. Aug. inveni.*

^{2.} *Mei juris.* Tres Lugd. Batt., cum Coll. Gro-

nov., *mei juris et mei nominis sunt.*

^{3.} *Necem meam.* Debetur hæc emendatio cod. Longob. cui secund. Florent. quoque astipulatur. Vulgg., *necem mea.* Non timeo, inquit, religionem hospitis, ut certissimam mihi necem.

^{4.} *Ubi sit jus hospitii.* Ita malo, cum tribus, Lugd., Batt. et Coll. Gronov., quam *hospitis*, quod alii præferunt. Tribus vero exemplis, quæ capite præcedente recensuit, respondet et sua tempora opponit. Ad exemplum Busiridis pertinent, *non timeo deos hospitis mei*, ad Dianæ Tauricæ sacra, *non timeo religionem ejus, necem meam.* Polymnestoris sceleri et perfidiæ in credito sibi hospite, Priami filio, *non habeo talem, etc.*

^{5.} *Quam amo, patria.* Nescio unde patriam in edd. suis exhibuerit Fabricius, illumque secutus Scottus, contra mss. certe et reliquas edd. Nata fuisse videtur corrupta lectio quod edd. putaverint lineolam superponi literæ a, quæ patriam juberet legi.

CAP. III. — ^{1.} *Metellus prætor.* Hic est Q. Metellus, cui ex virtute Macedonici nomen inditum, ut ait Velleius lib. 1, ubi bellum Achaicum describit, de quo Livius libro LII, Florus libro II cap. 16, Eutropius lib. IV, Pausanias lib. VII, Justinus XXXIV. FABR.

^{2.} *In Phocæis devicisset.* Florent. pr. sive Longob. in *Phocide victisset.* Sic conjunctim, unde Flor. sec. et Lugd. Batt. quatuor, Meus, Perizon. et Ultr. cum Coll. Gronov. in *Phocis vel Focis devicisset.* Puto scribendum esse in *Phocide devicisset.* Nam *Phocis* regio Græciæ est haud longe a Peloponneso, at

tem millia cæsa, Claudius historicus refert; Valerius Antias in Achaia pugnatum, et viginti millia Achæorum cum ³ duce suo Dico, cecidisse confirmat; ⁴ Polybius Achivus, quamvis tunc in Africa cum Scipione fuerit, tamen quia domesticam cladem ignorare non potuit, semel in Achaia pugnatum Critolao duce asserit. Dixum vero, adducentem ex Arcadia ⁵ militem, ab eodem Metello prætorè oppressum cum exercitu docet. Sed de varietate discordantium historicorum aliquanta jam diximus, quorum sufficiat detecta hæc et ⁶ male nota mendaciorum nota: quia parum credendum esse in cæteris evidenter ostendunt, qui in his quoque, quæ ipsi videre, diversi sunt. Igitur post extincta totius Achaia præsidia, destitutarum eversionem urbium Metello prætorè meditante, consul Mummius repentinus cum paucis venit in castra: qui, dimisso statim Metello, ⁷ Corinthum sine mora expugnavit, urbem toto tunc orbe longe omnium opulentissimam: quippe quæ velut officina omnium artificum atque artificiorum, et emporium commune Asiæ atque Europæ per multa retro sæcula fuit. Permissa crudeliter etiam ⁸ captivis prædandi licentia, **291** sic omnia cædibus ignibusque completa sunt, ut de murorum ambitu quasi e camino in unum apicem coarctatum exundaret incendium. Itaque piurima parte populi ferro flammisque consumpta, reliqua sub corona vendita est. Urbe in-

A censa, muri funditus diruti sunt. Muralis lapis in pulverem redactus, præda ingens crepta est. Sane cum propter multitudinem et varietatem statuarum simulacrorumque in illo civitatis incendio permixta in unum auri argenti atque æris omniaque simul metalla fluxissent, novum genus metalli factum est, unde usque in hodiernum diem, sive ex ipso, sive ex imitatione ejus, ⁹ æs Corinthium, sicut memoriæ traditum est, et Corinthia vasa dicuntur.

CAPUT IV.

De bello in Hispania cum Viriatho, deque Lusitanorum, et Salassarum Gallorum cruento conflictu, et ingenti Romæ pestilentia, aliisque bellis Romanorum cum Numantiniis, item Mithridatis.

Iisdem consulibus, ¹ Viriathus in Hispania, genere Lusitanus, homo pastoralis et latro, primum infestando vias, deinde vastando provincias, postremo exercitus prætorum et consulum Romanorum vincendo, **292** fugando, ² subigendo, maximo terrori Romanis fuit omnibus: siquidem Iberum et Tagum, maxima ³ et diversissimorum locorum flumina, late transgredienti et pervaganti ⁴ C. Vetilius prætor occurrit: qui continuo, cæso usque ad internecionem pene omni exercitu suo, vix ipse prætor cum paucis ⁵ fuga lapsus, evasit. ⁶ Deinde C. Plautium prætorè idem Viriathus, multis præliis fractum, fugavit. Post etiam ⁷ Claudius Unimanus ⁸ cum magno instructa

HIVERCAMPI NOTÆ.

Phœcæa, urbs Ionæ in Asia. Præterea hiulca est Orosii oratio, si retineamus, quod sequitur, quorum Medelam adhibeam, scribendo eorum.

3. Duce suo Dico. Nomen ducis, vulgo corruptum in *Dienum*, in *Vetustis* recte legitur: nam et Pausanias *Δαίον* hunc nominat. FABR.

4. Polybius. etc. Immo ex ipsius Polybii, qui proprie Megalopolitanus fuit, scriptis apparet præsentem aduisse, cum Corinthus diriperetur. Afferit enim magni istius scriptoris testimonium Strabo lib. viii, p. 584, ubi scribit illum deplorasse inter alia, quæ per imperitiam Romanorum acciderint ibidem summorum artificum operibus, ita ut, ipso præsentem, milites, projectis Aristidæ tabulis, interque illas Baccho, quæ et tabula ad Strabonis usque tempora Romæ, artis miraculum, superfuit, talis supra eadem jactis, luserint.

5. Militem. Sic scribere jubent omnes mss. non *militēs*.

6. Male nota mendaciorum nota. Posterius nota male repudiant Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. Nota illa mendaciorum, quia male nota erat, i. e. satis incognita, et incrustata mendaciis, detegitur ab Orosio. Pro quia, edd. quædam Vett. habent *quare*.

7. Corinthum sine mora expugnavit. De Corinthi eversione etiam Cicero lib. i de Officiis, et Verrina tertia. Plinius lib. xxxiv, cap. 2, scribit, Corinthum captam olympiadis 156 anno tertio, urbis Romæ anno dcviii. FABR.

8. Captivis. Qui sunt hi captivi, an Corinthii? sed illi sub corona vendebantur. An alii? Vix puto, nam captivos Romani non solebant asservare, nisi nobiliores, qui in triumpho ducebantur, reliquos vero in servitutem vendere. Forte scribendum *civibus*. Solebat enim præda per certos et ad illam curam electos homines custodiri, ad quem morem alludit Virgilius *Æn.* ii, 762:

Custodes lecti, Phoenix et dirus Ulysses,
Prædam asservabant.

At Mummius militibus suis videtur permisisse, ut

omnes sine discrimine et omnia diriperent atque prædarentur; quod sane facit ad miseriam captæ urbis et pretiosarum ibidem rerum ruinam.

9. Æs Corinthium. De ære Corinthio lege Plinius lib. xxxiv. Sed de origine æris Corinthii, quæ tradita sunt a veteribus, si cupis cognoscere, lege Muretum *Variarum Lect.* lib. iii, cap. 5. FABR.

CAP. IV. — **1. Viriathus in Hispania.** *Viriathus*, est in antiquo lapide, qui in Lusitania effossus continet testamentum Galli Favonii. In excerptis e Diodori libr. xxxii *Ἰουδαίων* est, in quo τ *re*lund *ire* videtur: ubi multa de eo scribit, illudque imprimis de æquitate in præda dividenda, *ἦν δὲ καὶ δίκαιος ἐν ταῖς διανομαῖς τῶν λαφύρων, καὶ κατ' ἀξίαν τοὺς ἀνδραγαθήσαντας. ἔφηρε τοῖς δόροις.* Unde Tullius de Officiis ii, ait: *Viriathum Lusitanum, propter æquabilem prædæ partitionem, magnas opes habuisse.* De re gesta cum Viriatho Appianus in *Hispanicis*, Livius lib. lxi et lxi, Florus libr. ii cap. 17, Velleius ii, Eutropius iv. FABR.

2. Subigendo. Edd. Vett. *subjicendo*.

3. Maxima et diversissimorum. In Flor. sec. absunt illa *maxima et*. In tert. scribitur *maxima et diversissima*. Edd. vett. habent, *maxima et diversorum*.

4. C. Vetilius prætor. C. Vetilius est quoque in Appiani Iberica a Beraldo conversa, M. Vetilius in Liviana Epitoma lib. lxi. *Sex. Vetilius* in Diaconi additionibus ad Eutropium, Diodorus, *στρατηγὸν Οὐδαίων* habet. FABR.

5. Fuga lapsus, evasit. At contra Livius scribit *Vetilium* captum, Diodorus et Appianus, captum atque interfectum. FABR.

6. Deinde C. Plautium. Hunc Vetilio successisse auctor est Appianus, qui etiam de clade ab eo accepta. FABR.

7. Claudius Unimanus. Claudii meminit quoque Florus, et Auctor de Viris illustribus, qui post *Claudium C. Nigidium* a Viriatho oppressum scribit. FABR.

8. Cum magno instructu belli. Edd. prima, *cum magno apparatu belli instructi*.

belli contra Viriathum missus, quasi pro abolenda superiore macula, turpiorem ipse auxit infamiam. Nam congressus cum Viriatho, universas, quas secum ⁹ deduxerat, copias, inaximasque vires Romani exercitus amisit. Viriathus trabecas, fascas, cæteraque insignia Romana in montibus suis ¹⁰ tropæa præfixit. Eodem tempore trecenti Lusitani cum mille Romanis in quodam saltu contraxere pugnam, in qua ¹¹ septuaginta Lusitanos, Romanos autem trecentos viginti cecidisse, Claudius refert, et cum victores Lugitanii sparsi ac securi abirent, unus ex iis, longe a cæteris segregatus, ¹² cum, circumfusus equitibus, pedes ipse deprehensus, unius eorum equo lancea perfoeso, ipsius equitis ad unum gladii ictum caput descuisset, ita omnes metu perculit, ut, prospectantibus cunctis, ipse contemptim atque otiosus abscederet.

293 ¹³ App. Claudio, Q. Cæcilio Metello consulibus, Appius Claudius adversus Salassos Gallos congressus, et victus, ¹⁴ quinque millia militum perdidit. Reparata pugna, quinque millia hostium occidit. Sed cum juxta legem, qua constitutum erat, ut ¹⁵ quisquis quinque millia hostium peremisset, triumphandi haberet potestatem, iste quoque triumphum expetisset, propter superiora vero damna non impetravisset,

HAVERCAMPI NOTÆ.

9. *Deduxerat.* Perizon., *duxerat*; Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et ed. Aug., *adduxerat*; Ulr., *deduxit*.

10. *Tropæa.* Lugd. Bat. pr., *velut tropæa*.

11. *Septuaginta Lusitanos.* Ed. August., xx, *Lusitanos*.

12. *Cum, circumfusus, etc.* Lugd. Bat. tres, *cum a circumfusus equitibus esset ipse deprehensus*. Sed Meus et Perizon. quibuscum faciunt edd. August. et Venetæ, *cum, circumfusus equitibus, pedes ipse deprehensus, unius eorum, etc.*; quod mihi præ vulgata lectione placuit. Editum a Fabricio fuit, *cum a circumfusus equitibus pedestris ipse deprehensus, etc.* Editiones vero que illum præcesserunt, ut et mss. omnes *pedestris, pro pedes, rejiciunt*.

13. *App. Claudio, Q. Cæcilio Metello cons.* App. Claudius Pulcher et Q. Metellus Macedonicus consules fuerunt anno DCX. Appium in bello contra Salassos, quinque millia militum amisisse, est in nostris vetustis: ut par numerus sit amissorum atque caesorum. Unde jure triumphus Appio negatus fuit. Valerius libro II, cap. 3. FABR.

14. *Quinque millia.* In mss. suis hunc numerum invenit Fabricius, quem in margine posuisse contentus, reliquit *decem*, ut erat in Vulg. præterquam in Aug. in qua, ut et undecim numero mss. cum verum invenerim numerum, falsum exulare jussi.

15. *Quisquis quinque millia.* Hic definitus ad triumphum petitionem erat numerus. Vide Casaub. ad Sueton. Julium cap. 76. FABR.

16. *Privatis sumptibus triumphavit.* Alloqui triumphantis sumptus ex ærario erogabatur, ut indicat Livius libro trigesimo tertio, quod adolescentibus rerum Romanarum studiosis observandum est. FABR.

17. *Androgynus Romæ visus.* Hic Androgynus Lunæ, non Romæ natus fuit. Lunæ quoque his consulibus tantam pestilentiam fuisse, ut, jacentibus in publico passim cadaveribus, qui funerarent, defuerint, scribit Julius Obsequens. FABR. — In tertio et quarto Lugd. Batt. non exstat *visus*.

18. *Itaque etiam.* Florentt. tres cum Lugd. Bat. sec., *jamque etiam.* Perizon., *tunc etiam.* Vett. edd.,

infami impudentia atque ambitione usus, ¹⁶ privatis sumptibus triumphavit. L. Cæcilio Metello, Q. Fabio Maximo Serviliano consulibus, inter cætera prodigia ¹⁷ androgynus Romæ visus, jussu aruspicum in mare mersus est: sed nihil impiæ expiationis procuratio profecit. Nam tanta subito pestilentia exorta est, ut ministri quoque faciendorum funerum primum non sufficerent, deinde non essent. ¹⁸ Itaque etiam magnæ domus vacuæ vivis, plenæ mortuis remanserunt. Largissimæ introrsum hæreditates, et nulli penitus hæredes. Denique jam non solum in Urbe vivendi, sed etiam appropinquandi ad Urbem negabatur facultas, tam sævi per totam urbem tabescentium sub tectis, atque in stratis suis cadaverum putores ¹⁹ exhalabantur. Expiatio illa crudelis, et viam mortibus hominum morte hominis ²⁰ instruens, tandem Romanis inter miseras suas erubescens, quam misera **294** et vana esset, innotuit. Ante enim in suffragium præveniendæ cladis est habita, et sic pestilentia ²¹ consecuta est: quæ tamen sine ullis sacrificiorum satisfactionibus, tantummodo secundum mensuram arcani judicii expleta correptione, sed ita est. Quam si ²² artifices illi circumventionum aruspices, sub ipsa (ut assolent) declinatione morborum forte celebrassent, procul dubio ²³ sibi, diis et ritibus suis

Itaque magnæ domus, etc. Sed August. reliquis præferenda, legit, *Ita ut etiam magnæ domus, etc., remanerent*.

19. *Exhalabantur.* Cod. Perizon., cum ed. August., *exhalabant*.

20. *Instruens.* Florentt. pr. et secund., ut et tres Lugd. Bat. cum Coll. Gronov., *struens*.

21. *Consecuta est.* Sic tres Florentt. et ed. Aug. et ita loqui sæpe amat Orosius pro *subsecuta est*, quod hic habent quædam edd. Vett. et Lugd. Batt. sec. Meus scribit *secuta est*, at Lugd. Bat. pr. *exorta est*, sed superscribitur *consecuta est*.

22. *Artifices illi circumventionum aruspices.* Columella I, 12: *Aruspices vana superstitione rudes animos ad impensas compellunt*. Unde digna Annibale vox ad Prusiani regem, cui exa non videbantur prosperam eo die pugnam prædicere: *An tu, inquit, caruncula vitulina mavis, quam imperatori veteri, credere?* Cicero de Divinat. II, cap. 24: *Aucupatores eventuum et structores fallaciarum eosdem infra hoc cap. vocat Orosius*.

23. *Subsidiis et ritibus.* Scripti et excusi omnes habent: *sibi diis et ritibus*. Sed me non prius temeritatis arguant, quam viderint quomodo illi suam tueantur sententiam. LAUT. — Id cum Lautius asserat de Impressis et mss. ostendit, quam paucos in utroque genere evolverit. *Subsidiis* enim quod ipse vult, præoccupavit ante illum edit. Bolsuing., et ante Bolsuing. illam lectionem edd. Parisina et Venetæ exhibuerunt. Sola Hiitorp. habent *insidiis*. Ego, cum vulgata lectio codd. mss. iisque optimis confirmetur; sensumque præterea bonum fundat, ab illa descendendum non puto, Mss., quos undecim numero consului, omnes vel *sub diis et ritibus suis*, ut Lugd. Batt. pr. et tertia cum Coll. Gronov. exhibent, vel *sibi, diis (aut sibi et diis) et ritibus suis*, ut Florentt. tres et reliqui omnes. An vero defendi illa Orosii sententia nequit? An non et *sibi* illi Aruspices, et *diis suis*, et *ritibus* illis remissiones morborum et gloriam medelæ ascripissent? Pro *reductæ* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gron. *productæ* amant.

reductæ sanitatis gloriam vindicassent. Ita misera A et ad sacrilegia male religiosa civitas, mendaciis, quibus liberari non poterat, ludebatur. 25 Igitur Fabius consul contra Lusitanos et Viriathum dimicans, 26 Bacciam oppidum, quod Viriathus obsidebat, depulsis hostibus, liberavit, et in deditionem cum plurimis aliis castellis recepit. Fecit facinus etiam ultimis barbaris Scythiæ, non dicam Romanæ fidei et moderati, execrabile. 27 Quingentis enim principibus eorum, quos societate invitatos, 295 deditionis jure susceperat, manus præcidit. 28 Pompeius, sequentis anni consul, fines Numantinorum ingressus, accepta maxima clade discessit, non solum exercitu pene omni profligato, verum etiam plurimis nobilium, 29 qui ei militiæ aderant, interemptis. Viriathus autem, cum per quatuordecim annos Romanos duces atque exercitus protrivisset, insidiis suorum interfectus est: in hoc solo Romanis circa eum fortiter agentibus, quod percussores ejus indignos præmio judicarunt. At ego non modo nunc, verum etiam sæpe intertexere Orientis illa 30 inextricabilia bella poteram, quæ raro umquam nisi sceleribus aut incipiunt, aut terminantur: sed Romanorum, cum quibus nobis actio est, tanta sunt, ut jure fastidiantur aliena.

31 Mithridates tunc siquidem, rex Parthorum, sextus ab Arsace, victo Demetrio præfecto, Babyloniam urbem finesque ejus universos victor invasit. Omnes præterea gentes quæ inter Hydaspem fluvium et Indum jacent, subegit. Ad Indiam quoque cruentum extendit imperium, Demetrium ipsum secundo sibi bello occurrentem, vicit et cepit: quo C

capto, 32 Diodotus quidam cum Alexandro filio, regnum ejus et regium nomen usurpavit: qui postea ipsum Alexandrum filium, quem participem periculi in pervadendo regno habuerat, ne in obtinendo consortem haberet, occidit.

33 M. Æmilio Lepido, C. Hostilio Mancino cons. prodigia apparuere 296 diversa, et quantum in ipsis fuit, ex more curata sunt; sed non semper aucupatoribus eventuum et structoribus fallaciæ aruspiciibus, opportuni casus suffragantur. Namque Mancinus consul, 34 postquam a Popillio apud Numantiam suscepit exercitum, adeo infeliciter prælia cuncta gessit, atque in id suprema desperatione perductus est, ut 35 turpissimum fœdus cum Numantinis facere cogere; quamvis et Pompeius jam aliud æque infame fœdus cum iisdem Numantinis paulo ante pepigisset. Senatus 36 dissolvi fœdus, et Mancinum deditionis Numantinis præcepit, qui, nudato corpore, 37 manibus post tergum revinctis, ante portas Numantinorum expositus, ibique usque in noctem manens, a suis desertus, ab hostibus autem non susceptus, lacrymabile utrisque spectaculum præbuit.

CAPUT V.

Quam injuste Romani Mancinum Numantinis dediderint. De Bruti in Gallæcos strage, Lepidi a Vaccæis clade.

Exclamare hoc loco dolor¹ exigit. Cur falso vobis, Romani, magna illa nomina² justitiæ, fidei, fortitudinis et misericordiæ vindicatis? A Numantinis hæc verius discite. Fortitudine opus fuit? pugnando vicerunt. Fides exigebatur? credentes alii secundum se,

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. *Et ad sacrilegia*, etc. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *Ita misera et sacrilega, male religiosa civitas*. Cod. Aug. quoque sic legit, atque insuper, *et male religiosa civitas*.

25. *Igitur Fabius cos.* De Fabii Serviliani rebus gestis contra Viriathum Appianus. FABR.

26. *Bacciam*. Mss. omnes *Bucciam*, nisi quod in Meo sit *Buccina*.

27. *Quingentis enim principibus*. De hac Fabii severitate Valerius Max. lib. II, cap. 2, et Frontinus libro IV. FABR.

28. *Pompeius sequentis anni cos.* Q. Pompeius cos. cum Cn. Servilio Cæpione anno DCXII, a Numantinis victus, pacem turpem fecit, Livius libro LIV, Velcius libro II, Eutropius IV, isque Romam reversus deprecando pœnam effugit, Cicero de Offic. III. FABR.

29. *Qui ei militiæ*. Ita omnes mss. et edd. meliores; mutarunt in *ejus militiæ* qui locutionem istam non intellexerunt.

30. *Inextricabilia*. Meus, *execrabilia*.

31. *Mithridates tunc siquidem*. De hoc lege Justinum libro XXI. Plura fuerunt apud Livium libro LII, ut ex Epitoma cognoscitur. FABR.

32. *Diodotus quidam*. *Diodotus* est in omnibus vet. pro quo in impressis, *Theodotus* legitur. Signonius quoque in vet. libris Epitomæ LII, a *Diodoto* quodam, legi testatur. Appianus quoque in Syriaca eundem *Διόδωρον* nominat. FABR. — Graviter hic errat Orosius, neque ducem suum Justinum sequitur. Is de Diodoto hoc, sive Tryphone, id enim nomen cum imperio assumpsit, ita scribit lib. XXXVI, cap. I: *Interim in Syria Trypho, qui se tutorem Antiocho, Demetrii privigno, substitui a populo laboraverat, oc*

ciso pupillo, regnum Syriæ invadit. Occidit Tryphon pupillum suum Antiochum sextum Alexandri Theopatoris filium. Is Antiochus insuper Alexandri nomen habuisse videtur, ex Appiano, libro de Bell. Syr., p. 132, ubi Trypho dicitur occidisse παῖδιον Ἀλεξάνδρον ἐξ Ἀλεξάνδρου τοῦ νόθου καὶ τῆς Πτολεμαίου θυγατρὸς, *puerulum Alexandrum, Alexandri Nothi* (id est Theopatoris, cui propterea Bellæ cognomen erat) *ex filia Ptolemæi*. Neque potuit esse privignus Demetrii, ut scribit Justinus, quia decennem per medicos, qui fingebant calculo laborare Antiochum, occidit tutor. Vide Epit. Livii LV.

33. *M. Æmilio Lepido, C. Hostilio*. Consules hi fuerunt anno ab Urbe condita DCXVI. Prodigia quæ tunc evenerunt exponit Obsequens. FABR.

34. *Postquam a Popillio*. *Popillio* recte est in vetust., unde alii *Pompilio*, alii *Pompeio* fecerunt. M. Popillio Lænatii superioris anni consuli Mancinum ad Numantiam successisse, tradit etiam Appianus. FABR.

35. *Turpissimum fœdus*. De hoc fœdere a Mancino cum Numantinis facto, omnes. Tu lege Ciceronem lib. III de Officiis. FABR. — Sequitur in ed. Aug., *semperque Romano nomini exprobrandam*. In aliis neque edd. neque mss. id occurrat.

36. *Dissolvi*. Mss. aliquot cum edd. vet. *dissolvi*.

37. *Manibus*. Flor. pr. et tert., cum Ultr., Meo et Perizon., atque Lugd. Bat. sec., *manibusque*. Ed. Aug. et tres mss. Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., *manibus quoque*.

CAP. V. — 1. *Exigit*. Perizon., *coget*.

2. *Justitiæ, fidei*. Edd. vet. quædam, *justitiæ ac fidei*.

quos occidere³ potuerant, pacto foedere dimiserunt. A Justitia probanda erat? **297** probavit⁴ eam vel tacitus senatus, cum iidem Numantini per legatos suos aut inviolatam pacem solam, aut omnes quos pignore pacis accepto vivos dimiserant, reposcebant. Misericordia examinanda videbatur? ⁵ satis documenti dederunt vel emittendo ad vitam inimicum exercitum, vel ad poenam non recipiendum Mancinum. Mancinus ne rogo dedendus fuit, qui victi exercitus impendentem trucidationem, praetento umbone pacti foederis dispulit, qui ⁶ periclitantes patriae vires in meliora tempora reservavit? Aut si displicuit foedus quod pactum est, cur miles hoc pignore redemptus, aut cum reverteretur, receptus est, aut cum repeteretur, redditus non est? Aut si placuit servati militis qualiscumque provisio, cur Mancinus, qui hoc pe- **B** pigit, solus ⁷ deditus fuit?

⁸ Nuper Varro, ut praepropera pugna iniretur, collegam Paulum obluentem impulit, trepidantem praecipitavit exercitum, infelices copias, apud infames illas Romanis cladibus Cannas, non disposuit certamini, ⁹ sed opposuit morti; plus quam quadraginta millia ibi militum Romanorum sola impatentia sua, de qua sibi victoriam jam dudum Annibal praesumebat, amisit. Collega etiam Paulo (quo tandem viro?) perditio, novissime in Urbem pene solus impudentissime redire ausus est, meruitque suae impudentiae praemium. ¹⁰ Nam gratiae ei, quod de republica non desperasset, quam tamen ipse fecerat desperatam, publice in senatu actae sunt. Porro autem Mancinus, qui, sorte bellica circumventum exercitum ne perderet, laboravit, ab eodem senatu ditione damnatus est. ¹¹ Scio, Romanis et illud in Varrone displicuit, sed **298** tempori concessum est: et in hoc Mancino placuit, sed secundum tempus praesumptum est: ¹² atque ideo ab initio perfe-

cistis, ¹³ ut nec civis consulat convenienter ingratum, nec hostis fideliter credat infidis. Interea ¹⁴ Brutus in ulteriore Hispania, sexaginta millia Gallæcorum, qui Lusitanis ¹⁵ auxilio venerant, asperrimo bello et difficili, quamvis incautos circumvenisset, oppressit. Quorum in eo praelio quinquaginta millia occisa, sex millia capta referuntur, pauci fuga evaserunt. In citeriore Hispania Lepidus proconsule Vaccæos innoxiam gentem et supplicem, ¹⁶ etiam senatu prohibente, pertinaciter expugnare tentavit. Sed mox accepta clade gravissima improbae pertinaciae poenas luit. Sex millia quippe Romanorum in hoc injusto bello justissime caesa sunt: reliqui, exuti castris, armis etiam perditis, evaserunt. Nec minus turpis ¹⁷ hæc sub Lepido clades, quam sub Mancino fuit. **B** ¹⁸ Ita nunc sibi hæc tempora loco felicitatis ascribant, ut non dixerim Hispani, tot pulsati fatigatique bellis, sed vel ipsi saltem Romani, tam continuis subacti cladibus, totiesque superati: ut non exprobrem, quot praetores eorum, quot legati, quot consules, quot legiones, quantique exercitus consumpti sint. Illud solum revolve, quanta fuerit timoris amentia. Miles Romanus hebetatus, ut jam ne ad experimentum quidem belli colibere pedem, aut obfirmare animum posset: sed mox conspecto Hispano specialiter hoste, diffugiens, vinci se pene prius crederet, quam videri. Quo argumento patet, apud utrosque misera illa tempora iudicata, cum **299** et Hispani, etsi vincere poterant, inviti tamen desererent otia sua dulcia, et bella externa tolerarent, et Romani **C** quanto impudentius alienae quieti sese ingererent, tanto turpius vincerentur.

CAPUT VI.

De monstroso puero Romæ nato, de Ætnæ eructatione, et bello servili in Sicilia.

¹ Sex. Fulvio Flacco, Q. Calpurnio Pisone consu-

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Potuerant.* Edd. Aug., *potuerunt.*
4. *Eam.* Mss. tres Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., *eam etiam.*
5. *Satis documenti.* Ed. Aug., cum tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov., addit *indicium.*
6. *Periclitantes.* Ed. Aug., *periclitantis.*
7. *Deditus fuit?* Post hæc verba in ed. Aug. lacinia sequitur tredecim linearum, quæ infeliciter ibidem aliunde ex Orosio irrepsit. Incipit, *Quamquam inter, et finit, potuit servare natura.*
8. *Nuper Varro.* Bello Punico secundo, sed de Canneusi clade libro superiore, capite decimo sexto dictum est. FABR.
9. *Sed opposuit morti.* Ex imitatione Virgiliana lib. *Æn.* xi, 126:

. . . . Tectusque recusat
Prodere voce sua quemquam aut opponere morti.

10. *Nam gratiæ ei.* Varroni redeunti in Urbem gratias a Senatu actas scribit Livius libro vigesimo secundo. Valerius libro tertio, capite quarto. FABR.

11. *Scio, Romanis,* etc. Hæc est lectio optimorum mss. Nam, ita clare exhibent Meus et tres Florentini, inter quos cod. Longob. scribens socio, facile ostendit, *scio* ibidem debere reponi. Vulgati codd. habent *sic Romani*, sed præter August. nulli nisi recentiores; nam Venetæ, Parisina et prima *scio* quoque exhibent. Quod vero unus aut alter ex

iisdem mss. et editionibus *Romani pro Romanis* legant, in quibus Ultrajectinus quoque codex, *scio Romani*, nauci non est.

12. *Atque ideo.* Forte legendum, *æque ideo.*

13. *Ut nec civis.* Propter Mancini exemplum, verbitur similem patriæ præstare utilitatem civis; propter Numantinorum, ullis pacis conditionibus credere hostis.

14. *Brutus in ulteriore.* D. Junius Brutus consul anno Urbis dcxv, sortitus Hispaniam ulteriorem, devictis *Gallæcis*, cognomen inde meruit, Appianus in Iberica, Strabo libro tertio, Livius libro lv et lvi, D Florus libro secundo, capite decimo septimo. Vel-leius ii. FABR.

15. *Auxilio.* Lugd. Batt. omnes, cum Coll. Gronov. et ed. Aug., in *auxilium.*

16. *Etiam Senatu prohibente.* Cinna et Cæcilius, legati in Hispaniam ad Lepidum missi, attulerunt S. C. quo cavebatur: ne Lepidus Vaccæos bello peteret. Appianus. FABR.

17. *Hæc sub Lepido.* In vulgatis legitur, *sub Metello.* In Epitoma lvi ita legitur: *Dissimili eventu M. Æmilii Lepidus procos. adversus Vaccæos rem gessit, clademque similem Numantine passus est.* FABR.

18. *Ita nunc.* Edd. quædam vet., *quare nunc.*

CAP. VI. — 1. *Sex. Fulvio Flacco, Q. Calpurnio.* Hi consules fuerunt anno Urbis dcxviii. Cæterum Obsequens puerum illum natum non bis consulibus, sed

libus, Romæ puer ex ancilla ³ natus est quadrimanus, oculis quatuor, auribus totidem, natura virili duplex. In Sicilia mons Ætna vastos ignes eructavit, ac fudit: qui torrentum modo per prona præcipites, proxima quæque corripientibus exussere flammis; longinquiora autem favillis calidis, cum vapore gravi late volitantibus, torruerunt; quod ³ Siciliæ semper vernaculum genus monstri, non portendere malum assolet, sed inferre. In Bononiensi agro fruges in arboribus ⁴ enatæ sunt. Igitur ⁵ in Sicilia bellum servile ortum est, quod adeo grave et atrox multitudine servorum, instructu copiarum, et ⁶ magnitudine virium fuit, ut, ⁷ non dicam prætores **300** Romanos, quos penitus profligavit, sed consules quoque terruerit. Nam septuaginta millia servorum, tum in arma conspirantium fuisse referuntur, excepta urbe Messana, quæ servos liberaliter habitos in pace continuit. Cæterum Sicilia in hoc quoque miserior, quia insula et numquam erga statum suum ⁸ juris idonei, nunc tyrannus subjecta, nunc servis: vel illis dominatu improbo exigentibus servitutem, vel istis presumptione perversa commutantibus libertatem, maxime quia clauso undique mari, egerere foras non facile potest intestinum malum. Viperinam quippe conceptionem ⁹ perditioni suæ aluit, sua libidine auctam, sua morte victuram. In hoc autem servilis tumultus excitatio, quanto rarior cæteris, tanto ¹⁰ truculentior est: quia intentione commovetur libera multitudo, ut patriam augeat, servilis ut perdat.

HAVERCAMPI NOTÆ.

superioribus, P. Furio et Sex. Atilio Serrano scribit. Ad hos vero coss. Ætnæ incendium aliaque prodigia refert. FABR.

2. *Natus est.* Meliores mss., videlicet tres Florent., Meus et Perizon., delent verbum posterius.

3. *Siciliæ vernaculum genus monstri.* Supra lib. IV, cap. 6, de Carthagine, *Carthaginenses vernaculum atque intestinum semper inter se malum habere discordiam.*

4. *Enatæ sunt.* Hæc optimorum sex vel septem codd. lectio est. Vulgo, *natæ sunt.*

5. *In Sicilia bellum.* Hoc bellum servile excitavit Eunus Syrus ex urbe Apamea, servus Antigenis Ennensis. Cujus belli causam, cladem, omnemque rationem a Diodoro Siculo libro xxxiv descriptam Latine edidit Henricus Stephanus. De eodem Florus lib. III, c. 19. et Livius lib. LVI. Meminit Appianus lib. I. FABR.

6. *Magnitudine virium.* Conjunctionem et, invitis mss. omnibus, intruserant editores, quam sustuli.

7. *Non dicam prætores.* Quatuor prætorum, *Mamilii, Lentuli, Pisonis, Hypsæi*, castra a servis capta scribit Florus. Diodorus unum *L. Hypsæum* nominat, qui Roma in Siciliam cum octo millibus Siculorum militum profectus, commisso prælio victus est a servis. De consulibus infra dicitur. FABR.

8. *Juris idonei.* Tres Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., addunt *fuit*. Quidam quoque mss. et editi *est* addunt post *insula*.

9. *Perditioni suæ.* Ita omnino refingendum ex mss. Flor. pr. et sec. atque Perizon. Meus exhibet *perditione sua*. Vulg., *perditionis suæ*.

10. *Truculentior est.* In Meo non reperi verbum *est*. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *crudelior est*. Pro commovetur, Meus quoque movetur. Sed illa, quia intentione, etc. Cod. Perizon. ita scribit. *Qua intentione, etc. ea servilis ut perdat.*

CAP. VII. — 1. *Anno ab Urbe cond. DCXX.* Hoc

CAPUT VII.

De Numantia, ejusque per Scipionem Africanum deletione.

¹ Anno ab Urbe condita DCXX, cum major pene infamia de fœdere apud Numantiam pacto, quam apud Caudinas quondam furculas, pudorem Romanæ frontis oneraret, Scipio Africanus ² consensu omnium tribuum consul creatus, atque ad oppugnandam Numantiam cum exercitu missus est. Numantia autem citerioris Hispaniæ, haud procul a Vaccæis et Cantabris in capite Gallæciæ sita, ultima Celtiberorum **301** fuit. ³ Hæc per annos quatuordecim cum solis quatuor millibus suorum quadraginta millia Romanorum non solum sustinuit, sed etiam vicit, pudendisque fœderibus affecit. Igitur Scipio Africanus Hispaniam ingressus non illico se ingessit hostibus, ut quasi incautos circumveniret, sciens numquam ⁴ id genus hominum adeo in otium corpore atque animo resolvi, ut non ipsa qualitate habitudinis suæ apparatus aliorum præcelleret, sed aliquamdiu militem suum in castris velut in scholis exercuit. Et cum partem ætatis totamque hiemem, ne attentata quidem pugna, transegisset, sic quoque parum propemodum hæc profecit industria. Namque ubi copia pugnandi facta est, exercitus Romanus, oppressus impetu Numantinorum, ⁵ terga convertit: sed increpatione et minis objectantis sese consulis, manuque retinentis, tandem indignatus in hostem rediit: et quem fugiebat, fugere compulit. Difficilis tunc in relato fides, ⁶ Nu-

C anno alii non *Scipionem* consulem factum et ad Numantiam oppugnandam profectum, sed Numantiam ab eo expugnatam scribunt. FABR.

2. *Consensu omnium tribuum.* Nescio equidem, quibus rationibus moti alii correctores scripserunt, *consensu omnium ex tribuo consul creatur*, cum in manuscriptis secus legatur. FABR. Causa fuisse videtur, quod in quibusdam mss. invenerint vitiosam hanc lectioem, *omnium tribunorum*. Ita enim scribitur in Lugd. Batt. pr. et tertio, atque insuper Coll. Gronov. In ed. Aug. abest. Mox ad expugnandum præter edd. quasdam vet. Flor. sec. et Lugd. Batt. pr. servorum quoque pro *suorum* tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov.

3. *Hæc per annos XIV.* Florus libr. II, cap. 18: *Numantia quatuor millibus Celtiberorum XL millium exercitum per annos XIV sola sustinuit*. Appianus in Hispaniis scribit Numantinorum ante bellum non fuisse amplius octo millia. Eos de rebus a Scipione ad Numantiam gestis lege. FABR.

4. *Id genus.* Cod. Longob. et tres mss. Lugd. Batt., cum cod. Aug., *hoc genus* scribunt.

5. *Terga convertit.* Meus, *terga vertit*. Quod melius dictum est.

6. *Numantinos et fugavere.* Cum edd. quæ Fabricianis præcesserant, haberent, *Difficilis in relato fides, Numantinos et fugavere*, etc., ut prima omnium, atque August. Venetæ et Paris. Reliquæ autem, Bolsuing. quidem, *Difficilis tunc in relato fides, et Numantinos fugiere*, etc. Pro *fugiere* Hittorp. in Fabricianis editum fuit *fugere*; quod nentiquam tolerari cum posset, *fugere* repositi Scottus. Sed vera lectio est *et fugavere*, quam diserte exhibent cod. Longob. et Meus, atque subindicant quoque illi in quibus *effugaveres* scribitur, ut Ultr. et Florent. sec. cum Coll. Gronov. supra pro *videre* in Meo scribitur *victore*.

mantinos et fugavere, et fugientes videre Romani. A Unde quamvis Scipio, quia præter spem acciderat, lætatus et gloriatus esset, tamen ultra ⁷ bellum adversus eos audendum non esse, professus est. Itaque Scipio insistendum inopinatis proventibus censuit, urbem ipsam obsidione conclusit, ⁸ fossa etiam circumdedit: **302** cujus latitudo pedibus decem, altitudo viginti fuit. Ipsum deinde vallum, sudibus præstructum, crebris turribus communiavit: ut si qua ab erumpente hoste in eum tentaretur irruptio; jam non quasi obsessor cum obsesso, sed versa vice obsessus cum obsessore pugnaret. Numantia autem in tumulo sita, haud procula flumine Durio, ⁹ tria millia passuum ambitu muri amplexabatur; quamvis aliqui asserant eam et parvo situ et sine muro fuisse. ¹⁰ Unde credibile est, quod hoc spatii cura aleudorum custodiendorumque peccorum, vel etiam exercendi ruris commodo cum bello premerentur, incluserint, ipsi arcem parvam natura munitam obtinentes. Alioqui tantam paucitatem hominum, tam amplum urbis spatium non munire magis, quam prodere videbatur. Igitur conclusi diu Numantini, et fame trucidati, deditionem sui obulerunt, si tolerabilia iuberentur, sæpe etiam orantes justæ pugnæ facultatem, ut tamquam viris mori liceret. Ultimo omnes duabus subito portis eruperunt, larga prius potione usi, non vini, cujus ferax is locus non est, sed succo tritici per artem confecto, quem succum a calefaciendo ¹¹ Celiã vocant. ¹² Suscitatur enim igne illa

vis germinis madefactæ frugis, ac deinde siccatur et post in farinam redacta, molli succo admiscetur, quo fermento sapor austeritatis et calor ebrietatis adjicitur. Hac igitur potione post longam famem recalescentes, bello sese obtulerunt. Atrox diu certamen et usque ad periculum Romanorum fuit: iterumque Romani ¹³ pugnare se adversum Numantinos, fugiendo probavissent, nisi sub Scipione **303** pugnassent. Numantini, interfectis suorum fortissimis, bello cedunt: ¹⁴ compositis tamen ordinibus, nec sicut fugientes in urbem revertuntur, corpora interfectorum ad sepulturam oblata, accipere noluerunt. Novissime spe desperationis in mortem omnes destinati, clausam urbem introrsum succenderunt, cunctique pariter ferro, veneno, atque igne consumpti sunt. Romani nihil ex his penitus habuere victis, præter securitatem suam. Neque enim eversa Numantia ¹⁵ vicisse se magis Numantinos, ¹⁶ quam evasisse dixerunt. ¹⁷ Unum Numantinum victoris catena non tenuit; unde triumphum dederit, Roma non vidit; aurum vel argentum, quod igni superesse potuisset, apud pauperes non fuit; arma et vestem ignis absumpsit.

304 CAPUT VIII.

De Gracchorum seditione, Attalique regis Pergami hæreditate.

Igitur ea tempestate cum hæc apud Numantiam gesta sunt, apud Romam ¹ Gracchorum seditiones agitabantur. Scipio autem, cum, deleta Numantia,

HAVERCAMPI NOTÆ.

7. *Bello adversus eos.* Vulgati bellum male, et contra mss. meliores Flor. pr. Meum et Perizon., quibus accedunt tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. et cod. Ultr.

8. *Fossa etiam circumdedit.* Hanc lectionem omnes probant mss. et edd. vet. Sed Bolsuling. secutæ reliquæ legunt, et fossa circumdedit.

9. *Tria millia passuum ambitu.* Sic Appianus scribit, Numantiæ ambitum fuisse xxiv stadiorum. FABR.

10. *Unde credibile est quod hoc spatii.* In Lugd. Batt. pr. et tert. verbum est non legitur. Omnes vero mss. et editi scribunt, quia hoc spatii. Ego vero reposui quod. Videlicet in omnibus mss. Orosii observavi, sæpissime et passim descriptores quia pro quod posuisse. Id, cum recte edd. correxerint, hoc in loco tamen, ubi in primis necessarium erat, neglexerunt. Pro ultimo cod. Longob. et mss. Lugd. Bat. ultime scribunt.

11. *Celiã vocant.* Hujus potionis meminit etiam Florus. FABR. — Vide Pontanum Hist. Danicæ p. 763.

12. *Suscitatur enim igne illa vis,* etc. Hæc est lectio Florent. secundi, unice probanda, quam exhibent quoque Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. Approbat eandem editio omnium prima. Reliquæ omnes legunt, suscitatur enim ignea illa vis. At Florent. pr. eam Lugd. Bat. pr. delet ignem et legit, suscitatur enim illa vis, etc. Meus novam exhibet a reliquis diversam lectionem, suscitatur enim ignem illa vis germinis calefactæ frugis, quasi per ignem innueretur audacia, quam improperet bibentibus. Sed cum sequatur, ac deinde siccatur, alteram scripturam præfero. Vox germinis potuit abesse, sed Orosius germen madefactæ frugis dixisse videtur pro granis tritici tumescentibus madore affusæ aquæ, veluti solent, cum germinare incipiunt.

13. *Pugnare se.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gro-

nov. et edit. Aug. pugnare.

14. *Compositis tamen ordinibus.* Post hæc in edd. Fabricianis, Scotti et Hittorp. legitur non separantes se. Quod insigne est Glossæ, edd. vet. omnibus et mss. ignotum, dignumque ut inducatur.

15. *Vicisse se magis.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et ed. Aug., vicisse magis, expuncto se. At cod. Longob., vicisse re magis.

16. *Quam evasisse dixerunt.* Id est existimant. Nam dixerunt, quod contra mss. edd. quædam habent, huc non convenit. Animo quidem ita censuerunt Romani, sed verbis semper, etiam in damnis, fuerunt magnifici. Inveniuntur similia apud Plinium Nat. Hist. lib. vii, cap. 28, p. 391: *Quæ Cannis corona merita? unde fugisse virtutis summum opus fuit.* De Annibale apud Horatium lib. iv, od. 4, vers 49:

Dixitque tandem perdidit Annibal:
Cervi, luporum præda rapacium,
Sectamur ultro, quos opinus
Fallere et effugere est triumphus.

Sallust. Jug. cap. 104, de Jugurtha et Boccho aliisque: *Et ipsi duces feroces, qui non fugere, pro victoribus agere.* Ubi plura et alia dat exempla cf. Wasse.

17. *Unum victoris catena non tenuit.* Idem scribit Florus, sed Appianus tradit Scipionem, quinquaginta triumpho reservatis, reliquos sub corona vendidisse. Atque hac ratione Scipio Africanus Emilianus Numantiam intra annum ac tres menses quam eo venerat, circumdatam operibus, excisamque æquavit solo Velleius libro II. FABR.

CAP. VIII. — 1. *Gracchorum seditiones.* Ti. Sempronius Gracchus, P. Mucio L. Calpurnio coss., quo anno Scipio Numantiam excidit, tribunus plebis propter seditiones concitas occisus est, Plutarchus in Gracchis, Appian. lib. I de bellis Civilibus, Livius, Velleius, Florus et alii. FABR.

cæteras Hispaniæ gentes pace componeret, ² Tiresum quemdam, Celticum principem, consuluit, qua ope ³ res Numantina aut prius invicta durasset, aut post fuisset eversa: Tiresus respondit: ⁴ Concordia invicta, discordia exitio fuit: quod Romani tamquam ⁵ sibi ac de se dictum, exempli loco acceperunt, quippe quibus jam ⁶ de seditionibus discordantis totius Urbis nuntiabatur. Carthagine Numantiaque deleta, ⁷ moritur apud Romanos utilis de provisione collatio, et oritur **305** infamis de ambitione contentio. Gracchus tribunus plebis iratus ⁸ nobilitati, quod ⁹ inter auctores Numantini fœderis notatus esset, ¹⁰ agrum, a privatis eatenus possessum, populo dividi statuit. ¹¹ Octavio tribuno plebis obsistenti ademit imperium, et ¹² successorem Minucium dedit. His causis senatum ira, populum superbia ¹³ invasit. At tunc forte ¹⁴ Attalus, Eumenis filius, moriens,

testamento populum Romanum imperio Asiæ succedere ¹⁵ hæredem jusserat. Gracchus, gratiam populi pretio appetens, legem tulit, ¹⁶ uti pecunia, quæ fuisset Attali, populo distribueretur. Obsistente Nasica, etiam Pompeius ¹⁷ spondit, se Gracchum, cum primum ¹⁸ magistratu abiisset, accusaturum.

306 CAPUT IX.

De interitu Gracchi, et bello servili in Sicilia, apud Athenienses, et Delum.

Gracchus cum eniteretur, ut ipse tribunus plebis subsequenti anno permaneret, cumque comitorum die seditiones populi accenderet, ¹ auctore Nasica, inflammata nobilitas, fragmentis subselliorum plebem fugavit. Gracchus ² per gradus, qui sunt super Calpurnium fornicem, ³ detracto amiculo, fugiens, ⁴ ictus fragmento subsellii corrui, rursusque assur-

HAVERCAMPI NOTÆ.

2. *Tiresum quemdam.* In Corn. Gualtheri libro hic *Thyrens* nominatur, cum in aliis varie legatur. FABR. — *Thyresum* in cod. Longob. *Thiresum* in ed. Aug. inveni.

3. *Res Numantina.* Ed. Aug., *Numantia*.

4. *Concordia invicta, discordia exitio fuit.* Neque placet hæc lectio, neque sibi ipsi cohæret. Nam si *concordia* primus est casus, quod sequitur, *invicta*, non convenit cum illis *exitio fuit*. Si sextus casus, scribi debuerat, *concordiâ invicta, discordiâ victa fuit*. In mss. nullum hic præsidium nisi in solo cod. Perizoniano. Suppeditat is hæc lectionem, *Invicta concordia præsidio, discordia exitio fuit*. Quæ sane Vulgatis longe præstat. Orosio sic *invicta concordia* dicitur, quam nulla rupit seditio vel ambitio. Malim tamen, quod brevius est et rotundius, *Concordia præsidio, discordia exitio fuit*. Vix enim dubito, quin illud *invicta* ex iis, quæ præcesserunt, aut prius *invicta durasset*, huc influxerint.

5. *Sibi ac de se dictum.* Cod Longob. *sibi a se dictum*.

6. *De seditionibus.* Sic reponere jubent omnes mss. cum optima ed. August. pro *de seditione*, quod in reliquis edd. est. Pro *delecta* mox *eversa* legit Lugd. Bat. sec. cum Ultr.

7. *Moritur apud Romanos.* Beneficio cod. Longob. elegans hæc eruitur lectio. Quorsum enim illa quæ hæc lecta sunt? *Oritur apud Romanos utilis de provisione collatio, et oritur infamis de ambitione contentio.* Cum hæc tam dura et inepta concoquere poterint omnes, cod. tamen Perizonianus negat alterum illud *oritur* hic recipiendum, legitque, *Oritur apud Romanos utilis de provisione collatio, et infamis de ambitione contentio.* Sed verissima est nostra ex cod. Longob. emendatio. Romani enim, cum, quod verebantur prudentiores ex Senatu, supra apud Orosium Lib. III, cap. ult., cotem illam virtutis suæ amississent, remisso vigore non modo soluti fuerunt otio, sed seditionibus, discordiis, et civilibus bellis turbati, vexati et oppressi sunt. In illis vero, *utilis de provisione collatio*, mirum nisi illa Justiniani animo contemplatus fuerit, qui in simili casu de Atheniensibus post Epaminondæ mortem scribi lib. VI, cap. 9: *Siquidem amisso cui æmulari consueverant, in segnitiam torporemque resoluti, non ut olim in classem exercitusque, sed in dies festos apparatusque ludorum, redditus publicos effundunt.*

8. *Nobilitati.* Quidam mss. olim legerunt *senatui*, ut patet ex Meo et Perizon. in quibus utrumque legitur.

9. *Inter auctores Numantini fœderis.* Hanc causam Gracchanæ seditionis lege apud Plutarchum, Appia-

num, Livium et Velleium. Hinc Cicero de Arusp. resp.: *Nam Ti. Graccho invidia Numantini fœderis, cui feriendo, quæstor C. Mancini eos. cum esset, interfuerat, et in eo fœdere improbando Senatus severitas dolori et timori fuit: istaque res illum sortem et clarum virum a gravitate patrum desciscere coegit.* FABR.

10. *Agrum populo dividi.* Ferebat Gracchus legem agrariam, *μηδὲνα τῶν πεντακοσίων πλῆθρων πλίον ἔχειν. Ne quis ex agro publico plus quam D. jugera possideret.* Quod autem amplius possidebatur, id plebi dividendum erat, Plutarchus et Appianus. FABR.

11. *Octavio Tribuno.* M. Octavium Appianus, Plutarchus et Livius lib. LVIII nominant. In impressis Flori libris est, *Cn. Octavius* in meo manuscripto est, *Caius*. FABR.

12. *Successorem Minucium.* Plutarchus Μούκιον habet, pro Μουούκιον. Apud Appianum κοίντος Μούκιος est. FABR.

13. *Invasit.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., *invasit elevatum*.

14. *Attalus, Eumenis F.* De Attalo ejusque hæreditate lege Plutarchum in Gracchis: Strabonem lib. XIII, Livium LVIII, Velleium, Sex. Rufum et alios. FABR.

15. *Hæredem.* Abest a Lugd. Bat. primo.

16. *Uti pecunia.* Lugd. Batt. omnes, cum Coll. Gronov. et Ultr., *ut ipsa pecunia*.

17. *Spondit.* Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *spondet*.

18. *Magistratu abiisset.* Ita recte est in Gualtheri libro, cum in aliis mendose legatur, *Magistratum adiisset*. FABR. — Confirmant meliorem lectionem codd. tres Flor., Perizon. et Meus, nisi quod in Meo legatur *a Magistratu*.

CAP. IX. — 1. *Auctore Nasica.* Sic Livius. Cicero, duce Nasica, Gracchum occisum ait in Bruto. De Nasica lege Velleium Paterculum. FABR.

2. *Per gradus, qui sunt super Calp.* Sic legitur in vet. lib. omnibus, pro quo in vulgatis est, *quibus itur super Calpurnium fornicem*. Appian., *ἀναρῖθον παρὰ τὰς θύρας παρὰ τοὺς τῶν βασιλέων ἀνδράνας. Interfectus est Tiberius non longe ab ingressu Capitolii, ubi sunt regum statuæ.* FABR.

3. *Detracto amiculo fugiens.* Plutarchus: *αὐτοῦ δὲ τοῦ Τιβερίου φεύγοντος ἀντιλάβειτό τις τῶν ἱματίων. ὁ δὲ τὸν τήθεννον ἀρῖς καὶ φεύγων ἐν τοῖς χιτῶσι ἐσφάλη.* id est: *Ti. fugientem quidam vestibus apprehendit. Tum ille relicta toga, dum in tunica fugit, corrui.* FABR. — Perizon., *detracta veste*.

4. *Ictus fragmento subsellii corrui.* Velleius: *Fugiens, decurrensque clivo Capitolino, fragmine subsellii ictus, vitam quam gloriosissime degere poterat,*

gens, alio ictu ⁵ clavæ cerebro impactæ exanimatus **A** est. ⁶ Ducenti præterea in ea seditione interfecti, eorumque corpora in Tiberim projecta sunt: ipsius quoque Gracchi inhumatum cadaver extabuit. Orta præterea in Sicilia belli ⁷ servilis contagio multas late infecit provincias. ⁸ Nam et Minturnis quadringenti et quinquaginta servi in crucem acti, et Sinuessæ ad quatuor millia servorum a Q. Metello **307** et Cn. Servilio Cæpione oppressa sunt. In metallis quoque Atheniensium idem tumultus servilis ab Heraclito prætore discussus est. ⁹ Apud Delon etiam servi novo motu intumescentes, oppidanis prævenientibus, ¹⁰ oppressi sunt, absque illo primo Siciensis mali fomite, ¹¹ a quo istæ velut scintillæ emicantes, diversa hæc incendia seminarent. In Sicilia enim ¹² post Fulvium consulem ¹³ PISO consul Mamertium oppidum expugnavit, ubi octo millia fugitivorum interfecit: quos autem capere potuit, patibulo suffixit, ¹⁴ cui cum Rupilius consul

successisset, idem quoque Taurominium et Ennam, firmissima fugitivorum refugia, bello recepit, ¹⁵ ubi amplius quam viginti millia tunc servorum trucidata referuntur. Misera profectio talis belli et inextricabilis causa. Pereundum utique dominis erat, nisi insolescentibus servis, ferro obviam iretur. Sed tamen in ipsis quoque infelicissimis damnis pugnae, et infelicioribus lucris victoriae, quanti periere victi, tantum perdidere victores.

308 CAPUT X.

De bello Aristonici. De Ptolemæi regis Alexandrinorum flagitiis, et Antiocho a Phraate victo. Deque Ætnæ et Liparæ incendiis.

¹ Anno ab Urbe condita DCXXII, P. Licinius Crassus, consul et pontifex maximus, adversus ² Aristonicum, Attali fratrem, qui traditam ³ per testamentum Romanis Asiam pervaserat, cum instructissimo missus exercitu: præterea ⁴ a magnis regibus, hoc est,

HAVERCAMPI NOTÆ.

immatura morte finivit. Plutarchus Satureium unum e collegis nominat, a quo primum ictus fuerit, ποδι διπρου. FABR

⁵. *Clavæ cerebro impactæ. Perizon. clava cerebro impacta. Non male.*

⁶. *Ducenti præterea. Plutarchus, τῶν δὲ ἄλλων ἀπίθανον ὑπὲρ τριακοσίων. Ex reliqua multitudine amplius trecenti interfecti sunt. FABR.*

⁷. *Servilis contagio multas. Diodor. Interprete Henrico Stephano: Cum victoria servorum dissipatus esset rumor, jam servi Lucii Romæ conspiratione inter se facta ad defectionem incensi erant, in Attica autem plus quam mille: iidem vero apud Delum multisque aliis in locis. Huc pertinet illud Obsequentis: In Italia multa millia servorum, quæ conjuraverant, ægro comprehensa, et supplicio consumpta. FABR.*

⁸. *Minturnis quadringenti et quinquaginta servi. Lugd. Bat. quart. numerus est centenarius minor. In tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov. abest servis. et mox pro quatuor millibus septem numerant pr. et sec. ex Lugd. Batt.*

⁹. *Apud Delon. Sic amant omnes mss. pro Delum.*

¹⁰. *Oppressi sunt. Sic recte cod. Perizon. Vulgg., pressi sunt.*

¹¹. *A quo istæ velut, etc. Ita emendavi partim ingenio, partim mss. ope. Omnes enim mss. habent seminarunt, quod et in unica edit. August. inveni. Reliquæ omnes contra fidem codicum, seminavit. Error is inde natus est, quod cum mss. passim e pro æ scribant, non animadvertent editores, istæ non iste esse scribendum, in illis videlicet omnibus, quæ sic vulgarunt, a quo iste velut scintillæ, etc. Adeoque nullo idoneo sensu dupliciter errarunt, et licet in ed. Scotti, quæ omnium postrema est, istæ reperiat, qui tamen inde sensus, manente seminavit, duci possit, non video.*

¹². *Post Fulvium consulem. Bellum servile in Sicilia ortum, cum opprimi a prætoribus minime valuisset, C. Fulvio consuli mandatum est. Livius libro LVI. Fuit autem Fulvius consul cum Africano minore anno DCXXIX. FABR.*

¹³. *Piso consul. L. Calpurnius Piso consul anno proximo post Fulvium, rem cum fugitivis in Sicilia prospere gessit, quod præter Orosium docet Valerius lib. II, cap. 2, et libr. IV, cap. 3. FABR.*

¹⁴. *Cui cum Rupilius cos. Rutilius hic consul passim ab omnibus vocatur etiam a Diodoro. Sed in Fastis Capitol. anno DCXXI cum P. Popillio Lænatæ con-*

sul est P. Rupilius. P. F. P. N. Cicero quoque Verr. ait: Tenuerunt P. Popillio, P. Rupilio cos., illum locum servi fugitivi, barbari, hostes. Ubi agit de Enna, quam hic vulgo imperite in Ætnam mutaverant. De Taurominio et Enna a Rupilio expugnatis, et servili bello confecto, Diodorus copiose, qui scribit Eunum, auctorem hujus belli, in carcere apud Morgantium, in magnam vim pediculorum, resolutio corpore, misere periisse, Plutarchus in Sylla, λέγεται τὸν ἀρχαντα τοῦ δουλικοῦ πολέμου περὶ Σικελίαν δραπέτην, Εὐνοῦν ὄνομα, μετὰ τὴν ἄλωσιν εἰς Ῥώμην ἀγόμενον ὑπὸ φειριάσειως ἀποθανεῖν, id est: Traditum est Eunum fugitivum illum, qui servile bellum in Sicilia concitavit, cum jam captus Roman perduceretur, pediculorum morbo extabuisse. FABR. — Rutilius passim in mss. Orosianis, sed corrupte, nominatur.

¹⁵. *Ubi amplius. Lugd. Batt. tres cum Ultr. et Coll. Gronov. atque ed. Aug. delent Ubi. Idem facit codex Perizon.*

CAP. X. — ¹ Anno, etc. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. uno ante anno id factum fuisse ponunt.

². *Aristonicum, Attali fratrem. Aristonicus erat Eumenis filius, non iusto matrimonio, sed ex pellice Ephesia citharistæ cujusdam filia genitus, auctore Justino lib. xxxvi, ubi de bello Aristonici, quo de Livius lib. LIX, Florus lib. II, cap. ultimo. Velleius et Eutropius. Legendus quoque Cicero Philipp. II. FABR.*

³. *Per testamentum. Ed. prima, Paris. et Venetæ testamento. Dein est missus exercitu existat in iisdem.*

⁴. *A magnis regibus, etc. Eutropius lib. IV, p. 128. Ed. Novissimæ, Adversus eum missus est Licinius Crassus, infinita regum habens auxilia. Nam et Bithyniæ rex Nicomedes Romanos juvit: et Mithridates Ponticus, cum quo bellum postea gravissimum fuit: et Ariarathes Cappadox, et Pylæmenes Paphlagon. Victus est tamen Crassus et in prælio interfectus. Notarunt jam viri docti errorem Eutropii, dum Mithridatem, patrem et filium confundit; pater enim Evergetes, ut ex nummo ejus patet, filius vero Eupator cognominatus fuit; nomen autem Pylæmenis (quod multorum Paphlagoniæ regum commune fuisse videtur) male mss. quidam et edd. vetustæ, per Philomenen, Philimenen, aut alio modo efferunt. Fabricius quoque diphthongum in nomine neglexit, quam servant rarissimi inter veteres reges Pylæmenis nummi. Subjeci iconem illius, quem ipse possideo, ex ære, pulchritudine, arte et nitore conspicuum, ut et alterum, argenteum ex nostro quoque museo Ariarathis,*

Nicomede Bithyniæ, Mithridate Ponti et Armeniæ, Ariarathe Cappadociæ, Pylemene Paphlagoniæ eorumque maximis copiis adjunctus, conserto tamen bello victus est: et cum, exercitu post plurimam eadem in fugam **309** acto, ipse jam circumventus ab hostibus, et pene captus esset, ⁵ virgami, qua erat usus ad equum, in oculum Thracis impexit, Barbarus autem, cum ira et dolore exarsisset, latus Crassi gladio transverberavit. Ita ille, excogitato genere mortis, effugit et dedecus et servitutem. ⁶ Perperna consul, qui Crasso successerat, audita morte Crassi, et clade exercitus Romani, raptim in Asiam pervolavit, Aristonicum, recenti victoria ⁷ feriatum, improvise bello adortus, nudatumque omnibus copiis, in fugam vertit; cumque Stratonice urbem, ad quam ille confugerat, **310** obsidione cinxisset, trucidatum fame ad deditionem coegit, Perperna consul, apud Pergamum correptus morbo, diem obiit. ⁸ Aristonicus Romæ jussu senatus in carcere strangulatus

est. Eodem anno ⁹ Ptolemæi Alexandrinorum regis ¹⁰ misera vita miseriorem vitæ exitum dedit. Is enim sororem suam stupro cognitam, ac deinde in matrimonium receptam, novissime turpius quam duxit, abjecit. Privignam vero suam, hoc est, filiam sororis et conjugis, conjugem adscivit, filium suum quem ex sorore susceperat, nec non et filium fratris, occidit. Quamobrem tantis ¹¹ incestis parricidiisque execrabilis, ab Alexandrinis regno pulsus est. Hisdem temporibus Antiochus, non contentus Babilonia atque Ecbatana, totoque Mediæ imperio, adversus Phrahatem Parthorum regem congressus et victus est. Qui cum in exercituum suo ¹² centum millia armatorum habere videretur, ducenta millia amplius calonum atque lixarum immixta scortis et histrionibus trahebat. Itaque facile cum universo exercitu suo, Parthorum viribus oppressus, interiit. ¹³ C. Sempronio Tuditano, et Man. Aquillio coss. P. Scipionem Africanum, pridie pro concione

HÆVERCAMPI NOTÆ.

Cappadocum regis, atque Nicomedis, regis Bithyniæ ejus nominis secundi. Mithridatis denique, argenteum quoque ex præclaro Vaillantii opere posthumo, Achæmenidarum imperio, desumptum, in quo æram regum Ponti appositam idem existimat Vaillantius pag. 61, eamque evincere, ad quem Ponti regem Mithridatem iste nummus referri debeat. Verum ego illum nummum non puto ad antiquum illum Mithridatem debere referri, neque regis esse caput, quod in ipso nummo cernitur, verum imperatoris Romani, et quidem Claudii, adque numisma illud debere re-

ferri ad Mithridatem illum, qui temporibus Claudii vixit, et de quo hæc disertis verbis scribit Dio Cassius lib. LX, p. 670: "Ἄλλω τέ τινι Μιθριδάτῃ, τὸ γένος ἀπ' ἐκείνου τοῦ πάνω ἔχοντι, τὸν Βόσπορον ἐχαρίσατο. Ἄλλοι οὐδὲν Μιθριδάτῃ, qui genus a magno illo Mithridate deducebat, Bosphorum largitus est. Quam conjecturam fusius illustrabimus in majori opere, quod omnium Græcorum regum Nummos, jam dudum impensa nostra æri insculptos, continebit, et brevi prælo, Deo favente, subjicietur.

5. *Virgam, qua erat usus ad equum.* Hoc scribit D etiam Valerius libro III, cap. 2. FABR. — Pro impexit cod. Perizon. injectit.

6. *Perperna cos.* Hic proximo anno post Crassum cœsus fuit, eoque consule Crassus jam proconsul occisus fuit, auctor Obsequens. De re a Perperna gesta, omnes quos modo nominavi. FABR.

7. *Feriatum.* Sic mss.; feriatem editi quidam, at Perizon. *superbum* ex glossa.

8. *Aristonicus, etc.* Hæc mss. et cod. Aug. lectio est. Edd. vet. legunt: *Aristonicus vero, ductus Romanam (vel ad urbem Romanam) in carcere strangulatus est.* Pro *strangulatus est*, Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. mavult, *strangulatus*. Perizon., *strangulatur*.

9. *Ptolemæi Alexandr. regis.* Ptolemæum septimum Alexandrinorum regem intelligit, qui Secundus Evergetes et Physco dictus fuit, ac flagitiosissime vixit, ut scribit Sirabo lib. XVII. Quæ autem Orosius

hic de Ptolemæo et Antiocho scribit, ea sumpsit de Livii libr. LIX, cujus rei testis est Epitoma. FABR.

10. *Misera vita.* Ita transponunt mss. pro *vita misera*. Ed. Aug. habet: *Ptolemæus, Alexandrinorum rex, misera vita miseriorem vitæ exitum dedit.* Sed m. Lugd. Bat. pr.: *Ptolemæo, Alexandrinorum regi, misera vita, etc.*

11. *Incestis.* Ed. Aug., *incestibus*.

12. *Centum millia armatorum.* Magna mollitias regis atque ignavia significatur, qui duplo plus turbe inutilis, quam armatorum ad bellum duxerit: neque ulla causa est, cur veterum librorum numerus mutetur. FABR.

13. *C. Sempronio Tuditano Man. Aquillio.* Cicero de Nat. Deor. II: *Tum sole geminato, quod ut a patre audivi, Tuditano et Aquillio coss. exenerat, quo quidem anno P. Africanus sol alter extinctus est.* De ejusdem morte in Lælio, et pro Milone. Historia est

de periculo salutis suæ ¹⁴ contestatum, quod sibi pro patria laboranti ab improbis et ingratis denuntari cognovisset, ¹⁵ alio die mane exanimem in cubiculo suo repertum, non tenere inter **311** maxima Romanorum mala recensuerim, præsertim cum tantum in ea urbe Africani vigor et modestia varet, ut facile vivo eo, neque sociale neque civile bellum posse existere crederetur. ¹⁶ Hunc quidam uxoris suæ Sempronix, Gracchorum autem sororis, dolo necatum ferunt, ne scelerata (ut credo) familia, ¹⁷ atque in perniciem patriæ suæ nata, inter impias seditiones virorum, non etiam facinoribus mulierum esset immanior. ¹⁸ M. Emilio, L. Oreste consulibus, Ætna vasto tremore concussa exundavit igneis globis; rursusque alio die Lipara insula, et vicinum circa eam mare in tantum eserbuit, ut **B** adustas quoque rupes dissolverit, tabulata navium liquefactis ceris extorrerit: exanimatos pisces supernatantesque excoxerit: homines quoque, nisi qui longius potuere diffugere, reciprocato anhelitu calidi aeris adustis, introrsum vitalibus, suffocavit.

CAPUT XI.

De ingenti et perniciose vi locustarum in Africa, quarum interitu infectioneque horrenda ac inaudita pestis orta.

M. Plautio Hypsæo, et M. Fulvio Flacco consulibus, videtur Africam a bellorum excidiis quiescentem, horribilis et inusitata perditio consecuta est. Namque cum per totam Africam ¹ immensæ locustarum multitudines coaluissent, et non modo jam cunctam spem **312** frugum abrasissent, herbasque omnes cum parte radicum, et folia arborum cum teneritudine ramorum consumpsissent, verum etiam amaros cortices atque arida ligna ² perrosissent, repentino ³ abreptæ vento, atque in globos coactæ, portataque diu per aerem, Africano pelago immersæ

A sunt. Harum cum immensos acervos, longe vadis urgentibus fluctus per extenta lato littora propulissent, tetrum nimis atque ultra opinionem pestiferum odorem, tabida et putrefacta congeries exhalavit, unde omnium pariter animantium tanta pestilentia consecuta est, ut avium, pecudum ac bestiarum corruptione aeris dissolutarum, putrefacta passim cadavera, vitium corruptionis auferent. At vero quanta fuerit hominum lues, ego ipse dum refero, toto corpore perhorresco: siquidem in Numidia, in qua tunc ⁴ Micipsa rex erat, ⁵ octingenta millia hominum: circa oram vero maritimam, quæ maxime Carthaginiensi atque Uticensi littori adjacet, plus quam ducenta millia periisse traditum est. Apud ipsam vero Uticam civitatem triginta millia militum, quæ ad præsidium totius Africæ ordinata fuerant, extincta atque abrasa sunt: Quæ clades ⁶ tam repentina ac tam violenta institit, ut tunc apud Uticam sub una die per unam portam ex illis junioribus plus quam ⁷ mille quingentos mortuos elatos fuisse karretur. Veruntamen pace et gratia omnipotentis Dei dixerim, ⁸ de cuius misericordia, et in cuius fiducia hæc loquor, quamvis et temporibus nostris ⁹ exoriantur aliquando, et hoc diversis partibus locustæ, et plerumque etiam, sed tolerabiliter, lædant, numquam tamen temporibus Christianis tanta vis inextricabilis mali accidit, ut perniciem locustarum, quæ **315** (*sic mendo typographico*) nullo modo ferri viva potuisset, mortua plus noceret: et qua diu vivente peritura erant omnia, ea perditia, pereuntibus magis omnibus, **C** optandum fuerit, ¹⁰ ne perisset.

CAPUT XII.

De Carthagine restituta. De C. Gracchi seditione et interitu.

¹ Anno ab Urbe condita DCXXVII, Q. Cæcilio Metello et T. Quinctio Flaminio coss., ² Carthago in

HAVERCAMPI NOTÆ.

apud Livium lib. LIX, Velleium II, Appianum I, Plutarchum in Gracchis. FABR.

14. Contestatum. Ed. August., *contestantem*.

15. Alio die mane. Codd. optimi, videlicet tres Florent. Meus et Perizon., *alio mane exanimem, etc.*; dixit autem in secundo Florent. superscribitur.

16. Hunc quidam uxoris suæ. Suspicio de Sempronix uxore est in Epitoma Liviana, de *Sempronix et Cornelia* socru in Appiani libro I. Hinc Cicero in Somnio Scipionis dixit: *Si impias propinquorum manus effugeris*. Existimatus est quoque C. Carbo tribunus plebis, Africano vim attulisse, ut scribit ad Pætam epistola 21. FABR.

17. Atque in perniciem. Ita Flor. sec. sed Florentini pr. et tert. in *perniciem*. Mss. reliqui omnes, eum Coll. Gronov. et ed. Aug. *ad perniciem*. Pro patriæ suæ, Lugd. Bat. tres et Coll. Gronov. *patriæ*.

18. M. Emilio, L. Oreste. De prodigiis quorum hic Orosius meminit, lege Obsequentem. FABR.

CAP. XI. — 1. Immensæ locustarum. Quæ hoc capite de immani vi locustarum in Africa et peste inde exorta scribit Orosius, ea fuerunt a Livio exposita libr. LX, in cuius Epitoma sic legitur: *Pestilentia in Africa a maxima multitudine locustarum, et deinde necatarum strage fuisse traditur*. Meminit ejusdem rei Obsequens. FABR.

2. Perrosissent. Lugd. Bat. tert. *prærosissent*; sed Lugd. Batt. reliqui, cum Coll. Gronov. et mss.

Meo atque Perizon., *perroderent*, quod forsitan melius est.

3. Abreptæ vento. Malo ita, cum cod. Perizon., Lugd. Bat. tertio et Coll. Gronov. quam *arreptæ*, quod in reliquis mss. omnibusque edd. invenitur, dixit August. in qua itidem *abreptæ* legitur.

4. Micipsa rex. De quo infra cap. 15. FABR.

5. Octingenta. Quædam edd. *octoginta*, qui numerus Numidiæ amplitudini atque incolarum numerositati non convenit.

6. Tam repentina ac tam violenta. Prius *tam* in edd. Fabricii et Scotti excidit, contra omnes mss. et edd. ex quibus ed. pr. alterum *tam* non agnoscit. Mox, pro *institit*, Perizon. Meusque *existit*.

7. Mille quingentos. Ed. August., *mille ducentos*.

8. De cuius. In Flor. pr. *abest de*.

9. Exoriantur. Perizon., *exoritur*; et mox, pro *diversis partibus*, legit, *diversis temporibus*.

10. Ne perisset. Sic reposuit ex cod. Longob. vulgo, *ne periret*.

CAP. XII. — Anno ab Urbe condita DCXXVII. Aliis est annus DCXXX. Consulium nomina vulgo misere depravata sunt, quæ in optimis libris recte habent, nisi quod *Metello Lucii* non *Quinti* prænomen male dant. FABR.

2. Carthago in Africa restitui jussa. Carthaginem jussu senatus reparatam scribit Eutropius. A senatu id decretum fuisse indicat Appianus. Rubrium tri-

Africa restitui jussa, vigesimo et secundo demum anno, quam fuerat eversa, deductis civium Romanorum familiis, quæ eam incolerent, restituta et repleta est, magno ante prodigio præcedente. ³ Nam cum mentores ad limitandum Carthaginensem agrum missi, stipites, terminorum indices fixos, ⁴ nocte a lupis revulsos mordicus, corrososque reperissent, aliquamdiu hæsitatum est, utrum Romanæ paci expediret, Carthaginem reformari. ⁵ Eodem anno C. Gracchus, Gracchi illius, qui jam occisus in seditione fuerat, frater, tribunus plebis per tumultum creatus, magna reipublicæ perniciēs fuit. Nam cum sæpe populum Romanum largitionibus promissisque nimis in acerbissimas seditiones ⁶ excitavisset, maxime ⁷ legis agrariæ causa, pro qua etiam frater ejus Ti. Gracchus fuerat occisus, **316** tandem a tribunatu, ⁸ Minucio successore, decessit. Minucius tribunus plebis, cum maxima ex parte decessoris sui Gracchi statuta convulsisset, legesque abrogasset, Caius Gracchus cum Fulvio Flacco ingenti stipatus agmine,

Capitolium ubi concio agitabatur, ascendit : ibi maximo tumultu excitato, ⁹ quidam præco a Gracchanis interfectus, velut signum belli fuit. Flaccus duobus filiis armatis cinctus, comitante etiam Graccho togato, brevemque gladium sub sinistra occultante, quamvis et præconem frustra præmisisset, qui servos ad libertatem vocaret, ¹⁰ Janium tamquam arcem occupavit : ¹¹ contra ¹² D. Brutus vir consularis ¹³ a Clivo Publicio cum ingenti certamine irruit. Ibi Flaccus diu obstinatissime dimicavit; Gracchus, postquam in templum Minervæ recesserat, gladio incumbere volens, ¹⁴ interventu Lætorii retentus est. Itaque **317** cum diu anceps bellum ageretur, ¹⁵ tandem sagittarii, ¹⁶ ab Opimio missi, consertam multitudinem disturbaverunt. Duo Flacci pater filiusque cum per ædem Lunæ ¹⁷ in privatam domum desiluissent, foresque objecissent, rescisso cratitio pariete, confossi sunt. ¹⁸ Gracchus, ¹⁹ diu pro se amicis pugnantibus ac pereuntibus, ægre ad pontem sublicium pervenit:

HAVERCAMPI NOTÆ.

bunum plebis rogationem ad populum de colonia Carthaginem deducenda pertulisse, auctor est Plutarchus in Gracchiis. FABR.

3. *Nam cum mentores.* De hoc prodigio Appianus et Plutarchus. FABR.

4. *Nocte. Vulgg. et nocte,* sed mss. conjunctionem non agnoscunt.

5. *Eodem anno C. Gracchus.* C. Sempronius Gracchus tribunatum plebis per biennium continuavit, ut notavimus in argumento orationis de provinciis cos., eoque tempore multas leges tulit, de quibus Appianus, Plutarchus, Livius, Asconius et Velleius. FABR.

6. *Excitavisset.* Perizon., *excivisset;* edd. quidam, *excitasset.*

7. *Legis agrariæ causa.* Omittunt nonnumquam Latini vocem *causa* vel *gratia* in generandi casu, prout patet ex exemplis veterum et auctoritate virorum doctorum, a Jo. Arntzenio adductis ad Victorem pag. 55 : quare idem V. D. hic ab Orosho ex mss. auctoritate abesse vult. Non contradicerem, si pluribus vel melioribus adjuvarem mss. Nunc, cum uno nitatur Ultr. omnium pessimo, et in quo crebra admodum vocabulorum omissio, sylvaque errorum est, cum reliquis mss. omnibus posse retineri puto.

8. *Minucio successore.* Hunc videntur collegæ in Gracchi locum subjecisse, cum ille plurimis suffragiis tribunus plebis tertium creatus esset, quo de Plutarch. *Minucii* hujus meminit Florus lib. III, cap. 15. Auctor de Viris Illustr. *Minucium Rufum* nominat. FABR.

9. *Quidam præco.* Atilius præco Opimii consulis est in libro de Viris Illustribus, qui a Plutarcho Ὀπιμίου ὑπὸ κρητῆρος κοῖντος Ἀντίλλιος nominatur, in Appiani libris idem Ἀττίλλιος et Ἀντίλλιος dicitur. FABR.

10. *Janium tamquam arcem.* Hæc ita leguntur in veteribus libris omnibus. Aventinum occupatum omnes scribunt, eumque intelligendum ostendit, quod sequitur de clivo publico, per quem in Aventinum ascendebatur. FABR.

11. *Contra D. Brutus.* Invitis omnibus mss. et veltante quoque ed. Aug. repositam in cunctis edd. reliquis fuit, *contra quem D. Brutus,* etc., quasi hic *contra* non significaret, ab altera parte.

12. *D. Brutus.* De quo supra capite quinto. FABR.

13. *A clivo Publicio.* Servant hanc scripturam inter

codd. mss. Florent. tert. et Perizon. meliorem, quam quæ in aliis atque posterioribus quibusdam edd. est, *publico.* A Publiciis enim nomen accepit. Varro de LL. lib. IV, p. 38 : *Clivus Publicius ab ædilibus plebis Publiciis, qui eum publice ædificaverunt. Fratres fuerunt, teste Festo, Publicius clivus appellatur, quem duo fratres, L. et M. Publicii Malleoli, ædiles curules, pecuariis condemnatis; ex pecunia, quam ceperunt, munierunt, ut in Aventinum vehicula Velia venire possent.* Quare Publicium quoque vocavit Ovidius Fastor. v. 295 :

Parte locant clivi, qui tunc erat ardua rupes,
Utile nunc iter est, Publiciumque vocant.

14. *Interventu Lætorii.* Lætorii restituimus ex optimo libro Gualtheri, pro quo in cæteris mendose, *Lictoris* legitur. Origo erroris inde venit, quod vulgo, *Lectorium*, pro *Lætorio* scribunt. At in optimo illo libro non modo hic, verum etiam infra capite vigesimo primo est *Lætorius*, ubi ita hoc nomen scribi debere ostendimus. In Plutarchi loco, quem modo adduximus, *Λακτωρίου*, haud dubie corrupte, legitur, pro *Λακτωρίου*. Nam qui ibi Pomponius et Licimius, ii ab auctore de Viris Illustribus et Valerio Maximo, libro quarto capite 7, *Pomponius et Lætorius* dicuntur. De Pomponii, equitis Romani, sive in Gracchum lege Paternulum. FABR.

15. *Tandem sagittarii.* Τοξόται κρητῆς, Plutarchus.

16. *Ab Opimio.* Ed. Aug., *Ab Opimio consule.*

17. *In domum privatam.* Ἐς ἐργαστήριον ἀνδρῶν γυμνασίου, in officinam hominis noti, Appianus. FABR.

18. *Gracchus diu pro se.* Appianus : Γράκχος δια τῆς ἑλπίδος γυφύρας ἐς τὸ πέραν τοῦ ποταμοῦ καταφυγὴν εἰς ἄλλος τι μὲθ' ἑνὸς θεράποντος, ὑπέσχε τῶν θεράποντων (forte pro θεράποντων) τὴν σφαγὴν καταλαμβακόμενος, id est : *Gracchus per pontem sublicium trans Tiberim confugiens in lucum quemdam cum uno servo, cum ibi jam comprehenderetur, cervicem servo præbuit.* Auctor de Viris Illustribus *lucum Furinæ* vocat : forte *Furiarum*; nam Plutarchus, *ἰσθμὸν ἄλλος τῶν Ἐρπονίων.* Servum Velleius, et is qui de Viris Illustribus scripsit, *Euporum* nominant, Plutarchus *Philocratem.* Lege Valerium lib. VI, c. 8. FABR.

19. *Diu.* Abest a quibusdam mss. et edd.

ibique ne vivus caperetur, cervicem servo suo ²⁰ præbuit. Caput Gracchi ²¹ excisum, consuli allatum est, corpus ad Corneliam matrem ²² Misenum oppidum devectum est. Hæc autem Cornelia Africani majoris filia, ²³ Misenum, post prioris filii mortem, secesserat. Bona Gracchi publicata sunt. ²⁴ Flaccus adolescens ²⁵ in robore necatus est. Ex factione Gracchi ²⁶ ducenti quinquaginta in Aventino caesi referantur. Opimius consul sicut in bello fortis fuit, **318** ita ²⁷ in quæstione crudelis. Nam ²⁸ amplius quam tria millia hominum supplicii necavit: ex quibus plurimi, ne dicta quidem causa, innocentes interfecti sunt.

CAPUT XIII.

Baleares insulas a Metello subactas, Allobroges a Domitio victos fuisse, Ætnamque rursus exarsisse.

Iisdem temporibus ¹ Metellus Baleares insulas ² bello pervagatus edomuit, et piraticam infestationem, ³ quæ ab iisdem tunc exoriebatur, plurima incolarum cæde compressit. Cneus quoque ⁴ Domitius proconsule ⁵ Allobroges Gallos juxta oppidum Vin-

HAVERCAMPI NOTÆ.

20. *Præbuit.* Cod. Ultr., *tradidit*, quod ineptum est. De locutione illa, *præbere cervicem* in morte voluntaria, vide Jo. Arntzen. ad Aur. Victorem. p. 257.

21. *Excisum.* Lugd. Bat. pr., *abscisum*.

22. *Devectum est.* Ed. Aug., *allatum est.* Cod. Lugd. Bat. pr., *delatum est*.

23. *Misenum, post prioris filii mortem, secesserat.* Sic cum optime legeretur in Ed. prima et post illam in Parisin. et Venetis, reliquæ tamen omnes exhibent, *Misenum, ut duxi, prioris filii morte secesserat.* At ubi hoc dixit Orosius? Non certe hoc capite neque supra cap. 9, ubi de nece Tiberii Gracchi egit. Ferri itaque, quantumvis in mss. et ed. Aug. inveniatur, nequit.

24. *Flaccus adolescens. Q. Flaccum* nominat Appianus, quem impuberem legatum a patre missum, in carcere necatum ait Cicero in Catilinam. Velleius: *Juvenis, specie excellens, necdum duodevicesimum transgressus annum, immunisque delictorum patrum, Fulvii Flacci filius, quem pater legatum de conditionibus miserat, ab Opimio interemptus est.* FABR.

25. *In robore.* Robur in carcere dicitur is locus, quo præcipitatur maleficorum genus, Festus. Livius libr. xxxviii: *Ut in carcere inter fures nocturnos et latrones vir clarissimus includatur, et in robore et tenebris exspiret.* FABR.

26. *Ducenti quinquaginta.* Hoc similis vero, quam quod Plutarchus scribit *τριήκοντος* fuisse interfectos. FABR. — Pro caesi, Perizon. Meusque, caesi D

alium gravissimo bello vicit, maxime cum elephantorum nova forma equi hostium hostesque conterriti, diffugissent; viginti millia ⁶ ibi Allobrogum cæsa referuntur, tria millia capta sunt. Eodem tempore Ætna mons ultra solitum exarsit, et torrentibus igneis superfluis lateque circumfluentibus, Catanam urbem finesque ejus oppressit, ita ut tecta ædium calidis cineribus præusta et prægravata corruerent: cujus levandæ cladis causa, senatus decem annorum vectigalia Catanensibus remisit.

319 CAPUT XIV.

Fabius consul Bituitum, regem Arvernorum, magnis copiis instructum, cum paucis fudit, Q. Marcus alios Gallos fudit.

¹ Anno ab Urbe condita dcxxxviii, Fabius consul

² Bituito, regi Arvernorum, ³ Galliæ civitatis, bellum maximo instructu comparanti, adeo cum parvo exercitu occurrit, ut Bituitus paucitatem Romanorum vix ad escam ⁴ canibus, quos in agmine habebat, sufficere **320** posse jactaret. Qui cum sibi ad transferendas copias, unum pontem Rhodani flumi-

fuisse referuntur.

27. *In quæstione.* Ed. Aug., cum mss. tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov., *inquisitione crudelis.*

28. *Amplius quam tria millia.* Mss. iidem, consentientibus tribus Florentinis, *amplius tria millia*, quod reponi posset. Iidem Lugd. Batt. mox pro *ne amant nec dicta quidem causa.*

CAP. XIII. — 1. *Metellus Baleares.* De *Balearico bello* Liv. lib. lx, Flor. lib. iii, cap. 8. FABR.

2. *Bello.* Abest ab. ed. August.

3. *Quæ ab iisdem tunc exoriebatur.* Lugd. Bat. pr., *quæ ab iisdem oriebatur.* Meus, *quæ ab iisdem tunc oriebatur.*

4. *Domitius proconsule.* Cneus Domitius Ahenobarbus consul cum C. Fannio fuit anno dcxxxii. De bello quod cum Allobrogibus gessit Livius lib. lxi, Eutropius lib. iv, Suetonius in Nerone. FABR.

5. *Allobroges.* Mss. Florent. malunt *Allobrogas.*

6. *Ibi.* Abest a Lugd. Bat. secundo.

CAP. XIV. — 1. *Anno ab Urbe condita dcxxxviii.* Aliis hic annus est ab Urbe condita dcxxxiii. De bello Allobrogico Appianus in Celtica, Strabo lib. iv, Livius lxi, Florus libro iii cap. 2. FABR.

2. *Bituito.* Supersunt ærei nummi antiqui, qui ad hunc regem referuntur, inscripti ΒΙΤΟΥΚΟC et ΒΙΤΟΥΙΟC ΒΑΣΙΛΕΥC, quos produxit et explicavit Begerus tom III Thes. Brandenb. p. 6; eisdem, justa magnitudine servata, subjecti. De ipso Bituito, procerissimo, ad miraculum usque, homine, lege Florum lib. iii, cap. 2.

3. *Galliæ.* Ed. Aug., *Gallicæ.*

4. *Canibus, quos, etc.* Ex hoc loco patet consuetudinem fuisse apud Gallos, ut proficiscentes, in bellum, canes secum ducerent. Quod Strabo, paucis comparandus auctor, annotare non neglexit lib. iv, p. 199, sive in novissima edit. 305, ubi de insula Britannia

agit, et laudat inter alia molossos Britannos. Κα κύνες εὐφρεῖς πρὸς τὰς κυνηγεσίας. Κελτοὶ δὲ καὶ πρὸς τοὺς πολέμους χρωδῶνται καὶ τούτοις, καὶ τοῖς ἐπιχωρίοις. Et canes ad venationem naturali indole præstantes. Iisdem quoque Galli (sive Celtæ) pariter, ut qui apud ipsos generantur, in bello utuntur.

nis parum esse intelligeret, alium compactis lintribus catenisque connexum, ⁸ superstratis confixisque tabulis ⁹ instruxit. ⁷ Conserta pugna, et diu graviter agitata, victi Galli, conversique in fugam, dum quisque sibi timet, concervatis inconsulte agminibus, ⁸ et præpropere transitu pontis vincula ruperunt, ac mox cum ipsis lintribus mersi sunt. Centum octoginta millia armatorum in exercitu Bituiti fuisse traduntur, ex quibus ⁹ centum quinquaginta millia vel cæsa vel mersa sunt. ¹⁰ Q. Marcius consul Gallorum gentem ¹¹ sub radice Alpium sitam, bello aggressus est: qui cum se Romanis copiis circumseptos viderent, belloque impares fore intelligerent, occisis conjugibus ac liberis, in flammis sese projecerunt. Qui vero præoccupantibus Romanis peragenda tunc mortis suæ copiam non habuerant, captique fuerant, alii ferro, alii suspendio, alii abnegato cibo sese consumperunt: nullusque omnino vel parvulus superfuit, ¹² qui servitutis conditionem vitæ amore toleraret.

321 CAPUT XV.

De bello Jugurthino, in quo Romani varie cum Jugurtha rege Numidarum pugnarunt.

¹ Anno ab Urbe condita DCXXXIX, P. Scipione Nasica et L. Calpurnio Bestia consulibus, Jugurthæ Numidarum regi bellum consensu populi Romani senatus indixit. Sed ego de Jugurtha ordinis tantum loco, et causa commemorationis, breviter perstrinxerim, quia ut de natura ejus varia atque intolerabili, ita et de rebus tam dolose, quam strenue gestis, ² propter opimam scriptorum luculentiam ³ satis sufficiens apud omnes notitia est. Igitur Jugurtha,

HAVERCAMPI NOTÆ.

5. *Superstratis. Meus, superductis.*
6. *Instruxit. Meus, construxit.* Perizon. et duo Florent., *struxit.* Sed Longob., *instruxit.*
7. *Conserta pugna.* Pugnalum est apud flumen Iaram ante diem vi id. August. Plinius libro VII, capite 50. FABR.
8. *Et præpropere transitu.* Deest conjunctio et in ed. Aug. pro *transitu.* Lugd. Bat. pr. scribit *censu.*
9. *Centum L millia.* Hic numerus est in nostris Manuscriptis omnibus. Livius ait ex Bituiti exercitu cæsa millia hominum CXX. Appianus quoque δώδμη μυριάδας edit. FABR.

10. *Q. Marcius consul.* Q. Marcius Rex consul cum M. Porcio Catone fuit anno CXXXV. De re a Marcio gesta, Livius lib. LXII. FABR.

11. *Sub radice.* Meus, *sub radicibus.*

12. *Qui servitutis,* etc. Perizon., *qui servitutis conditione vitam a morte liberavit.*

CAP. XV.—¹ Anno ab Urb. cond. DCXXXIX. Aliis est annus hic DCXLII. *Bellum Jugurthinum,* ex Sallustio notum est. Legenda Epitoma Liviana LXIV una cum sequentibus. In Orosio invenies quædam a Sallustio non ita expressa. FABR.—In Lugd. Batt. in tert. quidem, ut et Coll. Gronov., DCXXXII legitur; at in sec. quarto, Perizon. et Meo, DXXXV.

² *Satis sufficiens.* Ed. August., *satisfaciens.* Pro *præstrinxerim* Flor. pr. habet *strinxerim.* Mox in *ita* et conjunctionem et delet Flor. sec.

³ *Hæresque.* Meus *hæresque institutus,* idem ejus delet ante filios.

⁴ *Adherbalem.* Tres Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., *Haderbalem.*

Micipsæ Numidarum regis adoptivus, ⁵ hæresque inter naturales ejus filios factus, primum cohæredes suos, id est, Hiempsalem occidit, ⁶ Adherbalem, bello victum, Africa expulit. Calpurnium deinde consulem adversum se missum, pecunia corrumpit, atque ad turpissimas condiciones pacis adduxit. Præterea cum Romam ipse ⁷ venisset, omnibus pecunia aut corruptis, aut attentatis, seditiones dissensionesque permiscuit: ⁸ quam cum egrederetur, infamiam satis notavit elogio, dicens: *O urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit!* Insequenti anno A. Postumium, Postumii consulis fratrem, quem is ⁷ quadraginta millium armatorum exercitui præfecerat, apud Calamam, urbem thesauris regis **322** conditis inhiantem bello oppressit: ⁹ cuique victo ignominiosissimum fœdus ¹⁰ exegit, universam pene Africam a Romanis deficientem, ¹⁰ regno suo junxit. Postea tamen Metelli consulis integritate et disciplina coercitus, duobus etiam præliis victus, vidit præsentem se et vastari Numidiam suam et non posse defendi: a quo ad deditionem coactus, trecentos obsides dedit, frumentum atque alios commectus persoluturum sese spondit, ¹¹ tria perfugarum amplius millia reddidit. Exin cum ¹² incertus in pace improbos non ¹² cohiberet excursus, C. Marii consulis, non minore pene quam ipse præditus erat astutia, Romanisque viribus fractus est: maxime postquam Marius urbem ¹³ Capsam, ab Hercule Phœnice (ut ferunt) conditam, regis ¹³ tunc thesauris confertissimam, dolo circumvenit et cepit. Diffidens deinde ¹⁴ propriis rebus et viribus Jugurtha, societatem cum Boccho Maurorum rege fecit, cujus equitatu inimmensum auctus, Marianum exercitum creberrimis

5. *Venisset.* Mss. iidem, *pervenisset.*

6. *Quam.* Ed. August., *qua cum egrederetur.*

7. *Quadraginta millium.* Sic repositi ex mss.: nam quod in vulgg. est, *quadraginta millibus,* tolerari nequit propter similem casum, qui sequitur *exercitui.*

8. *Cuique victo.* Puto esse scribendum *eique victo,* vel *cui quoque victo.* Deleta copula. Venetæ edd. cum prima malunt, *cui victo.* Pro *oppressit,* ed. August. et Lugd. Bat. tert., cum Coll. Gronov., *compressit.*

9. *Exegit.* Perizon., *extorsit.*

10. *Regno suo junxit.* Ed. Aug., *regno subjunxit.*

11. *Tria perfugarum amplius millia.* Ita cod. Longob. Sed alii *tria amplius millia* vel *tria millia amplius.* Cod. Perizon., *tria et amplius millia perfugarum.*

12. *Incertus in pace.* Ed. August. habet *receptus in pace* vel *pacem.* Sed Jugurthæ pax data non fuit, Metello autem statim successit Marius. At Jugurtha suis artibus a Metello petitus, quamvis, traditis perfugis, hæctenus imperata fecisset, diffidit tamen merito Romanis.

13. *Cohibet.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov. et tribus Florent., sic scribere jubent. Vulgo, *prohiberet.*

14. *Capsam, ab Hercule Phœnice.* Hercules Libys dicitur a Sallustio. Strabo lib. ult. *Ἡρακλῆς τὸ Ἰουγούρθα* vocal. FABR.

15. *Tunc.* Abest a tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov.

16. *Propriis rebus.* Vulgg., *et vropriis rebus,* etc., sed contra mss.

incursionibus fatigavit. Postremo apud Cirtam, ¹⁷ urbem antiquam, Massanissæ regiam, adversus Romanos expugnationem ejus parantes ¹⁸ sexaginta millibus equitum instructos occurrit. Numquam ¹⁹ ulla Romano militi ²⁰ tumultuosior pugna et terribilior **323** fuit, adeo ut discursu et fremitu circumcursantium et impetentium equitum suscitatus pulvis cælum subtexerit, diem ademerit, noctemque obdlexerit: tantus autem telorum nimbus ingruerit, ut nulla pars corporis ab ictu tuta esset, quippe quibus et visus ad prospiciendum impedimento caliginis, et expeditio ad cavendum ²¹ compressione multitudinis deerat. Nec laborabat eques Maurus ac Numida, ut bene collocatum hostem ²² opportuno teli impetu rimaretur, sed potius in incertum pila mittebant, certi quod vulnera incerta non essent. Ita coacti ²³ in unum Romani equites, in unum pedites densabantur. Intercapedinem tanti periculi nox interveniens dedit. Eadem postera die et belli et periculi ²⁴ facies. Erumpere in hostem, quamvis stricto miles gladio ²⁵ non valebat: eminus enim jaculis ²⁶ repellebatur. ²⁷ Fugere non poterat, undique enim velocior ad persequendum eques incluserat. **324** ²⁸ Jam tertia dies, et nullum undecumque suffragium, dira undique mortis facies objiciebatur; tandem Marius consul forti desperatione spei viam fecit, universo simul

A agmine prorupit e vallo, campoque sese simul et prælio dedit. Et cum iterum circumfusi hostes non solum agminis extrema laniarent, verum etiam media, excussis procul telis, caderent, turbatosque Romanos insuper etiam æstus solis, intolerantia sitis, mortis circumstantia, usque ad extremum desperationis ²⁹ defatigarent, subito notum illud Romanorum adversus Afros tempestatum imbriumque suffragium cælo missum, ³⁰ insperatæ salutis fuit: siquidem repentina pluvia sitientibus Romanis et æstuantibus refrigerium potumque præbuit. Porro autem Numidis hastilia telorum, quæ manu intorquere sine amentis solent, lubrica ac per hoc inutilia reddidit: scuta etiam, quæ elephantum corio extento atque durato habilia et tuta gestabant, cujus ea natura est, B ut acceptum imbrem, tamquam spongia ehibat, ac per hoc intractabile repentino pondere fiat, quia circumferri non poterant, defendere nequiverunt. Ita ex insperato conturbatis destitutisque Mauris et Numidis, Bocchus et Jugurtha fugerunt. Post hoc ³¹ nonaginta millia armatorum novissimo bello ab iisdem regibus objecta; hæc quoque usque ad internecionem, Romanis vincentibus, cæsa referuntur. Ex eo Bocchus spem belli abjiciens, pacem petivit: atque in pretium pacis Jugurtham, dolo captum catenisque obrutum, ³² per Sullam legatum misit ad Marium: qui in trium-

HAVERCAMPI NOTÆ.

17. *Urbem antiquam. Meus urbem antiquissimam.*

18. *Sexaginta millibus.* Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., *quadraginta millibus.* Ed. Aug., *cum sexaginta millibus equitum instructis occurrit.*

19. *Ulla Romano militi.* Cod. Perizon., *ulli Romanorum tumultuosior, etc.*

20. *Tumultuosior pugna.* Hæc pugna Marius Jugurtham et Bocchum apud Cirtham cecidit, ut ait Florus lib. III, cap. 4. FABR.

21. *Compressione multitudinis.* Ita mss. Florentini tres, Meo astipulante. At prorsus inepta est lectio vulgata *compressionem multitudinis.* Romani enim milites duplici de causa prohibebantur tela hostium vitare: primo quia eminus prospiciendo, cum mitterentur, videre nequibant propter caliginem; dein quia, cum prope jam adessent, exire declinatione corporis, non poterant. Virgil. *Æn.* v, 438, de Entello:

Corpore tela modo atque oculis vigilantibus exit.

Expeditio autem se non poterant compressione multitudinis, quod suos ipsi timerent gladios, neque spatium esset ad laus vel retro cedendi, ut de exercitu Pompeii Lucanus VII, 492:

Pompeii densis acies stipata catervis
Junxerat in seriem nexis umbonibus arma;
Vixque habitura locum, dextras, ac tela movendi,
Constiterat, gladiosque suos compressa timebat.

Sallust. in Jugur. cap. 102: *Multos contra adversos acerrime pugnantes, ab tergo circumvenire; neque virtus, neque arma satis tegere, quod hostes numero plures, et undique circumfusi erant.*

22. *Opportuno.* Perizon., *opportune.* Pro pila mox tela mss. aliquot.

23. *In unum equites.* Turpi defecta hæc exciderunt in mss. quibusdam, inque omnibus negliguntur edd., exceptis prima, dein August. et Parisiensi. Ubi enim

equites eo tempore fuerunt, nisi in eodem loco quo pedites? Immo vehementior propterea erat compressio, quod et pedites simul et equites in unum densarentur. Sallust. in Jug. lib. c.: *Sine signis, sine ordinibus, equites pedites permixti.*

24. *Facies.* Mss. quidam addunt *erat*, sed meliores non agnoscunt.

25. *Non valebat.* Ed. prima, *non valebat ferire*, sequuntur etiam Parisiensis et Venetæ. Sed mss. tres Lugd. Batt. *valebant* scribunt, quasi *milites* legeretur, quod voluisse videtur Coll. Gronov., in qua *militis*.

26. *Repellebatur.* Tres Lugd. Batt., *repellebantur.*

27. *Fugere non poterat.* Mss. quos consului, omnes poterant præferunt. Utraque lectio tolerari potest.

28. *Jam tertia dies.* Inutiliter liberales hic edd. quædam vet. adjungunt *illuxerat*, et contra mss. et ed. August. Sic paulo post eodem jure augent, et cum universo pro universo. *Suffragium* autem, more suo, Orosius ponit pro ope, subsidio lætoque eventu. Mox infra, *subito notum illud Romanorum adversus Afros tempestatum imbriumque suffragium cælo missum insperatæ salutis fuit.*

29. *Defatigarent.* Mss. omnes *defatigaret.* Edd. August. et princeps, Paris. et Venetæ, *fatigaret.*

30. *Insperatæ salutis fuit.* Gignendi casu mss. quidam et edd. *solutis*, sed minus recte.

31. *xc millia armatorum.* In magna varietate numerum qui est in Gualtheri libro, recepi. Nam et in meo scripto Eutropio, postquam scriptum est, *Jugurtham et Bocchum a Mario pariter superatos esse*, deinde additur, *xc millia armatorum ad internecionem cecidit.* FABR. — Pro numero majori quoque stant una cum ed. August. mss. fere omnes, nisi quod in margine Flor. sec. minor ascribitur numerus. At Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov. augent usque ad *centum et quadraginta millia.* Pro *novissimo bello*, Perizon. scribit *novissime bello, etc.*

32. *Per Sullam legatum.* Sullam quæstorem Marii omnes alii appellant. FABR.

pho ante **325** currum cum duobus filiis suis actus, **A** consul, in Gallia Tigrinos, ⁴⁴ usque Oceanum persecutus, rursusque ab eisdem insidiis circumventus, occisus est. ⁴⁵ Lucius quoque Piso, vir consularis, legatus Cassii consulis, ⁴⁷ interfectus. ⁴⁸ C. Popillius, alter legatus, ne residua exercitus portio, quæ in castra confugerat, deleteret, obsides et dimidiam partem rerum omnium Tigrinis turpissimo foedere dedit, qui Romam reversus, a Caelio tribuno plebis die dicta, eo quod Tigrinis obsides dederat, in exilium profugit, ⁴⁹ Cæpio proconsole, capta urbe Gallorum; cui nomen est Tolosa, ⁵⁰ centum mille pondo auri, et argenti centum et decem mille, e templo Apollinis sustulit: quod cum ad Massiliam, amicam populo Romano urbem, cum præsidii misisset, interfectis clam (sicut quidam contestantur) **B** quibus ea custodienda et pervehenda commiserat, cuncta per scelus furatus fuisse narratur: unde etiam magna quæstio post Romæ ⁵¹ acta est.

327 CAPUT XVI.

De bello Romanorum adversus Cimbricos, Teutonicos, aliasque gentes gesto: ubi et varie utrimque pergnatum, sed Marii industria Romani superarunt.

¹ Anno ab Urbe condita DCXLII, C. ² Manlius con-

IIAVERCAMPI NOTÆ.

33. *Et mox in carcere.* Conjunctionem et ex mss. omnibus, astipulante ed. Aug. reposuimus. In filiis suis posteriorem vocem quædam edd. delent.

34. *Iisdem diebus obscenum prod.* Hoc prodigium triennio ante bellum Jugurthinum evenit, Man. Acilio Balbo, C. Porcio Catone coss. anno DCXXXIX, ut scribit Obsequens. FABR.

35. *L. Helvius, eques Romanus.* Vulgo mendose contra omnium veterum librorum auctoritatem legitur, *L. Ælius*. Eadem injuria Helvio facta erat ab Ælio apud Livium lib. xxxii, quam Sigonius, vir acerrimus in hujusmodi monstris conficiendis, vindicavit. In Obsequentis prodigiis Pompeius Helvius vitiosus priore nomine legitur. Helvium recte hunc nominari etiam ex Quæstionibus Romanis Plutarchi cognoscitur: ubi virgo hæc fulmine icta *Ælia* nominatur. Diaconus hoc prodigium cum Ciceronis ortu conjungit, credo, quod virgo illa Helvia, matris M. Tullii, gentilis esset; qua de re plura dixeram in *Ciceronis Vita*, quam jam publicassem nisi eo tempore Seb. Corradi Egnatius fuisset editus. FABR.

36. *De Roma.* Rectius dicas *Roma in Apuliam rediens*, ut habent Vulgg. Sed cum mss. ad unum omnes, astipulante ed. August., præferant *de Roma*, immutare lectionem antiquam nolui.

37. *Arreptisque equis.* Tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. *corruptis equis*.

38. *Puella.* Edd. quædam *puella vero*, contra mss.

39. *Equus quoque*, etc. In Meo atque Perizon. legitur, *equus quoque, quo ipse utebatur*, quasi ad equum patris Helvii hoc pertineret, quod non puto. Ed. Aug. ipse delet.

40. *Stratoris.* Lugd. Batt. quatuor et Ultr. cum Coll. Gronov., *stratoris*. In Perizon. mox *procul* desideratur.

41. *Intercessu.* Perizon. et edd. quædam *intervallo*, quæ glossa est, nam in Perizon. additur insuper *intercessu*.

42. *L. Veturius.* Βουρέτιος Βάρβαρος nominatur in libris Plutarchi, sed ego mallem legere Βερούτιος Βάρβαρος. Nam Porphyrio, interpres Horatii, in illud Satyr. 6 lib. 1 Sermonum:

Ut si qui egrotet quo morbo Barrus, haberi
Et cupiat formosus:

Scribit *Barrum incestum cum Æmia vestali fecisse. T. Betutius Barrus, Asculanus*, illis temporibus agnoscitur a Cicerone in Bruto. FABR.

43. *Das præterea virgines. Liciniam et Marciam.* Plutarch. et Liv. lib. LXIII, Ascon. in Milonianam. FABR.

44. *L. Cassius consul.* Cassius consul cum C. Mario anno DCXLVI in Gallia a Tigrinis occisus fuit, Liv. lib. LXV, Cæsar lib. 1 de bello Gallico. FABR.

45. *Usque Oceanum.* Sic amant mss. melioris notæ omnes. Vulgo, *usque ad Oceanum*.

46. *Lucius quoque Piso.* Avus L. Pisonis Cæsonini, in quem exstat Ciceronis oratio. FABR.

47. *Interfectus.* Plurimi ex mss. addunt *est*.

48. *C. Popillius.* Vulgo Q. Publius in mss. et edd. exstat, licet plures ex mss. Cai prænomen malint. Ante annos aliquot emendavimus hoc Orosii locum in Commentario nostro ad Thesaur. Morell. p. 104: clare enim Popillium appellavit Cicero lib. in de Legib. cap. 16: *Dedit huic quoque judicio Cælius tabellam, doluitque quoad vixit. Sed ut opprimeret Cælius Popillium, nocuit et reipublicæ*.

49. *Cæpio proconsole.* Q. Servilius Cæpio consul cum Serrano fuit anno DCXLVII, quo M. Tullius Cicero Arpini est natus. Gellius lib. xv, cap. 28. FABR.

50. *Centum mille pondo auri.* Lege Erasmus in Proverb., *Aurum habet Tolosanum*. FABR.

51. *Acta est.* Lugd. Bat. pr., *habita est*; Perizon., *agitata est*.

CAP. XVI. — 1. Anno ab Urbe condita DCXLII. Alii hic annus est ab Urbe condita DCXLVIII. De re gesta cum Cimbris a Manilio et Cæpione Sallustius de bello Jugurthino, Livius libro LXVII, Flores lib. III capite 3, Eutropius lib. V Velleius et alii. FABR.

2. *C. Manilius consul et Q. Cæpio proconsole.* Hæc in nostris exemplaribus scriptis omnibus leguntur, nisi quod pro *Manilio*, quem Gualtheri liber agnoscit, alii *Manlium* habent, Manilius hoc anno consul erat: Cæpio, qui anno superiore consul fuerat, jam prorogato imperio proconsul erat. Recte igitur Sigonius in Liviana Epitoma restituit: *Ab iisdem hostibus C. Manilius consul, et Q. Cæpio proconsul victi prælio, castrisque binis exuti sunt. In no-*

sul et Q. Cæpio proconsole adversus Cimbro-
Teutonas et Tigurinos et Ambronas, Gallorum Ger-
manorumque gentes, quæ tunc, ut imperium Roma-
num exstinguerent, conspiraverant, missi, provin-
cias sibi Rhodano flumine medio diviserunt. Ubi
dum inter se gravissima invidia et contentione
disceptant, cum magna ignominia et periculo Ro-
mani nominis victi sunt: siquidem in ea pugna M.
Aurelius consularis captus atque interfectus est.
Duo filii consulis cæsi, octoginta millia Romanorum
sociorumque ea tempestate trucidata, quadraginta
millia calonum atque lixarum interfecta, Antias
scribit. Ita ex omni penitus exercitu decem tantum-
modo homines, qui miserum nuntium ad augendas
miserias reportarent, superfuisse referuntur. Hostes,
binis castris atque ingenti præda potiti, nova qua-
dam atque insolita execratione, cuncta **328** quæ
ceperant, pessumdederunt. Vestis discissa et pro-
jecta est, aurum argentumque in flumen abjectum,
loricæ virorum concisæ, phaleræ equorum disperditæ,
equi ipsi gurgitibus immersi, homines laqueis
collo inditiis ex arboribus suspensi sunt ita, ut nihil
prædæ victor, nihil misericordiæ victus agnosceret.
Maximus tunc Romæ non solum luctus, verumetiam
metus fuit, ne confestim Cimabri Alpes transgre-
derentur Italiamque delerent. Iisdem temporibus Q.
Fabius Maximus filium suum adolescentem, rus re-
legatum, cum duobus servis paricidii ministris in-

terfecit, ipsosque continuo servos in pretium scele-
ris inanumisit. Die dicta, Cn. Pompeio accusante,
damnatus est. Igitur Marius quartum consul, cum
juxta Isaræ Rhodanique flumina, ubi in sese con-
fluunt, castra posuisset, Teutones, Cimabri, et Tigu-
rini et Ambrones, postquam continuo triduo circa
Romanorum castra pugnarunt, si quo pacto eos ex-
cuterent vallo, atque in æquor effunderent, tribus
agminibus Italiam petere destinarunt. Marius, post di-
gressum hostium, castra movit, et collem occupavit,
qui campo et fluvio, ubi hostes sese diffuderant, im-
minebat. Cumque exercitui ejus aqua ad potandum
329 deesset, querelisque omnium coargueretur,
aquam quidem in conspectu esse respondit, sed eam
ferro vindicandam. Primis itaque calonibus cum
clamore in pugnam ruentibus, subsecutus exercitus,
mox juxta certamine compositis ordinibus bellum
gestum, et vicere Romani. Quarto die rursus pro-
ductæ utrimque in campum acies usque ad meri-
diem pene pari pugnare discrimine. Post ubi in-
calescente sole fluxa Gallorum corpora in modum
nivium distabuerunt, usque in noctem cædes potius
quam pugna protracta est. Ducenta millia armato-
rum in eo bello interfecta sunt, octoginta millia
capta, vix tria fugisse referuntur. Dux quoque
eorum Teutobodus occisus est. Mulieres eorum,
constantiore animo quam si vicissent, consulere
consulem, ut, si inviolata castitate virginibus sa-

HAVERCAMPI NOTÆ.

atro manuscripto Eutropio initio lib. v duæ voces, *C*
Romani consules, non leguntur, et recte absunt.
Apud Velleium ego lego: *Cum Cæpionem Mantium-
que cos.* non, ut est impressum *cos.* FABR.

3. *Conspiraverant.* Flor. pr., *conjuraverunt.*

4. *Contentione disceptant.* Alii libri, *-dissentant.*
malim tamen *decertant.* LAUT. — In ed. Aug. legi-
tur *decertant.* Edd. Venetæ pro *ubi* exhibent *ibi.*

5. *M. Aurelius.* M. Aurelium Scaurum intelligit,
qui ante triennium consul fuerat, Livius lib. LXVII
vulgo mendose *M. Æmilium* legitur. FABR.

6. *Quadraginta.* Edd. quædam, *LX millia.* Mox
quidam mss. malunt *scripsit.*

7. *Q. Fabius Maximus filium.* Fabius Servilianus,
vir censorius, a filio dubiæ castitatis pœnas exegit,
et punito pendit, voluntario secessu conspectum
patriæ vitando. Valer. lib. VI, cap. 1. FABR.

8. *Rus.* Perizon., *rure.* Paulo ante idem, *qui fi-
lium suum.*

9. *Cum juxta Isaræ Rhodanique flumina.* Sic ha-
bent lib. vet. omnes. Plutarchus in Mario, *ταξι-
σας στρατόπεδον παρὰ τῷ Ῥοδανῷ ποταμῷ, castris mu-
nitis ad Rhodanum flumen.* FABR.

10. *Ubi in sese confluent.* Confluvium illud est
post Viennam ad Segalaunos, non procul a Valen-
tia. In codice autem Lugd. Bat. pr. legitur quidem
Isaræ, sed superscribitur, legendum esse *Araræ*. At
fluvius Arar longius in Galliam recedit, atque ibi
confluvium cum Rhodano facit juxta urbem Lugdu-
num. Movit autem Marius a confluyente Isaræ et
Rhodani versus Alpes et Italiam, hostium, qui eam
petebant, tergis inhærens, usque ad Aquas Sextias
sive Sextilias, ut Plutarchus docet, ibique immani
strage hostem superavit. Verba Plutarchi sunt in
Mario p. 415: *ὄντω δὴ ποιοῦντες, ἰγίνοντο πρὸς τοῖς
καλουμένοις ὕδασι Σεξτίλοις, ὅθεν ἔδει πορευθέντας οὐ
πολλὴν ὁδὸν, ἐν ταῖς ἄλπεσιν εἶναι.* In hunc modum
egmine factio, ad Aquas Sextilias, quas vocant, ventum

est, unde progressis breve iter restabat ad Alpes.

11. *In æquor.* Ita Colon. deserto; quodque hujus
locum occupabat, in *æquos campos*, a mera glossa
profectum est. LAUT. — Id sane verissimum com-
peri, et in nullis mss. Glossam hanc exstare; *æquor*
enim hic campum planum significat, placido æquori
similem. estque imitatio Virgiliana satis aperta ex
lib. IX Æneid. vers. 68:

Qua tentet ratione aditus, et qua via clausos
Excusat Teucros vallo, atque effundat in æquor.

Pro effunderet plerique mss. habent *refunderet.*

12. *Aqua ad potandum deesset.* Hæc omnia accu-
rate simul et copiose a Plutarcho explicata sunt.
FABR.

13. *Ducenta millia armat.* Idem numerus cæsorum
et captorum est apud Eutropium. In Epitoma Li-
viana LXVIII capta dicuntur millia XC. Plutarchus
aut cæsorum et captorum fuisse amplius centum
millia. Velleius amplius CL millia hostium trucidata
refert. FABR.

14. *Vix tria millia.* Tres Lugd. Batt. cum Coll.
Gronov. *vix quatuor millia.*

15. *Teutobodus.* In quibusdam antiquis est *Teuto-
dodus*, sed in Eutropii libris est *Teutobodus*, apud
Florum *Teutobochus.* FABR.

16. *Mulieres eorum.* Lege Valerium Max. lib. VI,
cap. 1. FABR.

17. *Quam si vicissent.* Non placet hæc lectio; ta-
men, ut sine opibus codicum scribam, si *viri essent*,
non ausim, priusquam codices, doctique jubeant.
LAUT.

18. *Virginibus sacris.* Id est Vestalibus. In Indice
autem amplissimo, qui Flori melioribus adnectitur
edd. reprehenditur Orosius, cujus, vel certe librarii
incuria aut inscitia, vocem *virginibus* importune ad-
ditam auctor ejus Indicis existimat, quia, si vox illa
inducatur, idem Orosii atque Flori sit sensus. Flori

cris ac diis serviendum esset, vitam sibi reservarent. Itaque cum petita non impetravissent, parvulis suis ad saxa collis, cunctæ sese ferro ac suspendio peremerunt. ¹⁹ Hæc de Tigurinis et Ambronibus gesta sunt. Teutones autem et Cimbri, integris copiis Alpium nivesjemensi, Italiæ plana ²⁰ pervaserant: ibique cum **330** rigidum genus diu blandioribus auris, poculis, cibis ac lavacris emolliretur, Marius quintum consul et Catulus adversum eos missi, die ad pugnam et campo dato, ²¹ Annibalis secuti ingenium, in nebula disponere pugnam, in sole pugnarunt. Prima siquidem perturbatio Gallorum fuit, quod Romanam aciem prius offendere dispositam, quam adesse senserunt. Cumque illico vulnerati equites retro in suos cogerentur, totamque multitudinem ²² indisposite adhuc adventantem conturbarent, ²³ et sol cum vento ²⁴ ortus ex adverso emicuisset, visus eorum pulvis ²⁵ opplevit et splendor hebetavit, ita factum est, ut tanta ac tam terribilis multitudo, minima Romanorum clade, sua autem ultima internectione cæderetur. Centum quadraginta millia eorum tunc in bello cæsa, ²⁶ sexaginta millia capta dicuntur. Mulieres graviore pene excitaverè pugnam, ²⁷ quæ plaustris in modum castrorum ²⁸ circumstructis, ipsæ autem desuper propugnantes, diu repulere Romanos. Sed cum ab his novo cædis genere terre-

rentur (abscissis enim cum crine verticibus, inlinoesto satis vulnere turpes relinquebantur) ²⁹ ferrum quod in hostes sumpserant, in se suosque verterunt. Namque aliæ concursu mutuo ³⁰ jugulatæ, aliæ apprehensis invicem faucibus strangulatæ, aliæ funibus per equorum crura consertis, ipsisque continuo equis extimulatis, postquam suas ipsidem funibus, quibus equorum crura nexerant, indidere cervices, protractæ atque exanimatæ sunt, aliæ laqueo ³¹ de subrectis plaustrorum temonibus pependerit. ³² Inventa **331** est etiam quædam, quæ duos filios, trajectis per colla eorum laqueis, ad suos pedes vinxerit: et cum se ipsam suspendio morituram ³³ dimisisset, secum traxerit occidendos. Inter hæc multa et miserabilia mortis genera, reguli quoque duo strictis in se gladiis concurrisse referuntur. ³⁴ Lugius et Boiorix reges in acie ceciderunt. ³⁵ Claudicus et ³⁶ Cesoris capti sunt. Ita in his duobus præliis trecenta quadraginta millia Gallorum occisa, et ³⁷ centum quadraginta millia capta sunt, absque innumera mulierum multitudine, quæ se suosque parvulos femineo furore, vi autem virili necaverunt. Igitur talem Marii triumphum Romanamque victoriam incredibile facinus, et numquam antea Romanis cognitum, Romæ subito perpetratum, versa in horrorem ac mærorem ³⁸ tota Urbe, fuscavit. ³⁹ Publicius siquidem Malleo-

HAVERCAMPI NOTÆ.

verba sunt lib. III. cap. 3: *Nam, cum missa ad Marium legatione, libertatem ac sacerdotium non impetrassent*, etc. Sed vir doctus non attendit ad illa Val. Maximi lib. VI. cap. 3: *Teutonorum vero conjuges Marium victorem orarunt, ab eo ut virginibus Vestalibus dono mitterentur, affirmantes, æque se atque illas virilis concubitus expertes futuras*. Et ego quidem posteriora hæc petivisse Cimbricas mulieres existimo, non ipsum sacerdotium, absurda ejusmodi postulantes, sed, ut famulæ Vestalium atque sacrorum essent, adeoque ea quæ erant et victis et victoribus tolerabilia. Edd. quædam Vett. ita legunt, *petierunt a consule, ut inviolata castitate, virginibus sacris ministrare fas esset, quo vitam sibi reservarent*. Sed mss. vulgatas lectionem probant.

19. *Hæc de Tigurinis et Ambronibus*. Livius, Florus et Plutarchus Teutonas cum Ambronibus conjungunt, eosque a Mario cæsos ad Aquas Sextias, Cimbricos vero a Mario et Catulo in Italia victos, Tigurinos, qui Noricas Alpes insederant, fuga dilapsos tradunt. FABR.

20. *Pervaserant*. Sic mss. numero plures, legunt, ut et ed. Aug. Alii, *pervaserunt*.

21. *Annibalis secuti ingenium*. Vide Frontianum lib. II. cap. 2. FABR.

22. *Indisposite adhuc adventantem*. Tres Lugd. Batt. et Coll. Gronov., *indispositam et adhuc adventantem*.

23. *Sol cum vento ortus*. De hac re Plutarchus, qui scribit eam Cimbris pugnatam a. d. III. K. Sextil. FABR.

24. *Ortus*. Lugd. Batt. tert., cum Coll. Gronov., *exortus*.

25. *Opplevit*. Flor. pr., *implevit*.

26. *LX millia capta*. LX, non XL, est in vetustis nostris: item apud Livium et Eutropium. Plutar., *ἑξακωσάν ὄπις ἕξ μυριάδας, capti sunt supra LX millia*. FABR. — Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. augent ad *LXX millia*.

27. *Quæ plaustris*. Edit. August., *namque plaustris*.

28. *Circumstructis*. Ita scriptum in omnibus codd. mss. inveni. Sic quoque malunt edd. vett. *circum instructis* vulgo legitur.

29. *Ferrum*. Edd. Fabricianæ *ferro*, quæ inepta lectio quoque in Hitt. et Bolsuing. invenitur.

30. *Jugulatæ*. Ed. Aug., *jugulatæ sunt*.

31. *De subrectis*. Cod. Perizon., *de subjectis*. Lugd. Batt. pr. et tert., *desuper erectis*. Vulgata proba est.

32. *Inventa est etiam quædam*. De hac muliere Plutarchus; *Μίαν δὲ φασὶν εἶς ἀκροῦ ῥυμοῦ κρεμασμένην, τὰ παῖδια τῶν αὐτῆς σφυρῶν ἀσχημένως βρόχος ἐκάρῳθεν ἠρτῆσθαι*. Id est: *Unam aiunt de summo temonis suspensam, filios pedibus ejus laqueis alligatos utrinque pependisse*. FABR.

33. *Dimisisset*. Malo *demisisset*.

34. *Lugius*. Ita nomen hoc scriptum inveni in codd. Perizon., Meo, atque Lugd. Batt. quarto, editum quoque ita in ed. August., et videtur barbaro magis convenire quam Romanum nomen *Lucius*, quod vulgata edd. habent.

35. *Claudicus*. Scriptura hæc est trinm codd. Florenti. et Ultr. in Meo legitur *Claoclicus*; in Perizon., *Cludicus*; in vulgg., *Claudicus*; in Lugd. Batt. pr., *Claudius*.

36. *Cesoris*. Lugd. Batt. pr. *Cesotris*; tert., *Cesotrix*.

37. *Centum quadraginta millia*. Ed. Aug., *centum sexaginta millia*. Occisorum vero *trecenta quinquaginta millia* numerant edd. Venetæ.

38. *Tota Urbe*. In Lugd. Batt. pr., tert. et quarto, ut et Coll. Gronov. desideratur *tota*.

39. *Publicius siquidem Malleolus*. De hoc Publicio Cornificius ad Herennium lib. I. *Malleolus judicatus est matrem necasse, ei damnato statim folliculo lupinus obvolutum est, et solæ lignæ pedibus inductæ sunt, et in carcerem ductus est*. Hic fuit e nobili familia, ex qua M. Publicus Malleolus consul anno Urbis DCXI in Capitolinis Fastis invenitur. In Livii vetustis exemplaribus est etiam, *Publicius Malleolus*, ut testatur Sigonius. FABR.

lus, servis adnitentibus, matrem suam interfecit. A Damnatus parricidii, ⁴⁰ insutusque in culleum et in mare projectus est : impleveruntque Romani ⁴¹ et facinus et pœnam, ⁴² unde et Solon Atheniensis decernere non ausus fuerat, dum fieri posse non credidit : et Romani, qui se ortos a Romulo scirent, etiam hoc fieri posse intelligentes, supplicium singulare sanxerunt.

332 CAPUT XVII.

De ingenti Romæ seditione, auctoribus L. Appuleio Saturnino, C. Mario, cæterisque orta.

¹ Anno ab Urbe condita DCXLV, post Cimbricum et Teutonicum bellum, et quintum Marii consulatum, quo status imperii Romani jure conservatus judicatur, sexto consulatu ejusdem C. Marii ita labefactus est, ut pene usque ad extremum intestina clade conciderit. Evolvere ac percurrere mihi discordiarum ambages et inextricabiles seditionum causas incommodum simul ac longum videtur : sane breviter strinxisse sufficiat quod primus L. Appuleius Saturninus excitati tumultus auctor extiterit, Q. Metello Numidico, viro sane primario, acerrimus inimicus, ² qui cum censorem creatum protractum domo, atque in Capitolium ³ confugientem, armata multitudine obsedit, unde equitum Romanorum indignatione dejectus est, plurima ante Capitolium ⁴ cæde facta. ⁵ A. Nonium deinde, competitorem suum, Saturninus et Glaucia fraude C. Marii consulis occiderunt. Subsequente anno Marius sextum consul, et Glaucia prætor, et Saturninus ⁶ tribunus plebis con-

spiraverunt Metellum Numidicum in exsilium quacumque vi agere. ⁷ Die dicta, a suppositis ejusdem factionis iudicibus per scelus innocens Metellus damnatus, in exsilium cum totius Urbis **333** dolore discessit. ⁸ Idem Saturninus Memnium virum acrem et integrum, fieri consulem timens, orta subito seditione fugientem per ⁹ P. Mettium satellitem in formi stipite comminutum interfecit. Fremente pro tantis reipublicæ malis senatu populoque Romano, Marius consul, accommodato ad tempus ingenio, consensui bonorum sese immiscuit, commotamque plebem leni oratione sedavit. Saturninus ¹⁰ infamibus ausis concionem domi suæ habuit, ibique ab aliis rex, ab aliis imperator est appellatus. Marius, manipulatam plebe descripta, ¹¹ alterum consulem cum præsidiis in colle disposuit, ipse portas communivit. In foro prælium commissum est. Saturninus a Marianis foro pulsus, in Capitolium confugit. ¹² Marius fistulas, quibus eo aqua deducebatur, incidit. Bellum deinde in aditu Capitolii horridum satis actum est, multi ¹³ circa Sauscium et Saturninum cæsi. Saturninus, palam clamitans, Marium auctorem esse omnium molitionum suarum contestatus est. Cum autem ipse Saturninus et Sauscius et Labienus, cogente Mario, ¹⁴ in curiam confugissent, per equites Romanos, effractis foribus, occisi sunt. C. Glaucia extractus ¹⁵ e domo Claudii, trucidatus est. ¹⁶ Furius, tribunus plebis, bona omnium publicanda decrevit. Cn. Dolabella, Saturnini frater, per forum olitorium fugiens, cum L. ¹⁷ Geganio interfectus est. Itaque

IIAVERCAMPI NOTÆ.

40. *Insutusque in culleum.* De hac pœna parricidarum Modestinus c. 9. D. de lege Pompeia de parricidiis. Meminit Cicero pro Roscio Amerino. FABR.

41. *Et facinus et pœnam.* Cum conjunctionem et utroque loco ponant mss. eam contra vulgg. recepi.

42. *Unde et Solon.* Sensus est, impleverunt Romani et facinus et pœnam ejus rei, de qua Solon, etc.; unde et Solon Florent. trium aliorumque meliorum codd. est scriptura, nam conjunctio et in vulgg. non comparet. Lugd. Bat. sec., unde hoc et Solon; ed. Aug., unde et hoc Solon. Aliæ vet. ed., de qua re Solon, quæ glossa est vocis unde.

CAP. XVII. — 1. Anno DCXLV. Sextus Marii consulatus ex aliis Annalibus cadit in annum DCXLII. FABR.

2. *Qui eum censorem.* Q. Metellus censor, Mario v. consule, Saturninum Tribunicium notavit, tumque a multitudine incitata contumelias affectus fuit, Cicero pro Sextio, Valerius lib. ix, cap. 7, Appianus lib. 1. FABR.

3. *Confugientem.* Mss. et edd. quidam *fugientem*.

4. *Cæde facta.* Lugd. sec. et tert., cum Coll. Gronov., *cædes acta*, subintellecto est.

5. *A Nonium.* Ita scripsi, cum in manuscriptis quibusdam *Annonium*, in aliis *Anunium* legeretur. Nam Appianus hunc Νώνιον vocat, et in Plutarchi Mario ὁ Ὀνίου φόνος, pro ὁ Νωνίου mendose legitur. Corrupte etiam apud Florum lib. iii, cap. 16, est *Annio*, una littera ommissa, cum sit legendum, *A. Nonio*. FABR. — *Annium* hic quoque habet Perizon. reliqui *Anunium* vel *Annonium*.

6. *Tribunus plebi.* Ita Colon. et non semel Livius, pro *plebis*. LAUT. — Ita passim mss. Orosiani exhibent.

7. *Die dicta.* Diem Metello Saturninus dixit, quod

in ejus legem agrariam jurare noluisse. Cicer. pro Sext. Liv. lib. LXXIX, Appianus, Plutarchus et alii. FABR.

8. *Idem Saturninus.* Lugd. Bat. pr. inde *Saturninus*.

9. *P. Mettium.* In hoc nomine describendo secutus sum optimum librum Cor. Gualltheri. FABR. — Perizon. et Meus, *P. Metium*. Lugd. Batt., *Publium Vectonium*.

10. *In famibus ausis.* Ita mss. non *ausibus* ut Vulgg.

11. *Alterum consulem.* L. Valerium Flaccum. Nam C. Mario, L. Valerio coss., senatus Remp. defendendam dederat, Cicero Catil. 1, Philip. VIII. Sed historiam pleniorum lege in Orat. pro Rabirio perduellionis reo. FABR.

12. *Martius fistulas.* Cicero : *Martius fistulas, quibus aqua suppeditabatur Jovis Opt. Max. templis ac sedibus, præcidi imperavit.* Plutarchus, τὸς ὄχτους ἀπέκοψεν. FABR.

13. *Circa Sauscium. C. Sauscium.* Cicero, γὰρ Σάσκιον, Appianus. FABR. — Copulam quæ expunxi ex mss.

14. *In curiam.* In curiam Hostiliam, Velleius Pat. FABR.

15. *E domo.* Lugd. Batt. omnes cum Coll. Gronov. *de domo*.

16. *C. Furius Tribunus plebis.* Πόπιλιος Φούριος δὴμάρχος οὐ δ' ἀλευθέρου πατρός, ἀλλ' ἰξελευθέρου. P. Furius Tribunus p. ne patre quidem ingenuo, sed libertino natus, Appianus, Cicero, pro Rabirio, *hominem omnibus insignem notis turpitudinis appellat.* FABR.

17. *L. Geganio.* Nota est gens Gegania in historia Romana, ex qua fuit M. Geganius ter consul tempore belli Romanorum cum Volscis; habuerunt hi Geganii quoque prænomen Lucii, ut L. Geganius

334 auctoribus tantæ seditionis occisis, quies populo fuit. Tunc Cato atque Pompeius rogationem de reditu Metelli Numidici totius Urbis gaudio promulgant: ¹⁹ quæ ne perferretur, Marii consulis, et Furi, tribuni plebis, factionibus intercessum est. ²⁰ Rutilius quoque, vir integerrimus, adeo fidei atque innocentie constantia usus est, ut die sibi ab accusatoribus dicta, usque ad cognitionem neque capillum barbæve promiserit, neque sordida veste humilive habitu suffragatores conciliarit, inimicos permulserit, iudices temperarit, orationem quoque a prætore concessam nihilo submissionem quam animum habuerit. Cum evidenti oppugnaretur calumnia, et opinione honorum omnium jure absolvendus putaretur, perjurio iudicum condemnatus est: ²⁰ qui Smyrnâ commigrans, litterarum studiis intentus consenuit.

335 CAPUT XVIII.

De bello sociali, quo Italici populi a Romanis deficientes rebellant. Item de prodigiis variis.

¹ Anno ab Urbe condita DCLIX, Sex. Julio Cæsare et L. Marcio Philippo consulibus, intestinis causis sociale bellum ² tota commovit Italia, siquidem Livius Drusus, tribuna plebis, Latinis omnes spe libertatis illectos, ³ cum placita explere non posset, in arma excitavit. ⁴ Eo accessit, ut mœstam Urbem ⁵ prodigia dira terrerent. Nam sub ortu solis globus ignis a regione septentrionis cum maximo cœli fragore emicuit. Apud Arretinos cum panes per convivia

frangerentur, cruor e mediis panibus, quasi e vulnibus corporum fluxit. Præterea per septem continuos dies grando lapidum, immixtis etiam testarum fragmentis, terram latissime verberavit. In Samnitibus vastissimo hiatus terræ, flamma prorupit, et usque in cœlum extendi visa est. Complures præterea in itinere videre Romani globum coloris aurei, cœlo ad terram devolvi, majoremque factum, rursus a terra in sublime ad Orientem solem ferri, ac magnitudine sua ipsum solem obtexisse. ⁶ Drusus tantis malis anxius, domi suæ, incerto quidem auctore, interfectus est. **336** Igitur Picentes, Vestini, Marsi, Peligni, Marrucini, Samnites, Lucani, cum adhuc occultam defectionem meditarentur, ⁷ C. Servilium prætorem, legatum ad se missum, apud Asculum occiderunt, statimque clausa civitate, omnes cives Romanos ⁸ indicta cæde jugulaverunt. Continuo atrocissimam perniciem ⁹ infamissima præcessere prodigia. Namque omnium generum animalia, quæ manus hominum blande perpeti, atque inter homines vivere solita erant, relictis stabulis pascuisque, cum balatu, hinnitu, mugituque miscrabili, ad sylvas montesque fugerunt. Canes quoque, ¹⁰ quorum naturæ est extra homines esse non posse, lacrimosis ululatibus vagi luporum ritu oberrarunt. Igitur Cn. Pompeius prætor cum Picentibus jussu senatus bellum gessit, et victus est; postquam sibi Samnites ¹¹ Papium Mutilus imperatorem præfecerant, Marsi autem Agamemnonem archipiratam præoptaverant. ¹² Julius Cæsar, Samnitium pugna victus,

HAVERCAMPI NOTÆ.

Macerinus tribunus militum consulari potestate A. C. CCCLXXXVIII. Frustra igitur in tribus Florent. scribitur L. Giganius.

18. Quæ ne perferretur. Mss. numero plures, quod ne perferretur. Florent. tres propius ad veram lectionem, quæ ne perferretur.

19. Rutilius, vir integerrimus. P. Rutilius Rufus, qui cos. fuit an. DCXLVIII, cum illo nemo neque integrior esset in civitate, neque sanctor, conspiratione publicanorum (quibus nihil agere in Asia provincia sua permiserat) in iudicium vocatus, Socratem imitatus, nemini supplicare voluit, sed ne ornatius quidem aut liberius causam diti suam, quam simplex ratio veritatis forebat. Lege Ciceronis libr. 1 de Orat. et in Bruto, Valer. lib. vi, cap. 4, Ascon. Velleium et alios. FABR.

20. Qui Smyrnâ commigrans. Hinc Ovid. lib. 1 de Ponto:

Et grave magnanimi robor mirare Rutill,
Non usi reditus conditione dati,
Smyrna virum tenuit, etc.

Rutilium vero cum Smyrnæ exsularet, civitatis ejus civem factum fuisse, Cicero pro Balbo auctor est. FABR.

CAP. XVIII. — 1. Anno ab Urb. cond. DCLIX. In Fastis Capit. hic annus est ab Urb. cond. DCLXII quo M. Livius Drusus Tribunuspl. seditionem commovit, qua de Livius lib. LXXI, Appian. lib. 1, Florus lib. III, cap. 17, Velleius libro II. Lege Præfationem Ciceronis in tertium de Oratore. FABR.

2. Tota commovit Italia. Mss. quidam et edd. minus recte, totam commovit Italianam.

3. Cum placita explere non posset. Florent. tres, cum placito, et sic quoque Meus codex et edd. Venetæ. Placitum explere Lugd. Batt. sec., Ultr. et ed. August.; sed tres reliqui Lugd. Batt. cum Coll. Gro-

nov., placitum expugnare. Puto legendum esse, cum pollicita explere non posset. Epitome Liv. lib. LXXI, de eodem Livio Druso: Cum deinde promissa sociis civitas præstari non posset.

4. Eo accessit. Ita mss.; quo, edd. vet.; Perizon., eoque.

5. Prodigia dira. De his prodigiis Julius Obsequens. Cicero quoque libr. 1 de Divinat. refert nonnulla prodigia, quæ Sisenna initio belli Marsici exposuerat. FABR.

6. Drusus tantis malis anxius. Drusus in atrio domus suæ cultello percussus, qui affixus lateri ejus relictus est, intra paucas horas decessit, Velleius. Seneca de Brevit. vitæ ait, illum vulnere per inguen accepto collapsum, aliquo dubitante, an mors voluntaria esset in illo, an tempestitiva. Lege præterea Plinium lib. xxviii, cap. 9, et Auctorem de Viris Illustr. FABR.

7. C. Servilium. C. Servium, vulgo mendose habent libri, idemque mendum est in Velleio. Livius lib. LXXII, Q. Servilium proconsulem; Appianus, Σερουίλιον ἀθύρατον vocat. FABR.

8. Indicta cæde. I. e. jussa, quæ crebra apud auctores hujus verbi significatio est. Quod moneo, ne quis cum Freinshemio ad Flori lib. III, cap. 18, tentet mutare in indigna.

9. Infamissima. Meus, infandissima.

10. Quorum naturæ est. Ita reponere jubent codd. mss. meliores. Vulgg., quorum natura est.

11. Papium Mutilus. Papius Mutilus est apud Velleium; sed Appianus Γάϊον Πάπιον Μούτιλον, nominat; Diod. in Excerptis lib. xxxvii, Γάϊον Ἀπίου Μούτιλον. FABR.

12. Julius Cæsar. L. Julius Cæsar cos., pro quo Appianus Sex. Cæsarem habet. Vide Livium lib. LXXIII. FABR.

cæso fugit exercitu. Rutilius consul Marium proquin-
quum suum legatum sibi legit : quem assidue sub-
momentem moram bello utilem fore, et paulisper in
castris exerceri militem oportere ironem, dolo id
eum agere ratus contempsit, seseque in insidias
Marsorum, et universum agmen exercitus sui incautus
injecit, ubi et ipse consul occisus, et multi
nobiles interfecti, et octo millia Romanorum cæsa
sunt. Arma et corpora interfectorum in conspectum
Marii legati ¹³ Tolenus fluvius pertulit, atque in testi-
monium **337** cladis evexit. Marius raptis continuo
copiis, victores ¹⁴ insperatus oppressit, octo millia
et ipse Marsorum interfecti. Cæpio autem a Vestinis
et Marsis deductus in insidias, cum exercitu truci-
datus est. L. vero Julius Cæsar, postquam apud
Æserniam victus auferat, contractis undique co-
piis, adversus Samnites et Lucanos dimicans, multa
hostium millia interfecti. Cumque ab exercitu impe-
rator appellatus esset, Romamque nuntios de victo-
ria misisset, senatus sagum, hoc est, vestem mœoris,
quam exorto sociali bello sumpserat, hac spe
aridente deposuit, atque antiquum togæ decorem
recuperavit. ¹⁵ Marius deinde sex millia Marsorum
ecceidit, septem millia armis exuit. Sulla cum viginti
quatuor cohortibus Æserniam missus, ubi arcissima
obsidione Romani cives et milites premebantur,
maximo bello et plurima cæde hostium urbem
sociosque servavit. Cn. Pompeius Picentes gravi

A prælio fudit, qua victoria ¹⁶ senatus laticlavia et
cætera dignitatis insignia recepit, cum togas tantum-
modo victoria Cæsaris primum ¹⁷ respirans sumpsisset.
Porcius ¹⁸ Cato prætor Etruscos, Plotius legatus
Umbros, plurimo sanguine impenso, et difficillimo
labore vicerunt. Cn. Pompeio, L. Porcio Catone
consulibus, Pompeius diu obsedit Asculum civita-
tem : ¹⁹ nec tamen expugnasset, nisi populum in
campum prorumpentem, gravissima oppressionem vi-
cisset. Decem et octo millia Marsorum in ea pugna
cum Franco imperatore suo cæsa sunt, capta tria
millia. Quatuor autem millia ²⁰ Italici viri ex ea cæde
profugi, **338** jugum montis coacto in unum agmine
²¹ forte conscenderant : ubi oppressi exanimatique
nivibus, ²² miserabili morte riguerunt. ²³ Namque ita
ut attoniti timore hostium steterant, alii stirpibus
vel saxis reclines, alii armis suis innitentes, paten-
tibus cuncti oculis, dentibusque nudatis, viventium
in modum visebantur : nec ullum erat procul intuen-
tibus mortis indicium, nisi diuturna immobilitas,
quam nullo modo humanæ vitæ vegetatio diu per-
peti potest. Eadem die Picentes congressi et vi-
cti sunt, quorum ²⁴ dux Judacilius, convocatis ²⁵
principibus suis, post magnificas epulas largaque
pocula, cunctos ad exemplum sui provocans, hau-
sto veneno absumptus est, cunctis factum ejus
laudantibus, sed nemine subsequente. Anno ab
Urbe condita **DCLXI**, cum ²⁶ ad obsidendos Pom-

HAVERCAMPI NOTÆ.

13. Tolenus fluvius. Appianus scribit Rutilium et
Mariam ad *Lirim* fluvium non ita magno intervallo
disjuncta castra habuisse, Mariumque cladem Rutilii
ex cadaveribus, quæ eo flumine deferebantur, con-
jicisse. **FABR.**

14. Insperatus oppressit. *Inesperatus* male ex histo-
ria. **LAUR.**—Lugd. Batt. omnes *insperatus*, i. e. re-
pentinus, non prævisus, inopinatus. Cicero in *Tusc.*
Quæst. cap. 13 : *Cyrenæici non omni malo ægritudi-
nem effici consent, sed insperato, et nec opinato malo.*

15. Marius deinde sex millia. Hujus prælii, quo
Marius sex millia hostium cæcidit, meminit Plutar-
chus in ejus Vita. **FABR.**

16. Senatus laticlavia. Sic libri veti. Livius lib.
LXXIV ait propter hanc victoriam Romæ prætextas,
aliaque magistratum insignia sumpta esse. **FABR.**

17. Primum respirans. In omnibus legitur *mss.* et
edd., *primum respirante*, nisi quod vet. quædam
edd. legant *de victoria*, etc. Cod. Perizon., *victoria
Cæsaris prima*. Puto esse scribendum *resp'rans*. Se-
natus enim ante, victoria Cæsaris primum a malis et
ægritudine respirare cœpit, nunc vero, post illum
Cn. Pompeii, bonum eventum sibi spondere. In mar-
gine ed. Scotti legitur quidem *respirante civitate*, sed
contra *mss.* integram largiendo vocem.

18. Cato prætor Etruscos. Hæc quoque vulgo con-
fuse leguntur, quæ in exemplaribus antiquis sunt
distingua. Vide Livium. **FABR.**

19. Nec tamen. Ed. August., *quam non.*

20. Italici viri. Reduximus lectionem, quæ in omni-
bus inventur *mss.*, approbante eam ed. opt. Augu-
stana. Vulgo, invitis antiquis codd. legebatur, *Qua-
tuor autem millia Italicoꝝ virorum ex ea cæde pro-
fugorum*, etc.

21. Forte conscenderant. Florentini tres *forte conse-
derant*, nisi quod forte a primo Flor. abest. Quæ lectio
satis proba est, si pro *jugum* reponamus *jugo*, ut in
ed. Aug. invenio, in qua tamen *conscenderant* retine-
tur. In Lugd. Batt. pr. *forte* quoque abest.

22. Miserabili morte riguerunt. Supra de Annibale
ejusque exercitu lib. iv, cap. 14 : *In summo Appennino
tempestate correptus, biduo continuo immobiliter cum
exercitu, nivibus conclusus et onustus, obrigit.*

23. Namque ita, etc. Non aliter quam illi, qui cum
Phinco contra Perseum pugnant, atque saxifico
Medusæ vultu in lapides mutati, proximis vivere
videbantur, apud Ovid. *Metam.* v. 211.

24. Dux Judacilius. Γαῖος Ἰουδακίλιος. Appian. qui
eum *Asculi* venenum hausisse ait. **FABR.**—In cod.
Longob. legitur *Vidacilius*, quod nomen et ad oram
quarundam edd. notatur.

25. Principibus suis. Posteriorem vocem del-
et Lugd. Bat. quart. eaque cære oratio potest. Pro
absumptus, ed. pr. legit *consumptus est*.

26. Ad obsidendos Pompeios. Hæc est vera lectio,
quam ex antiqua edd. sola retinuit ed. Augustana,
et ascriptam in margine Hlit. et Bolsuing. deteriori
recepta, exhibent. Restituerunt Fabricius et Scottus,
cum antea legere, *cum ad obsidendos Samnites
Pompeius et Romanus esset exercitus*. Ex *mss.* pars
hanc retinet lectionem, pars immutat. *Mcu.* cum ad
*obsidendos Samnitas Pompeius Romanusque esset
exercitus*. Lugd. Batt. sec. et Ultr. cum ad *obsidendos
Asculos Romanus esset* (vel *exisset*) *exercitus*. Lugd.
Batt. pr., tert., quart. et Coll. Gron., cum ad *obsiden-
dos Asculos Pompeius et Romanus esset exercitus*.
Historia rei gestæ hæc est. A. U. C. **DCLXI** juxta Oro-
sium, juxta Pighium vero **DCLXV**, coss. L. Cornelio
Sulla et Q. Pompeio Rufo, bellum sociale gestum
fuit in Campania, inter Sullam, consulem Romanum,
et L. Cluentium, Italicoꝝ, atque Mutilum, Samni-
tium ducem. Circumstantiæ pugnæ ex Appiano pe-
tendæ sunt, qui Bell. Civil. lib. 1, p. 380, ita scribit :
Δύκιος δὲ κλοῦντιος Σύλλα περὶ Πομπηκία ὄρη στρατο-
πεδεύοντι μάλα καταρροητικῶς ἀπὸ σταδίων τριῶν πα-
ρεστρατοπέδους. *Lucius Cluentius Sullam ad Pompei-
nos montes castrametatum contemnere ausus, et ipse
castra ad tertium inde stadium posuit.* Narrat deinde

peios **339** Romanus isset exercitus, et ³⁷ Postumius Albinus, vir consularis, tunc L. Sullæ legatus, intolerabili superbia omnium in se militum odia suscitatset, lapidibus occisus est. Sulla consul civilem cruorem non nisi hostili sanguine expiari posse testatus est: ³⁸ cuius rei conscientia permotus exercitus, ³⁹ ita pugnam adortus est, ut sibi unusquisque percundum videret, ⁴⁰ nisi vicisset. ⁴¹ Decem et octo millia Samnitium eo prælio cæsa sunt; Juventium quoque, Italicum ducem, et magnum ipsius populum persecutus occidit. Porcius Cato consul, Marianas copias habens, cum aliquanta strenue gessisset, gloriatus est, C. Marium non majora fecisse: et ob hoc cum a lacum Fucinum contra Marsos bellum gereret, ⁴² a filio C. Marii in tumultu belli, quasi ab incerto auctore, prostratus est. ⁴³ C. Gabinius legatus in expugnatione hostilium castrorum interfectus est. Marrucini Vestinique, Sulpicio **340** legato Pompeii persequente, vastati sunt. ⁴⁴ Pompædus et ⁴⁵ Obsidius, Italici imperatores, ab eodem Sulpicio apud flumen Theanum horribili prælio oppressi et occisi sunt. Pompeius Asculum ingressus, præfectos, centuriones, cunctosque principes eorum virgis cecidit, securique percussit, servos prædamque omnem sub hasta vendidit, reliquos

A liberos quidem, sed nudos et egentes, abire præcepit: et cum de hac præda opitulationem aliquam in usum stipendii publici senatus fore speraret, nihil tamen Pompeius ex ea egenti ærario contulit. Namque eodem tempore, cum penitus exhaustum esset ærarium, et ad stipendium frumenti deesset expensa, loca publica quæ in circuitu Capitolii pontificibus, auguribus, decemviris et flaminibus in possessionem tradita erant, cogente inopia, vendita sunt, et sufficiens pecuniæ modus, qui ad tempus inopiæ subsidio esset, acceptus est. Et quidem tunc ⁴⁶ in sinum ipsius civitatis eversarum omnium urbium, nudatarumque terrarum abræsæ undique opes congeriebantur, cum ipsa Roma ⁴⁷ turpi adigente inopia, ⁴⁸ præcipuas suas partes auctionabatur. Quamobrem consideret tunc tempera sua, cum quasi inexplebilis venter, ⁴⁹ cuncta consumens et semper esuriens, cunctis urbibus, quas miseris faciebat, ipsa miserior, nihil relinquens, nihil habebat, et stimulo domesticæ famis ad continuationem bellicæ inquietudinis trudebatur. Iisdem temporibus rex Solhimus cum magnis Thracum auxiliis Græciam ingressus, cunctos Macedoniæ fines depopulatus est: tandemque a C. Sentio prætore superatus, redire in regnum coactus est.

HAVERCAMPI NOTÆ.

quomodo bis inter illos pugnatum fuerit, primaque pugna victus Sulla, secunda hostes vicerit, eosque ad Nolam usque urbem persecutus magna clade conciderit, sic ut triginta millia eorum in pugna atque fuga perierint, viginti insuper cum ipso Cluentio ante Nolæ portas ceciderint. Oppidum Pompeios eo tempore a Romanis oppugnatum fuisse, patet ex verbis Vellei Paterculi lib. II, cap. 16, ubi atavi sui, Minatii Magii, commendans memoriam, de eo scribit, tanta illum, licet Asculanensem, fide fuisse in Romanos, ut cum legione, quam ipse in Hirpinis conscripserat, *Herculanæum simul cum T. Didio caperet, Pompeios cum L. Sulla oppugnaret, Cosamque occuparet.* Ex Plinio discimus, eadem belli clade Stabias in Campano agro a Sulla deletas fuisse, lib. II, cap. 5, p. 137: *In Campano autem agro Stabiæ oppidum fære usque ad Cn. Pompeium et L. Catonem consules, pridie kalend. Maii, quo die L. Sulla legatus bello sociali id deleteret, quod nunc in villam abiit.* Patet inde Stabiarum calamitatem accidisse anno ante oppugnationem Pompeiorum.

27. *Postumius Albinus.* De hujus a Postumii Albinii cæde Valerius lib. IX, cap. 8. FABR. — Nomen ejus integrum fuit A. Postumius Albinus. Quæ vero ejus superbia fuerit, penuria scriptorum, ignoramus, Valerius nullam in illo agnoscit, sed propter falsas et inanes suspiciones, in castris ab exercitu lapidibus obrutum fuisse scribit.

28. *Cujus rei.* Perizon., *ejus rei.*

29. *Ita pugnam adortus est.* Vett. edd. *ita pugnam adorsus est.* Mss. Lugd. Bat. quartus, *ita in pugnam exortus est,* quæ ducere videntur ad lectionem hanc, quam præferunt edd. August. et mss. Lugd. Batt. pr. et sec., *ita pugnam exorsus est.*

30. *Nisi vicisset.* Codex Perizon., *nisi vinceret.*

31. *Decem et octo millia.* Sic editum in ed. August. et sic scribitur in tribus codd. Florent. Mille plus numerant tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. In vett. edd., *duodeviginti millia.*

32. *A filio C. Marii.* Orosio hanc lucem debemus, qui scriptoribus hujus belli, quos jam desideramus,

usus est. Eutrop. lib. V, cap. 3, p. 235: *P. Rutilius consul in eo occisus est: Cæpio, nobilis juvenis, et Porcius Cato, alius consul.* Appianus quoque simpliciter mortem ejus commemorat l. c. p. 380: *Τὸ δὲ αὐτοῦ χριμαῖνος κορηλῆος μὲν Κάτων, ὁ σύναρχος τοῦ Πομπηίου, Μάρσοις πολέμων ἀνηπάθη. Eadem hieme Porcius Cato, Pompeii collega, Marcis bellum inferens, occisus est. Præcessit igitur mors Catonis victoriam Sullæ, qui illi in consulatu et imperio successit.*

33. *C. Gabinius. A. Gabinius* dicitur Livio lib. LXXVI, Cati prænomen ab uno manuscripto abest. FABR.

34. *Pompædus.* Ita est in Gualtheri libro. Appianus κοῦτρον Πομπηίου appellat, qui in Livii et Vellei libris *Silo Popædus* dicitur. Apud Plutarchum in Apophthegmatis Πομπῖον Σίλωνος, in Mario Ποπίου Σίλωνος, mendose legitur. Apud Diodorum recte, κοῦτρος Πομπηίδιος Σίλων. FABR. — *Q. Pompædus* quoque, non *Q. Popædus* legitur in ed. August.

35. *Obsidius.* Annotatione dignum est nomen quod huic superscribitur in membranaceo et antiquissimo codice, qui inter Lugd. Batt. primus est, *L. Opidius.* Obsidii autem vel Opidii solus meminit Orosius. In Samnio lapillum, nigerrimi coloris nasci, cui *Obsidianæ* nomen sit, unde ejusdem coloris vitrum *Obsidianum* dici, refert Plinius lib. XXVI, cap. 26. Duces sociali belli, qui contra Romanos steterunt enumerat Freinshemius ad Florum lib. III, cap. 8.

36. *In sinum.* Malo *in sinum*, sicuti est in edd. pr. et Aug., mss. Meo et Perizon., quam *in sinus*, quod alii et edd. vulg. habent.

37. *Turpi adigente inopia.* In ed. Aug. est *turpi vel indigente inopia.*

38. *Præcipuas sui partes.* Ms. Lugd. Bat. tertium Coll. Gronov., *quæ præcipua sui parte auctionabatur.*

39. *Cuncta consumens.* Cod. Perizon., *omnia consumens,* propter illud quod sequitur, ut credo *cunctis urbibus.*

341 CAPUT XIX.

De bello civili Mariano et Mithridatico, in quo Sulla et Marius maximos tumultus calamitatesque reipublicæ invexerunt.

1 Anno ab Urbe condita DCLXII, nondum finito sociali bello, Romæ primum bellum civile commotum est: eodemque anno 2 Mithridaticum bellum, etsi minus infame, non tamen minus grave ceptum est. Et quidem de Mithridatici belli spatio varie traditum est, utrum abhinc primum cœperit, an tunc præcipue exarscrit, maxime cum 3 alii triginta, alii quadraginta annis gestum 4 referant. Sed quamvis iisdem temporibus gesta perplexis coæcervata malis exarscrit, a me tamen speciatim, etsi breviter, singula proferentur. Marius, Sulla consule, 5 et contra Mithridatem in Asiam cum exercitu profecturo, 6 B in Campania tamen propter socialis belli reliquias consistente, affectavit septimum consulatum, et bellum suscipere Mithridaticum, quo Sulla cognito, impatientis revera juvenis intemperataque ira percitus, cum quatuor legionibus primum ante Urbem concessit, ubi 7 Gratidium, Marii legatum, quasi primam victimam belli civilis occidit, mox Urbem cum exercitu irrupit, faces ad inflammandam Urbem poscit. Omnibus metu abditis, per Sacram viam citato agmine in forum 342 venit. Marius cum per-

A movere nobilitatem, inflammare plebem, equestrem denique ordinem perarnare adversus Sullam frustra 8 attentasset, postremo servis spe libertatis et prædæ ad arma sollicitatis, 9 nequidquam repugnare ausus, tandem in Capitolium concessit. 10 Sed cum eo Sullanæ cohortes irruissent, magna suorum cæde diffugit. Ibi tunc 11 Sulpicius, Marii collega, servo 12 suo prodente, prostratus est. Servum vero ipsum, quod hostem indicaverat, manumitti; quod vero dominum prodiderat, saxo Tarpeio dejici consules decreverunt. Marius fugiens, cum persequentium instantia circumseptus esset, 13 in Minturnensium paludibus sese abdidit, e quibus infeliciter luto oblitus, ignominioseque protractus, turpi autem spectaculo Minturnas deductus, contrususque in carcerem; percussorem ad se missum solo vultu exterruit. Deinde lapsus e vinculis, in Africam transfugit, 14 sollicitatoque ex Utica filio, 15 ubi in custodia observabatur, continuo Romam regressus, 16 Cinnæ consuli societate scelerum conjunctus est. Igitur ad profligandam 343 universam rempublicam, 17 exercitum sibi in quatuor partes divisit. Tres siquidem legiones Mario datæ, parti copiarum Cn. Carbo præpositus est, 18 partem Sertorius accepit: ille scilicet Sertorius, 19 jam hinc civilis belli incensor et particeps, qui etiam hoc finito, aliud post in Hispania

II. VERGAMPI NOTÆ.

CAP. XIX. 1. Anno ab Urbe condita DCLXII. Ita numerat Eutrop. lib. v. Aliis est annus DCLXV, quo L. Cornelius Sulla, et Q. Pompeius Rufus consules fuerunt. FABR.

2. Mithridaticum bellum. Abest vox posterior ab ed. August. Mox primum in edd. prima et Venetis desideratur.

3. Alii xxx, alii xl. Si a Sulla et Pompeio numeres ad Pisonem et Messallam consules, quibus Pompeius confecto bello Mithridatico triumphavit, invenies annos xxvii. Sed Florus libro iii, capite 5, scribit, Mithridatem annis xl restitisse: Appianus in Mithridatico ait hoc bellum gestum annis xlii. FAB.

4. Referant. Sic scribo ex mss. tribus Lugd. Batt. Coll. Gronov. atque ed. August. Vulgo, referant.

5. Et contra. Copulam hanc, in vitis mss. neglexerunt quædam edd. veti.

6. In Campania tamen. Nota pertinacissime arma retinebat, exercituque Rom. obsidebatur. Velleius. FABR.

7. Gratidium, Marii legatum. Gratidium a Mario legatum missum ad Sullam, accipiendarum legionum causa, milites trucidarunt, Val. lib. ix, cap. 7, Plutar. in Mario scribit, missos ab ipso duos tribunos milit. qui Sullæ exercitum acciperent, eosque a militibus interfectos. FABR.

8. Attentasset. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. tenasset. Supra pro denique edd. veti. nonnullæ deinde.

9. Nequidquam repugnare ausus. Ed. Aug., neque quidquam repugnare ausus.

10. Sed cum eo. Lugd. Batt. quatuorset Coll. Gronov., sed cum in eum. Mox servorum iidem, excepto secundo ms.

11. Sulpicius, Marii collega. P. Sulp. tribunus plebis legem tulerat, ut Mario bellum Mithridaticum decerneretur, atque auctor seditionis fuit, Liv. lib. lxxvii, Vellei. ii, Valer. lib. vi, c. 5, Appian. lib. i. Plut. in Mario et Sulla, Cic. in Bruto, et alii. FABR.

12. Suo. Abest a Perizon.

13. In Minturnensium pal. Lege præter eos, quos

nominavi, Cic. pro Sextio et in Pisonem. FABR.

14. Sollicitatoque. Ed. Aug., Solutoque. Præterea tamen Vulgatam, nam in libera custodia fuisse innuere videtur verbum observabatur; præterea Sextilius, eo tempore Africæ prætor, nec amicus Mario nec hostis fuisse dicitur. Quare nihil violenter contra Marium seniore egit, sed egresso in litus licentem misit obviam, qui juberet, provincia decedere. Vide Plutar. in Vita Marii p. 429. Ergo solvere filium ex custodia non potuit. Marius autem filius ipse e custodia clam aufugisse videtur. Nam quomodo in re subita et imparata, ultra mare nuntios ad filium pater captivus Minturnis mittere potuit? Marium juniorem una cum Cethego fuga pervenisse ad regem Numidiam Hiempsalem scribit Plutar. in Mario p. 428. Mandrestalem appellat Numidiam istum regulum Appian. p. 388, a quo quantum deinde periculum Marii et Mariani creatum fuerit, eorumque fugam mirabilem pete ex Plutarcho.

15. Ubi in custodia. Sic recte scribitur in Florent. pr. et tert. ut et cod. Meo. At ed. Aug. habet ubi in custodia, vulgg. ubi in custodia. Perizon. mox servabatur.

16. Cinnæ consuli. L. Cornelius Cinna consul cum Cn. Octavio fuit post Sullæ consulatum, a quibus bellum Octavianum commotum est, cujus meminit Cicero lib. ii de Nat. Deor. Lege Plutar. in Sulla, Appian. lib. i, Liv. lxxix et lxxxviii, Velleium, Flor., Eutrop., et alios. FABR.

17. Exercitum sibi. Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov. exercitum sic in quatuor partes, etc. Mox pro siquidem ed. Aug. quidem.

18. Partem Sertorius. De Q. Sertorio Plutar. in ejus Vita. FABR.

19. Jam hinc civilis belli, etc. Revocavi pulcherrimam hanc lectionem ex mss. Lugd. Batt. pr. et tertio cum Coll. Gronov., quibuscum veti. edd. ple-ræque conspirant. Vulg., jam hic, nauci non est. De Antonio similiter loquitur Lucanus lib. v, vers. 478:

Ductor erat cunctis audax Antonius armis,
Jam tum civili meditatus Leucada bello.

bellum excitavit, quod per multos annos maximis Romanorum cladibus traxit. Cætera vero exercitus portio Ciunam secuta est. Porro autem Cn. Pompeius, qui a senatu cum exercitu arcessitus, ut reipublicæ opitularetur, et diu sese novarum rerum aucupatione suspenderat, contemptus a Mario vel Cinna, ad Octavium, alterum consulem, sese contulit, et mox cum Sertorio confligit. Infelicem pugnam interventus noctis diremit. ²⁰ Sexcenti ex utraque parte milites trucidati sunt. Postera autem die cum permixtim corpora ad sepulturam discernentur, milites Pompeianus ²¹ fratris sui, quem ipse interfecerat, corpus agnovit. In concursu enim ²² utrique cognitionem vultus galea, considerationem furor ademerat: quamvis parum sit culpæ circa ignorantiam, ut videatur necisse de fratre, quem non ambigitur scisse de cive. Itaque victor victo infelicio, ubi et fratris corpus agnovit, et parricidium sum. ²³ exsecratus bella civilia, illico pectus suum gladio transverberans, simulque lacrymas et sanguinem fundens, super fraternum sese cadaver abiecit. Et quid hoc profuit ²⁴ ad confusionem crudelis incepti, quod in primo statim bellorum civilium exordio infamis fama **344** percrebuit, concurrisse ignaros quidem fratres, sed conscios cives: petiisse fratrem, scelere victorem, spolia fratris occisi: ac mox tantæ immanitatis reum, eodem gladio atque eadem manu persuum necem parricidium, quod admiserat, vindicasse? ²⁵ Numquid aliquem in tantarum animositate partium tam triste movit exemplum? Numquid apud quemquam periculum sceleris repulit terror erroris? ²⁶ Numquid hæc, quæ communis est

etiam cum bellis pietas et reverentia naturæ, quod unus perimendo ac pereundo commisit, quia in se agi posset, intremuit, seseque ab huiusmodi incepto, conscientia victus, removit: Quin potius annis fere quadraginta consequentibus, in tantum continuata sunt bella civilia, ut magnitudo laudis, ²⁷ appendenda ex magnitudine sceleris putaretur. Omnes enim post tale documentum ²⁸ in tali militia parricidiorum pericula refugissent, nisi parricidia ipsa voluissent. Igitur Marius ²⁹ coloniam Ostiensem vi ingressus, omnia ibi genera libidinis, avaritiæ et crudelitatis exercuit. Pompeius, fulmine afflatus, interiit: exercitus vero ejus pestilentia correptus, pene totus absumptus est. Nam undecim millia virorum de castris Pompeii mortua, sex millia autem de **B 345** parte Octavii consulis ³⁰ desiderata sunt. Marius ³¹ Antium et Arimiam civitates hostiliter irrupit, cunctosque in his præter proditores interfecit, bona suis diripienda permisit. Post Cinna consul cum legionibus, et Marius cum fugitivis Urbem ingresi, ³² nobilissimos quosque e senatu, et plurimos consulares viros interfecerunt. Sed, quæ hæc portio ostentatæ miseræ est, uno verbo definisse cædem honorum, cujus fuit tanta numerositas, tanta diuturnitas, tanta crudelitas, tantaque diversitas? Verumtamen æquius est, me aliquid utilitatis subtraxisse causæ, quam tantum horrore ingessisse notitiæ, sive peritis hæc, sive imperitis objiciantur. De patria siquidem, de civibus, et de majoribus nostris hæc loquimur: qui his exagitati malis, tam **C** abominanda gesserunt, de quibus etiam auditis posterius perhorrescant; qui profecto nolunt ista nimis

HAYERCAMPI NOTÆ.

20. *Sexcenti*. Solus Colon., *sexcenteni* ex historia integre scripsit pro *sexcenti*. LAUT. — Mox cod. Perizon., *mixtum*; Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov., *permixta*.

21. *Fratris sui*. Lucan. lib. vii, 550:

Ille locus fratres habuit, locus ille parentes.

22. *Utrique*. Mss. quidam et edd., *utrimque*; Lugd. Bat. pr., *in concursu enim utrimque facto*.

23. *Exsecratus*. Ed. August., *exsecrans*.

24. *Ad confusionem*. Altera additur lectio in ed. August. *ad confessionem*. Sed proba est vetus et Orosiana. Non profuit inquit publice pietas privata, neque confudit Romanos, ut vitarent exempla similia et desisterent a bello scelerato.

25. *Numquid aliquem*. Orosium una voce locupletiore reddidit cod. Perizon. interserendo *aliquem*. Necessariam illam esse negabit nemo, cum sequatur, *Numquid apud quemquam*, etc. Lugd. Batt. quatuor et Ultr. legunt, *Numquid intentarum animositates partium*. Exstat ead. lectio in Florent. pr. et sec., sed in sec. corrigitur.

26. *Numquid hæc quæ*, etc. Puto esse scribendum, *Num quis, hæc, quæ communis est*, etc. Num quis, inquit, intremuit hæc i. e. ad hæc? quod firmant illa quæ sequuntur, *seseque ab huiusmodi incepto, conscientia victus, removit*? Non enim video, quo modo aliter satis apte sibi verba cohæreant. Vel, recepta emendatione cod. Perizon., qui, pro *conscientia victus*, legit *conscientia victa*, locus hæc interpunctione juvandus videtur. *Numquid hæc, quæ communis est etiam cum bellis* (vel *bellis*, deleto *cum*, ut facit Perizon.) *pietas et reverentia naturæ, quod unus pe-*

rimendo ac pereundo commisit, quia in se agi posset, intremuit, seseque ab huiusmodi incepto conscientia victu removit?

27. *Appendenda*. Meo periculo hoc, pro *appetenda* textus recipiat, et, nisi ut verum verbum dem, actionem injuriarum a prætore postulet. LAUT. — Erasmus hanc lectionem post Lautium ex libris mss., qui fere omnes ita legunt, vel ita legendum esse superscriptum habent. Vulgo *appetenda*, quod nequam alterius venustati par est. *Appendenda* enim significat æquationem laudis et sceleris; quam laudem non dicit Orosius esse simpliciter appetendam ex magnitudine sceleris, sed æstimandam, similitudine a laudibus, et rebus quæ in iisdem appendantur, desumpta. Flor. pr. præterea legit *ad magnitudinem sceleris*.

28. *In tali militia*. Mss. et edd. quidam, *in tali malitia*, et mox, *fugissent*.

29. *Coloniam Ostiensem*. Hoc scribit Appian. lib. i, Plut. in Sulla, Liv. lib. lxxix. FABR.

30. *Desiderata sunt*. Perizon., *deleta sunt*. Sed tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *siderata sunt*: quasi dicerent, pravo sidere sunt afflata. In August. quoque sic editur, *siderata, alii debilitata sunt*.

31. *Antium et Arimiam*. Ἄντων καὶ Ἀρμιῶν καὶ Ἀρβοῦβιον Appian. FABR.

32. *Nobilissimos quosque*. In his fuerunt tres oratores, Q. Catulus, M. Antonius, C. Julius Cæsar, de quibus Cicero in Bruto. Tum quoque Octavius et Merula coss. Crassus pater et filius, multique alii interfecti: de quibus Appianus lib. i, Liv. lxxx, Lucan. lib. ii, Velleius et alii. FABR.

exaggerari, aut sufficientis notitiæ moderatione, si A sciunt; aut ²⁵ misericordis reverentiæ contemplatione, si nesciunt. Igitur Marius cum interfectorum civium capita, illata conviviis, oblata ²⁶ Capitolii, ²⁷ collata rostris, ad spectaculum ornatumque congereret, ac septimum consulatum ²⁸ cum Cinna tertium consule pervasisset, in exordio consularis imperii sera tandem morte præreptus est. Cinna, honorum neces, malorum cæde supplevit. Nam cum ²⁹ introducta per Marium fugitivorum manus insatiabilis prædandi esset, nullamque partem auctoribus prædæ consulibus ministraret, in forum quasi stipendii causa sollicitata, militibusque **346** circumdata, inermis extincta est. Cæsa sunt illa die in foro Urbis octo millia fugitivorum: idemque ³⁰ Cinna, quartum consul, ab exercitu suo interfectus est. B

CAPUT XX.

Quomodo Sulla a senatoribus revocatus fuerit ad subveniendum perditæ patriæ, quosque ipse cum suis subegerit.

Interea residui senatorum, qui potentiam Cinnæ, Marii crudelitatem, insaniam Fimbriæ, Sertoriique audaciam fuga evaserant, transvecti in Græciam, coegere precibus Sullam, ut periclitanti, immo jam pene perditæ patriæ, opem ferret. Igitur Sulla, mox ut Campanum litus attingit, Norbanum consulem prælio oppressit, ¹ septem millia tunc Romanorum Romani interfecerunt, sex millia eorundem ab iisdem capta sunt, centum et viginti quatuor de Sullana parte ceciderunt. ² Fabius vero Adrianus, cui imperium proprætore erat, regnum Africæ servorum manu affectans, a dominis eorum apud Uticam,

HAVERCAMPI NOTÆ.

33. *Misericordis reverentiæ.* Non contemnenda forsitan lectio ed. Augustanæ, in secundos, reverentiæ contemplatione.

34. *Capitolii.* Cum hæc constans sit omnium mss. lectio, approbante quoque ed. August., nescio cur reliquæ omnes retineant *oblata Capitolio*, quasi non liceret ex poetarum, et Virgilii præsertim, imitatione, Orosio, in plurali numero *Capitolia* usurpare.

35. *Collata rostris.* Ita in omnibus mss. inveni. Reposuerunt tamen edd. *collocata rostris* pro *in rostris*, ut saltem debuissent. Sed Orosius tertium casum in tribus hisce videtur continuasse; *collata* igitur est data, tributa.

36. *Cum Cinna tertium cos.* Anno Urbis dclxvii quo C. Marius vii, Cinna iterum consul fuit, ac Marius quidem initio consulatus idibus Januariis decessit, Liv. libro lxxx, Plutarchi. in Mario. In ejus locum successit est L. Valerius Flaccus, de quo libro sequenti. FABR.

37. *Introducta per Marium, etc.* Appianus scribit, servos, qui proposita libertate ad Cinnam perfrugerant, cum rapinæ atque cædis modum nullum facerent, ipsius jussu a Gallis trucidatos fuisse. Plutarchus tradit Sertorium ad quatuor millia servorum, quos Marius in bello socios, in tyrannide satellites habuerat, interfecisse. FABR.

38. *Cinna, quartum consul.* Cinna in quarto consulatu Ancone ab exercitu suo lapidibus occisus est. Livius libro octuagesimo tertio, Appianus 1, Plutarchus in Pompeio et alii. FABR.

CAP. XX.—1. *Septem millia tunc Romanorum.* Eundem numerum edii. Entrop. vii millia de exercitu Norbani cæsa tradit quoque Plut. Appianus vero scribit militum Norbani millia sex, Sullæ lxx cecidisse. FABR.

2. *Fabius Adrianus.* *Adriani* hujus meminit Cic. Ver. iii. Ubi Ascon. ita scribit: *Cinnanis temporibus cum C. Fab. Adria., ut alii aiunt, legatus, ut alii putant, proprætore, vel prætor, provinciam obtineret Afric. Uticæ in prætorio suo vivus ustus est, quod corrupto servitio civitatis illius, de principum nece conspirasse diceretur.* De eodem Livius lib. lxxxvi, Valer. lib. ix cap. 10. FABR. — De hoc C. Fabio C. F. Adriano, satis operose egimus in Commentariis ad Thesaurum Morell. tom. I, p. 171, ubi ostendimus, denarium ex argento publico, vel auctoritate publica csum, qui ab altera parte caput muliebri turritum, ab altera victoriam in bigis cum struthiocamelo exhibet, spectare ad hunc Fabium Adrianum, atque ab eodem, proprætore tum temporis in Africa, csum fuisse, non vero ad C. Fabium Pictorem. Hactenus enim crediderunt Antiquarii hunc denarium csum fuisse eo anno, quo populus Romanus argento signato uti cœpit, quem nos ducentos fere annos eo tempore posteriorem fecimus. Nu-

perrime quoque, dum ad illustrandam, in Thesaurio Regio, Vitam Mithridatis Eupatoris, veteres auctores excutio, inveni (ut opinor) fratrem hujus Fabii, vel certe ex eadem familia alium Fabium, cognomine Adrianum. Inter duces enim L. Luculli, qui post Sullam et Murenam, Mithridaticum administravit bellum, Adrianum quemdam commemorat Plutarchus, qui magna clade equitatum Mithridatis, contra pabulatores Romanos missum, affecerit, atque ad internecionem usque ceciderit. Cumque illam regii equitatus cladem tegere conaretur Mithridates, *Ἀδριανὸς δὲ λαμπρὸς παρρησιβετο τὸ στρατόπεδον, πολλὰς κατάγων ἀμάξας, σίτου καὶ λαφυρῶν γεμούσας.* *Adrianus quidem iter fecit magno splendore præter illius castra, ingentem numerum secum trahens plaurorum commeatu et præda onustorum.* Plutarchus in Lucullo p. 502. Pro Adriano autem Fabius hic dux appellatur Appiano de Bello Mithrid. p. 365, ubi narrat, quomodo Mithridates ex Armenia ad regnum suum recuperandum properans, *ἐπίθετο φάτιω τῷ δεῦρο ἐκ Λουκούλλου στρατηγῆν ὑπολειψιμῆν, καὶ τρεψάμενος αὐτὸν, ἔκτεινεν πεντακισίους, aggressus est Fabium, ducem a Lucullo relictum, et in fugam vertit, quingentis in ea pugna occisis.* Narrat deinde, quomodo idem Fabius, liberatis servis, quotquot castra sequebantur, iterum cum Mithridate confixerit, iterumque graviore clade affectus fuerit. Ægre inde Cabiros effugit Fabius, ubi a Mithridate obsessus, adventu Triarii liberatus fuit, docente Dione Cassio, qui M. Fabium eundem appellat lib. xxxv, p. 4. Quare ex Fabiis hisce, teste Dione Cassio, detegitur alter habuisse Marci, alter, testantibus Nummis, Caii prænomen. Denarii ipsius figura hæc est, cui et alium, in quo L. Cornelii Sullæ caput, ut et collegæ ejus Pompeii Rufi, accurate depingitur, adjunximus.

congestis sarmentis, **347** cum omni familia vivus incensus est. ³ Damasippus prætor, ⁴ inventore Mario consule, Q. Scævola, C. Carbonem, L. Domitium, P. Antistium **348** in curiam quasi ad consultandum vocatos, crudelissime occidit. Corpora interfectorum per carnifices unco tracta, atque in Tiberim missa sunt. Eodem tempore Sullæ duces ⁵ plurima prælia adversus Marianas partes infelicissima felicitate gesserunt. Nam et ⁶ Q. Metellus Carrinatis copias cecidit, et castra pervasit, et Cn. Pompeius Carbonis equitatum graviter trucidavit. Sullæ etiam et Marii adolescentis maximum tunc prælium ⁷ apud Sacriportum fuit, in quo de exercitu Marii ⁸ cæsa sunt viginti quinque millia, sicut Claudius scribit. Pompeius Carbonem etiam castris exiit, fugientemque insecutus, nunc cædendo, nunc ad deditionem cogendo, plurima exercitus parte privavit. ⁹ Metellus Norbani agmen oppressit: ubi novem millia Marianæ partis occisa sunt. ¹⁰ Lucullus, cum a Quinctio obsideretur, erupit, et repentina pugna obsessorem delevit exercitum. Nam ¹¹ plus quam decem millia ibi tunc cæsa referuntur. Sulla deinde ¹² cum Lamponio Samnitium duce, et Carrinatis reliquis copiis, ante ipsam Urbem portamque Collinam ¹³ ad horam

A diei nonam signa contulit, gravissimoque prælio tandem vicit; octoginta millia hominum ibi fusa dicuntur, duodecim millia sese dederunt: reliquam **349** multitudinem in fugam versam, insatiabilis victorum civium ira consumpsit.

CAPUT XXI.

De proscriptione Sullana aliisque crudelibus facinoribus.

Sulla ¹ mox atque Urbem victor intravit, ² tria millia hominum qui se per legatos dederant, contra fas contraque fidem datam inermes securosque interfecit. Plurimi tunc quoque, ut non dicam innocentes, sed etiam ipsius Sullanæ partis occisi sunt, quos B fuisse plus quam novem millia ferunt. Ita liberæ per Urbem cædes, percussoribus passim vagantibus, ut quemque vel ira ³ vel præda sollicitabat, agitabantur. Igitur cunctis jam quod singuli timebant ⁴ aperte frementibus, ⁵ Q. Catulus palam Sullæ dixit: Cum quibus tandem victuri sumus, ⁶ si in bello armatos, in pace inermes occidimus? Tunc Sulla, auctore ⁷ L. Fursidio primipitari, primus infamem illam tabulam proscriptionis induxit. ⁸ Prima **350** proscriptio oc-

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Damasippus prætor.* Solus Appianus hunc prætorem *Brutum* nominat, quem Livius lib. LXXXVI, Velleius II, Valerius lib. IX cap. 2, L. Damasippum nominant. Cicero quoque epist. 21, lib. IX, ad Pætum, ita scribit: *Nam præter hunc C. Carbonem (Cn. Carbonem vulgo corrupte legitur) quem Damasippus occidit, civis e Rep. Carbonum nemo fuit.* FABR.

4. *Inventore Mario.* Supra cap. præced. de Sertorio, jam hinc civilis belli *inventor et particeps.*

5. *Plurima prælia.* Sic reponere jubet cod. Longobard. pro *plura.*

6. *Q. Metellus Carrinatis cop.* Q. Metellus Pius Carrinatem legatum ad Æsim, quem Appian. *Δισσόν ποταμών* appellat, fudit. Apud Plutarchum in Pompeio est *Ἄρις ποταμός*, corrupte, ut opinor, ad quem Carbonis equitatum in fugam coniectum scribit. FABR.

7. *Apud Sacriportum.* De victoria Sullæ apud Sacriportum Livius lib. LXXXVII, Velleius lib. II, Florus lib. in capite 21, Marius junior, Setio a Sulla occupato, prope castra posuit, cumque cedendo ad Sacriportum venisset, aciem instruxit, ut scribit Appianus, qui *Sacriportum ἱερὸν λαμπρὰ* vocat. Plutarchus in Sulla prælium hoc ad *Signium* commissum fuisse ait. *Signium et Setium*, finitima oppida, inter viam Latinam et Appiam, collocat Strabo lib. V. FABR.

8. *Cæsa sunt viginti quinque millia.* Viginti millia partis adversæ hoc prælio se interfecisse Sylla scripsit, auctore Plutarcho, idemque numerus est apud Eutropium. FABR.

9. *Metellus Norbani agmen.* Hoc prælium commissum fuisse apud Faventiam, scribit Velleius. FABR.

10. *Lucullus, cum a Quinctio.* Vulgo mendose *Quinto* legitur. De victoria M. Luculli apud Fidentiam Velleius et Plut. in Sulla. FABR.

11. *Plus quam decem millia.* Ὀκτακισχίλιους ἐπὶ μυρίοις, Plut.

12. *Cum Lamponio.* Lamponii nomen in Orosii libris varie depravatum fuit, sed apud Livium, Appian., Plut., Florum et Eutrop. recte legitur. De pugna ad portam Collinam cum Lamponio Lucano

et Telesino Samnito lege Volleium. FABR. Legitur scilicet *Campanio* in Lugd. Bat. pr., *Carponio* in Meo; *Camponio*, facili permutatione litteræ L. cum C. in reliquis omnibus.

15. *Ad horam diei nonam, σὺν δὴν εἰς ὥραν δακτύων ἤδη τῆς ἡμέρας καταστρεφούσης.* Plutarchus. FABR.

C CAP. XXI. — 1. *Mox atque Urbem.* Hæc est Scriptura cod. Longob., ut et Florent. sec. atque Lugd. Bat. sec., denique et Periz.; et sic quaque in Aug. ed. imprimitur.

2. *Tria millia hominum.* In uno manuscripto est *iv millia*, fortasse pro *vii millia*, errore manifesto et vulgari. Nam Aug. de Civ. Dei libro III, cap. 28, septem millia edit; Livius libro LXXXVII, octo millia; Plutarchus in Sylla, *ἑξακισχίλιους*; Valerius libro IX, cap. 2, *quatuor legiones.* In meo Flor. manuscripto ita legitur: *Quatuor millia deditorum inermium civium in villa publica interfici jussi*; cum vulgo mendose legatur, *in via publica*, quod mendum e Liviana Epitoma Sigonius quoque sustulit. FABR. — *Quatuor millia numerant Leg. Bat. tres cum Coll. Gronov.*

3. *Vel præda sollicitabat.* Ed. Aug., *vel ira præcipitabat vel præda.* Forte legendum, *vel ira præcipitabat, vel præda sollicitabat.*

4. *Aperte frementibus.* Vitiose edd. quædam *vell., aperta fronte timentibus.* Quod sequitur, *palam*, in edd. vet. quibusdam omittitur, sed in omnibus quos consului mss. invenitur.

5. *Q. Catulus palam.* *Palam* additur quoque in Diaconi additionibus ad Eutropium. *Cætorum*, pro *Q. Catulo*, Plutarchus *C. Metellum* habet. FABR.

6. *Si in bello, etc.* Lugd. Bat., cum Coll. Gron., *deleto si, maluit auferri interrogationis notam et legi, in bello armatos, in pace inermes occidimus.*

7. *L. Fursidio.* Huius meminit Florus, quem Plutarchus *Ἀριδίων* appellat. FABR. — *Forsidinum* vocat Lugd. Bat. tres cum Coll. Gronov. et ed. August.

8. *Prima proscriptio LXXX hominum fuit.* Vulgo contra veterum librorum auctoritatem legunt, *LXXII millium hominum.* Plutarchus in Sylla, *ὁ δ' εἰς τὴν πόλιν εὐθὺς ἑγδοήκοντα πρόβραψεν.* Sic enim legendum, *non προβραψεν, ut est impressum.* FABR.

logiuta hominum fuit, in quibus quatuor consulares erant, Carbo, Marius, Norbanus, et Scipio, et inter eos Sertorius, tunc maxime pertinenscendus. ¹⁰ Item alia cum quingentis nominibus proposita est, quam cum Lollius, quippe securus nihilque sibi conscius, legeret, ubi suum repente nomen offendit, dum se trepidus, adoperto capite, foro subtrahit, interfectus est. Sed ne in ipsis quidem tabulis fides ac finis maiorum videbatur. ¹¹ Namque alios, quos proscripserant, jugulabant; alios autem, postquam jugulaverant, proscribent. Nec ipsius mortis erat via simplex, aut una conditio, ut in nece civium saltem jus hostium servaretur, qui nihil a victis præter vitam exigunt. ¹² M. Marium siquidem, de caprili casa extractum, vinciri Sulla iussit; ¹³ ductumque trans Tiberim ad Lutatorum sepulcrum, effosis oculis, membrisque minutatim desectis, vel etiam fractis, trucidari, Post hunc ¹⁴ P. Lætorius, senatorque ¹⁵ Venuleius **351** occisi. M. Marii caput, ¹⁶ Præneste missum; quo viso, C. Marius ultima desperatione correptus, ubi a Lucretio obsidebatur, ne in manus incideret inimi-

corum, ¹⁷ cum Telesino mutua morte concurrat. Dumque violentius ipse ¹⁸ in concurrentem manus ¹⁹ adigit, circa suum vulnus mazum percipientis hebetavit. Ita eo interfecto, ipse leviter vulneratus, ²⁰ cervicem servo suo præbuit. Carrinatem prætorem Sulla jugulavit. Inde Præneste profectus, omnes Marianæ militiæ principes, hoc est legatos, quæstores, præfectos, et tribunos iussit occidi. Pompeius Carbonem ²¹ a Cossura insula in Ægyptum fugere conantem, in Siciliam ad se retractum, et complures cum eo socios ejus occidit. Sulla dictator creatus est, ut dominationis et crudelitatis libido, honesti præcipuique nominis reverentia et armaretur et velaretur. Pompeius in Africam transgressus, eruptione circa Uticam facta, ²² decem et octo millia hominum interfecit. Quo bello Domitius, dux Marianus, dum ²³ inter primores repugnat, occisus est. Idemque Pompeius ²⁴ Hiertam, Numidiæ regem, persecutus, ²⁵ fugientem, a Bogude Bocchi Maurorum regis filio, spoliari **352** omnibus copiis fecit: quem continuo ²⁶ Bullam reversum, tradito sibi oppido, interfecit.

HAVERCAMPI NOTÆ.

9. Et inter eos. Ita mss. omnes, non, interque eos.

10. Item alia. Ed. Aug. addit tabula.

11. Namque alios. In uno aut altero Lugd. Bat. legitur: Namque alios, quos non proscripserant, jugulabant: alios autem, postquam jugulaverant, proscribent. Mox a victis exsulat a quibusdam mss.; alii simpliciter victis scribunt.

12. M. Marium. M. Marium prætorem nominat Valerius libro ix, cap. 2: Marium ducis ipsius fratrem. Florus. De crudeli ejus interitu Lucan. lib. ii. FABR.

13. Ductumque. Tres Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., vinctumque.

14. P. Lætorius. Hunc puto esse illum quem Sulla consul cum Mario seniore proscripsit, quemque Appianus Λατόριον nominat. Esse autem scribendum Lætorium, non Lectorium, cognoscitur ex libris Græcorum et antiquis Latinorum; itemque ex Fastis Capitolinis, in quibus anno Urbis cxxxvi, est, M. Lætorius M. F. M. N. Plancianus, magister equitum cum dictatore Q. Ogulnio Gallo. Valer. Max. hunc non P. Lætorium, sed M. Plætorium nominat, et in nonnullis Orosii libris Lætorii prænomen cum nomine ipso jungitur. FABR. — P. Lætorius in Perizon., P. Vectorius in Meo, L. Lictorius in Lugd. Bat. pr.

15. Venuleius. Lugd. Batt. tres. Belnuleius. Fuit inter quæstores Ciceronis tempore quidam Venuleius, hujus forte filius. Triumviri dignitas erat prima ad honores, videlicet eorum qui moneta signandæ præerant, adeoque vix commemoratu digna; unde non credo appositam ab Orosio fuisse, sed emendatione egere locum, et plane esse scribendum prouti in fidelissimis membranis meis exstat, videlicet, Senatorque Venuleius occisi. Lætorium illum senatorem quoque vocat Appianus libro i Bell. Civil., p. 386; sed non videtur mihi loqui de eodem homine Appianus et Orosius; Lætorius enim, cum Mario seniore et Sulla proscripserat, Marci prænomen gessit. Ergo Plætorii nomen hic magis convenire videtur, et pro eo quod vulg. hactenus habuerunt, Post hunc P. Lætorius senator, Venuleius triumvir, occisi, reponendum integre esse, Plætorius senatorque Venuleius occisi, omisso in utroque prænomine. Plætorii enim eadem crudelitatis Sulla in Marcum Marium exercita, mox subjungit Valerius Maximus libro ix, cap. 2: At ille

etiam M. Plætorium, quod ad ejus (M. Marii) supplicium exanimis ceciderat, continuo ibi mactavit; novus punitor misericordiæ, apud quem iniquo animo scelus intueri, scelus admittere fuit. Errorum quoque, ex quo triumvir huc importune influxerit, detexisse ex codice meo videor. Reperi in eo verba illa, Marci Marii, sic exarata, axirci Marii, ita ut axir lineam finiat, si novam inchoet. Ita cum in aliis mss. itidem videatur fuisse scriptum, facillimum errorem correctores sustulisse sibi visi sunt, ponendo uavir pro axir et M pro ci, dein occisi migrare jussu post uavir.

16. Præneste missum. Editi interserunt est, sed contra omnes mss.

17. Cum Telesino. Idem est in Epitoma Liviana. Sed alii aliter de Marii morte scripserunt, ut est apud Velleium. FABR.

18. In concurrentem. Lugd. Bat. pr. in incurrentem.

19. Adigit. Ita reposui ex melioribus mss. Florent. duobus, Meo et Perizon. Vulg. adegit, præterquam in ed. August.

20. Cervicem. In omnibus mss. præterquam in Meo et Perizon., cervicis inveni.

21. A. Cossura insula. Cossura, non Cossyra est in manuscriptis duobus. Nam in uno mendose Corsica legitur, sicut in Epitoma lxxxix, Coreyra. Appianus: Κάρθωνα δ' ἐκ Λιβύης ἐς Σικελίαν μετὰ πολλῶν ἐπιφανῶν, καὶ ἀπ' αὐτῶν ἐς Κοσσύραν νῆσον ὑποπέμψοντα, πέμψας τινὰς ὁ Πομπήιος συνέλαβαν. Id est: Carbonem, ex Africa in Siciliam multis nobilibus comitatum, atque inde in Cossuram fugientem, Pompeius, submissis quibusdam, comprehendit. In lapidibus Capitol. exstant navales triumpho Ser. Fulvii Nobilioris, et M. Aepilii Pauli de Cossurensibus et Pæneis ann. cdxci. FABR.

22. Decem et octo millia. Lugd. Bat. pr., decem et novem millia.

23. Inter primores. Meus et Florent. tert., inter primos. Mox in eo idem legitur pro idemque.

24. Hiertam, Numidiæ regem. Hiertam habent omnes libri manuscripti, eundemque antiquus meus Eutropius Hierdam nominat, cum impressi Hierbam, Plutarch. Ἱέρπην, Epitoma Hieram edat. FABR.

25. Fugientem. Mss. fere omnes, fugientemque.

26. Bullam. Urbis hujus Numidiæ, vocantes Bullam regiam, meminere Plinius lib. v cap. 3, et Antonini Itinerarium.

CAPUT XXII.

Dictorum velut epilogum recitat Auctor. De novo tumultu per Lepidum excitato.

¹ Creatis itaque P. Servilio et Ap. Claudio consulibus, ² visus est tandem Sulla privatus. Hoc sine conclusa sunt duo bella funestissima, sociale Italicum et civile Sullanum. Hæc per annos decem tracta, plus quam centum quinquaginta millia Romanorum consumpserunt, tantumque lectissimorum virorum vernaculorumque militum Roma hoc civili bello perdidit, quantum in ea superiore tempore, cum se jam adversus Alexandrum Magnum circumspiceret, ³ in discretis ætatibus census invenit. Præterea viros consulares ⁴ viginti quatuor, prætorios sex, ædilicios sexaginta, senatores fere ducentos, absque innumeris totius Italiæ populis, qui passim sine consideratione deleti sunt, ⁵ quos neget quisquam, si valet, quin eodem damno suo ⁶ vicerit Roma, quo amisit Italia. ⁷ Proh pudor! Num quidnam ⁸ et hic comparatione ambigua egent tempora? Immo, vel maxime, inquirunt. Nam quid ⁹ tam apte, quam bellis civilibus bella civilia comparantur? An forte ¹⁰ dicetur, etiam in his temporibus **353** bella civilia non fuisse? Quibus a nobis respondebitur, ¹¹ justius quidem socialia vocari oportere: ¹² sed nobis proficere, si civilia nominentur. Cum enim causis ¹³ vocabulis ac studiis paria doentur omnia, tum sibi in his tanto plus vindicat reverentia Christianæ religionis, quanto minus præsumpsit ¹⁴ potestas irata victoris. Nam cum plerumque improbi tyranni, temere invadentes rempublicam, usurpatoreque regio statu, Romani imperii corpus abruperint, atque ex eo bella vel per se injusta importaverint, vel in se justa commoverint, ¹⁵ Britannis Gallisque

A populis erecti et instructi; hæc bella, quantum externis proxima, tantum longinqua civilibus, quid nisi socialia jure vocitentur, cum ipsi Romani ne Sertorii quidem, aut Perperne, ¹⁶ aut Crixi, aut Spartaci bella, civilia uspiam nominarint? In tali ergo ¹⁷ vel defectu, vel perduellione sociorum, minore nunc utique invidia laboraret, si fortassis existeret vel gravis pugna, vel cruenta victoria. Verumtamen cum ¹⁸ in hisce temporibus omnia plus necessitatis afferant et minus pudoris; hoc est causa, pugna, victoria; vel pro extinguenda insolentia tyrannorum, vel pro cohibendo sociorum defectu, vel pro inurendo ultionis exemplo, cui tandem dubium est, quanto nunc mitius, quantoque clementius excitata (ut dicunt) bella civilia geruntur, immo reprimuntur potius quam geruntur? Quis enim unum civile bellum per decem annos his temporibus agitatum audierit? Quis uno bello centum quinquaginta millia hominum, vel hostium ab hostibus, ut non dicam civium a civibus, cæsa meminerit? Quis illam, quam explicare longum est, optimorum atque illustrium virorum multitudinem trucidari in pace cognoverit? Postremo quis illas infames interficiendorum tabulas timuerit, **354** ¹⁹ legerit, senserit? ac non potius omnibus notum sit, una cunctos pace compositos, atque eadem salute securos, victos victoresque pariter communi exultasse lætitia, ²⁰ ac etiam in tantis totius Romani imperii provinciis, urbibus ac populis, ²¹ vix paucos aliquando exstitisse, quos justa ultio ²² invito etiam victore damnarit? Et, ²³ ut verbis verba non onerem, non temere dixerim, tantam vel in bello saltem extinctam modo fuisse gregariorum militum manum, quanta tunc ²⁴ cæsa est in pace nobilium. Igitur, ²⁵ Sulla mortuo, Lepidus, Marianæ partis assertor,

HÆVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XXII.—1. *Creatis itaque P. Servilio. P. Servilius Vatia, et App. Claudius Pulcher consules fuerunt anno DCLXXIII, iisque consulibus creatis Sulla dictatura se ultro abdicavit. Appianus lib. 1, Plutarchus in Sulla. FABR.*

2. *Visus est tandem Sulla. Quidam visus, Venetæ Edd., Lucius Sulla tandem est privatus.*

3. *In discretis ætatibus. Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., indiscretæ ætatis. Ed. Aug., in discretis ætatibus.*

4. *Viginti quatuor. Unum plus numerat Lugd. Bat. quart.*

5. *Quos. Italiæ scilicet populos, nam vitiose edd. quædam vet. quomodo vel quod, ut et cod. Perizon., quo neget.*

6. *Vicerit. Florent. pr., vicit.*

7. *Proh pudor! Alii, Proh dolor!*

8. *Et hic. Lugd. Batt. pr., et hæc. Florent. sec., et hinc.*

9. *Tam apte. Lugd. Batt. duo, tam aperte.*

10. *Dicetur. Lugd. Batt. tert., dicitur.*

11. *Justius quidem. Lugd. Bat. pr., juste quidem. Perizon., justius quippe.*

12. *Sed nobis. Perperam Perizon., Sed non.*

13. *Vocabulis. Sic mss. et ed. Aug.; vocabulisque Vulgg.*

14. *Potestas irata victoris. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., potestas irati victoris.*

15. *Britannis Gallisque populis erecti et instructi. Carausium, Allectum, Constantinum aliosque ejus temporis tyrannos intelligit, hos erectos, id est con-*

sisos Britannis et Gallis dixit. Verum ego in nullo ms. verbum *erecti*, inveni, omnes vero habent *creati*, ut et ed. August.; quare contra mss. consensum illud *erecti* retineri non posse judico. Cod. meus, *et creati et instructi*. An scripsit Orosius? a Britannis Gallisque populis et creati et instructi.

16. *Aut Crixi. De Crixo gladiatorum duce infra capite ult. dicemus. In impressis vulgo male, aut Crassi legitur. FABR.*

17. *Vel defectu. Sic mss. omnes, contra vulgg., defectu.*

18. *In hisce. Florent. tres, his temporibus, deleto in, non male.*

19. *Legerit, senserit? Ed. Aug., timuerit, scripserit, senserit, nescierit. Quomodo opponuntur, qui scripserunt et qui timuerunt, per suas scilicet vices, item qui senserint et nescierint, cum scilicet et scripti in iis et non scripti interierint. Sed malo vulgatam.*

20. *Ac etiam. Mss. quidam, ut etiam; forte melius, atque etiam.*

21. *Vix paucos. Lugd. Bat. pr. et tert. cum Coll. Gronov., vix perpaucos.*

22. *Invito etiam victore; Coll. Gronov., uno etiam victore; mss. Lugd. Batt. tres, uno etiam auctore.*

23. *Ut verbis verba non onerem. Tres Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., ut verba vera non onerem. Forte, ut vera verbis non onerem.*

24. *Cæsa est in pace nobilium. Tres iidem mss., cum Coll. Gron., hic legunt, cæsa est et in pace nobilium; supra vero, non extinctam modo.*

25. *Sulla mortuo, Lepidus. M. Æmilius Lepidus*

adversus Catulum Sullanum ducem surgens, redi-
vos bellorum civilium cineres suscitavit. Bis tunc
acie certatum est. Plurimi Romanorum, jam ipsa
paucitate miserorum, et adhuc illo furore insanien-
tium, cæsi sunt. Albanorum civitas, obsidione oppu-
gnata atque excrucata fame ultima, miserabilium
reliquiarum deditio servata est. Ubi tunc Scipio,
Lepidi filius, captus atque occisus est. ²⁶ Brutus in
Cisalpinam Galliam fugiens, persequente Pompeio,
apud Rhegium interfectus est. Ita hoc bellum civile
non magis clementia Catuli, quam tædio Sullanæ
crudelitatis, ut ignis in stipula, eadem celeritate qua
exarsit, evanuit.

355 CAPUT XXIII.

De quatuor novis bellis a Romanis susceptis, Hispanico, B Pamphylico, Macedonico et Dalmatico.

¹ Anno ab Urbe condita DCLXXIII, sonantibus
undique bellorum fragoribus, quorum unum in Hispania
erat, aliud in Pamphylia, in Macedonia tertium,
quartum in Dalmatia, ² exsanguis adhuc atque
exhausta intestina pernicie tamquam febribus Roma-
na respublica, propulsare armis Occidentis Sep-
tentrionisque fortissimas gentes cogebatur. ³ Serto-

HAVERCAMPI NOTÆ.

et Q. Lutatius Catulus coss. fuerunt an. Urbis DCLXXV,
de quibus Sallust. lib. 1 Hist. : *Res populi Rom. M. Lepido, Q. Catulo consulibus militiæ et domi gestas composui.* De dissensione horum consulum Cicero
Catil. III, Liv. lib. xc, Appian. 1, Plut. in Sulla et
Pompeio, Eutrop. et alii. FABR.

²⁶ Brutus in Cisal. Hic est M. Junius Brutus, M. C. Brutus, qui Cæsarem interfecit, pater, Plut. in Pompeio et Bruto. FABR.

CAP. XXIII. — ¹ Anno ab Ur. C. DCLXXIII. Annum intelligit, quo Lepidus et Catulus consules fuerunt, quem nos jam DCLXXV post Romam conditam nominavimus; iis vero coss. quatuor hæc bella exorta fuisse Eutrop. initio lib. IV auctor est. FABR.

² Exsanguis adhuc. Cod. Perizon., *exsanguis undique.* Idem supra, pro LXXIII, numerat annum LXXVII.

³ Sertorius siquidem. De bello Sertoriano Appian. libro 1, Plutarchus in Sertorio et Pompeio, Liv. lib. xc et deinceps, Florus lib. III cap. 22, Eutropius lib. VI, et auctor de Viris Illust. FABR.

⁴ Belliosissimas. Edd. vet. quædam addunt, *ferocissimasque*; Legunt dein, *in arma ex armis*, sed contra meliores codices.

⁵ Missi. Ed. Ang., *missi sunt.*

⁶ Domitius ab Hirtuleio. Hirculeius est in nostris manuscriptis Orosii, Eutropii et Flori libris. *Hirculeium* quæstorem nominat Livius lib. xc. Eundem Plutarchus in Sertorio intelligit his verbis: *δομέτιον δὲ καθούσιον* (fortasse *καλούσιον*) *ἀθύρατον ὄντα τῆς ἑτέρας Ἰβηρίας διὰ τοῦ ταμίου καταγωνισάμενος.* Meminit ibidem Plutarchus *Thoranii* legati Metelli, quem Sertorius cum exercitu cæcidit. In meo etiam Floro manuscripto legitur: *Cum hinc Domitius et Thorius, inde Herculei præluerent.* Ubi impressi habent, *cum hinc Domitius et cohortes.* FABR.

⁷ Cum exercitu oppressus est. Obtinuerat hic L. Domitius Ahenobarbus proconsule Hispaniam citeriorem, ex qua Metellus, Sertorio viribus impar, eum arcessiverat. Sallust. Fragm. lib. II: *Metellus Domitium procos. in citeriore Hispania, cum omnibus copiis quas paraverat, arcessivit.* Oppressum eundem cum exercitu atque occisum fuisse a L. Hirtuleio tradunt quoque Plutarchus et Eutropius; Plutarch. in Sertorio pag. 574: *δομέτιον δὲ καὶ Λούσιον, ἀν-*

rius siquidem, vir dolo atque audacia potens, cum partium Marianarum fuisset, Sullam fugiens, ex Africa dilapsus in Hispanias, ⁴ bellicosissimas gentes in arma excitavit. Adversus hunc, ut breviter definitiam, duo duces ⁵ missi, Metellus et Domitius: quorum ⁶ Domitius ab Hirtuleio, Sertorii duce, ⁷ cum exercitu oppressus est. ⁸ Manilius, proconsule Galliæ in Hispaniam **356** cum tribus legionibus et mille quingentis equitibus transgressus, iniquam cum Hirtuleio pugnam conseruit: a quo castris copiisque nudatus, in oppidum Ilerdam pene solus refugit. Metellus, multis præliis fatigatus, per devia oberrans, hostem mora fatigabat, donec Pompeii castris consociaretur. Pompeius contracto ⁹ apud Pallantiam exercitu, Lauronem civitatem, quam tunc Sertorius oppugnabat, frustra conatus defendere, victus aufugit. Sertorius superato fugatoque Pompeio, Lauronem captam cruentissime depopulatus est: ¹⁰ reliquum agmen Lauronensium, quod cædibus superfuera, miserabili in Lusitaniam captivitate transduxit. Pompeium autem, hoc est, illum Romanorum ducem, a se fuisse victum gloriatus est: quem magna præditum fiducia, ad hoc bellum ¹¹ non pro consule, sed pro consulibus Roma misisset.

ὄσπατον ὄντα τῆς ἑτέρας Ἰβηρίας, διὰ τοῦ ταμίου καταγωνισάμενος, etc., ἀνελεν. Videntur, *Domitium et L. Manlium, etc.* Sed ego pro Λούσιον esse scribendum, atque sic vertendum, *Lucium vero Domitium quoque, alterius Hispaniæ proconsulem, per quæstorem suum superatum, etc., occidit.* Nam Domitius Hispaniæ citerioris, Galliæ autem proconsule fuit Manlius seu potius Manilius. Præterea cecidit in acie Domitius; turpi fuga, et exercitu amisso, evasit Manilius. Eutropii verba sunt lib. VI, cap. 1: *A Sertorii duce Hirtuleio Domitius occisus est.* Clades apud Anam flumen accepta fuit. Florus lib. III, cap. 22: *Prima per legatos certamina habita, cum hinc Domitius et Thorius, inde Hirtulei fratres proluderent: Mox his apud Segoviam, illis apud Anam flumen oppressis.* Quæ si cum adductis ex Plutarcho conferas, ubi de Thorii quoque cæde loquitur, videbis emendationem nostram stabiliri, neque L. Manilio locum ibidem esse. Aliquanto post pro consociaretur Lugd. Bat. quart., *sociaretur.*

⁸ Manilius, procons. Manilius est in uno manuscripto, *Manlius* in cæteris. Apud Plutarch. est, *ὥστε Λούσιον μὲν Λόλλιον ἐκ τῆς περὶ Ναρθῶνα Γαλατίας εἰλεῖν αὐτῷ βοηθόν*, ubi Sigonius legit, *ὥστε Λούσιον Μανλίον.* FABR.—Codd. mss. quos consului, fere omnes, et inter illos Longobard., recte scribunt *Hirtuleio*, et hic et infra; atque iterum *Hirtulei*, ubi aliquanto post de morte fratrum Hirtuleiorum loquitur Orosius. Hirtuleius autem, de quo hic agitur, cum fratre inter duces Sertorii fuit, et numeratur inter ejus quæstores. Pro *Manilius* in omnibus mss. exaratur *Manlius*, sed perperam.

⁹ Apud Pallantiam. In aliis est *Potentiam*, mendose. De Pallantia Strabo lib. III. De Pallantinis, Plinius lib. III, cap. 3. De Lauronis excidio Plutarch. et Appian. FABR.—*Palentium* Lugd. Bat. quart. et Meus.

¹⁰ Reliquum agmen Lauron. Plutarch. aliter; in Sertorio scribens, ipsum Lauronensibus pepercisse, eosque dimisisse. FABR.

¹¹ Non pro consule. Lege Plutarchum in Pompeio. FABR.—Aliquanto post, pro *Mille equites*, vulgg., et mille equites, contra mss.

Fuisse tunc Pompeio triginta milia peditum, mille equites, Galba scribit: Sertorium autem sexaginta milia peditum, octo milia equitum habuisse commemorat. Postea vero ¹² Hirtuleius cum Metello congressus, apud Italicam Beticæ urbem viginti milia militum perdidit: **357** victusque in Lusitaniam cum paucis refugit. Pompeius ¹³ Segidam, nobilem Celtiberiæ urbem, cepit. Sertorius deinde cum Pompeio congressus, decem milia militum ejus interfecit. Ex alio cornu, ¹⁴ vincente Pompeio, tantumdem pene ipse perdidit. Multa inter eos præterea prælia gesta sunt. ¹⁵ Memmius, quæstor Pompeii, idemque vir sororis ejus, occisus est. ¹⁶ Hirtuleii fratres interfecit. ¹⁷ Perperna, qui ¹⁸ se Sertorio junxerat, comminutus est. Postremo ipse ¹⁹ Sertorium, decimo demum anno belli inchoati, iisdem, quibus et Viriathus, suorum dolis interfectus, finem bello fecit, Romanisque victoriam sine gloria dedit: quamvis Perpernam postea pars exercitus ejus secuta sit, qui a Pompeio victus, cum universo exercitu suo interfectus est. Civitatibus vero cunctis ultro ac sine mora per deductionem receptis, duæ tantum restiterunt, hoc est, Uxama et Calaguris: quarum Uxamam Pompeius evertit, Calagarum Afranius jugi obsidione confectam, atque ad infames escas miseranda inopia coactam, ultima cæde incendioque delevit. Percussores Sertorii præmium ne petendum quidem a Romanis esse duxerunt, quippe qui meminissent antea

HAVERCAMPI NOTÆ.

12. Hirtuleius cum Metello. De Metelli victoria contra Hirtuleium, Liv. lib. xci, Frontinus lib. ii Stratagem. FABR. — Sallust. lib. ii Fragin.: *Occurrere duici et prælium accendere, adeo uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium tela venirent.*

13. Segidam. Mss. omnes *Belgidam*, ut et e. d. vet. usque ad Fabricium, qui tamen hujus sue emendationis nullam reddidit rationem. Ego ne pro *Belgidam* neque *Segidam* in Celtiberia inventis, *Balsionem* sive *Belsiniam* ibidem agnoscunt Ptolemæus et alii, quod proxime ad *Belgidam* accedit; ut et *Cesatam* sive *Cesadam*, quod scriptura sua non multum a *Segida* differt.

14. Vincente Pompeio. Ita tres Florent., Meus et Perizon., edd. pr. et August. cum Venetis. Lugd. Batt. quatuor, cum edd. quibusdam, *vim faciente Pompeio*. Ultr. et Coll. Gronov., *vim faciente vincente vel vincenteque Pompeio*.

15. Memmius, quæstor. Memmium in agro Seguntino interfectum ait Plutarch. in Sertorio. De Memmio quæstore Pompeii Cicero pro Balbo. FABR.

16. Hirtulei fratres interfecit. Quanta eorum inter Sertorii duces fuerit existimatio, patet ex Frontini verbis Stratag. lib. ii, cap. 7: *Q. Sertorius, cum acie decertaret, barbarum, qui ei nuntiaverat, Hirtuleium perisse, pugione trajecit, ne et in aliorum id notitiam perferret, et ob hoc animi suorum infirmarentur.*

17. Perperna. *Perperna*, non *Perpenna*, scribi debere, testimonio sunt Fasti Capitolini, in quibus, anno dclxi, cum Claudio Pulchro consul *M. Perperna* comparatur: idemque a Dion. lib. xli. Περπέρνας appellatur, unde non est dubium, quin apud Plutarchum et Appianum librarii pro *Perperna* substituerint Περπέρνας, cum præsertim in Appiani Iberica ab Hen. Steph. edita *Perperna* hic, de quo agimus Περπέρνας appelletur. FABR.

18. Se Sertorio junxerat. A. Florent. pr. abest *Se*. Flor. tert. scribit *conjunxerat*.

Viriathi percussoribus detegantur. Et quamvis nullum tunc præmio patriverint **358** Romanam securitatem, tamen fortis fide ac viribus semper Hispania, cum optimos ²⁰ invictissimosque reges reipublicæ dederit, nullum umquam tyrannorum, ab initio usque in hodiernum diem, de se editum inisit vel in se extrinsecus incurrentem, vivum potentemve dimisit. Interea ²¹ Macedonicum bellum *Claudius* sortitus, varias gentes, quæ Rhodopæis montibus circumfusæ sunt, ac tunc Macedoniam crudelissime populabantur (nam inter cætera dictu audituque horrida, quæ in captivos agebant, raptis, cum poculo opus esset, humanorum capitum ossibus, cruentis capillatisque adhuc, ac per interiores cavernas ²² male effosso cerebro oblitis, avide ac sine horrore tamquam veris poculis utebantur, quarum cruentissimi atque immanissimi Scordisci erant): has itaque, ut dixi, *Claudius* pellere Macedoniæ finibus bello attentavit, magnisque se matorum molibus objecit: ²³ unde cum animo æger, et curis circumseptus, morbo insuper correptus esset, interiit. *Junius* ²⁴ successor *Scribonius* attentatarum superiore bello gentium vim declinans, in Dardaniam arma convertit, eamque superavit. ²⁵ *Publius* vero *Servilius* exconsule, Ciliciam et Pamphyliam crudelissime adortus, dum subdere studet pene delevit. Lyciam et urbès ejus obsessas oppressasque cepit. Præterea, Olympum montem pervagatus, ²⁶ *Pha-*

19. Sertorius decimo demum an. In Eutropii libris scriptum est, *Sertorium octavo delinto anno a suis cecisum esse*, sed Cuspinianus recte corrigi; *Octavo demum anno*. Nam et Appianus de re gesta tunc Sertorio ita scribit: *τοκτὸν δ' ἔστι τὸν Σερτίου Ἰργου τὸ Σερτίου γινόμενον δεκάττης*. Ac, *Sertorius quidem octavo sui ducatus anno interfectus*, bellum vero decimo confectum fuit, auctore Livio lib. xcvi. FABR.

20. Invictissimosque. Copulam delent; præter ed. August.; eod. Longob. cum tertio Florent. et Lugd. Bat. tertio. Ex *optimos* et *invictissimos* alterutrum forsitan varia est lectio.

21. Macedonicum bellum Claudius. Hic est Ap. *Claudius Pulcher*, quem consulem cum C. *Servilio* fuisse, diximus cap. superiore: de re ab eo gesta; Livius libro xci, Eutropius vi. FABR.

22. Male effosso. Ed. Aug., *male effuso*.

23. Unde cum animo æger, et curis. Hæc lectio est in omnibus nostris manuscriptis, cujus loco in aliis impressis corrupte legitur: *Unde cum hæc animo gereret, curis circumseptus*, etc. FABR. — Fabricianam emendationem confirmant mss. nostri omnes et ed. insuper August.

24. Successor Scribonius. C. *Scribonius Curio*, qui cum Cn. Octavio consul fuit anno dclxxvii, Ap. *Claudio* in Macedonia successit, Eutrop. lib. vi, Liv. lib. xcii et xcvi. Triumphus *Curionis* e Macedonia meminit Cicero in *Pisonem*. FABR.

25. P. Servilius exconsule. De *Servilio* consulatu dictum est supra. *Ex consule*, id est, consulatu jam perfunctum missum ad Ciliciam et Pamphyliam scribit etiam Eutropius. *Exconsule*, ἀπὸ ὑπάτων, in Græca Digestorum præfatione dicitur. FABR.

26. Phaselim evertit. *Phaselidis* nomen vulgo corruptum est. Dionysius vers. 854:

Ἰλίου δ' ἑστὶν Περφιλίδης εἰς ἑδρας,
Κόρυκος Πάργου, καὶ ἑνὶ μέρει Φάσηλις.

Sallusti. lib. i Hist: res a *Servilio* gestas describens:

selim evertit, Corycum diruit, ²⁷ Tauri quoque **359** montis latera in Ciliciam vergentia perscrutatus, Isauros bello fractos, ²⁸ in ditionem redegit: primus Romanorum per Taurum duxit exercitum, ac limitem itineris fecit. Triennio emenso, quo bellum gestum est, Isaurici nomen assumpsit. ²⁹ Cosconius proconsule sortitus Illyricum, protrita subactaque Dalmatia, Salonas, urbem florentissimam, post biennium tandem expugnavit et cepit.

CAPUT XXIV.

De bello fugitivorum seu gladiatorum, et cladibus ejus.

¹ Anno ab Urbe condita sexcentesimo LXXIX, Lucullo et Cassio consulibus, ² gladiatores septuaginta et quatuor Capuæ a ludo **360** Cn. Lentuli diffugerunt: qui continuo, ducibus ³ Crixo et Oenomao Gal-
B
lis, et Spartaco Thrace, Vesuvium montem occupaverunt; unde erumpentes, ⁴ Clodii prætoris, qui eos obsidione cinxerat, castra expugnarunt: ipsoque in fugam acto, cuncta in prædam ⁵ verterunt. Inde per Consentiam et Metapontum circumducti, ingentia brevi agmina collegerunt. Nam Crixo decem millium multitudo, Spartaco autem triplex tunc numerus fuisse ⁶ refertur. Oenomaus enim jam ⁷ in superiore bello fuerat occisus. Itaque cum cædibus, incendiis,

A rapinis, stuprisque omnibus miscerent, ⁸ in exsequiis captivæ matronæ, quæ se dolore violatæ pudoris necaverat, munus gladiatorum ex quadringentis captivis, scilicet, qui spectandi fuerant, spectaturi, utpote lanistæ, gladiatorum potius quam militum principes, ediderunt. Deinde consules Gellius et Lentulus adversus eos cum exercitu ⁹ missi, quorum ¹⁰ Gellius Crixum, acerrime pugnantem, prælio oppressit, Lentulus, a Spartaco superatus, aufugit: Post etiam collatis frustra ambo consules copiis, accepta gravitate, fugerunt. Dehinc C. Cassium proconsulem ¹¹ idem Spartacus oppressum bello interfecit. Itaque exterrita Civitate non minore propemodum metu, quam sub Annibale circa portas fremente trepidaverat, senatus Crassum cum legionibus ¹² consulum novoque supplemento **361** militum misit. Is mox ut fugitivorum pugnam iniit, sex millia eorum interfecit, nongentos vero cepit. Inde prius quam ipsum Spartacum ¹³ ad caput Silari fluminis castrametantem, bello aggredere-
C
tur, Gallos ¹⁴ auxiliares ejus Germanosque superavit, e quibus triginta millia hominum cum ipsis ducibus occidit. Novissime ipsum Spartacum disposita acie congressum, maximasque cum eo fugitivorum copias percussit. Nam ¹⁵ sexaginta eorum millia cæsa, sex millia capta referuntur: tria millia civium Ro-

HAVERUAMPI NOTÆ.

Ad Olympum atque Phaselida; item, ad Corycum dixit, auctore Prisc. lib. xv. Cicero Verr. v: Phaselis illa quam cepit P. Servilius, non fuerat urbs ante Cilicium atque prædonum; etc. FABR.

^{27.} Tauri quoque montis. Meus, Tauri quoque latera. Lugd. Batt. tres, Taurique montis latera.

^{28.} In ditionem redegit. Ita edidit Fabricius, cum ante illum edd. omnes haberent in deditiohem redegit, quod est receptum loquendi genus, ubi de hoste qui deditiohem facit, agitur, atque invenitur in ins. Lugd. Batt. quatuor, Perizon. et Meo, scribente tamen Meo, in deditiohem recepit. Pro Fabricii tamen lectione stat cod. Longob., et simili modo in ditionem venire dixit Pomponius de Origin: ac Success. Magistrat. cap. 18, p. 275, ed. Ruperti, § de Origine juris: Capta deinde Sardinia, mox Sicilia, item Hispania, deinde Narbonensis provincia: totidem prætores, quot provinciæ in ditiones venerant, creati sunt. Itaque in ditionem redegit, tantundem est, ac populi Romani provinciam fecit.

^{29.} Cosconius procons. De rebus a Cosconio gestis Eutropius libro vi, ubi libri ei Cnei prænomen dant, perperam, ut opinor: est enim hic C. Cosconius, cujus litteris planum factum fuit, legionem esse a Bulbo sollicitatam in Illyrico, ut testatur Cicero pro Cluentio. FABR.

Cap. XXIV. — 1. Anno ab Urb. cond. DCCLXXIX. Eutropio hic annus est DCCLXXVIII; aliis DCCLXX, quo consules fuerunt M. Terentius Varro Lucullus et C. Cassius. FABR.

^{2.} Gladiatores LXXIV. Eundem numerum habet Livius, et Eutropius; Applanus, μονομάχους ἑβδομήκοντα; Plutarch. in Crasso, ὀδομήκοντα δυοὶν δίδοντας. FABR. — Lugd. Bat. quart. numerat, XLV; sed tert., cum Coll. Gron. et codd. Meo, Perizon. ac Florenti. tribus, sexaginta et quatuor numerant sive scribunt.

^{3.} Crixo et Oenomao. Ita hos duces nominandos esse non modo Appianus, verum etiam libri vetusti probant. FABR.

^{4.} Clodii prætoris. Claudium Pulchrum legatum habet Livius libro xcv. Clodium Glabrum Florus li-

bro iii, capite 20. κλώδιον στρατηγόν, Plutarchus. FABR.

^{5.} Verterunt. Plerique codd. mss., cum ed. Aug., averterunt.

^{6.} Refertur. Sic scribere jubent mss. fere omnes, non fertur.

^{7.} In superiore. Duo et Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., superiore, deleto in.

^{8.} In exsequiis captivæ. Appianus: Ὁ δὲ Ἐπάρτακος τριακοσίων Ῥωμαίων αἰχμαλώτους ἐναγέτας κρέθη, δυοδῆκα μυριάδας Ῥωμαίων πειρῶν ἐς Ῥώρην ὑπήγαγε. Spartacus ubi trecentos captivos Romanos Crizo inferias misit, cum cxx millibus peditum Romanorum ad Urbem contendit. Hinc Florus: Defunctorum prælio ducum funera imperatoris celebravit exsequiis, captivosque circa rogam jussit armis depugnare. FABR. — Mox mallem munus gladiatorum pro gladiatorum.

^{9.} Missi. Mss. quidam, sunt missi.

^{10.} Gellius Crixum. Crixum circa Garganum montem oppressum fuisse, Appianus scribit, a quo, et a Plutarcho plura pete. FABR.

^{11.} Idem. Florent. pr., ibidem.

^{12.} Consulium. Abest ab ed. August., sed scribunt consulem tres Lugd. Batt. et Coll. Gron. male, consulium, id est utriusque consulis, totis imperii viribus, ut loquitur Florus lib. iii, cap. 20. Utriusque consulis tunc exercitum habuisse Crassum, qui tum prætor erat, in Vita Crassi testatur Plutarchus p. 548: postquam enim narravit utrumque consulem, Gellium et Lentulum, contra fugitivos missum fuisse, addit, senatum, consulibus infensum, jussisse, nihil pro imperio ut agerent, atque Crasæ bellum mandasse.

^{13.} Ad caput Silari. De Silaro, qui et Silaris dicitur, Strabo libro v sub fl., Plinius lib. iii cap. 403 et lib. iii cap. 5. De numero interfectorum Livius lib. xcvi. FABR.

^{14.} Auxiliatores ejus. Vox posterior abest a Perizon. dein Meus legit, Germanosque bello superavit.

^{15.} Sexaginta eorum millia. Πένην: xi. iii numerat.

manorum recepta sunt. Cæteri qui ex hoc bello lapsi oberrabant, per complures duces frequenti indagine attriti sunt. At ego iterum ac sæpius repeto, num quidnam et hic comparatione aliqua egent tempora? Quis, rogo, audire non horreat, non dicam bella talia, sed vel nomina tanta bellorum, externa, servilia, socialia, civilia, fugitivorumque? quæ ne sic quidem saltem sese, ut commoti maris fluctus, quamvis molibus magnis, sequuntur, sed undique diversis causis, vocabulis, formis, malisque excitata, coacervataque concurrunt. Ut e proximo repetam, et infame illud servile præteream, Jugurthinum bellum nondum adhuc ab Africo detonerat, jam Cimbricum a Circio fulminabat. De Cimbricis illis nubibus adhuc fœdi vastique torrentes effusi sanguinis agebantur, jam socialis belli nebulas in magna continuo malorum nubila coituras, misera exhalabat Italia. Adhuc vero post infinitam crebramque Italici belli tempestatem discurri tuto per Italiam minime poterat: ita omnes absque illis periculo-issimis inimicarum urbium voraginibus, dissoluta ac lubrica pœce titubabant: jam sibi Marianum atque Cinnanum Roma parturiebat excidium, et aliud e diverso Oriens atque Aquilo, hoc est Mithridaticum minabatur, quod quidem Mithridaticum a superioribus cœptum porro in ulteriora porrigitur. De Mariana face rogos Sullanæ cladis accensus est, de isto rogo funestissimo Sullani et civilis belli per plurimas terrarum partes

ardentes sudas sparsi sunt, multaque incendia ex uno fomite diffuderunt. Nam Lepidus et Scipio in Italia, Brutus in Gallia, Domitius, Cinnæ gener, in Africa, Carbo in Cossura et Sicilia, Perperna in Liguria, et post cum Sertorio in Hispania, omniumque atrocissimus Sertorius in eadem Hispania, hæc tunc civilia, vel quo alia dicenda sunt nomine, bella excitantes, de uno multa, de parvo magna fecerunt; absque illis tribus vastissimis bellis, quæ tunc externa vocabantur, hoc est, Pamphylico, Macedonico atque Dalmatico, dissimulato etiam magno illo Mithridatico, longe omnium diuturnissimo, infestissimo, ac formidolosissimo: deinde, adhuc Hispaniensi Sertoriano nondum finito, immo ipso adhuc vivente Sertorio, hoc fugitivorum, et ut verius dicam, gladiatorium bellum inhorruit, jam non spectandum paucis, sed ubique metuendum. Quod quia fugitivorum bellum dicitur, nemini vile habeatur ex nomine. Sæpe in eo singuli et aliquando simul cum agminibus frustra junctis ambo consules victi sunt, plurimique nobiles trucidati. Ipsi autem fugitivi plus quam centum millia fuere, qui cæsi sunt. Ex quo admonemus, ut ipsa se consoletur Italia de vexatione externorum præsentium, per recordationem præteritorum ex se atque in se; et ipsam se incomparabiliter crudelius dilaceratam noverit a suis. Quamobrem huic nunc quinto volumini finem fecerim, ut bella civilia externis ubique permixta, vel

HAVERCAMPI NOTÆ.

16. *Attriti sunt.* Ed. August., *contriti sunt.*
 17. *Numquidnam et hic.* Lugd. Bat. pr. legit hæc, *Meus delet aliqua.*
 18. *Tanta.* Florent. sec., *tantum.* Mox, pro *fugitivorum*, Perizon. et *Meus* recte, *fugitivorumque.*
 19. *Quæ ne sic quidem.* Mss. fere omnes pro *ne* scribunt *nec*; at *quidem* delent Lugd. Batt. omnes cum Coll. Gron., item *meus* et Perizon.
 20. *Quamvis.* Lugd. Bat. pr., *quantisvis.*
 21. *Coacervataque.* Sic confidenter, hæc laudante Palmerio, posui, pro vulgari, *coacervata*, nec adhuc distido, quin alii quoque sint probaturi. LAUT.
 22. *Detonerat.* Lugd. Bat. sec. cum tribus Florentinis et ed. Aug. legunt, *perdetonerat*; quod idem velle videtur Coll. Gronov., cum tribus reliquis mss. Lugd. Batt., in quibus est *perditum noverat*, vel *perditum moverat*, vel denique *perditum moverat*. *Meus* vero codex exhibet *pertonuerat*. Mox *et jam Cimbricum*, atque aliquanto post, *et jam socialis belli* edd. quædam. Vett.
 23. *Belli nebulas*, etc. Virg. Æneid. x, 809:
Æneas nubem belli, dum detonet, omnem
Sustinet.
 24. *Mithridaticum.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. adiungunt *bellum*.
 25. *De parvo magna fecerunt.* Edd. vett., *de minimo magna fecerunt*. Mss. omnes, *de magno magna*; unicus Perizon., *de magno majora fecerunt*, quod ego præ reliquis præstare puto, neque enim exiguum fuit illud bellum civile sive sociale primum, unde reliqua provenerunt.
 26. *Diuturnissimo.* Superlativum hunc nolunt, sed *diuturno* scribunt, tres Florent., tres Lugd. Batt., *Meus*, Perizon. et Coll. Gronov.
 27. *Ut verius dicam.* In Florent. sec. deest *ut*.
 28. *Spectandum paucis.* Per voluptatem scilicet in

C amphitheatro, in quo inclusos depugnare inter se cernerent gladiatores otiosi.

29. *Exeatque in se ipsa, nec putet se incomparabiliter dilacerari.* Monstra Herculis hic domui. Scripti omnes, *Ex se atque in se incomparabiliter dilacerantium*, quibus quid confusius? Sed tamen ut mihi tribuam fecisse, *exeatque in se ipsa de ex se atque in se ipsa*, ita Veneto libro illud, *nec putet se*, merito debet. LAUT.—Venetæ (quas respicit) edd. legunt, *exeatque in seipsam, nec putet se incomparabiliter crudelius dilacerari*. Eaque omnium vett. edd. lectio est, præterquam ed. August., quæ sic habet, *ex se atque in se ipsam incomparabiliter crudelius dilacerantium suorum*, quæ quoque cod. Longob. scriptura est, nisi quod augeat ita, *ex se, atque in se, et ipsam se incomparabiliter dilacerantium suorum*; neque a Longob. discrepant Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov. et cod. Perizon. *Meus* vero legit, *ex se atque in se; et ipsam se incomparabiliter crudelius dilaceratam noverit a suis*. Quæ sola mihi vera videtur esse hujus loci emendatio; Lautio enim nequaquam plausum, quem sibi tribuit do, nam *externa presentia*, de quibus loquitur Orosius, debent sibi habere aliquid oppositum, quod deest in Lautiana emendatione, invenitur autem in nostra, videlicet *præterita* illa bella sive mala, *ex se atque in se*. Ad hanc quoque emendationem aliquid conferunt, vitiosi in prioribus, Florent. sec. et tert., ex quibus sec. (consentiente Ultr.) legit, *exeatque in se, et ipsam se incomparabiliter crudelius dilacerantium* (correctum fuit in Florent. *dilaceratam*) suorum; tert. vero, *exeat, ue in se et ipsam se incomparabiliter crudelius dilaceratam* (superscribitur *adstrictam*) noverit. Fabricius et Scotus vulgauerunt, *præteritorum, ex se atque in seipsam incomparabiliter crudelius dilacerantium*.

30. *Huic nunc.* Ita legere jubent mss. meliores, alii et vulgg. edd., *huic quinto volumini jam*.

quæ dicta sunt, vel etiam quæ sequuntur, quia sic A serunt, libri saltem termino separentur. sibi ³¹ serie temporum ³² et malis sequacibus cohæ-

HAVERCAMPI NOTÆ.

31. *Serie temporum.* Meus, *misericie temporum.*

32. *Et malis sequacibus* Flor. sec., *ut malis sequacibus.*

In ms. cod. Longobardico, post illa, *Pauli Orosii lib. V explicit. Incipit lib. VI, notitia quædam*

præclari ejus codicis sequitur, scriptura eadem, his verbis: *Confectus codex in statione magistri Viliarii antiquarii. Ora pro me scriptore, sic Dominum habeas protectorem.*

LIBER SEXTUS.

364 CAPUT PRIMUM.

Unum Deum, tam Gentilium quam Christianorum
judicio.

Omnes homines, ¹ cujuslibet vel sectæ, vel vitæ, ^D vel patriæ, ita semper ad prospectum prudentiæ naturali bono ² eriguntur, ut oblectamento corporis rationale mentis, etsi non actu præferant, judicio tamen præferendum sciant. Quæ mens, ratione duce ³ illustrata, in medio virtutum, quibus genuino favore, quamvis vitis inclinetur, assurgit, ⁴ scientiam Dei quasi arcem prospicit. ⁵ DEUM enim quilibet hominum contemnere ad tempus potest, nescire ⁶ in totum non potest. Unde quidam, ⁷ dum in multis Deum credunt, multos deos indiscreto ³⁶⁵ timore finxerunt. ⁸ Sed hinc jam vel maxime, cum auctoritate veritatis operante, tum ipsa etiam ratione discutiente, discessum est. ⁹ Quippe cum et ¹⁰ philosophi eorum, ut de nostris ¹¹ sanctis sileam,

cum ¹² intento mentis studio quærun, scrutanturque omnia, unum Deum auctorem omnium ¹³ repperunt, ad quem unum omnia ¹⁴ referrentur: unde etiam nunc pagani, ¹⁵ quos jam declarata veritas de contumacia magis quam de ignorantia ¹⁶ convincit, cum à nobis discutuntur, non se plures deos sequi, sed sub uno Deo ¹⁷ magno plures ministros venerari fatentur. Restat igitur de intelligentia veri Dei per multas intelligendi suspiciones ¹⁸ confusa dissensio, quia de uno Deo omnium pene una opinio est. Illicusque humana scrutatio, etsi cum labore, ¹⁹ potuit: at ubi ratiocinatio ²⁰ defecit, fides ²¹ subvenit. Nisi enim crediderimus, non ²² intelligemus. Ab ipso audias, ipsique Deo credas, quod verum velis scire de Deo. Itaque ²³ idem unus et verus Deus, in quem omnis, ut diximus, etsi ex diversis opinionibus secta concurrat, mutans regna, et ³⁶⁶ disponens tempora, peccata quoque puniens, ²⁴ quæ infirma sunt mundi

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. I. — 1. *Cujuslibet vel sectæ, vel vitæ.* Mss. tres ex Lugd. Bat., Coll. Gronov., Meus et Florent. pr. deleto primo vel, malunt, *cujuslibet sectæ, vel vitæ, vel patriæ.* Edd. antiquæ transponunt illa, *vel sectæ, vel vitæ.*

2. *Eriguntur.* Coll. Gronov., *exiguntur.* Mox ut in Flor. pr. abest.

3. *Illustrata.* Meus male *lustrata* et pro genuino mox gemino Lugd. Bat. tert.

4. *Scientiam Dei.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. *ad scientiam Dei.*

5. *Deum enim quilibet,* etc. Hinc animam, *naturaliter Christianam* vocavit Tertullian. in Apologetico cap. 17, p. 176, cum antea hæc scripsisset: *Vultis ex animæ ipsius testimonio comprobemus? quæ, licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravæ circumscripta, licet libidinibus ac concupiscentiis evigorata, licet falsis diis exancillata, cum tamen resipiscit,* etc.

6. *In totum.* Lugd. Batt. pr. et quart., *in tantum.*

7. *Dum in multis Deum credunt.* Edd. quædam vett., *Dum in multis diis credunt, multos indiscreto timore finxerunt.* Sed Orosii verborum hic est sensus: Dum quidam opinantur multis rebus inesse numen, atque ipsos Deos, veluti in familiam distinctos, singulos separata obire niunia, non bene discernentes individuum deitatem, multos sibi deos colendos finxerunt.

8. *Sed hinc.* Flor. pr., *Sed hic.*

9. *Quippe cum.* Posteriorem vocem delent cod. Ultr. et edd. quædam vett.

10. *Philosophi.* Vide quæ de Platone et Thalete notavimus ad Apologeticum Tertulliani cap. 46, p. 387.

11. *Sanctis.* Lugd. Bat. pr., *sacris.* Meus autem et

C Perizon., *Scis*: unde nata varietas lectionis.

12. *Intento.* Lugd. Bat. sec. et Ultr., *intente.* Mox in Ultr. abest omnia.

13. *Repperunt.* Lugd. Bat. quart., *repperimus.*

14. *Referuntur.* Meus *referrentur*, quod prætulit.

15. *Quos.* Lugd. Bat. pr., *quod.*

16. *Convincit.* Lugd. Bat. quart., *convicit.*

17. *Magno.* Abest a Florent. pr.

18. *Confusa dissensio.* Lugd. Bat. quart., *confusa discretio.* Male. Omnes, inquit, in eo consentiunt, unum esse Deum, sed in isto consensu confusæ plures plurium sunt opiniones.

19. *Tametsi cum labore, potuit.* Addidit Fabricius, *deliberare*, non recte. Absolute enim illud verbum elegantèr ponitur. Virg. lib. II Æneid. :

Hactenus, Acca soror, potui.

Laut.

Temere certe fecit Fabricius, quod contra omnes mss. omnesque edd. vett. verbum illud de suo inseruerit. Edd. autem veteres pleræque habent *potuit*; sed August., cum mss., *potuit*. Pro *tametsi* mss. et edd. melioris etsi præferunt, vel *et sic*, quod exstat in tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov.

20. *Defecit.* Ed. pr. et illam sectæ, *deficit.*

21. *Subvenit.* Lugd. Batt. tres, *supervenit.*

22. *Intelligemus.* Lugd. Bat. pr. et tert. cum ed. August., *intelligimus.*

23. *Idem unus.* Deleto *idem*, mss. tres Lugd. Batt. et Meus cum Coll. Gron. malunt, *Itaque unus et verus Deus.* At ed. August. hanc suppeditat lectionem, *itaque unus est et verus Deus.* In cod. Perizon. abest *vox Deus.*

24. *Quæ infirma.* Ex Epist. prima Pauli ad Corinth. cap. I, 27.

elegit, ut confundat fortia; Romanumque imperium, assumpto ²⁵ pauperrimi status pastore, fundavit. Hoc per reges et consules diu ²⁶ provectum, postquam Asiæ, ²⁷ Africæ atque Europæ potitum est, ad unum imperatorem, ²⁸ eundemque fortissimum et elementissimum, cuncta sui ordinatione ²⁹ concessit. Sub hoc imperatore, quem omnes fere gentes amore et timore permixto juste honorarent, Deus verus, qui superstitione sollicita ab ignorantibus colebatur, magnum illum ³⁰ intelligentiæ suæ fontem aperuit, promptiusque per hominem docturus homines, Filium suum misit operantem virtutes, quæ præcelleret hominem, ³¹ coarguentemque demonas, quos aliqui deos putavissent, ut ³² qui ipsi, tanquam homini, non ³³ credidissent, operibus, ³⁴ tanquam Dei, crederent; deinde ut ³⁵ in magno silentio ac ³⁶ pace latissima inoffensæ et celeriter novi nominis gloria, et annuntiatæ salutis velox fama percurreret, vel etiam, ut discipulis ejus per diversas gentes euntibus, utroque per cunctos salutis dona offerentibus, ³⁷ obeundi ac disserendi, quippe Romanis civibus inter cives Romanos, esset tuta **367** libertas. Quod ideo commemorandum putavi, quia hic sextus libellus usque ad Cæsarem Augustum, de quo hæc di-

HAVERCAMPI NOTÆ.

25. *Pauperrimi status pastore.* Romulo, apud Faustum, magistrum regii pecoris, educato. Livius lib. 1, cap. 4.

26. *Provectum.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *profectum*.

27. *Africæ atque Europæ potitum est.* Lugd. Batt. omnes, cum Coll. Gronov., *interserunt imperio.* C. Ultr. *imperii*, a manu scribæ imperiti, qui nescivit milies cum secundo casu jungi verbum *potiri*, ut apud Sallustium in Catil. cap. 47, *urbis potiri*, etc. *Europæ atque Africæ* transponit Flor. pr.

28. *Eundemque.* Lugd. Batt. pr., *eundem.* Mox *clementissimum* ejiciunt quidam editi.

29. *Concessit.* Lugd. Batt. quatuor, cum Ultr. et Coll. Gronov., *concessit.* Loquitur de Augusto.

30. *Intelligentiæ suæ.* Vox posterior abest a Lugd. Batt. pr. et quarto a Coll. Gron. Parte? In edd. quibusdam vet., *hominem*.

31. *Coarguentemque demonas.* Meus, *coarguerint demonas*.

32. *Qui.* Flor. pr., *quod* Edd. vet., nonnullæ, *quia*.

33. *Credidissent.* Numero singulari Meus et Perizon. efferunt *credidisset*, et mox *crederet*. Pericope autem hæc in Flor. pr. non invenitur.

34. *Tanquam Dei.* Lugd. Batt. omnes, una cum Ultr. et Coll. Gronov., *tanquam Deo*. Sed contra reliquos et S. S. locum, unde hæc desumpta sunt, in Ev. Joannis cap. x, 57, 58.

35. *In magno silentio.* Flor. pr. in delet, et legit, *magno silentio*.

36. *Pace latissima.* Lugd. Batt. tres et Coll. Gronov., *pace largissima*. Tertius in Lugd. Batt. et celeriter delet.

37. *Obeundi ac disserendi.* Mss. aliquot et edd., *abeundi et deserendi*. Sed minus recte. Intelligit enim non illam libertatem veniendi et abeundi, qua nihil proficeret religio Christiana, sed circumcundi, disserendi, disputandi, convincendi, etc.

38. *Quod si aliqui.* etc. Transponunt tres Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., *Quod si hanc aliqui*, etc. Pro *putant* eadem Coll. habet, *putarint*.

39. *Elegerint.* etc. Ed. August., *elegerent*, *deinde præcipuo cultu invitarent*. In Lugd. Batt. quarto, *invitarunt*.

40. *Quod si aliqui hanc lucidissimam rationem irritam putant, suisque diis potius assignant, quos primum prudentia ³⁹ elegerint, deinde præcipuo cultu invitarent, ut sibi per eos amplissimum ⁴⁰ hoc pulcherrimumque imperium ⁴¹ concederetur: sic enim jactitant, ⁴² quia ipsi optimo genere sacrorum ⁴³ emeruerint præcipuum deorum favorem, quibus ademptis vel prætermisiss. ⁴⁴ discesserint omnes,*

⁴⁵ *Adytis arisque relictis, Dii, quibus imperium hoc steterat:*

Unde quamvis reverentia sanctitatis tuæ ⁴⁶ multa fortissime verissimeque disseruerit, tamen et mihi locus exigit, ut pauca subjiciam. Si Romani colendo deos ⁴⁷ emeruerunt favorem deorum, et non colendo amiserunt; ⁴⁸ ut ipse Romulus, parens Romæ, inter tot mala ab **368** ipso ortu suo ingruentia salvus esset, ⁴⁹ colendo quis meruit? An Anulius avus, ⁵⁰ qui exposuit ad necem? An pater, ⁵¹ qui incertus fuit? An Rhea mater stupri rea? An Albani parentes, ⁵² ipsa quoque ab initio Romani nominis germina persequentes? An tota Italia, quæ per quadringentos annos, *dam* audere potuit, excidio ejus inhiavit? Non, iniquinal, sed dii ipsi, quia se colendos sciebant, futurus cu-

40. *Hoc.* Abest a Lugd. Batt. pr. et tertio, atque a Coll. Gronov.

41. *Concederetur.* Sic edidit Fabricius, omnesque, quos ego consului, legunt mss., exceptis Florent., qui cum quibusdam editionibus antiquis exhibent *concederetur*. Verum in prima omnium edit. quoque *concederetur* exstat.

42. *Quia.* Mss. et edd. nonnulli *quod*, prouti passim in hujus auctoris libris impressis et scriptis hæc permutari solet. Argumentum vero hoc præter alias uberius prosequitur Tertullianus in Apologetico cap. 25, p. 245 et seqq.: *Quoniam tamen Romani nominis proprie mentio occurrit, non emittam congressionem, quam provocat illa præsumptio dicentium, Romanos pro merito religiositatis diligentissimæ in tantum sublimitatis elatos, ut Orbem occuparint*, etc.

43. *Emeruerint.* Hæc omnium mss. lectio est, nisi quod in Perizon. sit, *emeruerant*. Vulg. quidam *meruerint*.

44. *Discesserint.* Cod. Perizon. habet, *discesserunt*.

45. *Adytis.* Verba sunt Virg. *Æneid.* II:

Excessere omnes adytis, arisque relictis,
Dii, quibus imperium hoc steterat. FABR.

46. *Multa fortissime verissimeque disseruerit.* Respicit Augustini libros de Civitate Dei. Edit. August. verissime delet, legens *multa fortissimeque*, etc. Verum tota hæc pericope a Florent. pr. abest.

47. *Emeruerunt.* Lugd. Batt. quart., et *meruerunt*; pr. atque tert. cum Periz. et Coll. Gronov., *meruerint*, et mox deinceps, *amiserint*.

48. *Ut ipse.* Prior vox exsulat a Lugd. Batt. tert., quarto et Perizon.

49. *Colendo quis meruit?* In cod. Perizon. abest *colendo*. In Lugd. Batt. pr. legitur, *colendo quos meruit*? quasi ad ipsum Romulum is cultus deorum pertineret. Sed recte legitur *quis*, propter ea quæ sequuntur.

50. *Qui exposuit.* Edd. vet., excepta August., *qui* *exposuit*. Sed contra mss.

51. *Qui incertus fuit.* Perizon., *qui incertus erat?*

52. *Ipsa quoque.* Desunt duo hæc verba in ed. August.

studere cultores. Ergo præcæti sunt. ⁵³ Si præcæti sunt, cur hoc imperium ⁵⁴ inter tot annorum sæcula eo potissimum tempore ad summam potentiae arcem perduxerunt, ⁵⁵ quo ille nasci inter homines atque agnoscî ut homo voluit, ⁵⁶ post cuius nomen et ipsi pro nihilo contempti sunt, et cum universo mundo etiam illi, quos ipsi provexerant, ⁵⁷ cucurrerunt? Sed humiliter ⁵⁸ obrepit, inquit, et latenter intravit. Latentis et humilis unde tam celebris fama? tam indubitata fides? tam manifesta potentia? Signis quibusdam et **369** virtutibus mentes hominum superstitione ⁵⁹ sollicitas cepit et tenuit. At hæc si homo potuit, Dii magis ⁶⁰ posse debuerunt. An quia ille potentiam a Patre sibi traditam prædicabat, perventum est aliquando ad intelligentiam illius noti et ignoti Dei, quam apprehendere, ut dixi, nemo nisi per ipsum potest? Nec quisquam potest, nisi ⁶¹ qui toto se perspecto ac despecto, conversus ad sapientiam Dei ⁶² omnem quærendi ratiocinationem transtulerit ad credendi fidem. Verumtamen breviter discuto. Dii isti, quos tantos ferunt, ut Romanam rempublicam et propitii provexisse, et ⁶³ aversi afflixisse videantur, eo certe tempore, quod palam constat, quo nasci Christus voluit, et annuntiari ⁶⁴ gentibus cepit, ⁶⁵ devotissime atque intentissime colebantur. Ita illi, consulentes et sibi et cultoribus suis, non potuerunt vel reprimere, vel repellere superstitionem ejus, propter quam spernendos se cultoresque ⁶⁶ suos

A delectandos viderent? Quamquam si ab invitis, danda venia, nec ⁶⁷ deserendi fuerunt; si a voluntariis, servanda præscientia, nec prius fuerant adjuvandi. Hoc factum est, inquit: nam excitavimus gentes, accendimus reges, instituimus leges, disposuimus iudices; præparavimus pœnas suppliciiis et crucibus, orbem totum scrutati sumus, ⁶⁸ si quo modo Christianum nomen et cultus universo mundo posset abradi. Hoc eatenus factum est, donec secunda crudelitas eoque inter tormenta ac per tormenta **370** proficeret, quamdiu ipsum regum culmen, per quod solum ⁶⁹ prohiberi poterat, occuparet. Et quid postea consecutum est? Imperatores, inquit, Christiani cessare sacra, et claudi templa jusserunt, atque ideo

B Excessere omnes, adytis ⁷⁰ arisque relictis, Dii, quibus imperium hoc steterat.

O quanta et quam inoffensa lux veritatis est, si non adversus eam ultro sese offerentem ⁷¹ imbecilli infeliciter oculi clauderentur! ⁷² Si Christiana fides per multa retro ⁷³ tempora, sævientibus undique adversum se gentibus, regibus, legibus, ⁷⁴ cædibus, crucibus ac mortibus, reprimi nullo modo potuit, immo, ut dixi, inter hæc et per hæc crevit, cultus autem idolorum jam quodammodo ex se deficiens, ac sibi erubescens, ad unam clementissimam jussionem sine ullo pœnali terrore cessavit; cui dubium est, hoc per istius intelligentiæ demonstrationem de

HAVERCAMPI NOTÆ.

53. Si præcæti sunt. Ed. pr., si ergo præcæti sunt.
54. Inter. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., in.

55. Quo ille nasci. Ita exhibent omnes libri mss. et ex edd. vet. prima, Paris. et Venetæ. Verum Bolsuing. et illum deinceps secutæ reliquæ maluerunt edere, quo se ille nasci, etc. Quam lectionem, quamvis in August. edit. quoque invenerim, probare tamen nequeo.

56. Post cuius nomen. Cum in Fabricii edit. primis irrepisset hujus, reliquæ, et ipsa Scotti, ineptam illam, et ex typographi mendo natam, lectionem servaverant. In codice meo legitur ejus, in reliquis omnibus recte cuius. Flor., pr. per cuius nomen, etc.: quæ lectio videtur significare virtutem et potentiam ejus nominis, id est, ipsius Christi.

57. Cucurrerunt? Lectionem sane hanc conquire vix possum. Quid enim est currere cum universo mundo? Florent. secundi tolerabilior est lectio, concurrerunt. Sed neque illa mihi satisfacit. Corrigi igitur corruerunt. Et ipsi dii (inquit) illi, quos Romani sibi elegerant, et Romani, qui per istos deos sese tanta potentia auctos credebant, domiti sunt virtute Dei inter homines nati et ut homo agniti. Cujus regnum ubi venit, et ipsi illi dii fictitii pro nihilo contempti habitique sunt, et Romanorum imperium corruit; quod una cum universo mundo venit sub ditionem ejus, qui et imperia et imperatores constituit, et cui a Patre suo dudum hæreditas universæ terræ omniunque regnorum regimine erant promissa. Hæc Orosii, ut scriptoris Christiani, mihi videtur esse sententia.

58. Obrepit. Recte, neque mutare malim cum irrepsit, quod in meo codice legitur.

59. Sollicitas. Editiones vet. omnes (exceptis Hitorp. et Venetis, in quibus mendose solitas) ut et mss. sic legunt, præter Lugd. Batt. sec. et primum. In secundo exstat sollicitatas, quæ lectio in prima superscribitur. Retineo vulgatam. Mentis hominum

C superstitione sollicitas recte vocat, dum respicit ineptam illam sollicitudinem, quæ ex superstitione oritur.

60. Posse. Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov., potuisse.

61. Qui toto se perspecto ac despecto. Ed. August. simpliciter legit, qui toto prospectu.

62. Omnem. Abest hæc vox a Florent. pr. Mox pro transtulerit, Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. legunt transtulit. Vitiose quoque in Scotti ed. legitur rationem.

63. Aversi. Ita mss. ; adversi edd. quædam ex vet. Mox videbantur quatuor Lugd. Batt. cum Ultr. pro videantur; et, pro eo certe tempore, Meus et Perizon., eo certo tempore, quod et Florent. sec. et tert. exhibent.

64. Gentibus. Inepte in mss. uno aut altero ex Lugd. Batt. adjicitur Christianis, vel Christum.

65. Devotissime. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., diutissime. Ultr. et Lugd. Batt. secund., quamvis devotissime.

D 66. Suos. Abest a Lugd. Batt. tert. et quarto atque Coll. Gronov.

67. Deserendi. Edd. prima, Paris. et Venetæ desperandi. In iis vero quæ præcedunt, notam interrogandi, qua sensus obscuritas tollitur, addidi.

68. Si quo modo. Lugd. Batt. tres, Ultr. et Coll. Gronov. cum edd. quibusdam adjiciunt tandem.

69. Prohiberi poterat. Perizon., impediri. Lugd. Batt. tert. et quart., cum Meo et Perizon. atque Coll. Gronov., prohiberi poterat.

70. Arisque relictis Dii. Ed. August., aris relictis diisque.

71. Imbecilli. Lugd. Batt. pr. et sec., imbecilles.

72. Si Christiana fides. Mæx membranæ, expuncto si, legunt fides Christiana, etc.

73. Tempora. Lugd. Batt. pr., sæcula.

74. Cædibus, crucibus. Prior vox in Lugd. Batt. pr. desideratur, pro altera in ed. vet. quibusdam legitur cruciatibus.

creatore suo tandem innotuisse creaturæ, ⁷⁵ quod A illa catenus per varias ratiocinationes mentis, intentæ quamlibet, aliis obfusca quæsierit, ac per hoc statim amoris ejus, quem etiam ignorans dilexerat, inhesisse? Nec igitur mirum est, si in magna familia ⁷⁶ inveniuntur aliqui servi, qui, consuetudine lasciviaque seductorum assuefacti, patientia domini sui ad contemptum ipsius abutantur, ⁷⁷ unde et merito Deus vel ingratos, vel incredulos, ⁷⁸ vel etiam contumaces variis correptionibus arguit: quod semper utique fatendum est, **369** tunc tamen præcipue, ⁷⁹ quando adhuc per universum mundum nulla erat ecclesia, quæ interventus fidelium precum meritis mundi poenas justumque judicium Dei, exorata ipsius clementia, temperaret, unde etiam hæc, quæ mala hominibus videntur, qualiacumque ⁸⁰ sunt, graviora sine dubio B omnia fuerunt, sicut ipso, quo cœpta sunt, ordine probantur. Bellum Mithridaticum, vel, ut verius dicam, belli Mithridatici clades, ⁸¹ multas simul involvens provincias, ⁸² tracta et protenta per quadraginta annos fuit. Nam ⁸³ sexcentesimo sexagesimo secundo (ut dixi) anno ab Urbe condita, quo etiam ⁸⁴ primum civile bellum cœperat, ⁸⁵ inardescens, consulatu Ciceronis vero et Antonii, ut verbis ⁸⁶ poetæ optimi loquar,

Barbarico vix consummata veneno est.

⁸⁷ Sed in his temporibus, triginta gerendi belli inveniuntur anni. Qualiter autem XL a plerisque ⁸⁸ dicti sint non facile discernitur.

HAVERCAMPI NOTÆ.

75. *Quod.* Male edd. et mss. quidam, *quem, quam* C illud bellum Mithridaticum, pro virili, per annales deduximus in Hist. Universali, cujus tertius tomus a regibus Ponti initium facit, ubi plura de hoc Mithridate inveniuntur.

76. *Inveniuntur.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et cod. Ultr., *inveniuntur.*

77. *Unde et merito.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., *unde merito.*

78. *Vel etiam.* Abest prior vox a Meo codice; *utique*, quod sequitur paulo post, in Lugd. Bat. sec. non exstat.

79. *Quando adhuc per, etc.* Transponuntur hæc in Perizon. ita, *quando per universum mundum nulla adhuc erat ecclesia.*

80. *Sunt.* Edd. vet. quædam, *sint.*

81. *Multas simul.* Omnium mss. hæc est lectio, quam reposui. Vulgg., *multas secum*, præter August., que cum mss. consentit.

82. *Tracta et protenta.* In Meis membranis legitur, *tracta et protracta.*

83. *DCLXII, ut dixi, anno.* Dictum hoc est libro superiore cap. 19, ubi de spatio belli Mithridatici in D annotationibus scripsimus. FABR.

84. *Primum civile bellum.* Lugd. Bat. sec. *primo*, sed delent Florentini tres, et in tertio bellum quoque abest.

85. *Inardescens.* Edd. quædam vet. cum prioribus hoc verbum connectunt, dum legunt *inardescere.* At in tribus Lugd. Bat. et Coll. Gronov. legitur, *inardescens erat, consulatu vero* (in pluribus aliis mss. et edd. vero hic non adicitur) *Ciceronis et Antonii, etc., consummata veneno, deleto est.*

86. *Poetæ optimi.* Lucanum innuit, apud quem illa exstant lib. 1, 537. Nota jam temporibus Orosii et Augustini in magno fuisse pretio Lucanum, in nimio quoque postea.

87. *Sed in his.* Mediam vocem male ejectione quædam edd. Quot autem annis duraverit gravissimum

370 CAPUT II.

Prosequitur hic bellum Mithridaticum, quod Sylla confecit.

Igitur Mithridates ¹ rex Ponti atque Armeniæ, ² postquam Nicomedem, Bithyniæ regem, amicum populi Romani, regno privare molitus est, atque a senatu monitus, si facere tentaret, bellum sibi a populo Romano inferendum fore, iratus Cappadociam continuo ³ pervasit: atque expulso ab eo Ariobarzane rege cunctam provinciam igni ferroque vastavit. Bithyniam deinde pari clade corripuit. Paphlagoniam simili exitu afflixit, pulsus ex ea Pylæmene et Nicomede regibus. Post cum venisset Ephesum, ⁴ crudeli præcepit edicto, ut per totam Asiam ⁵ quicumque inventi essent cives Romani, sub una die omnes necarentur. Et factum est. Nec explicari aut comprehendi ullo modo verbis potest, quæ tunc multitudo Romanorum civium cæsa sit, quis mæror plumarum provinciarum, quis gemitus occidendorum pariter atque occidentium fuerit, cum singuliquæ aut proderet innocentes hospites et amicos, aut ipsi periclitari poena hospitem cogere. Archelaus ⁶ quoque, dux Mithridatis, ⁷ cum centum viginti millibus peditum atque equitum in Achaiam præmissus, Athenas cunctamque Græciam, partim vi, partim deditione obtinuit. ⁸ Sylla, cui post consulatum Mithridaticum bellum obvenerat, Archelaum **371** apud Piræum, Atheniensium portum, ⁹ septemplexi muro ¹⁰ communitum, diu obsedit, ipsam

illud bellum Mithridaticum, pro virili, per annales deduximus in Hist. Universali, cujus tertius tomus a regibus Ponti initium facit, ubi plura de hoc Mithridate inveniuntur.

88. *Dicti sint.* Perizon. Meusque, *dicti sunt.* Lugd. Batt. quatuor cum Ultr. et Coll. Gronov., *distincti sint.*

CAP. II. — 1. *Rex Ponti atque Armeniæ.* De Armenia minore id intelligendum. Armeniæ Majoris enim rex erat Tigranes, quem, generum suum, filie Cleopatræ nuptiis bello Romano implicuit regum callidissimus hic et fortissimus Mithridates.

2. *Postquam Nicomedem.* Eadem Entr. lib. v. Legi Appiani Mithridaticum, et Justinii lib. xxxviii. FABR.

3. *Pervasit.* Lugd. Bat. quart., *invasit.*

4. *Crudeli præcepit edicto.* De hoc edicto præter Appianum, Liv. lib. lxxviii, Florus lib. iii cap. 5, Eutropius lib. v. Hinc Cicero pro lege Manilia ait: *Mithridatem una die tota Asia, tot in civitatibus, uno nuntio atque una litterarum significatione cives Romanos necandos, trucidandosque denotasse.* FABR.

5. *Quicumque.* Florent. pr., *ut quicumque inveniissent.*

6. *Quoque.* Abest ab ed. August.

7. *Cum centum viginti millibus.* In Meo, *viginti non* invenitur.

8. *Sylla, cui post consulatum.* Sylla ad bellum Mithridaticum profectus fuit post consulatum, cum jam Cinna consul ei accusationem per Virginium tribunum pleb. compararet, Plutarchus in Sulla. FABR.

9. *Septemplexi muro communitum.* Sic Florus, *Mos subruto Piræi portu, sex quoque et amplius muris munito.* Munierat eum pluribus muris contra Syllæ impetum Archelaus, ut scribit Appianus. FABR.

10. *Communitum.* Perizon., *munitionem.*

Atheniensium urbem vi cepit, ac ¹¹ postea ¹² justo prælio cum Archelao conflixit. ¹³ Centum et decem millia de exercitu Archelai interfecta, vix decem millia superfuisset referuntur. Comperta clado Mithridates ¹⁴ lectissima ¹⁵ septuaginta millia militum Archelao in ¹⁶ subsidium misit ex Asia. ¹⁷ Secundo prælio quindecim millia ex his interfecta sunt, ibique ¹⁸ Diogenes, Archelai filius, trucidatus est. Tertio bello omnes copiarum, quas Archelaus habebat, extinctæ sunt. Nam viginti millia militum ejus in paludem ¹⁹ pulsa, cum Syllæ fidem ²⁰ implorarent, insatiabili victoris ira interfecta sunt, totidemque alia in flumen coacta ac necata, reliqui miserorum ²¹ passim trucidati sunt. Porro autem Mithridates in Asia nobilissimarum urbium principes occidere, bonaque eorum publicare animo intenderat. ²² Cumque jam **372** B mille et sexcentos ²³ ita interfecisset, Ephesii exemplum verentes, ²⁴ excluso præsidio ejus, portas objecerunt. Similiter Smyrnæi, Sardi, Colophonii, Tral- lianique fecerunt. Perturbatus Mithridates, per Ar-

chelaum ducem suum cum Sylla de pace pepigit. ²⁵ Interea Fimbria Marianorum scelerum satellites, homo omnium audacissimus, Flaccum consulem, cui legatus ²⁶ ierat, apud Nicomediam occidit : ac mox ar- repto exercitu Mithridatis filium ex Asia ²⁷ ad Miletopolin ²⁸ fugat, stationem regis invadit, ipsumque Pergamo pellit, fugientemque insecutus apud Pitana- nam obsedit : et profecto cepisset, si L. Lucullus civilibus discordiis curam reipublicæ prætulisset, ²⁹ eumque mari coarctare, objecta classe, voluisset : inde Fimbria, ³⁰ Iliensibus iratus, a quibus pro Syllanæ partis studio objectu portarum repulsus videbatur, ipsam urbem Ilium, antiquam illam Romæ parentem, funditus cæde incendioque delevit. Sed eam Sylla continuo reformavit. ³¹ Idem Fimbria ³² apud Thyatira, cum ab exercitu Syllæ obsideretur, desperatione ³³ ad- actus, in templo Æsculapii manu sua interfectus est. **373** ³⁴ Fannius et Magius, de exercitu Fimbriæ profugi, Mithridati sese ³⁵ adjunxerunt : quorum hortatu Mithridates cum Sertorio, per legatos in Hispaniam

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. *Postea justo prælio.* Edd. pleræque legunt, *ac postea*, nimium liberales, contra stantibus mss. omnibus. Pro *justo prælio*, Lugd. Bat. quart., *inito prælio*.

12. *Justo prælio cum Archelao conflixit.* Hoc prælium in Bœotia ad Chæroneam commissum fuit : in quo ex cxx millibus Archelai vix decem millia Chalcidem effugisse Appianus, Plutarchus et Eutropius scribunt. Quare in Liviana epitoma octuagesima secunda, ubi legitur, *cæsis hostium centum millibus*, scribendum puto, *cx millibus*. FABR.

13. *Centum et decem millia.* Lugd. Bat. pr., *Nonaginta millia*.

14. *Lectissima lxx millia.* Eundem numerum habet Eutropius : sed apud Appianum et Plutarchum sunt, *ὀκτὼ μυριάδες*, id est, *lxxx millia*, que Mithridates cum Dorylao ad Archelaum misit. FABR. — Ed. August., *electissima*.

15. *Septuaginta millia.* Perizon., *Octoginta millia*.

16. *In subsidium.* Florent. pr., *in subsidio*.

17. *Secundo prælio xv millia.* Cum in omnibus libris Orosii *quinquaginta millia*, legatur, ego tamen non dubitavi, *xv millia*, ex Eutropio meo manuscripto (nam impressi *xx millia* habent) reponere : cum præsertim Appianus scribat, *τῶν πολεμίων ἀπόλοντο ἀμφὶ μυρίους καὶ πεντακισχιλίους*, et sequentes numeri, si *l. millia* legas, constare non possint. Commisum hoc secundum prælium fuit ad Orchome- num. Appianus, Plutarchus, Florus. FABR.

18. *Diogenes, Archelai F.* Ὁ παῖς Ἀρχελαίου Διογένης. Appian. *Διογένης ὁ τῆς Ἀρχελαίου γυναικὸς υἱός*. Plutarch. FABR.

19. *Pulsa.* Lugd. Batt. quatuor, cum Ultr. et Coll. Gronov., *compulsa*.

20. *Implorarent.* Perizon., *improperarent*.

21. *Passim.* Meus, *sparsim*.

22. *Cumque jam mdc.* Ἀμφὶ τοὺς χιλίους καὶ ἑξακοσίους ἄνδρας habet quoque Appianus, quem hac de re consule. FABR.

23. *Ita interfecisset.* Prior vox non invenitur in Meo, neque in tribus Lugd. Batt. vel Coll. Gronov.

24. *Excluso præsidio ejus.* Edd. quædam vet., *excluso præsidio, ei portas, etc.*

25. *Interea Fimbria.* Cum L. Valerius Fluccus in Marii locum consul suffectus, a Cinna, ut Syllæ ad bellum Mithridaticum succederet, missus, in Asiam trajecisset, a C. Flavio Fimbria interfectus est. Ap-

pianus in Mithridatico, Plutarchus in Sulla, Strabo libro xiii. Livius lxxxii, Velleius ii. Fimbriæ nomen Cicero in Bruto. FABR.

26. *Ierat.* Meus et Perizon., *erat*.

27. *Ad Miletopolim.* Vide Strabonem libro ii. FABR.

28. *Fugat.* Edd. nonnullæ *fugans*, et mox *Pergam*, contra mss.

29. *Eumque mari coarctare.* Hic locus verbis supervacaneis depravatus, a nobis e manuscriptis restitutus est. Plutarchus in Lucullo eandem rem exponens inter cætera sic ait : *Εἰ Φιμέρια τότε πεισθεῖς ὁ Λούκουλλος, οὐ μακρὰν ὄν, περιήγαγεν ἑκείσε τὰς ναῦς, καὶ συνέπραξε τὸν λιμένα τῷ στόλῳ, πέρας ἂν εἶχεν ὁ πόλεμος*, id est : *Si Lucullus, qui non longe aberat, tum Fimbriæ consilium secutus naves eo circumduxisset, portumque objecta classe obstruxisset, bellum confectum fuisset*. FABR. — Antea male in plerisque edd. legebatur, *cumque eum mari coarctare objecta classe voluisset, ab Iliensibus repulsus est. Inde Fimbria, etc.*

30. *Iliensibus iratus.* De Ilii excidio Appianus et Strabo libro decimo tertio. FABR.

31. *Idem Fimbria apud Thyatira.* Lugd. Bat. pr., *Inde Fimbria*, etc. Perizon., *Idem Fimbria, cum apud Thyatiram ab exercitu Sullæ*, etc. Singularem numero urbis nomen quoque exprimunt mss. Lugd. Batt. pr. et quart. cum Meo atque Perizon. et Ultr. exemplo Plinii lib. v, cap. 29 : *Intus et Thyatira alluitur Lyco, Pelopia aliquando et Euhippa cognominata*. Paulo ante pro antiquam illam, deleta posteriore voce, antiquam tantum exhibent Lugd. Bat. quart. et Perizon.

32. *Apud Thyatira.* Πρὸς Θυατείροις, Plutarch. in Sulla. FABR.

33. *Adactus.* Lugd. Bat. pr., *actus*.

34. *Fannius et Magius.* Ita legitur in omnibus manu descriptis libris, hancque veram lectionem judico : nam etsi impressus liber Appiani habeat *Λουκίους Μαγίων τε καὶ Φάνιον*, ego tamen lego, *Μαγίων τε καὶ Φάνιον*, cum præsertim Asconius Verrina tertia hos eosdem *L. Magium, et L. Fannium* appellet, quamvis in Ciceronis lib. corrupte sit, *L. Magio et L. Rabio*. FABR. — In Lugd. Batt. pr. et quart. *Magnus*, in reliquis omnibus, ut et in ed. August. recte *Magius*. Mox *Fimbriæ* nomen a quibusdam mss. exsulat.

35. *Adjunxerunt.* Lugd. Bat. quart., *junxerunt*.

misso, foedus pepigit. ²⁶ Sertorius ad eam ²⁷ Marcum Marium firmandi foederis causa misit. Quem rex apud se retentum, brevi ducem fecit in locum Archelai, qui se ad Syllam cum uxore liberisque contulerat. Marius et Eumachus duces a Mithridate adversus Lucullum missi, magno exercitu brevi congregato, ²⁸ cum P. Rutilio ²⁹ apud Chalcedona congressi sunt, eumque cum plurima ³⁰ exercitus ipsius parte ceciderunt. Lucullus Mithridatem Cyzicenos obsidentem, fossa cinxit: eumque quod faciebat, pati compulit: atque ad ipsos Cyzicenos, ut bono animo essent, nuntium misit unum ex militibus nandi peritum: qui duobus utribus ³¹ suspensus, mediam ipse regulam tenens, plantisque subremigans, septem millia passuum transiecit: Mithridates inopia laborans, partem copiarum instructam armis domum abire praecipit: quam Lucullus excipiens, universam disperdidit. ³² Nam amplius quam quindecim millia hominum tunc interfecisse narratur. Tunc etiam Fannius, qui se Mithridati junxerat, et Metrophanes, regius praetor, a Mamerco victi, cum duobus millibus equitum **374** in Mæsiam profugerunt: atque inde in Mæoniam ³³ digressi, in colles ³⁴ camposque Inarimos inciderunt; ubi non

HAVERCAMPI NOTÆ.

56. *Sertorius ad eum.* Edd. quædam vet., *Sertorius vero*, etc.

57. *M. Marium.* Appian. hunc Μάρκιον Ούάρον, sive, ut interpretes Candid. legit, Ούάριον appellat. Sed Plutarchus in Lucullo, *Marium* cum Orosio nominat. FABR.

58. *Cum P. Rutilio. Rutilium* M. Cottæ legatum fuisse arbitror: nam Mithridates Cottam apud Chalcedona terra fudit, mari exiit classe pulcherrima, ut ipse scribit in epistola ad Arsacem, quæ ex lib. iv Histor. Sallustii existat. Sed de hac re, sicut et de *Cyzicenorū obsidione* lege Appianum et Plutarchum. De *Cyzico* etiam Cicero pro lege Manilia, pro Murena, et pro Archia. FABR.

59. *Apud Chalcedona.* Lugd. Bat. tert., *apud Chalcedonem.*

60. *Exercitus ipsius parte.* Mediam vocem, quæ facile desiderari potest, delet Lugd. Bat. pr., at ed. August. pro ea sui exhibet.

61. *Suspensus.* Sic recte ex mss. restituit Fabricius, nam edd. pleræque habebant, *qui duobus utribus suspensus, mediam ipse regulam tenens*, etc.

62. *Nam amplius quam quindecim millia.* Lucullus ad Rhindacum fluvium consecutus eos, qui in Bithyniam a Mithridate mittebantur, magnum eorum numerum interfecit: cepit vero equorum millia vi, virorum millia xv. Ita Plut. et Appian. FABR. — In ed. pr., *amplius quindecim*, deleto quam.

63. *Digressi.* Lugd. Bat. pr., *degressi.*

64. *Camposque Inarimos.* Vulgo legitur, *camposque et in eremos.* Ego particulam *et* in nullis vetustis inveni. Sed hi partim, *camposque inheremos*, partim, *camposque inharemos*, habent. Unde adductus sum, ut crederem Orosium, *camposque Inarimos*, scripsisse. Notum est illud Homeri in Catalogo,

Ἰνάριμος, ὅτι παρὰ Τυφώος ἔρημος εἶνός.

Ubi cum Græci omnes εἰν Ἀριμῶς duabus vocibus legant, et Ἀριμῶς vel in Cilicia vel in Syria aut Lydia collocent, Plinius tamen lib. iii, cap. 6, *Inariam* insulam Homero *Inarimen* dictam scribit. Virgil. quoque, Ovid., Hor., Lucan. ceterique poete Latini, *Inarimen* dixerunt. Ita putavi Livium etiam, vel quem alium, a quo *historiam* Orosius sumpsit, *cam pos Inarimos*, dixisse, cum praesertim Scepsius, ut est apud Strab.

A solum montes vestri, vel saxa quasi quadam fulgine obscurata remanent, verum etiam campi ambusto solo squalidi, per quinquaginta millia passuum, sine ullo ignis vel fornacis indicio, et pendulo in profundum cinere putres jacent. Tribus etiam locis torridæ voragines ostenduntur, quas Græci physas vocant; in quibus diu oberrantes, inopinatis tandem periculis exempti sunt, et clam in regis castra venerunt, ⁴⁵ Deiotarus, rex Gallogræciæ, praefectus regis ⁴⁶ bello trucidavit. Interea Mithridates apud Cyzicum eadem mora qua obsidebat, obsessus, in magnam penuriam pestilentiamque exercitum suum coarctavit. Nam ⁴⁷ plus quam trecenta millia hominum fame et morbo in eadem obsidione amisisse fertur; **375** ipse cum paucis arrepta navi ⁴⁸ clam fugit e castris. Lucullus incrementum milite spectator cladis alienæ, novum genus victoriæ adeptus est, ⁴⁹ mox Marium adortus vicit fugavitque. In quo prælio plus quam ⁵⁰ undecim millia Marianorum milium interfecta referuntur. Lucullus postea cum eodem Mario navali ⁵¹ prælio congressus, ⁵² triginta et duas naves regias, et complures onerarias, aut demersit aut cepit. Multi ibi ⁵³ ex his quos Sulla proscripserat, interempti sunt. Marius postera die de spelunca, ubi

lib. xiii, probabiliorem eorum sententiam judicaverit, qui *Arimos* in exusta Mysia regione constituit, et Xanth. tradat, *Arimum* quemdam in iis locis regnasse. FABR.—Ex mss. quos ego consului, Florent. tres et Lugd. Bat. sec. exhibent, *in colles camposque inarimos. Meus inheremo.* Ultr., *Arenios.* Lugd. Bat. pr. et tert., *maritimos*; quart., cum Perizon., *marinos*; Coll. Gronov., *mansimos.* Sed ego Fabricii emendationem probam esse judico. Homericus versus existat lib. Iiad. ii, ibique in Catalogo Navium vers. 290, ad quem locum Eustathius in præstantissima summisque laudibus suo merito digna Edit. Alexandri Politi, tom. ii, p. 747, scribit: Γαῖα δ' ὀπισθεν χιζόν, ὑπερκατωτέρω παθητικῶς λέγου, στεναχίζετο. Ἐστὴν ἀχίς δὲ καὶ πυρὸς νομῆν ἵκασθην, οὐχ ἄκλις, ἀλλὰ διὰ ὡς τερπικερῶν χωρομένων, ὅτε τὰ ἀμφὶ Τυφώ γαῖαν ἰμάσσει ἐν Ἀριμῶς, ὅτι παρὰ Τυφώος ἔρημος εἶνός. Terraque ingemiscebat, quod quidem inferius forma passiva dicit στεναχίζετο. Ingemiscebat autem, et ab igne depascebatur, non generatim nec quomodo-cumque; sed voluit irato Jove Fulminatore, quando circa Typhoea terram in Arimis verberat, ubi Typhoei cubilia esse dicunt.

65. *Deiotarus, rex Gallogr.* Idem est in Ep. Liv. lib. xciv. Phrygiam invaserat Eumach. Mithridatis praefectus de quo Appianus. FABR.

66. *Bello.* Lugd. Bat. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *in bello.*

67. *Plusquam ccc millia.* Plutarchus in Lucullo: λέγονται δὲ ἐκ τοῦ παντὸς ἀκολούθῳν τε καὶ μακρῶν ὄχλου μυριάδες οὐ πολὺ δὴ τοῦ τριακοντα λεῖπονται ἐμφαθῆναι. FABR.—In Florent. pr. legitur, *plus trecentis*, deleto quam.

68. *Clam fugit.* Lugd. Bat. sec. et Coll. Gron., *arrepta navicula fugit.*

69. *Mox Marium.* Copulam que contra mss. inserunt edd. pleræque. Quod sequitur *adortus*, abest a Lugd. Batt. quatuor.

70. *Undecim. Duodecim millia* numerat cod. Perizon.

71. *Prælio.* Edd. quædam, *bello.*

72. *Triginta et duas.* Edd. quædam vet., *triginta et quinque.*

73. *Ex his.* Non agnoscit eod. Perizon. et abest potest.

latebat, extractus, meritis hostilis animi pœnas luit. A tempore Metellus, Siciliæ prætor, cum fœdissima Eodem vero Lucullus impetu Apamiam vastavit, et illa C. Verris prætura Siciliam afflictam invenisset, maxime ⁹ Pyrganione archipirata nefariis prædis et cædibus ¹⁰ dilacerante, qui pulsa classe Romana, Syracusanum portum obtinuerat, ¹¹ quem mox navali terrestrique prælio comminutum, **377** Sicilia ¹² decedere compulit. Præterea Lucullus, transgressus Euphratem et Tigrim, apud ¹³ Tigranocertam urbem cum Mithridate et Tigrane congressus, parvissima suorum manu magnam hostium numerum occidit. ¹⁴ Nam triginta millia hominum in eo bello cæsa referuntur. Tigranes, ¹⁵ vix centum et quinquaginta equitibus comitatus, aufugit, diademate et tiara ne agnosceretur abjectis. Tunc ad Lucullum totius pene Orientis supplices venire legati: ¹⁶ is, imminente hieme per Armeniam in Mesopotamiam regressus, Nisibin urbem, ¹⁷ illis tunc locis inclutam, expugnavit et cepit.

376 CAPUT III.

De Catilinæ incestu, et Lucullorum adversus Bessos, Mithridatem, et Tigranem, cæterosque bellis.

Eodem anno apud Romam ¹ Catilina incesti accusatus, quod cum Fabia virgine Vestali commisisset ² arguebatur, Catuli gratia fulvus evasit. Lucullus Sinopen expugnaturus obsederat. Hanc Seleucus archipirata, et ³ Cleochares spado, qui præsidii ⁴ causa præerant, ⁵ expilatam atque incensam reliquerunt. Lucullus miserorum hostium intestina clade permotus, celeri ⁶ occursum immissum restinxit incendium. Ita misera civitas, versa vice hostium sociorumque, unde defendenda, dispersa, et unde disperdenda, servata est. At vero ⁷ M. Lucullus, qui Curioni in Macedonia successerat, totam Bessorum gentem bello appetitam, in deditionem recepit. ⁸ Eodem

CAPUT IV.

De bello Piratico et Cretico, deque re cum Mithridate a Pompeio gesta.

¹ Eisdem ² diebus Piratæ per omnia sparsi maria, ³ et jam non tantum intercipientes navium commectus, sed etiam insulas provinciasque vastantes, impunitate sceleris et aviditate prædæ vulgo sese ⁴ associantes, in inmensum augebantur, ⁵ quos Cn.

HAVERCAMPI NOTÆ.

14. Sub monte Olympo Prusam. Impressi libri omnes pro Prusam, habent, prius Athan, sed cum posterior vox a manuscriptis absit, atque in uno Priusam legatur, ego Prusam scripsi. Plinius libro quinto capite ultimo: A Cio intus in Bithynia Prusa, ab Annibale sub Olympo condita; Appian.: Βήρυς δὲ Προσώδα εἶδε τὴν πρὸς τῷ ὄρει. De Prusidæ, qua antea Cius dicebatur, Strabo libro duodecimo. FABR.

55. LXXX rostratas naves. Appianus, καὶς ἀμφὶ τὰς ἑξήκοντα habet.

56. Perdidit. Meus, amisit.

57. Quassata jam navi. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et Florent. pr., quassa navi, vel, quassa jam navi. Idem in Florent. sec. invenitur, sed ibi superscribitur quassata. Utrumque Latine dicitur et utriusque plura apud Ovidium prostant exempla. Sed quassata, ex Virgiliana, ut sæpe, imitatione ab Oratio desumptum videtur. Virg. Æn. iv, 53:

Quassatæque rates, dum non tractabile cœlum.

58. Jurante. Florent. pr., juvente pro jubente, quod invenitur in Ed. Augustana.

59. Ac post Amisum. Ita recte manuscripti: vide Appianum et Plutarchum. FABR.

CAP. III.—1. Catilina incesti accusatus. Hujus iudicii meminit Asconius in orat. Ciceronis contra competitores, ubi scribit hanc Fabiam virginem Vestalem fuisse sororem Terentiae Ciceronis. Unde in Plutarchii Catone legendum, ἐν αἷς καὶ Φαβία, Τερεντίας ἀδελφὴ, τῆς Κικέρωνος γυναικὸς ἐκπύδουσαν. FABR.

2. Arguebatur. Meus, dicebatur. Post Vestali edd. quædam stuprum ponunt.

3. Cleochares. Lugd. Batt. duo, Coll. Gronov., et ed. pr., Leochares.

4. Causa. Lugd. Bat. pr., gratia.

5. Expilatam. Mss. et editi quidam, expoliatam. Sed in ed. August. legitur, sine apparatu belli, expilatam et incensam reliquerunt.

6. Occursu. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., cursu.

7. M. Lucullus. De re a M. Lucullo contra Bessos et Thracis gesta, Entrop. et Sex. Rufus. FABR.

8. Eodem tempore Metellus. Cn. Pompeio, M. Crasso primum coss., an. DCLXXXIII, L. Metellus Verri in Sicilia successit. Res nota est ex Ciceronis Verr. et Asconio. FABR.

9. Pyrganione. Duplicem scripturam hujus archipiratæ in nostris manuscriptis invenimus: alii eum Pergamonem in suis lib. nominarunt. FABR. — In mss. omnibus invenit, Pyrganione vel Purganione. In edd. quib., Pergamenone vel Perganione.

10. Dilacerante. Lugd. Batt. quatuor, lacerante.

11. Quem. Perizon., eum. Delet ed. Aug.; sed mox eum legunt edd. pr. et Venetæ.

12. Decedere. Edd. quidam, discedere.

13. Tigranocertam. Lugd. Bat. pr., Tigranocerem.

14. Nam xxx millia. Legitur et xx millia. At Plutarchus peditum c millia cæsa, equitum, quorum millia LV erant, paucos effugisse tradit. FABR.

15. Vix. Ahest a Flor. pr.

16. Is, imminente hieme. Nisibis, quam Græci Antiochiam Mygdonicam nominant, capta fuit L. Metello et Q. Marcio coss. auctore Dione lib. xxxv. Vide quoque Appianum et Plutarchum. De Antiochia autem Didacus Covarruvias lib. iv Variar. Resol. pertractat. FABR.

17. Illis tunc locis. Ita constanter libri mss. omnes scribunt. Frustra igitur in inferciunt edd., illis in locis tunc, etc., legentes.

Cap. IV. — 1. Eisdem diebus pirata. De bello piratico, quod et Maritimum nominatur, accurate Dio lib. xxxvi, et Plutarchus in Pompeio. De eodem Cicero pro lege Manilia, Livius lib. xcix, Florus lib. iii cap. 6, Velleius et Entropius. FABR.

2. Diebus. Perizon., temporibus.

3. Et jam. Male, et contra mss., etiam edd.

4. Associantes. Ita malui edere cum ms. Perizon. atque vetustiss. edit., quam associantibus, quod alii præferunt.

5. Quos Cn. Pompeius. Præter alios de hoc bello et

Pompeius **378** post multam quidem vastationem, quam terra marique diu egerant, mira tamen celeritate compressit. ⁶ Eodem tempore Cretam insulam per biennium Metellus evertit, diuturnoque bello domitam in potestatem redegit, legesque Minois Romanis legibus permutavit. ⁷ Pompeius postea, successor Luculli, in minori Armenia juxta montem Dastracum castra regis obsidione conclusit. Rex cum omnibus copiis, eruptione per noctem facta, insuper etiam ⁸ persequentem bello repellere statuit. Pompeius fugientes persequi intendit. Itaque ⁹ bellum nocte commissum est. Luna tunc orta, a tergo Romanis ¹⁰ erat. Regii ¹¹ longitudinem umbrarum proximitatem hostium rati, **379** cuncta in irritum tela ¹² fuderunt. Romani, veluti inermes postea aggressi, sine labore vicerunt.

A Namque de exercitu regio quadraginta millia caesa vel capta sunt, ¹³ Romani vulnerati mille, vix autem ¹⁴ quadraginta interfecti. ¹⁵ Rex inter tumultus belli fuga elapsus, adjutus etiam beneficio sublustris noctis evasit : relictusque ab omnibus amicis, philosophis, scriptoribus rerum vel carminum, ac medicis, solus per devia equum manu trahens, atque ad omnes nocturnos strepitus ¹⁶ trepidans, in quoddam castellum ¹⁷ devertit, atque inde in Armeniam perrexit. Pompeius regem ¹⁸ insecutus, inter duo flumina, quæ ab uno monte diversis specubus exoriuntur, hoc est, Euphratem et Araxem, urbem Nicopolim, ¹⁹ senibus lassis et ægris volentibus, condidit; oranti Tigrani veniam dedit; exercitum ²⁰ Orodis Albanorum regis, præfectosque ejus ter prælio vicit : post-

HAVERCAMPI NOTÆ.

nova piratarum sede, Lucanus lib. II, 576 :

Qui, cum signa tuli toio fulgentia ponto,
Aute his exactum quam Cyuthia conderet orbem,
Omne fretum metuens pelagi pirata reliquit,
Angustaque domum terrarum in sede poposcit.

Concessit enim piratis Pompeius ut Solos, Ciliciæ urbem, habitarent, testibus Dione Cassio lib. xxxvi, p. 18, et Strabone p. 462. Quare nova hæc colonia Pompeiopolin urbem suam vocavit, in qua urbe cum conditoris Pompeii capite nummum insignem produxi in Thesaurio Morelliano tom. I, p. 559. Sed et ipse postea ineditum alterum, nec minus raritate atque integritate, immo et nova in seipso instauratæ urbis, postquam nomen suum mutaverat, æra conspicuum, sum nactus, quem, ex museo nostro, adjecto nummo Morelliano (uterque vero æreus est) examissum ad archetypon delineatum, subjicio.

6. Eodem tempore Cretam. De bello Cretico Xiphili-
nus in Pompeio, Livius lib. xxviii et seq., Florus
lib. III cap. 7, Velleius lib. II. FABR.

7. Pompeius, successor Luculli. Pompeio bellum
Mithridaticum mandatum fuit lege Manilia, quam
Cicero suasit. Appianus, Plutarchus et Diod. FABR.

8. Persequentem. Tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. et edd. quibusdam, persequentes.

9. Bellum nocte commissum est. De hoc prælio nocturno, præter Appianum, Plutarchum et Dionem, Florus lib. III cap. 5, Eutrop. lib. VI, ubi scribit Pompeium, xl millibus occisis, triginta autem de exercitu suo perdidisse, et duos centuriones. FABR.

10. Erat. Ed. August., fuit.

11. Longitudinem umbrarum. Ita reposui ex auctoritate codicis Longob.; nam vulgo scribitur, longitudine umbrarum. At vero regii non conjecerunt pro-

B ximitatem Romanorum ex longitudine umbrarum, neque enim sic tela in irritum consumpsissent, sed, longitudine umbrarum decepti, et ipsam illam longitudinem, verum credentes exercitum hostilem esse, umbras pro corporibus petiverunt. Ἐς γὰρ τὸ κενὸν οἱ βάρβαροι, ὡς καὶ ἔργῳ αὐτῶν ὄντων, μάτην ἔπειον. In vacuum enim barbari, tanquam si prope adessent hostes, frustra miserunt tela. Dio Cassius lib. xxxvi, p. 24.

12. Fuderunt. Meus, miserunt.

13. Romani vulnerati. Perizon., Romani autem vulnerati.

14. Quadraginta interfecti. Inminuto insuper numero xx scribunt Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov.

15. Rex. Meus addit autem.

16. Trepidans. Perizon. pavitans.

17. Devertit. Ita antiquo more pro divertit, videtur scripsisse Orosius ex imitatione Plauti, Taciti, Quintiliani et aliorum. In Longobardico enim clare exstat devertit, ut et in Coll. Gronov. Glossam sapit illud Lugd. Bat. pr. devenit.

18. Insecutus. Perizon., insecutus. Flor. pr., persecutus.

19. Senibus lassis et ægris. In aliis est, senibus laxis, et ægris. Ego e Gualtheri libro, senibus lassis emendavi. Sic Dio lib. xxxvi: Πόλεμ ἐν τῷ χωρίῳ ἐν ᾧ ἐννοχίαι συνήκισεν τοῖς τραυματίαις, καὶ τοῖς ἀποκαστέροις τῶν στρατιωτῶν. Id est : Urbem eo loco, ubi victoriam pepererat, vulneribus et ætate confectis militibus, condidit. Senes lassos : eodem modo Seneca dixit. FABR. — Lugd. Bat. tert. habet laxis, quod et in Coll. Gronov. inveni. An igitur legendum lassus?

i. e., τοῖς τραυματίαις, vulneratis, ut est apud Dionem. Quo modo tria inutilium militum genera enumerantur, senes, lassi et ægri. In Lugd. Bat. secundo scribitur in textu, sicut passim, laxis, sed in Marg. vel lassis. Senecæ locus, quem Fabricius respexit, invenitur in Agamemn. versu 364 :

Tibi grandævi lassique senes,
Conipote voto reddunt grates, etc.

20. Orodis Albanorum regis. In Gualtheri lib. est, Hierodis, in aliis, Horodis. Orodis quod erat in impressis reliqui; nam et Florus Orodem nominat, qui ab Appian. Ὀροῖδης, a Dione Ὀροῖδης dicitur. FABR. — Latini scriptores Oroden solent scribere, ut patet ex Virgil. Æneid. x, 752 :

Atque idem fugientem haud est dignatus Orodea
Sternere.

Et versu 737 :

Pars belli haud temnenda, viri, jacet; altus Orodes.

tea **380** epistolas Orodis et munera, ²¹ pro pace A exercitum, ad persequendum ¹¹ se missum, sibi conciliavit, et mox adversus patrem duxit. Mithridates, diu ex altissimo muro filium ¹² frustra precatus, ubi inexorabilem vidit, moriturus exclamasse fertur : *Quoniam Pharnaces*, inquit, ¹³ *mori jubet, vos, si estis, dii patrii, precor, ut* ¹⁴ *quandoque et ipse hanc vocem a liberis suis audiat*. Statimque descendens ad uxores, pellices ac filias suas, venenum omnibus dedit. Quod cum ipse novissimus hausisset, nec tamen, propter remedia, quibus vitalia sua adversus noxios succos sæpe obstruxerat, veneno confici posset, frustraque spatiaretur, si quo tandem modo infusa pestis per venas vegetatione corporis acta discurret, ¹⁵ Gallum quemdam militem, jam fracto muro discurrentem, invitavit, eique jugulum præbuit.

CAPUT V.

Quod Mithridates filios ac amicos peremerit, ipseque vicissim a filio peremptus sit.

In Bosporo Mithridate Cerealia sacra celebrante, ¹ terræmotus adeo gravis ² repente exortus est, ut magna clades ³ ex eo urbium atque agrorum secuta narretur. Eodem tempore ⁴ Castor, Mithridatis præfectus, qui Phanagorio præerat, interfectis amicis ⁵ B ¹⁶ Hunc exitum vitæ Mithridates **382** habuit, ¹⁷, nobisque sententiæ suæ fortissimum argumentum reliquit, homo omnium, ut ferunt, superstitionisissimus, annos natus ¹⁸ septuaginta duos, habens secum semper philosophos, omniumque artium peritissimos. *Si estis*, inquit, *dii patrii*. Ita ille diu colendo, ac diu quærendo persenserat, hos non esse certos deos, qui esse putabantur. Rex multæ experientiæ

HAVERCAMPI NOTÆ.

21. *Pro pace cum Albanis instauranda*. Recepti lectionem cod. Perizoniani, quæ mihi præ reliquis placet. Vulgo legitur, *et munera cum Albanis pace instauranda libenter accepit*. Vocem *pace* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gron. negligunt. Desideratur eadem in multis vet. edd. Sed et aliam lectionem meus codex suppeditat. Legitur in eo : *Postea epistolas Orodis et munera cum Albanis pacis instaurandæ libenter accepit*. Quæ lectio superscribitur quoque in Florent. secundo.

22. *Artozem regem Iberiæ*. Ἀρτώζην hunc quoque Dio lib. xxxvii nominat, qui in Appiani libris mendose Ἀτοκος dicitur ; iidem χύρτων mendose habent pro χύρτων, nec aliter Candidus interpret legit. FABR.

23. *Totamque*. Lugd. Bat. sec., *totam quoque*.

24. *Ordinatis*. Meus, *ornatis*.

25. *Ad Ecbatanam*. Lugd. Bat. pr. et Coll. Gronov., *Ecbatanam*.

CAP. V. — 1. *Terræmotus adeo gravis*. De hoc terræmotu Dio lib. xxxvii : καὶ ὁ σεισμὸς μέγιστος γῆς τῶν πάποτε συνεχῆς αὐτοῖς πολλὰς τῶν πόλεων ἔφθειρεν, i. e. : *Terræmotus major apud illos tum quam nunquam alias existit, multas urbes evertit*. FABR.

2. *Repente*. Abest a Meo.

3. *Ex eo*. Perizon., *exinde*.

4. *Castor, Mithridatis præfectus*. Κάστωρ Φαναγορεύς Appiano dicitur, qui Φαναγορείαν nominat, quæ hic in vetustis libris, Phanagorium appellatur. Vide Strabonem lib. vi. FABR.

5. *Regiis*. Lugd. Bat. pr. et quart., *regis*.

6. *Quatuor filios*. Hi fuerunt Artaphernés, Darius, Xerxes et Oxathres, auctor Appianus. FABR. — *Xipodorum* legunt codd. Meus et Perizon., quod conjecturam Fabricii, infra, de Xiphare videtur adjuvare.

7. *Romana transmisit*. Meus, *Romanorum misit*.

8. *In scelera*. Lugd. Bat. pr. et quart. *in scelere*.

9. *Escipodram*. De hoc alii quod sciam nihil, nisi forte hic est Xiphares, de quo Appianus. FABR.

10. *Macharem*. Hoc nomen, quod in vulgatis libris varie corruptum est, in manuscriptis recte legitur. Græci quoque hunc Μαχάρην vocant. FABR. — Macharem hunc regem Bospori fecerat pater ; sed cum res Mithridatis, ipso in Armenia latitante,

neque in Tigranis generi conspectum admissio, plane ad incitas viderentur redactæ, Machares filius Romanorum, pro retinendo regno, ambiit amicitiam ; quare redeunti in regnum patri frustra se purgare conatus, ad mortem adactus fuit. Vide fusius de hisce omnibus Vitam Mithridatis tom. III Hist. Univ.

11. *Se*. Sic mss. malunt hoc loco quam *sese* ; quod in edd. est.

12. *Frustra*. Non exstat in vet. quibusdam edd.

13. *Mori jubet*. Inepte eædem *me* adjungunt.

14. *Quandoque*. Editi *quandoque* : sed *quodocumque* verum est, et ponitur absolute pro *quocumque tempore*, venuste. LAUT. — In mss. Florent. pr. et sec., in Lugd. Bat. tert. et Coll. Gron. inveni *quandocumque*.

15. *Gallum quemdam militem*. In epitoma cit est, *A milite Gallo, nomine Bithoco*. Auctor de viris illustribus, *Gallum Sithocum* nominat. Verum cum Appianus hunc Βεροῖτων nominet, vide ne utrobique *Bitotum* sit scribendum. FABR. — *Bituitus*, nomen est Gallicum, ut patet ex rege Arvernorum, Bituito, qui Romam in triumphum ductus fuit.

16. *Hunc exitum vitæ Mithridates*. Ed. August. *hunc exitum vita Mithridatis habuit*. Multa hujus Mithridatis, maximi et fortissimi regis, argentea exstant numismata ; unum vero præ reliquis ex auro quondam in museo Marckiano, præ cæteris insignem vidi, cuius accuratissimam subjicio delineationem.

17. *Nobisque*. Col. Gronov., *nobilisque*.

18. *Septuaginta duos*. Edd. vet. quedam, *septuaginta et quinque*. Florent. tres, *septuaginta et duo*. Pro *ferunt* edd. eædem *fertur* malunt. Aliquanto post *senserat* pro *persenserat* Perizon.

atque ævo gravis, verum Deum, ad cuius notitiam non nisi auditu per fidem venit, non intelligebat. Hos autem falsos esse rationis ipsius luce pervidebat, aliud consuetudini, aliud menti suæ tribuens: Si estis, inquit, dii, hoc est dicere, ego sentiens esse super hominem potentiorum ipso homine potestatem, precandi necessitate motus, commendando diligentiam et excuso ignorantiam meam. ¹⁹ Invoco qui est, dum convenio qui non est. Quapropter cum dolore et timore considerandum est, qua pœna quove iudicio digni erunt, qui, contra interdictum jam propalatae et publicatae veritatis eos sectantur et colunt ²⁰ deos, de quibus ²¹ etiam illi jam tunc dubitare poterant, qui adhuc præter eosdem scire nihil poterant. Verumtamen breviter consulo, qualia tunc toti Orienti tempora videbantur, cum per quadraginta annos misere nationes alternis ²² tantorum ducum vastationibus terebantur: **383** cum quæque civitas tantis concursibus ²³ media inevitabiliter periclitabatur, inde accensura alterum, unde alterum temperasset: hoc mox

A habitura supplicii, quod remedii ad tempus habuisset: cum trepidæ diversarum provinciarum legationes inter ²⁴ succedentes Romanorum duces, et truculentiorum ²⁵ notitia Mithridatem, alternis ad utrumque, prout quemque sors belli attollebat, ²⁶ et incertis satisfactionibus transferebantur, augendo pericula quæ ²⁷ sanabant. ²⁸ Nunc quid continuo Pompeius, ²⁹ et quidem Pompeius, homo Romanorum moderatissimus, per plurimas partes Orientis, finito Mithridatico bello, egerit, paucis ³⁰ proferam.

CAPUT VI.

De gestis Pompeii in Syria, Phœnice et Judæa, et conjuratione Catilinæ.

¹ Anno ab urbe condita **DCLXXXIX**, M. Tullius Cicerone et C. Antonio consulibus, Pompeius, ² occisi Mithridatis nuntio **384** accepto, Syriam coelestem et Phœnicem bello aggressus. ³ Ituræos primum ⁴ Arabasque perdomuit, urbemque eorum, ⁵ quam Petram nominant, cepit. Hinc Judæos, quibus Aristobulus expulso fratre Hyrcano primus ex sacerdotum rex præerat, atque ad Hierosolymanam, urbem eorum,

HAVERCAMPI NOTÆ.

19. *Invoco qui est.* Sic Colon. plenius paulo quam alii, qui duo prima verba omittunt. LAUT. — Pro *invoco*, Perizon. legit, in eo. Sed ed. August. sic locum concepit: *invoco jam eum, qui est, dum convenio eum, qui non est Deus.* Sed mihi utriusque codicis lectio glossam sapere videtur; rotundior enim est lectio vulgata.

20. *Deos.* Abest a Meo et Perizon. et abesse potest, si supra pro eos reponas deos.

21. *Etiam.* Non existat in Meo. Lugd. Batt. pr. et quart. legunt, *de quibus etiam illi tunc dubitare poterant.*

22. *Tanorum.* Perizon., duorum.

23. *Media.* Recte; duobus enim quæ intermedia hostibus terra est, ab utroque cladem et damnum patitur. Edd. quædam inepte, *inedia.*

24. *Succedentes Romanorum duces.* Sullam, Lucullum, Cottam, Murenam, Pompeium.

25. *Notitia Mithridatem.* Mss. aliquot, ex Lugd. Batt., *notitiam Mithridatis.* Vocat Mithridatem truculentiorum notitia, quod ejus videlicet crudelitatem experti erant; de Romanis vero sperarent fore ut qui ex his sequeretur magis esset tolerabilis eo qui præcesserat.

26. *Et incertis.* Conjunctionem ex mss. atlexui.

27. *Sanabant.* Ed. Aug., *sanabantur.*

28. *Nunc.* Ed. August., cum quatuor Lugd. Batt., Meo, Perizon., Ultr. et Coll. Grou., *Nam quid, etc.* Quod si placet, in fine periodi legendum est, *paucis nunc proferam.*

29. *Et quidem Pompeius.* Non inveniuntur hæc in primis quibusdam edd., ut nec in codd. Meo et Perizon. D

30. *Proferam.* Lugd. Batt. pr. et tert., *referam.*

CAP. VI. — 1. Anno ab U. C. **DCLXXXIX**. Aliis est annus ab U. C. **DCXC**. Cum Orosio facit Eutropius lib. vii. FABR.

2. *Occisi Mithridatis.* Mithridates, fractis viribus, et in Asia debellatus a Pompeio, statuerat, exemplo Agathoclis Syracusani atque Scipionis Romani, bellum in hostilem transferre terram, Italiam turbare, inque ea Romanos, Gallorum viribus adjutus, aggredi: quod audax patris senis consilium cum timeret filius Pharnaces, ne penitus omnem, veniæ spem a Romanis sibi intercluderet, defectione et parricidio partem regni paterni a Pompeio meruit.

Hinc ad mortem a se coactum fuisse Mithridatem gloriatur Pompeius apud Lucan. ii, 580:

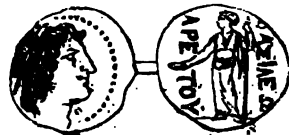
Idem per Scythici profugum divortia Ponti
Indomitum regem, Romanaque fata morantem,
Ad mortem, Sulla felicior, ire coegi.

3. *Ituræos primum.* De *Ituræis* eorumque castellis a Pompeio eversis Strabo lib. xvi. In Ciceronis Philippicis hi *Ithyrei* non satis emendate nominantur. FABR.

4. *Arabasque perdomuit.* Pompeius apud Lucan. ii, C 590:

Me domitus cognovit Arabs; me, Marte feroces
Heniochi, notique erepto vellere Colchi.
Cappadoces mea signa timent, et dedita sacris
Incerti Judæa Dei, mollisque Sopheno.
Armenios, Cilicasque feros, Taurusque subegi.

5. *Quam Petram.* Arabum rex Aretas, quem Pompeius vicit et cepit, βασιλεύς τῶν περὶ τὴν Πίτραν Ἀράβων dicitur a Plut. in Pomp. Apud *Petram* vero Aretas regiam suam habebat, Joseph. lib. xiv Ant. c. 2. Lege Dion. lib. xxxvii. FABR. — Hæc nobis ex ære nummus valde rarus, inscriptus ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΡΕΤΟΥ, qui faciem regis Arabum Aretæ, siue Αρτί, utroque enim modo nomen id scribitur, exhibet. Alium, cum simili inscriptione et Philelæni insuper cognomine, in egregio suo Specimine edidit Andreas Morellius. Utriusque libenter, ut puto, picturam aspiciet Lector.

Gabinium cum exercitu ⁶ mittit. Ipse continuo subsecutus, et a patribus urbe susceptus, sed a plebe muro templi repulsus, ⁷ oppugnationem ejus intendit. Id non solum natura loci, verum etiam ⁸ ingenti muro, fossaque maxima munitum, cum alias aliis **385** legiones, dies noctesque succedere sine requie cogeret, ⁹ vix tertio mense expugnavit. ¹⁰ Tredecim ibi millia Judæorum cesa narrantur, cætera multitudo in fidem venit. Pompeius muros civitatis, everti æquarique solo imperavit: et cum aliquantos ¹¹ principes Judæorum securi percussisset, Ilyrcanum sacerdotio restituit, Aristobulum captivum Romam duxit. Hoc bellum Orientis cum viginti et duobus ¹² regibus sese gessisse ¹³ ipse Pompeius pro concione narravit. Interea conjuratio Catilinæ adversus patriam per eosdem dies in Urbe habita ac prodita, in Etruria vero civili bello extincta est. Romæ conscii conjurationis occisi sunt. Sed hanc historiam ¹⁴ agente Cicerone, et describente Sallustio, satis omnibus notam, nunc a nobis breviter fuisse perstrictam sat est. Motus etiam in Pelignis ortus a Marcellis patre et filio, ¹⁵ per L. Vettium ¹⁶ proditus, patefacta Catilinæ conjuratione, quasi succisa radice compressus est: et de utroque per Bibulum in Pelignis, per Ciceronem in Brutiis vindicatum est.

CAPUT VII.

Cæsar quas provincias sortitus, quomodo Helvetios et Belgas domuerit.

¹ Anno ab Urbe condita DCXCIII, C. Cæsare et L. Bibulo consulibus, ² lege Vatinia Cæsari tres provincie ³ cum legionibus **386** septem in quinquennium datæ, Gallia Transalpina, et Cisalpina, et Ilyricus. Galliam Comatam postea senatus adjecit. ⁴ Hanc historiam Suetonius Tranquillus plenissime explicuit, cujus nos competentes portinentias decerpimus. Helvetiorum animos fortissimæ Gallorum omnium gentis, ⁵ ea vel maxime causa, quod perpetuo pene cum Germanis bello altercabantur, a quibus Rheno tantum flumine dirimuntur, ⁶ Orgetorix quidam, princeps gentis, spe totas invadendi Gallias, in arma accenderat. Quo cæteri optimates correpto et ad mortem coacto, colibere tamen semel animatas in prædam plebes nequiverunt. Qui, conjuratione facta ac die dicta, exustis vicis ac domibus suis, ne quod desiderium ⁷ ex spe revertendi foret, profecti sunt. ⁸ Quos cum apud Rhodanum flumen obvios Cæsar habuisset, magno difficultique bello **387** ⁹ bis vicit, victosque ad deditionem ¹⁰ coegit. Horum fuit, cum primum progressa est, omnis mul-

HAVERCAMPI NOTÆ.

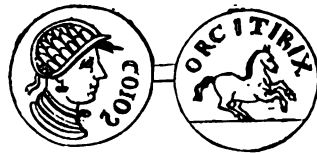
6. *Mittit.* Lugd. Bat. pr. *misit.*
 7. *Oppugnationem.* Florent. pr. et sec. cum Lug. Bat. sec., Ulir. et Coll. Gronov., *expugnationem.* Exstat idem in Edd. August. et Venetis. At Meus Codex legit, *oppugnationi intendit.*
 8. *Ingenti muro.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. *Ingentibus muris.* Idem mox cum Ed. Aug. *per dies noctesque.*
 9. *Vix tertio mense.* Idem scribit Josephus lib. XIV, cap. 8, quem lege. FABR.
 10. *Tredecim millia.* Florent. sec., XIII millia.
 11. *Principes.* Abest a quibusdam edd. vet.
 12. *Regibus.* Ed. August., *Regulis.*
 13. *Ipse Pompeius.* Abest vox prior a Florent. pr.
 14. *Agente Cicerone et describente Sallustio.* Supra lib. I, cap. 4, p. 7: *In quibus se inter actores scriptoresque omnium otia negotiaque triverunt.*
 15. *L. Vettium.* Hic est *L. Vettius Judex*, de quo Cic. in Vatin. et ep. 24 lib. II, ad Attio. Eum Dio, lib. XXXVIII, Δούλιον Ούδέττιον nominat. Apud Appian. hoc nomen unico τ non recte scribitur: Plutarchi quoque libri in Lucullo mendose Βπέττιον τiva pro Βέττιον habent. FABR. — Nomen hoc in mss. varie scribitur, *Vestitium*, *Vectitium*, *Butium*, *Hibitum*, sed Florent. pr. recte *L. Vettium* exprimit.
 16. *Proditus.* Cl. P. Wesselingus Probabilium p. 382 legit *proditis*, ut eum *Marcellis* conjungatur. CAP. VII. — 1. *Anno ab U. C. DCXCIII.* Eutropii libri impressi omnes, etiam is quem Sconhovius edidit, hunc annum Urbis cond. DCXCIII faciunt; verum noster manuscriptus recte DCXCII habet. In Fastis Capit. hic annus est DCXCIV. FABR.
 2. *Lege Vatinia.* P. Vatinus Tribunus plebis hanc legem ad populum tulit Cæsare et Bibulo cons. de quo Suetonius in Julio. FABR.
 3. *Cum legionibus septem.* Eutropius sic: *Decreta est ei Gallia et Ilyricum cum legionibus decem.* Plutarchus in Cæsare scribit ipsam Galliam Cisalpinam et Transalpinam, adjuncto Ilyrico, accepisse in quin-

quennium, cum legionibus quatuor. Nam populus Cæsari Galliam citeriorem et Ilyricum in quinquennium cum tribus legionibus dedit: Senatus ulteriorem cum una legione adjecit, auctore Dione libro XXXVIII. FABR.

4. *Hanc historiam Suetonius.* Nos eam ab ipso Cæsare summa diligentia simul et eloquentia expositam non sine fructu libenter et legitimus ipsi, et interpretamur. FABR.

5. *Ea vel maxime causa.* Lugd. Batt. duo et Meus, *vel maximo causa.* Mox idem *ex quibus.* Perizon., *qui Rheno tantum.*

6. *Orgetorix.* Memoria hujus viri, inter suos principis, superesse videtur in argenteo hoc nummo apud Bouteroëum.

7. *Ex spe.* Ed. August., *spe revertendi.*
 8. *Quos cum,* etc. In Flor. pr. non exstat vox prima, quæ in Florent. secundo quoque superscribitur.
 9. *Bis vicit.* Primum pagum Tigurinum in transitu Araris fluminis vicit, deinde cæteros insectus post variam fortunam superavit, Cæsare et Dio libro XXXVIII. In uno manuscripto est, *bis vix vicit.* FABR. — *Bis et vix* duæ sunt diversæ lectiones, utramque pro more scribarum expresserat iste codex. In Lugd. Bat. sec. quoque legitur *vix*, ut et in edit. August.
 10. *Coegit.* Lugd. Bat. sec., *redegit.*

titulo Helvetiorum, ¹¹ Tulingorum, **388** ¹² Latobrogiorum, Rauracorum et Boiorum, utriusque sexus ¹³ ad centum quinquaginta et septem millia hominum. ¹⁴ Ex his quadraginta et septem millia ¹⁵ in bello ceciderunt: cetera in terras proprias remissa sunt. ¹⁶ Postea Cæsar Ariovistum regem, **389** excitantem invehentemque secum incredibiles

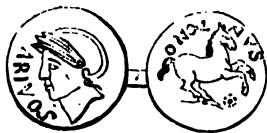
HAVERCAMPI NOTÆ.

11. *Tulingorum*, etc. Variantes scripturæ in codd. mss. hæc sunt, *Tulingiorum*, *Latobrogiorum* vel *Logibogiorum*, vel *Latubogiorum*, vel *Latobogiorum*, vel *Lateboiorum*, *Raviricorum* vel *Racuracorum*. Rauracorum mentio exstare videtur in antiquo nummulo argenteo, qui parte priorè Veneris complum caput exhibet, cum litteris R—RA, ita tamen, ut una aut altera littera V vel AV vestigia pristinae formæ, utpote detrita, tantum ostendat. Unde Bouterouens p. 47 existimat vel ad Rauracos posse spectare, vel ad Raurarium sive oppidum Rom dictum prope Pictavienses in Antonini Itinerario. Ab altera parte libero cursu effrenis fertur equus, subtus sunt literæ IVLIO, quæ idem, vel de principe et duce ejus nominis, vel de Normanniæ Julibona seu Lulibona interpretatur.

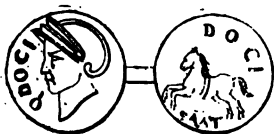

Ariovisti deinde mentionem facit Orosius, multisque ejusdem res gestas persequitur Cæsar in Comm. suis de Bello Gallico. Hujus regis proprium nomen videtur fuisse *Arivus* seu *Arivos*, productum, ut passim in nominibus propriis fieri solet, a Romanis in Ariovistus. Conjecturam hanc firmat insignis nummulus Gallicus, quem vidi Amstelodami apud omnis elegantia studiosissimum virum, Gerardum Schaak. Vulgatum inveni similitè a Claudio Bouteroueo, in rarissimo et præstantissimo libro Gallicæ scripto, et inscripto *Recherches Curieuses des Monnoyes de France*, p. 59. Caput Virtutis, nisi malis Veneris armatae, more Gallis usitato, ex Romanorum æmulatione, occurrit in parte priorè, adscripto ducis seu regis nomen ARIVOS. Ab altera parte ferox equus est, libertatis symbolum; in circuitu legitur SANTONOS, quod scilicet Santones, seu Santoni, unde apud Lucanum I, 422:

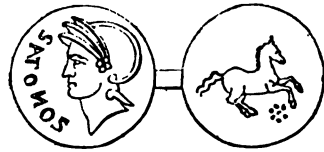
Signa movet : gaudetque amoto Santonus hoste,
nummum hunc signaverint.

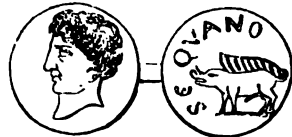
Nomen autem illud Arivos ad ducem seu regem spectare, non vero ad populum aliquem urbanive aliquam, docet aliter nummulus argenteus, ibidem a Bouteroueo publicatus, in quo alterius ducis, Quinti Docii sive Docimi nomen, cum eodem muliebri capite galeato occurrit, quem una cum tertio nummulo, ab eodem populo cuso, subjicimus.

A Germanorum copias, quibus nuper universos Galliarum populos se subegisse jactabat, apud Sequanos vicit; ¹⁶ cum diu exercitus Cæsar's, Germanorum multitudine et virtute perterritus, pugnam detrectasset. Ariovistus in Germaniam, arrepta navicula Rhenum transvectus, ¹⁷ effugit, uxores ejus duæ totidemque filiae captæ sunt. Fuerunt autem in exer-

Sed et Sequanorum, apud quos magnum hunc Galliarum et Germaniæ regem, Ariovistum, vicit Cæsar, duo argentei sese mihi obtulerunt nummuli, quorum prior itidem in Museo Gerardi Schaak servatur, uterque, Gallorum Germanorumque venerabile nomen, Mercurium, ejusve caput, ex ala, quæ petaso ejusdem affingi solet, noscendum, exprimit. Insigne populi aper fuit. Ducem Ninnum celebrat prior, a Sequanis cusum utrumque, a Bouteroueo quoque p. 56 et 57 vulgatum, posterior testatur.

12. *Latobrogiorum*. Cæsar hos *Lacobrigos* nominat. FABR.

15. *Ad CLVII millia*. Summa omnium, inquit Cæsar, fuerant ad millia CCCLXXII. *Plutarchus*, τριάκοντα μίλιαι πάσαι μυριάδες ὄντες, εἰκοσι δὲ αἱ μαχόμεναι, μίλις δίδουσαι, id est: *Summa omnium fuerunt millia CCC; eorum qui arma ferre possent millia CXC.* FABR.

14. *Ex his quadraginta et septem millia*. Strabo lib. IV, de bello Helvetiorum, ἐν ᾧ πόλεμος, inquit, περὶ τετταράκοντα μυριάδες σωματῶν διεφάρσατο, id est: *Ad cccc millia hominum perierunt.* In quo numero ego vitium subesse arbitror. FAB. — Mox illa in bello absunt a Meo et Lugd. Bat. quarto, qui dea scribunt, et cætera in terras.

15. *Postea Cæsar Ariovistum, etc.* In omnibus edd. contaminatus male hic locus exstat. Legant enim, *Postea Cæsar contra Ariovistum, etc.* Quod *contra* male intrusum est, neque convenire potest cum *vicit*, quo periodus clauditur. Unde librarii quidam interseruerunt *congressus*, quod inveni in quatuor mss. Lugd. Batt., Ultr., Coll. Gronov. et edit. August. Sed vox *contra* expungi debet, ut faciunt codd. Perizon. et Lugd. Batt. quart. In iis, quæ sequuntur, voces nuper in Lugd. Batt. tert. et Coll. Gronov., & in edd. quibusdam vet. desiderantur.

16. *Cum diu, etc.* Editi autem inferciunt, contra omnium mss. consensum.

17. *Effugit*. Lugd. Bat. pr. et edd. quædam vet. aufugit. Mox autem non agnoscunt Lugd. Bat. quart., Meus et Perizon.

ciu Ariovisti, ¹⁸ Arudes, ¹⁹ Marcomani, ²⁰ Triboci, Vangiones, Nemetes, ²¹ Edures, et Suevi. Pugna maxime gravis ex phalange Germanorum fuit, quam coacto in unum agmine, scutisque supra capita contextis, ad irrumpendam Romanorum aciem tuti undique præstruxerant. Sed postquam aliqui Romanorum militum, agilitate audaciaque insignes, ²² supra ²³ obductam ²⁴ saliere testudinem, scutisque singillatim, velut squammis ²⁵ revulsis, desuper nudos ²⁶ deprehensorum detectorumque humeros perfoderunt, terribili hostes novo mortis periculo, terribilem dissolvere compagem. Exinde in fugam versibili, per quinquaginta millia passuum insatiabiliter cæsi sunt, neque conjici potuit numerus Germanorum, vel quantus pugnae adfuerit, vel quantus fuerit ²⁷ occisorum. ²⁸ Post hæc Belgarum gens, quæ tertia pars Galliarum est, adversus Cæsarem **390** exarsit. Quorum distributum ²⁹ copia hæc fuit. ³⁰ Bellovaci, qui cæteris numero et virtute præstare ³¹ viderentur,

habuere lectissima ³² sexaginta millia armatorum; ³³ Suessiones ex duodecim oppidis quinquaginta millia; Nervii, quorum adeo indomita feritas prædicabatur, ut nunquam ³⁴ in id temporis mercatores ³⁵ ad se admisissent vina cæteraque venalia deferre, ³⁶ quibus ³⁷ inducta jucunditas torporem virtutis afferret, habuerunt similiter quinquaginta millia: Atrebatas ³⁸ et Ambiani decem millia, Morini viginti quinque millia, ³⁹ Menapii novem millia, ⁴⁰ Caleti decem millia, ⁴¹ Velocasses et ⁴² Veromandui æque decem millia, ⁴³ Aduatici octodecim millia: ⁴⁴ Condrusi, ⁴⁵ Eburones, ⁴⁶ Cæresi, ⁴⁷ Cæmani, qui uno **391** nomine Germani vocantur, quadraginta millia. ⁴⁸ Et ita fuisse referuntur ⁴⁹ ducenta septuaginta et duo millia armatorum lectissima. Illis repente silva erumpentibus, exercitus Cæsaris perturbatus atque in fugam actus, plurimis suorum amissis, tandem hortatu ducis restitit, victoresque aggressus, usque ad internecionem pene delevit.

HAVERCAMPI NOTÆ.

18. *Arudes, Arodes* legitur in Lugd. Batt. pr. et tert. ut et in Coll. Gronov.

19. *Marcomani*. Lugd. Batt. pr., *Marcomanni*; sec. et tert., cum Coll. Gron., *Marcomones*; et ita quoque legunt duo Florent., videlicet pr. et sec.; at tert., *Marcomenes*, quod in Ultr. quoque exstat; denique *Marcomannes* Meus cum Lugd. Batt. quarto et ed. August.

20. *Triboci*. Sic Florent. pr. et sec.; *Tribocii* Flor. tert. cum Lugd. Batt. tert. et Ultr.; *Triboicii* Lugd. Batt. sec.

21. *Edures*. Legitur et *Eudures*. Apud Cæsarem hi sunt *Sedusii*, de quibus variae sententiæ feruntur. FABR.—*Edures* inveni in omnibus quos consului mss. nisi quod in Meo legatur *et cluses*.

22. *Supra obductam saliere*. De hac re Florus lib. III, c. 10. FABR.

23. *Obductam*. Lugd. Batt. pr., Ultr. et Coll. Gronov., *ductam*; Lugd. Batt. tert., *dictam*.

24. *Saliere*. Lugd. Batt. omnes, cum Ultr. et Coll. Gronov., *solvere*. Male.

25. *Revulsis*. Lugd. Batt. pr. et tert., *devulsis*.

26. *Deprehensorum*. Meus, cum Lugd. Batt. quarto, *depressorum*. Sed malo Vulgatam.

27. *Occisorum*. Ed. August., *occisus*.

28. *Post hæc Belgarum*. Quæ hic usque ad finem capitis sequuntur, ea copiose Cæsar lib. II et Diodorus initio libr. XXXIX persequuntur. FABR.

29. *Copia hæc fuit*. Cod. Longob., *hæc copia fuit*.

30. *Bellovaci*. Mss. Florent. sec. et tert., cum Lugd. Batt. sec. et tert., atque Coll. Gronov. et ed. Aug., *Belluagui*. Cod. Long., Lugd. Batt. quart. et Meus et ed. prima, *Bellovagi*. Ultr., *Bellovagnes*.

31. *Viderentur*. Edd. pr. et illam secuta, *videntur*.

32. *Sexaginta millia armat*. Cæsar Bellovacos polliceri millia armata quinquaginta scribit. Idem Atrebatibus XV millia tribuit. FABR.—Lugd. Batt. pr., XL, pro LX.

33. *Suessiones*. Mss. plures et fere cuucti *Suessones*. Utramque nominis scripturam apud auctores invenias. Lucanus tamen quoque mavult *Suessones*, I, 423:

Et Biturix, longisque leves Suessiones in armis.

34. *In id temporis*. Florent. pr., *in id tempus*.

35. *Ad se*. Ut non necessarias voces delet ed. August.

36. *Quibus*. Cod. Perizon., *a quibus*.

37. *Inducta*. Lugd. Batt. pr., *indicta*. Alibi quo-

que permutantur hæc verba apud Orosium. Si placet mss. lectio, legi debent hæc, adjuvante cod. Perizon., *a quibus indicta jucunditas*.

38. *Et Ambiani*. Mss. et edd. quidam inferciunt etiam.

39. *Menapii novem*. Ita manuscripti; impressi, *decem*. Cæsar *Menapios VII millia pollicitos* scribit. FABR.

40. *Caleti*. Ed. August., *Calecii*.

41. *Velocasses*. Lugd. Batt. quart., ut et Meus, *Volocassi*.

42. *Veromandui*. Florent. pr. et sec., *Veromandi*; et sic quoque Batt. sec. et tert. cum Ultr. *Viromandi*, Perizon.; *Volomandi*. Lugd. Batt. quart. et Meus; denique, *Velomandi*, Flor. tert.

43. *Aduatici XVIII*. In uno manuscripto est, *Atuati*: Cæsar *Cutuacos* cum XIX millibus habet. FABR.—Ex mss. multi *Atuatici* malunt. Ex numero, mille deminuunt Lugd. Batt. pr. et tert.; mille insuper addunt edd. quædam, inter quas prima et August.

44. *Condrusi*. Mss., *Condurses*, *Conduses*, *Condurees*, quæ cod. Longob. scriptura est, et denique *Dorses*.

45. *Eburones*. In quibusdam mss., *Eborones*, et *Eborrones*.

46. *Cæresi, Cæmani*. In nostris manuscriptis omnibus est, *Cærosi, Cæmani*. Cæsar illos *Cæresos*, hos *Pæmanos* vocat. In vulgatis Orosii libris, *Cenomanni*, mendose legebatur. Robertus Stephanus, quem honoris causa nomino, hanc epitomen rerum gestarum a Cæsare in Gallia sub Eutropii nomine Commentariis Cæsaris emendatissime diligentissimeque a se impressis adjunxit, ibique ex Cæsare hæc nomina restituit. FABR.—Inveni in mss. *Cesori, Cecosi*; Meus et Perizon., *Cerosi*; et *Cærosi* tres Florent.

47. *Cæmani*. Ita tres Florentini aliique mss. At Lugd. prima, cum Perizon. et vett. edd., *Cenomanni*.

48. *Et ita*. Non sic scripsit Orosius, si mss. sequamur; delet enim hæc codex Longob. cum ed. Aug., simpliciter legens, *fuisse referuntur*, etc. Lugd. Batt. primus, secundus, tertius, et Ultr. cum Coll. Gron., *Itaque fuisse* scribunt; sed quart. ex iis, cum Meo atque Perizon., *astipulantibus duobus Florent., Ita fuisse referuntur*, etc.

49. *Ducenta septuaginta et duo millia*. Lugd. pr., CCLXXXII; at tert., CCLXXX vero pro duo, ut arbitror, scriptum.

CAPUT VIII.

Galbæ expeditio in Veragros et Sedunos. De rebus gestis Cæsaris in conjuratos cum Venetis, item Titurii Sabini et P. Crassi expeditionibus.

1 Igitur Cæsar, magnis in Gallia rebus gestis, cum in Italiam proficisci decrevisset, Galbam cum legione 2 duodecima ad 3 Veragros 4 Sedunosque misit. Qui cum hiemandi causa in vico Veragrorum, cui nomen erat 5 Octodurus, consedisset, mediamque oppidi partem, quæ torrente distinguebatur, accolis 6 concessisset, quandam die eosdem discussisse per noctem ac proximo insedissee 7 colli 392 videt. Quippe illi paucitatem vix mediæ legionis despectui habentes, ultroneam sibi prædam nullo cessuram negotio arbitrabantur, finitimosque suos in hanc cædis ac prædæ societatem 8 vocaverant. Igitur Galba 9 tam præsentibus periculis circumsepto ac trepido, 10 atque inter varias consultationes certi consilii incerto, repente Galli descensu montis effusi, castra imperfecta 11 circumdant, raros per vallum propugnatores saxis iclisque onerant. Cumque jam castra irrumperentur, 12 Pacuvii primipilaris et 13 Voluseni tribuni consilio, 14 cuncti Romani portis eruperunt, incautosque subito aggressi hostes, primum perturbaverunt, deinde in fugam versos miserabili strage fuderunt. Nam 15 amplius triginta millia barbarorum tunc cæsa referuntur. Igitur Cæsar, cum jam pacatas universas Galliarum gentes putaret, ad novum et maximum bellum retractus est. Namque dum P. Crassus adolescens cum legione septima Oceano tenus apud Au-

A degavos 16 hiemat, Veneti cæterique confines 17 repente in arma conjurant, legatos Romanorum vincunt, eosque ita demum 18 se redditaros, si obsides suos recipiant, 19 Romanis indicant. 20 Socios sibi ad id bellum 21 Osismios, 22 Lexovios, 23 Nannetes, 24 Ambivaritos, Morinos, 25 Diablintres, et Menapios adsciscunt; auxilia quoque a 393 Britannia arcessunt. Cæsar per Crassum de rebellionem deditarum gentium certior factus, quamvis intelligeret quanta ineundi belli difficultas esset, tamen rem tanti negotii non negligendam 26 ratus est, ne cæteris exemplo ejusmodi audendi licentia laxaretur. 27 Itaque terrestri 28 prælio persequi hostes frustra 29 aggressus; quippe cum hostes per interfusa ex Oceano æstuaria, atque inaccessos recessus, B tulus terrarum 30 sinibus munirentur, naves longas ædificari in 31 Ligeri fluvio jubet: per quem in Oceanum deductæ, mox ut hostibus visæ sunt, continuo 32 ducentæ viginti naves eorum paratæ, atque omni genere armorum instructissimæ, progressæ portu, ex adverso constitentur. Bruto 33 circumspicienti imparem longe navium esse conflictum, quia barbarorum naves solido robore intextæ, cavernisque prævalidis obduratæ, saxorum modo adactos 34 rostratarum ictus retundebant, hoc primum 35 auxilio fuit, quod falces acutissimas non pertinaciter coatis præfixas, funibus autem subnexas paraverat: quibus cum opus esset apprehensos eminus rudentes, subductis hastilibus per funem falcem retrahendo, succiderent. His celeriter expeditis, 36 dirumpi hosti-

HAVERGAMPI NOTÆ.

- CAP. VIII.—1. *Igitur Cæsar.* Quæ hoc capite Orosius comprehendit, ea copiose Cæsar libro III Comm. persequitur, quibus studiosi utriusque linguæ conjungunt ea quæ sunt apud Dionem libro xxxix. FABR.
2. *Duodecima.* Ed. Aug., *decima.*
3. *Veragros.* Mss. quidam *Beragros.*
4. *Sedunosque.* mss. quidam *Divosque, Durosque, Sedimosque.*
5. *Octodurus.* Sic Inter alios cod. Longob.; alii ex mss. *Octodorus, Otodorus, Ortodorus.*
6. *Concessisset.* Lugd. Bat. sec., *cessisset*; edd. vett. quædam, *dividebatur pro distinguebatur*, quod in mss. est.
7. *Colli.* Meus cod. cum Lugd. Bat. quarto, *colle.*
8. *Vocaverant.* Mss. et edd. quidam, *vocaverunt.*
9. *Tam.* Codex Longob. mavult *tum*, ed. August. *jam.*
10. *Atque.* Delent Lugd. Bat. pr., Flor. sec. et edd. quædam vett.
11. *Circumdant.* Perizon., *circumdantes.*
12. *Pacuvii primipilaris.* Hic primipilli centurio a Cæsare P. Sextius Baculus nominatur. FABR.—*Patavii* legitur in Lugd. Bat. quarto et Meo.
13. *Voluseni.* Lugd. Bat. quart., *Volussini.*
14. *Cuncti.* Abest a Lugd. Bat. quarto Meoque; forte *cunctis.*
15. *Amplius.* Perizon., *amplius quam.*
16. *Hiemat.* Perizon., *hiemasset.*
17. *Repite.* Abest ab ed. August.
18. *Se redditaros.* Codex Longob. *se non* agnoscit.
19. *Romanis.* Abest a cod: Perizon. Mox ed. Aug. *inducunt pro indicant*; forte voluit *indicant.*
20. *Socios sibi ad id bellum.* Lugd. Bat. quartus Meusque legunt, *socios suos ad bellum.*
21. *Osismios.* Perizon., *Oxismios*; Florenti. pr. et tert., cum Meo et Lugd. Batt. sec. et quarto, *Osi-*
- C *smos*; at pr. cum Flor. sec., *Osissimos.*
22. *Lexovios.* Lugd. Bat. pr., *Luzovios.*
23. *Nannetes.* Florenti. tres et Lugd. Batt. sec. et tert., *Nannetes*; Perizon., *Nanineetes.*
24. *Ambivaritos.* Pro his Cæsaris libri, *Ambibartos* habent. FABR. — Mss. quidam *Ambibaritos.*
25. *Diablintres.* Mss. Lugd. Bat. tertius et Meus, *Diabintes*; Florenti. tres, *Diablintes*; et sic quoque scribunt Lugd. Batt. pr. et sec. cum Perizon.
26. *Ratus est.* Edd. vett., *esse ratus, ne cæteris*, etc. At mss. Florenti. tres, quatuor Lugd. Bat., Meus, Perizon., Ultr. et Coll. Gron. *esse vel est delent.* Ex quorum consensu hæc et quæ sequuntur ita debere constitui judico: *Non negligendam ratus, ne cæteris exemplo ejusmodi audendi licentia laxaretur, terrestri prælio persequi hostes frustra aggressus est.*
27. *Itaque.* Ms. Perizon. et Meus, emendationem nostram adjuvantes, hoc delent.
28. *Prælio.* Meus, *bello.*
29. *Aggressus.* Tres Lugd. Bat. cum Coll. Gron. *addunt est.* In ed. vero Scotti, sive ultima Orosii, turpis quinque verborum omisio hic deprehenditur.
30. *Finibus.* Florenti. tres, *sinibus.*
31. *Ligeri.* Mss. quidam, *Ligero*, et *Ligerio.*
32. *Ducentæ viginti naves.* Lugd. Bat. pr. decem amplius numerat. Rotundo ducentarum numero contentus est Perizon.
33. *Circumspicienti.* Lugd. Bat. quart. et Meus, *circumspiciente.*
34. *Rostratarum.* Lugd. Bat. pr., *rostrorum*, superscripta vera lectione.
35. *Auxilio.* Lugd. Bat. pr., *auxilium.*
36. *Dirumpi.* Mss. aliquot, *dirumpi*; Florenti. pr., *rumpi.*

lium antehnarum armamenta præcepit. ⁴⁷ Ita antennis ruentibus, complures illico naves velut captas immobiles reddidit. Alii hoc periculo territi, ⁴⁸ suspensis velis, qua ventus intenderet fugere conati, cessante mox vento destituti, ludibrio fuere Romanis. Itaque incensis omnibus navibus, interfectisque his qui pugnaverant ⁴⁹ Gallis, reliqui sese omnes dederunt. Sed Cæsar maxime ⁵⁰ ob injuriam legatorum, et ut genti ad omnia ⁵¹ consilia mobilis terribilis exempli ⁵² notam inureret, cunctis principibus per tormenta interfectis, reliquos sub corona vendidit. ⁵³ Iisdem diebus Titulus Sabinus Aulercos, Eburonices, Lexoviosque, qui primates suos, ⁵⁴ cur auctores belli resuscitandi esse nollent, interfecerant, eruptione facta, incredibili cæde deleti. Publius vero Crassus cum ⁵⁵ in Aquitaniam pervenisset, bello exceptus est. Namque ⁵⁶ Sontiates magno equitatu pedestribusque copiis prævalidis Romanos adorti, diu graviter turbaverunt: post victi, atque in oppidum Sontiatum coacti obsessique, cum se expugnari viderent, armis traditis in deditionem recepti sunt. Aquitanii, ⁵⁷ clade permoti, undique exercitum contrahunt: ⁵⁸ de citeriore quoque Hispania auxilia arcessunt: duces bello maxime eos præficiunt, qui ⁵⁹ cum Sertorio militaverant. Hi omnibus dum obsidionem Crasso parant, in castris suis, Crasso obruente, deleti sunt. Nam ex Aquitanis et Cantabris, quorum quinquaginta millia ⁶⁰ tunc in auxilium venerant, ⁶¹ triginta et octo millia cæsa

A referuntur. Cæsar Germanos, qui Rhenum cum immensis copiis transierant, simul et totas Gallias subjicere sibi parabant, bello adortus ³⁹⁵ usque ad internecionem cecidit. Quorum fuisse numerum ⁶² ad ccccxl. millia ⁶³ ferunt.

CAPUT IX.

Cæsar quomodo Suevos et Britannos subjecerit.

¹ Tunc Cæsar in Germaniam facto ponte ² transgreditur, ³ Sicambros et Ubios obsidione liberat. Suevos, maximam et ferocissimam gentem, quorum esse centum pagos et populos, multi prodidere, totamque Germaniam adventu suo terret: mox in Galliam, ⁴ rescisso ponte, ⁵ concedit. Inde ad Morinos venit, unde ⁶ in Britanniam proximus et brevissimus transitus est. Navibus circiter oherariis atque actuariis octoginta præparatis, in Britanniam ⁷ transvehitur. Ubi acerba primum pugna fatigatus, deinde adversa tempestate correptus, plurimam classis partem, et non parvum numerum militum, equitum vero pene omnem dispersidit. ⁸ Regressus in Galliam, legiones in hiberna dimisit, ac sexcentas naves utriusque commodi fieri imperavit. Quibus iterum in Britanniam primo vere ⁹ transvectus, dum ipse in hostem eum exercitu pergit, ³⁹⁶ naves in ancoris stantes tempestate correptæ vel collisæ inter se, vel arenis illisæ ac dissolutæ sunt. Ex quibus quadraginta perierunt, cæteræ cum magna difficultate reparatæ sunt. Cæsar equitatus ¹⁰ primo coh-

HAVERCAMPI NOTÆ.

37. Ita. Abest a Lugd. Bat. pr. et tert. cum Coll. Gronov.
 58. *Suspensis velis.* Ita mss.; *expulsi* Edd. quædam vet.
 59. *Gallis, reliqui.* Codd. Perizon. et Meus, *Galli reliqui sese*, etc., pro qua lectione vet. quoque stant edd.
 40. *Ob injuriam.* Meus et Lugd. Bat. quart., *propter injuriam.*
 41. *Consilia.* Non invenitur in Lugd. Bat. tert. et quarto cum Coll. Gronov.
 42. *Notam inureret.* Ed. August., *notam inculeret et cunctis principibus, reliquos*, etc., quibusdam omnis in medio.
 43. *Iisdem diebus.* Meus, *His diebus.*
 44. *Cur auctores.* Edd. vet., *quod auctores.* Sed Fabricius eam expressit lectionem, quam in omnibus invenit mss. Unanimi enim consensu in iis *cur* scribitur, non *quod*. Minore igitur unitus litterulæ permutatione arbitrator esse legendum *cum auctores*, etc.
 45. *Aquitani.* Florent. tres, *Aquitani*.
 46. *Sontiates.* Cod. Longob., *Sotiates*; reliqui mss. et edd. vet., *Sociates*; et mox ipsum oppidum *Sociatum* vocant.
 47. *Clade permoti.* Meus codex cum Lugd. Bat. quarto, *huc clade permoti.*
 48. *De citeriore.* Florent. sec., *de interiore Hispania.*
 49. *Cum Sertorio.* Lugd. Bat. quart., *sub Sertorio.*
 50. *Tunc.* Abest a Lugd. Bat. pr. et tert. atque a Coll. Gronov.
 51. *Triginta et octo millia.* Lugd. Bat. pr. mille minus numerat.
 52. *Ad ccccxl. millia.* Edd. vet. pleræque delent *xl. millia*, quæ supra cccc. millia adficiuntur. Fit

idem in Florent. sec.; at Florent. tert., cum tribus ex Lugd. Bat., Ultr. et Coll. Gronov., centenarios numeros abiciunt, *xl. millibus* contenti; quæ certe copia *immensa*, ut sit ab Orosio, dici non possunt. Unde, cum in cod. Longob. legatur, *numerum ad quadringenta quadraginta millia*, sine interjecta copula, suspicor posteriorem minoremque numerum, ex varia lectione adjectum, atque priorem et rotundum ab Orosio scriptum fuisse.

55. *Ferunt.* Florent. sec., *referuntur*, pro *referunt*, vel deletio, quod præcessit, *numerum*, si ea lectio placet.

CAP. IX. — 1. *Tunc Cæsar*, etc. Quæ hoc capite Orosius comprehendit, ea copiose Cæsar lib. iv et v Comm. exposuit. De iisdem Dio lib. xxxix, et Plutarchus in Cæsare. FABR.

2. *Transgreditur.* Ita mss. Lugd. Bat. quatuor et tres Florent.; *transgrediens* Vulgg.; sed. Aug. editio cum mss. consentit.

3. *Sicambros.* In manuscriptis nostris est, *Sigambros*, Dio *Συγγάμβρος* nominat. FABR. — In mss. nostris plerisque est *Sugambros*.

4. *Rescisso ponte.* Lugd. Bat. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *scisso ponte*.

5. *Concedit.* Lugd. Bat. quartus *contendit*.

6. *In Britanniam.* Lugd. Bat. tres et Coll. Gronov., *ad Britanniam*.

7. *Transvehitur.* Lugd. Bat. pr. et tert. *transgreditur*.

8. *Regressus.* Lugd. Bat. quart. *reversus*.

9. *Transvectus.* Ita scribunt omnes mss. Florent. et Lugd. Bat., etc., non *transvectis*, ut vulgo editur.

10. *Primo congressu.* Lugd. Bat. pr. et tert. consentiente Coll. Gronov., *prima congressione*.

gressu a Britannis victus, ¹¹ ibique Labienus tribu-
nus occisus est. Secundo prælio cum magno suorum
discrimine victos Britannos in fugam ¹² vertit. Inde
¹³ ad flumen Thamesim profectus est, quem uno
tantum loco vadis transicibilem serunt. In hujus
ulteriore ripa, ¹⁴ Cassivellauno duce, immensa hos-
tium multitudo conederat, ripamque fluminis ac
pene totum sub aqua vadum acutissimis sudibus præ-
struxerat. Quod ubi a Romanis deprehensum ac vi-
tatum est, barbari, legionum impetum non ferentes,
silvis sese abdiderunt, unde crebris eruptionibus Ro-
manos graviter ac sæpe lacerabant. Interea Trino-
bantum firmissima civitas cum ¹⁵ Androgorio duce,
datis quadraginta obsidibus, Cæsari sese ¹⁶ dedit.
Quod exemplum secutæ urbes aliæ complures, in
fœdus Romanorum venerunt: iisdemque demon-
strantibus, Cæsar oppidum ¹⁷ Cassivellauni inter
duas paludes situm, obtentu insuper silvarum mu-
nitum, omnibusque rebus confertissimum, tandem
gravi pugna cepit.

397 CAPUT X.

*Cæsarem adversus novam Gallorum conspirationem
profectum fuisse, eosque denuo subegisse.*

Exin Cæsar ¹ a Britannis reversus in Galliam,
postquam legiones in hiberna misit, repentinis bel-
lorum tumultibus undique circumventus et conflic-

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. *Ibique Labienus.* Labienus est in vetustis et
Roberti libris. Cæsar lib. v, Q. Laberium Durum ha-
bet. FABR. C

12. *Vertit.* Lugd. Bat. pr., *convertit.*

13. *Ad flumen Thamesim.* In mss. legitur *Tamen-
sim, Tamniensim, Tamesiet, Tanesin.* Delet flumen
unus et alter ex mss., plures aliquot abjiciunt est.

14. *Cassivellauno duce.* In mss., *Cassovellauno;*
sic Longob. cod. Alii *Cassibellauno, Cassobellauno,*
Cassopellauno, et denique *Cassivellano.*

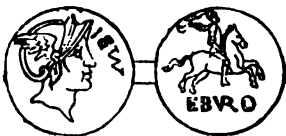
15. *Androgorio.* In Gualtheri libro est, *Andragio.*
Cæsar *Mandubratium* vocat. FABR. — Flor. prim.,
tert. et tres ex Lugd. Batt., cum Coll. Gronov.,
Andragio. Flor. sec. et sec. Lugd. Bat. cum Ultr.,
Andragio.

16. *Dedit.* mss. quidam, *dedit.*

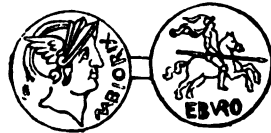
17. *Cassivellauni.* Mss., *Cassovellauno, Cassobella-
launo, Cassibellauno,* et *Cassobellaunum.*

CAP. X.—1. *A Britannis.* Ed. August., *a Britannia.*

2. *Ambiorix cum Eburonibus.* Mss. plures scribunt
Eburonibus. Memoriam herois hujus, patriæque
libertatis propugnatoris acerrimi, servant nummuli
argentei antiqui, ab Eburonibus cusi. Exhibent a
parte priorè, ad Romanorum denariorum similitu-
dinem, caput muliebre, Virtutis, ut puto, galea ala-
ta tectum, cum ascripto nomine AMBI., et plenius
in altero AMBIORIX. A parte posteriore equitatus
gentis celebratur, typo equitis, casside et lancea ar-
mati, atque ab Eburonibus cusos fuisse nummulo-
docent ascriptæ litteræ EBVRONES. Octo hujusmodi
nummi unciam Romanam pendunt.

tatus est. Namque ² Ambiorix cum Eburonibus et
³ Aduaticis conspirans, animatus ⁴ Trevirorum con-
silio, Cottam et Sabinum legatos ⁵ apud Eburones
cum tota ⁶ funditis legione insidiis circumventos in-
terfecit. Ambiorix hac victoria elatus, Aduaticos et
Nervios plurimosque alios raptim in arma contrahit,
atque ⁷ ad Ciceronem legatum, qui similiter tunc
legioni in hibernis præerat, contendit. Multitudo
hostium ex hoc colligi potuit, ⁸ quia **398** cum in
obsidione castrorum vallum circumdandum esse a
captivis Romanis docerentur, et instrumenta ruralia
non haberent, gladiis concidendo terram, et sagulis
exportando, vix tribus horis ⁹ vallum pedum decem,
et fossam pedum quindecim ¹⁰ per millia passuum
quindecim in circuitu perfecerunt. Præterea centum
viginti tures miræ altitudinis exstruxerunt. Et cum
jam septem dies noctesque succidui hostium cunei
pugnarent, ¹¹ ac ventus subito plurimus exortus
esset, testas ferventes intorsere fundis, ¹² flamma-
taque focis tela, ac mox concepto igne rutilantia,
¹³ intra castra jecerunt. Quo facto ¹⁴ per culmina
raptim ventus insistens, sparsum animavit incen-
dium. Sed ¹⁵ ne sic quidem Romani, cum undique
obruerentur, vulneribus, laboribus, vigiliis, jejuniis,
incendiisque cesserunt. Tandem Cæsari nuntiatum
est, unam deletam esse legionem, alteram jam pene
confectam. Adventante ¹⁶ cum duabus legionibus

5. *Aduaticis.* In nostris manuscriptis fere omnibus
hic et supra cap. 7 *Aduatici* nominantur, quos vulgo
Aduaticos vocant. Dio quoque illos Ἀδουατικῶδες ap-
pellat. Hos Cæsar lib. v, Cotta et Sabino interfectis,
se cum Ambiorige conjunxisse ait. FABR. — *Aduaci-
cis* quoque inveni in Florenti. duobus et quatuor
Lugd. Batt.

4. *Trevirorum.* Florent. pr. et tert., *Treverorum.*

5. *Apud Eburones.* Lugd. Batt. quatuor, *apud
Eburonas.*

6. *Funditus.* Lugd. Bat. quart. *simul.*

7. *Ad Ciceronem.* Q. Tullium Ciceronem Marci fra-
trem, Cæsaris legatum, Cæsar lib. v, Dio lib. XL. FAB.

8. *Quia.* Ed. pr., *quod.*

9. *Vallum pedum decem.* Cæsar, ped. XI habet.
Ex eo quod sequitur, *per millia passuum quindecim,*
cognoscitur quomodo sit legendum apud Cæsarem,
ubi quidam libri xv, cæteri x, *millia passuum* ha-
bent, in qua varietate hæret Glareanus. FABR.

10. *Per millia passuum quindecim.* Absunt ab ed.
August.

11. *Ac ventus.* Lugd. Bat. quart., *cum ventus.*

12. *Flammataque.* Lugd. Bat. quart., *inflamma-
taque.*

13. *Intra.* Florent. pr. et tert., cum tribus Lugd.
Bat., *intro.*

14. *Per culmina.* Roberti liber habet, *per culmes
culmina.* Tu lege Cæsarem. FABR. — Lugd. Bat. tres
per cuncta culmina, invenitur *cuncta* quoque in Ultr.
et Coll. Gronov.

15. *Ne sic quidem.* Lugd. Bat. quart. et edd. qui-
dam malunt *nec sic quidem.*

16. *Cum duabus legionibus.* Plutarch. scribit Cæ-

enim esse unum bellum,¹¹ quo aut perpetua libertas, aut aeterna servitus, aut mors omnium **404** consequatur. Itaque absque eo numero, quem infinitum ante contraxerat, equitum circiter octo millia,¹² peditum ducenta quinquaginta millia contracta sunt. Dehinc¹³ duo colles sibi invicem obversos Romani Gallique ceperunt.¹⁴ Unde multis saepe eruptionibus et variis proventibus praeliantes, tandem Romani¹⁵ praecipua Germanorum equitum, quos sibi jamdudum amicos nunc in auxilium¹⁶ acciverant, virtute vicerunt. Vercingetorix alia die congregatis omnibus, qui fuga evaserant, dixit se auctorem bona fide defendendae libertatis, atque¹⁷ rumpendi foederis fuisse, et nunc, sive Romanis sese ad mortem omnes offerant, sive

se solum pro omnibus dedant, paratum animo fore. Itaque Galli¹⁸ voluntatem, quam pudore aliquandiu tlexerant, quasi ex consilio regis assumerent, illico sibi veniam precantes, eum solum velut auctorem magni sceleris dederunt. Bellovaci omnibus Gallorum gentibus ipsorum opinione fortiores habebantur. Ili¹⁹ Correo duce bellum instaurant, sibi in **405** hanc suscepti belli societatem²⁰ Ambianos, Aulercos, Caletos, Velocasses, Atrebatasque conjungunt, et locum quemdam cinctum atque impeditum undique paludibus capiunt: commissoque praelio magnam Remorum manum, quae auxilio²¹ Romanis erat, trucidant. Deinde cum opportunum²² ipsi locum insidiis provisum occupassent, atque hoc com-

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. Quo aut, etc. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. ita transponunt, *aut aeterna servitus, aut libertas perpetua, aut mors*, etc. Pro quo Lugd. Batt. iidem ut legunt.

12. Peditum ducenta quinquaginta millia. Cæsar peditum circiter cxxl millia habet. FABR.

13. Duo. Lugd. Batt. iidem cum Coll. Gron. eadem et duobus Florr. et ed. Aug., duos.

14. Unde. Ed. August., inde.

15. Praecipua. Lugd. Bat. quart., praecipue.

16. Acciverant. Ita rursus hoc potius sequendum duxi e lib. Colon. quam ex impressis, *adsciverant*. LAUR. — Mss. omnes *acciverant*, non *adsciverant*, quamvis posterius maluerint Fabricius et Scottus.

17. Rumpendi foederis. Mss. omnes *inrumpendi vel irrumpendi foederis*.

18. Se solum. Edd. quædam veti. et mss. Florent. pr. sive solum. In sequentibus autem Lugd. Bat. quart. legit, *paratum se animo fore*.

19. Voluntatem, quam pudore, etc. Nimirum :

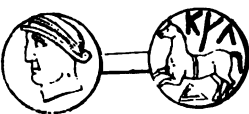
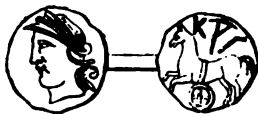
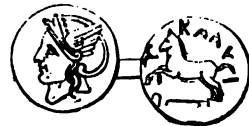
Assensere omnes, et, quæ sibi quisque timebat, Unius in miseri exitum conversa tulere.

Virgil. Æneid. ii, 130. Oratio ejus ad Gallos et populares fuit: *Id se bellum suscepisse, non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa, et, quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint*. Cæsar de Bello Gall. vii, 89. Neque dediti abjectior ad Cæsarem, teste Floro iii, 10, oratio, cum phaleras et arma sua ante Cæsaris genua projeceret: *Habes, inquit; fortem virum. vir for-*

B *tissime, vicisti. Quem Regulo, Mancino et Decius opponas, fuit Vercingetorix. Clementer a clementi et generoso victore fuisse habitum suspicor; quid enim illi evenerit, legisse non memini.*

20. Correo duce. Ita scriptum in tribus Florent. reliquisque fere omnibus, nisi quod *Coreo* sit in Lugd. Bat. pr., *Corbeo* in Lugd. Bat. quarto Meoque. Diversitas eadem scripturae apud Cæsarem lib. viii, cap. 6, p. 454. *Chorro* edidit Fabricius, quam lectionem in ed. August. quoque inveni. Sed pro *hi Correo duce*, Lugd. Bat. sec. habet *ibi*, etc. Ed. August. neque *hi* neque *ibi* agnoscit.

21. Ambianos, etc. Qui post Ambianos occurrunt, eorum mss. quidam vocant *Alurcos, Saletos et Salutos, Velocarses vel Velocases, vel Velicasos, et denique Velicasses*. Pro *Atrebatas* Lugd. Batt. tres malunt *Atrebatas*. Ad Caletos seu Caletes patatur spectare argenteus hic nummulus, qui caput galeatuli habet, Romano more, a parte priorè; a posteriore equum sine freno, atque libero cursu se efferentem, cum litteris KAAEI T. Dubito tamen an ad Caletos vel Caletes referri possit, cum litteræ AA, quæ in nummo connectuntur, potius A et M forment, adeoque aliam quoque lectionem suppeditare possint, eam scilicet quæ in secundo nummulo observatur. Sed ecce ipsos denarios argenteos, primum ex Bouteroeco, p. 52, posteriores duos ex museo nostro.

22. Romanis erat. Cod. Longob., qui auxilio Romanis erant. Melius Lugd. Bat. quart., quæ auxilio Romanis venerat.

23. Ipsi. Edd. quædam, sibi.

401 CAPUT XI.

Cæsar item novam Gallorum in arma adversus sese conspirationem multa clade comprimit.

¹ Igitur Cæsare in Italiam reverse, Gallia rursus in arma conjurat, multique simul populi cœunt. Dux his Vercingetorix fuit, cujus consilio statim omnes Galli civitates suas ultro ² incenderunt; prima ³ a suis incensa Biturigo. Inde ad Cæsarem, qui magnis itineribus per Narbonensem provinciam clam ad exercitum recurrerat, impetum faciunt. Cæsar tunc ⁴ oppidum nomine Cenapum obsidione concluserat: quod diu oppugnatum, tandem post multas Romanorum clades ⁵ pluvio die, cum hostilium machinarum amenta nervique ⁶ languerent, applicitis

A turribus captum atque deletum est. Quadraginta ibi millia hominum fuisse referuntur: e quibus vix octoginta per fugam ⁷ elapsi ad proxima Gallorum castra venerunt. Præterea Arverni cæterique confines sollicitatis etiam ad se ⁸ Æduis, multis adversus Cæsarem prællis bellaverunt. Qui cum se pugnando fatigati, ⁹ in quoddam castellum recepissent, milites prædæ inbiantes, ad expugnationem oppidi animam intendunt, frustra Cæsare de loci iniquitate ¹⁰ causante. Itaque ibi Cæsar, erumpentibus desuper hostibus pressus, multa exercitus sui parte perdit, victus aufugit. ¹¹ Dum hæc ad Alesiam geruntur, ¹² Vercingetorix, quem omnes consensu pari regem præoptaverant, suadet uti ex tota Gallia omnes qui arma ¹³ ferre possent, huic bello præsto sint. Hoc

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XI. — 1. Igitur Cæsare. Hoc capite breviter B perstringuntur ea quæ Cæsar lib. vii et Hirtius lib. viii copiose exposuerunt. FABR.

2. Incenderunt. Lugd. Bat. quart., incendunt.

3. A suis. Non comparet hoc in cod. Longob.

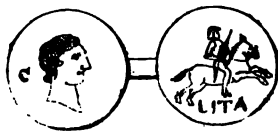
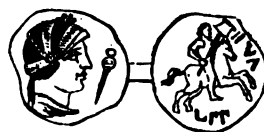
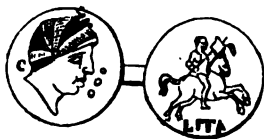
4. Oppidum nomine Cenapum. Cenapum est quoque in vetustis, corrupte omnino: Rob. Stephanus, *Cenabum* scripsit. Verum cum ea, quæ hujus oppidi obsidioni Orosius tribuit, ad Avaricum evenisse ex Cæsare et Dione constat, mihi dubium non est, quin pro hoc, illud irrepserit. FABR. — *Cenabum* Lugd. Bat. quart., reliqui a Vulgg. non discrepant.

5. Pluvio die. In Lugd. Bat. sec. ascribitur, *alii pluviali*. Ed. Aug., *alio die*.

6. Languerent. Lugd. Batt. quatuor, Coll. Gronov. et edd. quædam, *elanguerant*.

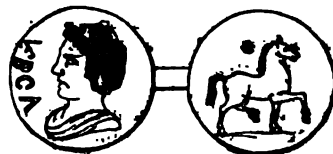
7. Elapsi. Mss. iidem, *lapsi*.

8. In quoddam castellum. *Gergoviam* Cæsar nominat, *Γεργούβιαν* Strabo, *Γοργουβίαν* Dio. FABR. — Describuntur hæc apud Cæsarem de Bello Gall. lib. vii, cap. 41. Fraude Litavici Ædoui, fratrumque ejus, turbe hæc Cæsari motæ fuerunt. Litavici ejus memoria superesse videtur in tribus hisce denariis argenteis Cabillonensis civitatis quod indicat littera C, quæ post capita muliebria, Veneris ut puto, in parte priore cernitur. In altera nummi parte eques significat, vel arcu et coryto sagittisque armatus invenitur, cum litteris subtus positis LITA vicus. Primus et tertius ex Bouteroeo pag. 48 desumpti sunt, medius inter illos, in nostro museo invenitur.

9. Dum hæc ad Alesiam. Verba Cæsaris usurpat, quamvis nihil quod ad Alesiam gestum sit, descripserit. Hoc vero oppidum Mandubiorum in manuscriptis Orosii et Cæsaris libris recte *Alesia* nominatur. Nam et Plutarchus in Cæsare *Ἀλεσίαν* vocat, et Diodorus Siculus lib. iv scribit, Herculeum hoc oppidum condidisse, atque ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν στρατιᾶν ἀλῆς *Ἀλεσίαν* nominasse. Guil. Xylander, qui in Dione convertendo e corruptissimo exemplari egregia ingenii sui documenta dedit, recte vidit ἐς Σαλεσίαν mendose in libro esse pro ἐς Ἀλεσίαν. Apud Strabonem lib. iv legitur, *περὶ Ἀλλησίαν πόλιν Μακεδονίῳ*. FABR. — In quibusdam mss. est *Helestam, Helesiam, Hulestam*, unde et ad edd. vet. quasdam fluxit *Chalestam*. Aliquanto post tres Florenti. et Lugd. Bat. sec. pro *possent* legunt *possint*.

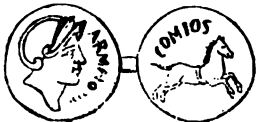
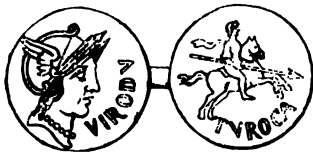
10. Vercingetorix. Magni hujus viri conatus et infelitem fortitudinem pluribus descriptam legas apud Cæsarem de Bello Gallico lib. vii, cap. 66 et seqq. Præcipui, præter magnum hunc regem, in hoc tumultu duces fuerunt Vergasillaunus Arvernus, *Vercingetorigis propinquus* Cæsari et *consobrinus* dicitur ibid. cap. 76 et 85, qui post egregiam patriæ navatam operam vivus a Romanis in fuga captus est, ibid. cap. 88. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, in pugna occisus, ibid. Commius Atrebas, Viridomarus et Eporedorix Ædoui. Plerorumque horum, libertatis defensorum, patriæque amantium virorum memoria perpetuari creditur in denariis Gallorum argenteis, quos hic subjecimus. In primo cernitur caput, ut puto, muliebri, gemmato diademate cinctum, Veneris esse credo. Ab altera parte equus est. Additur capituli inscriptio VERGA, quem ad Vercingetorigem pertinere existimat Claudius Bouteroeus in libro *Recherche Curieuse des monnoyes de France*, p. 64. In secundo muliebri caput galeatum est, cum inscriptione VIRODY; quæ inscriptio ad Viridomarum, cujus ducis nomen varie apud Cæsarem in mss. scribitur, pertinere videtur. Alteram denarii partem equus, dextra hastam tenens occupat. Viridomari sive Virodumari, tertius quoque denarius esse videtur, ex litteris quæ in eo surpersunt. Caput diademate cinctum, ad Venerem refero, licet Vercingetorigis regis esse suspicetur Bouteroeus p. 66. Comii, sive Commii, Atrebatum nomen in quarto clare exprimitur, qui libertatis perpetuum symbolum exhibet, equum libero cursu latum, sine freno. Caput galeatum a parte priore est, cum residuis litteris ARMANO.

enim esse unum bellum,¹¹ quo aut perpetua libertas, aut aeterna servitus, aut mors omnium **404** consequatur. Itaque absque eo numero, quem infinitum ante contraxerat, equitum circiter octo millia,¹² peditum ducenta quinquaginta millia contracta sunt. Dehinc¹³ duo colles sibi invicem obversos Romani Gallique ceperunt.¹⁴ Unde multis sæpe eruptionibus et variis proventibus præliantes, tandem Romani¹⁵ præcipua Germanorum equitum, quos sibi jamdudum amicos nunc in auxilium¹⁶ acciverant, virtute vicerunt. Vercingetorix alia die congregatis omnibus, qui fuga evaserant, dixit se auctorem bona fide defendendæ libertatis, atque¹⁷ rumpendi fœderis fuisse, et nunc, sive Romanis sese ad mortem omnes offerant, sive

¹⁸ se solum pro omnibus dedant, paratum animo fore. Itaque Galli¹⁹ voluntatem, quam pudore aliquandiu texerant, quasi ex consilio regis assumerent, illico sibi veniam precantes, eum solum velut auctorem magni sceleris dederunt. Bellovaci omnibus Gallorum gentibus ipsorum opinione fortiores habebantur. Hi²⁰ Correo duce bellum instaurant, sibi que in **405** hanc suscepti belli societatem²¹ Ambianos, Aulercos, Caletos, Velocasses, Atrebatasque conjungunt, et locum quemdam cinctum atque impeditum undique paludibus capiunt: commissoque prælio magnam Remorum manum, quæ auxilio²² Romanis erat, trucidant. Deinde cum opportunum²³ ipsi locum insidiis provisum occupassent, atque hoc com-

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. Quo aut, etc. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. ita transponunt, *aut aeterna servitus, aut libertas perpetua, aut mors*, etc. Pro quo Lugd. Batt. iidem ut legunt.

12. Peditum ducenta quinquaginta millia. Cæsar peditum circiter CCXL millia habet. FABR.

13. Duo. Lugd. Batt. iidem cum Coll. Gron. eadem et duobus Florr. et ed. Aug., duos.

14. Unde. Ed. August., inde.

15. Præcipua. Lugd. Bat. quart., præcipue.

16. Acciverant. Ita rursus hoc potius sequendum duxi e lib. Colon. quam ex impressis, *adsciverant*. LAUT. — Mss. omnes *acciverant*, non *adsciverant*, quamvis posterius maluerint Fabricius et Scottus.

17. Rumpendi fœderis. Mss. omnes *inrumpendi vel irrumpendi fœderis*.

18. Se solum. Edd. quædam vet. et mss. Florent. *pr. sive solum*. In sequentibus autem Lugd. Bat. quart. legit, *paratum se animo fore*.

19. Voluntatem, quam pudore, etc. Nimirum:

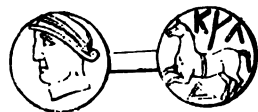
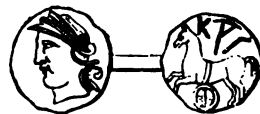
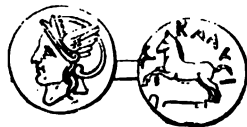
Assensere omnes, et, quæ sibi quisque timebat, Unius in miseri exitium conversa tulere.

Virgil. *Æneid.* II, 150. Oratio ejus ad Gallos et populares fuit: *Id se bellum suscepisse, non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa, et, quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint*. Cæsar de Bello Gall. VII, 89. Neque dediti abjectior ad Cæsarem, teste Floro III, 10, oratio, cum phaleras et arma sua ante Cæsaris genua projeceret: *Habes, inquit; fortem virum, vir for-*

B *tissime, vicisti. Quem Regulo, Mancino et Deciis opponas, sicut Vercingetorix. Clementer a clementi et generoso victore fuisse habitum suspicor; quid enim illi evenerit, legisse non memini.*

20. *Correo duce*. Ita scriptum in tribus Florent. reliquisque fere omnibus, nisi quod *Coreo* sit in Lugd. Bat. pr., *Corbeo* in Lugd. Bat. quarto Meoque. Diversitas eadem scripturæ apud Cæsarem lib. VIII, cap. 6, p. 454. *Chorro* edidit Fabricius, quam lectionem in ed. August. quoque inveni. Sed pro *hi Correo duce*, Lugd. Bat. sec. habet *ibi*, etc. Ed. August. neque *hi* neque *ibi* agnoscit.

21. *Ambianos, etc.* Qui post Ambianos occurrunt, ens mss. quidam vocant *Aturcos, Saletos et Salutos, Velocarses vel Velicarses, vel Velicosos, et denique Velicassas*. Pro *Atrebatas* Lugd. Batt. tres malunt *Atrebatas*. Ad Caletos seu Caletes patatur spectare argenteus hic nummulus, qui caput galeatum habet, Romano more, a parte priorè; a posteriore equum sine freno, atque libero cursu se efferentem, cum litteris KAAE . . . T. Dubito tamen an ad Caletos vel Caletes referri possit, cum litteræ AA, quæ in nummo connectuntur, potius A et M forment, adeoque aliam quoque lectionem suppeditare possint, eam scilicet quæ in secundo nummulo observatur. Sed ecce ipsos denarios argenteos, primum ex Bonteroero, p. 52, posteriores duos ex museo nostro.

22. *Romanis erat*. Cod. Longob., qui *auxilio Romanis erant*. Melius Lugd. Bat. quart., quæ *auxilio Romanis venerat*.

23. *Ipsi*. Edd. quædam, *sibi*.

perto Romani ad insidiarum locum instructi ordinatque venissent, commisso prælio, Romani Gallos fugientes eisdem locorum munitionibus, quibus clausi fuerant, incluserunt, cunctosque ad internecionem ceciderunt. Ibi Correas fugam vel deditionem detrectans, ³⁵ Romanos, ut vivus caperetur instantes, occidendo, ut occideretur, cogit. Igitur cum pacatam esse universam Galliam Cæsar, **406** neque ausuram fore ³⁶ ad aliquos aspirare motus arbitraretur, legiones in hyberna ³⁷ dimisit : ³⁸ ipse autem Ambiorigis fines, qui tot bella excitaverat, horrenda hominum strage vastavit. At vero ³⁹ C. Caninius ⁴⁰ legatus bellum apud Pictonas invenit : ubi magna hostium multitudo impeditam itinere legionem circumdedit, atque ad extremum discrimen adduxit. Porro autem Fabius legatus, acceptis Caninii litteris, in Pictonas proficiscitur, ibique a captivis de opportunitate locorum certior factus, inopinantes hostes opprimit, magnisque ⁴¹ stragibus factis, plurimas prædas agit. Deinde cum Caninio signum adventus sui dedisset, Caninius totis castris subito ⁴² exsilivit seseque iniecit hosti. Ita Fabio ex alia

A parte, et Caninio ⁴³ ex altera insistente, maximo et diuturno bello innumeræ Gallorum ⁴⁴ copiarum trucidatæ sunt. Inde Fabius ⁴⁵ in Carnutes profectus est. Sciebat enim ⁴⁶ Dumnacum, ducem antiquissimum, rebellionis totius incentorem, ab hoc bello ⁴⁷ elapsum, si Armoricis gentibus adjunctus esset, maximos iterum in Gallia tumultus esse moturum : ⁴⁸ sed eas adhuc ipsa novitate trepidantes, mira virtute et celeritate perdomuit. **407** ⁴⁹ Interea Draptes unaque ⁵⁰ Lucrius, cum adesse Caninium et legiones in finibus suis viderent, undique collectis copiis, oppidum ⁵¹ Uxellodunum occupant. Hoc oppidum in editissima montis arce ⁵² pendebat, ⁵³ duabusque partibus per abrupta latera non parvo flumine cingebatur : ⁵⁴ medio deinde de-

B scensu largissimo fonte securum, plurimaque introrsum copia frumenti tutum, irritos procul discursus hostium despiciebat : Caninius, quod ⁵⁵ solum Romana provisione potuit, ambos duces cum parte copiarum plurima in campum evocatos, maximo prælio superavit. ⁵⁶ Nam uno e ducibus interfecto, ⁵⁷ alter cum paucissimis fugit, nullus in oppidum rediit,

IIAVERCAMPI NOTÆ.

21. Romanos, ut vivus caperetur. Roberti lib. habet : *Romanos ut vivus caperetur instantes, occidendo ut occideretur cogit.* Tu lege Hirtium lib. viii Comment. FABR. — Verba Hirtii cap. 49 pag. ed. Oudendorp. 475, sunt : *Cum interim nulla calamitate victus Correas, excedere prælio, silvasque petere, aut, invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin, fortissime præliando, compluresque vulnerando cogeret clatos iracundia victores in se tela conjicere.* Neque tamen video cur ex iis verbis majus præsidium Fabricio sit pro vulgata lectione, *ne vivus caperetur, instanter occidendo*; cum pateat ex Hirtii verbis, omnibus modis institisse Romanos, ut vivum caperent Corream, sed illum hostes, ad comprehendendum vel cohortandum ut dederet sese, accedentes propius, ferociter repulisse, plurimosque vulnerasse, adeoque effecisse, ut hostes occiderent eum, quem lubentius, pro gloria victorum, spectandum omnibus, vivum servassent. Revocavi igitur lectionem meliorem ex omnibus quos consului mss., quam insuper confirmat optima ed. Augustana.

25. Ad aliquos. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov. et ed. Ang., aut *aliquos*.

26. Dimisit. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., *misit*.

27. Ipse autem. Ex Lugd. Batt. tres, *ipse tamen*.

28. C. Caninius. Ex Lugd. Batt. sec., *C. Caninius*; tres reliqui, cum Coll. Gronov., *Gallus Caninius*. Agnoscitur illud fuit Caniniorum.

29. Legatus. Edd. quædam, *alter legatus*.

30. Stragibus factis. Additur in August. *per anticipationem*.

31. Exsilivit. Lugd. Bat. quart. et duo Florent., *exsiluit*. Ed. prima et Venetæ, *exsilens se iniecit hosti*.

32. Ex altera insistente. Lugd. Bat. quart., *multum insistente*.

33. Copiarum. Ms. idem, *gentes*.

34. In Carnutes. Flor. pr., *ad Carnutes*.

35. Dumnacum. In tribus Florent. et Lugd. Bat. sec., ut et ed. Ang., inveni *Donnacum*; in reliquis mss., *Dominacum* et *Donacum*.

36. Elapsum. Duo ex Lugd. Batt., *lapsum*.

37. Sed eas. Ita reposui ex mss. omnibus, depravarant enim edd. in *sed eos*, non attendentes verba,

trepidare et perdomare, ad gentes pertinere, non ad tumultus.

38. Interea Draptes. Parisienses, Bolsning., Hittorp., Fabricius et Scottus ediderunt *Drapes*, sed verum nomen videtur fuisse *Draptes*, si mss. iisque melioribus, standum est. Sic enim scribitur in Florent. pr. sive cod. Longob. et sec., ut et Lugd. Bat. pr. et tert. cum Coll. Gronov. atque edd. prima, Augustana et Venetis. Eandem scripturam iudicant Florent. tert., Lugd. Bat. sec. et Ultr. dum *Adraptes* scribunt redundante priore littera hujus vocis ex duplicatione posterioris quæ præcessit. *Drapes* tamen in meo codice et Perizon. invenitur, eademque diversitas in codd. Cæsaris observatur.

39. Lucrius. Florent. pr. et sec., *Lycterus* seu *Lycterusque*; tert., *Licterus*; Lugd. Batt. pr. et tert., *Lipterius*. Coll. Gronov., *Lypterius*. In ed. August. legitur *Leptirius* vel *Lecterus* conjunctim.

40. Uxellodunum. In codd. et mss., *Veludunum*, *Veludunum*, *Velutunum*, *Velucunum*, *Velludunum*.

41. Pendebat. Sic mss.; *pendens* edd. quædam.

42. Duabusque. Copulam non agnoscit Lugd. Bat. quart.

43. Medio deinde. Lugd. Bat. sec., *medio inde*.

44. Solum. Lugd. Bat. sec., *sola*.

45. Nam uno e ducibus interfecto, etc. Fugit ex prælio, quod acerrimum fuit, Lucrius, captus autem fuit Draptes. Hirtius de Bello Gall. lib. viii, cap. 56, p. 490 : *Capitur ipse eo prælio Draptes. Romanorum autem ludibrio se eripuit.* Ibid. cap. 44 : *Draptes* (seu ut apud Hirtium scribitur, *Draptes*) quem captum esse a Caninio locui, sive indignatione et dolore rinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus se cibo abstinuit, atque ita interiit. Quid alteri evenerit duci mox persequitur, p. 501, his verbis : *Eodem tempore Lucrius, quem profugisse ex prælio scripsi, cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni (crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committibat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Cæsarem habere), hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione alla vinctum ad Cæsarem deduxit.*

46. Alter, etc. Ed. August., *alterum cum paucissimis fugat*.

sed ad id oppugnandum Cæsare opus fuit. Itaque A certior per nuntios ⁴⁷ factus Cæsar accurrat: circum-spectisque omnibus videt, si expugnare vi molitur, ludo et spectaculo hostium delendum esse exercitum **408** suum: ⁴⁸ unum solum esse præsidii, ⁴⁹ si quo modo hostes aqua arceantur. Sed et hoc quoque nisi Cæsar ⁵⁰ non potuisset: siquidem fons, quo ad potum utebantur, medio dexvi montis latere fundebatur. Cæsar ad proximum fontis admoveri vineas, turrimque extrui jubet. Fit magnus ⁵¹ illico concursus ex oppido. Quibus sine periculo præliantibus, Romani quamvis pertinaciter obsisterent, crebriusque succederent, complures tamen trucidantur. Igitur exstruitur agger, et turris pedum sexaginta, cuius vertex ⁵² adæquare fontis locum posset, ut vel ⁵³ ex æquo tela conjici queant, vel præcipitata desuper saxorum volumina non timeri. Oppidani autem, ubi exanimari siti non solum pecora sua, verum etiam infirmiores hominum ætates vident, cupas picæ, sevo et ⁵⁴ scandulis repletas, ac deinde inmisso igne, in prona præcipitant, easque ipsi toto oppido effusi subsequuntur. Ardentibus machinis, cum grave prælium suis Cæsar ac periculosum. ⁵⁵ videret, cohortes ⁵⁶ in circuitu oppidi ire velociter per occultum imperat, atque undique subito vastum clamorem attollere. Quo facto consternati oppidani,

dum recurrere ad muniendum oppidum volunt, ab oppugnatione turris vel demolitione aggeris **409** ⁵⁷ recesserunt. Illi tamen qui ad incidendas fontis venas sub obtentu aggeris tuti, cuniculos perfodiebant, repertos in abstruso aquarum meatus, per multa dividendo tenuari in semetipsis, consumique fecerunt. Oppidani, fonte siccato, ultima desperatione correpti, deditionem sui faciunt. Cæsar autem, omnibus qui arma tolerant manus sustulit, et vitam reliquit, quo ⁵⁸ testator esset etiam posteris pœna improborum. Multum enim ad coercendam audaciam valet propositum punitionis exemplum, cum ipsa miseri præsens forma viventis, et ad recordationem admonet conscios, et ad sciscitationem cogit ignaros.

CAPUT XII.

B *Miseriam et calamitatem Galliæ acceptam a Cæsare subjicit quasi sub oculos.*

¹ Exhaustis atque edomitibus Gallis, securus Cæsar cum legionibus in Italiam ² rediit, nullos post se Gallorum motus pertimescens; ³ certo se sciens minime aliquos qui vel moveri audeant, vel si moveantur, timendi sint, reliquisse. Constitui nunc ante oculos velim exsanguem ⁴ defectamque Galliam, post illas ardentissimas **410** febres internosque æstus ⁵ vitalium meliora torrentes, ut sese habeat, quanta ma-

HÆVERCAMPÌ NOTÆ.

47. *Factus.* Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., scribunt *redditus*; et mox *occurrit* pro *accurrat*, ut et *deludendum* pro *delendum*.

48. *Unum solum esse præsidii.* Ed. pr. cum Paris. et Venetis, *hoc solum esse præsidium*. Bol-ving. et Hittorp., *unum solum esse præsidii*, quod et in mss. omnibus et ed. August. inveni. Reposuit autem Fabricius, *unum solum esse præsidium*. Verum, cum vim hanc abnuant mss. Codices, ellipticam puto esse orationem, et subintelligi posse *loco*.

49. *Si quo modo.* Et hic nimis liberales fuerunt edd. duplicando mediam vocem, cum omnes codd. mss., astipulante ed. August., *quo legant*, non *quoquo modo*.

50. *Non potuisset.* Et hæc constans mss. est lectio, quare frustra ante Fabricium legebatur *nemo potuisset*, quam lectionem male revocavit in ed. sua Scottus. Nisi Cæsar fuisset Cæsar, non potuisset, inquit Orosius. Ed. August. hic iterum astipulatur mss.

51. *Illico.* Ed. August., *undique*; et mox, *trucidantur*.

52. *Adæquare fontis locum posset.* Mss. fere omnes, *æquare ad fontis locum possit*.

53. *Ex æquo.* Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *æque*.

54. *Scandulis repletas.* In manuscriptis est, *scindulis*: nos ex Ilirtio, *scandulis*, scripsimus cum Roberto. A *scindendo* autem, ut vult Isidorus, dictæ sunt *scandulæ*: quæ sunt parvæ tabellæ ex robore vel alio ligno assulatim secto. Unde Vitruvius libr. II, cap. 1, quibusdam nationibus ex *scandulis robusteis ædificia constitui* scribit. Cornelius vero Nepos, *scandula connectam* fuisse Romam usque ad bellum Pyrrhi, annis 470, auctor est. Lege Plinium libr. XVI, cap. 10. FABR.

55. *Videret.* Frustra et contra mss. *imminere* quædam edd. adjiciunt.

56. *In circuitu.* Sic jubent legere mss., *non circuitum*.

57. *Recesserunt.* Flor. pr., *decesserunt*. Pro *oppugnatione* Lugd. Bat. sec. et Ultr., *expugnatione*.

58. *Testator.* Coll. Gronov., *testatura*; Lugd. Bat. tert., *testatum*; mox sec., *ut improborum*.

CAP. XII. — 1. *Exhaustis atque edomitibus.* Ed. Aug. legit, *Exhaustis itaque et edomitibus Gallis*.

2. *Rediit.* Duo ex Lugd. Batt., *redit*.

3. *Certo se sciens.* Mediam vocem ut inutilem delent Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. recte.

4. *Defectamque Galliam.* Nescio quid moverit editores, ut cum *defectam* in codd. invenissent, et propterea collocassent in margine, tamen *defetam* maluerint edere; Fabricius enim et Scottus vitiosam eandem lectionem receperunt, quam tamen unanimi consensu repudiant omnes quos consului mss., cum cod. seu edit. Augustana. Neque sanæ mentis quisquam præferre posse videtur, dummodo diligenter attendat; *Defeta* enim idem significare videtur quod *effeta* apud Sallustium in Catilina cap. 53: *Ac, veluti effeta parentum, multis tempestatibus haud sane quisquam Romæ virtute magnus fuit*. Referri igitur alio nequit, nisi ad sterilitatem, et exhaustam annis et crebra sobole fecunditatem. Nequaquam igitur in Orosianis hisce locum tueri potest, in quibus Gallia non comparatur matri *effetæ*, atque, visceribus lassis, exhaustæ; sed magno corpori quod, morbo correptum validiore, vigorem, vires et sanguinem amisit. *Defecta* igitur Gallia, subintellecto *sanguine* vel *viribus*, hic dicitur ut apud Plinium, Columellam et alios, homo *defectus animo, senio, ætate*, etc.

5. *Vitalium meliora torrentes.* Hæc est scriptura cod. Longob. sive Florent. primi ut et sec., nec non Lugd. Bat. sec. atque Ultraj. *Medullarum* exhibent Florent. tert. et Lugd. Bat. quart., quasi vellent *medullam*, quod in Meo ita exstat, ut littera ultima sive *m*, ad figuram litteræ *v* videatur accedere. In aliis mss. atque edd. veti. omnibus *molliora* invenitur, quod prætulerunt Fabricius et Scottus, Virg. *Æneid.* IV, 66:

Est mollis flamma medullas
Interea, et tacitum vivit sub pectore vulnus,

cie quantoque pallore ⁶ sit, quam denissa ac resoluta jaceat, quam ipsos quoque necessarii officii motus, ne eundem ⁷ incursum malorum revocent, pertimescat. Irruit enim in eam repentino impetu Romanus exercitus, veluti fortissimo corpori fortior lues; quæ tanto gravius accenditur, quanto impatientius toleratur. Sitiebat misera, cum, instante gladio, profiteri sponsonem servitutis aternæ, avulsis insuper obsidibus, cogeretur. Sitiebat, ut dixi, notam illam omnibusque suavissimam velut aquæ gelidæ dulcedinem libertatis; quantoque eam magis subtrahi intelligebat, tanto avidius desiderabat. Hinc illa tam frequens contra vetita præsumptio invadebatur, ⁸ et pro defendenda libertate, ⁹ inopportuna libertas; ¹⁰ præreptaque insatiabiliter potiundi licentia, quod male conceptam perniciem restinguere videbatur, augebat. Hinc Romanus ante pugnam insidiator argutior, hinc in pugna hostis infestior, hinc post pugnam victor immitior, hinc omnia ad domandam impatientiam crudescens, hinc jam nec remediis credebat; itaque si interrogare possem **411** hanc, de qua loquimur, nationem: Quid tuoc, cum hæc ipsa sustinebat, de illis temporibus judicaret, responderet, ut arbitror, dicens: Sic me illa tunc febris ¹¹ exsanguem reddidit, ac frigidam

A fecit, ¹² ut etiam ¹³ hæc, quæ omnes pene ¹⁴ perstrinxit, servefacere vel commovere nequiverit: atque ita me Romani inclinaverunt, ut nec ad Gothos surgam. Sed ne ipsa quidem Roma clades quas intulit, evitavit. ¹⁵ Exercitæ atque diu actæ sunt per totos mundi cardines potentia ducum, viresque legionum: quæ in sese concurrentes, ejus damno vicecerent, cujus periculo vincerentur. Nam victorem Casarem, de Gallia reversum, civilia bella comitata sunt, aliaque gravissima mala, interfecti apud Parthos Crassi et trucidati exercitus, præcesserunt.

412 CAPUT XIII.

De Crassi avaritia, rebus contra Parthos gestis et interitu.

B ¹ Anno ab Urbe condita DCXCVII, Crassus, in consulatu collega Pompeii, provinciam sortitus in Parthos, homo inexplebilis cupiditatis, ² audita in Hierosolymis templi opulentia, quam Pompeius intactam reliquerat, in Palæstinam ³ divertit, Hierosolymam adit, templum ⁴ pervadit, opes diripit. Inde per Mesopotamiam tendens in Parthiam quacunque iter habuit, sociis civitatibus auxilia indixit, prætia exegit, moxque ut Euphratem transiit, illico ⁵ Vagesem, legatum ab Orode rege Parthorum ad se missum,

HAVERCAMPI NOTÆ.

6. Sit. Edd. quædam vell., *affecteda sit.*

7. *Incursum.* Lugd. Bat. tert. et ed. Aug., *occursum*; Coll. Gronov., *in occursum.*

8. *Et pro defendenda libertate.* Præfigunt hisce conjunctionem et plures edd.; sed mss. plerique rejiciunt.

9. *Inopportuna libertas.* Ex iisdem mss. neque video quod opportunior sit vox *importuna*, quam præferunt editi.

10. *Præreptaque.* Duo ex Lugd. Batt., cum Collat. Gronov., *præceptaque*; at codex Longob. *præruptaque*, ut forte Orosius *præruptam licentiam* vocaverit temerariam, periculosam, a præcipitiis translata similitudine. Vulgatæ lectionis sensus obscurus est. Pro *augebat*, male edd. quædam *angebat*.

11. *Exsanguem reddidit, ac frigidam fecit.* Patet ex his verbis, frustra *defetam* dici Galliam in principio capitis, sanamque esse mss. omnium lectionem *exsanguem defectamque Galliam* vocantium, id est sanguine defectam, ejusque defectu, prout hic vocat, frigidam.

12. *Ut etiam hæc.* Colon. et Materni optime inserunt hanc vocem, *æstas*. LAUT. — Inveni eandem insertam post voces *etiam hæc*, in cod. Ultr. ut et in Lugd. Bat. sec. atque insuper in ed. August. eamque recepit in ed. sua Scottus. Neque tamen propterea statim recipendam puto. Primum enim constare deberet, eo anno, quo hæc scripsit Orosius, æstatem præ cæteris fervidam fuisse; dein de æstate loqui et non potius de febre, adeoque non continuare metaphoram, sed novam advocare. Immo valde displicet vox *æstas*, legique potius deberet *æstus hic qui*, etc., quæ vox febris ardenti respondet. Hoc enim dicere vult Orosius, Galliam febre illa, id est, afflictione sub Julio Casare, ita penitus fuisse afflictam, ut recuperare vires numquam potuerit, neque ad ipsos Gothos surgere, i. e. reparare vires toto intermedio tempore, quo a Romanis sub Casare subacta fuit, usque ad cladem illam, quam Romanæ ditiones et ipsa Roma, a Gothis passæ fuerunt; quæ clades, per

metaphoræ continuationem vocatur *febris*, quæ non modo Gallos, sed omnes pene perstrinxit. Hanc, inquit, non sensit Gallia, quasi antiquis cladibus sensu orbata. Retineo igitur lectionem antiquam, ut probam.

15. *Hæc, quæ omnes.* Primam vocem ex tribus damnant codd. Lugd. Bat. quart. et Meus. At Lugd. Bat. pr. abjicit *pene*, quod sequitur.

14. *Perstrinxit.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *constrinxit*.

15. *Exercitæ atque diu actæ sunt.* Plures ex mss. multæque editi. *auctæ* malunt, sed perperam. Nota enim est violentia verbi *agere* et *agi*, quod vel ex *agere* et *rapere*, quæ simul crebro occurrunt, constat. Romana igitur potentia, nimis aucta, vires suas in se vertit, mutisque eorum, qui per ambitionem, ad summum properabant gradum, cladibus, ipsa tandem fatiscere cœpit et gravi casu concidit.

CAP. XIII. — 1. *Anno ab Urbe condita sexcentesimo xcvii.* Idem numerus est in manuscripto nostro Eutropio, cum in impressis sit annus Urbis conditæ 699. Cæterum ex ratione Capitolinorum Fastorum annus, quo Cn. Pompeius, M. Crassus iterum coss. fuerunt, est DCXCVII. Crassus vero provincie cupidus in ipso consulatu paludatus in Syriam profectus fuit, Plutarchus et Dio. FABR.

2. *Audita in Hierosolymis.* Hanc rem narrat Josephus lib. XIV Antiq. cap. 12, quem lege. FABR.

3. *Divertit.* Videtur et hic debere reponi *devertit*, quod supra cap. 4 ex cod. Longobard. factum fuit, et innuere videtur cod. Ultr. scribens *revertit*.

4. *Pervadit.* Hæc mss. lectio est. Edit. quædam, *invadit*. Ed. Aug., *templumque pervadit*. Pro *adii* codd. Lugd. Batt. quatuor cum Ultr. *adii*.

5. *Vagesem.* Ita scripsi ex Gualtheri libro. Plutarchus in Crasso, et Appianus in Parthica (si modo liber ille ab Appiano scriptus est) *Oxyriem* habent. FABR. — Lugd. Batt. duo cum Coll. Gronov. *Dagesen* vel *Bogessen*. Ex Florenti. pr. *Vagessen*, sec. *Bogesen*, tert. *Lugessem*. Edit. August. *Bagessem*.

obvium habuit, a quo vehementer ⁶ increpitus est, A ⁷ proventibus, priorum oblita defectuum est. Haec deinde recentissimæ prosperitatis jactantiam Italicum bellum et dilaceratio Syllana castigat. Rursus post hanc domesticam intestinamque perniciem, qua usque ad medullas pene eviscerata et exesa est, paribus propemodum spatiis temporum non solum reparata, verum etiam extenta est, cum Lucullus Asiam, Pompeius Hispaniam, Cæsar Galliam perdomuit, Romanumque imperium usque ad extremos propemodum terræ terminos propagatum est. Haec nunc amplissimam dilatationem vastissima ruina consequitur. Apud Parthos enim consul Romanus occiditur, ⁸ exercitusque deletur, atrocissimum illud Pompei et Cæsaris bellum civile conseritur, et inter hæc Roma ipsa repente correpta incendio ⁹ concrematur. ¹⁰ Anno siquidem ab Urbe condita dcc, incertum unde concretus, plurimam Urbis partem ignis invasit, neque umquam antea tanto incendio correptam ac vastatam civitatem ferunt. Nam quatuordecim vicos cum vico jugario consumptos fuisse memoriæ ¹¹ proditum est. Hinc jam bellum civile committitur, quod magnis jamdudum dissensionibus ac molitionibus parabatur.

CAPUT XIV.

De mutabilitate Romani imperii, prædictorum velut epilogus.

Igitur Romani status agitur ¹ semper alterna mutatio, et velut forma Oceani icaris, quæ omni die dispar, nunc succiduis per septem dies atollitur incrementis, nunc insequentibus ² totidem diebus ³ naturali damno et defectu interiore subducitur. Ut enim de proximis ordiar, Cimbris Tiguripisque vincentibus, cum apud Rhodanum flumen Romanus exercitus periit, arcuissimas Roma sensit angustias, refusa continuo clade Cimbrorum, magnis ⁴ elata

HAVERCAMP NOTÆ.

6. *Increpitus.* Mss. quidam *increpatas*, et mox fere omnes *cur pro quod*.

7. *Luculli et Pompeii.* Contra mss. in quibusdam edd. excidit conjunctio et, quam negligere Fabr. et Scottus non debuerant, cum ex illa negligentia longe alius huic loco et ineptus sit sensus. Neque enim Pompeio, quem continentissimum supra appellavit, sed Crasso avaritia competit. Factum vero id fuit a Crasso contra Luculli primum, deinde Pompeii quoque, qui Lucullo in bello Mithridatico successerat, foedus.

8. *Ingruentes.* Edit. August. *irruentes*.

9. *Cum Surena et Sillace.* Vulgo mendose *Sulacas* legitur: Apud Plutarchum est, Σιλλάκης. FABR.

10. *Aliquot.* Edit. pr. et August. cum *Paris* et Venet. *aliqui*.

11. *Carras.* Ed. August., ut et cod. Ultr. ubique, *Charras* exhibet.

12. *Vel fide.* Mss. quidam et edd., et *fide*.

13. *Parthos ab Orode.* De re a Cassio contra Parthos gesta, et Osace duce occiso, Cicero *epist.* 20, libr. v, ad Attic.: Dio libro quarto. FABR.

14. *Osacen.* Lugd. Batt. omnes, cum Ultr. et Coll. Gronov., *Osagen*.

CAP. XIV. — 1. *Semper.* Abest a Lugd. Bat. pr. et Coll. Gronov.

2. *Insequentibus.* Edd. quædam *consequentibus*.

deinde recentissimæ prosperitatis jactantiam Italicum bellum et dilaceratio Syllana castigat. Rursus post hanc domesticam intestinamque perniciem, qua usque ad medullas pene eviscerata et exesa est, paribus propemodum spatiis temporum non solum reparata, verum etiam extenta est, cum Lucullus Asiam, Pompeius Hispaniam, Cæsar Galliam perdomuit, Romanumque imperium usque ad extremos propemodum terræ terminos propagatum est. Haec nunc amplissimam dilatationem vastissima ruina consequitur. Apud Parthos enim consul Romanus occiditur, ⁸ exercitusque deletur, atrocissimum illud Pompei et Cæsaris bellum civile conseritur, et inter hæc Roma ipsa repente correpta incendio ⁹ concrematur. ¹⁰ Anno siquidem ab Urbe condita dcc, incertum unde concretus, plurimam Urbis partem ignis invasit, neque umquam antea tanto incendio correptam ac vastatam civitatem ferunt. Nam quatuordecim vicos cum vico jugario consumptos fuisse memoriæ ¹¹ proditum est. Hinc jam bellum civile committitur, quod magnis jamdudum dissensionibus ac molitionibus parabatur.

415 CAPUT XV.

De bello civili quod cruentissimum Cæsar et Pompeius gesserunt.

Nam, rediens Cæsar victor ex Gallia, decerni sibi ¹ absentem alterum consulatum poposcit. Contradictum est ² a Marcello consule, adnitente Pompeio, deinde decretum est a senatu, ut in Urbem Cæsar non nisi dimisso exercitu veniret, et ex Marcelli consulis auctoritate ad legiones, quæ apud Luceriam erant, Pompeius cum imperio missus est. Cæsar Ravennam sese contulit. M. Antonius et ³ Q. Cassius, tribuni plebis, pro Cæsare intercedentes, interdicens Lentulo consule, curia foroque prohibiti ad Cæsarem profecti sunt, ⁴ Curione simul Cælioque comitanti-

Mss. Lugd. Batt. duo cum Coll. Gronov., in *consequentibus*.

3. *Elata.* Lugd. Batt. tres cum Florent. tert., *elevata*.

4. *Proventibus.* Edd. quædam, *provecibus*. Delent mox mss. aliquot *est*.

5. *Exercitusque.* Copulam non agnoscit Lugd. Bat. secundus.

6. *Anno siquidem ab Urbe condita dcc.* Hoc incendium, quod, maxima urbis parte deleta, prodigii loco est habitum, fuit, L. Paulo, G. Marcello cons., anno dcciii obsequens. De eodem Livii auctoritatem adducit Orosius lib. vii, c. 2. FABR.

7. *Proditum est.* Mss. quidam et ed. August., *traditum est*.

Cap. XV. — 1. *A Marcello consule.* Roberti liber hoc amplius habet, *a Bibulo, a Catone*. Cæterum de his dissensionibus cum omnes multa scribant, putandum esset, hic velle aliquid annotare. Lege Cæsarem, Appianum, Plutarchum et cæteros. FABR.

2. *Q. Cassius.* Ita omnes hunc nominant, exceptis Orosii libris, in quibus *Publii* prænomen habet.

3. *Curione Cælioque.* Hic est *M. Cælius Rufus*, de cuius interitu paulo post. Quod ego annotandum propter Dionem putavi, apud quem initio lib. xli, Καυλίου προ-καλίου, seu potius καλίου, bis mendose legitur. FABR.

bus. Cæsar, Rubicone flumine ⁴ transmeato, mox ut Ariminum venit, quinque cohortes, quas tunc solas habebat, cum quibus (ut ait Livius) orbem terrarum adortus est, quid facto opus esset, edocuit. Deplo- rans injurias suas, causam belli civilis, pro resti- tuendis in patriam tribunis, esse testatus est. Inde per Antonium septem cohortes, quæ apud Sulmo- nem morabantur, a Lucretio ⁵ recepit, tres legiones quæ cum Domitio apud Corfinium morabantur, ad partes suas traduxit. Pompeius atque omnis senatus, crescentibus Cæsaris viribus, trepidi, tamquam Ita- lia pulsî, in Græciam transvecti, Dyrrachium gerendi belli sedem delegerunt. Cæsar Romam venit, ⁶ nega- tamque sibi ex ærario pecuniam, fractis foribus invadit, protulitque ex eo auri pondo quatuor mille centum triginta quinque, ⁷ argenti pondo prope non- genta millia. **416** Inde digressus Ariminum ad leg- iones, mox Alpes transvectus, Massiliam venit, ad quam oppugnandam, ⁸ cum receptus non esset, Tribonium cum tribus legionibus relinquens, ad Hispanias contendit, quas L. Afranius, et M. Pe- treius, et M. Varro, Pompeiani duces, cum legioni- bus obtinebant. Ibi multis præliis Petreium Afra- niumque superatos, ⁹ composita pactione, dimisit. In ulteriore vero Hispania duas legiones a M. Var- rone suscepit. Similiter et duces ejus, ¹⁰ hoc est, Curio Catonem Sicilia expulit, Valerius Cottam Sar- dinia, Tuberonem Africa Varus ejecit. Cæsar Massi-

liam rediens, obsidione domitam, vita tantum et li- bertate concessa, cæteris rebus abrasit. ¹¹ At vero Dolabella ¹² partium Cæsaris, in Illyrico per Octavium et Libonem victus, copiisque exutus, ¹³ ad Antonium fugit. ¹⁴ Basillus et Sallustius ¹⁵ per singulas legio- nes, quibus præerant, similiter et Antonius, Hor- tensius quoque ab infimo mari cum classe concurrens, omnes pariter adversus Octavium et Libonem profecti, **417** ¹⁶ et victi sunt. Antonius cum se Octa- vio ¹⁷ cum quindecim cohortibus dedisset, omnes ad Pompeium a Libone deducti sunt. ¹⁸ Curio ex Sicilia in Africam cum exercitu transgressus est: quem Ju- ba rex continuo exceptum cum omnibus copiis tra- cidavit. Octavio Salonas ¹⁹ oppugnare conatus, omnes pene copias quas duxit amisit. Cælius descen- dit a Cæsare, ac se Miloni exsuli junxit. Cumque ambo servorum manu Capuam oppugnare molirentur, occisi sunt. Bibulus apud Coreyram pudore vi- ctus, quod custodiae ejus, quam pelago et oppido prætendebat, hostis illuserat, inedia sese vigiliisque confecit. ²⁰ Appius Claudius Censorinus, qui jussu Pompeii Græciam tuebatur, jam abolitam Pythici oraculi fidem voluit experiri: quippe ab eo adacta vates descendere in specum, respondisse fertur de bello consulenti: *Nihil ad te hoc, Romane, bellum pertinet*, ²¹ *Eubææ cæla obtinebis*. Cæla autem vo- cant Euboicum sinum. Ita Appius perplexa incertis sorte discessit. ²² Admonet nos aliquid obtreptatori-

HAVERCAMPI NOTÆ.

4. *Transmeato*. Flor. tert. *transmisso*.

5. *Recepit*. Mss. quidam, *recipit*. Pro *morabantur*, edd. quædam, *erant*.

6. *Negatamque ex ærario pecuniam*. Interposuit se huic rei L. Metellus tribunus plebis. App. lib. II, Dio lib. XLI, Lucan. lib. III. FABR.

7. *Argenti pondo*. Inquit in hanc summam Budæus de Asse lib. II, pag. 318, quem vide. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. *pondus* hoc in loco delent.

8. *Cum receptus non esset*. In mss. quibusdam legitur *cur*, quod in omnibus Editis servatur. Sed Lugd. Batt. sec. et quart. scribunt *cum*, quod hic videtur esse reponendum, nisi malimus *quod*, pro qua voce passim in mss. Orosianis *cur* scribi solet.

9. *Composita pactione*. Edd. quædam interserunt *fœderis* contra mss.

10. *Hoc est*. Solet ita loqui Orosius. Quare *post hæc*, quod edd. quidam habent, recte rejiciunt.

11. *At vero Dolabella*. Hunc locum studiosi dili- genter legere debent, cum tota hæc res a Cæsare non longe ab initio lib. III de bello civili descripta interciderit. Eadem breviter narratur ab Appiano et Dione, sed a Lucano fusius describitur lib. IV. Vide Florum lib. IV, c. 2. FABR.

12. *Partium Cæsaris*. In quibusdam edd., *ex parte Cæsaris*.

13. *Ad Antonium*. In cod. Flor. pr. *Ad Antonium confugit* legitur.

14. *Basillus*. Lucanus lib. IV: *Et Basilum videre ducem*. Sed de hoc nomine dicemus c. 18. FABR.

15. *Per singulas legiones*. Pessime in Orosio affectus hic locus fuit. Cum in plerisque mss. (ut colligere licet ex tribus Florent., Lugd. Bat. tertio, Meo, Perizon. atque cod. Aug.) legeretur, *Basillus et Sallustius singulas legiones*, editores viderunt im- perfectum hoc modo esse sensum, atque de suo largiti sunt *parantes*. Quod usque ad Fabricium omnes

C edd. excepta August. occupavit. Fabricius autem, nulla mutationis suæ ratione vel auctoritate addit, reposuit *dividentes*. Is quoque, qui Florent. cod. tertium exaravit, deesse aliquid videns, verbis illis *quibus præerunt*, superscripsit *ducentes*. At ego, cum in tribus codd. mss. Lugd. Batt., præterea in Ultr. et in Coll. Gronov. invenerim *per singulas*, non dubitavi veram hanc esse lectionem, atque ex ea, cum contracte scriberetur *per*, editores primos fecisse *parantes*. Per singulas autem legiones hi victi sunt, quod non conjunctis copiis, sed singuli cum sua legione, cui præerant, manum cum hoste conserue- rint.

16. *Et victi sunt*. Meus codex conjunctionem *et* expungit.

17. *Cum quindecim cohortibus*. Ed. Aug., *cum XI cohortibus*.

18. *Curio et Sicilia*. Quæ hic de Curionis interitu, et Salonarum oppugnatione, item de M. Cæliano et T. Milone perstringuntur, ea Cæsar copiose narrat. FABR.

19. *Oppugnare*. Mss. quidam *expugnare*.

20. *Appius Claudius*. Hanc rem exponit Valerius lib. I, c. 8. Vide Lucan. lib. V. FABR.

21. *Eubææ cæla*. In impressis Valerii libris est, *Eubææ cellam*; in manuscripto, *Eubææ cælum*, et deinde, *cæla eubææ*. Lucanus:

... Solusque quietem

Euboici vasta lateris convalle tenebis.

FABR.

22. *Admonet nos*, etc. Vulgatam hanc lectionem si retineamus, *consulere aliquid obtreptatoribus*, significabit, proferre aliquid in eorum commodum. Qui an sensus sit hujus loci valde dubito; præsertim cum in tribus mss. Florent. totidemque Lugd. Batt. atque insuper Ultr. legatur *ab obtreptatoribus nostris consulat iste consulere*. Quomodo, si pro sæculi sui capti scripserit Orosius, significabit idem quod ob-

bus nostris consultor iste consulere. Queruntur utique fide Christianorum sibi sacra interdicta, caeremoniasque sublatas, ²³ et ob hoc maxime, quod ex his vaticiniisque cessantibus futuræ **418** clades, quia sciri ²⁴ nequeunt, non vitantur. Cur ergo longe ante imperium Cæsaris nativitatemque Christi, sicut ipsorum auctores attestantur, abolita fuerat Pythici oraculi fides? Abolita autem ideo, quia contempta. Porro autem quare contempta, nisi quia vel falsa, vel vana, vel dubia? unde prudenter ²⁵ poeta præmonuit:

Inconsulti abeunt, sedemque odere Sibyllæ:

Et ne forte parvi id pendant, quod contemptu abolitum atque antiquatum fuit, hoc est, aut numen aut sedem, ²⁶ Apollo ille Pythius erat, quem ferunt magno illo ²⁷ Pythone serpente interfecto, totius vaticinationis auctore et principe, hæredem et sedis et divinationis et numinis exstitisse: ibique eum reddere elegisse responsa, ubi orta cum auctore ipsa divinatio videbatur: præterea quem per alias quoque terrarum partes spumantibus buccis, rabidoque discursu omnis furiatorum ructat insania, ad quem plurimi terrarum reges, quasi ²⁸ ad vivam vocem consulti numinis concurrerunt, cui sæpissime ipsi quoque Romani opulentissima dona miserunt. At si Apollo iste Pythius paulatim discernente experientia contemptus, relictus atque abolitus est, quid vivum de mortua pecude, quid verum de amente muliercula sperari potest? Quid postremo,

²⁹ Inflavit cum pinguis ebur Tyrrhenus ad aras,

419 expositis opimæ pecudis intestinis, non fin-

HAVERCAMPI NOTÆ.

treclatores consulere, i. e. interrogare, prout statim facit, in illis, *Cur ergo*, etc.

23. *Et ob hoc maxime.* In mss. Florent. tribus, Lugd. Batt. quatuor et Coll. Gronov. atque vet. edd. legitur, *et ob hoc ideo maxime*, nisi quod ob absit ab edit. Aug. Vulgatam lectionem Meus et Periz. confirmant cum Ultr. eaque satis proba est.

24. *Nequeunt.* Lugd. Batt. pr. et tert., *nequeant.*

25. *Poeta præmonuit.* Virgil. *Æneid.* III, 452.

26. *Apollo iste Pythius erat.* Edit. August., *Pythion.* *Apollo iste erat.* In eodem cod. hæc ex Glossa recepta præcedebant: *Apollo successit hæres serpenti in divinatione Python.* *Post Apollo successit Sibylla in divinatione.*

27. *Pythone serpente.* De Pythone Callimachus in Apollinem:

Ποῦ τοι πατρίδι συνήντα δαίμωνος ὄψι,
Αἰὼς ἔσσι, τὸν μὲν εὖ πατήρες, ἄλλοι ἐν ἄλλῳ
Ἐλλῶν ἄδον ἔστειον.

Id est:

Horridus occurrit serpens fera bestia, Python:
Quem tu descendens perimis cito fatifero arcu,
Continua volucres dum dirigis arte sagittas.

Dionysius Afer *δράκοντα δελφύνην* appellat. Tibullus lib. II, ubi *Delphica Python?* FABR.

28. *Ad vivam vocem.* Ed. Aug., *ad unam vocem.* Mox mss. et edit. quædam, *concurrerunt.*

29. *Inflavit cum pinguis.* Versus est Virgilii de secundo libro Georg. FABR.

30. *Sicut ipsi fatentur.* Sine modo hæc prius confusa legebantur sic: *Non fingent esuriens? Nam sicut ipsi.* LAUT. — Vulgata recte se habet, nihil im-

mutandum. **31.** *Etsi imitari interim nolunt.* Ita, reponendo *etiam pro si*, scribere jubent omnes codd. mss.; pro *interim* Lugd. Bat. pr. insuper amat in *tantum*. **32.** *Convenerunt.* Flor. pr., *venerunt*. **33.** *Ipsæ terram quindecim millium passuum.* Munitionis spatium Cæsar non expressit, sicut nec Lucanus initio lib. VI. Appian. lib. II, *σταδίου διακοσίου καὶ χιλίου* edit. Florus scribit Cæsarem Pompeii castra XVI millium vallo obduxisse. FABR. **34.** *Quindecim millium.* Mss. aliquot amant, *quindecim millibus*. **35.** *Quod Marcellinus.* Lentulus Marcellinus quæstor: Cæsar. FABR. **36.** *Prorumpens.* Ed. August., *erumpens*. **37.** *Cæsaris quoque testimonio victor.* Hoc prælio D commisso ad Dyrrachium victus Cæsar, Pompeio non instante, negavit eum vincere scire: Suetonius in Julio, Plutarch. in Pompeio et Cæsare. FABR. **38.** *Quatuor millia militum.* Plutarch. in Pompeio *δισχιλίου* habet. Centuriones Cæsar lib. III Comm. edit XXXII, non XXII. FABR. — Idem numerus XXXII in editione principe occurrit, ut et Parisina atque Venetis. **39.** *Equitesque.* Conjunctionem sive copulam delect mss. et edd. quidam. **40.** *Instruitur.* Ita mss. meliores et edd. vet. non instituitur. **41.** *Pompeius octoginta et octo cohortes.* De numero copiarum non idem omnes scripserunt, quo de Appianus lib. II. FABR. **42.** *Levium armaturarum.* Tres Lugd. Batt. et Coll. Gronov., *levium armaturarum*.

pia. Cæsar similiter octoginta cohortes triplici ordine disposuit, cui fuerunt ⁴³ non minus quam triginta millia peditum, equites mille. Videre ibi et gemere erat, contractas Romanorum vires in campis ⁴⁴ Pharsalicis ad occisionem mutuam constitisse: quas si concordia rexisset, nulli populi, nulli reges ferre potuissent. Prima congressione equitatus Pompeii pulsus, sinistra latera nudavit. Deinde cum diu utrimque dubia sorte caderentur, atque ⁴⁵ ex alia parte Pompeius inter hortandum diceret: ⁴⁶ Parce civibus, nectamen faceret; ex alia vero Cæsar hoc faceret, quod urgeret, dicens: Miles, faciem feri: tandem universus Pompeii fugit exercitus, castraque direpta sunt. Cæsa sunt in eo prælio Pompeianorum ⁴⁷ quindecim millia, centuriones triginta et tres. Illic exitus pugnae ad Palaopharsalum fuit: ⁴⁸ Pompeius fugiens, in ostio Penei amnis onerariam navem nactus, in Asiam transitit. Inde per Cyprum in Ægyptum venit: ibique mox ut litus attigit, jussu Ptolemæi adolescentis, in gratiam Cæsaris victoris occisus est. Pompeii uxor illique fugerunt. Cætera Pompeiana classis direpta est, omnibus qui in ea erant crudelissime trucidatis: **421** ibique et ⁴⁹ Pompeius Bithynicus occisus est. ⁵⁰ Lentulus vero, ⁵¹ vir consularis, apud Pelusium

HAVERCAMPI NOTÆ.

45. *Non minus*. Ed. princeps, *minus quam*. Et sic quoque exstat in mss. Florent. tribus, quorum duo posteriores insuper *quam* delent.

44. *Pharsalicis*. Lugd. Batt. tres, *Thessalicis*. Idem in ed. August. invenitur.

45. *Ex alia parte*. Lugd. Batt. pr., *alia ex parte*.

46. *Parce civibus*. Ita scripsimus ex vetustis, nec aliter est apud Florum. FABR.

47. *Quindecim millia*. Lugd. Batt. pr. et quart., *xxii millia*.

48. *Pompeius fugiens*. De Pompeii fuga et interitu Cæsar lib. iii. Plutarchus in Pompeio, Appianus lib. ii. Dio XLII. Velleius lib. ii. FABR.

49. *Pompeius Bithynicus*. Q. *Pompeius A. F. qui Bithynicus dictus est*. Cicero in Bruto. FABR. — *Copulam et delent* Lugd. Batt. tres cum Collat. Gronov.

50. *Lentulus*. L. Lentulus Crus, qui anno superiore cons. fuerat. Eum Cæsar scribit a rege comprehensum, in custodia necatum esse. FABR.

51. *Vir consularis*. Ed. August., *Lentulus vero consularis*.

52. *Verum et aciem*. Lugd. Batt. duo, *verum etiam et aciem direxit*.

53. *Ea flamma*. Hanc bibliothecam laudans T. Livius, *elegantiae regum curaque egregium id opus* ait fuisse, ut est apud Senecam de Tranquillitate vitæ. Ubi quadringenta millia librorum Alexandriæ arsisse legitur. Bibliotheca Alexandrinæ incensæ meminit et Plutarch. in Cæsare, et Dio lib. XLII. De omni re gesta cum Alexand. præter cæteros copiose HIRT. FABR.

54. *Cum partem*. Lugd. Bat. quart. et Coll. Gronov. *cum partes* legunt. Supra quoque *ea* non agnoscit eadem Collatio cum tribus mss. Lugd. Batt.

55. *Hodieque*. Male edd. quædam Vett., *hodie, que*.

56. *Direptis*. Lugd. Batt. quatuor, Ultr. et Coll. Gronov., *derelictis*.

57. *A nostris hominibus*. Absunt a Lugd. Bat. quatuor.

58. *Nostris temporibus*. Edd. vett. quædam, *nostris temporibus*.

59. *Memorent*. Ita codd. et edd. meliores; alii, *memorentur*.

A interfectus est. Cæsar, eo: positus apud Thessaliam rebus, Alexandriam venit, perlatoque ad se ac viso Pompeii capite, annuloque, flevit. Cumque se in regiam recepisset, eludebatur a tutoribus, quo minus pecuniam acciperet, templa sua astu spoliantibus, ut et regios thesauros vacuos esse ostenderent, et in invidiam Cæsaris populum concitarent. Præterea Achilles dux regius, imbutus semel Pompeii sanguine, Cæsaris quoque necem meditabatur. Nam iussus exercitum dimittere, cui præerat, viginti millium armatorum, non modo sprevit imperium, ⁵⁵ verum et aciem direxit. In ipso prælio regia classis fortè subducta, jubetur incendi. ⁵⁶ Ea flamma ⁵⁶ cum partem quoque urbis invasisset, quadringenta millia librorum, proximis forte ædibus condita, exussit: B singulare profecto monumentum studii, curaque majorum, qui tot tantaque illustrium ingeniorum opera congesserant. Unde quamlibet ⁵⁸ hodieque in templis existit, quæ et nos vidimus, armaria librorum; quibus ⁵⁶ direptis, exinanita ea ⁵⁷ a nostris hominibus, ⁵⁸ nostris temporibus ⁵⁹ memorent, ⁶⁰ quod quidem verum est; tamen honestius creditur, alios libros fuisse quæsitos, qui pristinas studiorum curas amularentur, **422** ⁶¹ quam aliam ul-

60. *Quod quidem verum est*. Hæc mihi glossam marginalem sapere videntur. Crebri enim bellorum tumultus, captique per barbaros Gothos Roma, aliaque similia, minime contigisse videntur sine Bibliothecarum aliqua jactura. Invidiam hæc in Christianos derivaverunt gentiles, quasi illi sub Imp. Christianis expilassent atque vastassent bibliothecas publicas. Quod sicuti contigit forte circa illis libros, qui superstitiones veteres et inaniam atque pudendum sacrorum ritus continebant, idcirco aliquis jam olim in margine scripsisse videtur, *quod quidem verum est*.

61. *Quam aliam ullam tunc fuisse, etc.* In mss. Lugd. Batt. tribus et Coll. Gronov. desideratur *ullam*. Orosii autem hæc verba quid sibi velint, vix capio. Innuere videntur, vel existisse scriptores, qui affirmaverint, aliam alio in loco Alexandriæ, iisdem temporibus fuisse bibliothecam, quæ non arserit, quod propter librorum, qui incendio perierint, numerum, negat Orosius; vel, præter bibliothecam illam Alexandrinam quadraginta millia librorum, nullam aliam fuisse bibliothecam publicam. Quod sane falsum est; nam fuit in magno honore, et ante hæc eadem litterariam et post, bibliotheca Pergamena, quam Cleopatraz largitus est Antonius, quæque, teste Plutarcho in Antonio p. 943, ducenta voluminum millia continebat, æmulatione Ptolemæorum, a Pergamenis regibus collecta. Secunda igitur hæc Alexandrina fuit bibliotheca. Et prior quidem in loco urbis existit, qui Bruchium vocabatur. Epiphanius de Mensuris et Ponderibus cap. 9: *Ptolemæus, cognomento Philadelphus, Alexandriæ rex, egregiam Alexandriæ bibliothecam instituit, in ea urbis regione, quam Bruchium vocant; quæ deserta hoc tempore visitur*. Secunda bibliotheca, quæ ex Pergamena maxime crevit, in Serapio fuit, quod nobilissimum et stupendæ magnitudinis atque artis erat templum, quodque stetit usque ad Theodosii majoris tempora. Jussu enim imperatoris hujus Christiani dirutum fuit, quo tempore quoque videtur altera illa bibliotheca Alexandrina sive Pergamena, a Christianis direpta atque ad alla loca fuisse transportata.

lam tunc fuisse bibliothecam, quæ extra ⁶² quadringenta millia librorum fuisse, ac per hoc evasiasse credatur. Cæsar postea insulam ubi Pharos est, cepit. Eo Achilles cum Gabinianis militibus ⁶³ venit. Ingens pugna commissa est: magna ibi Cæsarianorum militum multitudo cecidit, omnes etiam interfectores Pompeii interfecti sunt; Cæsar vi insistentium hostium pressus, scapham ascendit; qua mox pondere subsequentium gravata ac mersa, per ceptus ad navem una manu elevata, qua chartas tenebat, ⁶⁴ natando pervenit, mox navali certamine pulsatus, magna ⁶⁵ felicitate classem regiam aut depressit aut cepit.

423 CAPUT XVI.

Cæsar Alexandrinis regem reddit, Alexandrinos subigit, civesque multos cædit.

¹ Alexandrinis petentibus regem ² reddidit, monitum, ut magis amicitiam Romanam, quam arma experiri ³ studeret. Qui tamen ⁴ illico ut liber fuit, bellum intulit, sed continuo cum toto exercitu suo et ipse deletus est. Nam viginti millia hominum in eo bello cæsa referuntur, duodecim millia cum septuaginta longis navibus dedita, quingenti ex victoribus cecidisse ⁵ dicuntur. Rex ipse adolescens scapha exceptus ut fugeret, multis insilientibus mersus, necatusque est. ⁶ Corpus ejus ad litus devolutum, indicio lorice aureæ cognitum fuit. Qua Cæsar Alexandriam præmissa, Alexandrinos omnes ad

deditionem desperatione compulsi, regnumque Ægypti Cleopatraz dedit. Inde Syriam pervagatus, ⁷ Pharnacem in Ponto vicit. Postea vero quam Romam venit, ⁸ dictator et consul creatus, in Africam transiit, et apud Thapsum cum Juba et Scipione pugnavit, maximamque ibi hominum multitudinem interfecit. Castra utriusque direpta sunt, sexaginta elephantum capti. Cato sese apud Uticam occidit. ⁹ Juba ¹⁰ percussori jugulum ¹¹ pretio dato, præbuit. **424** Petreius eodem se gladio perdidit: Scipio in navi, qua ad Hispanias fugere contendens ¹² vento coactus in Africam redierat, ¹³ semetipse jugulavit. In eadem navi etiam T. Torquatus occisus est. Cæsar Pompeii Magni nepotes, filiamque ¹⁴ Pompeianam, simulque cum his Faustum Syllam et Afranium et Petreium filium jussit occidi. Inde quatuor triumphis Urbem ingressus, disposito recuperatæ reip. statu; ¹⁵ continuo ¹⁶ in Hispanias contra Pompeios Pompeii filios profectus, ¹⁷ septimo decimo quam egressus ab Urbe fuerat die, Saguntum pervenit, statimque adversus Pompeios duos, et Labienum atque ¹⁸ Attium Varum, multa bella et varia sorte gessit. Ultimum bellum apud ¹⁹ Mundam urbem gestum est, ²⁰ ubi tantis est viribus dimicatum, tantaque cædes acta, ut Cæsar quoque, veteranis etiam suis cedere non erubescens, cum cædi cogique aciem suam cerneret, prævenire morte futurum victi dedecus ²¹ cogitarit, cum subito versus in fugam Pompeiorum

HAVERCAMPI NOTÆ.

62. *Quadringenta millia librorum.* Totidem Alexandriæ arsisse legimus ex Testimonio Livii apud Senecam de Tranquill. cap. 9. Gellius septingenta millia numerat lib. vi, cap. 17: *Ingens postea numerus librorum in Ægypto a Ptolemæis regibus vel conquistus vel confectus est, ad millia ferme voluminum septingenta: sed ea omnia bello priore Alexandrino, dum diripitur ea civitas, non sponte neque opera consultata, sed a militibus forte auxiliariis, incensa sunt.*

63. *Venit.* Mss. et edd. quidam, *postea venit.*

64. *Natando.* Cod. Longob., Meus et tert. Flor., *nando pervenit.*

65. *Felicitate.* Omnes codd. mss. atque edd. vett. legunt, *facilitate.* Vulgatam tamen servat Paulus Diaconus in fine lib. vi Hist. Misc.

CAP. XVI.—1. *Alexandrinis petentibus.* Ed. Aug., *Alexandrinis regem petentibus, reddidit.*

2. *Reddidit.* Lugd. Batt. tres, *reddidit.*

3. *Studeret.* Lugd. Bat. pr. *studeat.*

4. *Illico, ut liber fuit.* Edd. quædam vett., *ut liber fuit, illico bellum, etc.*

5. *Dicuntur.* Maluit hoc verbum mss. omnes; vulgg., *referuntur.*

6. *Corpus.* Lugd. Bat. pr., *corpusque.*

7. *Pharnacem in Ponto.* De Pharnace et re cum eo gesta, Hirt. de bel. Alex., Dio lib. XLII, et alii. FABR.

8. *Dictator et consul.* Orosius, secutus fortasse Livium, hic aperte Cæsarem an. U. dccvii dictatorem et consulem in creatum ostendit: quamvis hæc dictatura non omnes Annales suffragantes habeat, qua de re Sigonius in Fastis. *De bello Africo* exstat Hirtii Comm. De eodem omnes alii scriptores; quare in re aperta nostris verbis minime opus est. FABR.

9. *Juba.* Lugd. Bat. pr. et tert. cum Coll. Gronov., *Juba rex.*

10. *Percussori.* Dio scribit *Jubam* cum Petreio

C ferro congressum, atque ita utrumque periisse. Florus tradit *Petreium* super mensas Jubam et se interfecisse. De Scipionis interitu præter historicos Seneca lib. III Epist. FABR.

11. *Pretio dato.* Egregia est emendatio Rubenii Elect. 1, 10, *Petreio.* Neque dubito, quin Orosius scripserit, *Juba percussori jugulum Petreio præbuit.* Nam, si credidisset Orosius pretio dato, a percussore nescio quo, occisum Jubam, scripserit in sequentibus, *Petreius suo se gladio perdidit.* Nunc, quoniam dicit *eodem*, necessario intelligi debet de gladio, quo antea Jubam, dein se ipsum confecit. *Ille enim et regi suffecit et sibi.* Florus lib. IV, cap. 2.

12. *Vento coactus.* Lugd. Batt. pr., tert. et quart. cum Col. Gronov., *vento actus Africam redierat*, neglecto in.

13. *Semetipse.* Edd. August. et Venetæ, *semetipsum.* Assentitur cod. Ultr.

14. *Pompeiam.* Ed. Aug., *Pompeii.*

15. *Continuo in Hispanias.* *De bello Hispaniensi* exstat Commentarius Hirtii. De eodem Plutarch. et Dio lib. XLIII. FABR.

16. *In Hispanias.* Ed. August., *in Hispaniam.*

17. *Septimo decimo.* Ita Florent. tres; alii, *decimo septimo.* Pro *quam*, ed. Aug., *qua.*

18. *Attium Varum.* Attius recte in libris vetustis legitur. Nam et Dio Πούπιον Ἀτίου Ουάρον nominat. Vulgares libri modo *Actium*, modo *Accium* habent. In Plutarchi Catone mendose Ουάρος Ἀπίος vocatur. FABR.

19. *Mundam urbem.* Mss. et edd. quidam, *Mundam flumen.*

20. *Ubi tantis est, etc.* Mss. et ed. quidam expungunt *est.* Alii transponunt, *ubi tantis viribus dimicatum est.*

21. *Cogitarit.* Lugd. Batt. tres, Ultr. et Coll. Gronov., *cogitaret.*

cessit exercitus. ²² Et quidem eo die hoc ²³ bellum actum est, quo Pompeius pater ab Urbe bellum gesturus aufugerat, quatuorque annis hoc civile bellum **425** indesinenter ²⁴ toto orbe tonuit: T. Labienus et Attius Varus in acie cæsi sunt. ²⁵ Sex. Pompeius ²⁶ cum centesimo equite aufugit. Frater ejus Cn. Pompeius contracta celeriter non parva Lusitanorum manu, ²⁷ cum Cæsonio congressus ²⁸ et victus, fugiensque interfectus est. Munda civitas cum immensa hominum cæde, Cæsare ²⁹ oppugnante, vix capta est.

CAPUT XVII.

De Cæsaris interitu, et ob eum tumultibus et bellis.

Cæsar Romam rediit: ¹ ubi dum ² Reipublicæ statum contra exempla majorum clementer instaurat, auctoribus Bruto et Cassio, **426** conscio etiam plurimo senatu, ³ in curia ⁴ viginti et tribus vulne-

ribus confossus interiit. ⁵ In qua conjuratione fuisse ⁶ amplius sexaginta conscios ferunt. Duo Bruti et Caius Cassius aliique socii, strictis pugionibus in Capitolium ⁷ secesserunt. Diu deliberatum est, utrum Capitolium cum auctoribus cædis oporteret incendi. Corpus ejus raptum populus, dolore ⁸ instimulatus, in foro fragmentis tribunalium ac subselliorum cremavit. Percensuit latitudinem regni sui Roma cladibus suis, atque in suam ⁹ conversa cædem, singulas quasque gentes ibidem, ubi domuit, vindicavit. Asiæ, Europæ, atque Africæ, non dico tribus mundi partibus, sed totis trium partium angulis **427** edidit ¹⁰ gladiatores suos: feriatisque inimicis spectaculum miseræ ultionis ingessit. Nec tamen sufficit ipsas quoque cum auctoribus causas fuisse consumptas, recidiva semina in eodem agro ¹¹ germinant, ¹² magna continuo metentibus malorum incrementa cum magno sudore factura: victor civilis

HÆVERCAMPI NOTÆ.

22. *Et quidem eo die.* Plutarchus in Cæsare de prælio Mundensi: Ταύτην τὴν μάχην ἐνίκησε τῇ τῶν Διονυσίων ἑορτῇ, καθ' ἣν λέγεται καὶ Πομπηϊὸς Μάγνος ἐπὶ τὸν πόλεμον ἐξελθεῖν διὰ μέσου δὲ χρόνου ἐνιαυτῶν τεσσαρῶν διήλθεν. Id est, *Hoc prælium secundum Cæsarem Liberalibus fecit, quo die Pompeius Magnus primum ad hoc bellum profectus dicitur, cum interea quatuor anni effluxissent.* FABR.

23. *Hoc civile bellum actum est.* Una aut altera ex edd. vet. bellum neglexit.

24. *Toto orbe tonuit.* Indocti librarii mutarunt in totum orbem tenuit, ut factum fuit in tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov. Sed ed. Aug. veræ et vulgatae lectioni addidit: *Al. totam urbem tenuit.*

25. *Sex. Pompeius.* Hæc nos ex Roberti Stephani lib. sic restituumus, cum in aliis libris e duobus fratribus Cn. Pompeius aufugisse, Sextus interfectus contra historiæ veritatem legatur. FABR.

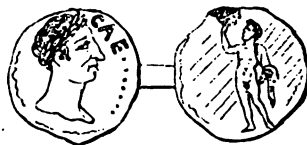
26. *Cum centesimo equite.* Lugd. Bat. pr. centenario; reliqui tres, cum Coll. Gronov., cum centenario equitatu fugit. Edd. vet. quædam, cum centum equitibus aufugit.

27. *Cum Cæsonio.* Cæsonio est etiam in vetustis, sed vide, ne potius legendum sit, Cæsennio. Nam Dio hunc Cæsennium Lentonem vocat: cujus mentio est Philippica XII. FABR.

28. *Et victus.* Ed. Aug., ibi victus. In ea quoque Cæsare pro Cæsonio.

29. *Oppugnante.* Lugd. Bat. tert., pugnante; prim. autem, pugnante et cedente.

CAP. XVII. — **1.** *Ubi dum.* Edit. Aug. et cod. Ultr., ibi dum. Insignem Julii Cæsaris, inter plures, possideo nummum æreum, a Corinthiis, in ejus, ut urbis suæ instauratoris, honorem eusum. In illo, affabre admodum facto, senile et curis atque macie confectum herois Julii caput videre est. Nomina duumvirorum Certi Æricii et C. Julii in posteriore nummi parte scribuntur, in quo antiqui illius Corinthii Bellephontis Pegaso vecti imago est. Adjeci ex museo nostro alterum Julii Cæsaris æreum itidem nummum, cum capite ejusdem et imagine Jovis, sed pejus a tempore, erosio litteris, habitum.

2. *Reipublicæ statum.* Lugd. Batt. duo cum Coll. Gronov., repente statum.

3. *In curia.* Quomodo Cæsar idibus Martiis in curia Pompeii viginti et duobus vulneribus confossus fuerit, Suetonius, et omnes alii scribunt. FABR.

4. *Viginti et tribus.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gron., viginti et quatuor.

5. *In qua.* Secundam vocem non agnoscunt Lugd. Batt. pr. et tert.

6. *Amplius sexaginta conscios.* Suetonius: *Conspiratum est in eum a sexaginta amplius, quorum nonnullos Cicero nominat Philip. II, plures Appianus lib. II.* FABR.

7. *Secesserunt.* Mss. et edd. quidam, recesserunt.

8. *Instimulatus.* Ed. August., stimulatus.

9. *Conversa.* Lugd. Bat. pr. et tert. cum Coll. Gronov. versa. Lucanus 1, 3:

Populumque potentem
In sua victrici conversum viscera dextra.

Idem ibid. vs. 7:

Quis furor, o cives, quæ tanta licentia ferri,
Gentibus iuvisis Latium præbere cruorem?

Atque ibid. vs. 38:

Diros Pharsalia campos
Impleat; et Pœni saturentur sanguine manes.

10. *Gladiatores suos.* Captivi sæpe, præsertim qui ejusdem erant nationis, cogebantur depugnare in arena, fiebatque idem sæpius in magnorum virorum funeribus. Sic in funere quasi victarum gentium Romani inter se bellis civilibus certarunt, terrisque a se devictis hoc modo veluti solatium præbuerunt.

11. *Germinant.* Ed. quædam, *germinaverunt.* Aug., seminavit.

12. *Magna.* Florent. pr., mala.

belli a civibus Cæsar occiditur, in cædem unius trahuntur agmina consociorum. Certum enim erat,¹³ quia Cæsar indigne premissus, plures habere posset ultores. ¹⁴ Plurimaque nobilitas una simul catena sceleris copulatur, ne forte ¹⁵ tanta malorum materia non belli magnitudine suppleatur, sed vindictæ brevitate tenuetur. ¹⁶ Medeam illam fabulæ ferunt¹⁷ dentes quondam occisi sevisse serpentis, e quibus quasi ¹⁸ competens semini seges, armati homines terra emergerint, seseque mox invicem pugnando prostraverint. Et quidem hoc poetarum commenta fluxerunt, ¹⁹ nostra autem Roma, Cæsare occiso, quanta de cineribus ejus agmina armata parturit? Quanta bella in testimonium misera: fecunditatis non ²⁰ legenda pueris, sed ²¹ spectanda populis excitavit? et tamen horum **428** omnium malorum initium superbia est. Inde ²² exarserunt bella civilia, inde iterum ²³ pullularunt. Non ergo injusta cædes est eorum, qui eam injuste ²⁴ consecantur, si ambitionis æmulatio per ipsos atque in ipsis et agitur et punitur, donec qui detrectavere collegium, discant ferre dominatum: summaque imperii totius ad

unum redacta, longe aliud omnes homines vivendi genus subeant, ut omnes humiliter placere studeant, non insolenter offendere. Sed ad tam salubrem humilitatis doctrinam magistro opus est. Itaque, opportune compositis rebus, Augusti Cæsaris temporibus natus est Dominus Christus: ²⁵ qui, cum in forma Dei esset, formam servi humiliter assumpsit: ut tunc demum aptior fieret humilitatis institutio, quando jam per totum mundum poena superbix omnibus esset exemplum.

CAPUT XVIII.

De Cæsare Octaviano Augusto, rebusque per cum gestis.

Anno ab Urbe condita dccx, interfecto Julio Cæsare, ¹ Octavianus, qui testamento Julii Cæsaris avunculi et hæreditatem **429** et nomen assumpserat, idemque qui postea rerum potitus Augustus est dictus, simul ut Romam adolescens admodum venit, indolem suam bellis civilibus ² vovit. Nam, ut breviter coacervationem malorum explicem, ³ bella civilia quinque gessit: Muti-

HAVERCAMPI NOTÆ.

13. *Quia Cæsar.* Puto legendum esse, prout in ed. principe exstat, quod. In codicibus enim Orosii voces quod, quia, cur, solent permutari. In quibusdam mss. abest enim, in pluribus pro posset scribitur possit.

14. *Plurimaque.* Copulam que non agnoscit ed. pr.

15. *Tanta.* Lugd. Bat. duo cum Coll. Gronov., tandem.

16. *Medeam illam.* Fabula est in Apollonii Argonauticis lib. iii et Ovidii Metamorph. lib. vii. FABR.

17. *Dentes quondam.* Hæc meliorum codd. est lectio; alii, quosdam.

18. *Competens semini seges.* Ita in mss. Ex edd. quidam, competentes semini segetes.

19. *Nostra autem Roma.* Duo ex Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., nostra hæc Roma.

20. *Legenda pueris.* In exercitiis scilicet Scholasticis. Juvenal. Sat. x, vs. 167:

Ut pueris placeas, et declamatio fias!

21. *Spectanda populis.* Quibusdam ex iis non sine voluptate, ut fieri solebat in spectaculo gladiatorum, quibus supra Romanos miseros comparavit.

22. *Exarserunt.* Edd. vet. quædam, surrexerunt.

23. *Pullularunt.* Lugd. Batt. duo, popularium.

24. *Consecantur.* Edd. quædam vet., insectantur. Eadem mox, et in ipsis. Dein, agitur et punitur, deleto et, quod præcesserat, ed. Aug.

25. *Qui, cum, etc.* Ex Epist. Pauli ad Philipp. cap. ii, vs. 6.

1. CAP. XVIII. — 1. *Octavianus.* Recte manuscripta exemplaria. Nam C. Octavius, Julii Cæsaris testamento adoptatus, more Romanorum dictus fuit C. Julius Cæsar Octavianus, Dio lib. XLVII. FABR.

2. *Cæsaris avunculi.* Julium Cæsarem Octaviani avunculum nominat etiam infra c. 20, et Suetonius in Augusto ait: Nihil convenientius ducens, quam necem avunculi vindicare, cum tamen avunculus magnus fuerit. Nescio autem an Orosius Octavianum ex sorore Cæsaris natum putaverit, quem errorem Jo. Pierius, Carolus Sigonius, ac postremo Guiliel. Xylander (qui in Dionis historia convertenda et emendanda præclara ingenii sui documenta dedit) refutavit. FABR.

3. *Fovit.* Sic feci ex novit et vovit. Sic lib. vii, occulto fœdere fovens, restitue fovens. Forte nihil temere sit mutandum, si fovendi variam consideres notionem. LAUR. — Verbum fovit loci elegantiam tollit; novit, quod contra vet. quæ præcesserat edd. omnes, recepit Fabricius, nauci non est, ut nec movit, quod in Lugd. Batt. tribus et Coll. Gronov. inveni. Omnino reponi debet vovit, quod mss. reliqui omnes et edd. agnoscunt. Voverat, seu devoverat sese Octavianus bellis civilibus, ad quinque, quæ gessit, juvenis etiamnum initiatus. Genus loquendi, ut apud Lucanum iii, 310:

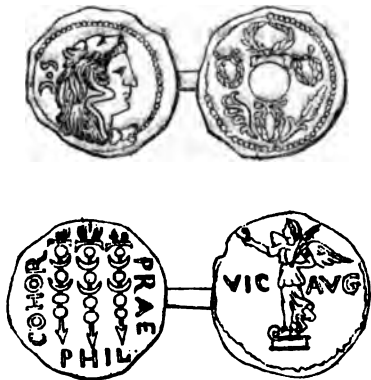
Accipe devotas externa in prælia dextras.

4. *Bella civilia quinque gessit.* Bellorum horum victoriarumque Cæsaris Octaviani Augusti memoria insignis exstat in nobilissimo, qui penes me est, nummo argenteo; in cujus parte priore, sine ulla inscriptione, agnoscitur Cæsaris Octaviani caput, leoninis exuviis, in morem Herculis exornatum; quasi agnosceret senatus Romanus (cujus jussu, apposita nota S. C. fuit cusus denarius) domita per Herculem hunc Alexicacum, quæ Romanum imperium lacerabant, monstra, Antonium præcipue et Sextum Pompeium. Insignis æque est pars altera nummi, quæ, sine ulla inscriptione, typi superbia, rem absolvit. Spectatur enim ibi globus, terrarum orbem designans, in media area, quatuor cinctus corollis, cum acrostolio et frumenti spica. Cujus emblematis duas possum afferre interpretationes. Per quatuor enim corollas quatuor victoriæ Cæsaris designari possunt, quas hic enumerat Orosius, sic ut quinta victoria duplici typo indicetur, videlicet acrostolio et frumenti spica, quæ Siciliae et victoriæ Siculæ, sive de Sexto Pompeio, sint symbolum, classibus enim ille et frumenti copia valebat. Altera interpretatio hæc est: Quatuor cernimus corollas, sed ita pictas, ut quæ ex iisdem globo superponitur, reliquas tres, quæ æquali sunt magnitudinis, vincat. Hæc igitur in genere victorias Cæsaris, et subactum terrarum orbem significat. Tres corollæ, sibi invicem similes, triplicem triumphum, cujus mentio sit cap. 20, et partas in specie ex Europa, Asia et Africa, tribus orbis terrarum partibus, victorias innunt. Acrostolium vero potentiam maris, frumenti spica, abundantiam et ubertatem rerum omnium frumentique imprimis curam designant.

nense, Philippense, Perusinum, Siculum, Actiacum: e quibus duo, hoc est, primum et novissimum, adversus Marcum Antonium, secundum adversus Brutum et Cassium, tertium adversus L. Antonium, quartum **430** adversus Sex. Pompeium, Cn. Pompeii filium, confecit. ⁵ Antonius a senatu hostis ⁶ pronuntiatus, D. Brutum ad Mutinam obsidione concluderat. Consules Hirtius et Pansa, et cum his Cæsar, ad liberandum Brutum, expugnandumque Antonium missi. ⁷ Pansa primo veniens, exceptus insidiis, inter suorum clades, ipse quoque pilo graviter vulneratus, ab eodem vulnere interpositis diebus est mortuus. Hirtius, auxilium collegæ ferens, magnas Antonii copias ⁸ vasta strage delevit. Cæsar eatenus castra custodivit. Secunda adversus Antonium pugna magnæ utrimque strages actæ sunt. Namque tunc ibi Hirtius consul occisus est, ⁹ victus fugit Antonius, Cæsar victoria potitus est, cui D. Brutus, de conjuratione occisi Julii Cæsaris, confessus, **431** preces pœnitentiæ ¹⁰ fudit: ¹¹ Dolabella Trebonium, unum ex interfectores Cæsaris, Smyrnæ interfecit. Dolabellam senatus hostem pronuntiavit. Consulom occisorum uterque exercitus Cæsari paruit. ¹² Postea D. Brutus in Gallia a Sequanis captus et occisus est. ¹³ Basillus autem, æque unus de

HAVERCAMPI NOTÆ.

Alterum itidem servo nummum, æreum, victoriæ Actiacæ testem, cusum Philippis, Macedoniæ urbe ad Pangæi montis radices. Coloniam eam fecerat Cæsar, novosque eo colonos deduxit Augustus. Signa cohortium prætorianorum, æscripto nomine, a parte altera; ab altera Victoriæ navalis conspicitur typus, cusumque fuisse nummum, cum Octavianus Augustus assumpsisset nomen, docet inscriptio Victoria AVGVSTI.

5. *Antonius hostis.* Historiam non aliunde commodius adolescentis, quam ex Ciceronis epistolis et Philippicis cognoscent. Legendi sunt etiam Plutarchus, Appianus, Dio, et Paterculus. FABR.

6. *Pronuntiatus.* Mss. aliquot ex Lugd. Bat. cum Coll. Gronov., *pronuntiatur*, D. enim Brutum, etc.

7. *Pansa primo veniens.* De pugna Mutinensi exstat epistola Galbæ ad Ciceronem lib. x Epistol. Familiar. FABR.

8. *Vasta strage.* Ultr., sed solus, una strage. Mox Lugd. Bat. pr. *clades pro strages* habet.

9. *Victus fugit Antonius.* Ita reposui ex mss. consensu, astipulante ed. August. Vulgati reliqui, *victus fuit Antonius*.

percursoribus, manu servorum suorum necatus est. Lepido satisagente, Cæsar Antonium recepit in gratiam: atque ob fidem reconciliatæ gratiæ, filiam ejus matrimonio sortitus est. Inde cum ad Urbem accessissent, ac rumor de futura proscriptione ortus esset, ¹⁴ C. Thoranius, vir prætorius, nihil tale metuens, incursu militum domi suæ interfectus est, aliique complures trucidati sunt. Itaque, ne latius atque effrenatus incircumscripita cædes ageretur, ¹⁵ centum triginta et duum senatorum nomina in tabula proposita sunt, primum Lepidi præcepto et nomine, deinde Antonii, tertio Cæsaris. Ibi Antonius Tullium Ciceronem inimicum suum, ibi L. Cæsarem avunculum suum, et (quod exaggerando sceleri accessit) viva matre proscripserat; ibi Lepidus L. Paulum fratrem suum ¹⁶ in eundem proscriptorum gregem conjecerat. Adjecti sunt postea **432** ad numerum proscriptorum triginta equites Romani. Multæ diu et variæ cædes actæ, domus proscriptorum, direptis omnibus, dirutæ sunt. At Dolabella in Syria multa cum Cassio bella gessit, a quo victus ¹⁷ ipse interfecit. Brutus et Cassius magnis exercitibus comparatis apud Athenas convenerunt, totamque Græciam ¹⁸ depopulati sunt. Rhodios Cassius terra marique oppugnatos ad deditonem coegit, quibus præ-

10. *Fudit.* Tres Florent., *dedit*.

11. *Dolabella Trebonium.* Hæc Dio lib. XLVII, et Appianus III. FABR.

12. *Postea D. Brutus in Gallia.* D. Brutus non a Sequanis, sed a Capeno Sequano occisus fuit, ut Livius ait lib. CXX, vel in domo Capeni ab iis quos Anton. miserat, ut Paterculus scribit. FABR.

13. *Basillus.* App. lib. III extremo, τῷ δ' αὐτῷ χρόνῳ καὶ Μινούκιος Βάσιλλος, στρατῆρς καὶ ὄδῃ καισαρῶς, ὑπὸ τῶν θεραπόντων ἀνεπίθῃ. Id est: Eodem tempore Minucius Basillus, unus de percussoribus Cæsaris, a servis suis interfectus est. Bene igitur gentis Minucia cognomen Basillus in lib. vetust. scribitur. Nec probo quod Hieron. Ferrarius Philippica secunda, unum librum secutus, contra cæterorum fidem, Basillum in Basilium mutavit. Immo vero non dubito quin lib. III de Off. et apud Cæsarem v de bello Gall. legendum sit, L. Minucius Basillus. Nam et Plut. in Sulla Δούκιον Βάσιλλον habet, et cognomina non in ius, sed in us desinunt usitate. FABR.—Basillus in Lugd. Bat. pr., sed in Florent. pr. Basilus scribitur, ut apud Lucanum IV, 416:

Et Basilum videre ducem.

Fuit ex gente Minutia, dictus L. Minutius Basillus: vel Basillus, teste, præter Fabricium, Is. Casaubono ad Sueton. Jul. cap. 80. Forte fuit idem; qui antea steterat a partibus Cæsaris contra Pompeium, cujusque, a Pompeianis, cum legione sua victi, meminit Orosius supra cap. 15.

14. *C. Thoranius.* De hoc App. lib. IV, Suet. in Aug., et Valer., ut puto, lib. IX, c. 11. FABR.

15. *Centum triginta et duum.* In Epitoma Liv. lib. CXX est, centum et triginta senatorum nomina. Plut. in Anton. scribit trecentos proscriptos a triumviris occisos fuisse. FABR.

16. *In eundem proscriptorum gregem.* Vett. quædam edd., in eodem proscriptorum numero.

17. *Ipse se interfecit.* Ita, vel, se ipse interfecit, omnes exhibent libri mss.; sese interfecit, neglecto ipso Vulg.

18. *Depopulati sunt.* Lugd. Bat. quatuor, cum Coll. Gronov., pene populati sunt.

ter vitam nihil reliquit. ¹⁹ Igitur Cæsar et Antonius eosdem in Macedoniam magnis bellorum apparatus persecuti, ad mortem compulerunt: quamvis manifestissime illa tunc pugna non virtute partis Antonii, sed Cæsaris felicitate confecta sit. Cæsar enim tunc æger, cum se in castris capiendæ quietis causa tenere statuisset, ²⁰ hortatu, et precibus medici sui, qui per somnium admonitum sese fatebatur, ut ea die castris Cæsarem salutis ipsius causa educeret, in campum ²¹ ægre inter copias egressus est, ac mox castra ejus ab hostibus capta sunt: sed rursus Cæsariani milites Cassii castra ceperunt. Quare ad desperationem adacti Brutus et Cassius, immaturam sibi mortem ante belli terminum consciverunt: nam, invitatis percussoribus, Cassius caput, Brutus latus præbuit. ²² At Romæ Fulvia, uxor Antonii, socrus Cæsaris, dominatum ut mulier agitabat: incertum in hac mutatione consularis regique fastigii, utrum deficientis potentiae ultima, an incipientis prima ²³ numeranda, certe etiam in eos insolens, per quos ut insolesceret, agebatur. Nam et Cæsarem reversum apud Brundisium contumeliis, factionibus, insidiisque ²⁴ petiit. A quo propulsata ad Antonium **433** concessit in Græciam. ²⁵ Sex. Pompeius, postquam se in proscriptorum numerum relatum comperit, conversus in latrocinia, omnem oram Italiae cædibus rapinisque vastavit. Sicilia prærepta, comitatibusque impeditis, Romam fame affecit. Mox cum eo pacem triumviri, ut non dicam tyranni, id est, Lepidus, Cæsar, Antoniusque fecerunt. Sed continuo cum contra pactum Pompeius fugitivos allegeret, ut hostis habitus est. Mena, libertus Pompeii, cum sexaginta navium classe ad Cæsarem defecit, eidemque classi ipse jussu Cæsaris præfuit. Idemque continuo ²⁶ cum Statilio Tauro adversus

A Menecratem Pompeianum ducem navale bellum gessit. Deinde ipse Cæsar adversus eosdem Pompeianos cruentissimum bellum navale confecit: sed continuo victricem classem pene universam apud ²⁷ Scyllaceum naufragio amisit. ²⁸ Ventidius Persas et Parthos in Syriam irrumpentes, tribus bellis maximis fudit, regemque eorum Pacorum in acie interfecit, ea scilicet die, qua Crassus a Parthis fuerat occisus. Antonius, uno vix castello expugnato, pacem cum Antiocho fecit, ut ipse tantam rem consummasse videretur. Ventidium Syriæ præfecit, ²⁹ jussitque ut Antigono bellum inferret: qui Judæos tum forte debellaverat, captisque Hierosolymis, templum spoliaverat, ³⁰ regnumque Herodi dempserat: quem continuo victum in deditionem recepit. Mena libertus **B** cum sex navibus ad Pompeium rediit, a quo clementer receptus, Cæsaris classem incendit, quamvis nuper Cæsar alteram secundo naufragio perdidisset. Idemque Mena postea ab Agrippa navali prælio circumventus, cum sex triremibus ad Cæsarem transiit. Sed hunc Cæsar tertio transfugam, indulta tantum vita, **434** ³¹ segnem reliquit. Deinde Agrippa inter Mylas et Liparas ³² adversus Democharem et Pompeium navale prælium gessit, ac vicit; ibique tunc naves triginta aut ³³ demersit, aut cepit, reliquis laceratis. Pompeius Messanam confugit. Cæsar interea Taurominium ³⁴ trajecerat, quem repentino impetu Pompeius afflixit. Unde multis demersis navibus suis, ac magna multitudine suorum militum perditâ, in Italiam Cæsar aufugit, ³⁵ nec interveniente mora, in Siciliam rediit: ibique Lepidum ex **C** Africa adventantem obvium habuit, summas sibi partes terrore, minis ac superbia vindicantem. Post dies paucos Agrippa jussu Cæsaris a littore cum acie instructa prospectantis, ³⁶ atrocissimo navali

HAVERCAMPI NOTÆ.

19. *Igitur Cæsar et Antonius. De bello Philippensi* Plut. in Antonio et Bruto, App. lib. iv, Dio XLVII, Livius CXXIV, Florus lib. iv c. 6, Velleius, Eutropius, et alii. FABR.

20. *Hortatu et precibus medici.* De hoc somnio medici Dio. Amicum suum hunc fuisse ipse scripsit, auctore Plutarch. in Antonio. FABR.

21. *Ægre.* Ita mss. et edd. plures et meliores. Alii æger, Sueton. in Aug. cap. 91: *Quamvis statuisset, non egredi tabernaculo propter valetudinem.*

22. *At Romæ Fulvia.* De Fulviæ insolentia Plut. in Antonio, et Dio lib. XLVIII. FABR.

23. *Numeranda.* Ita mss. quos inspexi, omnes, nominanda Fabricius et reliqui editores.

24. *Petiit.* Ibidem, petiit.

25. *Sex. Pompeius.* De Sex. Pompeio rebusque ab eo et cum eogestis Livius lib. CXXVII et seqq., Appian. lib. v, Dio XLVIII et XLIX, Flor. lib. iv c. 8. FABR.

26. *Cum Statilio Tauro.* Dio lib. XLVIII, Menam non cum Tauro, sed cum Calvisio Sabino bellum adversus Menecratem gessisse tradit. FABR.

27. *Scyllacæum.* Dio Συλλάκιον habet. App. Συλλάκιον. Virgil. lib. III Æneid. *Navisfragum Scyllacæum* dicit, quo in loco de hujus nominis ratione Pierius et Erythraeus. FABR.

28. *Ventidius Persas.* De re a P. Ventidio prospere cum Parthis gesta Plutarchus in Antonio, Dio. lib. XLVIII et XLIX, Flor. lib. iv c. 9, Valerius lib. VI c. 10. FABR.

29. *Jussitque ut Antigono.* Lege Josephum lib. XIV

Antiquit. FABR.

30. *Dempserat.* Mss. et vulgg. omnes *dederat*, sed in cod. Lugd. Bat. pr. superscribitur *demserat* esse legendum; qua emendatione nihil certius est. Cum Herodo enim et fratribus ejusdem de regno bellum gessit Antigonus, a Ventidio captus, et ab Antonio securi percussus. Herodi autem regnum dedit postea Antonius. Mirum vero est Fabricium advocasse in partes suas Josephum, et nihil annotasse ad insubidam illam lectionem, *regnumque Herodi dederat*, qua ineptius excogitari nequit, cum de Antigono omnino sermo sit, qui regno et potentia ejecit Herodem cum suis, non vero de Antonio, qui Herodem regem constituit, sed postea, victo et capto Antigono.

31. *Segnem reliquit.* Virg. Æneid. x, 699:

Poplite Palmum
Succiso volvi segnem sinuit.

32. *Adversus Democharem.* In aliis corrupte est, *Democham*, Δημοχάρην Appianus et Dio nominant. Suetonius quoque *Democharem* bene habet. FABR.

33. *Demersit.* Cod. Longob., *m.rsit*.

34. *Trajecerat.* Quidam mss., *transierat*.

35. *Nec interveniente mora.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *nec interveniente dilatione*. Edit. August., *nec interveniente dittonis mora*.

36. *Atrocissimo.* Sic mss. edd. meliores et August.; alii, *atrocissime*.

prælio adversus Pompeium confluxit et vicit. Nam A centum sexaginta tres naves aut demersit aut cepit. Pompeius cum decem et septem navibus vix elapsus evasit. ³⁷ Lepidus magna viginti legionum insolentia tumens, cum Messanam militibus permissam diripisset, ipsum Cæsarem ad se venientem semel atque iterum sprexit, ac potius telis appeti jussit : quæ ille, collecta in lævum brachium lacerna, repellendo vitavit. Mox immisso equo ad suos reversus, instructo exercitu adversus Lepidum veniens, plurimas legiones Lepidi, paucis interfectis, transire in suam partem compulit. Lepidus tandem intelligens, quo vanitas sua tenderet, deposito paludamento, assumptaque ³⁸ veste pulla, supplex **435** Cæsari factus vitam et bona impetravit, perpetuo quidem ³⁹ emendatus exsilio. ⁴⁰ Taurus, Cæsaris præfectus, totam pene Siciliam ferro pertentatam conterritamque in fidem recepit. Quadraginta quatuor legiones sub unius tunc imperio Cæsaris erant; milites, multitudine ⁴¹ ferociores, quosdam pro accipiendis agris tumultus excitaverunt. Sed Cæsar, animo ingens, viginti millia militum exauctoravit, triginta millia servorum dominis ⁴² restituit, sex millia, quorum domini non exstant, in crucem egit. ⁴³ Ovans Urbem ingressus, ut in perpetuum tribunitiæ potestatis esset, a senatu decretum est. Illis diebus trans Tiberim ⁴⁴ e taberna meritoria fons olei terra exundavit, ac per totum diem largissimo rivo fluxit.

HAVERCAMPI NOTÆ.

37. Lepidus magna xv legionum. De Lepidi disensione cum Octaviano, et quomodo coactus fuerit abdicare, copiose Dio lib. XLIX, Appian. v, Velleius I. FABR.

38. Vesta pulla. In quibusdam pura, mendose legitur. Dio : Καὶ οὕτω καὶ ἐκείνος ἠν. γιάσθη ἰδελοῦντις ἐν ἰσθμῷ φαῖα ἐκείνης αὐτοῦ γυῖσθαι. Id est : Hoc modo Lepidus quoque adactus, assumpta veste pulla ultro supplex Cæsari factus est. Velleius etiam scribit : Lepidum pullo velatum amiculo genibus Cæsaris adlutum. FABR.

39. Emendatus exsilio. Venetiis impressus legit mulctatus. Bene hercle; sed illud tamen non alienum ab Orosio. LAUR. — Propius ad mss. lectionem venit mandatus, quod in ed. Aug. exstat. Retineo autem emendatus, quod hæc una Lepido, homini turbulento, fuerit medicina, neque aliter emendari poterit. De libro suo Martialis lib. iv, 40, 7 :

Non possunt nostros multæ, Faustine, lituræ
Emendare jocos; una litura potest.

40. Taurus, etc., totam pene Siciliam. Vide ne, Africam, potius legendum sit. Nam Tauri virtute Octavianus utramque Africam obtinuit, auctore Dione. Ex Africa eum triumphasse indicant tabulæ Capitolinæ, in quibus est, T. STATILIVS. T. F. TAVRVS. PROCOS. EX AFRICA. A. DCCXIX. PRIDIE K. IVL. FABR.

41. Ferociores. Ed. Aug., feroces.

42. Restituit. Mss. Lugd. Batt. quidam reddidit, et mox pro sex millibus servorum septem numerant.

43. Ovans Urbem ingressus. Hinc in Capitolinis triumphis est, IMP. CÆSAR DIVI F. C. N. II. III. VIR. R. P. C. II. OVANS EX SICILIA AN. DCCXVIII. IDIB. NOVEMBR. FABR.

44. E taberna meritoria. Mss. Lugd. Batt. duo, taberna meritoria fontem olei terra exundavit.

436 CAPUT XIX.

De rebus ab Antonio gestis, et bello Actiaco.

¹ Antonius vero, postquam Araxem transmisit, omnibus undique malis circumventus, ² vix tandem Antiochiam cum paucis rediit. Nam cum multitudine equitum et ³ sagittarum ab omnibus præliis; quæ plura tentavit, ⁴ victus semper effugeret, tum præterea incertis et ignotis ⁵ regionis locis impeditus, gravissima fame ad nefandos cibos coactus est, ⁶ plurimique militum sese hostibus dederunt. Indo in Græciam transit, jussitque Pompeium, qui victus a Cæsare exercitum bellumque reparabat, cum paucis ad se venire. Pompeius fugiens, ⁷ a Titio et Furnio, Antonianis ducibus, sæpe terrestri navalique ⁸ bello victus et captus, ac post paululum interfectus est. Cæsar Illyricum, Pannoniam partemque Italiæ, bellis subegit et domuit, ⁹ Antonius Artabanem, Armeniæ regem, proditione et dolo cepit; quem argentea catena vincitum ad confessionem thesaurorum regionum cogit. Expugnatoque oppido, in quo conditos esse prodiderat, magnam vim auri argentique abstulit. Qua elatus pecunia, denuntiari bellum Cæsari, atque Octaviæ, sorori Cæsaris, uxori suæ, repudium indici jussit, et Cleopatram **437** sibi ex Alexandria occurrere imperavit. ¹⁰ Ipse Actium, ubi ¹¹ classem constituerat, profectus, cum prope tertiam partem remigum fame ¹² assumptam offendisset, nihil motus : Remi, inquit, modo salvi sint; nam remiges non deerunt, ¹³ quoad

CAP. XIX. — 1. Antonius vero postquam. De infelici bello Antonii cum Parthis præter Plutarchum lege Velleium. FABR.

2. Vix tandem. Primam vocem edd. quædam negligunt.

3. Sagittarum. In omnibus mss. ut et ed. Aug. scribitur sagittarum, non, ut in vulgg. est, sagittarium. Videlicet ex equis sagittas mittere soliti erant Parthi, adeoque ipsi equites illi fuerunt sagittarii, ut de emendatiore lectione dubitari nequeat.

4. Victus semper effugeret. In ed. Aug. legitur victus (deleto semper) effugeret. Al., effugerit. Quod ultimum in tribus Florent. legitur.

5. Regionis. In ed. August. ut superfluum, expungitur.

6. Plurimique. In omnibus fere mss., ut et ed. Aug., desideratur copula.

7. A Titio et Furnio. Ita recte libri antiqui. Vulgo, Tito, et Formo, corrupte legitur. Sex. Pompeium a M. Titio, et Furnio occisum scribunt quoque Appianus et Dio. Titii meminit Velleius. FABR.

8. Bello. Ed. August. prælio, prout hæc sæpe permutari solent.

9. Antonius Artabanem. Hanc historiam lege in Dionis lib. XLIX, et in Epitoma Liviana CXXII. FABR.

10. Ipse Actium. De bello Actiaco, quo Antonius et Cleopatra victi sunt a Cæsare, Plutarchus in Antonio, Dio. lib. L, Florus lib. iv cap. 11, Eutropius lib. VII, Velleius, et alii. FABR. Ed. Aug., ipse vero Actium.

11. Classem. Mss. quidam ex Lugd. Batt., classem suam.

12. Assumptam. Ed. Aug., ablatam.

13. Quoad. Ed. August. et Flor. sec., quoadusque; in Lugd. Batt. tribus excidit ad, ut et in Ultr.

Græcia homines habuerit. Cæsar ducentis triginta A rostratis navibus a Brundisio in Epirum profectus est. Agrippa vero præmissus a Cæsare, multas onerarias naves frumento atque armis graves, ab Ægypto, Syria, Asiaque ad subsidium ¹⁴ Antonio venientes, cepit; peragratoque Peloponnensium sinu, Methonam urbem, validissimo Antoniano præsidio munitam, expugnavit. Inde Corcyram cepit: fugientes navali prælio persecutus, profligavit; multisque rebus cruentissime gestis, ad Cæsarem venit. Antonius defectu et fame militum suorum permotus bellum inaturare instituit, ac repente instructis copiis, ad Cæsaris castra processit, et victus est. Tertio post pugnam die, Antonius castra ad Actium transtulit, navali prælio ¹⁵ decernere paratus. Ducentæ et triginta rostratæ fuere Cæsaris naves, et triginta sine rostris, triremes velocitate Liburnicis pares, et octo legiones classi superpositæ, absque cohortibus quinque prætoriis. Classis Antonii ¹⁶ centum septuaginta navium fuit, quantum numero cedens, tantum magnitudine præcellens. Nam decem pedum altitudine a mari aberant. Famosum et magnum hoc bellum apud Actium fuit. Ab hora quinta usque in horam septimam, incerta vincendi spe, gravissimæ utrimque cædes actæ: reliquum diei cum subsequente nocte in victoriam Cæsaris declinavit. Prior regina Cleopatra cum sexaginta velocissimis navibus fugit;

Antonius quoque ¹⁷ detracto insigni prætoricæ navis, fugientem secutus est uxorem. Illucescente jam die victoriam Cæsar consummavit. Ex victis duodecim millia cecidisse referuntur, ¹⁸ sex millia vulnerata sunt, e quibus mille inter curandum defecerunt. Antonius et Cleopatra communes liberos cum parte regniæ gazæ ad Rubrum mare præmittendos censuerunt. ¹⁹ Ipsi præsidii circa duo ²⁰ Ægypti cornua, Pelusium Parætoniumque, dispositis, classem et copias instaurando bello paraverunt. Cæsar ²¹ sextum imperator appellatus, et quartum ipse cum M. Licinio Crasso consul, Brundisium venit, ²² ibique orbis terrarum præsidia, divisis legionibus, composuit. Inde in Syriam profectus, mox Pelusium adiit; ubi ab Antonianis præsidii ultro susceptus est. Interea Cornelius Gallus, præmissus a Cæsare, quatuor legiones, quas Antonius apud Cyrenas præsidii loco constituerat, suscepit in fidem: atque inde Parætonium, ²³ primam Ægypti a Libyæ parte civitatem, ²⁴ victo cepit Antonio, ipsumque continuo apud Pharum vicit: Antonius equestre adversus Cæsarem bellum iniit; in eo quoque miserabiliter victus aufugit. Kalendis Sextilibus prima luce Antonius cum ad instruendam classem in portum descenderet, subito universæ naves ad Cæsarem transierunt. Cumque unico præsidio spoliatus esset, trepidus se cum paucis recepit in regiam. Deinde imminente

HAVERCAMPI NOTÆ.

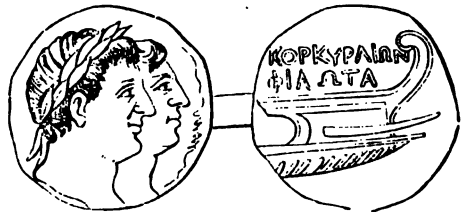
14. Antonio. Lugd. Batt. quatuor et Coll. Gronov., Antonii.

15. Decernere. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov., *dimicare*.

16. Centum et septuaginta navium. Ed. August. habet, *centum et octoginta navium*. Aliquanto post eadem Ed. Aug. in horam, pro ad horam.

17. Antonius quoque. Sicuti Phœnices eminerunt classibus suis in potentia navali M. Antonii et Cleopatæ, sic in utriusque gratiam, et felix augurium nummos euderunt cum victoria navalis typo, qualis hic æreus est insignis, a Tripolitanis Phœnicia: cusus, qui a parte priore exhibet jugata M. Antonii triumviri et reginæ Cleopatæ capita; a parte altera Victoria insistens proræ cernitur, dextra corollam præferens. Legitur in circuitu ΤΡΙΠΟΛΙΤΑΝ ΕΤ. ΚΕ, *Tripolitarum anno xxv*. Tripolis, urbs Phœnicia: , ut reliquæ urbes ejus tractus, æra Seleucidarum utebatur. Seleuci deinde posteris inter se de regno dissidentibus, Tripolim occupavit, inque ea dominatus est tyrannus quidam Dionysius. Hunc Pompeius Magnus, Phœniciam ingressus, in potestatem suam redactum, securi percussit. Quare Tripolitani, in Pompeii gratiam, novam introduxerunt æram, a beneficio Pompeii, et redacta ab eodem Phœnicie in provinciam (quod factum fuit A. U. C. dcccxi) annos suos numerantes, unde colligitur hic nummus cusus anno U. C. dcccxvi. Verum postea, Augusto gratificantes, rejecto honore Pompeii, pristina Seleucidarum æra in nummis iterum sunt usi. Servatur hic nummus in nobili museo illustr. Lebrethii, Aquis Sextiis, ejusdem provincie præfecti. Adjunximus alium ex museo nostro, in quo itidem sunt jugata M. Antonii uxorisque ejus capita; muliebre autem non Cleopatæ, sed Octaviæ, sororis Cæsaris Octaviani, esse docent adjecta capitibus nomina M. ANTONIO OCTAVIA, quæ in meis nummis (duos possideo) æruginè consumpta sunt, sed habentur in simili nummo apud Andream Marmoram in Historia Coreyrensi,

Italico idiomate vulgata p. 156. Coreyrenses autem sub Philota nummum signarunt, ut docet inscriptio alterius partis. Octaviæ caput rarissime in nummis antiquis occurrit.

18. Sex millia. Constante servant hunc numerum mss. omnes, nisi quod unus ex Lugd. Batt. quatuor habeat. Vulgg. omnes septem, excepta ed. Aug., quæ ubique fere cum mss. melioribus consentit.

19. Ægypti cornua. Prior vox in ed. August. non exstat.

20. Sextum, etc. Mss. fere omnes sexto et quarto malunt, et ita fere semper scribunt.

21. Ibique. Edit. Aug. ibi. Mss. Florent. tres itidem, deleta copula que.

22. Primam. Florent. pr., primum.

23. Victo cepit Antonio. Ed. August., victam cepit, Antonium ipsum continuo, etc.

Cæsare. turbataque civitate, idem Antonius sese ferro transverberavit, ac semianimis ad Cleopatram in monumentum, ²⁴ in quod se illa mori certa condiderat, perlatus est. Cleopatra postquam se ad triumphum servari intellexit, voluntariam mortem petens, serpentis (ut putatur) morsu ²⁵ in sinistro tacta brachio, exanimis inventa est, frustra Cæsare etiam Psyllos admovente, qui venena serpentum e vulneribus hominum haustu ²⁶ revocare atque exsugere solent. Cæsar Alexandria, urbe omnium longe opulentissima et maxima, victor potitus est. Nam et Roma in tantum opibus ejus aucta est, ut propter abundantiam pecuniarum, duplicia, quam usque ad id fuerant, possessionum aliarumque rerum venalium pretia stauerentur. Occisi sunt jussu Cæsaris, major Antonii filius, et ²⁷ P. Canidius, **440** ²⁸ infestissimus quidem semper Cæsari, sed et Antonio infidus,

A et ²⁹ Cassius Parmensis, ultima ³⁰ violati patris Cæsaris victima, et Q. Ovinius ob eam maxime notam, quod obscenissime lanificio textrinoque reginæ senator populi Romani præesse non erubuerat. Dehinc Cæsar pedestribus copiis in Syriam venit, deinde in Asiam ad ³¹ hyberna concessit, ac post per Græciam Brundisium ³² pervectus est.

CAPUT XX.

De triumpho Cæsaris et nomine Augusti, monarchia Rom. et Epiphantia nostris, deinde fontis olei explicatio.

¹ Anno ab Urbe condita dccxxv, ipso imperatore Cæsare Augusto quinquies, et L. Apuleio consulibus, Cæsar Victor ab Oriente rediens, ² octavo idus Januarias urbem triplici triumpho ingressus est; ac tum primum ipse Jani portas, sopitis **441** finitisque omnibus bellis civilibus, clausit. ³ Hoc

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. In quod. Mss. Florent. tert., Lugd. Bat. omnes et Coll. Gronov., in quo.

25. In sinistro tacta brachio. Aug. edit. in delet. Mss. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. delent, tacta.

26. Revocare. Lugd. Bat. sec., evocare.

27. P. Canidius. Ita recte libri manuscripti, cum vulgo Caninius legatur. Vide Plutarchum et Velleium. FABR.

28. Infestissimus quidem semper. Deleto quidem, mavult infestus ed. August.

29. Cassius Parmensis. Hujus meminit quoque Velleius. Apud Appianum lib. v, est, Κάσσιος Παρμησίος. Hujus forte poemation Orpheus exstat. FABR.

30. Violati patris. Hoc loci in locum violatæ partis, et quis hoc non præferat, qui intelligit Cassium ex Julii conjuratis fuisse? LAUR. — Mirum id ante Laurentium alios non animadvertisse, præsertim cum eam lectionem omnes exhibeant mss. vel integre, vel ducta per primam litteram lineæ, scribentes *pris*. In ed. August. quoque exstat clare *violati patris*, non, ut in reliquis, *violatæ partis*. Veram quoque hujus loci lectionem offendi in Pauli Diaconi Hist. Miscella. lib. vii, p. 50 ed. noviss. in Thes. Ital. Lud. Ant. Muratorii, tom. I.

31. Ad hyberna. Mss. aliquot, in hiberna.

32. Pervectus est. Ita mss., edd. quædam, *provectus est*, quasi vellent *profectus est*.

CAP. XX. — 1. Anno ab Urbe cond. dccxxv. Ita numerat etiam Dio lib. li. Collega autem Cæsaris in quinto consulatu Sex. Appuleius, non Lucius ab aliis omnibus appellatur. FABR.

die primum Augustus consalutatus est. Quod nomen A
 cunctis antea ⁴ inviolatum, ⁵ et usque ad nunc cæteris
 inausum dominis, tantum orbis licite **442** usur-
 patum, apicem declarat imperii: atque ⁶ ex eodem
 die summa rerum ac potestatum penes unum esse
 cepit et mansit, quod Græci monarchiam vocant.
 Porro autem hunc esse eundem diem, hoc est, octa-
 vum idus Januarias, quo nos Epiphania, hoc est, appa-
 ritionem, sive manifestationem Domini sacramen-
 tum observamus, nemo credentium, sive etiam
 fidei contradicentium, nescit. De quo nostræ istius
 fidelissimæ observationis sacramento uberius nunc
 dicere, nec ratio, nec locus flagitat: ut et qua renti-
 bus reservasse, et negligentibus non ingessisse vi-
 deamur. Hoc autem fideliter commemorasse ideo par-
 fuit, ut per omnia venturi Christi gratia præparatum
 Cæsaris imperium comprobetur. ⁷ Nam cum primum,
 Cæso Cæsare avunculo suo interfecto, ex Apollonia
 rediens Urbem ingrederetur, hora circiter tertia ⁸ re-
 pente, liquido ac puro sereno circulus ad speciem
 cælestis arcus orbem solis ambiit, ⁹ quasi eum unum
 ac potentissimum in hoc mundo solumque clarissim-
 um in orbe monstraret, cujus tempore venturus es-
 set, qui ipsum solem solus, mundumque totum et fe-
 cisset et regeret. Deinde cum secundo, in Sicilia re-
 ceptis a Pompeio et Lepido legionibus, triginta millia
 servorum dominis restituisset, et quadraginta qua-
 tuor legiones solus imperio suo ad tutamen orbis ter-
 rarum distribuisset, ovansque Urbem ingressus, om-
 nia superiora populi Romani debita donanda, litte-
 rarum etiam monumentis abolitis ¹⁰ censuisset; in
 diebus ipsius fons olei largissimus; sicut superius ex-
 pressi, de taberna meritoria per totum diem fluxit.
443 Quo signo quid evidentius, quam in diebus

Cæsaris toto orbe regnantis ¹¹ futura Christi nativi-
 tas declarata est; Christus enim lingua gentis ejus
¹² in qua natus est, unicus interpretatur. Itaque cum
 eo tempore quo Cæsari perpetua tribunicia potestas
 decreta est, Romæ fons olei per totum diem fluxit:
 sub principatu Cæsaris Romanoque imperio per
 totum diem, hoc est, per omne Romani tempus im-
 perii, Christum et ex eo Christianos, id est, unctum,
 atque ex eo unctos, de meritoria taberna, hoc est,
 de hospita largaque Ecclesia affluenter, atque inces-
 sabili processuros, restituendosque per Cæsarem
 omnes servos, qui tamen cognoscerent Dominum
 suum, cæterosque, qui ¹³ sine domino invenirentur,
 morti supplicioque dedendos, remittendaque sub
 Cæsare debita peccatorum in ea Urbe in qua spon-
 taneum ¹⁴ fluxisset oleum, evidentissima his, qui
 prophetarum voces non audiebant, signa in cælo,
 et in terra prodigia prodiderunt. Tertio autem, cum
 Urbem triumphans quintum consul ingressus est, eo
 scilicet die, quem supra nominavimus, ¹⁵ cum et
 Janum post ducentos annos primum ipse clausit, et
 clarissimum illud ¹⁶ Augusti nomen assumpsit, quid
 fidelius ac verius credi aut cognosci potest; concur-
 rentibus ad tantam manifestationem, pace, nomine,
 die, quam hunc occulto quidem gestorum, ordine,
 ad obsequium præparationis ejus prædestinatum
 fuisse: qui eo die, quo ille manifestandus mundo
¹⁷ post paululum erat, et pacis signum prætulit, et
 potestatis nomen assumpsit? Quid autem in quarto
 reditu, cum finito Cantabrico bello, pacatisque omni-
 bus gentibus, Cæsar Urbem repetiit, ad contestationem
 fidei quam expromimus, actum sit, Ipso ordine
 melius proferetur.

HAVERCAMPI NOTÆ.

4. *Inviolatum.* Nescio quid hoc verbum sibi velit, et quomodo antea, id est, ante Augustum dicatur *inviolatum* id nomen. In Florent. sec. legitur *inolitum*, sed ita ut corrigatur sic abrasit quibusdam quæ antea exstabant, litteris. An scribendum *insolitum*? an vero *violare* hic significat invadere titulum divinum? prout de nomine Augusti Florus extremis libri IV verbis, ut scilicet *jam, dum colit terras, ipso nomine et titulo consecraretur.*

5. *Et usque ad nunc.* Edd. quædam, et huc usque; ins. Lugd. Bat. quart., et usque nunc.

6. *Ex eodem die.* Mss. Lugd. Bat. quatuor cum Ultr. et Coll. Gronov. atque ed. Aug., ex ea die.

7. *Nam cum primum.* Hoc ex Suetonii Augusto descriptum est. Refert idem Julius Obsequens. FABR.

8. *Repente, liquido ac puro sereno.* Editi, puro serenoque cælo. Inconsiderate, præsertim cum cap. I ultimi lib. etiam Orosius sic loquatur: *deliciarum sereno assuefacti*, et a mss. etiam absit. Sic Virg.:

Heu nimium cæli confuse sereno.

LAUT. — Versus, quem respicit, exstat Æn. lib. v, 870. Sed ibi vulgo legitur:

O nimium cælo et pelago confuse sereno!

Cum vero in omnibus edd. antiquis, consentientibus mss. itidem cunctis, legeretur, *liquido ac puro sereno*, Fabricius temerè nimis et audacter lectionem immutavit, reposuitque *puro serenoque die*, tanto

certe inconsideratius, quod apud Suetonium in Aug. cap. 95, unde hæc descripta sunt, non aliter quam in Orosii codd. exstet. Ex Velleio et Dione atque Zonara Suetonii hanc narrationem illustravit ibidem Casaubonus.

9. *Quasi eum unum ac potentissimum.* Edd. quædam vet., quasi eum unum ac potissimum.

10. *Censuisset fons.* Sic recte liber Materni, inter quæ alicunde hæc irrepserant: *in diebus ipsius*, quæ quod post etiam statim sequantur, relegavi hinc, unde venerant. LAUT. — In omnibus tamen mss. inveniuntur, nisi quod pro *ipsius* in plerisque inveniri *ipsis*, in Meo *illis*. Illa quoque, *in diebus Cæsaris*, videntur respondere hisce *in diebus ipsius*.

11. *Futura.* Absit a cod. Longob.

12. *In qua.* Mss. quidam ex qua; alii, ex qua et in qua.

13. *Sine domino.* Ita restitui ex mss. Male legabatur *sine dominio*.

14. *Fluxisset.* Mss. Lugd. Bat., fluxit.

15. *Cum et Janum.* De Jano clauso mentio fuit initio libri primi. Hinc Virgil. Æneid. I, 298, dixit: *Claudentur belli portæ.* FABR.

16. *Augusti nomen.* Cæsarem a senatu, cæterisque civibus sententia Munatii Planci *Augustum* dictum fuisse ante diem XVI kal. Febr., se septimum et M. Vipsanio Agrippa coss., Censorinus scribit. FABR.

17. *Post paululum.* Cod. Longob., post paulum.

444 CAPUT XXI.

Cæsar quomodo Hispanias ingressus, Cantabros Asturesque vicerit. Drusus quos in Germania subegerit, et Cossus in Africa; deque Tiberii, Quintilii Vari, et Agrippæ gestis.

¹ Anno ab Urbe condita dccxxvi, imperatore Augusto ² Cæsare sexies, et bis M. Agrippa consulibus, Cæsar parum in Hispania per ducentos annos actum intelligens, si Cantabros atque Astures, duas fortissimas Hispaniæ gentes, suis uti legibus sineret, aperuit Jani portas, atque in Hispanias ipse cum exercitu profectus est. Cantabri et Astures Galleciæ ³ provinciæ portio sunt, qua extentum Pyrenæi jugum haud procul secundo Oceano ⁴ sub septentrione deducitur. Hi non solum propriam libertatem tueri parati, verumetiam finitimorum præripere **B** ausi, Vaccæos et ⁵ Turmodigos et Autrigonas assiduis eruptionibus populabantur. Igitur Cæsar apud ⁶ Segisamam castra posuit, tribus agminibus totam pene amplexus Cantabriam. Diu fatigato frustra atque in periculum sæpe deducto exercitu, tandem ab Aquitanico sinu per Oceanum incautis hostibus ⁷ admoveri classem atque exponi copias jubet. Tunc demum Cantabri sub mœnibus ⁸ Belgicæ maximo congressi bello et **445** victi, in ⁹ Vinnium montem natura tutissimum confugerunt, ubi ¹⁰ obsidionis fame ad extremum pene consumpti sunt. ¹¹ Aracillum deinde oppidum magna vi ac diu repugnans, postremo captum et dirutum est. Præterea posteriores Galleciæ partes, quæ montibus silvisque consitæ Oceano terminantur, **C** Antistius et Firmius legati magnis gravibusque bellis perdomuerunt. Nam et ¹² Medullium montem Minio flumini imminentem, in quo se magna multitudo hominum tuebatur, per quindecim millia passuum fossa circumseptum obsidione cinxerunt. Itaque ubi se gens hominum ¹³ trux natura et ferox, neque toleranda: ¹⁴ obsidioni sufficientem, neque suscipiendo bello parem intelligit, ad voluntariam mortem servitutis timore concurrat. Nam se pene omnes certatim igne, ferro, ac veneno necaverunt. Astures vero

A positis castris apud Asturam flumen, Romanos, nisi proditi præventique essent, magnis consiliis viribusque oppressissent. Tres legatos cum legionibus suis ¹⁵ in tria castra divisos, tribus æque agminibus obruere repente moliti, suorum proditione detecti sunt. Hos postea Carisius bello exceptos, non parva etiam Romanorum clade superavit. Pars eorum prælio elapsa Lanciam confugit. Cumque milites circumdatam urbem incendio adoriri pararent, dux Carisius et a suis cessationem ¹⁶ impetravit incendii, et a barbaris voluntatem deditiois exegit. Studiose enim nitebatur integram atque incolumem civitatem victoriæ suæ testem relinquere. Cantabricæ victoriæ hunc honorem Cæsar detulit, ut tunc quoque ¹⁷ belli portas clastro cohiberi iuberet. Ita tunc secundo per Cæsarem, quarto post Urbem conditam clausus est Janus. ¹⁸ Post hoc Claudius Drusus, privignus Cæsaris, Galliam Rhetiamque sortitus, maximas fortissimasque gentes Germaniæ, armis subegit. Nam tunc, veluti ad **446** constitutum pacis diem festinarent, ita omnes ad experientiam belli decisionemve fœderis undatim gentes commovebantur: aut suscepturæ conditiones pacis, si vincerentur, aut usuræ quietæ libertate si vincerent. Norici, Illyrii, Pannonii, Dalmatæ, Mœsi, Thraces, Daci, Sarmatæ, plurimique et maximi Germaniæ populi, per diversos duces, vel superati, vel repressi, vel etiam objecta maximorum fluminum, Rheni, Danubiique, seclusi sunt. Drusus in Germania primo Usipetes, deinde Tencteros et Catos perdomuit. Marcomannos pene ad internecionem cæcidit. Postea fortissimas nationes, et quibus natura vires, consuetudo experientiam virium dabat, Cheruscos, Suevos et Sicambros pariter uno bello, sed etiam suis aspero, superavit. Quorum ex eo considerari virtus ac feritas potest, quod mulieres quoque eorum, si quando præveata Romanorum inter plastra sua concludebantur, deficientibus telis, vel qualibet re, qua velut telo uti furor possit, parvos filios collisos lumi in hostium ora jaciebant, in singulis florum necibus ¹⁹ h's paricidæ. Tunc etiam in Africa ²⁰ Musolanos et Getulos

HAVERCAMPI NOTÆ.

¹ Cap. XXI. — 1. Anno ab Urbe condita dccxxvi. Confer Casaub. ad Sueton. Aug. cap. 20.

2. Cæsare sexies, et bis M. Agrippa. Agrippam hoc anno iterum consulem fuisse Cassiodorus quoque testatur. Recte igitur Guil. Xylander apud Donem initio lib. quinquagesimi tertii, ubi τὸ γ legitur, scribendum monet τὸ β. De bello Cantabrico Dio, et Florus libro quarto capite ultimo. lidem de aliis quoque bellis quorum hic mentio, sunt legendi. FABR.

3. Provinciæ. Abest a duobus mss. Lugd. Batt.

4. Sub septentrione. Ed. Aug., sub septemtrionem.

5. Turmodigos. Lugd. Batt. quatuor, Meus, Periz., Ultr., Coll. Gronov. et duo Florent., Turmogos. Flor. tert., Turmogos.

6. Segisamam. Mss. duo Lugd. Batt., Segessimam.

7. Admoveri classem. Ita tres Florent. quod et reliqui mss. velle videntur, dum scribunt amoveri Vulgo admovere.

8. Belgicæ. Viri docti ad Florum lib. vi, cap. ult., monuerunt, scribendum esse Velliæ. In mss. pas-

sim est Atticæ, in Meo, Acite.

9. Vinnium. Meus, Vinium; Lugd. Batt. quart., Virnium. Edd. quædam, Vennium.

10. Obsidionis fame. Melius, obsidione et fame.

11. Aracillum. Ita Florus; mss. hic passim, Racillum, Rachillum, Recillum.

12. Medullium. In tribus mss. Lugd. Batt. inveni Medulium.

13. Trux natura. Aug. ed., atrox natura.

14. Obsidioni. Ed. eadem, obsidionis.

15. In tria. Ludg. Batt. tres, intra.

16. Impetravit. Mss. et edd. quidam imperavit; sed male.

17. Belli. Mss. quidam, Jani.

18. Post hoc Claudius Drusus. Bellum cum Rhetis gestum est, Druso et Pisone coss. anno Urbis dccxxxviii.

19. Bis. Abest a Lugd. Batt. pr. et tert.

20. Musolanos. In Lugd. Batt. tribus Uswlanos, in Ultr. et Coll. Gronov. Musulanos, in Florent. sec. Muselanos legitur.

latius vagantes ²¹ Cossus, dux Cæsaris, aetatis fini-
bus coercuit, atque Romanis limitibus abstinere
metu compulit. Interea Cæsarem apud Tarraconem
citerioris Hispaniæ urbem ²² legati Indorum et Scy-
tharum toto orbe transmissis, tandem ibi invenerunt,
²³ ultra quod jam querere non possent, refuderunt-
que in Cæsarem Alexandri Magni gloriam: ²⁴ quem
sicut Hispanorum Gallorumque legatio in medio Ori-
ente apud Babylonem contemplatione pacis adiit, ita
hunc apud Hispaniam in Occidentis ultimo supplex
cum gentilitio munere Eous Indus et Scythia Boreus
oravit. Cantabrico bello per quinque annos octo, tota-
que Hispania in æternam pacem cum quadam ²⁵ respi-
ratione lassitudinis reclinata ac reposita, Cæsar Ro-
mam rediit. **447** Quibus etiam diebus multa per se,
²⁶ multaque per duces et legatos bella gessit; nam inter
cæteros et Piso adversum Yndelicos missus est. Quibus
subactis, victor ²⁷ ad Cæsarem Lugdunum venit. Pan-
nonios novo motu intumescens, Tiberius, privignus
Cæsaris, cruentissima cæde delevit; idemque conti-
nuo Germanos bello arripuit; e quibus quadraginta
millia captivorum victor abduxit. Quod revera bellum
maximum et formidolosissimum quindecim legioni-
bus per triennium gestum est, nec fere ullum majus
bellum, sicut Suetonius attestatur, post Punicum
fuit. Sub eodem vero tempore Quinctilius Varus cum
tribus legionibus a Germanis rebellantibus, mira super-
bia atque avaritia in subjectos agens, funditus
deletus est; quam reipublicæ cladem Cæsar Augustus
adeo graviter tulit, ut sæpe per vim doloris caput
parieti collidens, clamaret: Quinctili Vare, redde
legiones. Bosporanos vero Agrippa superavit, et si-
gnis Romanis quæ illi quondam sub Mithridate sus-
tulerant bello recuperatis, victos ad deditionem coe-
git. Partim, quasi toto terrarum orbe vel domito vel
pacato, omnium oculis signarentur, atque in se solos
omnis vigor Romani imperii vertendus esset, quippe
quos pristina ulciscendæ Crassianæ cædis conscien-
tia mordebat, ultro signa quæ Crasso interfecto abs-
tulerant, ad Cæsarem remiserunt; regisque obsidi-
bus traditis, firmum foedus fidei supplicatione me-
ruerunt.

448 CAPUT XXII.

Octavius Augustus, composita undique pace, Janum

HAVERCAMPI NOTÆ.

21. Cossus, dux. De hoc et rebus ab eo gestis, Dio **J**
libro LV. FABR.

22. Legati Indorum. Confer notas Casauboni ad
Suetonii Aug. cap. 21.

23. Ultra quod. Lugd. Batt. tres et Coll. Gronov.,
ultra quo.

24. Quem sicut, etc. Supra lib. III, cap. 20.

25. Respiratione lassitudinis. Lugd. Batt. pr. et
tert., cum quadam lassitudine.

26. Multaque. Copulam non agnoscit editio Augu-
stana.

27. Ad Cæsarem. Ex Lugdun. Batt. aliquot addunt
reversus.

CAP. XXII.— 1. Itaque anno, etc. In omnibus ma-
nuscriptis ut et ed. Aug. invenitur itaque, quod reli-
qui codd. exsilio damnarunt.

2. Jani portas tertio. Augustum Janum ter clausisse
Suetonius etiam testatur. FABR.

*ipse tertio clausit et rempubl. composuit, deque censu
Cæsaris acto.*

¹ Itaque anno ab Urbe condita DCCLII, Cæsar Au-
gustus ab Oriente in Occidentem, a Septentrione in
Meridiem, ac per totum Oceani circulum cunctis gen-
tibus una pace compositis, ² Jani portas tertio ipse
tunc clausit. Quas ex eo per duodecim fere annos
quietissimo semper obseratas otio ipsa etiam ³ rubigo
signavit; nec prius umquam nisi sub extrema sene-
ctute Augusti pulsatae, Atheniensium seditione et
Dacorum commotione patuerunt. Clausis igitur Jani
portis, rempublicam quam bello quæsiverat, pace
enutrire atque amplificare studens, leges plurimas
statuit, per quas humanum genus libera reverentia
disciplinæ morem gereret, ⁴ Domini appellationem
ut homo declinavit. Nam cum eodem spectante ludos
pronuntiatum esset ⁵ in quodam mimo, *O dominum
æquum et bonum!* universique quasi de ipso dictum
esset exsultantes approbavissent, ⁶ statim quidem
manu vultuque indecoras adulationes repressit, et
insequenti die gravissimo corripuit edicto, dominum-
que se ⁷ posthac appellari ne a liberis quidem aut
nepotibus suis, vel serio vel joco, passus est. Igitur
⁸ eo tempore, id est eo anno quo firmissimam verissi-
mamque pacem ordinatione Dei Cæsar composuit, na-
tus est Christus, cujus adventui pax ista famulata est,
in cujus ortu audientibus hominibus exsultantes angeli
449 cecinerunt: Gloria in excelsis Deo, et in terra pax
hominibus bonæ voluntatis. Eodemque tempore hic,
ad quem rerum omnium summa concesserat, domi-
num se hominum appellari non passus est; immo
non ausus, quo verus dominus totius generis hu-
mani inter homines natus est. Eodem quoque anno
tunc primum idem Cæsar, quem his tantis mysteriis
⁹ prædestinaverat Deus, ¹⁰ censum agi singularum
ubique provinciarum, et censeri omnes homines
jussit, quando et Deus homo videri, et esse digna-
tus est. Tunc igitur natus est Christus, Romano
censui statim ascriptus ut natus est. Hæc est prima
illa clarissimaque professio, quæ Cæsarem omnium
principem, Romanosque rerum dominos singillatim
cunctorum hominum edita ascriptione signavit, in
qua se et ipse, qui cum cunctos homines fecit, inve-
niri hominem, ascribique inter homines voluit. Quod

3. Rubigo signavit. Nullus ex mss. agnoscit *consi-
gnavit*, quod in edd. præterquam in August. invenit-
ur.

4. Domini appellationem. Hæc descripta sunt
e Tranquilli Augusti. FABR.

5. In quodam mimo. Contra omnes scriptos fecit
hæc Fabricius a quodam, quasi mimus non perinde
fabulam atque actorem significaret. LAUT.

6. Statim. Edit. Aug. et statim, nec aliter in mss.
tribus Florentinis Meoque.

7. Posthac. Lugd. Bat. primus et ed. August. post
hæc.

8. Eo tempore. Mss. aliquot eodem tempore.

9. Prædestinaverat. Tres Lugd. Batt., præsigna-
verat.

10. Censum agi. Censui hic e Luca satis notus
est. FABR.

numquam penitus ab orbe condito atque ab exordio generis humani in hunc modum, ne Babylonio quidem vel Macedonico, ut non dicam minori cuiquam regno, concessum fuit. Nec dubium, quin omnium cognitioni, fidei, inspectionique pateat, quod Dominus noster Jesus Christus hanc urbem nutu suo auctam defensamque, in hunc rerum apicem provexerit, cujus potissime voluit esse cum venit, dicendus utique civis Romanus, census professione Romani. Quamobrem quia ad id temporis perventum est, quo et Dominus Christus hunc mundum primum adventu suo illustravit, regnumque Cæsari tranquillissimum dedit, hunc quoque sextum libel-

lum hoc sine concluderim: ut germinantia tempora Christiana, magisque inter reprimentium manus crescentia, et quæ adhuc in propectu posita, horum ipsorum, quibus hæc respondere cogimur, insectatione mordentur, septimo libello, si tamen adjuvante Domino ¹¹ suffecerim, comprehendam: ut quoniam ab initio et peccare homines, et puniri propter peccata non tacui, nunc quoque, ¹² quæ persecutiones Christianorum actæ sint, et quæ ultiones secutæ sint, absque eo quod omnes ad peccandum generaliter proni sunt, atque ideo singillatim corripiantur, expediam.

HAVERCAMPI NOTÆ.

11. *Suffecerim.* Florent. pr. Lugd. Batt. tert. et quart., cum Coll. Gronov., *suffecero.*

12. *Quæ persecutiones.* Lugd. Batt. duo cum Coll. Gronov. legunt, *quæ persecutione Chr. acta sint.*

LIBER SEPTIMUS.

450 CAPUT PRIMUM.

Unum solum verumque Deum, mundi omniumque conditorem, atque adeo potentiam suam ac patientiam per unum, hoc est Christum voluisse hominibus innotescere.

¹ Sufficientia, ut arbitror, documenta collecta sunt, quibus absque ullo arcano, quod paucorum fidelium est, probari de medio queat, unum illum et verum Deum, quem Christiana fides prædicat, et condidisse mundum creaturamque ejus cum voluit, ² et disposuisse per multa **451** cum per multa ignoraretur, et confirmasse ad unum, cum per unicum declaratus est, simulque potentiam ³ patientiamque ejus multimodis argumentis eluxisse. In quo quidem angustas, dejectasque mentes offendit paulisper intelligo, quod tantæ potentie patientia tanta ⁴ miscetur. Si enim potens erat, inquit, creare mundum, componere pacem mundi, ⁵ insinuare mundo cultum ac notitiam sui, quid opus fuit tanta, vel ut ipsi sentiunt, tam perniciosa

patientia, ut in ultimo erroribus, cladibus, laboribusque hominum fieret, quod a principio virtute ejus, quem prædicas Dei, sic potius cœpisse ⁶ potuisset? ⁷ Quibus quidem veraciter respondere possem, ad hoc ab initio creatum et institutum humanum genus, ut sub religione cum pace sine labore vivens, fructu obedientie æternitatem promoveretur: sed absum bonitate creatoris, ⁸ libertatem indulgentis in contumacem vertisse ⁹ licentiam, atque ex contemptu in oblivionem ¹⁰ deflexisse, ¹¹ justamque nunc esse patientiam Dei, et justam in utramque partem, ut nec contemptus disperdat in totum, cui misereri velit; ¹² et affici laboribus, dum velit, sinat contemptus potens. Deinde subsequens esse, juste semper adhibere quamvis ignorantis gubernationem, cui aliquando pie restitutus sit penitenti antiquæ gratiæ facultatem. Sed hæc quoniam, etsi verissime fortissimeque ¹³ dicuntur, fide-

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. I. — 1. *Sufficientia.* Editt. quædam antiquæ, *sufficienter.* Totus autem liber hic septimus desideratur in cod. Longobardico.

2. *Et disposuisse per multa, cum per multa ignoraretur.* Posteriora in Lugd. Batt. pr., tert. et quarto atque Coll. Gronov. ita concipiuntur, *cum a multis ignoraretur.* Editt. quædam vet. itidem sic legunt, et addunt insuper ad priora aliquid, dum edunt, *per multa tempora.* Quoniam vero mox sequitur, *cum per unicum* (Christum videlicet) *declaratus est*, hic quoque *per multa* retineo. Sensus esse videtur, Deum creasse mundum et disposuisse eundem, *per multa*, i. e. *multifariam*, cum *per multa*, i. e. iterum *multifariam*, a gentilibus ignoraretur.

3. *Patientiamque ejus.* Lugd. Batt. tert. et quart. cum Coll. Gronov. *Sapientiam* malunt. Haud assentior; sequitur enim, *quod tantæ potentie patientia miscetur*, et aliquanto post, *quid opus fuit tanta patientia?*

4. *Miscetur.* Lugd. Batt. pr., *miscetur.*

5. *Insinuare mundo cultum*, etc. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *Insinuare cultum ac patientiam*

sui, quid opus fuit, vel ut ipsi sentiunt, tam perniciosa patientia? deletis reliquis. Pro *fuit* itidem fuerit.

6. *Potuisset?* Superscribitur in Flor. sec. forte, *debuisset?*

7. *Quibus quidem.* Lugd. Batt. tert., cum Coll. Gronov., *quibus quippe.* itidem mox *mereretur.*

8. *Libertatem indulgentis.* Lugd. Batt. tres et Coll. Gronov., *indulgentia*; mox Ultr. et editt. vet. quædam pro *contumacem* legunt *contumaciam*. Unde legere possis *libertatem indulgentis in contumaciam vertisse, licentiamque ex contemptu in oblivionem*, etc.

9. *Licentiam, atque.* Cod. Perizon., *licentiamque*, etc.

10. *Deflexisse.* Ita reposui ex cod. Periz. et editt. August.; antea legebatur *deflexisse*.

11. *Justamque.* Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *istamque.* Nihil mutuo; disputat enim contra illos, qui injustam atque perniciosam illam Dei calumniabantur esse patientiam.

12. *Et affici laboribus.* Mss. quidam, *et affligi laboribus.* Tran-pouit ultima periodi ed. Aug., *potius contemptus.*

13. *Dicuntur.* Mss. et edd. quidam, *dicuntur.*

lem tamen atque **452** obedientem requirunt, mihi autem, ¹⁴ videro an aliquando credituris, certe nunc cum incredulis actio est, promptius ea proferam, ¹⁵ quæ et ipsi, etsi probare noluerint, improbare non possint. Itaque, quantum ad conscientiam humanarum mentium pertinet, ¹⁶ utrique sub reverentia religionis, et confessione cultuque supernæ potentiae vivimus, distante dumtaxat fide: ¹⁷ quia nostrum est fateri, ex uno et per unum Deum constare omnia: illorum, tam multos deos putare, quam multa sunt elementa. Si potentiae Dei, inquit, quem prædicatis, fuit, ut Romanum imperium tam amplum, ac tam sublime fieret, cur igitur patientia ejusdem obfuit, ut ante non fieret? Quibus sub eodem verbo respondebitur: Si potentiae decorum, quos prædicatis fuit, ut Romanum imperium tam amplum ac tam sublime fieret, cur igitur patientia eorundem obfuit, ut ante non fieret? An ipsi dii nondum erant? an adhuc Roma ipsa non erat? an illi non colebantur? an hæc ¹⁸ necdum idonea imperio videbatur? Si nondum erant dii; ¹⁹ cessat intentio. ²⁰ Ut quid enim jam ibi eorum discussio moram, ubi ne ipsam quidem invenio naturam? Si autem erant dii; aut potentia eorum, ut ipsi judicant, aut patientia in culpa est: vel patientia, si fuit; vel potentia, si defuit: aut si magis suadibile videtur fuisse tunc quidem deos qui provehere potuissent, sed nondum existisse Romanos qui provehi jure possent; nos auctorem rerum potentiam, non artificem scientiam quaerimus. De diis quippe (ut putant) magnis, non de fabricis vilissimis quaestio est, quibus, nisi materia accedat, ars cessat. Si enim præcisse illis ac voluisse ²¹ præsto semper fuit, immo etiam **453** subjacente præscientia, quia apud omnipotentiam de operibus dumtaxat suis, hoc est, præscire, quod velle, quodcumque illud præsciebatur,

A cui voluntas ²² astipularetur, non expectari oportuit, sed creari: maxime cum et Jovem illum suum accersos formicarum in populos hominum ludo vertere solitum ferant. Porro autem de cura caerimoniarum nec recensendum arbitror: quoniam inter sacra continua incessabilibus cladibus nullus finis ac nulla requies fuit, nisi cum Salvator mundi Christus illuxit: cujus adventui prædestinatam fuisse imperii Romani pacem, etsi jam sufficienter ostendisse me arbitror, paucis tamen adhuc supplere conabor.

CAPUT II.

Babylonem et Romam, regnumque illius et hujus in plerisque omnibus convenire. De quatuor mundi monarchiis, de incendio quodam Romæ, Christi et Abraham sæculis.

¹ Principio secundi libelli cum tempora Romanæ conditionis styli tenore perstringerem, multa convenienter inter Babyloniam urbem Assyriorum, tunc principem gentium, et Romam, nunc æque gentibus dominantem, ² compacta conscripsi: fuisse illud primum, hoc ultimum imperium: illud paulatim cedens, at istud sensim ³ convalescens: defluxisse illi sub uno tempore novissimum regem, ⁴ isti primum fuisse: illam deinde tunc invadente Cyro captam velut in mortem concidisse, cum istam fiducialiter assurgentem, post expulsos **454** reges liberis uti cœpisse consiliis: præcipue cum vindicante libertatem suam Roma, tunc quoque Judæorum populus, qui apud Babyloniam sub regibus serviebat, in sanctam Hierusalem recepta libertate redierit, ⁵ templumque Domini, sicut a prophetis prædictum fuerat, ⁶ reformavit. Præterea intercessisse dixeram inter Babylonium regnum, quod ab Oriente fuerat, et Romanum, quod ab Occidente consurgens ⁷ hæreditati Orientis ⁸ enutriebatur, Macedonicum Africanumque regnum, hoc est, quasi a Meridie ac Septentrione brevibus vicibus partes tutoris curatorisque tenuisse. Orientis et Occi-

HAVERCAMPI NOTÆ.

14. *Videro, etc.* Recte sic Fabric.; et insipienter edd. quædam vet., *si videro an aliquando ex credituris.*

15. *Quæ et ipsi etsi probare, etc.* Ita malo legere ex cod. Perizon. quam cum vulg., *quæ ipsi etsi probare noluerint.*

16. *Utrique.* Ita constanter libri mss. et edd. vet. legunt, præter Hitt. et Fabr. atque Scotti, in quibus inlepide, et contra illorum, quæ sequuntur, sensum, utique.

17. *Quia nostrum est.* Sic quoque ex mss. Lugd. Batt. tribus et Coll. Gronov. malo, ut ad *fide*, quod præcessit referatur, quam *quia*, prout in edd. legitur.

18. *Necdum idonea.* Id jubent cum ed. August. codd. mss. ut amplectamur pro *nondum*.

19. *Cessat intentio.* Quidam ex mss., *cesset intentio.*

20. *Ut quid.* Puto legendum esse, *Ad quid*, etc. Mox col. Perizon., *nec ipsam*.

21. *Præsto.* Lugd. Batt. tres, videlicet pr., tert., quart. cum Coll. Gronov., *præstantius*; et mox, *quam puto* pro *quia* apud.

22. *Astipularetur.* Lugd. Bat. pr., *astipulabatur*.

CAP. II. — 1. *Principio secundi.* Lege caput primum, lib. II. FABR.

2. *Compacta.* Forte legendum *comparata*.

3. *Convalescens.* Cod. Perizon., *crecens*, quod ut longe Latinus, recipi mereretur, si assensum alii quoque mss. præberent.

4. *Isti primum fuisse.* Lugd. Bat. sec., *Mons*, Florent. duo, et ed. Aug., *cum isti*; Perizon. melius, *tum isti*. Tres reliqui Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., *quo isti*, etc. Mox pro *in mortem*, Lugd. Batt. pr. et tert., cum Flor. sec. et Coll. Gronov., *in morte*.

5. *Templumque.* Lugd. Batt. tres, *templum quoque*.

6. *Reformavit.* Lugd. Batt. quatuor, cum Coll. Gronov., *reformaret*.

7. *Hæreditati Orientis.* Pulcherrimam hanc lectionem debemus codd. mss. Lugd. Batt. pr., tert., quarto, Perizon. et Coll. Gronov. Monstrarant quoque ita debere legi, inter edd. prima, et Augustana; sed reliquæ omnes maluerunt *hæreditate Orientis*, qua et omnis tollitur elegantia et vero contrarius efficitur sensus. Non enim hæreditate Orientis Romanum nutriebatur imperium, sed Macedonicum, quod vixit ante Romanum in Asia tum cum ab Occidente consurgeret primum Romanum imperium. At illud imperium Romanum consurgens, ita paulatim nutriebatur hæreditati Orientis, ut quidem primum proxima quæque deglutiens, deinde Orientis quoque possessione satietetur.

8. *Enutriebatur.* Mss. quidam et edd., *nutriebatur*.

dentis regnum Babylonium et Romanum jure vocitari, neminem unquam dubitasse scio. Macedonicum regnum sub Septentrione esse cum ipsa cœli plaga, tum Alexandri Magni aræ, positæ usque ad nunc sub Riphæis montibus, docent. Carthaginem vero universæ præcelluisse Africæ, et non solum in Siciliam, Sardiniam, cæterasque adjacentes insulas, sed etiam in Hispaniam regni terminos tetendisse, historiarum simul monumenta urbiumque declarant. Dictum est etiam, vastatæ per Medos Babylonix, et irruptæ per Gothos Romæ, pares admodum annorum numeros¹⁰ concurrisse. Nunc autem his illud adjicio, quo magis clareat unum esse arbitrum sæculorum, regnorum, locorumque omnium Deum. Regnum Carthaginense a conditione usque ad eversionem ejus, paulo amplius quam septingentis **455** annis stetit;¹¹ æque regnum Macedonicum a Carano usque ad Persen paulo minus quam dcc: utrumque tamen septenarius¹² ille numerus, quo¹³ judicantur omnia, terminavit. Roma ipsa etiam, quamvis¹⁴ ad adventum Domini nostri Jesu Christi perfecto proveheretur imperio, tamen paululum, et ipsa¹⁵ in occurso numeri hujus offendit. Nam septingentesimo conditionis suæ anno, quatuordecim¹⁶ vicus ejus, incertum unde consurgens, flamma consumpsit, nec unquam, ut ait Livius, majore incendio vastata est; adeo, ut post aliquot annos Cæsar Augustus ad reparationem eorum, quæ tunc exusta erant, magnam vim pecuniæ ex ærario publico largitus sit. Poteram quoque ostendere, eundem duplicatum numerum mansisse Babylonix, quæ post mille quadringentos et quod excurrit annos, ultime a Cyro rege capta est, nisi præsentium contemplatione revocarer. Illud sane libenter adjicio, quia primi illius regum omnium Nini (quamvis et pater ejus Belus obscure¹⁷ primus regnasse referatur), il-

lius ergo Nini anno, postquam regnare cœperat, ¹⁸quadragésimo tertio natus est sanctus ille Abraham, ¹⁹cui dictæ sunt ²⁰repromissiones, ex cujus semine promissus est Christus: deinde nunc primi istius imperatorum omnium Augusti Cæsaris (quamvis et pater ejus Cæsar ²¹metator imperii potius quam imperator **456** exstiterit), istius, ²²inquam, Cæsaris, posteaquam imperare cœpit, ²³emenso propemodum anno quadragésimo secundo, natus est Christus, qui Abraham sub Nino primo rege fuerat repromissus. Natus est autem vii kalend. Januarii, quando primum incrementa omnia anni venientis incipiunt. Ita factum est, ut cum Abraham quadragésimo tertio anno natus sit, sub fine quadragésimi secundi natiuitas Christi ²⁴conveniret, ut jam non ipse in parte tertii anni, sed in ipso potius tertius annus ²⁵oriretur. Qui annus, quantis, ²⁶quam novis, quamque inusitatis bonis abundaverit, satis etiam me non preferente compertum haberi arbitror; toto terrarum orbe una pax ²⁷omnium, non cessatione, sed abolitione bellorum, clausæ Jani geminæ portæ, extirpatis bellorum radicibus, non repressis, census ille primus et maximus ²⁸fuit, cum in hoc unum Cæsaris nomen ²⁹universa magnarum gentium creatura juravit, simulque per communionem census, unius societatis effecta est.

457 CAPUT III.

Christus quando ad hominum salutem natus, quomodo statim vexatus, de ingenti Romæ fame, et jugi pace.

Igitur ¹anno ab Urbe condita dccccli, natus est Christus salutarem mundo afferens fidem, ²vere petra medio rerum posita; ubi comminueretur qui offenderet, qui crederet salvaretur: vere ignis ardens, quem qui sequitur, illuminatur; qui tentat, exurit: ipse est Christus, Christianorum caput, salva-

IIAVERCAMPI NOTÆ.

9. *Esse.* Abest a plerisque mss. Mox tum pro cum cod. Perizon. Dein doceant pro docent mss. duo ex Lugd. Batt. cum Coll. Gronov.

10. *Concurrisset.* Ita tres Lugd. Batt., Perizon., Coll. Gronov. et ex edd. Augustana. Vulgg., *cucurrisset.*

11. *Æque regnum Macedonicum.* Regnum Macedoniae triginta quinque habuit reges, ex Heraclidis sive Temenidis, ex Cassandri, et ex Antigoni domo; non longius autem duravit quam annis quingentis sexaginta et sex, prout docuimus in fine Ilist. Macedoniae p. 279 tom II Hist. Univ.

12. *Ille.* Abest a mss. Lugd. Batt. sec., tert. et Coll. Gronov.

13. *Judicantur.* Ed. Augustana., *dijudicantur.*

14. *Ad adventum.* Cod. Perizon., *in adventum.* In Flor. sec. corrigitur, *quamvis adventu.*

15. *In occurso.* Mss. et edd. veti. quædam, *in occursum.*

16. *Vicos ejus.* Abest vox secunda a mss. Lugd. Batt. tribus. Incendii hujus mentionem quoque fecit supra lib. vi, cap. 14.

17. *Primus.* Mss. et edd. quidam, *primum.*

18. *Quadragésimo tertio.* Mss. Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov. unum annum demunt.

19. *Cui dictæ sunt.* Ed. August., *cui datæ sunt.*

20. *Repromissiones.* Perizon. hic habet *promissiones*; mox, cum tribus Lugd. Batt. et Coll. Gronov., *repromissus.*

21. *Metator imperii.* Ita loquitur, ut Cæsarem cum

Belo comparet, Augustum cum Nino. *Metator* vocabulum castrense est; sic enim dicebatur, qui a duce præmissus, locum castris idoneum circumspiciebat et designabat. Lucan. 1, 581:

Castra super Tusci si ponere Tibridis undas,
Hesperias audax veniam metator in agros.

22. *Inquam.* Mss. aliquot, *ergo.*

23. *Emenso propemodum anno 42.* Hic numerus Christi nati est etiam apud Eusebium; sunt tamen qui 41 et alii qui 44 imperii Augusti Christum natum scribunt. FABR.

24. *Conveniret.* Mss. aliquot, *convenerit.*

25. *Oriretur.* Lugd. Batt. tres et Coll. Gronov., *ostenderetur.*

26. *Quantis novis.* Idem, et *quam novis.*

27. *Omnium.* Lugd. Batt. pr. et quart., cum Coll. Gronov., *una pax omnibus, et non cessatione, sed, etc.*

28. *Fuit.* Deleri volunt mss. duo Florent. et cod. Perizon.

29. *Universa magnarum gentium.* Ed. Aug. delet *magnarum.* At cod. Perizon. verbum *juravit* eliminat. In Lugd. Batt., pr., tert. quarto et Coll. Gronov. legitur, *universa gentium magnarum creatura juravit.*

CAP. III. — 1. *Anno ab Urbe condita dccccli.* Cassiodorus scribit Christum natum Cn. Lentulo, M. Mesalla coss. qui cadunt in annum Urbis dccccli. FABR.

2. *Vere petra.* Ed. August., *vera petra.*

tor bonorum, malorum punitor, iudex omnium; qui formam ³ subsecuturis verbo et opere statuens, quo magis doceret patientes in ⁴ persecutionibus, quas pro vita æterna exciperent, esse oportere, mox ut virginis partu editus, mundo apparuit, ⁵ de passionibus suis cœpit. Namque eum rex Judææ Herodes simul ut natum comperit, necare decrevit, plurimosque tunc parvulos, dum unum insectatur, occidit. ⁶ Hinc malignis improbe incurrentibus digna punitio est. Hinc in quantum tranquillo agitur mundus, credentium gratia, in quantum perniciose inquietatur, blasphemantium pœna est: securis per omnia Christianis fidelibus, quibus aut æternæ vitæ requies in tuto, aut etiam hujus in lucro est: quod promptius cum per ordinem referam, ipsis rebus ostendam. Postquam Redemptor mundi, Dominus Jesus Christus, **B** venit in terras, et Cæsaris censu civis Romanus ascriptus est, dum per duodecim, ut dixi, annos, clausæ belli portæ beatissima pacis tranquillitate cohibentur: Caium, nepotem suum, Cæsar Augustus ad ordinandas Ægypti Syriæque provincias misit, qui præteriens ab Ægypto fines Palæstinæ, apud Hierosolymam **458** in templo Dei tunc sancto et celebri adorare contempsit, ⁷ sicut Suetonius Tranquillus refert. ⁸ Quod Augustus, ubi per eum comperit, pravo usus iudicio, prudenter fecisse laudavit. Itaque anno imperii Cæsaris quadragesimo octavo, adeo dira Romanos fames consecuta est, ut Cæsar lanistarum familias, omnesque peregrinos, servorum quoque maximas copias, exceptis medicis et præceptoribus, ⁹ trudi Urbe præceperit. Ita peccante principe in sanctum Dei, et correpto per famem populo, quantitatem offensionis qualitas ultionis ostendit. ¹⁰ Deinde, ut verbis Cornelii Taciti ¹¹ loquar, *sene Augusto Janus patefactus, dum apud extremos terrarum terminos novæ gentes sæpe ex usu, et aliquando cum damno quærentur, usque ad Vespasiani duravit imperium.* Hucusque Cornelius. Cæterum et tunc ¹² capta eversa que urbe Hierosolymorum, sicut prophetæ prænuntiaverunt, extinctisque Judæis, Titus, qui

ad vindicandum Domini nostri Jesu Christi sanguinem iudicio Dei fuerat ordinatus, victor triumphans ¹³ cum Vespasiano patre Janum clausit. Igitur etsi sub extremis Cæsaris temporibus apertus est Janus, tamen per multa ex eo tempora, quamvis in pro-cinctu esset exercitus, nulla bella sonuerunt. Unde etiam Dominus ipse Jesus Christus in Evangeliiis, cum temporibus illis ¹⁴ in summa tranquillitate universus mundus ageret, cunctasque gentes pax una ¹⁵ velaret, et a discipulis suis interrogatus esset, ¹⁶ de conclusione temporum subsequentium, inter cætera ¹⁷ sic ait: *Audituri autem estis prælia et opiniones præliorum, 459 videte ne turbemini. Oportet enim 18 hæc fieri: sed nondum est finis. Consurget enim gens in gentem, et regnum in regnum, et erunt pestilentie, et fames et terræmotus, per loca. Hæc autem omnia initia sunt dolorum. Tunc tradent vos in tribulationem, et occident vos: et eritis odio omnibus 19 gentibus propter nomen meum. Hoc autem divina providentia docens, et credentes præmonendo firmavit, et incredulo prædicando confudit.*

CAPUT IV.

De vita et gestis Tiberii Cæsaris, quomodo Christum amplexus sit, de ejus crudelitate in plurimos.

Anno ab Urbe condita DCCLXVII, post mortem Augusti Cæsaris ¹ Tiberius Cæsar imperium adeptus est, mansitque in eo annis viginti et tribus. Illic per semetipsum nulla bella gessit, sed ne per legatos quidem aliqua gravia, nisi quod tantum aliquantis in locis præcogniti cito gentium tumores comprimebantur. Sane quarto imperii ejus anno Germanicus, Drusi filius, Caligulæ pater, de Germanis, ad quos ab Augusto sene missus fuerat, triumphavit. Ipse autem Tiberius prærima imperii sui parte, cum magna et gravi modestia reipublicæ præfuit, adeo ut quibusdam præsidibus augendi provinciis tributa suadentibus scripserit, *Boni pastoris esse tondere pecus, non deglubere.* At postquam passus est ² Dominus Christus, atque a mortuis resurrexit, et discipulos suos ad prædicandum ³ dimisit, ⁴ Pilatus,

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Subsecuturis.* Edd. quædam, *secuturis.*

4. *Persecutionibus.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov. in *persecutione, quam, etc.*

5. *De passionibus suis.* Postrema vox in cod. Perizon. non apparet. Quidam mss. et edd., a *passionibus.* **D**

6. *Hinc.* Lugd. Bat. tert. *hic,* ut ad Christum referatur, atque mox iterum in seqq.

7. *Sicut Suetonius.* In Augusto cap. 95. FABR.

8. *Quod Augustus, etc.* Ed. pr. et illam secutæ Venetæ, legunt, *quod ut Augustus comperit.*

9. *Trudi Urbe.* Cod. Perizon., *extrudi Urbe.*

10. *Deinde, etc.* Consule Lipsium II Antiq. Lect. 8.

11. *Loquar.* Cod. Perizon., *utar.*

12. *Capta, etc.* Lege infra cap. 9. FABR.

13. *Cum Vespasiano.* Lugd. Bat. sec., *sub Vespasiano.*

14. *In summa tranquillitate.* Cod. Perizon., *summa tranquillitate.*

15. *Velaret.* Id est, tegetet, ornaret, coronaret.

PATROL. XXXI.

16. *De conclusione temporum.* Ita mss. et edd. meliores; alii *de conjunctione vel conditione temporum.*

17. *Sic ait.* Mss. quidam *inter cætera dixit.* Verba exstant in Evang. Matthæi cap. xxiv.

18. *Hæc fieri.* Quædam edd. interserunt *primum.*

19. *Gentibus.* Abest a Florent. sec.

CAP. IV.—1. *Tiberius Cæsar.* Tiberii vitam et res gestas hic breviter perstrictas copiose habes a Diono, Tacito, Suetonio et Zonara descriptas. FABR.

2. *Non deglubere.* Perizon., *non decoriare,* que Glossa est.

3. *Dominus Christus.* Interferunt *Jesus* edd. Aug. aliæque ex primis.

4. *Dimisit.* Mss. et edd. quidam, *misit.*

5. *Pilatus, præses.* De Pontio Pilato Palæstinæ præside, ejusque rebus lege Josephum I. XVIII Antiq. Epistola Pilati ad Tiberium de Resurrectione Christi exstat apud Egesippum. FABR.—Confer, quæ ad similem locum Tertulliani in Apologetico cap. 5, p. 57 et 58, notavimus.

præses Palæstinae provinciae, **460** ad Tiberium imperatorem a quo ad senatum retulit de passione ⁶ et resurrectione CHRISTI, consequentibusque virtutibus, quæ vel per ipsum ⁷ palam factæ fuerant, ⁸ vel per discipulos ipsius in nomine ejus fiebant, ⁹ et de eo quod certatim crescente plurimorum fide Deus crederetur. Tiberius cum suffragio magni favoris retulit ad senatum, ut Christus ⁹ Deus haberetur. Senatus indignatione motus, quod non sibi prius secundum morem delatum esset, ut de suscipiendo cultu prius ipse decerneret, consecrationem Christi recusavit, edicto quoque constituit, exterminandos esse Urbe Christianos: præcipue cum et ¹⁰ Sejanus, præfectus Tiberii, suscipiendæ religioni obstinatissime contradiceret. Tiberius tamen edicto accusatoribus Christianorum mortem comminatus est. Itaque paulatim **461** ¹¹ immutata est illa Tiberii Cæsaris laudatissima modestia, in pœnam contradictoris senatus. Nam regi, quæcumque voluntate faciebat, ¹² voluptas erat: atque ex mansuetissimo principe sævis-

ma bestia exarsit. Nam plurimos senatorum proscripsit et ad mortem coegit. Viginti sibi Patricios viros consilii causa ¹³ legerat; horum vix duos incolumes reliquit, cæteros diversis causis necavit. Sejanum præfectum suum, res novas molientem, interfecit. Filios suos Drusum et Germanicum, quorum Drusus naturalis, Germanicus adoptivus erat, manifestis veneni signis perdidit. Filios Germanici filii sui interfecit. Referre singillatim facta ejus ¹⁴ horret animus, pudetque, tanta libidinis et crudelitatis rabe efferebuit, ut qui spreverant Christo rege salvari, rege Cæsare punirentur. Hujus tamen imperii anno duodecimo: nova et incredibilis clades apud Fidentium urbem accidit. Amphitheatri cœna populo gladiatorum manus spectante collapsa est, et ¹⁵ plusquam viginti millia hominum **462** occidit. Dignum sane posteris tantæ correptionis exemplum, tunc ad spectandas hominum mortes avidos homines convenisse, quando pro salute hominum providenda Deus homo esse voluisset. ¹⁶ Deinde anno ejusdem deci-

HAVERCAMPI NOTÆ.

6 *Et resurrectione.* Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., et de resurrectione.

7. *Palam.* Delet idem cod. Lugd. Bat. tert.

8. *Vel per discipulos ipsius.* Transponit cod. Perizon., vel per discipulos ejus in nomine ipsius, etc.

9. *Deus haberetur.* Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., inter deos.

10. *Sejanus.* Quantæ apud Tiberium potentia fuerit hic Sejanus nemo ignorat. Municipia quoque, Tiberii judicium secuta, omni honorum genere Sejanum vivum cumulavit; mortuum vero, cum pœnas maleficii in domum Cæsaris, atque perversæ ambitionis dedisset, omnibus malis insectata sunt. Servo duos nummos æreos, duplici nota insignes, quamvis typi nihil inter sese discrepent. Videlicet, cum collegam Sejanum in consulatu quinto adoptasset Tiberius, Bilbilitanus in Hispania signavit nummos cum facie atque inscriptione imperatoris Tiberii; sed ab altera parte conjunxerunt in inscriptione per illud consulum. Legitur ibi memorabilis hæc

epigraphe MVNicipium AVGVSTA BIBILIS Tiberio CÆSARE V. LVCIO ÆLIO SEIANO CONsulibus. Alterius nummi eadem est fabrica atque inscriptio et idem typus. Verum in eo Sejanus nomen, prænomen atque agnomen scalpro erasum cornitur, excavato aliquantulum incisura scalpri fundo, quod ipsis Tiberii temporibus et statim post necem Sejanii fuisse factum, docet ærugo nobilis, quæ eodem colore, atque eadem patina (ut antiquarii loquuntur) ibi fundum occupat, qua reliquam et universam nummi partem. Unde memorabili hoc nummo docemur, in Sejanii honores et memoriam, non modo servitum fuisse dejiciendo statuas, confringendo marmora atque positas publice inscriptiones tollendo, verum ad monetam quoque Romanam in municipio Hispaniensi, furorem eundem sese extendisse. Itaque alter ex hisce nummis fatum abrasum honoris Sejanii subiit, alter, sive tunc terra abditus, sive alibi latens, effugit; utrumque studiose servo, utriusque delineationem accuratissimam subjeci.

11. *Immutata.* Coll. Gronov., *immutata.* In ed. D August. non invenitur est.

12. *Voluptas erat.* Lugd. Bat. tert., cum Coll. Gronov., *fiebat voluptas.*

13. *Legerat.* Ita codex meus, ut et Perizon. cum duob. Lugd. Batt. et Coll. Gronov.; atque cod. Ultr. et edd. veti. scribere jubent, non *elegerat*, ut habent edd. Fabricii et Scotti.

14. *Horret animus.* Deleto *animus*, scribunt tres Lugd. Batt., cum Perizon., *horret*, ut et ed. Augustana; *horreo* Florent. sec.

15. *Plusquam viginti millia hominum occidit.* Gravem crudelis spectaculi pœnam recensens Theophrastus, ubi graphice hanc cladem describit, majorem refert numerum, additis scilicet vulneratis, Annal. 17, 62 et 63: *Quinquaginta hominum millia eo casu delibata vel obruta sunt.*

16. *Deinde anno ejusdem* 17. Numerum hunc reliquimus, quamvis non sine causa Eusebium sequatur plures, qui passionem Christi in Tiberii anno 18 confert. FABR. — Annus 18 invenitur in Lugd. Bat. quarto.

mo septimo cum Dominus Jesus Christus voluntarie A quidem se tradidit passioni, sed impie a Judæis apprehensus, et patibulo suffixus est, maximo terræmotu per orbem facto, saxa in montibus scissa sunt¹⁷, maximarumque urbium plurimæ partes plus solita concussione ceciderunt. Eadem quoque die ad horam diei sextam sol in totum obscuratus¹⁸, tetraque nox subito obducta terris est, et sicut dictum est.

¹⁹ Impiaque æternam timerunt sæcula noctem.

Usque adeo autem neque lunam lumini solis, neque nubes obstitisse manifestum est, ²⁰ut decimam quartam eadem die²¹ lunam, tota cæli regione interjecta, longissime a conspectu solis²² abfuisse, et stellas tunc diurnis horis, vel potius in illa horrenda nocte toto cælo fulsisse referatur. Quod non solum sanctorum Evangeliorum fides, sed etiam aliquanti Græcorum libri attestantur. Jam hinc post passionem Domini, quem Judæi, quantum in ipsis fuit, persecuti sunt, continuæ clades Judæorum, donec exinaniti dispersique deficiant, incessabiliter **463**²³ strepunt. Tiberius siquidem juventutem eorum²⁴ intumescens²⁵, per speciem sacramenti, in provincias gravioris cæli relegavit, reliquos gentis ejusdem²⁶ vel similia sectantes, Urbe submovit sub pœna perpetuæ servitutis, nisi obtemperassent. Sane²⁷ Asiæ civitates, illo terræmotu dirutas, tributo dimisso, propria etiam libertate donavit. Hic ambiguis sigils veneni obiit.

CAPUT V.

C. Caligulæ Cæsaris mores, res gestæ et crudelia facinora.

Anno ab Urbe condita dccxc, tertius ab Augusto
HAVERCAMPI NOTÆ.

17. Scissa sunt. Posteriorem vocem aliquot mss. delent.

18. In totum obscuratus. Edd. quædam vet. et ms. Lugd. Bat. tert., toto orbe obscuratus.

19. Impiaque. Versus est Virgillii i Georg. 468 :

Solem quis dicere falsum
Audeat? Ille etiam cæcos instare tumultus
Sæpe monet, fraudemque et aperta tumescere bella.
Ille etiam extincto miseratus Cæsare Romam,
Cum caput obscura nitidum ferrugine textit,
Impiaque æternam timerunt sæcula noctem.

20. Eadem die lunam cæli interjectu. Sic optime, pro ea die lunam tota cæli regione interjecta, quod nescio a qua philosophia est. LAUT.

21. Lunam tota cæli. In Lugd. Bat. tert. legitur, Luna metata cæli regione. At editionis Aug. hæc est lectio, ut xiv die luna, tota cæli regione interjecta, etc.

22. Abfuisse. Florent. tert., aufugisse.

23. Strepunt. Edd. quædam vet., perstrepunt; Ed. Aug., instrepunt.

24. Juventute eorum. Verba sunt Suetonii in Tibero cap. 56.

25. Intumescens. Hoc vocabulum demiror non sibi quam in Colon. case. LAUT. — Ego in nullis codd. inveni, neque apud Suetonium, unde hæc desumpta sunt, existat.

26. Vel similia sectantes. Tacitus Annal. ii, 85 : Actum et de sacris Egyptiis Judaicisque pellendis : factumque patrum consultum, ut quatuor milia liber-

¹ Caius Caligula cœpit regnare, mansitque in imperio annis non plenis quatuor, homo omnium ante se flagitiosissimus, et qui vere dignus Romanis blasphemantibus, et Judæis persecutoribus punitor adhibitus videretur. Hic, ut breviter magnitudinem crudelitatis ejus² exproniam, exclamasse fertur : ³ Utinam populus Romanus **464** unam cervicem haberet. Sæpe etiam⁴ de conditione temporum suorum conquestus est, quod nullis calamitatibus publicis insignirentur. O beata germina temporis Christiani, quantum prævaluitis in rebus humanis, ut etiam crudelitas hominis magis potuerit clades desiderare, quam invenire ! Ecce de tranquillitate generali feritas jejuna conqueritur :

Furor impius intus

Sæva sedens super arma et centum vinctus ahenis
Poet tergum nodis fremit horridus ore cruento.

Servi rebelles et fugitivi gladiatores perterruere Romam, evertere Italiam, Siciliam delere, jam pene universo humano generi toto orbe metuendi. In diebus autem salutis, hoc est, temporibus Christianis, convellere quietem non potest vel Cæsar infestus. Hic siquidem magno et incredibili apparatu profectus quærere hostem viribus otiosis, Germaniam Galliamque percurrens, in ora Oceani circa prospectum Britanniae restitit. Cumque ibi⁵ Minocynobellinum, Britannorum regis filium, qui a patre pulsus cum paucis oberrabat, in deditionem recepisset; deficiente belli materia, Romam rediit. Iisdem autem diebus Judæi, qui jam tunc ob passionem Christi meritis ubique claudibus exagitabantur, apud Alexandriam seditione excitata, profligati cæde, atque urbe propulsi, expromendarum querelarum causa

ini generis, ea superstitione infecta, quis idonea ætas, in insulam Sardiniam veherentur, coercendis illic latrocinii, et si ob gravitatem cæli interissent, vile damnum : cæteri cederent Italia, nisi certam ante diem profanos ritus exuissent.

27. Asiæ civitates. Præter Historiarum scriptores, hæc Tiberii liberalitatem testantur nummi veteres, quos, quoniam in vulgus noti sunt, prætereo. Falsum vero est illo terræmotu, qui sub mortem Christi accidit, cladem hanc Asiæ civitates passas fuisse, cum pluribus annis post accidisse constet. Vide Tacitum Annal. ii, 47, et alios.

CAP. V. — 1. Caius Caligula. De Caligula Suetonius et Dio. item Eutrop. lib. vii, et Euseb. in Hist. Eccl. lib. ii. FABR.

2. Exproniam. Ita restitui ex ed. Aug. astipulantibus mss. omnibus. Vulgg., exproniam; verum Orosius infra hoc capite eo verbo rursus utitur, expromendarum querelarum causa Philonem, etc.

3. Utinam, etc. Vid. Suetonium in vita ejus monstri cap. 30 et 31.

4. De conditione. Cod. Perizon. de conditionibus.

5. Minocynobellinum. Suetonius in Caligula cap.

44. Admimocinium Bellini Batorum regis filium, habet. FABR. — Casaubonus ad Suetonii locum Orosium scripsisse existimat, Cumque Admimium (vel potius Arminium) Cinobellini Britannorum regis filium, etc., quæ conjectura valde verosimilis est.

6. Atque Urbe propulsi. Edd. quædam vet., atque ab Urbe propulsi; mss. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., atque Urbe pulsi; Perizon., atque ex Urbe pulsi.

Christi, Romam venit et salutarem cunctis creditibus fidem fideli verbo docuit, potentissimisque virtutibus approbavit. Atque ⁴ exin Christiani Romæ esse cœperunt. Sensit hoc collatum fidei suæ Roma beneficium. ⁵ Nam cum interfecto Caligula ⁶ multa de abrogando imperio, ac republica in antiquum ordinem restituenda ⁷ evertendaque penitus Cæsarium universa familia senatus et consules decrevisset, Claudius mox, ut confirmavit imperium, magna atque ⁸ adhuc Romæ incognita usus clementia, ne in tantam nobilium multitudinem ultio, si esset cœpta, sæviret; ⁹ biduum illud, quo de reipublicæ statu infeliciter consultatum actumque fuerat, memoria exemit, omniumque factorum dictorumve in eo veniam et oblivionem ¹⁰ in perpetuum sanxit. ¹¹ Ita illam præclaram et famosam Atheniensium amnestiam, quam quidem Romæ inducere Julio Cæsare interfecto senatus, Cicerone suadente, tentaverat, sed Antonio et Octaviano propter ultionem extincti Cæsaris irrumpentibus, in irritum cesserat: hanc Claudius, quamvis ¹² multo truculentiore causa in eadem ¹³ conspiratorum ¹⁴ instimularetur, ultra clementia nullo expetente firmavit. Accidit etiam eodem tempore præsentis gratiæ Dei grande miraculum, siquidem Furius Camillus Scribonianus, Dalmatiæ legatus, bellum civile molitus, legiones multas fortissimasque ad sacramenti mutationem pellexerat. Itaque ¹⁵ die dicto, ut in unum **468** undique ad novum imperatorem conveniretur, ¹⁶ neque aquilæ ornari, neque convelli quoquomodo signa, moverive potuerunt. Exercitus tanta et tam inusitata miraculi fide motus, et conversus in pœnitentiam,

atque Scribonianum quinto statim die destitutum interfecit, seseque sacramento prioris militiæ continuit. Tristius ac perniciosius urbi Romæ nihil unquam fuisse, quam bella civilia, satis notum est. Itaque propter adventum apostoli Petri, et tenera Christianorum germina vixdum adhuc pauca ad sanctæ fidei ¹⁷ professionem erumpentis, hanc exorientem tyrannidem, et consurgens istud civile bellum neget quisquam divinitus esse compressum? Qui præteritis temporibus de compressione bellorum civilium simile probari exemplum. Claudius quarto imperii sui anno, ¹⁸ cupiens se utilem reipub. ostentare principem, bellum ubique et victoriam undecumque quæsit. Itaque expeditionem in Britanniam movit: quæ excitata in tumultum propter non ¹⁹ redhibitos transfugas videbatur; transvectusque in insulam est, quam neque ante Julium Cæsarem, neque post eum quisquam adire ausus fuerat. Ibique, ²⁰ ut verbis Suetonii Tranquilli loquar, sine ullo prælio ac sanguine intra paucissimos dies plurimam insulæ partem in deditioem recepit. Orcadas etiam insulas ultra Britanniam in Oceano positas, Romano adjecit imperio, ac sexto quam profectus erat mense Romam rediit. Conferatur nunc, si cuiquam placet, ²¹ sub una insula, tempus et tempus, bellum et bellum, **469** Cæsar et Cæsar. Nam de fine ²² nihil confero: quoniam hoc felicissima victoria, illud acerbissima clades fuit: et sic demum Roma cognoscat, per ejus latentem providentiam ²³ in augendis rebus antea se partem felicitatis habuisse, cujus agnitione suscepta, plenissima felicitate profruatur, in quantum non tamen blasphemiarum offenculis deprava-

HAVERCAMPI NOTÆ.

4. Exin. Mss. Lugd. Batt., etiam.

5. Nam. Mss. Lugd. Batt. pr., jam.

6. Multa. Mss. edd. quidam inepte addunt mala, quod ex varia lectione et affinitate cum multa, provenit.

7. Evertendaque. Florent. sec., verendaque, quæ corrupta scriptura est verbi everrendaque, quod, forsitan haud vane, in cod. Perizoniano inveni.

8. Adhuc Romæ. In Florent. sec. superscribitur, Forte, ad hoc Romæ.

9. Biduum illud. Hic locus ita recte legitur in manuscriptis, ut cognoscitur ex Suetonii Claudio cap. 1. FABR. — *Judicium illud*, etc. Olim, *biduum illud*: sed Venetam hanc restitutionem probant, quæ sequuntur illico: *omniumque factorum, dictorumque in eo veniam et oblivionem sanxit*. LAUT. — In omnibus mss. ut et ed. August. est *biduum*, ut recte restituit Fabricius; iudicium merito desideres in iis, qui ex pravis edidit. recoquunt iudicium.

10. In perpetuum. Mss. Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. in posterum, ex glossa, sicuti in iisdem supra deleti, pro exemit.

11. Ita illam. Mss. quidam, ita et illam.

12. Multo. Abest a Lugd. Batt. pr. et tert. atque a Coll. Gronov.

13. Conspiratorum. Cod. Perizon., conjuratorum.

14. Instimularetur. Orosii videtur esse verbum, quod ex mss. consensu restitui. Vulgg., stimulare-tur.

15. Die dicto. Perizon., die dato.

16. Neque aquilæ ornari. Apud Sueton. in Claudio

cap. 13. *neque aquila ornari legitur*. Ubi aquilas, numero plurali, apud Orosium legi notat Causaub. rogatque an omnes aquilæ in hoc ostento conspiraverint? rogare vicissim possum, an conspiraverint in eodem ostento, seu potius eadem fraude, signa omnia?

17. Professionem. Ita in Colon. inveni, et non ambigo, quin Orosius ita scripserit, pro *professionem*. LAUT.

18. Cupiens se utilem. Mss. quidam legunt, *cupiens utilem reipublicæ ostendere principem*.

19. Redhibitos. Rectissime Colon. et Maternus, pro *redditos*. At qui hoc verbum non recipiet, illum ad jurisconsultos relego. LAUT. — Idem in mss. melioribus inveni.

20. Ut verbis Suetonii. Sueton. in Claudio c. 17. FABR. — Copulam in *transvectusque* mss. plerique delect.

21. Sub una insula. In quatuor mss. hanc inveni lectionem, Florent. duobus, Ultr., Meo et Perizoniano. Vulgg. omnes, *insula et insula*, quod prorsus ineptum est. Nam de una agit insula Britannia, in qua primus Cæsar, sed non sine clade, dein Claudius, sed prosperrime bellum gessit. Non igitur de insula, quæ conferri cum insula queat, loquitur Orosius, sed comparat res gestas, et victorias, quibus Cæsari in Britannia palmam eripuisse dicit Claudium.

22. Nihil confero. Sic mss. plures et ed. Aug. Alil, nihil profero.

23. In augendis. Quidam, *agendis*.

vatur. Eodem anno imperii ejus ²⁴ fames gravissima per Syriam facta est, quam etiam prophetæ ²⁵ præ-nuntiaverant: sed Christianorum necessitatibus apud Hierosolymam, convectis ab Ægypto frumentis, Helena Adiabenorum regina, ²⁶ conversa ad fidem Christi, largissime ministravit. Anno imperii ejus quinto ²⁷ inter Theram et Therasiam insula de profundo emicuit triginta stadiorum spatio extenta. Anno ejus septimo ²⁸, sub procuratore Judææ Cumano in Hierosolymis tanta seditio in diebus azymorum exorta est, ut in portarum exitu populo coarctato, triginta millia Judæorum cæde prostrata et compressione suffocata referantur. Anno ejusdem nono, expulsos per Claudium Urbe Judæos, ²⁹ Josephus refert: ³⁰ sed me magis Suetonius movet, qui ait hoc modo: *Claudius Judæos, impulsore Christo assidue tumultuantes, Roma expulsi.* Quod, utrum contra Christum tumultuantes Judæos coerceri et comprimi jusserit, an etiam Christianos simul ³¹ velut cognatæ religionis homines voluerit expelli, nequaquam discernitur. Verumtamen sequenti anno tanta fames Romæ fuit, ut medio foro imperator correptus a populo, **470** conviciis et fragminibus panis turpissime infestatus, ægre ³² per pseudothyrum in palatium refugiens, furorē excitatæ plebis evaserit. Parvo autem intercedente tempore triginta quinque

senatores et trecentos simul equites Romanos minimis causis interfecit: ipse autem ³³ manifestis veneni signis est mortuus.

CAPUT VII.

Neronis Claudii Cæsaris fædi mores et scelestæ facinora.

Anno ab Urbe condita dcccviii, ¹ Nero Cæsar ab Augusto quintus, principatum adeptus est, mansitque in eo annis non plenis quatuordecim, Caii Caligulæ avunculi sui erga omnia **471** vitia ac scelera sectator, immo transgressor, petulantiam, libidinem, luxuriam, avaritiam, crudelitatem, nullo non scelere exercevit, siquidem petulantia percitus omnia pene Italiæ ac Græciæ theatra perlustrans, assumpto etiam varii vestitus dedecore, ² cerices, citharistas, tragædos, et aurigas sæpe sibi superasse visus est. Libidinibus porro tantis exagitatus est, ut ne a matre quidem vel sorore ullave consanguinitatis reverentia abstinuisse referatur, virum in uxorem duxerit, ipse a viro ut uxor acceptus sit. Luxuriæ vero tam ³ effrenatæ fuit, ut retibus aureis piscaretur, quæ purpureis funibus extraherentur, frigidis et calidis ⁴ lavaret unguentis. Qui etiam nunquam minus mille carrucis confecisse iter traditur. Denique ⁵ Urbis Romæ incendium voluptatis suæ spectaculum fecit. Per sex enim dies

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. Fames gravissima. De hac fame Lucas in Actis Apost. c. xi, Josephus Antiq. lib. xx c. 2, Eusebius Hist. Eccl. lib. ii c. 8. FABR.

25. Præ-nuntiaverant. Lugd. Batt. tert. præ-nuntiaverunt.

26. Conversa ad fidem Christi. Falsum id esse ex Josepho pluribus docuerit magnus Scaliger in Animag. ad Eusebium p. 192, et cl. Wesselingus, qui, integro capite, Judaicos ritus amplexam fuisse reginam Helenam cum filiis Izate et Monbazo, Observ. lib. i, cap. 9, p. 28, ostendit.

27. Inter Theram. Idem Cassiod. et Euseb. in Chron. De Therâ et Therasia Strab. lib. x. FABR. — Pro insula monstruosæ quædam edd. introducunt bellua.

28. Anno ejus septimo. De hac seditioe Josephus Antiq. lib. xx c. 4, Euseb. Eccl. Hist. lib. ii c. 19. FABR.

29. Josephus refert. Mentiri hoc, quasi apud Josephum exstet, Orosium dicit Spanhemius Oper. p. 558.

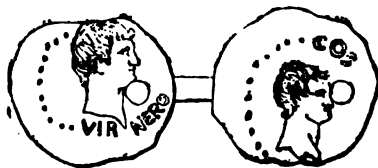
30. Sed me magis Suetonius. Sueton. in Claudio c. 24. FABR.

31. Velut cognatæ religionis homines. Confer, quæ scripsimus ad Tertulliani Apologeticum p. 505.

32. Per Pseudothyrum. Latini posticum vocant. Sueton. idem hoc referens cap. 18, ut ægre, nec nisi postico evadere in palatium valuerit.

33. Manifestis veneni signis. De Tiberio, in line cap. præced. scripsit caute, hic ambiguis signis veneni obiit. De Claudio, per fungos venenatos, Agrippinæ et Neronis opera interfecto, tam manifesta res fuit, ut non erubuerit dicere successor Nero, fungos deorum esse cibum. Vidi medallionem argenteum, eximie pulchritudinis et præstantiæ apud Gerardum Schaakium Amstelodami, in quo celebratur illa per fungos scilicet facta Claudii apotheosis. In honorem patris jam divi cudi jussit Nero, cujus caput ab altera parte cognoscitur. Adjeci et alterum qui in museo nostro est, ex ære nummulum; in aliqua colonia cusus, capita itidem exhibet Claudii atque

Neronis, adeoque, respectu adoptionis, vivo Claudio, ad cujus caput litteræ supersunt, quæ consolatium ejus indicant, cusum.

CAP. VII. — **1. Nero Cæsar.** Neronis vitam et res gestas si vis cognoscere, lege præter Suetonium et Dionis Epitomam, Taciti libr. xiii, xiv, xv, et xvi. FABR.

2. Cerices. Editi cerites, et scenicos: quod ut genuinum sit, ita illud bene repositum est. Græcis enim χερυκας operæ theatrales sunt. LAUT.—In mss. inveni lectiones has, ceritas in Lugd. Bat. tribus (nam quart. habet scenicos), Coll. Gronov. et cod. Perizon.; in Florent. secundo corricas, in tert. ut et in cod. Meo cericas, quod proxime accedit ad cerycas, prout emendat Beroaldus ad Sueton. p. 671.

3. Effrenatæ. Ed. Aug., ineffrenatæ, voluit infrinatæ.

4. Lavaret. Quidam mss., lavaretur.

5. Urbis Romæ incendium. De hoc incendio Tacitus lib. xv. FABR.

septemque noctes ardens civitas, regios pavit aspectus. Horrea quadro structa lapide, magneque illae veterum insulae, 6 quas discurrens adire flamma non poterat, magnis machinis quondam ad externa bella preparatis, labefactatae atque inflammatae sunt, ad monumentorum bustorumque diversoria infelici plebe compulsa. Quod ipse ex altissima illa Maxentiana turri prospectans, laetusque flammam (ut airbat) pulchritudine, tragico habitu Iliadem decantabat. Avaritiae autem tam praeruptae exstitit, ut post hoc incendium Urbis, quam se Augustus ex lateritia marmoream 7 reddidisse jactaverat, neminem ad reliquias 8 rerum suarum adire permisit, cuicunque quae flammam quoquo modo superfuorant, ipse abstulit. 9 Centies 472 centena millia sestertium annua ad expensas a senatu sibi conferri imperavit. Plurimos senatorum, nulla exstante causa, bonis privavit. Negotiatorum omnium sub una die, tormentis quoque adhibitis, omnem penitus censum absterisit. Crudelitatis autem rabie ita efferatus est, ut plurimam senatus partem interfecerit, equestrem

A ordinem pene destituerit. Sed ne parricidiis quidem abstinuit, 10 matrem, fratrem, sororem, uxorem, caeterosque omnes cognatos et propinquos, sine haesitatione prostravit. Auxit hanc molem facinorum ejus temeritas impietatis in Deum. Nam primus Romae 473 11 Christianos supplicii et mortibus affectit, ac per omnes provincias pari persecutione extrucari imperavit: ipsumque nomen extirpare conatus, beatissimos Christi apostolos, Petrum cruce, Paulum gladio occidit. Mox acervatim miseram civitatem obortae undique oppressere clades. Nam subsequente autumno tanta Urbi pestilentia incubuit, ut triginta millia funerum in rationem Libitinae venirent. Britannica deinde clades e vestigio accidit, qua duo praecipua oppida, magna civium sociorumque clade et caede direpta sunt. Praeterea in Oriente magnis Armeniae provinciis amissis Romanae legiones sub jugum Parthicum missae, aegreque Syria retenta est. In Asia tres urbes, hoc est, Laodicea, Hierapolis et Colossae terrae motu conciderunt. At vero Nero, postquam 12 Galbam in Hispania impera-

HAVERCAMPI NOTÆ.

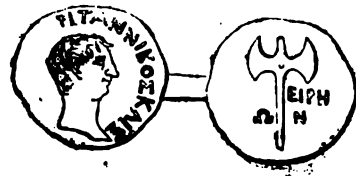
6. Quas discurrens. Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov. pro quas legunt, qua, non male.

7. Reddidisse. Cod. Perizon., reliquisse.

8. Rerum ustarum. Sic ex Veneto: aliis omnibus suarum scribentibus; quod satius esse clamat Historia. LAUT.—Immo clamat Sueton. non esse sollicitandam veram lectionem. Is, cap. 38, totidem verbis, nemini ad reliquias rerum suarum adire permisit.

9. Centies centena, etc. Orosius hoc narrat nescio unde acceptum, inquit Casaub. ad Sueton. Ner. cap. 38.

10. Matrem, fratrem, etc. Agrippinam, Britannicum, Octaviam, Poppaeam. Numismata singularia omnium subijcere placuit. Nummus primus, ex museo nostro, argenteus et longe pulcherrimus, Agrippinae et Neronis adversa exhibet capita; secundus, aureus, quem itidem servamus, Britannici exhibet faciem, ut inscriptio Graeca testatur. Thyatiris cusum fuisse, pars litterarum reliqua et bipennis, in ejus urbis nummis obvia, docent. Tertium Graecum, infelicis Octaviae, apposito ab altera parte capite Neronis, Teii cuderunt, vulgavit in Specimine Morellius. Quartum denique in museo quondam Marckiano, sive Domini de Leur, iuveni; aureus is quoque, et in Graeca urbe cusus, Poppaeae et Neronis exhibet effigies, eorundem ascripto nomine et titulo.

11. Christianos supplicii. Memnit Tacitus lib. xv, Suetonius c. 16. Lege Augustinum de Civit. Dei lib. xviii c. 82. Egestippum lib. iii, Euseb. Hist. Eccl. lib. ii c. 25. FABR.

12. Galbam in Hispania. Hujus imperatoris nummum, majorem quam solent esse qui primae dicuntur magnitudinis, possideo, in quo typus est elegans allocutionis Galbae ad milites a quibus Imperator creatus fuerat, cujus hic picturam subjeci.

D

tozem creatum ab exercitu cognovit, totus animo ac spe concedit. Cumque incredibilia perturbandæ, immo subruendæ reipublicæ mala moliretur, hostis a senatu pronuntiatus, et ignominiosissime fugiens, ad quartum ab Urbe lapidem ¹³ sese ipse interfecit, atque in eo omnis Cæsarium familia ¹⁴ consumpta est.

474 CAPUT VIII.

De Galbæ, Othonis et Vitellii imperio, et moribus, et facinoribus.

¹ Anno ab Urbe condita DCCCXXIV, ² Galba apud Hispanias usurpavit imperium: qui mox ut Neronis mortem comperit, Romam venit. Cumque omnes avaritia, sævitia, segnitiaque offenderet, Pisonem sibi, nobilem industriumque adolescentem, in filium atque in regnum adoptavit: cum quo septimo mense imperii sui ab Othone jugulatus est. Luit Roma cædibus principum excitatisque civilibus bellis, recentes Christianæ religionis injurias: et signa legionum illa, quæ sub adventu in Urbem Petri apostoli divinitus coercita convelli nullo modo ad excitandum civile bellum valuerant, quod per Scribonianum parabatur, Petro ³ in Urbe interfecto, et Christianis pœnarum diversitate laniatis, toto se orbe solverunt.

HAVERCAMPI NOTÆ.

13. *Sese ipse interfecit.* In Edd. quibusdam abjicitur sese.

14. *Consumpta est.* Florentin. sec. consummata est. CAP. VIII. — 1. *Anno ab Urbe,* etc. Flor. tert. et edl. quedam veti. duos annos minus numerant.

2. *Galba apud Hispanias.* Lege Tacitum lib. xv, et Sueton. Sed Galbæ vita diligenter a Plutarcho scripta imprimis legenda. Idem Othonem descripsit, de quo Xiphilinus, Suetonius, Eutrop. et alii. FABR.

3. *In Urbe.* Mss. Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. addunt Roma. Deinde pro *agitarentur*; Florent. sec., *agerentur.*

4. *Concrepantes.* Ed. Aug., *incredantes.* Venetæ, *constrepentes.*

5. *Sopirentur.* Lego, *soporentur.*

6. *Bellum civile molitus.* Cod. Perizon., *Bellum civile molitur; cumque,* etc.

7. *Castoris.* Perizon., *Castores;* et sic quoque duo Florentini. In Suetonio tamen *Castoris* legitur, cap. 9, et ad *Castoris, quod loco nomen est, vicit.*

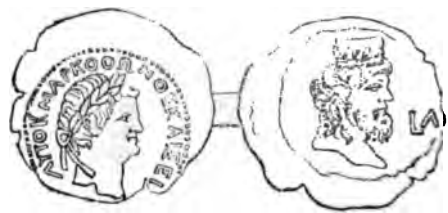
8. *Bebriacum.* *Bebriacum* habet etiam Tacitus lib. viii, Eutrop. lib. vii, Suetonius et Sex. Aurelius. Sed non puto negligendum quod in Gualtheri libro est, *Betriacum,* nam et Plut. in Othone Βητριακὸν habet. FABR.

9. *Mense tertio.* Unde negantur inveniri hujus imperatoris ærei nummi, id est, a triumviris monetaliibus Senatus Romani cusi, nam aurei plures, argentei inveniuntur plurimi, Ægyptii quoque ex ære supersunt, qualem quondam in museo Marckiano observavi, et cum cura depingi jussi. Vidi tamen unum æreum secundæ magnitudinis, neque Græcum neque Ægyptium, sed Latinis insignitum litteris, quem merito crucem antiquariorum vocaveris, nam, ut verum fatear, decidere ipse nothus, an genuinus sit, jure non ausim. Servatur Amstelodami in locupletissimo gazophylacio Gosuini Vilenbroekii. Utriusque nummi picturam subjunxi. Servantur, cum alibi, tum Aquis Sextiis in selecta quæque Gaza Lebrethiana, nummus Othonis Græcus victoriam ejusdem, appo-

De Hispania siquidem illico Galba surrexerat: quo mox oppresso, Otho Romæ, Vitellius in Germania, Vespasianus in Syria imperia simul atque arma raperunt. Prohænt sane etiam iuviti potentiam simul et clementiam Dei, qui Christianis temporibus offenduntur, quanta celeritate tantorum incendia bellorum et excitata sunt et repressa, cum et antea minimis causis magnæ ac diuturnæ clades agitantur, et nunc maximi undique ⁴ concrepantes magnorum malorum fragores, minimo negotio ⁵ sopirentur. Jam enim erat Romæ, quamvis persecutione vexata, Ecclesia, quæ judici omnium Christo etiam

475 pro inimicis et persecutoribus supplicaret. Igitur Otho, cum Galba et Pisonæ Romæ interfectis inter tumultus cædesque invasisset imperium, ac mox creatum imperatorem, in Gallia per Germanicas legiones Vitellium comperisset, ⁶ bellum civile molitus, tribus primum levibus præliis, hoc est, uno apud Alpes, alio circa Placentiam, tertio circa locum, quem ⁷ Castoris vocant, contra Vitellianos duces congressus victor exstitisset, quarto, apud ⁸ Bebriacum, prælio, cum animadvertisset suos vinci, ⁹ mense tertio quam imperare cœperat, sese interfecit. Vitellius victor Romam venit: ubi cum multa crudeliter ac nequiter ageret, incredibili etiam voracitatis appetitu humanam vitam probris aggravaret,

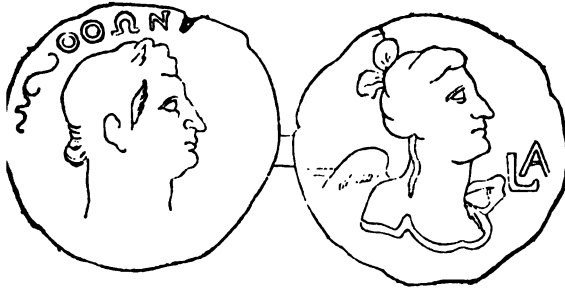
sito de æ busto ad humeros alato, designans. Servatur in eadem Gaza nummus Claudii, ex eo genere, qui Antiochiæ, cum nota S. C. laureæ inclusa, signati creduntur. Is nummus ad collum impressam habet notam, qua nexus litterarum, quæ Othonis nomen et imperatoris titulum expriment, comprehenduntur. Et horum picturam non illubenter adjeci.

476 postquam de Vespasiano comperit, ¹⁰ primum deponere molitus est imperium : postea, a quibusdam animatus ¹¹ Sabinum, Vespasiani fratrem, nihil tum mali suspicantem, cum cæteris Flavianis in Capitolium compulit : succensoque templo, et mixta simul flamma ruinaque, omnes in unum pariter interitum ¹² ac tumultum dedit. Post deficiente in Vespasiani

nomen exercitu suo destitutus, appropinquantibus ¹³ jam hostibus trepidus, cum se in quandam proximam palatio cellulam conrussisset, turpissime inde protractus, cum per viam sacram nudus duceretur, passim ¹⁴ cunctis finium in os ejus jactantibus, in forum deductus, ¹⁵ octavo quam regnum præsumperat **477** mense, apud Gemonias scalas minutissimorum

HAVERCAMPI NOTÆ.

10. Primum deponere molitus imperium. Sic exstat in cod. August. et mss., non deponere est molitus, ut in vulgg. Florenti. Mox legunt, post a quibusdam animatus, non postea.

11. Sabinum Vespasiani fratrem. Xiphilinus in Vitellio de Sabino inquit, συγγενὴς οὗτος Οὐασπασιανοῦ. Cum Orosio Tacitus, Eutropius, cæterique faciunt. FABR.

12. Ac tumultum dedit. Vulgares tumultum dedit. Sane illi dederunt. LAUT.— Quod mirum in quibusdam edd. placere potuisse Fabricio, cum Bolsuing. ed. meliorem jam exhibuisset lectionem, quæ et in ed. August. et in mss. melioribus, et denique a Scotto quoque invenitur recepta; unde errore comperito, in quadam ex suis quoque correxit ipse Fabricius.

13. Jam. Coll. Gronov., edit. August. et cod. Perizon., usque jam.

14. Cunctis. Abest a quibusdam mss. et ed. Aug.

15. Octavo, etc. Breve Vitellii imperium causa est quod nummi ejus ærei primæ magnitudinis valde rari sint, Græcè vero inscripti longe rarissimi. Unde pronuntiat Vaillantius in Numism. imp. Gr. p. 20 : « Nummi Vitellii ex Ægypto tantum visuntur, et Othonianis sunt rariores. » Quæ quidem eo lubentius adduxi, ne curiosos lectores defraudem conspectu duorum rarissimorum præstantissimorumque hujus imperatoris nummorum, quos in secretiore Museo meo studiose asservo. Alter, pulchritudine et integritate conspicuus, exhibet Vitellii caput nudum cum epigraphe hac, Ἀυλὸς ΟΥΙΤΕΑΛΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ. Ab altera parte Victoria cernitur festinans, cum serpto et laurea, annus imperii primus signatur per litteras Δουαδάντος Α. Victoriam de Othone celebrat typus. Alter nummus, itidem Græcè inscriptus, eo

notabilior est, quod non sit in Ægypto cusus, adeoque ejus generis, cujus conspectus Vaillantium, quo nemo plures vidit in hoc genere, fugit. Caput Vitellii laureatum exhibet, cum inscriptione, Ἀυλὸς ΟΥΙΤΕΑΛΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ CEB... Ab altera parte Diana Lucifera, sive Ceres cernitur, utraque manu facem tenens, ex litteris vero injuria temporum detritis, supersunt tres ΤΕΑ., quæ Telmessum, Cariae, Lyciae vel Pisidiae urbem designare possunt, nisi legamus ΤΕΑ., ut sit media pars nominis proprii, vel alia urbs sub litteris illis lateat. Uterque nummus indubitatae fidei est.

C

D

ictuum crebris compunctionibus excarnificatus, atque inde unco tractus, ¹⁶ et in Tiberim **478**mersus, etiam communi caruit sepultura. ¹⁷ Multis autem et nefariis molis per complures dies a Vespasiani militibus, adversum senatum populumque Romanum indiscreta cæde sævitum est.

CAPUT IX.

Vespasiani Augusti et Titi imperium quomodo rebellantes Judæos compresserit, adhæc urbem Hierosolymam cum templo solo æquaverit. De cæteris eorum gestis.

Anno ab Urbe condita DCCCXV, brevi illa quidem, sed turbida tyrannorum compestate discussa, tranquilla sub Vespasiano duce serenitas rediit. Namque ut paulo altius repetam, Judæi post passionem Christi destituti in totum gratia Dei, cum omnibus undique malis circumvenirentur, quibusdam in Carmelo monte seducti sortibus, quæ portenderent exortos a Judæa duces rerum potituros fore, prædictumque ad se trahentes, in rebellionem exarserunt. Exstinctisque Romanis præsiidiis, legatum quoque Syriæ suppetias ferentem, rapta aquila et cæsis copiis, **479** fugaverunt. Ad hos Vespasianus a Nerone missus, Titum filium suum majorem inter legatos habuit. Nam multas et validas legiones secum in Syriam trajecit. Itaque cum Judæos, multis eorum oppidis captis, in urbem Hierosolymorum, præcipue ob diem festum congregatos, obsidione clausisset,

A cognita Neronis morte, hortato plurimorum regum et ducum, maxime Josephi Judæorum ducis sententia, qui captus, cum in vincula conjiceretur, constantissime dixerat (sicut Suetonius refert) continuo se ab eodem, sed imperatore, solvendum, imperium adeptus est, relictoque in castris ad procurationem obsidionis Hierosolymorum filio Tito, per Alexandriam profectus est Romam. Sed cognita interfectione Vitellii, paulisper Alexandriæ substitit: Titus vero magna ac diuturna obsidione Judæos premens, machinis cunctisque bellicis molibus non sine multo suorum sanguine tandem muros civitatis irrupit. Sed ad expugnandam interiorem templi munitionem, quam reclusa multitudo sacerdotum ac principum tuebatur, majore vi et mora opus fuit. B Quod tamen postquam in potestatem redactum opere atque antiquitate suspexit, diu deliberavit, utrum tamquam incitamentum hostium incenderet, an in testimonium victoriæ reservaret. Sed Ecclesia Dei jam per totum orbem uberrime germinante, hoc tanquam effatum ac vacuum, nullique usui bono commodum, arbitrio Dei auferendum fuit. **480** Itaque Titus imperator ab exercitu pronuntiatus, templum in Hierosolymis incendit ac diruit: quod a die conditionis primæ usque ad diem eversionis ultimæ, manserat annis mille centum et duobus. Muros urbis universos solo adæquavit. ¹⁷ Sexcenta millia Judæorum eo bello interfecta, Cornelius

HAVERCAMPI NOTÆ.

Æreos quoque primæ magnitudinis possideo, verum ab aliis jam vulgatos; at inter reliquos, secundæ magnitudinis duos servo, quorum prior eo typo nondum est editus. Celebrat is quoque victricem de Othone, quam consensui exercituum acceptam fert imperator. Posterior jactat restitutam libertatem, quam bellua vorax, gulæ et ventri dedita, non homo, misere oppresserat.

16. *Et in Tiberim mersus.* Lugd. Batt. tert., cum Coll. Gronov., et in Tiberim missus.

17. *Multis autem,* etc. Vide Tacitum lib. iv Historiar. cap. 1 et 2, ubi fusius miseria tum Urbis describitur, et quomodo milites cædibus et rapinis victorem, Domitianus stupris et adulteris filium principis egerit.

CAP. IX.—1. *Paulo altius.* Florent. sec. paulo antertius. Edd. quædam latius.

2. *Quibusdam.* Mss. et edd. nonnulli, per quemdam.

3. *In Carmelo monte.* Ita recte legitur in manuscriptis. Lege Suet. in Vespas. c. 4: sed de bello Judaico Josephi libri omnia abunde suppediabant. FABR. D

4. *Prædictumque.* Perizon., portentumque.

5. *Exstinctisque Romanis præsiidiis.* Lugd. Bat. quart., Cunctis exstinctisque, etc. ed. August., Cunque exstinctis Romanis, etc.

6. *Rapta aquila.* Ex Suetonio hæc desumpta sunt, apud quem eadem inveniuntur in Vespas. cap. 4. Suetonii autem verba varie et mutare et explicare viri docti tentarunt. Præterire autem nequeo Christiani Wormii explicationem, quam inveni in lib. ii ejusdem de corruptis Antiq. Hebr. apud Tacitum et Martialem Vestigis. Verba ejus, pag. 4, hæc sunt: « Suppetit mihi, quo id demonstrarem, insignis aliquis Suetonii locus, in illis Flavii Vespasiani capite 4, p. 462: Judæi ad se trahentes, rebellaverunt, cæsoque præposito, legatum insuper Syriæ consularem, suppetias ferentem, rapta aquila, fugaverunt. Alii qui-

C dem hic cæsum Syriæ legatum, utpote Gessium Florum, negant, cum tamen expresse Josephus in Vita sua p. 1003 scribat: « ὁ δ' ἐπελθὼν καὶ συμβαλὼν μάχῃ ἐνέκθη, πολλῶν τῶν μετ' αὐτοῦ παύσων, καὶ γίνεται τοῦ Γεσίου πταίσμα συμφορὰ τοῦ παντὸς ἁγίου ἔθνους. Ille vero reversus in prælio victus est, multis una cum illo cadentibus, et facta est Gessii cædes, omnis nostræ gentis perniciēs. Aquilam vero Romanam raptam esse, gratis dicere Suetonium plerique asserunt, licet, si res probe examinetur, summa ipsi sit injuria, rapta aquila suppetias tulisse Florum asserit, i. e. diu postquam rapta esset aquila eum advenisse. At quomodo raptam vult aquilam Suetonius? An in prælio? miime; sed respicit ad ἀπὸν χρύσειον μίσην, aquilam auream magnam, quam in signum Romani imperii super majorem templi partem suspendi curaverat Herodes. Hanc enim, non siue ingenti tumultu plebs Judaica dejecit, ut memorat Josephus libro Antiq. Judaic. xvii, et de Bell. Jud. i. »

7. *In Urbem.* Ed. Aug., in urbe.

8. *Conjiceretur.* Mss. quidam, coarceretur.

9. *Sed imperatore.* Quidam mss., sed ab imperatore.

10. *Ad procurationem.* Florent. sec. delet ad et scribit procuratione, superscribitur vero procurator.

11. *Paulisper.* Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., paululum.

12. *Reclusa.* Coll. Gronov., reclusam; ed. Aug., inclusam. Mss. reliqui omnes vulgatam tuebantur.

13. *In Hierosolymis.* Priorem vocem delent ed. Aug. et Florent. sec.

14. *Ultimæ.* Florent. sec., ultimam; sicut a quanto ante prima.

15. *Universos.* Abest a Lugd. Bat. sec.

16. *Adæquavit.* Lugd. Bat. quart., cod. Aug. et Florent. sec., æquavit.

17. *DC millia Judæorum.* Idem numerus est apud Eusebium. Tu præter Josephum lege Egesipp. lib. v. Fam.

et Suetonius referunt. ¹⁸ Josephus vero Judæus, qui A conditam censuerunt. Jure enim idem hono-
ci tunc bello præfuit, et apud Vespasianum propter
prædictum imperium veniam gratiamque meruerat,
¹⁹ scribit undecies centena milia gladio et fame pe-
risse : reliquias vero Judæorum ²⁰ diversis
actas conditionibus toto orbe dispersas : quarum
numerus ad ²¹ nonaginta milia hominum fuisse
narratur. ²² Vespasianus et Titus imperatores,
magnificum agentes de Judæis triumphum, Urbem
ingressi sunt. Pulchrum et ignotum antea cunctis
mortalibus inter trecentos viginti triumphos, qui
481 a conditione Urbis, ²³ usque in id tempus acti
erant, hoc ²⁴ spectaculum fuit, patrem et filium
uno triumphali curru vectos, gloriosissimam ab his
qui patrem et filium offenderant, victoriam repor-
tasse. Qui continuo omnibus bellis ²⁵ ac tumultibus B
domi forisque compressis, pacem totius orbis pro-
nuntiaverunt, et Janum geminum obseratis cohiberi
claustris, ²⁶ sexto demum ipsi post Urbem **482**

HAVERCAMPI NOTÆ.

18. Josephus vero, De bello Judaico lib. vii, c. 17.

FABR.

19. Scribit. Florent. sec., scripsit.

20. Diversis. Perizon., variis.

21. Nonaginta. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov.,
nongenta.

22. Vespasianus et Titus. Victoriam hanc atque
triumphum plures et diversi generis celebrant num-
mi, quo refero pulcherrimum, quem servo, incidi-
tum, primæ magnitudinis, in quo Victoria imperato-

ri, ex adverso stanti, tropæum in manus tradit, qui
typus cui res inserviat docet apposita inscriptio
VICTORIÆ AUGUSTI. Ad concordiam Titi et Do-
mitiani fratrum, sub Tito cusum pulcherrimum re-
fero alterum, qui penes me est, ejusdem magnitudi-
nis, et ineditum, in quo Domitianus et Titus stantes
ex adverso togati dexteras jungunt, dea Pietate inter-
media, ascribitur præclaro huic nummo PIETAS
AUGUSTI.

23. Usque in id tempus. Ed. Aug. et mss. aliquot
malunt, usque ad id tempus.

24. Spectaculum fuit. Abest vox ultima ab ed.
August.

25. Ac tumultibus. Non invenitur in cod. Pe-
rizon.

26. Sexto demum. Proprie septimo, sed Neronem
non computat, quia sine causa clausit, ut ait Ca-

saubonus, quem vide ad Sueton. in Augusto cap. 22.

27. Siquidem Achaia, etc. Eadem Eutropius
lib. vii, Sueton. in Vespas. cap. 8. FABR.

28. Commagene. Confer Spanhemium Orb. Rom.
p. 260.

29. Anno ab u. c. Titi vitam scribunt copiose Xi-
phil. et Suetonius, breviter Eutropius et Sex. Aure-
lius. FABR.

sunt. Abruptum tunc etiam ³⁰ Vesuvii montis verticem magna profudisse incendia ³¹ ferunt, torrentibusque flammarum ³² vicina regionis cum urbibus hominibusque delesse. Titus cum ingenti omnium luctu in eadem villa, qua pater ejus, morbo absumptus est.

483 CAPUT X.

De Flavii Domitiani Cæsaris imperio, rebus gestis et facinoribus.

Anno ab Urbe condita DCCCXXX, ¹ Domitianus Titi frater, ab Augusto nonus, fratri successit in regnum. Qui per annos quindecim ² ad hoc paulatim per omnes scelerum gradus crevit, ut confirmatissimam toto orbe Christi Ecclesiam, datis ubique crudelissimæ persecutionis edictis, convellere auderet. Is in tantam superbiam prolapsus fuit, ut dominum sese ac deum vocari, scribi, colique jusserit. Nobilissimos e senatu, invidiæ simul ac prædæ causa, alios palam interfecit, alios in exilium trusit, ibique trucidari imperavit. Libidinis intemperantia quidquid ³ cogitari potest, fecit. ⁴ Plurimas urbis ædes, destructis populi Romani rebus, extruxit. Bellum adversum Germanos et Dacos per legatos gessit pari reipublicæ perniciæ; cum et in Urbe ipse senatum populumque lanaret, et foris male circumactum exercitum assidua hostes cæde conficerent. Nam quanta fuerint ⁵ Diurpanei, Dacorum regis, cum Fusco duce prælia, quantæque Romanorum clades, longo textu evol-

verem, nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexit, de reticendo interfectorum numero, et Sallustium Crispum, et alios auctores quamplurimos sanxisse et seipsum idem potissimum elegisse dixisset. Domitianus tamen pravissima elatus jactantia, sub nomine superatorum hostium de extinctis legionibus **484** triumphavit; idemque efferatus superbia, qua se deum coli vellet, persecutionem in Christianos agi, ⁶ secundus a Nerone, imperavit. Quo tempore etiam ⁷ beatissimus Joannes apostolus in Pathmum insulam relegatus fuit. Inter Judæos quoque acerbitate tormentorum et cruentissimæ quæstionis exquiri genus David atque interfici præceptum est, dum prophetis sanctis et invidetur, et creditur, quasi adhuc futurus esset ex semine David, qui regnum posset adipisci. Continuo tamen Domitianus ⁸ crudeliter in palatio a suis interfectus est: cujus cadaver populari sandapila per vespillo-nes exportatum, atque ignominiosissime sepulchrum est.

CAPUT XI.

Coccei Nervæ Cæsaris imperium.

Anno ab Urbe condita DCCCLXVI, ¹ quamvis Eutropius quinquagesimum hunc esse annum scripserit, ² Nerva admodum senex a Petronio, præfecto prætorio, et Parthenio spadone, ³ interfectore Domitiani, imperator decimus ab Augusto creatus, ⁴ Trajanum in regnum adoptavit, per quem revera **485** ⁵ afflictæ reipublicæ divina provisione consu-

HAVERCAMPI NOTÆ.

30. *Vesuvii.* Incendium Vesuvii montis lege apud Xiphilinum in Tito, meminit Suetonius in Tito cap. 8, et Plin. in Epist. FABR.

31. *Ferunt.* Ed. August., *fertur.*

32. *Vicina regionis.* Coll. Gronov. *vicinas regiones.*

CAP. X. — 1. *Domitianus.* De Domitiano Xiphilinus, Suetonius, Eutrop., et Aurelius Victor. FABR.

2. *Ad hoc.* In uno ex Lugd. Batt. deletur, in alio legitur *modestus ad hoc.* Aliquanto post, *pro trusit*, ed. Aug. *miserabiliter trusit.*

3. *Cogitari potest.* Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gron. *excogitari.*

4. *Plurimas urbis ædes.* Florent. duo, *plurima urbis, sed destructis, etc.*

5. *Diurpanei.* In Gualth. libro est *Diurpanis*, Xiphilinus Dacorum regem *Decebatum* nominat. Eum lege, quando Tacitus, cujus Orosius meminit, ad nos non pervenit. FABR.

6. *Secundus a Nerone.* Confer Tertulliani Apolog. et Notas ad eundem p. 60.

7. *Beatissimus Joannes.* Sophronius scribit, Joannem apostolum in exilium relegatum anno 15 imperii Domitiani. Idem est in Eusebii Chron. FABR.

8. *Crudeliter.* Cod. Periz., *justissime.*

CAP. XI. — 1. *Quamvis Eutropius.* Eutropius initio libri VIII. FABR.

2. *Nerva.* De Nerva lege Xiphilinum, Eutropium et Aurelium. FABR.

3. *Interfectore Domitiani.* Florent. sec., *interfecto Domitiano.*

4. *Trajanum, etc.* Exstant nummi hujus adoptionis testes jam ab antiquariis vulgati. Quare malo ineditum et Græcum (qui inter rariores hujus imperatoris est) hic proferre. Circa caput Nervæ laureatum legitur ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ ΝΕΡΟΥΑ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ. *Imperator Nerva Cæsar Augustus.* Ab altera parte templum cer-

nitur hexastylum cum inscriptione ΚΥΖΙΚΙΩΝ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΟΜΠΟΝΙΟΥ ΑΝΘΡΑΚΑΡΟΥ, *B. Cyzicenorum, sub Tito Pomponio proconsole anno secundo.* Nummus hic, cum alias, tum propter proconsulis titulum nomenque ejusdem appositum, notabilis est. Exstat in museo Hermannii Horstii.

D

5. *Afflictæ reipublicæ.* Amplius hoc, quod a manu Orosii alienum non videtur, addit præstantissima edit. Augustana, *ad felicitatem afflictæ reipublicæ, et reliqua legit, divina provisione consuluit.* Recte autem scribit afflictæ reipublicæ consultum divina provisione per Trajanum principem fuisse. Nervæ enim, ut senis imperatoris, brevi imperio recreata quidem fuit respublica, sed sub Trajano, ejusque longo satis imperio, lacertos movit, barbaros non modo repulit, sed et universum fere Orientem domuit, unde sibi visa fuit Roma ad æternitatem, quo adulationis nebantur titulo, ut ex insigni hoc medallione, qui inter Numismata Pisana exstat, patet, aspirare.

luit. * Hic primo edicto suo cunctos exsules revocavit : unde et Joannes apostolus hac generali indulgentia liberatus, Ephesum rediit : emensoque anno imperii sui Nerva, confectus morbo, diem obiit.

486 CAPUT XII.

Ulpii Trajani Cæsaris Augusti imperium et res gestæ.

Anno ab Urbe condita dcccxlvii, Trajanus, genere Hispanus, undecimus ab Augusto, reipublicæ gubernacula Nerva tradente suscepit, ac ¹ per annos decem et novem tenuit. Apud Agrippinam, Galliæ urbem,

A insignia sumpsit imperii : mox Germaniam trans Rhenum in pristinum statum reduxit : ² trans Danubium multas gentes subegit. Regiones autem trans Euphratem et Tigrim sitas provincias fecit. Seleuciam et Ctesiphontem et Babylonem occupavit. In persequendisane Christianis errore deceptus, tertius a Nerone, cum passim repertos cogi ad sacrificandum idolis, **487** ac detrectantes interfici præcepisset, plurimique interficerentur, ³ Plinii Secundi, qui inter cæteros judices persecutor datus fuerat, relatu admonitus, eos homines præter confessionem Chri-

HAVERCAMPI NOTÆ.

6. Hic primo edicto suo, etc. Confer quæ notavimus ad Tertulliani Apologeticum pag. 61.
CAP. XII. — 1. Per annos 19. Ilis Xiphilinus ex Dione addit menses 6 (Cassiodorus 4 habet), dies 15 FABR.

2. Trans Danubium multas gentes subegit. Ingens omnium generis nummorum est numerus, qui victorias et tropæa Trajani celebrant. Unum tantum ex Num. Pisanis quo adventus in Urbem et reditus ex bello Dacico celebratur appingam, alterum Græcum et Ineditum. A nummi Græci parte priore cernitur bustum Trajani, capite laureato; pectus atque humeri lorica et ægide armantur, exsculpto in thorace equestris expeditionis typo, cum inscriptione in ambitu nummi ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΔΑΚΙΚΟΣ. Imperator Cæsar Trajanus Augustus Germanicus, Dacicus. Ab altera parte insignis est victoriæ in Oriente typus. Cernitur enim Oriens, ex pallio, sceptro et corona radiata facile cognitus,

B ciis insistens quadrigis, dextra, ut pingi solet, elevata; advolante supra equorum capita Victoria cum tropæo. Apponitur infra annus imperii Λυκαβάντος 15 decimus sextus.

3. Plinii Secundi. Epistola Plinii ad Trajanum de Christianis exstat lib. x. FABR.

sti honestaque conventicula nihil contrarium Roma-
nis legibus facere, fiducia sane innocentis confessioni-
nis nemini mortem gravem ac formidolosam videri,
rescriptis illico lenioribus ⁴ temperavit edictum.
Verumtamen continuo Romæ aurea domus a Nerone,
⁵ totis privatis publicisque rebus impensis, condita,
repentino conflagravit incendio, ut intelligeretur
missa etiam ab alio persecutio in ipsius potissime
monumentis, a quo primum exorta esset, atque in
ipso ⁶ auctore puniri. ⁷ Terræmotu quatuor urbes
Asiæ subversæ, ⁸ Helea, Myrina, Pitane, Syme, et
Græciæ civitates duæ, Opuntiorum et Oritorum.
Tres Galatiæ civitates eodem terræmotu dirutæ.
Pantheon Romæ fulmine concrematum. Terræmotus
⁹ Antiochiam pene totam subruit civitatem. Incre-
dibili deinde motu sub uno tempore Judæi, quasi
rabie efferati, per diversas terrarum partes exarsc-
runt. Nam et per totam Libyam adversus incolas
atrocissima bella gesserunt: quæ adeo tunc inter-
fectis cultoribus desolata **488** est, ut nisi postea
Hadrianus imperator collectas aliunde colonias illuc
deduxisset, vacua penitus terra, abraso habitatore,
mansisset. Ægyptum vero totam et Cyrenem et The-

A baida cruentis seditonibus turbaverunt. In Alexan-
dria autem commisso prælio victi et attriti sunt. In
Mesopotamia quoque rebellantibus jussu imperatoris
bellum illatum est. Itaque multa millia eorum vasta
cæde deleta sunt. ¹⁰ Sane Salaminam, urbem Cyprî,
interfectis omnibus accolis deleverunt. Trajanus, ut
quidam serunt, ¹¹ apud Seleuciam Isauriæ urbem
profluvio ventris extinctus est.

CAPUT XIII.

Ælius Hadrianus Cæsar, ejusque imperium.

Anno ab Urbe condita DCCCLXVII, ¹ Hadrianus,
² consobrini Trajani filius, duodecimus ab Augusto
principatum adeptus, uno et viginti annis imperavit.
³ Illic per Quadratum discipulum apostolorum, et
B Aristidem Atheniensem, virum fide sapientiaque
plenum, et per Serenum Granium legatum, libris de
Christiana religione compositis, instructus atque
eruditus, præcepit ⁴ per epistolam, ad Minucium
Fundanum proconsulem Asiæ datam, **489** ut
nemini liceret Christianos sine objectu criminis
aut probatione damnare. ⁵ Idem quoque continuo
⁶ pater patriæ in senatu ultra morem majorum

HAVERCAMPI NOTÆ.

4. *Temperavit edictum.* Vide Notas ad Tertulliani
Apologeticum, pag. 59.

5. *Totis privatis.* Edd. vett. quædam, *tot priva-
tia*, etc.

6. *Auctore.* Abest ab ed. August.

7. *Terræmotu.* De hoc terræmotu Eusebius in
Chron. De Antiochiæ terræmotu Xiphitinus in Tra-
jano. FABR.

8. *Helea.* Mesopotamiæ oppidum, non longe a
Carrhis, Amniano Marcellino *Hileia*, Ptolemæo *Eleia*
aut *Illia* vocatur.

9. *Antiochiam.* Coll. Gronov., *Antiochiæ*. Sed ed.
August., ms. Florent. sec. et Perizon., cum Ultr.,
in *Antiochia*, quo videtur quoque inclinare Florent.
sec. scribens in *Anthioniam*.

10. *Sane Salaminam.* Abest a quibusdam mss.
vox *sane*, et forte ulceris aliquot in ea latet.

11. *Apud Seleuciam.* Sic Eutropius, Eusebius et
Cassiodorus. At Xiphilin. ita, *καὶ ἐς Σελευκίαν κλι-
κίας ἔλθων, ἣν δὲ καὶ Τραϊανόπολιν καλοῦμεν, ἕξαιρως*

ἀπέψυξε. FABR.

CAP. XIII.—1. *Hadrianus.* Hadriani vita ex Dione
a Xiphilino et a Spartiano descripta exstat.

2. *Consobrini Trajani filius.* Ita edidi ex mss. Lugd.
Batt. et Coll. Gronov. Mirum editores *consobrini*
reliquisse, ne inspecto quidem Spartiano, cujus ver-
ba sunt in Adr. cap. 1: *Adriano pater Ælius Adria-
nus, cognomen: o Afer, fuit consobrini Trajani impe-
ratoris.*

3. *Hic per Quadratum.* Add. Notæ ad Tertull.
Apolog. pag. 65.

4. *Per epistolam, ad Minucium.* Hujus epistolæ
exemplum legitur in Ecclesiast. Histor. Eusebius
lib. IV, capite nono. FABR.

5. *Idem quoque.* Florent. sec. et edd. quædam
idemque.

6. *Pater patriæ.* Qui titulus in omnibus fere num-
mis ejusdem ascribitur, et quidem ab utraque parte
in hoc medallione, qui inter numismata Pisane in-
venitur.

Quamvis autem senatus statim patri patriæ nomen
novo imperatori detulerit, recusantis tamen specio
assumpsisse innuit Spartian. in Vita ejus cap. 6:

*Patris patriæ nomen sibi delatum statim et iterum po-
stea distulit: quod hoc nomen Augustus sero meru-
isset.*

appellatur, et uxor ejus Augusta. Hadrianus rem-
publicam justissimis legibus ordinavit, bellum con-
tra Sauromatas gessit 490 et vicit. 6 Judæos sane,
perturbatione scelerum suorum exagitatos, et Pa-
læstinam, provinciam quondam suam, depopulantes,
ultima cæde perdomuit: ultusque est Christianos,
quos illi, Cotheba duce, quod sibi adversus Roma-
nos non assentarentur, excruciant; præcepitque,

HAVERCAMPI NOTÆ.

7. Et uxor ejus Augusta. Merito, ejus enim favore
ejusdemque per Plotinam factione ad imperium per-
venit. Confer Spartian. cap. 2 et 4. Sabinæ Augustæ

ne cui Judæo introcundi Hierosolymam esset licen-
tia, Christianis tantum civitate permissa: quam
ipse in optimum statum, murorum exstruktionem re-
paravit, et Æliam vocari de prænomine suo præ-
cepit.

CAPUT XIV.

Antonini Pii Cæsaris imperium.

Anno ab Urbe condita DCCLXXXVIII, 1 Antoninus,

insignis medallio invenitur inter nummos Cæsareos,
in quo capite spicis coronato Cereri, et leone vecta
deorum matri assimilatur.

8. Judæos sane, perturbatione. De hoc bello Xi-
phillinus, qui scribit Hadrianum, colonia Hierosoly-
mam deducta, urbem Æliam Capitolinam appellasse.
FABR.

CAP. XIV. — 1. Antoninus. Antonini Pii vita ad
Diocletianum scripta a Capitolino exstat. FABR. —
Pulcherrimum hujus Antonini vidi Medallionem Græ-
cum, in quo a parte capitis hæc est inscriptio:
ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΤΙΤΟΣ ΑΔΙΑΟΣ ΔΑΔΙΑΝΟΣ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ,

B Imperator Cæsar Titus Ælius Adrianus. Ab altera
parte imperator stans in curru bijugo Faustinam
uxorem, ut novam nuptam, flammeo velatam, manu
dextra tenet, læva hastam. Quo veluti Bacchi et
Ariadnes typo, imperatori adulantur Smyrnæi, ut
patet ex inscriptione, quæ hæc est..... OCCAIANOC
puto esse legendum ΑΙΑΙΟΣ ΑΙΑΙΑΝΟΣ ΤΡΑΤΤΥΟΣ
ΑΝΕΘΗΚΕ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ ΝΕΟΚΟΡΩΣ. Ælius Ælianus stra-
tegius posuit Smyrnæis neocoris.

cognomento Pius, tertiusdecimus ab Augusto imperator creatus, **491** cum liberis suis, Aurelio et Lucio, viginti et non plenis tribus annis rempublicam gubernavit, adeo tranquille et sancte, ut merito Pius, et pater patriæ nominatus sit. Hujus tamen temporibus ² Valentinus hæresiarches, et Cerdo, magister Marcionis, Romam venerunt. Verum Justinus philosophus ³ librum, pro Christiana religione compositum, Antonino tradidit, benignumque eum ⁴ erga Christianos fecit. Antoninus, ad duodecimum ab Urbe lapidem morbo correptus, interiit.

492 CAPUT XV.

M. Antoninus Verus quid in imperio suo gesserit.

Anno ab Urbe condita dcccclxi, ¹ Marcus Antoninus Verus, quartus decimus ab Augusto, regnum ² cum Aurelio Commodo fratre suscepit, mansitque in eo annis decem et novem. ³ Hi primi rempublicam

cam æquo jure tutati sunt, bellum deinde contra Parthos admirabili virtute et felicitate gesserunt. ⁴ Lucius Antoninus Verus ad id bellum profectus est. Vologæsus enim, rex Parthorum, gravi eruptione Armeniam, Cappadociam, Lyciamque vastabat. Sed Antoninus, per strenuissimos duces magnis rebus gestis, Seleuciam, Assyriæ urbem super Hydaspem fluvium sitam, cum quadringentis millibus hominum cepit, et cum fratre de victoria Parthica triumphavit: ac non multo post, dum cum fratre in vehiculo sedet, casu morbi, quem apoplexiam Græci vocant, suffocatus interiit. Eo defuncto, Marcus Antoninus solus reipublicæ præfuit, sed in diebus Parthici belli persecutiones Christianorum, quarta jam post Neronem vice, in Asia et in Gallia graves præcepto ejus exstiterunt, multique sanctorum martyrio coronati sunt. ⁵ Secuta est Ines plurimis **493** infusa provinciis: totamque Italianam pestilentia tanta vastavit, ut passim villæ, agri atque op-

HAVERCAMPI NOTÆ.

2. *Cum liberis suis, Aurelio et Lucio* Marcus Aurelius gener fuit Antonini Pii, ut et Lucius Verus; sed Aurelius, ju: su Adriani a Pio fuit adoptatus, verum ea lege ut is sibi vicissim Lucium adoptaret. Vide Julium Capitolinum in Vita Marci Antonini cap. 5. Utriusque effigiem ex numismate musei Cæsarei, ante hanc notam poni curavimus.

3. *Valentinus hæresiarches* Lege Eusebii Hist. lib. iv, c. 16, et deinceps. Justinus liber, inter opera ipsius a Roberto Stephano impressus, exstat. FABR.

4. *Librum, pro Christiana religione compositum.* Perizon. et tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. legunt *de Christiana religione*. Primus deinde ex Lugd. Batt. composuit et Antonino tradidit.

5. *Erga Christianos.* Addunt Vulgg. *homines, sed, ut inutile, abjiciunt* Perizon. et ed. August. Forte legendum, *erga Christianos omnes fecit*.

CAP. XV.—**1.** *M. Antoninus.* Hujus quoque Antonini vitam Capitolin. descripsit. De eodem Xiphilius et Dione. FABR.

2. *Cum Aurelio Commodo fratre suscepit.* Marcus

Aurelius, puer adhuc, *principio avi sui (Veri) nomen habuit, et Catilii Severi, materni proavi. Post excessum vero patris, ab Adriano Annii Verissimus vocatus est: post virilem autem togam, Annii Verus.* Capitolinus in Vita Marci cap. 1. Collegæ ejus in imperio, affinis et filii adoptivi, integrum nomen fuit *L. Ceionius Elius Commodus Verus Antoninus, qui ex Adriani voluntate Elius appellatus est: ex Antonini conjunctione, Verus et Antoninus.* Capitol. in Vita Veri cap. 1.

3. *Hi primi rempublicam, etc.* Unde crebro eorundem facies, ut in hisce nummis maximi moduli ex museo Regio, huic pagellæ pag. sequ. oppositis, conjungi solent.

4. *Lucius Antoninus Verus.* In multis miss. legitur *Annius Antoninus Verus*, quod mendum natum videtur ex mutatione litteræ L, qua Lucius significatur, in litteram A, vel repetitione litterarum quarundam ex *Antoninus* quod sequitur.

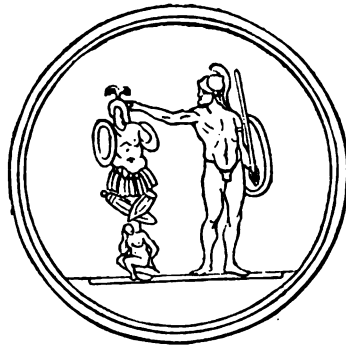
5. *Secuta est Ines.* De hac peste Lampridius et Eusebius in Chronico. FABR.

pida sine cultore aique habitatore deserta, ⁶ in ruinas silvasque concesserint. Exercitum vero Romanorum cunctasque legiones per longinqua late hiberna dispositas ita consumptas ferunt, ut Marcomanicum bellum, quod continuo exortum est, non nisi novo delectu militum, quem triennio jugiter **494** apud ⁷ Carnuntum Marcus Antoninus habuit, gestum ⁸ fuisse referatur. Hoc quidem bellum, providentia Dei administratum esse, cum plurimis argumentis, tum præcipue epistola gravissimi ac modestissimi ⁹ imperatoris apertissime declaratum est. Nam cum insurrexissent gentes ¹⁰ immanitate barbaræ, multitudine innumerabiles, hoc est Marcomanni, Quadi, Vandali, Sarmatæ, Suevi, atque omnis pene Germania; et in Quadorum usque fines progressus exercitus, circumventusque ab hostibus, propter aquarum penuriam, ¹¹ præsentius sitis quam hostis periculum

A sustineret: ad invocationem nominis Christi, quam subito magna fidei constantia ¹² quidam milites effusi in preces palam ¹³ fecerunt, ¹⁴ tanta vis pluviae effusa est, ut Romanos quidem largissime ac sine injuria refecerit, Barbaros autem crebris fulminum ictibus perterritos, præsertim cum plurimi eorum occiderentur, in fugam coegerit. Quorum terga Romani usque ad interneece non cædentes ¹⁵ gloriosissimam victoriam, et omnibus pene antiquorū titulis præferendam, rudi parvoque militum numero, sed potentissimo Christi auxilio, reportarunt. Exstare etiam **495** nunc apud plerosque dicuntur litteræ Imperatoris Antonini, ubi invocatione nominis Christi per milites Christianos, et sibi illam depulsam et collatam fatetur fuisse victoriam. Idemque Antoninus Commodum, filium suum, assumpsit in regnum; præteriti etiam temporis per omnes provin-

HAVERCAMPI NOTÆ.

6. *In ruinas silvasque.* Tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. et cod. Ultr., *in spinas silvasque.* Non male. Aliquanto post, *pro exortum est,* quidam mss., *secutum est.*

7. *Apud Carnuntum.* Ita nomen urbis hujus in Pannonia scribi debet. *Carnutum, Carnicum, Carnotum. Carnuntium* male in mss. et edd. legitur. Eutropius lib. viii, cap. 15, pag. 365: *Cum apud Carnuntum jugi triennio perseverasset.* Spartian. in Severo cap. 5: *Imperator est appellatus apud Carnuntum idibus Augustis.* Unde in inscript. antiqua apud Gruterum p. 1032, num. 2, NATVS CARNVNTO.

8. *Fuisse.* Alii *esse.* Quod sequitur, *argumentis,* in codd. Lugd. Batt. depravatam legitur in *ad-jumentis.*

9. *Imperatoris.* Perizon., *imperatorum.*

10. *Immanitate barbaræ, multitudine innumerabiles.* Verba desumpta ex Ciceronis Oratione pro Marcello cap. 3.

11. *Præsentius sitis,* etc. Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov. et cod. Ultr., *tum præsentis,* etc.; sed

C recte *præsentius periculum* vocatur sitis quam quod ab hoste imminebat.

12. *Quidam milites.* Militeni hi milites erant, de quibus contra Dionem Xiphilium in Antonino Philosopho. Lege præterea Eusebium Historiæ Ecclesiast. lib. v, cap. 5. FABR.

13. *Fecerunt.* Mss., edd. quidam *fecerant.*

14. *Tanta vis pluviae effusa est,* etc. Confer Apologeticum Tertulliani cap. 5, ubi pag. 63 promissimè singularem de hac re et Jove Pluvio dissertationem. Fecimus quidem id ante viginti annos, sed, mutata statione, aliæ nos alio (ut fit) curæ avocarunt; tamen,

Bene cogitata si excidunt, non occidunt.

Publii Syri sententia est versu 66, pag. 4, ed. nostræ.

15. *Gloriosissimam victoriam.* Victoriæ hujus memoriam conservat typo, pondere atque præstantia insignis Medallio, qui olim in museo Marckiano, nunc Kronenburgiano, Hagæcomitis asservatur. Delineationem ejus, cum cura factam, sisto.

cias tributa donavit, omniaque simul fiscalium negotiorum calumniosa monumenta congesta in foro jussit incendi, severioresque leges novis constitutionibus temperavit. Postremo, in Pannonia constitutus, repentino morbo diem obiit.

CAPUT XVI.

L. Antonini Commodi, P. Aelii Pertinacis, et Didii Juliani Caesarum Augustorum imperia.

Anno ab Urbe condita DCCCXXX. ¹ Lucius Antoninus Commodus, quintus decimus ab Augusto, patri successit ² in regnum : **496** mansitque in eo annis tredecim. ³ Adversus Germanos bellum feliciter gessit. Caeterum per omnia luxuria et obscenitatis delectata depravatus, gladiatorii quoque armis sapissime

HAVERCAMPI NOTE.

CAP. XVI. — 1. L. A. Commodus. Commodi vitam descripserunt Lampridius, Xiphilinus, et Herodianus lib. 1. FABR.

2. In regnum. Lugd. Bat. duo, in regno.

3. Adversus Germanos. Mortuo patre, bellum Germanicum statim deseruit. Postea tamen per legatos plurima bella feliciter gessit. Lampridius in Vita Commodi cap. 15 : Victi sunt sub eo tamen, cum ille

A in ludo depugnavit, et in amphitheatro feris sese frequenter objecit : interfecit etiam quamplurimos senatores, maxime quos animadvertit nobilitate industriaque excellere. Flagitia regis poena Urbis insequitur. Nam fulmine Capitolium ictum, ex quo facta inflammatio bibliothecam illam, majorum cura studioque compositam, aedesque alias juxta sitas, rapaci turbine concremavit. Deinde aliud incendium, postea Romae exortum, adem Vestae et palatium, plurimamque Urbis partem solo coæquavit. Commodus, cunctis incommodus, in domo Vestiliani strangulatus interitus fertur, hostis generis humani etiam vivus judicatus. **497** Post hunc a senatu creatus est senex ⁴ Helvius Pertinax, sextusdecimus ab Augusto, qui sexto mense quam regnare cœperat, ⁵ Juliani juris-

B sic viveret, per legatos, Mauri, victi Daci, Pannonie quoque compoſita : in Britannia, in Germania et in Dacia imperium ejus recusantibus provincialibus. Quae omnia ista per duces sedata sunt. Hinc cognomen Britannici in eo, qui sequitur, maximi moduli nummo. Fuit olim in Museo Marciano, nunc invenitur in Kronenburgiano.

4. Aelius Pertinax. Pertinacis vitam Capitolinus descripsit. De eodem Herodianus libro secundo. Xiphilinus et Eutropius. FABR. — Miror quod nomen Aelius potuerint concoquere editores, cum omnes scriptores, et luculentum ejusmodi rerum testes, inscriptiones atque nummi, Helvium, non Aelium, nuncupent. In mss. Lugd. Bat. pr. et quarto atque Coll. Groev. non Aelius, sed Helvius legitur; at in Lugd. Bat. secundo, Ultr. et cod. sed. et edit. Aug. clare Helvius agnoscitur. Servo majoris moduli aereum nummum hujus imperatoris, Graece inscriptum et longe rarissimum, pudendo sane pretio coemptum, quem testem nominis advoco. In eo, juxta caput Pertinacis laureatum scribitur : ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΠΟΨΕΙΟΣ ΠΕΛΑΓΙΟΣ ΠΕΡΤΙΝΑΞ ΣΕΒΑΣΤΟΣ. Imperator Caesar Publius Helvius Pertinax Augustus. Ab altera parte cernitur imperator stans in quadrigis, dextra tenens corollam, laeva hastam et habenas, cum nota anni primi imperii ejusdem ΛΥΚΑΒΑΝΤΟΣ Α.

C 5. Juliani. De hoc Juliano Spartianus, Xiphilinus, Herodianus, et alii. FABR. — Proavus fuerat jurisperitus. Uxorem habuit Manliam Scantillam, quae maritum, potentiae cupidine incitavit, ut imperium a militibus pecunia, qua abundabat, licitaretur. Utriusque nummos aereos mirae artis, secundi ut vocant moduli, subjecti. Illum Didii Juliani ipse servo, alterum in museo Marciano quondam vidi. At propius examinanti, anterior pars ex Julia Severi in Scantillam Juliani corrupta visa fuit.

D

periti scelere, in palatio occisus est. Julianus, interfecto Pertinace, **498** invasit imperium: sed mox a Severo apud ⁶ pontem Mulvium bello civili victus, et interfectus est, mense septimo postquam cœperat imperare. Ita inter Pertinacem et Julianum unus annus absumptus est.

CAPUT XVII.

De imperio Septimii Severi Pertinacis Caesaris Augusti, quomodo Christianos afflixerit.

Anno ab Urbe condita ¹ dccccxliv, ² Severus, ge-

nere Afer Tripolitanus, ab oppido Lepti: qui se ex nomine imperatoris, quem occisum ultus fuerat, ³ Pertinacem appellari voluit, ⁴ septimus decimus ab Augusto, destitutum adeptus imperium, **499** ⁵ decem et octo annis tenuit. Hic natura sævus, ⁶ multis semper bellis lacessitus, fortissime quidem rempublicam, sed laboriosissime rexit. ⁶ Pescennium Nigrum, qui in Ægypto et Syria ad tyrannidem aspiraverat, **500** apud Cyzicum vicit et interfecit. Judæos et Samaritas rebellare **501** conantes ferro

HAVERCAMPI NOTÆ.

6. *Pontem Mulvium.* Sic libri manuscripti hoc nomen infra quoque edunt cap. 28, nec aliter in vetustis Sallustii libris scriptum invenio. FABR.

CAP. XVII. — 1. *Quadragesimo quarto.* Ex mss. Lugd. Bat. alii XLIII, alii XLVI.

2. *Severus, genere Afer.* Severi vitam Spartianus scripsit. De eodem Xiphilinus et Herodianus lib. II et III. FABR.

5. *Pertinacem appellari voluit.* Innumeri ex argento et ære nummi cognomine hoc inscripti occurrunt. Duos tamen præ cæteris memorabiles, quod antiquariis hactenus visi non sint, nec ab iis editi, in lucem producere lubet. Alter ex iis Latinis, alter Græcis litteris inscriptus est. Prior hanc circa Se-

veri laureatum caput habet epigraphen, IMPERATOR CAESAR LUCIUS SEPTIMIUS SEVERVS PERTINAX AVGVSTVS. Ab altera parte stans cernitur deus Lunus, ornatu singulari, dextra hastam tenens, læva columnæ innixus, victoriam globo insistentem tenet, victorias toto Orbe terrarum partas imperatori gratulans, adest tergo gallus gallinaceus, lavum vero pedem bovino capiti imprimit. Colebatur deus Lunus cum alibi in Oriente, tum Antiochiæ, Pisiidæ urbe, in qua, utpote per Augustum facta colonia Romana (quare Latinam epigraphen habet), custum numisma, in circuitu sculpta docet inscriptio, COLONIA CAESAREA ANTIOCHENSIS.

Numisma Græcum cum alias, tum mole et pondere ⁷ suspiciendum, caput Severi laureatum exhibet, cum paludamento ad humeros, et incensa Dianæ Ephesiæ ante mentum nota. In circuitu legitur ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ ΚΑΙΣΑΡ ΛΟΥΚΙΟΣ ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ ΓΕΟΥΡΗΡΟΣ ΠΕΡΤΙΝΑΞ. Imperator Cæsar Lucius Septimius Severus Pertinax. Ab altera parte prudentia et fortitudo imperatoris, typo

Herculis et Minervæ, quæ (ut videtur) dextras, ara intermedia, jungunt, commendatur. Nummum cuderunt Acrasiotæ in Lydia, ut docet inscriptio, quæ hæc est, ΑΚΡΑΣΙΩΤΩΝ ΒΗΙ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΣΤΡΑΤΩΝΕΙΚΙΑΝΟΥ Γ. Acrasiotarum sub Stratego Stratoniciano tertium. Præclarum hoc numisma, quod inter primos maximi moduli est, servatur in museo Horstiano.

4. *Decem et octo annis.* Lugd. Bat. tres, Florent. duo, cod. Perizon., Ultr., Coll. Gronov. et ed. Aug. 17 annos numerant.

5. *Semper.* Lugd. Bat. tres, Ultr. et Coll. Gronov., sæpe.

6. *Pescennium Nigrum.* De Pescennio Nigro iidem, quos modo nominavi. FABR. — Quam ægre hujus

imperatoris inveniantur numismata sciunt harum deliciarum studiosi, qui plerique omnes iisdem carere coguntur. Possideo argenteum integerrimum, sed cujus typus ab aliis est editus. Præ cæteris vero æreus maximi moduli Græce inscriptus, asservatur in Gaza Parmensi, cujus in museo Farnesiano tab. XVIII, num. I, hic datur typus.

7 coercuit. Parthos, Arabas Adiabenosque superavit. Quinta, post Neronem, persecutione Christianos ex-cruciavit, plurimique sanctorum per diversas pro- vincias martyrio coronati sunt. Hanc profanam in Christianos et Ecclesiam Dei præsumptionem Severi,

A coelestis ultio e vestigio acta subsequitur. Nam continuo rapitur, vel potius retrahitur in Galliam Severus e Syria, ad tertium civile bellum, unum enim jam Romæ adversus Julianum, aliud in Syria contra Pescennium gesserat, tertium Clodius Albi-

HAVERCAMPI NOTÆ.

Quod numisma eo libentius adduxi, ut, quibus in hisce terris longinquitas regionis invidet conspectum ejusdem, conferant haud dissimilem, qui olim in museo Marciano exstitit; unde, ut plerosque huma- nissimi viri nummos rariores, depingendum accepi; nunc autem inspicere potest Hagæ Comitum apud Go- gardum Cronenburgium, cujus Museum plurimis et rarissimis superbit nummis. In utroque numismate caput Pescennii Nigri barbatur et laureatum cerui-

B tur, cum paludamento ad humeros, et hac inscri- ptione ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΚΑΙΟΣ ΠΕΣΚΕΝΝΙΟΣ ΝΙΓΕΡΟΣ (in Cronenburg. ΝΙΓΕΡΩΣ) ΣΕΒΑΣΤΟΣ. *Imperator Cæsar Caius Pescennius Niger Augustus.* Ab altera parte Ceres stans, dextra demissa spicas, læva tædam ar- dentem tenet, ante pedes serpens est. Ascribitur ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ ΝΕΟΚΟΡΩΝ. *Antiochenium Neocorum.* Nummi materia, seu ipsum æs, ad ferream accedit substantiam.

Et hoc quidem numisma, sicuti pleraque, quæ edidi, C et edenda etiamnum magno numero servo, summa arte et perfecta ad archetypos similitudine, in gra- tiam meam depinxit solertissimus harum rerum ar- tífex et peritissimus pictor Franciscus a Mieris, ce- lebratissimi Francisci nepos.

7. *Coercuit.* Edd. vett. quædam, *compeccuit.*
8. *Acta.* Lugd. Bat. pr., *apta.* Forte legendum *aperta.*
9. *C. Albinus.* Numisma ejus maximi moduli, quod olim Romæ servabatur, nunc vero cum aliis ejus generis ad Cæsaream gazam transiit, tale celebratur.

aus, **502** Juliani ¹⁰ in occidendo Pertinace socius, A qui se in Gallia Cæsarem fecerat, suscitabat: cujus bello multum utrimque Romani sanguinis fusum est. Albinus tamen apud Lugdunum oppressus et interfectus est. Severus ¹¹ victor in Britannias, defectu pene omnium sociorum trahitur. Ubi magnis gravibusque præliis sæpe gestis, receptam partem insulæ a cæteris indomitis gentibus vallo distinguendam pu-

avit. Itaque ¹² magnam fossam firmissimumque vallum, crebris insuper turribus communitum, ¹³ per centum triginta et duo millia passuum a mari ad mare duxit. Ibique apud Eboracum oppidum **503** morbo obiit. ¹⁴ Reliquit duos filios, ¹⁵ Bassianum et Getam: quorum Geta hostis publicus judicatus, interiiit. Bassianus, Antonini cognomine assumpto, regno potitus est.

HAVERCAMPI NOTÆ.

In eo Clodii Albini, sine laurea, cernitur facies, pectus et humeros paludamentum exornat. A scribitur epigraphe *Decimus CLODIVS SEPTIMIUS ALBINVS CAESAR*. Ab altera parte typus est multis argenteis aliisque Clodii nummis communis, Minerva videlicet, quæ Pacifera esse ex habitu et inscriptione colligitur. A scribitur enim, *MINERÆ PACIFERÆ COS. II*.

10. *In occidendo Pertinace socius*. Immo juxta Capitolinum, in Vita Clodii cap. 1 optimus senex Pertinax auctore Albino interemptus est.

11. *Victor in Britannias*. De Severi expeditione in Britannias præter superiores scribit Cassiodorus. *FABR.*

12. *Magnam fossam*. Lugd. Batt. quatuor, cum cod. Ultr. et Coll. Gronov., *maximam fossam*.

13. *Per centum et triginta duo millia passuum*. In hisce numeris centenarium abundare ex aliorum scriptorum collatione docuit Scottus ad Victorem ed. Arntz., p. 533. Utrum apud descriptores, an ipsum Orosium culpa sit, dubium videtur: neque enim mss. modo omnes, sed et Historia Miscella Pauli Diaconi, qui Orosianis verbis (ut passim) utitur eundem numerum exhibet, ut in Collect. seu Thesaur. Murator. tom. 1, p. 63, patet.

14. *Reliquit duos filios*. Ita mss. et ed. Ang. In reliquis minus recte legebatur, *Relinquens duos filios*, Bassia-

num, etc.

15. *Bassianum et Getam*. Unde immoderatissime latatum Septimium Severum ex Ælio Mauro, Phlegontis Tralliani liberto, scribit Spartianus in Severo cap. 20, quod duos Antoninos pari imperio reipublicæ relinqueret, exemplo Pii, qui Verum et Marcum Antoninos, per adoptionem filios, reipublicæ reliquit: hoc melius, quod ille filios per adoptionem, hic per se genitos, rectores Romanæ reipublicæ daret. Posterioribus ex his illustrantur verba Orosii supra cap. 14, de M. Aurelio et Lucio Vero, qui ibidem liberi vocantur Antonini Pii, cum proprie nepos fuerit Verus, a Marco adoptatus. Adde Capitolin. in Vita Veri cap. 11. Pessima autem inter fratres Antoninos, Severi filios, concordia fuit, licet in inscriptionibus et nummis sæpe conjungantur, ut in hoc nummo Græco Gazæ Cæsareæ, qui maximi moduli est, atque in parte anteriore adversa duo fratrum capita, laureatum Antonini, nudum Getæ ostentat, cum inscriptione *Μάρκος ΑΥΓΑΣΤΙΟΣ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ ΠΟΥΒΛΙΟΣ ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ ΓΕΤΑΣ*. *Marcus Aurelius Antoninus, Publius Septimius Geta*. Ab altera conspicitur typus Apollinis, sive sacerdotis ejus, atque Æsculapii cum hac epigraphe, *ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΓΑΙΟΥ ΦΛΑΥΙΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΚΕΩΝ*. *Summo sacerdote Caio Flavio Maximo, Italicarnassensium*. Servatur in Gaza Cæsarea.

504 CAPUT XVIII.

De Aurelii Antonini Caracallæ, Opilii Macrini, M. Aurelii Antonini Heliogabali, et Aurelii Alexandri Severi imperiis.

Anno ab Urbe condita DCCCCLXII, Aurelius Antoninus Bassianus, idemque Caracalla, octavus decimus ab Augusto principatum adeptus est, man-

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XVIII. — 1. Caracalla. Xiphilius hujus nominis rationem explicans καράκαλλον habet. Ejus vitam Spartianus descripsit, de eodem Herodianus lib. IV. FABR.

2. Creatus mansit annis, etc. Editi, mansitque in eo annis. Quisquilæ. LAUT. —Vulgatum non temere mutandum esse censeo.

3. Vixit. Deleri hoc jubet codex Perizon.

4. Omnibus autem hominibus. Invenitur hoc augmentum in mss. et ed. August. Reliquæ, omnibus libidine, etc.

5. Juliam. Adulteriis sub Severo marito jam ante infamem. In Vita Severi cap. 18 Spartian. : Domi-

A sitque in eo annis non plenis septem. Vixit patri asperior, omnibus autem hominibus libidine intemperantior, qui etiam novercam suam Juliam uxorem duxerit. 505 Ille, contra Parthos bellum moliens, inter Edessam et Carras, ab hostibus circumventus, occisus est. Post hunc nonus decimus ab Augusto Opelius 506 Macrinus, qui præfectus prætorio erat, cum filio Diadumeno invasit imperium : sed emen-

tamen minus cautus, qui uxorem Juliam, famosam adulteriis, tenuit, etiam conjurationis consciam. Formam ejus Cleopatræ contulerunt Ægeatæ et Smyrnei in numismate maximi moduli, qui penes me est; pulcherrimo, integerrimo, rarissimo. A parte priori nummi cernitur Juliæ caput cum inscriptione hac, ΙΟΥΛΙΑΝ ΔΟΜΝΑΝ ΓΕΒΑΣΤΡΩΝ. Juliam Domnam Augustam, scilicet colunt. Ab altera parte caput reginæ quondam Ægypti Cleopatræ cernitur, quod ex diademate regio et ad collum apposita aspide cognoscitur. Nomina urbium in circuitu nummi legas, ΣΜΥΡΝΑΙΑΣ ΑΔΡΙΑΝΩΝ ΑΙΓΕΑΡΩΝ ΕΤΟΥΣ... Smyrnonum Adrianeorum, Ægeatarum anno...

6. Opelius Macrinus. De hoc Capitolinus, Xiphilius et Herodianus lib. IV et V. FABR. — Plures hujus imperatoris nummos nummorumque typos habeo ineditos, duo autem profero, alterum ex musco Lebrethiano, alterum ex nostro. Prior in Colonia Julia Beryto cusus, colonie ejus consuetum typum, rudiuscule licet, ostendit. Posterior, Romæ signatus,

C atque egregie exsculptus est. In parte priore Macrini cernitur caput laureatum, cum paludamento ad humeros, et hac inscriptione, IMPERATOR CAESAR MERCUS OPELIUS SEVERUS MACRINUS AUGUSTUS. Ab altera parte stat Jupiter cum fulmine et hasta, in circuitu legitur PONTIFEX MA- - - - - S II. Pater Patriæ.

7. Prætorio. Mss. aliquot, prætorii.
8. Cum filio Diadumeno. Diadumeni sive Diadumeniani pulchritudinem pluribus commendant histo-

D rici. Elucet quoque in nummis, ut in hoc Casareo, qui in Colonia Julia Augusta Felici Beryto cusus est.

so anno continuo apud Archelaidem militari tumultu occisus est. Anno ab Urbe condita DCCCLXX, Marcus Aurelius Antoninus, vigésimus ab Augusto, imperium adeptus, tenuit annis quatuor. Hic sacerdos Heliogabali templi, nullam sui nisi stuprorum et flagitiorum totiusque obscenitatis infamem satis me-

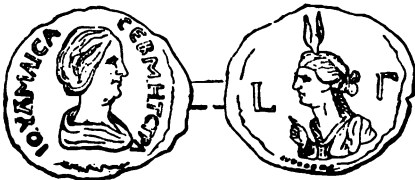
moriam reliquit. Tumultu autem militari exorto, Romæ cum matre interfectus est. Anno ab Urbe condita DCCCLXXIV, Aurelius Alexander, vigésimus primus ab Augusto, senatus ac militum voluntate imperator creatus, tredecim annis digno æquitalis præconio fuit. Cujus mater Mamea, 508

HAVERCAMPI NOTÆ.

9. Archelaidem. Lugd. Batt. duo, cum Coll. Gronov., Dulaidem vel Dualaidem; Perizon., Archeidem. Male, nam Eusebius quoque et Georgius Syncellus Archelaidem appellant. Bithyniæ fuit vicus, ut apparet ex Capitolino in Macrino cap. 10: Fugiens sane Macrinus cum paucis et filio, in vico quodam Bithyniæ occisus est cum Diadumeniano.

10. M. Aurelius Antoninus. De Antonino Heliogabalo Lampridius, et Herodianus lib. v. FABR. — Pervenit ad imperium aviæ Juliae Mæse, vaferrimæ mulieris, artibus, prout scenam hanc describit Capitolinus in Macrino cap. 9: Fuit quædam mulier Mæsa, sive Varia, ex Emissena urbe, soror Juliæ, uxoris Severi Pertinacis Afri, quæ post mortem Antonini Bassiani ex aulica domo fuerat expulsa per Macrini superbiam: cui quidem omnia concessit Macrinus, quæ diu illa collegerat. Huic erant duæ filię, Semiamira et Mamma, quarum majori filius erat Heliogabalus, qui et Bassiani, et Antonini nomen accepit. Nam Heliogabulum Phœnices vocunt solem. Sed Heliogabulus pulchritudine ac statura et sacerdotio conspicuus erat, ac

notus omnibus hominibus qui ad templum veniebant, militibus præcipue. His Mæsa, sive Varia, dixit, Bassianum filium esse Antonini, quod paulatim omnibus militibus innotuit. Narrat deinde quomodo legiones a Macrino abduxerit, et mira audacia illum subplantaverit. Quæ quidem longiuscule ex Capitolino adducere placuit, ut intelligatur, quare in quodam nummo, ad imitationem Faustine, Marci uxoris, Mater castrorum, quod hactenus nemini auditum vel cognitum in hac Augusta, vocetur Mæsa. Nummus iste inter rariores nostros merito locum occupat, tum ob insolitam istam inscriptionem, tum quod ex argento sit, majoris moduli. Cernitur in nummi priore parte caput Juliæ Mæse, cum hac inscriptione, ΙΟΥΛΙΑ ΜΑΙΣΑ ΚΕΒΑΪΣΤΗ ΜΗΤΗΡ ΤΡΑΪΑΝΩΣ. Julia Mæsa Augusta, Mater Castrorum. Ab altera parte Isidis est bustum dextra manu ad pectus sublata, caput loto coronatur, et ascribitur L. F. sive annus imperii Heliogabali tertius. Ægyptius igitur est nummus, ex argento satis puro, non tamen purissimo.

Apposuimus quoque ipsius Heliogabali nummum æream, Græcum, ineditum, et conspici dignissimum, utpote a Cyrrhestiis cum Jovis Καταβάτῃ typocutum. Delineandum hunc nobis concessit possessor ejus, omnis elegantię studiosissimus Gerardus Schaakius, Amstelodamensis. Cernitur in parte anteriore caput laureatum Heliogabali, cum hac epigraphæ, ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡΑ ΚΑΙΣΑΡΑ ΜΑΡΚΟΥ ΑΥΡΗΛΙΟΥ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΝ, Imperatorem Cæsarem Marcum Aurelium Antoninum scilicet colunt. A posteriore parte suspicitur notus ille eruditus cognomine suo Jupiter, in templo sex columnarum; ascribitur vero ipsum quoque cogno-

men, quo apud Cyrrhestas colebatur, ut et populi qui colebat. ΚΥΡΡΗΣΤΩΝ ΔΙΟΣ ΚΑΤΑΒΑΤΟΥ, Cyrrhestarum, Jovis Καταβάτῃ.

11. Cum matre interfectus est. Julia Soemiade, sive Semiamira, ut Capitolinus eam appellat.

12. Aurelius Alexander. Alexandri vitam Lampridius quoque scripsit, de eodem Herodianus lib. vi. FABR.

13. Cujus mater Mamma. Eadem cum filio eodem tumultu interfecta fuit. Multa consilio ejus fecit filius, unde sæpe quoque in nummis junguntur, ut in hoc Cæsareæ gazæ maximi moduli.

Cernuntur in illo adversa Alexandri et Mammæ capita cum hac inscriptione: IMPERATOR SEVERUS ALEXANDER AVGVSTVS. IVLIA MAMMAEAVGVSTI. MATER AVGVSTI. Ab altera parte sedet Roma Victrix, coronante eam Victoria, a dextris ejusdem stat

Jupiter. Ipsa vero globo stellato insidet, læva scriptum tenens, dextra circulo, perpetuitatis symbolo, inmixta, per ejus orbem quatuor cernuntur pueruli ludentes, quasi numquam defutura æternæ Urbis sole, adscribitur TEMPORUM FELICITAS.

Christiana, Origenem presbyterum audire curavit. Nam statim expeditione in Persas facta, Xerxem, regem eorum, maximo bello victor oppressit. Ulpiano usus assessore summam sui moderationem republicæ exhibuit: sed militari tumultu apud Moguntiacum interfectus est.

509 CAPUT XIX.

De Julii Maximini et Gordiani junioris imperiis, et Christianorum persecutione.

Anno ab Urbe condita DCCCCLXXXVII, Maximinus vigesimus secundus ab Augusto, nulla senatus voluntate imperator ab exercitu, postquam bellum in Germania prospere gesserat, creatus, persecutionem in

Christianos, sextus a Nerone, exercuit. Sed continuo, hoc est tertio quam regnabat anno, a Pupieno Aquileiæ interfectus, et persecutionis et vitæ finem fecit. Qui maxime propter Christianam Alexandri, cui successerat, et Mammææ matris ejus familiam, persecutionem in sacerdotes et clericos, id est, doctores, vel præcipue propter Origenem presbyterum, miserat. Anno ab Urbe condita DCCCCXCI, Gordianus, vigesimus tertius ab Augusto, imperator creatus est, mansitque in eo annis sex. Nam Pupienus, interfectus Maximini, et frater ejus Balbinus, qui usurpaverant imperium, in palatio mox interfecti sunt. Gordianus admodum puer in Orientem ad bellum Parthicum profecturus,

HAVERCAMPI NOTÆ.

14. *Xerxem.* Ita nominatur etiam a Cassiodoro, qui Herodiano est, Ἀρταξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεύς. FABR.

CAP. XIX. — 1. *Maximinus.* Duorum Maximinorum, patris et filii, vitam descripsit Capitolinus, de eodem Herodiano lib. VII et VIII. FABR. — Mole membrorum et articulorum firmitate fuit admirabilis, unde Herculi eundem compararunt Pergæi in maximi moduli, quem servo, numismate. Caput Maximini laureatum, cum paludamento ad humeros, conspicitur a parte priore, ubi hæc est epigraphæ, ἈΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΓΑΙΟΣ ΙΟΥΛΙΟΣ ΟΥΡΟΣ ΜΑΞΙΜΕΙΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ, *Imperator Caius Julius Verus Maximus Augustus.* Ab altera parte cernitur Hercules, utraque manu clavam tenens, ascribitur ΠΕΡΦΑΙΩΝ, *Pergæorum.* Nummi typus infra positus est.

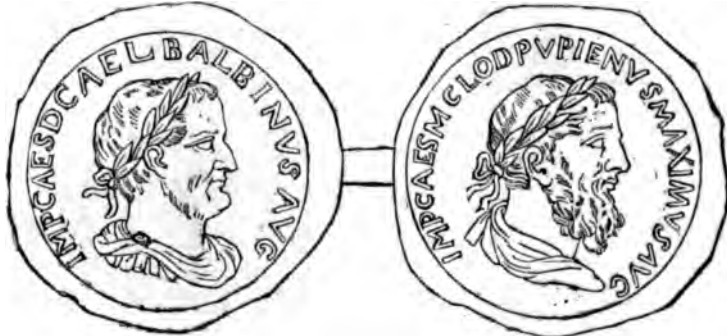
2. *Creatus.* Ed. Aug., *factus.*

3. *Pupienus, interfectus.* De Pupieno et Albino Eutropius lib. IX. Pro Pupieno Capitolinus et Herodianus *Maximum* habent. Idem tres Gordianos uno li-

bro complexus est. FABR.

4. *Et frater ejus.* Male fratres vocat Orosius, qui collegæ fuerunt in imperio, nulla cognatione juncti. Concordia quoque fraterna haud fuerunt; poterant enim contra insidias et tumultum militarem sese munire, nisi alter alteri, malis suspicionibus, diffidisset. Fuerunt alias par nobile imperatorum, quos conjunctos vidi in numismate quondam Marckiano ponderare et magnitudine insigni, quod, distracta ejus Gaza, in Brabantiam abiit; quamvis autem merito, ut minus genuinum, suspectum habuerim, delineationem tamen ejus, propter singularem artem, et similitudinem utriusque ad præstantissimos eorum nummos insignem, servavi, neque conspectu indignam judicavi.

5. *Balbinus.* Cum tot nummi hujus imperatoris exstant, et mss. plurimi recte id nomen efferant,

mirum, in omnibus edd. ne Fabricianis quidem, aut postrema Andreæ Scotti excepta, legi *Albinus*. Sola ed. Augustana *Balbinus* exhibet, cum qua concordant Lugd. Batt. tres, Coll. Gronov., cod. Perizon. et Florentinus uterque, nisi quod in altero ex iis, erasa littera priori, remanserit *Albinus*, quod nomen, propter Cæsarem Clodium Albinum, de quo mentio facta fuit cap. 17, aliquot codices occupasse videtur.

6. *In Orientem ad bellum Parthicum profectus.* Inquitur illa profectio in ornatu clypei, quem dextra gestat Gordianus in nummo maximi moduli Cæ-

sicut ⁷ Eutropius scribit, Jani portas aperuit : A quas utrum post Vespasianum et Titum aliquis clauserit, neminem scripsisse memini, cum tamen cas ab ipso Vespasiano post annum apertas, ⁸ Cornelius Tacitus prodatur. Igitur Gordianus, ingentibus praeliis adversum Parthos prospere gestis, suorum fraude haud longe a ⁹ Circesso super Euphratem interfectus est.

512 CAPUT XX.

Imperium M. Julii Philippi cum filio.

Anno ab Urbe condita DCCCXCVII, ¹ Philippus, vigesimus quartus ab Augusto, imperator creatus, ² Philippum filium suum consortem regni fecit, mansitque in eo annis septem. Illic primus **513** imperatorum omnium Christianus fuit, ac post tertium

HAVERCAMPI NOTÆ.

reus, in quo bustum cernitur Gordiani, capite laureato, cum paludamento ad humeros, dextra spiculum gerit, læva clypeum. In clypeo depingitur imperator eques, præcedente Victoria et subsequente milite. Inscriptio nummi ab ea parte hæc est, IMPERATOR GORDIANVS PIVS FELIX AVGVSTVS. Ab altera

parte legitur, FIDES EXERCITVS, cujus typus est figura militaris manum cum imperatore jungens adeoque sacramentum præstans, intermediis signis militaribus; post imperatorem stat Victoria cum palma; ad pedes duo fluvii recumbunt, quibus forsitan B Tiberis et Tigris designantur.

7. Eutropius. Lib. ix, cap. 11, pag. 395 : Gordianus, admodum puer, cum Tranquillinam Romæ duxisset uxorem, Janum geminum aperuit, et ad Orientem profectus, Parthis bellum intulit, qui jam motiebantur erumpere; quod quidem mox feliciter gessit, præliisque ingentibus Persas afflixit.

8. Cornelius Tacitus prodatur. Non quidem in illis libris, qui nobis, ex tanto naufragio supersunt, sed quos suo tempore legit Orosius, ut patet ex verbis ejusdem sive Taciti supra cap. 9.

9. Circesso. Mesopotamiæ oppido inter Nicephorium et Chaboræ confluentem, in angulo quem Chabora fluvius cum Euphrate facit, ubi infelici juveni tumulus extractus fuit. Eutropius lib. ix,

C cap. 11, pag. 396 : Miles ei tumulum vigesimo milliaro a Circesso, quod castrum nunc Romanorum est Euphrati imminens, ædificavit.

CAP. XX. — 1. Philippus. De Philippo patre, et Philippo filio Eutropius et Sex. Aurelius. FABR. — Possideo hujus Philippi numisma Græcum, in quo, a parte priori caput ejus cernitur laureatum, cum paludamento ad humeros; ascribitur, ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΜΑΡΚΟΣ ΙΟΥΛΙΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ, Imperator Cæsar Marcus Julius Philippus. Ab altera parte Fortunam cum modio in capite, signarunt Ancyрани cum hac epigraphæ, ΑΓΚΥΡΑΝΩΝ ΕΠΙ ΜΑΡΚΟΥ ΖΩΙΛΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ Α. ΤΟ Β, Ancyranorum sub Marco Zoilo sacerdote summo semel atque iterum.

2. Philippum filium, etc. Unde is quoque cum titulo Augusti in nummis occurrit, ut in Græco quoque majoris moduli, quem servo, Laodiceæ cuso. Philippo, cujus caput laureatum a parte priore, cum paludamento ad humeros exhibetur; hæc adest inscriptio, ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΜΑΡΚΟΣ ΙΟΥΛΙΟΣ ΦΙ-

ΛΑΜΠΡΟΣ ΑΥΤΟΥΣΤΟΣ, Imperator Cæsar Marcus Julius Philippus Augustus. Ab altera parte stat figura mulieris, capite modium, dextra icunculam, læva cornucopiam ferens. Ascribitur, ΛΟΔΙΚΕΩΝ ΝΕΟΚΟΡΩΝ, Laodicensium Neocororum.

imperii **514** ejus annus, ³ millesimus a conditione A Romæ annus impletus est. Ita magnificis ludis augustissimus omnium præteritorum hic natalis annus a Christiano imperatore celebratus est. Nec dubium est, quin Philippus hujus tantæ devotionis gratiam et honorem ad Christum et Ecclesiam reportarit, quando vel ascensum fuisse in Capitolium, immolatasque ex more hostias nullus auctor ostendit. **515** Ambo tamen, quamvis diversis locis, tumultu militari et Decii fraude interfecti sunt.

CAPUT XXI.

Quincti Trajani Decii, et Galli Hostiliani cum Volusiano filio Imperium.

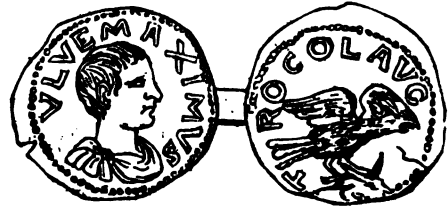
Anno ab Urbe condita **MIV**, ¹ Decius civilis belli incensor et repressor, occisis Philippis, quintus et vigesimus ab Augusto invasit imperium, tenuitque annis tribus. Idem continuo in quo, se etiam ob hoc ² Philippus interfecisse docuit, ad persequendos interficiendosque Christianos, septimus post Neronem, feralia dispersit edicta, plurimosque sanctorum

HAVERCAMPI NOTÆ.

Servo quoque Maximi, filii Maximini, duos nummos æreos perraros in coloniis Romanis cusos. In priore capiti nudo Cæsaris Maximi ascribitur **IVLIVS VERVS MAXIMVS CÆSAR**. A parte posteriore mater ejus, Maximini uxor, habitu deæ Pudicitiae sedens a colonia Romana effingitur. Ea fuit urbs Macedoniae, Alexandri Magni quondam patria, nomine Pella, ut ex hac inscriptione patet, **COLONIA IVLIA AVGVSTA PELLA**. Posterior cusus est in urbe, olim Ilio, postea ex

B Alexandri Magni nomine Alexandria dicta, sub Romanis vocabatur Alexandria Troas. Ad Maximi Cæsaris nudum caput hæc exstat inscriptio, **IVLIVS VERVS MAXIMVS**. Ab altera legitur, **TROAS, COLONIA AVGVSTA**. Solitum in eo Troadis symbolum cernitur, aquila Romana, bovis (qui coloniae typus est) capiti insistens. Quoniam nondum ab aliis sunt editi, apponere libuit.

3. Millesimus a conditione. Millesimus Urbis expletus annus est tertio anno imperii Philippi. Casiodorus. **FABR.**—Qui hæc celebritate nec seculares hostiudos, a Philippis celebratos, testantur, plures supersunt nenni. Inter quos unus maximi moduli, quem, ex eximio sæpius memorati Illustr. Lebræij museo, hic sistimus, valde est memorabilis. Cernuntur in

C parte priore jugata Philippi et Otaciliæ capita, ex adverso eorundem Philippi filii observatur caput. Tribus illis conveniens adest inscriptio, **CONCORDIA AVGVSTORVM**. Ab altera parte superba Circi est structura, cum quadrigis decurrentibus atque residuis litteris **AVGG**. Namque integra inscriptio videtur fuisse **SAECVLA ES AVGG. i. e. Augustorum.**

CAP. XXI.—1. Decius. De Decio, Item de Gallo et D Volusiano, Eutropius lib. IX et Sex. Aurelius. **FABR.**

2. Philippus. Plures ex mss. scribunt, *Philippum.*

ad coronas Christi de suis ³ cruciatibus misit. Item-
que filium suum Casarem legit, cum quo simul conti-
nuo **516** in medio barbarorum sinu interfectus
est. Anno ab Urbe condita **MVII**, Gallus Hostilianus
sextus et vigesimus ab Augusto regnum adeptus,
⁴ vix duobus annis cum Volusiano filio ⁵ obtinuit. Ex-
oritur ultio violati nominis Christiani, et usquequo
ad profligandas Ecclesias edicta Decii ecurrerunt,
eatenus incredibilium ⁶ morborum pestis extenditur:
nulla fere provincia Romana, nulla civitas, nulla
domus luit, quæ non illa generali pestilentia correpta
⁷ atque vacuata sit. Hac sola perniciæ insignes Gallus
et Volusianus, dum contra Æmilianum, novis rebus
studentem, bellum civile moliantur, occisi sunt.
Æmilianus tamen tertio mense ⁸ invasæ tyrannidis
extinctus est.

CAPUT XXI.

*Valerianus et Gallienus quomodo et quamdiu impera-
verint. Interim de persecutione Ecclesiæ, ejusque
per varia bella et tyrannorum conspiratione ultionis.*

Anno ab Urbe condita **MX**, duo imperatores vi-
gesimo septimo post Augustum loco creati sunt.
¹ Valerianus in Rhætia ab exercitu Augustus est ap-
pellatus. ² Romæ autem a senatu Gallienus. Mansit-
que Gallienus in regno infeliciter annis quindecim,
respirante **517** paulisper ab illa supra solitum Jugi
et gravi pestilentia genere humano. Provocat pœnam
suam obliviosa militia. Impietas enim flagella quidem
³ excruciatia sentit, sed a quo flagellatur, obdurate
non sentit. Ut de superioribus taceam, facta a Decio
Christianorum persecutione, totum Romanum impe-
rium pestilentia magna vexavit. Mentita est iniquitas
sibi, pravo in perniciem suam circumventa iudicio
pestilentiam communis esse casus, ⁴ accidentemque

A ex morbis mortem, naturæ finem esse, non pœnam.
Rursus igitur atque in brevi iram Dei sceleratis ac-
tionibus provocat, exceptura plagam, cuius ⁵ ali-
quando meminisse cogatur. Valerianus siquidem,
mox ut arripuit imperium, octavus a Nerone, adigi
per tormenta Christianos ad idololatriam, abnegan-
tesque interfici jussit, fuso per omnem Romani regni
latitudinem sanctorum sanguine. Valerianus illico,
nefarii auctor edicti, a Sapore Persarum rege captus,
imperator populi Romani, ignominiosissima apud
Persas servitute consenuit: ⁶ hoc infamis officii
continua, donec vixit, damnatione sortitus, ut ipse
acclinis humi, ⁷ regem super ascensurum in equum
⁸ non manu sua, sed dorso attolleret. Et Gallienus
quidem tam claro Dei iudicio territus, ⁹ tamque mi-
B sero collegæ permotus exemplo, pacem Ecclesiis
trepida satisfactione restituit. ¹⁰ Sed **518** non com-
pensat injuriæ ultionisque mensuram unius impii,
quamvis perpetua et supra modum abominanda
captivitas, contra tot millia excruciatia sanctorum,
justorumque sanguis, ad Deum clamans, in eadem
sese terra ubi fusus est, vindicari rogat. Non enim
de solo constitutore præcepti justo ¹¹ supplicium
iudicio flagitabatur, sed etiam exsecutores, dela-
tores, accusatores, spectatores ac iudices, postremo
omnes qui injustissimæ crudelitati vel tacita volun-
tate ¹² assentabantur, quia Deus secretorum cogni-
tor est, et quorum maxima per omnes provincias
pars hominum versabatur, eadem ultionis plaga
corripi justum erat. Solvuntur repente undique ¹³
C permissu Dei ad hoc circumpositæ relictæque gentes,
laxatisque habenis in omnes Romanorum fines in-
vehuntur. Germani Alpibus, Rhætia, totaque Italia
penetrata, Ravennam usque perveniunt. ¹⁴ Alamanni

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Cruciatibus.* Ita omnes fere mss. rectius, ut
puto, quam *crucibus*, quod in Vulgg. plerisque
exstat.

4. *Vix duobus annis.* Ed. August., *duobus* (deleto
vix) *annis cum Volusiano, filio suo, obtinuit.*

5. *Obtinuit.* Perizon., *tenuit.*

6. *Morborum pestis.* Hujus pestis, inquit Eusebius,
testis est Cyprianus de Mortal. lib. FABR.

7. *Atque vacuata sit.* Mss. restitui lectionem,
cujus, quod in Vulgg. est, *vastata sit*, glossa esse
videtur.

8. *Invasæ.* Abest ab. ed. August.

CAP. XXII. — 1. *Valerianus in Rhætia.* De Vale-
riano et Gallieno legendus est Trebellius Pollio, qui
utriusque vitam scripsit. FABR.

2. *Romæ autem a senatu Gallienus.* Subjungunt
aliquot mss. et editi fere omnes *Cæsar creatus, man-
sitque*, etc. Verum ego delevi istam laciniam vilem,
auctoribus mss. Florent. et ed. August.: duos enim
imperatores simul creatos modo dixit Orosius, jam
narrat, ubi locorum et a quibus, videlicet patrem in
Rhætia ab exercitu, filium Romæ a senatu. Infra
quoque *collegam* appellat, Cæsar autem imperatoris
collega non erat.

3. *Excruciatia.* Mss. Lugd. Batt. tres, cum Collat.
Gronov., *exercitata.*

4. *Accidentemque*, etc. Lugd. Batt. tres, cum
Coll. Gronov., *communis casus esse accidentis, quæ
vel ex morbis mortem, naturæ esse finem, non pœnam,
putavit.* Mox in seqq. pro *iram Dei*, etc., habet *Ira*

Dei, etc., *provocatu Florent. sec.*

5. *Aliquando.* Ed. August., *aliquamdiu.*

6. *Hoc... damnatione.* Lugd. Batt. tres, cum Coll.
Gronov., *hanc*, etc.: *dein, damnationem.*

7. *Regem super ascensurum.* Lugd. Batt. sec., tert.
et quart. commode sic restituunt, nam quod in re-
liquis ut et editis legitur, *semper ascensurum*, ineptum
est. Librarii invenerunt in codd. scriptum *sp* vel *sup*.
cum lineola supra duas litteras prioris scriptionis,
vel per postremam litteram secundæ ducta, unde
quidam ex iis pro *super* vel *supra* fecerunt *semper*.

8. *Non manu sua.* Florent., *non manu, sed dorso.*
9. *Tamque misero*, etc. Lugd. Batt. tres, *tamquam*,
etc.

10. *Sed non compensat.* Vulgg. hic legunt, *sed non
compensans*, verum ego prætulî Perizon. et Lugd.
Bat. tert. lectionem. Ferrei vero ævi locutio est,
compensat contra tot millia, etc. Potuerat scribere,
justorumque contra sanguis, etc., et forsitan loco suo
motum est illud *contra*.

11. *Supplicium.* Mss. quidam *supplicii*, alii *sup-
plicio*, male. Supplicium, quod lueret impius, non
flagitabatur de solo Valeriano, qui edicta cruenta
contra Christianos promulgaverat, verum et de mi-
nistriis ejus, etc.

12. *Assentabantur.* Ita malunt omnes mss. cum
melioribus eod. vetl. quam *assentiebantur*.

13. *Permissu Dei.* Lugd. Batt. quatuor cum Coll.
Gronov., *jussu Dei*.

14. *Alamanni.* Ita scribendum, non *Alemanni*, patet

Gallias pervagantes, etiam in Italiam transeunt. A Græcia, Macedonia, Pontus, Asia Gothorum inundatione delentur. Nam Dacia trans Danubium in perpetuum auferitur. Quadi et Sarmatæ Pannonias depopulantur. Germani ultiores abrasa potiuntur Hispania. Parthi Mesopotamiam auferunt, Syriamque ¹⁵ corrodunt. Exstant adhuc per diversas provincias in magnarum urbium ruinis parvæ ¹⁶ et pauperes sedes, signa miseriarum, et nominum indicia servantes: ex quibus nos quoque in Hispania Tarraconem nostram **519** ad consolationem ¹⁷ miseræ recentis ostendimus. Et ne quid forte Romani corporis ab hac dilaceratione cessaret, ¹⁸ conspirant intrinsecus tyranni, consurgunt bella civilia, funditur ubique plurimus sanguis Romanorum, Romanis Barbarisque sævientibus; sed cito ira Dei in misericordiam vertitur, et cœptæ ultionis major forma quam pœna in mensuram plenitudinis reputatur. Igitur primus ¹⁹ Ingenuus, qui purpuram imperii sumpserat, apud Myrsam occiditur. Posthumus in Gallia invasit tyramidem, multo quidem republicæ commodo. Nam per decem annos

ingenti virtute ac moderatione usus, et dominantes hostes expulit, et perditas provincias in pristinam faciem reformavit, seditione tamen militum interfectus est. Æmilianus apud Moguntiacum, cum res novas moliretur, oppressus est. Post mortem Postumi Marius ibidem invasit imperium, sed continuo interfectus est. Deinde Victorinus a Gallis ultro creatus, ²⁰ et post paululum occisus est. Huic successit Tetricus, qui tunc ²¹ Aquitanicæ præsidatus administrabat officium, ²² multasque seditiones militum pertulit. At vero in Oriente per Odenatum quemdam collecta agresti manu, victi ²³ repulsique Persæ, defensa Syria, recepta Mesopotamia est, et usque ad Cæsiphontem rustici Syriæ cum Odenato suo vincendo venerunt. ²⁴ Gallienus autem cum republicam deseruisset, ac Mediolani libidinibus inserviret, occisus est.

520 CAPUT XXIII.

Flavius Claudius, Aurelius Quintillus, et Valerius Aurelianus imperatores.

Anno ab Urbe condita MXXV, ¹ Claudius vigesimus

HAVERCAMPI NOTÆ.

ex Constantini nummo, in quo ALAMANNIA GAVDIUM ROMANORUM.

15. *Corrodunt.* Lugd. Batt. quatuor, cum coll. Gronov. et ed. August., *contrahunt*, quasi vellent *contractiorem*, id est minorem possessionem Syriæ Romanis factam fuisse a Parthis. Flor. sec., *conradunt*, tert., *congradiit*.

16. *Pauperes sedes.* Colon. et Matern. sex. libri editi, *ædes*. Verum ut Stellioni illa rumpantur. Orosius probat legendum esse *sedes*, cum dicit: *Ex quibus nos quoque in Hispania Tarraconem nostram.* Tarraconensis itaque ditio, hoc est Citerioris Hispaniæ fuit Orosius. LAUR.—Ego quoque in Lugd. Batt. quatuor, cod. Ultr. atque coll. Gronov. inveni, *sedes*, ut de emendatione Lautii non sit dubitandum, quam jam olim ex codice optimo Augustana editio expresserat: denique sic legit uterque Florentinus.

17. *Miseriæ recentis.* Lugd. Batt. tres, cum Coll.

Gronov. et cod. Ultr., *miseriæ præsentis*.

18. *Conspirant intrinsecus tyranni.* Triginta tyranni eo tempore imperio Romano existerunt: de quibus Pollionis liber exstat. FABR.

19. *Ingenuus.* Restitui nomen ex Trebellio Pollione et nummis. Perperam in editis legitur *Genus*.

20. *Et post paululum.* Ed. Aug., *post paululum*.

21. *Aquitanicæ.* Lugd. Batt. tres et Coll. Gronov., *Aquitanicæ*. Veteres utroque modo scripserunt.

22. *Multasque.* Copula que ab omnibus fere m. s. abest.

23. *Repulsique.* Lugd. Batt. tert. et Coll. Gronov. malunt *repressique*, quod hand pejus est.

24. *Gallienus autem, cum republicam deseruisset.* Nummos tamen reliquit titulis et typis satis magnificis, in quibus etiam quasi tyrannorum et monstrosum domitor Hercules, ut ex adpicto maximi moduli numismate Cæsareo colligere est, celebratur.

Cap. XXIII.—1. *Claudius.* Claudii vitam Trebellius D nummi illam, in qua Victoriæ est typus. A parte prioris caput est Taciti laureatum, cum epigraphæ, *ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΚΑΛΔΑΙΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ*, *Imperator Cæsar Claudius Augustus*. Inscriptionem eandem habet alter meus nummus ejusdem Claudii, in quo consuetum in ejusmodi æreis nummis, aquilæ cernitur symbolum.

octavus voluntate senatus sumpsit imperium, statimque **521** Gothos, ² jam per annos quindecim Illyricum Macedoniamque vastantes bello adortus, incredibili strage delevit, cui a senatu clypeus aureus in curia, et in Capitolio ³ statua æque aurea decreta est, sed continuo apud Sirmium, priusquam biennium in imperio expleret, morbo correptus interiit. Claudio mortuo, Quintillus frater ejus ab exercitu imperator electus, vir quidem unicæ moderationis, et solus fratri præferendus, septimo decimo ⁴ imperii die interfectus est. Anno ab Urbe condita **522**, ⁵ Aurelianus, vigesimus nonus **522** imperium adeptus, quinque annis et sex mensibus tenuit, vir ⁶ industria militari excellentissimus. Expeditione in Danubium suscepta Gothos magnis præliis ⁷ profligavit, ditio- nemque Romanam antiquis terminis statuit. Inde in Orientem conversus, Zenobiam, qua occiso Odenato marito suo, Syriam receptam sibi vindicabat, ⁸ magis prælii terrore quam prælio in potestatem redegit.

A Tetricum, in Gallia minime sufficientem sustinere seditiones militum suorum, scribentemque etiam,

⁹ Eripe me his, invicte, malis,

ac per hoc proditorem exercitus sui, sine labore superavit. Sic Orientis et Aquilonis receptor magna gloria triumphavit: ¹⁰ urbem Romam muris firmioribus cinxit. Novissime, cum persecutionem adversus Christianos ¹¹ agi, nonus a Nerone decerneret, fulmen ante eum magno pavore circumstantium ruit, ac non multo post in itinere occisus est.

523 CAPUT XXIV.

Claudius Tacitus, Annius Florianus, Aurelius Valerius Probus, et M. Aurelius Carus imperatores.

Anno ab Urbe condita **523**, ¹ Tacitus, trigessimus adeptus imperium, sexto mense occisus in Ponto est. Post quem Florianus parem regni sortem ferens, tertio demum mense apud Tarsum interfectus est. Anno ab Urbe condita **523**, Probus, trigessi-

HAVERCAMPI NOTÆ.

Pollio in Vita Claudii cap. 3: *Illi clypeus aureus, vel, ut grammatici loquuntur, clypeum aureum senatus totius iudicio in Romana curia collocatum est, ut etiam nunc videtur. Expressa thorace vultus ejus imago. Illi (quod nulli antea) populus Romanus sumptu suo, in Capitolio, ante Jovis Optimi Maximi templum, statuam auream decem pedum collocavit.*

⁴ Imperii die. Imperii delent Periz. et Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov.; sui addit ed. Aug.

⁵ Aurelianus. Hunc inter bellicosissimos imperatores Roma numeravit. Possideo hujus principis nummum Græcum maximi moduli plane insignem; nisi labem vetustate et æruginè aliquam passus esset. In parte priorè cernitur bustum Aureliani, capite radiato, dextra manu elata, læva globum tenens, paludamento a pectore atque humeris defluente. Ex inscriptione supersunt litteræ..... ΔΙΑΝΟC ΔΥΓ., Aurelianus Augustus. Pars altera nummi haud minus est spectabilis, in ea enim Aurelianus togatus cum uxore dextram, ara intermedia, jungit;

C in circuitu hæ leguntur litteræ, ΥΠΟ ΤΕΡΤΥΛΛΑ..... ΟΝ. quæ significant *sub Tertullo vel Tertulliano quodam, in urbe Græca, cujus duæ postremæ litteræ tantum legi possunt, nummum fuisse signatum.*

² Jam per annos. Vox prima abest ab Aug. edit.
³ Statua æque aurea. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., statua equestris aurea. Sed male. Trebellius

⁶ Industria militari excellentissimus. Lugd. Batt. **D** quatuor et cod. Ultr., cum Coll. Gronov., *industriæ militaris expertissimus.*

⁷ Profligavit. Edd. quædam vet., *prostravit.*
⁸ Magis prælii. Lugd. Batt. quatuor et cod. Ultr., cum Coll. Gronov., *magis præliorum.*
⁹ Eripe me his. Lege Pollionem in Tetrici tyranni vita. FABR. — Ex Virg. Æneid. vi, 363, desump-

¹⁰ Urbem Romam. Perizon., *urbemque Romam.*
¹¹ Agi. Abest a Lugd. Batt. quatuor atque Coll. Gronov. et abesse potest.

CAP. XXIV. — 1. Tacitus. Taciti, Floriani, Probi, Saturnini, Proculi et Bonosi vitæ a Flavio Vopisco descriptæ exstant: quas lege. FABR.

mus primus regum sortitus, obtinuit annis sex³ et mensibus quatuor. Gallias jamdudum a Barbaris occupatas⁴ per multa et gravia praelia, delectis tandem hostibus, ad perfectum liberavit. Bella deinde civilia⁵ et quidem plurimo sanguine duo gessit: unum in Oriente, quo⁶ Saturninum, tyrannide subnixum, oppressit et cepit, aliud, quo Proculum et Bonosum, apud Agrippinam magnis praeliis superatos, interfecit. Ipse autem apud⁷ Sirmium in turre ferrata militari tumultu interfectus est. Anno ab Urbe condita mxxxix,⁸ Carus Narbonensis, trigesimus secundus suscepit imperium, ac⁹ biennio tenuit. Qui cum filios suos, Carinum et Numerianum, consortes re-

gum¹⁰ fecisset, bello Parthico, postquam duas nobilissimas Parthorum urbes, ¹¹ Cochem et Ctesiphontem, **524** cepit, super Tigridem in castris fulmine ictus interiit. ¹² Numerianus, qui cum patre fuerat, rediens, fraude Apri socieri sui interfectus est.

525 CAPUT XXV.

C. Aurelius Valerius Diocletianus quomodo imperaverit, et quid sub eo perque cum gestum sit. Romanum imperium primo dissectum.

Anno ab Urbe condita **mxli**, Diocletianus, tertius et trigesimus ab exercitu imperator electus, annis viginti¹ præfuit. Statimque ut potestatis copiam habuit, Aprum, interfectorem Numeriani, ² manu sua

HAVERCAMPI NOTÆ.

2. *Et mensibus quatuor.* Prior vocula abest ab ed. **B** Aug.

3. *Per multa, etc.* Ed. Aug., *post multa, etc.*, quod non displicet.

4. *Et quidem.* Ita Lugd. Bat. secund. et Perizon.: quod malim quam *equidem*, præsertim cum duo Florent. idem confirmant.

5. *Saturninum.* Sic rectius mss. quidam, quam *Saturnium*, quod in aliis et vulg. est.

6. *Sirmium.* Herodiano libro septimo *Σίρμιον μεγίστη Παύλων πόλις* est. **FABR.**

7. *Carus Narbonensis.* De Caro Vopiscus, et Sex. Aurel. Eisdem de Carino et Numeriano consule. **FABR.**

8. *Biennio.* Lugd. Bat. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *per biennium*.

9. *Fecisset.* Ita malunt Lugd. Bat. quatuor. In vulg. legitur *effecisset*.

10. *Cochem.* Schonhovii Eutropius, *Corchen*, habet: meus manuscriptus, *Soanen*. **FABR.** — Mss. quidam ex nostris habent *Chotan*, *Cochem*, *Chocem*; ed. Aug., *Achem*. Verum nomen est *Cochem*. Vide Cellarii Geographiam.

11. *Numerianus.* Insignis fuit princeps, oratione et versu promptus, pietate in patrem commendabilis, tantoque magis desideratus, quanto in pejora omnia abiret frater Carinus. Nummi ejus omnes haud vulgares sunt, in ære tamen minimi moduli

plures inveniuntur, sed majoris et maximi moduli imprimis rari sunt. In magno satis numero selectoque ejus generis maximi moduli numismatum (medalliones vulgo vocant) Numeriani hujus possideo numisma pulcherrimum, maximum, optimæ notæ, atque ab omni suspitione *votivis* remotissimum. Neque modo insolita magnitudo et densitas æris illud commendat, verum etiam, nobilissimum, qui in eodem suspicitur typus. A parte priore bustum est Numeriani, capite laureato, trabeatum et imperatoris signis exornatum; dextra scorpionem tenet eburneum, in cujus summo est aquila; læva globum, cui insistit, conversa ad imperatorem, velut eum coronatura, Victoria. In circuitu legitur *IMPERATOR CÆSAR NVMERIANVS Pivs FELIX AVGvSTVS CONSVL*. Altera pars exhibet duos imperatores, Carum et Numerianum, qui in suggestu stantes cum præfecto prætorii, milites, protensis dextris, alloquuntur. Figuræ militares plures cum aquilis et signis legionum, orationem principum audituræ, astant. Ascribitur *ADLOCVTIO AVGG*, i. e. *Augustorum*, nam tertiæ litteræ *G* partem, quæ non integra et subsidens inter reliquas videtur, ad Carinum non refero, sed is (ut fieri solet) dum signatur nummus, moto aliquantum de loco suo ære, figuram eam accepit. Numisma ipsum, ineditum, atque a nobis ex Marckiana quondam gazæ coemptum, perfecte hujus est magnitudinis atque picturæ.

Cap. XXV.—1. Præfuit. Reduxi hoc ex edit. August. Reliquæ, *suit*.

2. *Manu sua interfecit.* Quare sua id perpetraverit manu Diocletianus, cognoscere possumus ex Vopisco in Numer. cap. 14 et 15. Prædictum illi erat a Druidæ, fore imperatorem, ubi Aprum occidisset. Aprus igitur in venationibus, ut narrat Vopiscus, ubi fuit facultas, manu sua semper occidit. Denique, cum Aurelianus imperium accepisset, cum Probis, cum Tac-

D tus, cum ipse Carus, Diocletianus dixit, *Ego semper apros occido, sed alter semper utitur pulpamento. Jam illud notum est atque vulgatum, quod, cum occidisset Aprum, præfectum prætorii, dixisse fertur, Tendam Aprum fatalem occidi. In iis, quæ præcedunt, narrat Vopiscus ejus rei atque dieti conscios fuisse avum suum atque Maximianum. Idque Maximiano conscio, atque avo meo, cujus hoc dictum a Druidæ ipse retulerat. Lega, quibus hoc dictum, etc.*

interfecit. Carinum deinde, quem Carus Cæsarem in Dalmatia reliquerat, flagitiose viventem, difficilimo bello et maximo labore superavit. Dehinc cum in Gallia Amandus et Ælianus, collecta rusticorum manu, quos ⁹ Vacaudas vocabant, perniciosos tumultus excitavissent, Maximianum, cognomento Herculeum, Cæsarem fecit, misitque in Gallias: qui facile agrestium hominum imperitam et confusam manum militari virtute ⁴ compescuit. Deinde **526** Carausius quidam, genere quidem infimus, sed consilio et manu promptus, cum ad observanda Oceani littora, quæ tunc Franci et Saxones infestabant, positus; plus in perniciem, quam in profectum republicæ ageret, ⁸ ereptam prædonibus prædam nulla ex parte restituendo dominis, sed sibi soli vindicando, ⁶ accendit suspicionem, ⁷ quod ipsos quoque hostes ad incurstandos fines artifici negligentia ⁵ permitteret: quamobrem a Maximiano iussus occidi, pur-

am sumpsit, ac ⁹ Britannias occupavit. Igitur per omnes Romani imperii fines subitarum turbationum fragores concrepuerunt. Carausio rebellante in Britannias, Achilleo in Ægypto, cum et Africam ¹⁰ Quinquegentiani infestarent; Narseus etiam rex Persarum Orientem bello premeret. Hoc periculo Diocletianus permotus, Maximianum Herculeum ex Cæsare fecit Augustum; Constantium vero et Maximianum Galerium, Cæsares legit. Constantius Herculei Maximiani privignam Theodoram accepit uxorem: ex qua sex filios fratres Constantini sustulit. Carausius, Britannia sibi per septem annos fortissime vindicata ac retenta, ¹¹ tandem fraude Allecti socii sui interfectus est. Allectus postea ereptam Carausio insulam per triennium tenuit, quem Asclepiodotus præfectus prætorio oppressit, Britanniamque post decem annos recepit. Constantius vero Cæsar in Gallia, primo prælio ab Alamannis profligato exercitu suo, vix ipse surreptus

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Vacaudas*. Schonhovli Eutropius habet, *Baucadarum* nomen, meus *Bagaudarum*. Quæ autem hic ab Orosio scribuntur, ea sunt quoque in Eutropio libr. ix, et apud Sex. Aurelium. FABR.—Florent. pr. atque Lugd. Batt. pr. et tert., *Bacaudas*; Flor. tert., *Bacuaedes*. Lugd. Bat. quart., *Baugaudas*; secund., *Ba-ficadas*. Perizon., *Bangandas*; ed. August., *Bagandas*. Confer Eutropium et Victorem.

4. *Composuit*. Melius hoc quadrat cum *confusa manu* quam prius *compescuit*. LAUT. — Non inuito, licet in Perizon. duobus ed. Florent. quoque sit *composuit*.

5. *Ereptam prædonibus prædam*. Lugd. Batt. pr. atque tert., *erepta prædonibus nulla ex parte restituendo dominis*, etc.

6. *Accendit suspicionem*. Ita reposui ex cod. Perizon. pro inepto *accendens*, quod in reliquis et vulgg. C

invenitur.

7. *Quod ipsos*, etc. Quoniam passim *quia* et *quod* in mss. Orosii confunduntur, patet hic pro *quia* restitui debere *quod*.

8. *Permitteret*. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov. *admitteret*.

9. *Britannias*. Singulari numero et hic et infra mss. quidam efferunt.

10. *Quinquegentiani*. De his confer, quæ viri docti notarunt ad Aurelium Victorem pag. 423, et ad Eutropium pag. 436.

11. *Tandem fraude Allecti*, etc. Plures possideo nummos Carausii et Allecti, cum variis typis, verum utriusque unum protulisse suffecerit. Addidi illis Carausii nummum eximium, primæ magnitudinis ex museo Lebrethiano. Omnes ærei sunt.

est: secundo autem secuta est satis secunda victoria. **527.** Nam paucis horis ¹² sexaginta millia Alamannorum caesa referuntur. At Maximianus Augustus Quinquegentianos in Africa domuit. Porro autem Diocletianus Achilleum, obsessum per octo menses, apud Alexandriam cepit et interfecit. Sed immoderata victoria usus Alexandriam direptioni dedit, Ægyptum totam proscriptionibus cædibusque fœdavit. Præterea Galerius Maximianus, cum duobus jam præliis adversus Narseum conflixisset, tertio inter ¹³ Callinicum et Carras congressus et victus, amissis copiis, ad Diocletianum refugit. A quo arrogantissime exceptus est, ita ut per aliquot milia passuum purpuratus ante vehiculum ejus cucurrisse referatur. Veruntamen hac contumelia quasi cote ad virtutem usus est, per quam detrita regii fastus rubigine, aciem mentis expedit. Itaque mox per Illyricum et Mœsiam undique copias contraxit, ¹⁴ raptimque in hostem **528** reversus, Narseum magnis consiliis viribusque superavit. Exstinctis Persarum copiis ipsoque Narseo in fugam acto, castra ejus invasit, uxores, sorores, liberosque cepit, immensam vim gazæ Persicæ diripuit: captivos quamplurimos Persarum nobilium abduxit. Reversus in Mesopotamiam a Diocletiano plurimo honore susceptus est. Postea per eosdem duces strenue adversus Carpos Basternasque pugnatum est. Sarmatas deinde vicerunt: quorum copiosissimam ¹⁵ captivam multitudinem per Romanorum finium disperdere præsidia. Interea Diocletianus in Oriente, Maximianus Hercules in Occidente vastari ecclesias, affligi interficique Christianos, decimo post Neronem loco, præceperunt, quæ persecutio omnibus fere ante actis diuturnior atque immanior fuit. Nam

A per decem annos incendiis ecclesiarum proscriptionibus innocentum, cædibus martyrum, incessabiliter acta est. Sequitur terræmotus in Syria, ex quo apud Tyrum et Sidonem passim labentibus tectis, multa hominum millia prostrata sunt. Secundo persecutionis anno ¹⁶ Diocletianus ab invito exegit Maximiano, ut simul purpuram imperiumque deponerent, ac junioribus in republicam substitutis, ipsi in privato otio consensescerent. Itaque sub una die Diocletianus apud Nicomediam, Maximianus **529** apud Mediolanum potestatem imperii simul cultumque ¹⁷ deposuerunt. Galerius et Constantius Augusti, primi Romanum imperium in duas partes ¹⁸ determinaverunt: Galerius Maximianus Illyricum, Asiam et Orientem: Constantius Italiam, Africam, Hispaniam, et Gallias obtinuit. Sed Constantius, vir tranquillissimus, Gallia tantum Hispaniaque contentus, Galerio cæteris partibus cessit. Galerius duos Cæsares legit, Maximinum, quem in Oriente constituit: et Severum, cui permisit Italiam; ipse in Illyrico constitutus. Constantius vero Augustus, summæ mansuetudinis et civilitatis, in Britannia mortem obiit, qui Constantinum filiam ex concubina Helena creatum imperatorem Galliarum reliquit.

530 CAPUT XXVI.

Constantinus Magnus imperator Cæsar Augustus. Interim objectiones adversariorum de novissima decennialique Ecclesiæ vastatione pulchre diluit.

Anno ab Urbe condita **MLXI**, ¹ Constantinus, trigesimus quartus ab Augusto, gubernacula imperii ² a Constantio patre suscepit, quæ uno et triginta annis felicissime tenuit. Occurritur mihi subito, et tripediis quibusdam insultatur: Eia, inquit, tandem in

HAVERCAMPI NOTÆ.

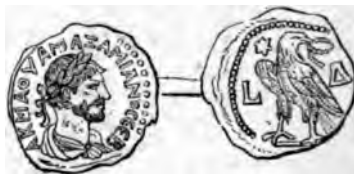
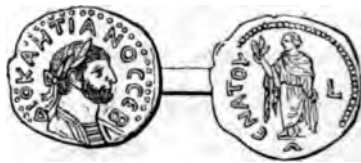
12. *Sexaginta millia Alamannorum.* Lugd. Bat. quatuor, cum Coll. Gronov., lxx millia numerant.

13. *Callinicum.* Oppidum Mesopotamiæ, quod ita esse scribendum, non *Gallinicum*, vel *Gallienicum*, vel *Gallianicum*, ut in mss. et edd. est, patet ex derivatione nominis et geographorum industria. Vide Cellarium.

14. *Raptimque.* Lugd. Bat. pr., *statimque.*

15. *Captivam.* Lugd. Bat. tert., cum Coll. Gronov., *captivorum*, quod melius auribus consulti.

16. *Diocletianus ab invito exegit Maximiano*, etc. Et quidem Diocletianus postea quiete Salonis privatus vixit, Maximianus autem, sicuti invitus deposuerat imperium, postea ad depositam semel dignitatem frustra iterum aspiravit. Nam, dum genero Constantino impias struit fraudes, meritis cogitati sceleris poenas, in ipso facinore deprehensus, dedit. Utriusque Augusti nummi vulgares sunt, Græcos quoque plures observare licet, sed in Ægypto cosos, quales hi duo, inter alios ejus generis, a nobis servantur, Diocletiani facies in primo est, cum epigraphe, ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ, *Diocletianus Augustus*. Ab altera parte Spei figura, quæ florem dextra tenens, vestem læva sublevat. Imperii annus adest *Λυκάβαντος* ΕΝΑΤΟΥ, anno nono. In Maximiano annus imperii quartus *Λυκάβαντος* Δ. signatur. Typus, Ægyptiacis nummis consuetus, aquila rostro coronam gerens, et ad latus stella, cernuntur. Ad Maximiani caput ascribitur, *Αυτοκράτωρ Κæσαρ Μάρκος ΟΥΑΛΕΡΙΟΣ ΜΑΞΙΜΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ*, *Imperator Cæsar Marcus Valerius Maximianus Augustus*.

17. *Deposuerunt.* Ita Florent. sec. et quatuor Lugd. Bat., cum Coll. Gronov.; vulgg., *posuerunt*, supra quoque *deponere*, non *ponere* dixit.

18. *Determinaverunt.* Ed. Aug., *diviserunt*. Florent. duo, *dispersere*.

CAP. XXVI. — 1. *Constantinus.* Constantini vitam copiose Eusebius libris quinque descripsit. De eodem Sex. Aurelius et Eutropius. FABR.

2. *A Constantio patre.* Plures ex mss. cum cl. August. addunt suo.

foveas nostras diu exspectate venisti, hic te decursum operiebamur, hic delapsus opprimimus, hic confusum tenemus. Sustinuimus te hactenus, artificiose quodammodo et callide fortuitas temporum mutationes Christianorum ultionibus coaptantem. Et interdum quidem verisimilium specie permoti, utpote homines ignari divinorum secretorum, timore palluimus; sed nunc evacuavit Maximianus noster omnem scenam fabulæ tuæ, nostræque religionis antiquitatem columna inexpugnabilis fulsit. Per annos decem eversæ sunt ecclesiæ vestræ, ut etiam tu fateris: dilacerati cruciatibus, exinaniti mortibus toto orbe Christiani. Tenemus evidens testimonium tuum, nullam superiorem persecutionem adeo vel gravem vel diuturnam fuisse. Et tamen ecce inter tranquillissima temporum bona ipsorum quoque imperatorum, qui ista fecerunt, inusitata felicitas. Nulla domi fames, nulla pestilentia, nullum foris bellum, nisi voluntarium, quo exerceri vires non periclitari, queant. Res præterea humano generi hucusque incognita, multorum simul regum patiens consortium, et magna concordia, potestasque communis, alias numquam, nunc in commune prospiciens. Deinde etiam, quod absque ulla hactenus mortalium notitia est, imperatores illi maximi, quippe et persecutores, honore deposito et assumpta quiete, privati, quod beatissimum homines, et summum bonum vitæ bonæ iudicant, et hoc tunc, velut præmii loco, auctores persecutionis adepti sunt, quando accensa persecutio, medio sui tempore toto orbe sæviebat. An etiam hanc beatitudinem illis temporibus pœnaliter accidisse asseris, et nos hinc quoque terrere moliris? Quibus humiliter responderim, me, plurima cura pietatis acinctum, commonere de veris, non terrere de falsis.

Decem persecutiones a Nerone usque ad Maximianum Ecclesia Christi passa est. Novem (ut ego dixi) ultiones, ut ipsi non negant, calamitates e vestigio consecutæ sunt. Nec in verbo premor, utrum debitæ ultiones, an fortuitæ permutationes fuisse videantur, quæ tamen meo suoque testimonio clades fuerunt. In decima hæsitatum putant miseri et cæci, non videntes tanto eam ipsis fuisse graviores, quanto minus intellecta est. Impius enim flagellatur, et non sentit: quod cum expositum fuerit, inviti licet propter ipsam rerum fidem fatebuntur: quia ex illa Maximianæ persecutionis maxima punitione ista sunt vulnera, quibus etiam nunc isti dolent, et in tantum dolent, ut etiam clament, nosque ad reclamandum lacessant, sollicitos fieri, qualiter conticescant.

CAPUT XXVII.

Collatio populi Israelitici et Christiani, Ægyptiaci item et Romani, quomodo illi pro Deo in afflictionibus, hi a Deo in plagis similia fere passi sunt.

In primo libello expositum a nobis est, Pompeium Trogum, et Cornelium Tacitum commemorasse, non plene quidem, nostrum vero Moysen, etiam ipsorum testimonio fidelem, fideliter sufficienterque dixisse, Ægyptios et regem eorum, cum populum Dei, servire intentum et paratum Deo suo, impediendæ devotionis instinctu, ad lutum paleasque revocarent, decem acerbissimis plagis fuisse vexatos. Deinde violentia malorum edomitos, non solum coegisse festinantem, sed etiam propriis suis argenteis et aureis vasis accumulavisse. Post, oblitos plagæ suæ, et cupidos prædæ indebitæ, invidios etiam religionis alienæ, dum innocentes avidè persequuntur, mari Rubro ultime receptos omnes funditus interiisse. Quod ego nunc refero ac renun-

HAVERCAMPI NOTÆ.

3. *Opprimimus.* Lugd. Bat. tert. et quart., *oppressimus.*

4. *Verisimilium.* Lugd. Batt. quatuor, cum Coll. Gronov., *verisimillima.*

5. *Sed nunc,* etc. Duo ex iisdem cum Coll. eadem, *sed nonne nunc,* etc.

6. *Antiquitatem.* Edd. quædam vett., *antiquatam.*

7. *Columna inexpugnabilis fulsit.* Codd. Lugd. Bat. tert. et Perizon., *columna inexpugnabili fulsit.* Sed vulg. proba ejusque sensus hic est: Antiquitatem religionis nostræ oppugnatam, sed victricem et constanti tenore permanentem Maximianus, veluti stabilis et firma, suo loco manens, columna fulcivit. Cicero Orat. pro Rabirio Posthumo cap. 16: *Enumlabentem excepit, corruere non sivit, fulsit et sustinuit re, fortuna, fide.*

8. *Inter tranquillissima,* etc. Lugd. Bat. pr., *fuerunt tranquillissima,* etc.

9. *Inusitata felicitas.* Lugd. Bat. sec., *inuitata felicitatis.*

10. *Nulla domi,* etc. Lugd. Bat. tres, *jam nulla domi fames,* etc.

11. *Beatissimum.* Perizon., *quietissimum.*

12. *Vitæ bonæ.* Posterior vox abest a Lugd. Bat. quarto.

13. *Velut præmii loco.* Lugd. Bat. sec., *velut in præmii loco.*

14. *Decem persecutiones.* Lugd. Bat. sec., *decem persecutores.*

15. *Passa est.* Mss. aliquot, *perpassa est.*

16. *E vestigio.* Quatuor Lugd. Batt., cum Coll. Gronov. et cod. Perizon., *e vestigiis.*

17. *Premor.* Iidem cod. ut et Flor. sec., *premo.* Ed. Aug. *promo.* Sensus est, nolo de eo disceptare, utrum, etc.

18. *Intellecta est.* Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *quanto minus intellectam.*

19. *Impius,* etc. Verba sunt Jerem. v, 3.

20. *Quod cum,* etc. Lugd. Bat. quatuor, Coll. Gronov., Florent. duo, Perizon. et ed. Aug., *et quod cum.* Repono, *quod et cum,* etc.

21. *Ad reclamandum.* Ed. Aug. sola, *ad se damnandum.* Locus est obscurus, cujus hic mihi videtur esse sensus: sentientes miseri calamitatem suam dum exclamant præ dolore, cogunt nos quoque vicissim ad illos exclamare, sollicitos quomodo sistere illorum clamorem possimus.

CAP. XXVII. — 1. *In primo libello.* Lugd. Batt. pr. et quart., *in primo libro.*

2. *Acerbissimis plagis.* Lugd. Bat. tert., *acerrimis plagis.*

3. *Violentia malorum.* Perizon., *violentia carum.*

4. *Suis.* Abest ab ed. Aug. quæ mox accumulasse mavult.

tio, etsi forte fide non acceptatum, exitu tamen probandum, quia hæc ⁹ in figuram nostri facta sunt. Uterque **533** populus unius Dei est, una populi utriusque causa; Subdita fuit Israelitarum synagoga Ægyptiis, subdita est Christianorum Ecclesia Romanis. Persecuti sunt Ægyptii, persecuti sunt et Romani. Decem ibi contradictiones adversus Moysen, hic decem edicta adversus Christum. Diversæ ibi plagæ Ægyptiorum, diversæ hic calamitates Romanorum. Nam ut etiam ipsas inter se plagas, in quantum tamen figura formæ comparari potest, conferam: ibi prima habuit correptio sanguinem vulgo vel manasse de puteis, vel in fluminibus cucurrisse: hic prima sub Nerone exegit plaga, ut ubique morientium sanguis esset, vel morbis in Urbe corruptus, vel bellis in orbe profusus. Ibi sequens plaga prodidit, perstreptes persultantesque in penetrabilibus ranas, inedia propemodum causam habitatoribus atque exsilii fuisse: hic sequens sub Domitiano pœna, similiter ostendit, satellitum militumque ejus improbis effrenatisque discursibus cruentissimi jussa principis exsequentium, ad inopiam pene omnes cives Romanos adactos exsilioque dispersos. Ibi tertia vexatio habuit cyniphe, musculas scilicet parvissimas ⁶ ac sævissimas, quæ mediis sæpe æstibus per loca squalida coadunatim vibrando densatæ, ⁷ et tinnulo volatu allabi solent, capillisque hominum ac pecudum setis cum urente morsu ⁸ interseri: hic itidem tertia sub Trajano plaga Judæos excitavit: qui cum antea ubique dispersi ita jam, quasi non essent, quiescerent, repentino omnes calore permoti, in **C** ipsos, inter quos erant, toto orbe sævierunt, absque ⁹ magnis multarum urbium ruinis, quas crebri terremotus iisdem temporibus subruerunt. Ibi in quarta

A plaga muscæ caninæ fuerunt, ¹⁰ sævæ alumnæ putredinis, vermiumque matres: **534** hic itidem quarta sub Marco Antonino plaga, lues plurimis infusa provinciis, Italiam quoque cum urbe Roma universam, exercitumque Romanum per longinquos limites ¹¹ et diversa hiberna dispersum, ¹² in mortem dissolutum, putredini simul ac vermibus dedit. Ibi quinta correptio pecorum ac jumentorum repentino interitu expleta est: hic similiter quinta ultione sub Severo persecutore creberrimis civilibus bellis propria viscera et adjumenta reipublicæ, hoc est, plebes provinciarum et legiones militum, comminutæ sunt. Ibi sexta vexatio intulit vesicas effervescentes, ulceraque manantia: hic æque sexta punitio, quæ post Maximini persecutionem fuit, qui **B** specialiter episcopos, et clericos omissa turba populari, hoc est, ecclesiarum primates trucidari imperaverat, intumescens, crebro ira atque invidia, non per vulgi cadem, sed per vulnera, ¹³ mortesque principum ac potentium ¹⁴ exhalata est. Ibi septima plaga numeratur ¹⁵ coacto aere grando profusa, quæ hominibus ¹⁶ jumentis satisque exitio fuit: hic similiter septima, sub Gallo et Volusiano, qui ¹⁷ persecutori Decio mox interfecio successerant, plaga exstitit, corrupto aere pestis ¹⁸ infusa: quæ per omnia Romani regni ab Oriente in Occidentem spatia, cum omne propemodum genus hominum et pecudum neci dedit, tum etiam,

¹⁹ Corruptique lacus, infecit pabula tabo.

535 Ibi octavam Ægypti contritionem fecere excitatæ undique locustæ, ²⁰ tenentes, terentes, tegentesque omnia: hic octavam æque in subversionem

HAVERCAMPI NOTÆ.

5. *In figuram nostri.* Desumptum ex I ad Corinth. x, 6.

6. *Ac sævissimas.* Mss. Lugd. Batt. et cod. Perizon. *Sævissimasque.*

7. *Et tinnulo volatu allabi solent.* Ineptissima lectio hactenus omnes, una excepta Augustana, occupavit. Legitur enim in cuuctis, *et in nullo volatu allabi solent*, quod tamen ulcus sic relictum est cum nihil jvarent mss. Quos enim ego inspexi, omnes habent vel *in nullo* (ut editur) vel *ac et nullo*, ut Florent. tert., vel *et in ullo*, ut Florent. sec., qui proxime accedit ad veram lectionem *tinnulo volatu*, quam non sine præstantissimæ Augustanæ ed. veneratione, cupide in contextum recepi.

8. *Interseri.* Cod. Perizon. habent *inferri*. Mss. Lugd. Batt. tres *interferri*, ut et Coll. Gronov. atque cod. Ultraj. Lugd. Bat. pr., *intus ferri*; Flor. sec., *inseri*.

9. *Magnis.* Multi ex mss., *immanibus*.

10. *Sævæ alumnæ.* Magis hoc placet, quod in tribus Lugd. Batt. atque Coll. Gronov., quam *rerera alumnæ putredinis*, quod reliqui et vulg. exhibent.

11. *Et diversa hiberna.* In *diversa*, etc. Lugd. Bat. duo cum Coll. Gronov.

12. *In mortem dissolutum.* Tres Lugd. Batt., cum Perizon. et Coll. Gronov., *morte dissolutum*.

13. *Mortesque principum.* Mss. aliquot et ed. Aug., *morientium principum*.

14. *Exhalata est.* Colon., *exaltata*, Ex quo Fabricius fabricaverat, *exaltata*, minus fabre. LAUT, —

Nequaquam editores, quod invenerant in mss. *exalata* vel *exhalata*, mutare debuerunt in *exaltata*. Fabricii tamen id facinus non est, sed is priores edd. quæ omnes malam receperunt lectionem, nimis secure est secutus. Ego in meo codice atque Ultr. invenio *exalata*, ut et in ed. August. quæ codicis sui præstantissimi vitiosas quoque lectiones ubique fideliter exhibet. Quatuor autem Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. *exhalata* recte scribunt. *Exhalata est* enim hæc in loco significat, effervuit, erupit.

D 15. *Coacto aere.* Ad quotidianam experientiam nihil attenderunt, qui *coacta aere grando profusa* ediderunt, cum omnes ante Fabricium edd. et mss. nativam lectionem exhibeant, et ipsa ratio doceat cogi nubes in unum et densari solere ingruente pluvia graviori vel grandine.

16. *Jumentis satisque.* Æque insipide editum fuit *jumentisque satis*, quamvis in mss. quibusdam sic legatur.

17. *Persecutori.* Cod. Perizon., *persecutore*.

18. *Infusa: quæ.* Idem codex, *infusa est*.

19. *Corruptique,* etc. Hæc meliorum mss. lectio est. Copulam alii delent. Desumpti sunt ex Virgil. Georg. iii, 480:

Et genus omne neci pecudum dedit, omne ferarum,
Corruptique lacus, infecit pabula tabo.

20. *Tenentes, terentes, tegentesque omnia.* In mss. quibusdam intermedium tantum invenitur verbum. Forsitan reliqua ex varia lectione nata sunt, sed licet enim *terentes* omnia, vel *tegentes terentesque omnia*,

Romani orbis excitatæ undique intulere gentes, quæ cædibus atque incendiis cunctas provincias deleverunt. Ibi nona turbatio diurnas crassas ac ²¹ pene tractabiles tenebras habuit, plus omnino periculi comminata quam fecit : hic itidem nona correptio fuit, cum Aureliano persecutionem decernenti, diris turbibus terribile ac triste fulmen sub ipsius pedibus ruit, ostendens quid, cum ultio talis ²² exigeret, tantus posset ultor, nisi et clemens esset et patiens : quamquam intra sex abhinc menses succidui tres imperatores, hoc est, Aurelianus, Tacitus et Florianus, diversis causis interfecti sunt. Ibi postremo decima plaga, quæ et novissima omnium fuit, ²³ interfectio filiorum, quos primos quique genuerant : hic nihilo minus decima, id est, novissima pœna est omnium idolorum perditio, quæ primitus facta in primis amabant. Ibi rex potentiam Dei sensit, probavit, et timuit, ac per hoc populum Dei liberum abire permisit : ²⁴ hic rex potentiam Dei sensit, probavit et credit, ac per hoc populum Dei liberum esse permisit. Ibi numquam postea populus Dei ad servitum retractus, hic numquam postea populus Dei ad idololatriam coactus est. Ibi Ægyptiorum vasa pretiosa Hebræis tradita sunt : hic in ecclesias ²⁵ Christianorum præcipua paganorum templa cesserunt. Sane illud, ut dixi, denuntiandum puto, quia sicut Ægyptiis post has decem plagas dimissos Hebræos persequi molientibus, irruit ²⁶ per superductum mare æterna perditio : ita et nos quidem libere peregrinantes, superventura quandoque persecutio gentili-um manet, donec mare Rubrum, hoc est, ignem iudicii, ipso Domino nostro Jesu Christo duce et iudice, transeamus. Ii vero in quos Ægyptiorum forina transfunditur, permissa ad tempus potestate ²⁷ sævientes gravissimis quidem permissu Dei ²⁸ Christianos cruciatibus persequuntur ; verumtamen iidem omnes inimici Christi, cum rege suo Antichristo, accepti stagno ignis æterni, quod magna

impediente caligine, dum non videtur, intratur, perpetuam perditionem, immortalibus arsuri supplicis, sortientur.

CAPUT XXVIII.

De Constantini Magni Augusti, Maxentii, Licinii, et Maximiani imperiis, et rebus gestis. Item de Ario heretico, ejusque dogmate damnato.

Igitur mortuo, ut dixi, Constantino in Britannii, Constantinus imperator ¹ est creatus, primus ² imperatorum Christianus, excepto ³ Philippo, qui Christianus annis admodum paucissimis ad hoc tantum constitutus fuisse mihi videtur, ut millesimus Romæ annus Christo potius, quam idolis ⁴ dicaretur. ⁵ A Constantino autem semper omnes Christiani imperatores usque ⁶ in hodiernum diem creati sunt, excepto Juliano, quem impia (ut aiunt) ⁷ machinantem exitiabilis vita deseruit. Hæc est lenta illa paganorum pœna, sed certa. Hinc sani insaniant, hinc ⁸ non vulnerati compunguntur, hinc ridentes gemunt, hinc viventes deficiunt, hinc secreto exeruciantur, quos nemo persequitur ; hinc jam paucissimi remanserunt, qui numquam aliquo persequente puniti sunt. Verumtamen qualis tunc persecutores illos, de quorum impunitate non solum gloriari, sed etiam insultare conantur, finis mansit, expeditam. Constantino in Galliis strenuissime rempublicam procurante, prætoriani milites Romæ Maxentium, filium Herculei, qui privatus in Lucania morabatur, Augustum nuncupaverunt. Maximianus Hercules, jam ex Augusto privatus, et adhuc publicus persecutor, occasione filii sollicitatus, qui imperium abjecerat, arripuit tyrannidem. Galerius Augustus Severum Cesarem adversus Maxentium Romam ⁹ cum exercitu misit. Severus cum Urbem obsideret, militum suorum scelere desertus et proditus, atque ex eo fugiens, Ravennæ interfectus est. Hercules Maximianus persecutor, ¹⁰ et ex Augusto tyrannus, confirmatum jam

HAVERCAMPI NOTÆ.

21. *Pene tractabiles.* Lugd. Bat. duo et Coll. Gron., *penetrabiles.*

22. *Exigeret.* Edd. vett. quædam, *exigeretur.*

23. *Interfectio filiorum.* Ed. Aug., *intersectorum filiorum.*

24. *Hic rex potentiam Dei, etc.* Cod. Aug., *Hic tyranni Ecclesiam Dei a persecutione liberam honoribus ampliaverunt.* Verum auctor de Constantino Magno agit quod patet ex verbo *credidit*, opposito illi quod præcessit *timuit*. Sana igitur est recepta lectio.

25. *Per superinductum.* Florent. duo, *superductum.*

26. *Sævientes.* Sic ex vestigiis libri Colon. scripsi. Nam illud *servientes* quod hic erat quo pertinet? LAUR.— Unde *servientes* in edd. Fabricianas irrepserit, nescio, edd. vetustiores et mss. habent, ut oportet, *sævientes.*

27. *Christianos cruciatibus persequuntur.* Cod. Perizon. ut et ed. Aug. primaque et Venetæ. Lugd. Bat. pr. *persecutionibus exeruciant.* Sed Orosius futuras Eccl. siæ persecutiones per alteram Ægyptum,

spiritualem videlicet, innuere videtur, prædictas scilicet in Apocalypsi Joannis, unde id, quod loquitur de Antichristi, ejusque et omnium, qui illi sunt similes, pœna, quoque desumptum est.

CAP. XXVIII. — 1. *Est creatus.* Ex plerisque mss. excidit est.

2. *Imperatorum.* Florent. duo *imperator.*

3. *Dicaretur.* Lugd. Bat. tres, cum Coll. Gronov., quibus accedunt Ultr. et Perizon., *dicaretur*, quæ lectio quoque superscribitur in Florent. sec.

4. *A Constantino autem.* Plerique mss. legunt, *A Constantino omnes semper Christiani, etc., deleto autem.*

5. *In hodiernum diem.* Lugd. Bat. quatuor, cum Coll. Gronov., in *hunc hodiernum diem.*

6. *Machinantem.* Florent. secundus, *machinatum.*

7. *Non vulnerati.* Cod. Periz., *vulnerati non compunguntur.* Male, ut ex conjunctis apparet.

8. *Cum exercitu misit.* Edd. quædam vett., *mittit cum exercitu.*

9. *Et ex Augusto.* Periz. et Florent. sec., *ex Augusto.*

¹⁰ in imperio filium veste ac potestate regia ¹¹ spoliare conatus, ¹² conviciis autem ac **538** tumultibus militum palam conterritus, in Galliam profectus est, ut Constantino genero æque dolis junctus auferret imperium; sed per filiam deprehensus ac proditus, deinde in fugam versus, Massiliæ oppressus et interfectus est. Porro Galerius, occiso Severo, Licinium imperatorem creavit. Cumque persecutionem a Diocletiano et Maximiano ¹³ missam ipse atrocioribus edictis accumulavisset, ac postquam per annos decem omni genere hominum exhaustis provincias, putrefacto introrsum pectore, et vitalibus dissolutis, cum ultra horrorem humanæ miseræ etiam vermes eructaret, ¹⁴ medicique, ultra jam fetorem non ferentes, crebro jussu ejus occiderentur, a quodam medico constantiam ex desperatione sumente increpitus, iram Dei suam esse pœnam atque ideo a medicis non posse curari, edictis late missis, Christianos de exiliis revocavit. Ipse autem cruciatus non sustinens, vim vitæ suæ attulit. ¹⁵ Ita respublica nunc sub novis quatuor principibus fuit, Constantino et Maxentio, filiis Augustorum, Licinio autem et ¹⁶ Maximino, hominibus novis. Constantinus pacem Ecclesiis post decem annos quam a persecutoribus vexabantur, indulsit. Deinde inter Constantinum et Maxentium bellum civile ¹⁷ exortum est. Maxentius, sæpe multis præliis ¹⁸ fatigatus, ultime ad pontem Mulvium victus et interfectus est. Maximinus, persecutionis Christianorum incentor executorque infestissimus, apud Tarsum, dum civile bellum contra Licinium disponit, interit. Licinius, repentina rabie susceptus, omnes Christianos e palatio suo jussit ex-

A pelli. Mox bellum inter Licinium ipsum et Constantinum efferbuit. Sed Constantinus Licinium, sororis suæ virum, in Pannonia primum vicit, deinde apud Cibalas oppressit, universaque Græcia potitus, Licinium crebris bellis terra marique assurgentem ¹⁹ et repressum, tandem ad **539** deditionem coegit, sed Herculei Maximiani, soceri sui, motus exemplo, ne iterum depositam purpuram in perniciem reipublicæ sumeret, privatum jussit occidi; ²⁰ cum, omnibus jam ministris nefariæ persecutionis extinctis, hunc quoque, in quantum exserere potuit, persecutorem, digna punitio flagitaret. Constantini filii, Crispus et Constantinus, et Licinius adolescens, Licinii Augusti filius, Constantini autem ex sorore nepos, Cæsares sunt creati. B Iis diebus ²¹ Arius, Alexandrinæ urbis presbyter, a veritate fidei catholicæ devians, exitiabile plurimis dogma constituit. Qui simul ut primum Alexandria vel notus vel notatus inter confusos vulgo sectatores insectatoresque ²² factus est, ab Alexandro, tunc ejusdem urbis episcopo, pulsus Ecclesia est. Cumque homines ²³ quos in errorem seduxerat, etiam in seditionem excitaret, apud Nicæam, urbem Bithyniæ, conventus trecentorum et octodecim episcoporum factus est, per quos Arianum dogma ²⁴ exitiabile et miserum evidentissime deprehensum, palam proditum ac reprobatum est. Sed inter hæc latent causæ, cur vindicem gladium, et destinatam in impios punitorem, Constantinus imperator etiam in proprios egit affectus. Nam Crispum filium suum et ²⁵ Licinium, C sororis filium, interfecit. Præterea multas **540** gentes diversis præliis subegit. ²⁶ Urbem ²⁷ nominis sui

HAVERCAMPI NOTÆ.

10. *In imperio.* Manuscripti quidam delent *in*.

11. *Spoliare conatus.* Lugd. Batt. quatuor, *spoliare conatus est*, et sic quoque Ultr. et Coll. Gron. atque edd. quædam veteres; at editio August., *exspoliare conatus*.

12. *Conviciis autem ac tumultibus.* Codex Perizon., *Convictus autem*, etc.; sed in duobus Lugd. Batt. autem non exstat.

13. *Missam.* Ed. Aug., *passam*.

14. *Medicique*, etc. Sic recte in edd. prima, Venetis et Scotti legitur, et nihil in sequentibus invenitur quo vox *neque*, quæ occurrit in Fabric. et aliis, sese tueri possit.

15. *Ita resp. tunc.* Sic transponunt mss. Nescio quomodo in Fabricianis et Scott. edd. pro *tunc* tolerari potuerit et repeti sæpius, *Ita nunc resp.*

16. *Maximino.* Verum homini nomen restituunt D mss. Inepte in vulg., *Maximiano*.

17. *Exortum est.* Ed. Aug. *ortum est*.

18. *Fatigatus.* Lugd. Batt. quatuor, Ultr. et Coll. Gronov., *agitatus*; ed. Aug. *fugatus*.

19. *Et repressum.* Ed. Aug., *et oppressum*.

20. *Cum, omnibus*, etc. Depravatus in edd. hic locus ita fuit: *Quamvis omnibus jam ministris nefariæ persecutionis extinctis, hunc quoque in quantum exserere potuit persecutionem, digna punitio flagitaret.* Primo autem repositi cum ex edd. omnium principe, Paris. et Venetis; dein, auctoritate codd. Florenti. duorum, atque Perizon., ut et edd. August. et alia omnium prima, pro *persecutionem feci persecutorem.* Pro *exserere* in quibusdam mss. *exserere* legi marginales notæ in Hitt. et Bolsuing. edd. testantur. Ne

illud quidem damno, dictum enim est ut *exserere principem* et similia. Fuit igitur persecutor, quantum per se potuit Licinius, futurus acrior, si per Constantinum licuisset. Itaque merito illum, qui solus supererat, divina manebat vindicta.

21. *Arius, Alexandrinæ urbis.* De Ario et concilio Niceno tam multa scriptores ecclesiastici, ut mihi tacendum putem. FABR.

22. *Factus est.* Duo ex mss. Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., *abjiciunt est*.

23. *Quos in errorem seduxerat.* Mss. Lugd. Batt. quatuor cum Perizon. Ultr. et Coll. Gronov., *cumque homines in hoc errore seductos*, etc.

24. *Exitabile et miserum.* Addunt esse Lugd. Batt. quatuor, Perizon., Ultr. et Coll. Gronov. et uterque Florentinus.

25. *Licinium, sororis filium.* Nescio unde putida lectio contra omnes mss. et edd. irrepserit in Fabricii et Scott. editiones, *et Licinium filium, sororis filium, interfecit.* Quasi de patre Licinio, jam ante interfecto, aliquis cogitare posset.

26. *Urbem nomine suo. Constantinopolim* intelligit, quæ prius *Byzantium* erat. FABR.

27. *Nominis sui.* Placet hæc lectio mss. omnium, ut et ed. August., præ alia quæ in reliquis vulgg. legitur, *nomine suo*. Et hinc innumeri inveniuntur nummi ex omni modulo, qui conditam a Constantino Magno Constantinopolim celebrant. Et hi quidem passim occurrunt, Rarissimum autem ex argenteo puro est Constantini Magni, maximi moduli, quod possideo, numisma, cum propter insolitam magnitudinem, tum propter superbissimam inscrip-

Romanorum regum vel primus vel solus instituit. Quæ sola expers idolorum, ad hoc, brevissimo tempore, condita a Christiano imperatore, provecta est, ut sola Romæ, tot sæculis, miserisque provectæ, ²⁸ forma et potentia merito ²⁹ possit æquari. Tum deinde primus Constantinus justo ordine et pio vicem vertit edicto, siquidem statuit citra ullam hominum cædem paganorum templa claudi. Mox Gothorum fortissimas et copiosissimas gentes in ipso barbarici soli sinu, hoc est in Sarmatarum regione delevit. ³⁰ Calocerum quemdam, 541 in Cypro aspirantem novis rebus, oppressit. Tricennialibus suis Dalmatium Cæsarem legit. Cumque bellum in Persas moliretur, in villa publica juxta Nicomediam, dispositam bene rempublicam filiis tradens, diem obiit.

CAPUT XXIX.

Constantinus, Constantius et Constans imperatores. Interim de Magnentio arripiente imperium, et Decentio.

Anno ab Urbe condita MCCCII, ¹ Constantius tricesimus quintus cum Constantino et Constante ² fratribus suis adeptus imperium, ³ viginti quatuor annis tenuit. Fuit inter successores Constantini et Dalma-

tius Cæsar ⁴ fratris filius, sed continuo militari ⁵ factione ⁶ decerptus est. Interea maligna semper adversus Deum verum ⁷ insectatio diaboli, quæ ab initio mundi usque ad nunc, a sincero fidei religionisque tramite, ⁸ offusis errorum nebulis, lubrica hominum corda perturbat; postquam Christianis imperatoribus summam reglæ potestatis in meliora vertentibus, ecclesiam Christi zelo idololatriæ persequi destitit, aliud machinamentum, quo per eosdem Christianos imperatores Christi ecclesiam vexaret, invenit. Fit igitur Ario, novi erroris auctori, cæterisque discipulis ipsius ad familiaritatem 542 Constantii imperatoris promptus aditus et facilis via. Suadetur Constantio, ut quosdam in Deo gradus credat: et qui per januam ab errore idololatriæ fuerat egressus, ⁹ rursus in sinum ejus, dum in Deo deos quærit, tamquam per pseudothyrum inducitur. Perverso igitur zelo potestas armatur illusa, et sub nomine pietatis vis persecutionis agitur. ¹⁰ De nova nominis electione contenditur, ut Arianorum potius ecclesiæ, quam catholicorum sint. Sequitur terræmotus horribilis, qui plurimas Orientis urbes ¹¹ solo

HAVERCAMPI NOTÆ.

tionem. Cæsari enim Augusto, imperii Romani amplificatori, qui marmoream ex lateritia fecerat Romam, primus hic Christianus imperator, et novæ Romæ conditor, æquiparatur. Caput Constantini Magni, corona gemmata (pro qua laurea in numismate non dissimili apud Bandurium cernitur) cinctum, a priori parte est; a posteriori corona laurea ingens, cui

Cæsaris inscribitur nomen, apposito ad caput Constantini, non proprio ipsius nomine, sed illius cui sese assimilabat, Augusti. Unde integra nummi, qui Lugduni cusus est, omnibus titulis superbior emergit inscriptio, CÆSAR AVGVSTVS. Magnitudo nummi et pictura hæc est:

28. *Forma et potentia.* Florent. sec., *forma ut potentia; sec., et forma et potentia.*

29. *Possit æquari.* Ita legi debere omnes mss., et ipsa clamat ratio. In vulgg. edd. exceptis prima et Paris. inepte legitur *posset*.

30. *Calocerum.* Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *Calotherum*; Florent. duo, cum Ultr., *Calocherum*; Perizon., *Calochareum*.

CAP. XXIX.—1. *Constantius, etc.* Ex mss. et edd. vetustioribus ita reponendum duxi, magis convenienter quam, ut Fabricius aliique ediderunt, *Constantinus tricesimus quintus cum Constantio et Constante, etc.* Reliquis enim supervixit Constantius, Constantinus autem statim periit.

2. *Fratribus suis.* De Constantini tribus filiis, qui illi in imperio successerunt, Eutropius lib. ultimo. FABR.

3. *Viginti quatuor annis.* Male in ed. Aug. *viginti tres*: deceasit enim anno imperii vigesimo quinto, itaque integris viginti et quatuor annis imperavit.

4. *Fratris filius.* Lugd. Batt. quatuor, Perizon. et Ultr., *fratris sui filius*.

5. *Factione.* Lugd. Batt. pr. et tert., *seditione*.

6. *Decerptus est.* Id est, immaturè abreptus est. Scribæ quidam non intelligentes verbum, posuerant *deceptus est*.

7. *Insectatio diaboli.* Florent. sec., *diabolicu insectatio*; tert., cum ed. Aug., *diaboli insectatio*.

8. *Offusis.* Mss. codd. Florentt. duo et Perizon., *effusis*.

9. *Rursus in sinum ejus, dum.* Libri plerique: *reversus in sinum ejusdem*, in quibus dum sensum quæro, nec invenio, sic immutavi. Audacter, inquires, audacter sane, sed nec minus commode. LAUR.—Cum sic in omnibus mss. et præterea in ed. August. scribatur, corruptam tamen reliquarum editionum lectionem, quæ minus apte exhibent, *reversus in sinum ejusdem, in Deo deos quærit, et tanquam per pseudothyrum inducitur*, pleræque ex postremis secutæ sunt, excepta Scotti, in qua bene constituitur.

10. *De nova nominis.* Mss. quidam et edd. *de novi nominis, etc.*

11. *Solo stravit.* Priorem vocem mss. quædam delect.

stravit. ¹³ Constantinus, dum Constantem fratrem bello ¹⁴ insectatur, incauta petulantia ¹⁵ periculis sese offerens, a ducibus ejus occisus est. ¹⁶ Constantius **543** adversus Persas et Saporem, qui Mesopotamiam ¹⁷ vastaverant, novem praeliis parum prospere decertavit. Novissime, seditione atque intemperantia militum nocte adoriri pugnam coactus, patratam pene victoriam insuper victus amisit. ¹⁸ Post cum se Constans intolerandis vitiis dedisset, ac poena provincialium favorem militum compararet, Magnentii dolis in oppido ¹⁹ cui Helena nomen est, in proximo Hispaniæ interfectus est. Magnentius enim apud Augustodunum arripuit imperium, quod continuo per Galliam, Africam Italiamque porrexit. In Illyrico autem ²⁰ Vetracionem, ætate grandævum, imperatorem sibi milites creaverunt, virum natura simplicem, cunctisque jucundum, sed qui ne prima quidem umquam litterarum elementa didicisset. Itaque ²¹ cum primas litteras, litterarumque syllabas, imperator senex, interdum invitus, meditaretur, a Constantio, qui tunc in Magnentium, ultione fratris accensus, bellum parabat, deponere jussus imperium, abiciens cum litteris purpuras, contentusque **544** privatis feriis, palatium simul ²² scholamque dimisit. Nepotianus deinde, Romæ, Constantini so-

roris filius, gladiatorum manu fretus, invasit imperium: qui deinde, cum improbus ac per hoc invisus cunctis esset, a Magnentianis ducibus oppressus est. Sequitur bellum illud horribile inter Constantium Magnentiumque apud Mursam urbem gestum, in quo multa Romanarum virium profligatio etiam in posterum nocuit. Magnentius tamen victus aufugit, ac non multo post apud Lugdunum propria se manu interfecit. Decentius quoque, frater ejusdem, quem Cæsarem Gallis præfecerat, apud Senonas laqueo vitam finivit. Continuo Constantius Gallum, patrum filium, Cæsarem legit: quem rursus crudeliter ac tyrannico agentem, paulo postquam creaverat, occidit. Sylvanum quoque per Gallias rebus novis inhiantem, mature circumveniendum opprimendumque curavit. Igitur Sylvano interfecto, Julianum patruelem suum, Galli fratrem, Cæsarem creatum, misit ad Gallias. Itaque Julianus Cæsar eversas oppressaque ²³ ab hoste Gallias strenuissime in integrum restituit. Almannorum parvis copiis magnam multitudinem fudit. ²⁴ Rheno Germanos revinxit. His elatus successibus, fastigium usurpavit Augusti: et mox Italiam Illyricumque pervadens, Constantium, Parthicus ²⁵ praeliis occupatum, regni parte privavit. Constantius, Juliani scelere comperto, dimissa expeditione Parthorum,

HAVERCAMPI NOTÆ.

12. *Constantinus dum*, etc. Epicedium anonymi sophistæ Græcum in Constantinum hunc Juniorem, ex quo militaris illa factio et infelix ejus obitus cognosci potest, exstat ad calcem Eutropii ed. nostræ p. 703. In eo causa mortis refertur ad percussores a fratre Constante subornatos.

13. *Insectatur*. Flor. sec., *insectatus*; ed. Aug. et C. cod. Perizon., *insequitur*.

14. *Periculis*. Ed. Aug., *periculo*.

15. *Constantius*. Sic omnino ex mss. Lugd. Batt. sec. et quarto atque Ultr. reponi debet, non *Constantius*, ut fuit editum. Constanti enim cum Persis nihil negotii fuit, sed adversus Gothos aliosque

barbaros rem gessit, de quibus reportata victoria insigne ex argento primi moduli testatur numisma, cujus ectypon penes me est. In parte anteriore cernitur cum pectore paludato, caput Constantis, corona gemmata insigne, cum hac inscriptione: FLAVIUS IVLIUS CONSTANS Pius Felix AVGVSTVS. Ab altera parte stat imperator thorace et paludamento indutus, læva tenens hastam, dextra signum militare, a cujus summitate dependet labarum monogrammate Christi insignitum, in circuitu scribitur ambitiosus titulus: TRIVMPHATOR GENTIUM BARBARARVM. Numisma Siscie in Pannonia cusum fuisse docent literæ in ima ora positæ SIScia.

16. *Vastaverant*. Lugd. Batt. duo, cum Perizon. D et Florent. sec., *vastaverat*.

17. *Post cum se Constans*. Ex hisdem mss. quibus hic Lugd. Batt. duo reliqui cum Coll. Gronov. accedunt, inseritur *Constans*, cujus (ut in editis sit) omisso nomine, ingens Orosio, ut historiarum ignaro, fit injuria.

18. *Cui Helena*. Eutrop. scribit Constantem perisse haud longe ab Hispaniis in castro cui Helena nomen est. Schonhovius non recte *castris*, legit, quod ex Cassiodoro et Hieronymi Chronico perspicitur. FABR.

19. *Vetracionem*. Ita hoc nomen scribitur etiam in meo Eutropio. FABR.

20. *Cum primas*. Perizon. et Lugd. Batt. quart., cum *primum*.

21. *Scholamque*. Perizon., *scholasque*.

22. *Ab hoste*. Sic plerique mss.; alii, *ab hostibus*.

23. *Rheno*, etc. Perizon., *Rheno Germanos flumine sejunxit*.

24. *Praeliis*. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. *bellis*, quod Latinius, sed Orosius promiscue usurpat.

dum ad civile bellum revertitur, in itinere inter Cili- A ciam Cappadociamque defunctus est. Ita ille qui ²⁵ discissa pace et unitate fidei catholicæ, Christianos adversus Christianos ²⁶ armans, civili (ut ita dicam) bello Ecclesiæ membra dilaceraverat, totum ²⁷ inquietum tempus imperii sui, molestissimumque spatium vitæ suæ, bellis civilibus etiam per propinquos et consanguineos excitat, exercuit, exegit, expendit.

545 CAPUT XXX.

Fl. Claudius Julianus imperator Cæsar.

Anno ab Urbe condita mxcvi, ¹ Julianus, ² dudum Cæsar, post autem sextus et trigesimus ab Augusto regno potitus, anno uno et mensibus octo imperii summam solus obtinuit, Christianam religionem arte potius quam potestate insectatus, ut negaretur fides B Christi ³ et idolorum cultus ⁴ susciperetur, honoribus magis provocare, quam tormentis cogere studuit. Aperto tamen præcepit edicto, ⁵ ne quis Christianus docendorum liberalium studiorum professor esset. Sed tamen, sicut a majoribus ⁶ nostris comper- tum habemus, **546** omnes ubique propemodum præcepti conditiones amplexati, officium quam fidem deserere maluerunt. Julianus autem bellum adversus Parthos parans, cum Romanas vires contractas undique ad destinatum secum traheret perditionem, Christianorum sanguinem diis suis vovit, palam persecuturus ⁷ Ecclesias, si victoriam potuisset adipisci. Nam et amphitheatrum Hierosolymis exstrui jussit, in quo reversus a Parthis, episcopos, monachos omnesque ejus loci sanctos, bestiis etiam arte C sævioribus objiceret, spectaretque laniandos. Itaque postquam a Ctesiphonte castra movit, dolo cujusdam

transfugæ ⁸ in deserto perductus, cum vi sitis et ardore solis, atque insuper labore arenarum confectus periret exercitus, imperator tanto rerum periculo anxius, ⁹ dum per vasta deserti ¹⁰ incautius evagatur, ab obvio quodam hostium equite conto ictus interiit. ¹¹ Sic misericors Deus impia consilia impii morte dissolvit.

547 CAPUT XXXI.

Jovianus imperator Cæsar Augustus.

Anno ab Urbe condita mxcvii, ¹ Jovianus, septimus et trigesimus imperator, in summo rerum discrimine ab exercitu creatus, cum et locorum iniquitate captus, et hostibus circumseptus, nullam evadendi facultatem nancisceretur, sædus cum Sapore, Persarum rege, etsi ² parum, ut putant, dignum, satis tamen necessarium pepigit: quippe ut tutum et incolumem Romanum exercitum non solum ab incursu hostium, verum etiam a locorum periculo liberaret, Nisibin oppidum et partem superioris Mesopotamiæ Persis concessit. Inde dum ad Illyricum rediens, per Galatiam iter agit, cum in cubiculum quoddam novum sese cubitum recepisset, calore prunarum et nidore parietum nuper calce illitorum, ³ adgravatus et suffocatus, octavo demum mense quam imperare cœperat, vitam sinivit.

548 CAPUT XXXII.

Fla. Valerius Valentinianus imp. Cæs. August. cum Valente fratre. Deque Gratiano jam Cæsare.

¹ Anno ab Urbe condita mxcviii, Valentinianus, octavus et trigesimus, apud Nicæam consensu militum imperator creatus est, mansitque in eo annis

HAVERCAMPI NOTÆ.

25. *Discissa pace.* Probo magis, quod in Lugd. Bat. tertio invenitur *discussa pace.*

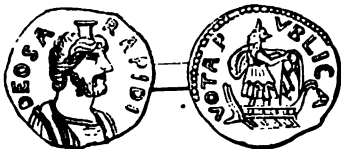
26. *Armata.* Tres Lugd. Bat., cum Perizon. et Coll. Gronoviana, *armaverat.*

27. *Inquietum.* Ed. Aug., *inquieti*, etc. Lugd. Batt. omnes cum Coll. Gronov. *inquieti tempus imperii*, deleto *sui*. Non male.

CAP. XXX. — 1. *Julianus.* De *Juliano* Eutropius et Sex. Aurelius: copiosissime vero Ammianus Marcellinus libr. xxii, et deinceps. FABR.

2. *Dudum Cæsar.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov. et duobus Florent. et edd. Venetis, *jam dudum Cæsar*; et mox, *rerum potitus*, Flor. sec.

3. *Et idolorum cultus.* Quantopere in iis insanierit Julianus patet ex nummulo ejus æreo, in quo Serapidis cernitur caput, et Isis in navigio figura, votis publice idolis illis Ægyptiis ab impio homine nuncupatis.

4. *Susciperetur.* Mss. quidam *reciperetur.*

5. *Ne quis*, etc. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gro-

nov., *delent quis*; sed Perizon. legit, *ne quis Christianorum liberalium studiorum professor esset.*

6. *Nostris.* Delent Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov.

7. *Ecclesias.* Lugd. Batt. tres, Perizon. et Coll. Gronov., *ecclesiam*. Unus ex iisdem mox *posset* pro *potuisset*. Florentin. sec. autem hic legit, *parans persecutionem ecclesiarum.*

8. *In deserto.* Ed. Aug., *in desertum.*

9. *Dum per vasta deserti.* Lugd. Batt. tres cum Perizon. et Coll. Gronov., *dum vasta per deserti*. Lugd. Bat. sec., *dum vasta per deserti.*

10. *Incautius.* Perizon., *incautus.*

11. *Sic misericors Deus.* Lugd. Bat. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *sicque misericors Deus.*

CAP. XXXI. — 1. *Jovianus.* De hoc Eutropius extremo lib. x, Ammianus lib. xxv, et Sex. Aurelius. FABR. — *Jovianus* meliores scribunt mss. et ea quoque Nummorum lectio est.

2. *Parum, ut putant, dignum.* Contra mss. et ed. August. inepte reliquæ edd. omnes, propagato errore, exhibent, *parum putant dignum.*

3. *Adgravatus.* Lugd. Batt. tres cum Perizon. et Coll. Gronov., *prægravatus.*

CAP. XXXII. — 1. *Anno*, etc. Quæ deinceps Orosius scribit, ea Paulus Diaconus quoque persequitur in sua historia, quam Eutropio adjunxit. Unde qui volet, ea petere potest: nos, qui in iis nihilquod annotatione opus habeat, invenimus, hic finem facimus. FABR.

undecim : qui cum Christianus integra fide sacramentum militiæ gereret, ¹ et sub Juliano ² Augusto tribunus scutariorum, jussus ab imperatore sacrilego aut immolare idolis, aut militia excedere, ³ fideliter sciens ⁴ et graviora Dei esse judicia, et meliora promissa, sponte discessit. Ita, parva interjecta mora, Juliano interfecto, ac mox Joviano mortuo, qui pro nomine Christi amiserat tribunatum, retribuente Christo, in locum persecutoris sui accepit imperium : qui postea fratrem suum Valentem participem fecit imperii, ⁵ et Procopium tyrannum pluresque postea satellites ejus occidit. Terræmotus ⁶ per totum orbem factus, ita turbatum quoque pelagus excussit, ut per vicinas terrarum campestrium partes refuso mari, plurimæ insularum urbes, concussæ et subrutæ, periisse referantur. Valens ab Eudoxio episcopo, ⁷ Ariani dogmatis assertore, et baptizatus et persuasus, in sævissimam hæresim declinavit : **549** sed malignam insectationem diu ⁸ textit, nec voluntati potestatem admiscuit, quoad viventis fratris auctoritate compressus est. Contemplabatur enim de eo, quantam vim ⁹ in ulciscenda fide imperator posset ¹⁰ exercere, qui tantam constantiam pro retinenda quondam miles habuisset. Horum anno ¹¹ imperii tertio, Gratianus Valentiniani filius, imperator est factus. Eodem anno apud Atrebatas vera lana de nubibus pluvie mixta defluxit. Præterea Athanaricus, rex Gothorum, Christianos in gente sua crudelissime persecutus, plurimos ¹² barbarorum ob fidem interfectos, ad coronam martyrii sublimavit, quorum tamen plurimi ¹³ in Romanum solum ¹⁴ non trepidi, ¹⁵ velut ad hostes, sed certi, quod ad fratres, ¹⁶ pro Christi confessione, fugerunt. Valentinianus Saxones, gentem in Oceani littoribus

et paludibus inuis sitam, virtute atque agilitate terribilem, periculosam Romanis finibus, eruptionem ¹⁷ magna mole ¹⁸ meditantem, in ipsis Francorum finibus oppressit. Burgundionum quoque, novorum hostium, novum nomen, qui plusquam ¹⁹ octoginta millia (ut ferunt) armatorum, ripæ ²⁰ Rheni fluminis insederunt. Hos quondam subacta interiore Germania, a Druso et Tiberio, adoptivis filiis ²¹ Cæsaris, per castra dispositos, ²² in magnam coaluisse gentem : atque ita etiam nomen ex opere præsumpsisse, ²³ quia crebra per limitem **550** habitacula constituta, Burgos vulgo vocant : eorumque esse prævalidam et perniciosam manum, ²⁴ Galliæ hodieque testes sunt, in quibus præsumpta possessione consistunt, quamvis providentia Dei omnes ²⁵ Christiani modo facti, catholica fide, nostrisque clericis quibus obedirent receptis, blande, ²⁶ mansuete, innocenterque vivant, non quasi cum subjectis Gallis, sed vere cum fratribus Christianis. Anno autem undecimo imperii sui, Valentinianus, cum ²⁷ Sarmatæ sese per Pannonias diffudissent, easque vastarent, bellum in eos parans, ²⁸ apud Brigitionem oppidum subita effusione sanguinis, ²⁹ quod Græce apoplexis vocatur, suffocatus et mortuus est. Post quem Gratianus, ³⁰ filius ejus, Occidentis imperium tenuit. Valente patruo in Orientis partibus constituto, Valentinianum ³¹ etiam, fratrem suum, parvum admodum, socium creavit imperii.

CAPUT XXXIII.

Valens imperator, quomodo Christianos punierit, et quæ bella gesserit, deque Gratiani imperio.

Anno ab Urbe condita MCCCXXVIII, Valens, nonus et trigesimus, imperium quatuor annis Valentiniano mortuo tenuit, ¹ cui soli, cum impie age-

HAVERCAMPI NOTÆ.

2. *Et sub Juliano.* Conjunctionem et delent Lugd. Bat. pr. cum Coll. Gronov.

3. *Augusto.* Abest a Lugd. Bat. sec. et tertio.

4. *Fideliter.* Abest a Lugd. Bat. sec.

5. *Et graviora.* Lugd. Bat. tert. et quart., cum Coll. Gronov., *graviora.*

6. *Et Procopium.* In omnibus, quos consului, mss. desideratur et, ut et in edit. August.

7. *Per totum orbem.* Edd. quædam, *per totum terrarum orbem.*

8. *Ariani.* Florent. sec., *Arianorum.*

9. *Textit.* Edit. Aug., *obtextit.*

10. *In ulciscenda fide.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. legunt, *in ulciscendam fidem fidelis imperator.*

11. *Exercere.* Ed. prima, *exserere.* Confunduntur sæpe hæc verba cum apud alios, tum et apud Orosium.

12. *Imperii.* Cod. Perizon., *imperatorum.*

13. *Barbarorum.* Perizon., *Christianorum*; Florent. tert., *barbaros.*

14. *In Romanum solum.* Perizon., *ad Romanum solum.*

15. *Non trepidi.* Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov. et Ultr. *intrepide.*

16. *Velut.* Major pars eorumdem mss. *vagi.*

17. *Pro Christi.* Ed Aug. *proximi.*

18. *Magna mole.* Lugd. Bat. pr., *magnam olim.*

19. *Meditantes.* Sic amant mss. omnes ut ad Saxones referatur, non *meditantem*, ut ad gentem, prout in vulg. est.

20. *Octoginta millia.* Duplicem lectionem invenit ed. August., addit enim insuper *septuaginta millia.*

21. *Rheni.* Florent. sec. *Rhodani.*

22. *Cæsaris.* Addit ed. p. cum Parisina et Venetis, *Augusti*, quod non damno, sed tamen in mss. non inveni.

23. *In magnam coaluisse gentem.* Quasi hæc coherere non possent cum sequentibus, nisi aliquo iibicine fulcirentur, in omnibus editionibus, sola Augustana excepta, contra omnes mss. intruserunt *aiunt*, edentes *aiunt in magnam*, etc., cum depeadeant ab illis, *Galliæ hodieque testes sunt.*

24. *Quia crebra*, etc. Mss. Lugd. Batt. omnes cum Perizon. et Coll. Lugd. Batt. *crebro*, eorumque plures mox *constituunt*, sed lectio vulgata proba est.

25. *Galliæ.* Cod. Perizon., *Galli.*

26. *Christiani.* Abest hoc a cod. Perizon.

27. *Mansuete, innocenterque.* Florent. sec., *mansuete innocentesque*; Lugd. Bat. pr., *mansueteque et innocenter vivunt.*

28. *Sarmatæ.* Edd. quædam vet., *Sarmatæ gentes.*

29. *Apud Brigitionem.* Ammianus Marcellinus *Brigitionem* vocat, ex quo mortis Valentiniani circumstantias pete lib. xxx, cap. 5.

30. *Quod Græce*, etc. Mss. Lugd. Batt. omnes cum Coll. Gronov., *quod Græci apoplexis vocant.*

31. *Filius ejus.* Lugd. Batt. pr. *filius suus.*

32. *Etiam.* Delent Lugd. Bat. quart. et Coll. Gronov.

CAP. XXXIII. — 1. *Cui soli*, cum, etc. Lugd. Batt. quatuor cum Coll. Gronov. et Ultr., *cui soli cum*

ret, et potuisset erubescere, illico velut effrenata
551 libertatis audacia legem dedit: ut monachi,
 hoc est, Christiani, qui ad unum fidei opus, dimissa
 sæcularium rerum multimoda actione, se redigunt,
 ad militiam cogentur. Vastas illas tunc Ægypti
 solitudines, arenasque diffusas, quas propter sitim
 ac sterilitatem periculosissimamque serpentum
 abundantiam conversatio humana non nosset, ma-
 gna habitantium monachorum multitudo compleve-
 rat. Huc tribuni et milites missi, qui sanctos ac
 veros milites Dei alio nomine persecutionis abstra-
 herent. Interfecta sunt ibi agmina multa sancto-
 rum. Quæ autem per diversas ubique provincias, his
 similibusque jussis, adversus Ecclesias catholicas, et
 rectæ fidei populos gesta sint, satis significatum
 ipsa reticendi electione sufficiat. Interea in Africa
 partibus Firmus sese, excitatis Maurorum genti-
 bus, regem constituens, Africam Mauritaniamque
 vastavit. Cæsaream, urbem nobilissimam Maurita-
 niæ, dolo captam, deinde cædibus incendiisque
 completam, barbaris in prædam dedit. Igitur comes
 Theodosius, Theodosii, qui post imperio præfuit,
 pater, a Valentiniano missus, effusas Maurorum gen-
 tes multis præliis fregit, ipsum Firmum afflic-
 tum et oppressum coegit ad mortem. Post cum ex-
 perientissima providentia totam cum Mauritania
 Africam meliorem pristinis legibus reddidisset, insti-
 mulante et obrepente **552** invidia, jussus
 interfici, apud Carthaginem baptizari in remissionem
 peccatorum præcepit: ac postquam sacramen-

tum Christi, quod quæsierat, assecutus est, post
 gloriosam sæculi vitam, etiam de vitæ æternitate
 securus, percussori jugulum ultro præbuit. Gratia-
 nus interea imperator, admodum juvenis, cum in-
 inestimabilem multitudinem hostium Romanis infu-
 sam sinibus cerneret, fretus CHRISTI potentia, longe
 impari militum numero sese in hostem dedit,
 et continuo apud Argentariam, oppidum Galliarum,
 formidolosissimum bellum incredibili felicitate con-
 fecit. Nam plus quam triginta millia Alamannorum,
 minimo Romanorum detrimento in eo prælio inter-
 lecta narrantur. Tertio decimo autem anno imperii
 Valentis, hoc est, parvo tempore postea quam Va-
 lens per totum Orientem Ecclesiarum lacerationes,
 sanctorumque cædes egerat, radix illa miseriarum
 nostrarum copiosissimas simul frutices germinavit:
 siquidem gens Hunnorum, diu inaccessis seclusa
 montibus, repentina rabie percita, exarsit in Go-
 thos: eosque sparsim conturbatos ab antiquis se-
 dibus expulit. Gothi transitu Danubio fugientes, a
 Valente sine ulla fœderis pactione suscepti, ne
 arma quidem, quo tutius barbaris crederetur,
 tradidere Romanis. Deinde propter intolerabilem
553 avaritiam Maximi ducis, fame et injuriis ada-
 cti, in arma surgentes, victo Valentis exercitu, per
 Thraciam sese miscentes, simul omnia cædibus, in-
 cendiis, rapinisque fœdarunt. Valens egressus de
 Antiochia: cum ultima infelicis belli sorte trahere-
 tur, sera peccati maximi pœnitentia stimulatus, epi-
 scopos cæterosque sanctos revocari de exsiliis

IIAVERCAMPI NOTÆ.

impie agere potuisset erubesceret, quæ lectio quoque
 in Florent. sec. est, sed abrasa ultima littera in *age-
 ret*. Perizon., qui solus cum *impie agens debuisset
 erubescere*. Sanus erit locus, si, deleto *et*, scribas,
cui soli cum impie ageret, potuisset erubescere. Vel
 soli Valentino fratri, viro in fide Christiana maxime
 orthodoxo, erubescere potuerat Valens, si, eo vi-
 vente, a puritate fidei declinasset. Facillime ex *age-
 ret* ultima syllaba duplicata factum fuit *ageret et*.

2. *Libertatis*. Edit. pr. et Parisiensis legunt *liber*.
 Cod. Florent. sec., *libera audacia*.

3. *Se redigunt*. Edd. quædam vett., *redegerant*.

4. *Huc tribuni* Abest vox prior a Lugd. Bat. tertio
 et Coll. Gronov.

5. *Ac veros milites Dei*. Ed. August., *ac venerabiles
 milites Dei*.

6. *Alio nomine*. Cod. Perizon., *alieno nomine per-
 secutionis abstraherent ab his*.

7. *Interfecta sunt ibi agmina multa sanctorum*.
 Cum hæc constans omnium mss. sit lectio, ne uno
 quidem excepto, temerarii pronuntiandi sunt editores
 illi primi, qui suo periculo mutarant *interfecta sunt
 in interfecerunt*, quod a prima traduce dein omnes
 occupavit editiones, una Augustana excepta, quæ in
 ms. ipsius exhibendis lectionibus, vitiosis quoque et
 duplicatis, præstantissimi codicis vicem supplet.

8. *Reticendi*. Superscribitur, sed invito Orosio, in
 Florent. sec., *forte dicendi*.

9. *Firmus*. Cod. Perizon., *Firmius*.

10. *Fregit*. Florent. sec., *fregit, sudit*.

11. *Ipsum Firmum*. Cod. Perizon., *et ipsum Fir-
 mium*.

12. *Meliorem pristinis legibus reddidisset*. Illud *legi-
 bus* nulla nisi editorum auctoritate nititur; in nullis
 enim mss., ut nec in ed. Aug. invenitur. Sed prin-

cipem editionem et Parisinam secuti Bolsuingius,
 Fabricius et alii secure receperunt. Latet igitur ul-
 cus, quamvis primo aspectu non appareat, et qui-
 dem in voce *pristinis*, quæ cum in mss. (Meo certe)
 paucioribus litteris et contractis, sic *pitis*, scribatur,
 aliud quam *pristinis* videatur innuere. Forte *partibus*,
 vel *principibus*, Valentino scilicet, Valenti et Gra-
 tiano. Pro *meliorem* Coll. Gronov. exhibet *meliora-
 tam*.

13. *Instimulante*. Lugd. Bat. tres, cum Coll. Gron-
 nov. et cod. Ultr., *stimulante*. Sed *instimulare* Orosii
 est verbum. Supra cap. 6, *in cædem conspiratorum
 instimularetur*.

14. *Et obrepente invidia*. Lugd. Bat. tert., Perizon.
 et Coll. Gronov., *et hortante invidia*.

15. *Jussus interfici*. Superscribitur in Florent.
 sec., *ab Valente*. Annum, quo hæc immerita Theo-
 dosii cædes contigit, ex Hieronymi Chronico notavit
 Valesius ad Ammian. Marcellinum lib. xxi, cap. 5,
 p. 628.

16. *Præcepit*. Lugd. Bat. tert., cum Coll. Gron-
 nov., *preoperavit*, forte legendum *properavit*.

17. *Quod*. Lugd. Bat. quart. *quem*, ut ad Chri-
 stum referatur.

18. *Inestimabilem*. Lugd. Bat. tert., Perizon. et
 Coll. Gronov., *innumerabilem*.

19. *Longe impari militum numero*. Edd. quædam
 vett., *longe impar*, etc.

20. *Genus Hunnorum*. Edd. quædam vett., *genus
 Hunnorum*.

21. *Seclusa montibus*. Ed. Aug., *clausa montibus*.

22. *Sparsim conturbatos*. Perizon. *sparsim pertur-
 batos*. Florent. sec., *eosque passim conturbatos*.

23. *Cæterosque sanctos*. Lugd. Bat. tres, *cæteros-
 que sanctorum*. Mox *bellis* Venetæ edd. pro *exsiliis*.

imperavit. Itaque decimo quinto imperii sui anno ²⁴ A lacrymabile illud bellum in Thracia cum Gothis, jam tunc exercitatione virium rerumque abundantia instructis-imis, gessit. Ubi primo statim impetu Gothorum perturbatae Romanorum equitum turmae, nuda peditum deseruere praesidia. Mox legiones peditum undique equitatu hostium cinctae, ²⁵ ac primum nubibus sagittarum ²⁶ obrutae, deinde, cum amentes metu sparsim per devia cogerentur, funditus caesae, gladiis insequentium contisque perierunt. Ipse imperator, cum sagitta ²⁷ saucius, versusque in fugam, ²⁸ ægre in cujusdam villulae casam deportatus lateret, ab insequentibus hostibus deprehensus, subjecto igne, consumptus est : et quo magis testimonium punitionis ejus et divinae indignationis ²⁹ terribili ³⁰ posteris esset exemplo, etiam communi caruit sepultura. Consoletur se, sed in hoc ³¹ solo pervicacia miseriaque gentilium, quia temporibus et ³² regibus Christianis tantæ simul congestæ clades, pressam reipublicæ oneravere cervicem : eversæ provinciae, deletus exercitus, imperator incensus. Magnum revera hoc est ad nostrum dolorem magisque miserum, quo magis novum. Sed quid hoc ad consolationem ³³ proficit paganorum, qui palam ³⁴ pervident et in his quoque persecutorem **554** Ecclesiarum fuisse punitum ? Unus Deus unam fidem tradidit, unam Ecclesiam toto orbe diffudit, hanc aspexit, hanc ³⁵ diligit, hanc defendit. Quolibet ³⁶ sese quisque nomine tegat, si huic non sociatur, alienus : si hanc impugnat, inimicus est. Consoletur se gentiles, in quantum volunt, Judæorum hæreticorumque suppliciis : tantum et unum Deum esse, ³⁷ et eundem personarum acceptorem non esse, vel ex

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. *Lacrymabile*. Perizon., *vere lacrymabile*.
 25. *Ac primum*. Tres ex Lugd. Bat. cum Coll. Gronov. abjiciunt ac, quo hic nihil opus est.
 26. *Obrutæ*. Perizon., *obrutæ sunt*.
 27. *Saucius*. Tres Lugd. Bat., Perizon., Ultr. et Coll. Gronov., *sauciatius*.
 28. *Ægre*. Lugd. Bat. quart., *æger*.
 29. *Terribili*. Florent. sec. et ed. August., *terribilis*.
 30. *Posteris esset exemplo*. Perizon., Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., *existisset posteris exemplo*. Minus depravata scriptura legas *existisset posteris exemplo*.
 31. *Solo*. Coll. Gron. *solo*, supraducta linea pro *seculo*. Flor. sec., in *hoc loco*.
 32. *Regibus*. Lugd. Bat., *legibus*.
 33. *Proficit*. Lugd. Bat. tert., *profecit*.
 34. *Pervident*. Coll. Gron., *provident*. Perizon., *parvipendent*.
 35. *Diligit*. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gron., *dirigit*.
 36. *Sese quisque*. In quibusdam mss. et ed., *se quisquis*.
 37. *Et eundem*. Lugd. Bat. tert., cum Coll. Gronov., *et unum*.
 58. *Pravitate*.-Edd. quædam vet., *pravitate detentus*.
 59. *Rudimentum*. Florent. sec., *rudimento*.
 40. *Itaque justo*. Antecedunt in ed. prima, in Paris. et in Venetis edd. hæc, *Valens catholicæ fidei normam, quam prius habuerat, derelinquens, perverso Arianorum sese dogmati illexit*. Ad ea hæc notavit Lautius : « Miror et demiror, hæc, cum optime in

hac potissimum Valentis extincti probatione fateantur. Gothi antea per legatos supplices poposcerunt, ut illis episcopi, a quibus regulam Christianæ fidei discerent, mitterentur. Valens imperator exitiabili ³⁸ pravitate doctores Ariani dogmatis misit. Gothi primæ fidei ³⁹ rudimentum quod acceperere, tenuerunt. ⁴⁰ Itaque justo Dei judicio ipsi eum vivum incenderunt, qui propter eum etiam mortui, vitio erroris arsuri sunt.

CAPUT XXXIV.

Gratianus imperator quanta prudentia imperium recepit. Theodosius Orienti et Thraciæ imperat : deque Arcadio et Maximo.

Anno ab Urbe condita MCCCXII, Gratianus, quadragessimus ab Augusto, post mortem Valentis sex **555** annis imperium tenuit, quamvis jamdudum antea cum patruo Valente et cum Valentiniano fratre cum patruo Valente et cum Valentiniano fratre **555** regnaret : qui cum afflictum ac pene collapsum reipublicæ statum videret, eadem provisione, qua quondam legerat Nerva Hispanum virum Trajanum, per quem respublica reparata est, legit et ipse Theodosium æque Hispanum virum, et restituendæ reipublicæ necessitate apud Sirmium ¹ purpura induit, Orientisque et Thraciæ simul præfecit imperio : ² in hoc usus perfectiore judicio, quia cum in omnibus humanæ vitæ virtutibus ³ iste par fuerit, in fidei sacramento religionisque cultu sine ulla comparatione præcessit. Siquidem ille persecutor, hic propagator Ecclesiæ. Ita illi ⁴ ne unus quidem proprius filius, quo successore gauderet, indultus est : hujus autem ⁵ Orienti simul atque Occidenti per succiduas usque ad nunc generationes gloriosa propago dominatur. ⁶ Itaque ut Theodosius afflictam Rempe-

Venetis expresso libro reperiantur, ab omnibus aliis exulare. Verum assero, et plane assero, verba hæc non esse Orosii, sed in margine, tamquam contentum orationis, prout plurima talia in mss. Orosii occurrunt, fuisse, verum primos editores in textum recepisse. Immo affirmo, in nullis inveniri mss., et nec in ed. August., adeoque recte a Fabricio fuisse præterita, atque a Scotto in ed. sua minus recte fuisse recepta.

CAP. XXXIV. — 1. *Purpura induit*. Sic Coll. Gronov. et cod. Ultr. melius, quam alii, qui *purpura* (prout vulgo editur) scribunt.

2. *In hoc usus perfectiore judicio*. Sic iidem mss., atque insuper Lugd. Batt. sec. et tert. In vulg. usu desideratur.

3. *Iste par fuerit*. Perizon. Cod. mavult *ipse par fuerit*; tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *ipse primus fuerit*. Ego malim *ipsi par fuerit*. In omnibus scilicet Trajano par, id est similis fuit Theodosius, sed melior et felicior, quod veri Dei cognitione imbutus fuerit.

4. *Ne unus quidem proprius filius*. In ed. August. desideratur *quidem*; in mss. Perizon., *proprius*. Abjici autem non debet, quia Hadrianus ut filius ejusdem, in designatione successionis tamquam per adoptionem habitus fuit, qui Trajani inde nomen suis nominibus passim ascripsit.

5. *Orienti simul atque Occidenti*. Perizon., *Orienti et Occidenti*; Florent. sec., cum Lugd. Batt. tert., Ultr. et Coll. Gronov., *Orientis simul et Occidentis*.

6. *Itaque ut*, etc. In Perizon., Lugd. Batt. sec. et

blicam ira Dei reparandam credidit misericordia
 7 illius, omnem fiduciam sui ad opem Christi confe-
 rens, maximas illas Scythicas gentes, formidatasque
 cunctis majoribus, 8 Alexandro quoque illi Magno,
 sicut Pompeius Corneliusque testati sunt, evitatas,
 nunc autem, extincto Romano exercitu, Romanis
 equis armisque instructissimas, hoc est, Alanos,
 Hunnos et Gothos, 9 incunctanter aggressus, magnis
 multisque 556 præliis vicit. Urbem Constantino-
 polim 10 victor intravit: et ne parvam 11 ipsam Ro-
 mani exercitus manum assidue bello 12 deterreret,
 foedus cum Athanarico, rege Gothorum, percussit.
 Athanaricus autem continuo ut Constantinopolim
 venit, diem obiit. 13 Universæ Gothorum gentes,
 rege defuncto, aspicientes virtutem benignitatemque
 Theodosii, Romano sese imperio dederunt. 14 In
 iisdem etiam diebus Persæ, qui, Juliano interfecto,
 alii-que imperatoribus sæpe victis, 15 nunc etiam Va-
 lente in fugam acto, recentissimæ victoriæ satieta-
 tem cruda insultatione 16 ructabant, ultro Constanti-
 nopolim ad Theodosium misere legatos, 17 pacemque
 supplices poposcerunt: 18 ictumque tum foedus eat,
 quo universus Oriens 19 usque ad nunc tranquillissime
 fruitur. Interea cum Theodosius, in Oriente subactis
 barbarorum gentibus, Thracias tandem ab hoste li-
 beras reddidisset, et Arcadium, filium suum, consor-
 tem fecisset imperii, Maximus, vir quidem 20 sire-
 nuus et probus, atque Augusto dignus, nisi contra
 sacramenti fidem per tyrannidem emersisset, in Bri-
 tannia invitatus propemodum ab exercitu imperator
 creatus, in Galliam transiit: ubi Gratianum Augus-
 tum subita incursione perterritum, atque in Italiam
 transire meditantem, dolis circumventum interfecit,

A fratremque ejus Valentinianum Augustum Italia ex-
 pulit. Valentinianus in Orientem 21 refugiens, a Theo-
 dosio paterna pietate susceptus, mox etiam imperio
 restitutus est.

557 CAPUT XXXV.

*Theodosius imperator Cæsar Augustus quæ bella ges-
 serit. Interim de Maximi, Andragatii et Valentiniani
 interitu, deque Arbogaste et Eugenio tyranno, per
 Theodosium deletis.*

Anno ab Urbe condita MCCCXXXVIII, Theodosius qua-
 dragesimus primus, interfecto per Maximum Gra-
 tiano, imperium Romani orbis solus obtinuit, man-
 sitque in eo annis undecim, cum jam in Orientis
 partibus sex annis Gratiano vivente regnasset. Ita-
 que justis necessariisque causis ad bellum civile per-
 motus, cum e duobus Augustis fratribus, et ultionem
 unius interfecti sanguis 1 exigeret, et restitutionem
 miseria alterius exulantis oraret, posuit in Deo spem
 suam, seseque adversus Maximum tyrannum, sola
 fide major (nam longe minor 2 erat universa appa-
 ratus bellici comparatione) proripuit. Aquileiæ tunc
 Maximus victoriæ suæ spectator insederat. Andrag-
 athius comes ejus summam belli administrabat: qui
 cum largissimis militum copiis, ipsaque magnarum
 copiarum fortitudine, præcellente consilio, omnes
 incredibiliter Alpium ac fluminum aditus commu-
 nisset, ineffabili judicio Dei, dum navali expeditione
 incautum hostem prævenire et obruere parat, sponte
 eadem, quæ obstruxerat, claustra deseruit. 3 Ita
 Theodosius nemine sentiente, ut non dicam repu-
 gnante, 4 vacuas 5 transmisit Alpes, 6 atque Aqi-
 leiam improvisus adveniens, 558 hostem illum ma-
 gnum, Maximum trucem, et ab immanissimis quo-

HAVERCAMPI NOTÆ.

quarto atque Coll. Gronov. desideratur ut, quod ta-
 men hic necessario requiritur; sensus enim est, sic-
 uti Theodosius afflictam, etc., ita reparandam cre-
 didit, etc. Vel, si ut deleri velimus, legendum erit
 in sequentibus omnemque fiduciam; prout invenitur
 ibi in ed. principe et Venetis. At Parisina plenissime,
 Itaque Theodosius, etc., omnemque sui fiduciam.

7. Illius. Flor. sec. et tert. atque tres Lugd. Batt.
 cum Perizon. et Coll. Gronov. Dei malunt; ex qui-
 bus tert. cum Coll. Gronov. mox pro sui iterum Dei
 scribit.

8. Alexandro quoque illi Magno. Mss. quidam,
 Alexandro illi quoque Magno. Flor. tert., Ab Alexan-
 dro quoque illo Magno.

9. Incunctanter. Male abest a duobus Lugd. Batt.
 et Ultr.

10. Victor intravit. Perizon., victor ingressus.

11. Ipsam. Abest a quibusdam edd. vet.

12. Deterreret. Perversissime in editt. Fabricii et
 Scotti legitur deterreret, a qua corruptela utique de-
 territi fuissent, si Venetas edd., Parisin. ipsasque
 Hittorp. et Bolsuing. inspexissent. Illæ enim verbum,
 hoc loco maxime conveniens, recte receperunt, licet
 ed. Aug. et quidam ex mss., ut Lugd. Batt. Ultraje-
 cinusque, in vitio cubent; recte autem scribitur in
 Men, in Perizon. et duobus Florent.

13. Universæ Gothorum. Ed. August. universæ au-
 tem Gothorum, etc.

14. In iisdem etiam diebus Persæ. Edd. quædam
 vet., His etiam diebus Persæ. Cod. Perizon., In

iisdem etiam temporibus Persæ.

15. Nunc etiam. Lugd. Batt. duo, Ultr. Perizon. et
 Coll. Gronoviana, nunc autem.

16. Ructabant. Ed. August., eructabant.

17. Pacemque supplices poposcerunt. Sic amant
 meliores mss. cum ed. Aug. et edd. Fabricianis.
 Aliæ, pacem suppliciter postulant. In Florent. tertio
 copula que desideratur.

18. Ictumque tum foedus est. Ed. Aug. initumque
 tum foedus est.

19. Usque ad nunc. Lugd. Batt. tert., cum Coll.
 Gronov., usque nunc.

20. Sirenuus et probus. Cod. Perizon. conjunctio-
 nem et delet. Mox idem scribit, nisi quod.

21. Refugiens. Perizon., fugiens.

CAP. XXXV. — 1. Exigeret. Nullo prorsus sensu in
 editt. Fabricianis, ultima Scotti et aliquot vet. legi-
 tur exigeretur, quod contra omnes mss. est.

2. Erat. Abest in Florent. duobus, Ultr., Perizon.
 et Lugd. Batt. tert. Scribunt mox belli pro bellici,
 tres ex iisdem mss. cum Coll. Gronov.

3. Ita Theodosius, etc. Edit. August., Itaque Theo-
 dosius, nemine sciante, etc.

4. Vacuas. Sic omnes amant mss. et ex edd. vet.
 meliores. Fabricianæ et aliæ quædam, vacuatas.

5. Transmisit. Lugd. Batt. tres, cum Perizon.,
 transmeavit.

6. Atque Aquileiam. Ed. August. atque ad Aqi-
 leiam.

que Germanorum gentibus tributa ac stipendia ⁷ solo A terrore nominis exigentem, sine dolo ⁸ et sine controversia clausit, ⁹ cepit, occidit. Valentinianus, recepta Italia, potitus imperio est. Andragatius comes, cognita Maximi nece, præcipitem sese e navi in undas dedit, ac suffocatus est. Theodosius incruentam victoriam Deo procurante suscepit. Ecce regibus et temporibus Christianis qualiter bella civilia cum vitari nequeunt, transiguntur. Ad victoriam peruentum est, irrupta est civitas, correptus tyrannus, et hoc parum est. Ecce ¹⁰ parte alia victus hostilis exercitus, atque ipso tyranno truculentæ comes tyranni ad mortem coactus, tantæ dissolutæ elusæque insidiæ, tanti apparatus exinaniti ¹¹ sunt; et tamen nullus dolos instruxit, nullus aciem disposuit, postremo nullus (si dici licet) gladium de vagina extulit. Formidolosissimum bellum sine sanguine usque ad victoriam, et in victoria duorum morte confectum est. Et ne quisquam hoc casu factum putet, quo magis potentia Dei, qua ¹² et dispensantur et iudicantur universa, propalato sui testimonio ¹³ declarata, obstrepentium mentes vel ad confusionem vel ad fidem cogat, dico rem et ignotam omnibus, et omnibus notam. Post hoc bellum, quo Maximus interfectus est, multa utique, sicut omnes recognoscimus, ¹⁴ Theodosium, filiumque ejus Honorium, usque ad nunc et externa bella et civilia consecuta sunt: et tamen omnia pene usque in hodiernum diem, et quidem cum fructu simplicis sanctæque victoriæ, vel nullo vel minimo sanguine quieverunt. Igitur Valentinianus junior, regno restitutus, extincto Maximo, ejusque filio Victore, quem imperatorem Gallis Maximus **559** ¹⁵ reliquerat, ipse in Galliam transivit: ubi cum tranquilla republica in pace ageret, apud Viennam dolo Arbogastis, comitis sui, ut ferunt, strangulatus,

atque ut voluntariam sibi conscivisse mortem putaretur, laqueo suspensus est. Mortuo Valentiniano Augusto, Arbogastes ¹⁶ Eugenium tyrannum mor creare ausus est, legitque hominem, cui titulum imperatoris imponeret, ipse acturus imperium: vir barbarus animo, consilio, manu, audacia, potentiaque nimius contraxit innumeras undique, invictasque copias, vel Romanorum præsiis vel auxiliis barbarorum, alibi potestate, alibi cognatione subnixus. Historiam notam etiam oculis plurimorum, quam melius qui spectavere noverunt, dilatari verbis non opus est. Potentia Dei, non fiducia hominis, victorem semper exstitisse Theodosium, Arbogastes iste præcipuum in utroque documentum est: qui et tunc, cum Theodosio paruit, tantis instructum præsiis Maximum ipse ¹⁷ minimus cepit: et nunc, cum adversus eundem Theodosium, collectis Gallorum Francorumque viribus, exundavit, ¹⁸ nixus etiam præcipuo cultu idolorum, magna tamen ¹⁹ facilitate succubuit. Eugenius atque Arbogastes instructas acies campis expedierant, ²⁰ arcta Alpium latera atque inevitabiles transitus, præmissis callide insidiis, occuparant: ²¹ ut, etiamsi numero ac viribus impares forent, sola tamen belli dispositione victores. At vero Theodosius in summis Alpibus constitutus, expers cibi ac somni, sciens, quod destitutus suis, nesciens quod clausus alienis, Dominum Christum solus solum qui posset omnia, corpore humi fusus, mente cælo fixus, orabat. **560** Dehinc postquam insomnem noctem precum continuatione transegit, et testes propemodum, quas in pretium præsidii cælestis appenderat, lacrymarum lacunas reliquit, fiducialiter arma corripuit, solus, sciens se esse non solum. ²² Signo crucis signum prælio dedit, ac se in bellum, etiam si nemo sequeretur, victor futurus immisit. Prima salutis via exstitit ²³ Arbitrio, hostilium

IIAVERCAMPI NOTÆ.

7. *Solo terrore nominis.* Lugd. Batt. cum Perizon. Ultr. et Coll. Gronov., *magno terrore nominis*; Perizon., *magno terrore ac minis*; sed vulg. significantior est.

8. *Et sine controversia.* Sic in ed. August. et in cod. Perizon. inveni, et sic quoque uterque Florenti. Vulgg. *sine* non habent.

9. *Cepit, occidit.* Edd. vulgg., *et occidit.* Verum lectio quæ in mss. et in ed. August. abjecto *et*, invenitur, rotundior est.

10. *Parte alia.* Sic quoque amant mss., non, ut vulgg., *a parte alia.*

11. *Sunt.* Abest a cod. Perizon.

12. *Et dispensantur.* Abest prior vox a cod. Perizon. et edd. vett. quibusdam.

13. *Declarata.* Lugd. Batt. duo, *et declarato.*

14. *Theodosium . . . consecuta sunt.* Ita codd. Florenti., Lugd. Batt. tres, cum Perizon. Ultr. et Coll. Gronov. atque edd. Vetustis; sed Lugd. Bat. tert., *per Theodosium . . . subsecuta sunt.* Fabricius autem et Scottus, *Theodosium . . . subsecuta sunt.*

15. *Reliquerat.* Mss. quidam, *præfecerat*: Mox pro transivit mss. Lugd. Batt. et Coll. Gronov. malunt transiit.

16. *Eugenium.* Mss. aliquot, *tum Eugenium*; et cod. Perizon., *elegitque, pro legitque.*

17. *Minimus.* Edd. quædam vett., *minimis*; sed est allusio ad vocem *Maximus*, quæ præcessit.

18. *Nixus.* Lugd. Bat. tert., *nisus.*

19. *Facilitate.* Minus rectum, quod in quibusdam mss. legitur, *felicitate.*

20. *Arta Alpium latera.* Mss. Lugd. Batt., cum Perizon. Ultr. et Coll. Gronov., *alta*, quod laud præfero vulgatæ lectioni, quia transitus, ubi erant arcti, occluserat.

21. *Ut, etiamsi.* Lugd. Batt. tres, *etiam si.*

22. *Signo crucis signum prælio dedit.* Ejeci hoc loco ineptissimam glossam, bene longam, quæ omnes edd. excepta Augustana, deturpabat, atque interpunctat onem in præcedentibus mutavi. Sic vulgo legebatur: *Fiducialiter arma corripuit solus, sciens se esse non solum signo crucis tuendum, sed et victoriam adepturum, signo crucis se muniens, signum victoriæ dedit, ac signo crucis signum prælio dedit,* etc. Et hæc, in vitis libris omnibus mss., quod a Fabricio non fuisse animadversum miror. Neque Fabricio plus vidit Lantius, dum ad hunc locum ita scribit: « Addidit Marcoduranus: *ac signo crucis signum prælio dedit,* quod nec in Colon. erat, nec in Materni codicibus. »

23. *Arbitrio.* Edd. Aug. et aliæ quædam vett. cum mss. Perizon., Lugd. Bat. tert., *Arbitio*; Lugd. Bat. sec., *Arbitio.*

partium comes: qui cum ignarum imperatorem circumpositis excepisset et insidiis, conversus ad revertentiam præsentis Augusti, non solum periculo liberavit, verum etiam instruxit auxilio. At ubi ²⁴ ad contigua miscendæ pugnæ spatia perventum est, continuo magnus ille et ineffabilis turbo ventorum in ora hostium ruit. Ferebantur ²⁵ per aera spicula missa ²⁶ nostrorum manu, atque ultra mensuram humani ²⁷ jactus ²⁸ per magnum inane portata, nusquam prope modum cadere, priusquam impingerent, sinebantur. Porro autem turbo continuus ora pectoraque hostium ²⁹ nunc illis graviter scutis ³⁰ everberabat, **561** nunc impressis pertinaciter ³¹ obstructa cladebat, ³² nunc avulsis violenter destituta nudabat, ³³ nunc oppositis jugiter in terga trudebat: tela etiam, quæ ipsi vehementer intorserant, excepta ventis ³⁴ impetu supinata, ac retrorsum coacta ipsos infeliciter confgebant. Prospexit sibi humanæ conscientiæ pavor: nam continuo sese, parva suorum manu fusa, victori Theodosio hostilis prostravit exercitus. Eugenius captus atque interfectus est. Arbogastes ³⁵ sua se manu perculit. Ita et hic duorum sanguine bellum civile ³⁶ restinctum est, absque illis decem millibus

A Gothorum, quos, præmissos a Theodosio, Arbogastes delesse funditus fertur, quos utique perdidisse lucrum et vinci vincere fuit. Non insulto obtreptatoribus nostris. Unum aliquod ab initio Urbis conditæ bellum proferant, tam pia necessitate susceptum, tam divina felicitate confectum, tam clementi benignitate sopitum, ubi nec pugna gravein cædem, nec victoria cruentam exegerit ultionem: et fortasse concedam, ut non hæc fidei Christiani ducis concessa videantur, quamvis ego hoc testimonio non laborem, quando unus ex ipsis, poeta quidem eximius, sed paganus pervicacissimus, ³⁷ hujusmodi versibus et Deo et homini testimonium tulit, quibus ait:

B O nimum dilecte Deo! ³⁸ tibi militat æther,
Et conjurati veniunt ad classica venti.

562 Ita cœlitus judicatum est inter partem, etiam sine præsidio hominum de solo Deo humiliter sperantem, et partem arrogantissime de viribus suis, et de idolis præsumentem. ³⁹ Theodosius autem, composita tranquillataque republica, apud Mediolanum constitutus, diem obiit.

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. *Ad contigua miscendæ pugnæ spatia.* Ita Perizon. et Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. Vulgg., *inmiscendæ*; Florent. sec., *in continua immiscenda.*

25. *Per aera.* Sic malunt mss. quam *aerem.*

26. *Nostrorum manu.* Haud inutiliter postrema voce sensum auget cod. Perizon., a vulgg. abest.

27. *Jactus.* Quidam mss., *ictus.*

28. *Per magnum inane portata.* Colon. et editi: *manu in aere reportata*, ex quibus verbis legendum illud collegi: si male, aliorum esto judicium. LAUT.— Editi vet. omnes, omnesque quos consului, mss., *per magnum inane portata* exhibent. Unde miror, unde Fabricius et Scottus habeant *manu in aere* (sic enim apud illos legitur) *portata.*

29. *Nunc illis graviter scutis.* Ita omnes, quos consului, mss., ut et ed. Aug.; at vulgg., *nunc illis*, quod valde displicet.

30. *Everberabat.* Mss. quidam, *verberabat.*

31. *Obstructa cladebat.* Sensus est, turbine isto nonnullis ex hostium numero scuta tam violenter ad pectora atque ora impressa fuisse, ut vix respirandi dederint facultatem.

32. *Nunc avulsis.* Cum scilicet turbine sævo e manibus eriperentur, vel ita reflecterentur, ut nuda hostes vulneribus ora præberent.

33. *Nunc oppositis.* Quando arcere vim tempestatis a facie vellent, opponendo scuta, eadem vi turbinis in terga prosternerentur iisdem milites, qui gestabant.

34. *Impetu supinata.* Florent. duo, *impetu supinato.*

35. *Sua se manu.* Mss. aliquot, *sua sese manu*, vel *sese sua manu.*

36. *Restinctum est.* Lugd. Bat. pr., *extinctum* (sed superscribitur *restinctum*) est. Edd. quædam vet., *restrictum est.*

37. *Hujusmodi versibus.* Mss. aliquot, *ejusmodi verbis.*

38. *Tibi militat æther.* In edit. Augustana hæc leguntur:

O nimirum dilecte Deo, cui fudit ab astris
Æolus armatas hiemes, tibi militat æther,
Et conjurati veniunt ad classica venti.

Et ita quidem leguntur hi versus apud Claudianum de III consulatu Honorii vs. 96, nisi quod ibi pro *fudit* in fine versus primi, sit:

Cui fudit ab antris, etc.

C Orosius tamen mihi videtur noluisse admittere propter mentionem Æoli, dei pagani, adeoque contraxisse versus. Sunt mss. in quibus legitur *ad humillima classica venti*, ex quibus vox prior ex varia lectione nata est.

59. *Theodosius autem.* Victoriosissimi hujus et vere Christianissimi imperatoris subjicere lubet nummum aureum, qui quondam exstitit in museo Marciano. In parte ejus anteriore cernitur imago Theodosii pectore tenus, dextra manus spiculum, læva clypeum, equestris expeditionis typo signatum, tenet; pectus thorace, caput gemmata casside legitur, scribitur in circuitu: *Dominus Noster THEODOSIUS Pius Felix AVGustus*. Ab altera parte sedet Nova Roma: ad pedes, maritimæ potentæ symbolum, prora ratis cum gubernaculo conspicitur; dextra hastam, læva victoriam, globo impositam, tenet. Concordia Theodosii et Arcadii hac inscriptione laudatur, *CONCORDIA AVGVstorum*. Nummus, ut ex subscriptione patet, Constantinopoli signatus est.

563 CAPUT XXXVI.

De imperio et rebus gestis Arcadii, Theodosii junioris et Honorii Cæsarum. De Gildonis perfidia ac molitionibus, tamen per Mascezillem compressis.

Anno ab Urbe condita MCLXIX, ¹ Arcadius Augustus, cujus nunc filius Theodosius Orientem regit, et Honorius Augustus, frater ejus, cui nunc Republica innititur, quadragesimo et secundo loco, communo imperium, divisim tantum sedibus tenere cœperunt : ² vixitque Arcadius post patris excessum annis duodecim, imperiique summam Theodosio ³ filio suo parvo admodum, moriens tradidit. Interea Gildo comes, qui in initio regni eorum Africæ præerat, simul ut defunctum **564** Theodosium comperit, ⁴ sive, ut quidam ferunt, quadam permotus invidia, ⁵ Africam Orientalis imperii partibus jungere molitus est : sive, ut alia tradit opinio, minimam in parvulis spem fore arbitratus, præsertim cum abque his non facile antea quisquam pusillus in imperio relictus, ad maturitatem virilis ætatis ⁶ evaserit : istique propemodum soli inveniuntur, quos, ob egregiam patris ac suam fidem, et divisos et destitutos Christi tutela provexerit. ⁷ Africam, excerptam a societate reipublicæ, sibi usurpare ausus est, gentili

A magis licentia contentus quam ambitu regni affectationis inflatus. Huic ⁸ Mascezil frater fuit, qui novarum rerum in fratre molitiones perhorrescens, relictis apud Africanam militiam duobus filiis adolescentibus, in Italiam rediit. Gildo, et absentiam fratris et præsentiam filiorum ejus suspectam habens, adolescentes dolo circumventos interfecit. Ad hunc jam, ⁹ ut hostem, bello insequendum Mascezil frater missus est, quem idoneum procurandæ reipublicæ fore propriæ orbitatis recens dolor pollicebatur. Igitur Mascezil jam inde a Theodosio sciens, quantum in rebus desperatissimis ¹⁰ oratio hominis per fidem Christi a Clementia Dei impetraret, ¹¹ Caprariam insulam adiit, unde secum sanctos servos Dei ¹² aliquot permotos precibus suis sumpsit : cum his orationibus, jejuniis, psalinis dies ¹³ et noctes continuans, sine bello victoriam meruit, ac sine cæde vindictam. Ardalis **565** fluminis nomen est, quod fluit inter ¹⁴ Thebastem et Metrideram civitates : ubi cum parva manu, hoc est, cum quinque millibus (ut aiunt) militum, ¹⁵ contra septuaginta millia hostium castris ¹⁶ metatus, cum interjecta mora excedere loco, ¹⁷ oppositasque præjacentis vallis angustias transgredi vellet, ¹⁸ intercurrente nocte, beatum Ambro-

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XXXVI.—1. Arcadius... et Honorius. Hi duo Theodosii filii, ex voluntate patris, post Constantini Magni filios, Romanum imperium ejusque partes inter se dividerunt. Neuter eorum sufficientes oneri cervicem habuit, misereque sub iisdem, vafritie et fraude tutorum, barbarorumque invasionibus afflicta fuit res Romana. Utriusque Augusti nummum aureum subjicere placuit. In Arcadii nummo, ex Gaza Marciana quondam desumpto, Virtus Romanorum laudatur, quæ tamen sub imbelli principe parum enituit; in Honorii nummo diuturnum ejus imperium celebratur, de quo Bandurius, ex cujus Opere Honorii nummus desumptus est, potest inspicere.

2. Vixitque. Perizon., vixit. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., vixit itaque.

3. Filio suo. Aliquot ex mss. cum ed. Aug. suo non agnoscunt.

4. Sive, ut quidam ferunt. Mss. Perizon., Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., sicut quidam ferunt.

5. Africam Orientalis imperii partibus, etc. Ed. Aug. inter imperii et partibus interserit sui. Gildo autem, vel Africæ, cujus obtinebat curam, Orientales quoque adjungere voluit provincias, vel tyrannidem occupare in Africa sola, eamque partem imperii Ro-

mani, discretam a corpore reliquo, sibi vindicare.

6. Evaserit. Perizon. et Lugd. Bat. pr., cum Coll. Gronov., pervenerit. Mox et isti iidem mss. et aliqui Lugd. Batt.

7. Africam excerptam. Pro hisce in tribus Lugd. Bat., Perizon. et Coll. Gronov. legitur *excerptam arcem*. Forsitan ita legendum est, *Africam excerptam a societate reipublicæ, arcem sibi usurpare ausus est*. Notum est enim *arcem occupare et tenere*, apud Latinos scriptores passim de occupata tyrannide dictum. Vide, quæ notavimus ad Tertulliani Apologeticum pag. 48.

8. Mascezil. Varie in mss. Orosii et Diaconi quoque, hoc nomen scribitur. *Mascebiel* hic, at infra *Masceibel*, habet Lugd. Bat. pr.; *Mascezel*, sec.; *Mascezel*, Flor. sec. et ed. Aug.; *Masceibel*, Lugd. Bat. tert. et quart.; et denique *Mascezel* Cod. Perizon.

9. Ut hostem, bello insequendum. Mss., in hostem bello insequentem.

10. Oratio hominis, etc. Ed. August. hanc supponit lectionem, *oratio per fidem et clementiam Dei impetravit*, quæ haud absurda est.

11. Caprariam. Florent. sec., Caprariam.

12. Aliquot. Perizon., aliquos.

13. Et noctis. Perizon., cum Lugd. Batt. pluribus, noctisque.

14. Inter Thebastem et Metrideram. Pro *Metrideram* Florent. duo legunt *Admederam*; Lugd. Bat. sec. et Ultr., *Ammederam*; quart. et Perizon., *Mederam*; Lugd. Bat. pr., *Oomeodoram*; tert. cum Coll. Gronov., *Odmeoderam*; ed. August., *Admederam*. Sed apud Paulum Diaconum lib. xiii, p. 90, invenio, quod fuit inter *Terestem* et *Amedarum* civitates.

15. Contra septuaginta millia hostium. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. xl millia numerant.

16. Metatus. Perizon., metatus est.

17. Oppositasque præjacentis vallis angustias. Cod. Periz. et Coll. Gronov., *oppositusque præjacentes vallis angustus*, etc. Apud Diaconum legitur, *oppositusque vallis præjacentes angustias transgredi voluit*.

18. Intercurrente nocte. Sic quoque legitur apud

sium episcopum, Mediolani paulo ante defunctum. A non dubitavit extrahere. Secuta est pœna ²⁰ sacrilegum. Nani iisdem superstitionibus atque insultantibus, quos ab ecclesia ad pœnam protraxerat, post aliquantum tempus ²⁰ et ipse solus punitus est : ²¹ probavitque in se uno, ad utrumque ²² semper divinum vigilare iudicium : quando et cum speravit, adjutus, et cum contempsit, occisus est.

566 destituti, in diversa fugerunt. Gildo et ipse fugam molitus arrepta navi ²⁶ ut in altum pro-
 ductus, ac deinde revocatus in Africam, post aliquot dies strangulatus, interiit. Periclitaremur sub tantorum miraculorum relatu, præsumpta mentiendi impudentia, nisi adhuc vocem nostram conscientia eorum, qui interfuere, præcurreret. Nullæ aguntur insidiæ, nulla corruptio, septuaginta millia hostium vincuntur pene sine pugna : fugit victus ad tempus, ne plus audeat victor iratus. Transportatur in diversum locum, ²⁷ ut nesciat frater occidi, ²⁸ quo vindicatur occiso. Sane idem Mascezil, elatus rerum secundarum insolentia, posthabito sanctorum consortio, cum quibus antea Deo militans vicerat, etiam ecclesiam temerare ausus est, atque ex ea quosdam

non dubitavit extrahere. Secuta est pœna ²⁰ sacrilegum. Nani iisdem superstitionibus atque insultantibus, quos ab ecclesia ad pœnam protraxerat, post aliquantum tempus ²⁰ et ipse solus punitus est : ²¹ probavitque in se uno, ad utrumque ²² semper divinum vigilare iudicium : quando et cum speravit, adjutus, et cum contempsit, occisus est.

567 CAPUT XXXVII.

De Rufini et Stiliconis scelere : item Rhadagaisi regis Gothorum ; quomodo Romam terruerit et victus sit.

Interea cum a Theodosio imperatore seniore, singulis ¹ potissimis infantum cura et disciplina utriusque palatii commissa esset, hoc est, Rufino Orientalis aulæ, Stiliconi Occidentalis imperii, quid uterque egerit ; quidve agere conatus sit, exitus utriusque **B** docuit : cum alius sibi, alius filio suo affectans regale fastigium, ut rebus repente turbatis, necessitas reipublicæ scelus ambitus tegetet, barbaras gentes ille immisit, hic fovit. Taceo de Alarico rege cum Gothicis suis sæpe victo, sæpe concluso, semperque dimisso. ² Taceo de infelicibus bellis apud ³ Pollentiam gestis, cum barbaro et pagano ⁴ duci, hoc est, Sauli, belli summa commissa est : cujus improbitate ⁵ reverendissimi dies et sanctum Pascha violatum est, cedentique hosti propter religionem, ut pugnaret extortum est : cum quidem ostendente in brevi iudicio Dei, et quid favor ejus posset, et quid ⁶ ultio exigeret, pugnantem vicimus, victores victi sumus. Taceo de ipsorum inter se Barbarorum crebris dilacerationibus, ⁷ cum se invicem Gothorum cunei duo, deinde **C** Alani atque Hunni variis cædibus populabantur. Rhadagaisus, omnium antiquorum præsentiumque **568** hostium longe inumanissimus, repentino impetu

IIAVERCAMPI NOTÆ.

Diaconum, sed incurrente nocte malunt ed. August. et cod. Lugd. Bat. sec. cum Ultr. Reliqui Lugd. Batt. tres cum Perizon. et Coll. Gronov. legunt *insistente nocte.*

19. *Merito annuntiantis.* Quinti casus videtur istud merito, id est, ablativi, non vero adverbium ; significat igitur per meritum Ambrosii, jam inter beatos relati. Perizon., *meritoque.*

20. *Substitit.* Ita in Diacono legitur, et sic quoque habent cod. Ultr. et Coll. Gronov. neque displicet. Vulgg. *substitit.*

21. *Ab ipsis.* Edd. quædam vett., *munitus ipsis.*

22. *Processit.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et cod. Perizon., *procedit.*

23. *Et cum ad eos.* Ed. Aug., *et cum jam ad eos.*

24. *Insolenter.* Cod. Perizon., *violenter.*

25. *Gildo.* De hujus Gildonis motu ejusque criminibus exstat Q. Aurelii Symmachii epistola ad Stilichonem scripta lib. iv, epist. 4.

26. *Ut in altum proventus.* Vocula ut non comparat in tribus Lugd. Batt.

27. *Ut nesciat frater occidi.* Ita recte mss. et edd. Fabr. Pessime in aliis legebatur, *ut nesciatur a fratre occidi.* In Aug. ed. legitur, *ut nesciat frater occidi, frater occidere, quo vindicatur occiso.* Sed sensus Orsiii est, propterea in locum a fratre Mascezile diversum ejectum ibidemque occisum fuisse Gildonem, ne frater juberet illam necem, qua sua aliorum orbitas vindicaretur.

28. *Quo vindicatur occiso.* Ita Lugd. Batt. omnes cum Coll. Gronov. qui, etc. At mss. Florent. et edd.

vett., *quo vindicantur occisi,* videlicet liberi Mascezilii.

29. *Sacrilegum.* Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov., *sacrilegium.*

30. *Et ipse solus.* Ita transponunt hæc verba mss. pro *solus et ipse.* In Aug. ed. atque cod. Ultr. deletur et.

31. *Probavitque.* Recte, non *provocavitque,* prouti in Lugd. Batt. pr. et tert. atque Coll. Gronov. invenitur.

32. *Semper.* Abest a mss. Lugd. tribus, ut et a cod. Perizon. et Coll. Gronov.

CAP. XXXVII. — 1. *Potissimis.* Codex Perizon., *potentissimis.* Male.

2. *Taceo de infelicibus bellis.* Sic scribere jubent codd. Perizon. et Lugd. Batt. pr. et tert. Nam *illis,* quod in vulgg. legitur, ex varia lectione prognatum est, ut docet ed. Augustan. in qua utraque lectio, *bellis illis* conjungitur.

3. *Pollentiam.* Liguriæ urbem, nam et alia ejus nominis in Piceno fuit. Utraque geminata littera *l,* *Pollentia,* ut habent mss. meliores, non, ut ed. vulgg., *Polentia,* scribebatur.

4. *Duci.* Edd. quædam vett., *duce,* cui summa belli, etc.; sed contra mss. et verum sensum.

5. *Reverendissimi dies et sanctum Pascha.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. *dies vel Dei Pascha.*

6. *Ultio.* Additur in edd. quibusdam vett. ex abundantia divina.

7. *Cum se invicem.* Perizon., *cum in se invicem.*

totam ⁸ inundavit Italiam. Nam fuisse in populo A ejus plus quam ducenta millia Gothorum ferunt. Hic supra hanc incredibilem multitudinem indomitamque virtutem paganus et Scythia erat: qui, ut mos est barbaris ⁹ hujusmodi gentibus, omnem Romani generis sanguinem diis suis propinare devoverat. Hoc igitur Romanis arcibus imminente, sit omnium paganorum ¹⁰ in Urbe concursus, ¹¹ Hostem adesse cum utique virium copia, tum maxime præsidio deorum potentem: Urbem autem ideo destitutam et mature perituram, quia deos et sacra ¹² perdiderit. Magnis querelis ubique agitur, et continuo ¹³ de repetendis sacris celebrandisque tractatur. Fervent tota Urbe blasphemix, vulgo nomen Christi tamquam lucis aliqua præsentium temporum ¹⁴ opprobriis gravatur. Itaque ineffabili judicio Dei factum est, uti, quoniam in B permixto populo piis gratia, impiis poena debebatur, ¹⁵ oportebatque permitti hostes, qui insuadibilem in plurimis, et contradicentem civitatem severioribus solito flagris coarguerent, ¹⁶ non tamen eos qui indiscrete evectos intemperata cæde delerent, duo tunc Gothorum populi cum duobus potentissimis regibus suis per Romanas provincias ¹⁷ baccharentur: quorum unus Christianus ¹⁸ propiorque Romano, et (ut res 569 docuit) timore Dei mitis ¹⁹ in cæde, alius paganus, ²⁰ barbarus, et vere Scythia, qui non tantum gloriam aut prædam quantum inexasurabili crudelitate ipsam cædem amaret in cæde: et hic jam sine receptus Italiæ, ²¹ Romam e proximo trementem terrore quassabat. Itaque si huic ultionis potestas permitteretur, quem Romani ob hoc præcipue ti- C mendum arbitrabantur, quia deorum favorem sacri-

ficiorum obsequiis invitaret; et ²² immoderatio caedes sine fructu emendationis arsisset, et error novissimus pejor priore crevisset: quandoquidem in pagani et idololatrx manus ²³ incidisse, non solum paganis residuis de instaurando cultu idolorum esset indubitata persuasio, sed etiam Christianis periculosa confusio, cum et hi terrentur præjudicio, et illi confirmarentur exemplo. Quamobrem ²⁴ justus dispensator humani generis Deus perire paganum hostem voluit, et Christianum prævalere permisit, ut pagani blasphemantesque Romani, et illo confunderentur perditio, et hoc punirentur immisso: maxime cum imperatoris Honorii admiranda in rege continentia, et sanctissima fides ²⁵ non parum divinæ misericordiæ mereretur. Conceduntur quidem adversus immanissimum illum hostem Rhadagaisum, aliorum hostium cum copiis suis inclinati ad auxilium animi. Adsunt ²⁶ Uldin et ²⁷ Sarus, Hunnorum et Gothorum duces, præsidio Romanorum: sed non sinit Deus rem potentix suæ, virtutem hominum et maxime hostium videri. Conterritum divinitus Rhadagaisum ²⁸ in Fæsulanos montes cogit: ejusque (secundum eos qui parcissime referunt) ²⁹ ducenta millia hominum, inopum consilii et cibi, in arido et aspero montis jugo, urgente undique 570 timore concludit: agmina que, quibus dudum angusta videbatur Italia, latendi spe ³⁰ in unum ac parvum verticem trudit. Quid multis morer? Non disposita in bellum acies fuit, non furor, timorque incerta pugnx prætulit, non cædes acta, non sanguis effusus est, C ³¹ non postremo (quod felicitatis loco deputari solet) damna pugnx ³² eventu compensata victoriæ; eden-

HAVERCAMPI NOTÆ.

8. *Inundavit*. Orosii est verbum, cujus glossa est in ed. August., *invadit*.

9. *Hujusmodi*. Perizon., *eisdem*; Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *ejusdem genti*.

10. *In Urbe*. Ed. Aug., *in Urbem*, quod non recipio.

11. *Hostem adesse*. Blanditur magis hæc lectio cod. Perizon. quam quæ in reliquis mss. et in edd. invenitur, *hostem esse*. In edd. quibusdam vet. præcedit *clamantium*, quasi non significantior esset sensus, sine siculneo illo fulcro.

12. *Perdiderit*. Perizon. *perdiderat*.

13. *De repetendis*. In textu ms. Lugd. Bat. primi erat, *de repentinis sacris*, ascripta in margine vera lectione.

14. *Opprobriis gravatur*. Sic malo cum mss. Perizon. et tribus Lugd. Batt. atque Coll. Gronov. quam *probris ingravatur*, quod codd. reliqui, ut et edd. habent.

15. *Oportebatque*. Cod. Perizon., *oportebat*.

16. *Non tamen eos*. Ed. August. addit *hostes*.

17. *Baccharentur*. Mss. omnes, quos ad hunc locum novem consului, una cum Coll. Gronov. et cod. Aug. habent *bacchabantur*. Hæc lectio, si placet, juxta cod. Perizon. lectionem, *oportebatque*, quod supra legitur, mutari debet, in *oportebat*, et a verbis illis, *duo tunc novus inchoare sensus, posita distinctione majori post illa, cæde delerent*.

18. *Propiorque Romano*. Nescio unde in Fabr. et Scotti edd. *propiorque*, quod non magis placet quam *propiorque Romano*, quod in Perizon. et Aug. codd. legitur. Significat minus barbarum, et propius ad Romanos mores accedentem.

19. *In cæde*. Tres ex Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., *in cædes*. Sed nihil mutandum est, quia aliquanto post sequitur de altero, *ipsam cædem amaret in cæde*.

20. *Barbarus*. Excidit hoc ex Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov.

21. *Romam e proximo*, etc. Mss. aliquot legunt, *Romam proximo trementem terrore quassabat*.

22. *Immoderatio caedes*. Male editi quidam, *Immoderatio cæde*.

23. *Incidisse*. Perizon. et Coll. Gronov. *incidissent*, nullo sano sensu.

24. *Justus*. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *justissimus*.

25. *Non parum divinæ misericordiæ*, etc. Lugd. Bat. pr. scribit, et *sanctissima fides divinæ misericordiæ auxilium mereretur*.

26. *Uldin*. Apud Diaconum legitur *Viridinus*, in edd. Venetis *Uldinus*.

D 27. *Sarus*. Duo ex Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *Parus*.

28. *In Fæsulanos montes*. In Florent. pr. extrema littera in duabus hisce vocibus erasa apparet.

29. *Ducenta millia*. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. *ducenta millia*.

30. *In unum ac parvum verticem*. Ed. Augustana legit, *in unum, ac parvum in verticem*.

31. *Non postremo (quod felicitatis loco)* Perizon. tres Lugd. Batt. et Coll. Gronov., *non postremo, quod in felicitatis loco*. Veneti et Aug. ed. deleta non, legunt, *quod felicitatis postremo loco deputari solet*.

32. *Eventu compensata victoriæ*. Lugd. Batt. pr.

tibus, bibentibus, ludentibusque nostris, tanti illi tamque immanes hostes, esurientes et sitientes languentesque confecti sunt. Parum hoc est, nisi captum³⁴ et catenatum ac subjugatum sciant: quem timere Romani: illumque idololatram suum, cuius sacrificia se magis pertimescere quam arma fingebant, sine prælio victum ac vinctum sub iugo catenisque despiciant. Igitur rex Rhadagaisus, solus spem fugæ sumens, clam suos deseruit, atque in nostros incidit, a quibus³⁵ captus, ac paulisper retentus, deinde interfectus est. Tanta vero multitudo captivorum Gothorum fuisse fertur, ut, vilissimarum pecudum modo, singulis aureis passim greges hominum venderentur. Sed nihil superesse Deus de eodem populo sinit. Nam illico cunctis qui emebantur morientibus, quod improbi emptores eorum non impenderunt turpiter pretiis, expenderunt misericorditer sepulturis. Igitur ingrata Roma,³⁶ quæ sicut nunc sensit, non ad remittendam, sed ad reprimendam idololatriæ præsumptionem, iudicis Dei obliquam misericordiam,³⁶ ita continuo propter vivorum mortuorumque³⁷ sanctorum piam recordationem, Dei iram passura non plenam, **571** si forte confusa pœniteat, et per experientiam fidem discat, ab incursu Alarici regis et hostis, sed Christiani,³⁸ aliquantulo ad tempus spatio,³⁹ differtur.

CAPUT XXXVIII.

De molitionibus Stiliconis comitis, ejusque et Eucherii interitu.

Interea comes Stilico, Vandalorum imbellis, aværæ, perfidæ et dolosæ gentis genere editus, parvi-

pendens quod sub imperatore imperabat; Eucherium, filium suum, sicut a plerisque traditur, jam inde Christianorum persecutionem a puero privatoque meditantem,¹ in imperium quoquo modo sustinere nitebatur. Quamobrem Alaricum, cunctamque Gothorum gentem, pro pace optima et quibuscumque sedibus suppliciter ac simpliciter orantem, occulto scedere fovens, publice autem et belli et pacis copia negata, ad terendam terendamque rempublicam reservavit. Præterea gentes alias copii viribusque intolerabiles, quibus nunc Galliarum Hispaniarumque provinciæ premuntur, hoc est, Alanorum, Suevorum, Vandalorum,² ipsoque simul motu impulsorum Burgundionum, ultro in arina sollicitans,³ detero semel Romani **572** nominis metu, suscitavit. **B**⁴ Eas interim ripas Rheini quater, et pulsare Gallias voluit, sperans miser sub hac necessitatis circumstantia,⁵ quod et extorquere imperium⁶ genero posset in filium, et barbaræ gentes tam facile comprimi quam commoveri valerent. Itaque ubi imperatori Honorio exercituique Romano hæc tantorum sceclerum scena patefacta est, commoto justissime exercitu, occisus est Stilico; qui, ut unum puerum⁷ purpura indueret, totius generis humani sanguinem⁸ dedidit. Occisus est et Eucherius, qui, ad conciliandum sibi favorem paganorum, restitutione templorum et eversione ecclesiarum imbuturum se regni primordia minabatur, paucique cum iisdem satellites tantarum molitionum puniti sunt. Ita minimo negotio⁹ paucorumque pœna, ecclesiæ Christi cum imperatore religioso et liberatæ sunt et vindicatæ. Itaque post hæc¹⁰ tanta augmenta blasphemiarum,

HAVERCAMPI NOTÆ.

et sec. cum Coll. Gronov., fuerunt eventu compensata victoriæ.

† **35.** *Et catenatum.* In nullis, quos consului mss., ut nec in ed. Aug. apparet. Respondent tamen hisce illa quæ mox sequuntur, *sine prælio victum* (sive, ut Perizon. legit) *captum ac vinctum sub iugo catenisque despiciant.*

34. *Captus, ac paulisper retentus, deinde, etc.* Perizon. codex cum duobus tribusve Lug. Batt. et Coll. Gronov., *captus, paulisper detentus, et deinde interfectus est.*

35. *Quæ sicut nunc sensit.* Pro nunc mss. Perizon. cum duob. Lugd. Batt. non legunt; at Coll. Gronov., *quoque sicut non sensit.* In Lugd. pr. inveni ita scriptum, *quoque sic non sensit.* Nihil tamen muto, licet sensus aliquantum obscurus sit.

36. *Ita continuo.* Coll. Gronov., *ita continuo sicut propter vivorum, etc.*

37. *Sanctorum.* Ed. August., *avorum.*

38. *Aliquantulo.* Lugd. Bat. pr., *aliquanto.*

39. *Differtur.* Lugd. Bat. quart., *differretur.* Sed in Lugd. Bat. primo in textu quidem legitur *desertur queat*, sed corrigitur *differrri queat*, quomodo et in tertio legitur. Verum vulg. lectio sana est. Romani innuit Orosius, quamvis æternæ Urbis superbiat titulo, tamen per iram Dei aliquando perituram, sed differre Deum iram suam, si forte, non perditam a Rhadagaiso, cui id non concessit quia paganus erat, pœnitens, mitius punitur ab Alarico, homine Christiano, ut ita fidem discat, et per fidem divinis castigationibus cum fructu se submittat. Confer extremum capituli sequentis.

CAP. XXXVIII. — 1. *In imperium.* Ed. Aug. et mss. fere omnes, quos inspexi, ita exhibent, non in imperio, ut vulgg.

2. *Ipsoque.* Ed. August., *ipsorumque simul metu*, etc., quod non damno.

3. *Detero semel, etc.* Male excidit ex cod. Perizon. vox *semel*, nam auget significationem, prouti apud Tertullianum et optimos scriptores Latinos eo sensu occurrere solet.

4. *Eas interim, etc.* Nulla ante hæc verba in prioribus editt. ponebatur distinctio, unde turbatus eorumdem intellectus fuit. Pro *ripas* ed. August. habet *ipsas ripas*, ut et *ipsorumque* pro *ipsorum*.

5. *Quod et extorquere.* Sæpissime in mss. Orosii ponitur *quia pro quod*, sicuti etiam hoc in plerisque codd. permutantur; sed nos sequimur illos, qui *quod* scribunt. Perizon. habet *qua*.

6. *Genero posset in filium.* Gener Stiliconis erat Honorius, ducta in uxorem ejusdem filia; sed dum Eucherio filio parat regnum Stilico, extorquere illud genero Honorio studeat. Novam vero lectionem suppeditat cod. Perizon., ita scribens, *qua et extorquere imperium tenero posset filio*, etc. Sed Vulg. sana est.

7. *Purpura indueret.* Sic ed. Aug. et mss. meliores; alii, *purpuram indueret*.

8. *Dedidit.* Ita restitui ex mss. Florent. et ed. Aug., nam *dedit* legitur in aliis.

9. *Paucorumque pœna.* Plures ex mss., *paucorum pœna*.

10. *Tanta augmenta blasphemiarum.* Cod. Perizon. legit, *tanta augmenta et piacula blasphemiarum*.

nullamque poenitentiam, ultima illa diuque suspensa A per singulos singula, et super capita elata palam aurea atque argentea vasa portantur, exsertis undique ad defensionem gladiis pia pompa munitur. ¹⁴ Hymnis, Deo Romanis Barbarisque concinentibus, publice canitur. Personat late in excidio Urbis salutis tuba, omnesque etiam in abditis latentes, invitat ac pulsat. Concurrunt undique ad vasa Petri vasa Christi; plurimi etiam pagani Christianis professione, ¹⁵ etsi non fide, admiscuntur; et per hoc tamen ad tempus, quo magis confundantur, evadunt. Quanto copiosius ¹⁶ aggregantur Romani confugientes, tanto avidius circumfunduntur Barbari defensores. Osacra et ineffabilis divini iudicii discretio! O sanctum istud et salutare flumen, quod parva exortum domo, dum beato alveo in sanctorum sedes tendit, B oberrantes periclitantesque animas in salutis sinum pia rapacitate pervexit! O praeclara illa Christianae militiae tuba, quae generaliter cunctos dulcissimo ad vitam modulamine invitans, quos ¹⁷ ad salutem inobedientes non suscitavit, **575** ¹⁸ inexcusabiles reliquit ad mortem. ¹⁹ Mysterium hoc, quod in transferendis vasis, ²⁰ dicendis hymnis, ducendis populis fuit, tanquam magnum cribrum fuisse arbitror, per quod ex congregatione populi Romani, tanquam ex magna massa frumenti, per omnia ex universo ambitu civitatis latebrarum foramina, effluxere grana viva, sive occasione, sive veritate commota, omnia tamen de praesente salute credentia, ²¹ ex horreo Dominicæ preparationis accepta sunt: reliqua vero, ²² sicut stercora, et velut palca, ipsa vel incredulitate vel inobedientia praedudicata, ad exterminium atque incendium remanserunt. Quis hæc ²³ perpendere plenis miraculis quis predicare dignis laudibus queat? Tertia die Barbari, quam ingressi fuerant Urbem, sponte discedunt, ²⁴ facto quidem aliquantarum aedium incendio, sed ne tanto quidem, ²⁵ quantum septingentesimo conditionis ejus anno casus effecerat. Nam si exhibitam

573 CAPUT XXXIX.

Quomodo Roma per Gothos irrupta fuerit, deprædata et incensa, solis Christianis tutis et liberis.

Adest Alaricus, trepidam Romam obsidet, ¹ turbat, irrumpit. Dato tamen præcepto ² prius, ut si qui in sancta loca præcipueque ³ in sanctorum apostolorum Petri et Pauli basilicas ⁴ confugissent, hos imprimis inviolatos securosque esse sinerent. Tum deinde, in quantum possent prædæ inhiantes, a sanguine temperarent. Accidit quoque, quo magis illa Urbis irruptio indignatione Dei acta, quam hostis fortitudine probaretur, ut beatus Innocentius, ⁵ Romanæ Ecclesiæ episcopus, tamquam justus Lel, subtractus a Sodomis, occulta providentia Dei apud Ravennam tunc positus, peccatoris populi non videret excidium. Discurrentibus itaque per Urbem Barbaris, forte unus Gothorum, idemque potens et Christianus, sacram Deo virginem ⁶ jam ætate provectam, in quadam ecclesiastica domo reperit: cumque ab ea aurum argentumque honeste exposceret, ⁷ illa fideli constantia esse apud se plurimum, et mox proferendum spondit, ac protulit. ⁸ Dumque, expositis opibus, attonitum Barbarum magnitudine et pondere ac **574** pulchritudine, ignota etiam vasorum qualitate ⁹ intelligeret, virgo Christi ad Barbarum ait: *Hæc Petri apostoli sacra ministeria sunt. Præsume, si audes, de facto tu videris.* ¹⁰ *Ego quia defendere non valeo, neque tenere audeo.* Barbarus vero ad reverentiam religionis, timore Dei et fide virginis motus, ad Alaricum per nuntium hæc retulit: qui continuo reportari ad apostoli basilicam ¹¹ universa, ut erant, vasa imperavit; virginem etiam, simulque omnes qui se adjungerent Christianos, eodem cum defensione deduci. Ea domus ¹² a sanctis sedibus ¹³ longe, ut ferunt, et medio interjectu Urbis aberat. Itaque magno spectaculo omnium disposita

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XXXIX. — 1. Turbat, irrumpit. Perizon., cum Ultr. et duobus Lugd. Batt., *turbatam* vel *turbatamque irrumpit*.

2. Prius. Adest ab ed. August.

3. In sanctorum. Cod. Perizon. non habet in.

4. Confugissent. Perizon. idem, *confugerent*.

5. Romanæ Ecclesiæ. Ed. August., *Romanæ urbis*. In eadem Loth desideratur, et mox mavult *peccatoris tunc populi*; etc.

6. Jam ætate provectam. Edit. August., *etiam ætate provectam*.

7. Illa. Perizon., *illi*.

8. Dumque, expositis opibus, etc. Aliquot ex mss. et quidem numero plures, legunt, *cumque, expositis opibus, attonitum barbarum magnitudine, pondere, pulchritudine, etc.*

9. Intelligeret. Edd. quædam, *videret*.

10. *Ego quia defendere non valeo, neque tenere audeo.* Ita ex mss. suis restituit Fabricius, cum antea legeretur pro *tenere* (præterquam in edit. Aug.) *contendere*. In Perizon. autem et Lugd. Bat. quarto et Ultr. legitur, *Ego, quia defendere non queo (vel nequeo), tenere non audeo*.

11. Universa. Adest hoc a cod. Perizon., qui mox legit, *eadem cum defensione*.

12. *A sanctis sedibus*. Edd. quædam, *sanctis sedibus*.

13. *Longe, ut ferunt*. Ita scribere jubent ed. August. et mss. meliores. Vulg., *longo ut ferunt*.

14. *Hymnis*. Ed. August. *Hymnum, sunt et quæ habent Hymnus*.

D 15. *Etsi non fide*. Sic lego ex mss. et ed. Aug., *si non fide* edd. Vulgg.

16. *Adgregantur*. Perizon., *congregantur*.

17. *Ad salutem*. Perizon. et Lugd. Bat. quart., *ad vitam*.

18. *Inexcusabiles*. Lugd. Bat. quart., *intricabiles*.

19. *Mysterium hoc, quod*, etc. In Lugd. Bat. quarto legitur, *mysterium miserabile, etc.*; quod viam sternit ad lectionem cod. Perizon., *Mysterium hoc mirabile, quod*, etc.

20. *Dicendis hymnis*. Cod. Perizon., *dicendisque hymnis*.

21. *Ex horreo*. Florent. duo, *et horreo*.

22. *Sicut stercora*. Ed. Aug. et mss. Florent., *velut stercora*.

23. *Perpendere*. Edit. eadem, *perpendet*.

24. *Facto quidem*. Mss. aliquot, *facto tamen*.

25. *Quantum septingentesimo*. Idem, *quantum in septingentesimo*.

Neronis imperatoris sui spectaculis inflammationem recenseam, proculdubio nulla comparatione æquiparabitur secundum id, quod excitaverat lascivia principis, hoc quod nunc intulerit ira victoris. ²⁶ Neque vero Gallorum meminisse in hujusmodi collatione debeo, qui ²⁷ continuo pene anni spatio incensæ everseeque Urbis attritos cineres possederunt. Et ne quisquam forte dubitaret ad correptionem ²⁸ superbæ lasciviæ, et blasphemæ civitatis hostibus fuisse permissum, eodem tempore clarissima Urbis loca fulminibus ²⁹ diruta sunt, quæ inflammari ab hostibus nequiverunt.

576 CAPUT XL.

De irruptione, vastationeque Alanorum, Suevorum et Vandalorum. Item de Gratiano tyranno et Constantino imperatore apud Britannos; deque Didymi et Veriniani gestis et interitu.

¹ Anno itaque ab Urbe condita MCLXIV, irruptio Urbis per Alaricum facta est: cujus rei quamvis recens memoria ² sit, tum si quis ipsius populi Romani et multitudinem videat, et vocem audiat, nihil factum, sicut etiam ipsi fatentur, arbitrabitur, nisi aliquantis adhuc ³ existentibus ex incendio ruinis forte doceatur. In ea irruptione Placidia, Theodosii principis filia, Arcadii et Honorii ⁴ imperatorum soror, ab Ataulpho, Alarici propinquo, ⁵ capta est, atque in uxorem assumpta, quasi ⁶ eam divino judicio velut speciale pignus obsidem Roma tradiderit, ita juncta ⁷ potentissimo Barbari regis conjugio, multo reipublicæ commodo fuit. Interea ante biennium Romanæ irruptionis, excitatæ per Stiliconem gentes Alano-
rum, ut dixi, Suevorum, Vandalorum, multæque

A cum his aliæ, Francos proterunt, Rhenum transeunt, Gallias invadunt, directoque impetu Pyrenæum usque perveniunt: cujus obice ad tempus repulsæ, per circumjacentes provincias refunduntur. Illis per Gallias bacchantibus, apud Britannias Gratianus, municeps ejusdem insulæ, tyrannus creatur et occiditur. Hujus loco Constantinus, ex infima militia, propter solam spem nominis, sine merito virtutis eligitur, **577** qui continuo ut invasit imperium, in Gallias transiit. ⁸ Ibi sæpe a Barbaris incertis foederibus illusus, detrimento magis reipublicæ fuit. ⁹ Misit in Hispanias judices, quos cum provinciæ obedientes ¹⁰ accepissent, duo fratres juvenes nobiles et locupletes, Didymus et Verinianus ¹¹ non assumperunt; ne adversus tyrannum quidem tyrannidem, sed imperatori justo adversus tyrannum et Barbaros tueri sese patriamque suam moliti sunt. Quod ipso rei gestæ ordine patuit. Nam tyrannidem nemo nisi celeriter maturatam ¹² secreto invadit, et publice armat, cujus summa est, assumpto diademate ¹³ ac purpura, videri antequam sciri. Hi vero ¹⁴ plurimo tempore servulos tantum suos ¹⁵ ex propriis prædiis colligentes ac vernaculis alentes sumptibus, nec dissimulato proposito, absque cujusquam inquietudine ad Pyrenæi claustra tendebant. ¹⁶ Adversus hos Constantinus Constantem filium suum, proh dolor! ex monacho Cæsarem factum, cum Barbaris ¹⁷ quibusdam, qui quondam in foedus recepti atque in militiam allecti, ¹⁸ Honoriaci vocabantur, in Hispanias misit. Illic apud Hispanias prima mali ¹⁹ labe; nam interfectis illis fratribus, qui tutari privato præsidio Pyrenæi Alpes moliebantur, his Barbaris **578** quasi

HAVERCAMPI NOTÆ.

26. *Neque vero Gallorum.* Perizon. et tres Lugd. Batt., *Ne Gallorum*, etc.

27. *Continuo.* Tres Lugd. Batt., *continui pene anni spatio attritos cineres possederunt*, deletis reliquis. *Per continui pene anni spatium* quædam ed. vett. habent.

28. *Superbæ.* Ed. Aug., *superbiæ.* Lugd. Batt. tres, *superbæ et miseræ civitatis.* Cod. Perizon., *superbæ, lasciviæ, blasphemæ, et miseræ civitatis.* Quæ lectio non displicet.

29. *Diruta sunt.* Lugd. Bat. pr. et tert., *dirupta sunt*, quod non est spernendum.

CAP. XL. — 1. *Anno itaque.* Tres ex Lugd. Batt., quibus Perizon., Ultr. et Coll. Gronov. accedunt, secundam vocem non agnoscunt.

2. *Sit.* Ed. August., *est.*

3. *Existentibus ruinis.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *exstantibus ruinis.*

4. *Imperatorum soror.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. legunt, *imperatoris soror ablata.*

5. *Capta est.* Verbum *est* delent tres Lugd. Batt., duo Florent., Perizon. et Coll. Gronov.

6. *Eam.* Quinque ex iisdem legunt, *eamdem.*

7. *Potentissimo Barbari regis.* Ita ed. Augustana; reliquæ, *potentissimi Barbari regis*, quod displicet auribus. Lugd. Bat. pr. *regis* delet, quod et faciunt duo Florent.

8. *Ibi sæpe.* Lugd. Batt. primus et tertius, *ubi sæpe.*

9. *Misit in Hispanias.* Multæ editiones legunt, *Misit vero in Hispaniam judices*, sed contra mss.

10. *Accepissent.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov.,

audissent. Non *Verinianus*, sed *Viritianus*, alter horum vocatur apud Paulum Diaconum.

11. *Non assumpsere.* Omnes fere mss. habent *non assumere*, quod bene et Latine dictum est, sed an ita scripserit Orosius hand liquet. Quæ vero sequuntur, a paucis, ut puto, facile, prout vulgata sunt, intelligentur. Editi habent *non assumpere, ne adversus tyrannum*, etc. Majori distinctione post *assumpere* posita, sensus magis erit liquidus, præsertim si *pro ne* reponas *nec*, vel illud *ne* capias ut idem significet quod *nec*. Sensus est: immo hi juvenes ne arma quidem pro tyrannide (sua videlicet, id enim in sequentibus diluit Orosius) contra tyrannum sumperunt, sed pro imperatore et patria, contra tyrannum et Barbaros. Mss. qui *assumere* habent, delent *ne*, sed immerito, prout quidam ex illis intra *tyrannum et quidem* interjiciunt quoque frustra *sese*, atque deinde expungunt *et Barbaros*.

12. *Secreto.* Abest a cod. Aug. et Florent. duobus *secrete*.

13. *Ac purpura.* Duo ex Lugd. Batt. *aut purpura*.

14. *Plurimo tempore.* Perizon., *primo tempore*.

15. *Ex propriis prædiis.* Lugd. Batt. pr. et tert., *propriis præsidiis*.

16. *Adversus hos.* Periz., *adversus quos*.

17. *Quibusdam.* Abest a mss. Lugd. Batt. et Coll. Gronov.

18. *Honoriaci.* In mss. quibusdam *Honoriani*, in aliis *Honoriacti* vocantur: in Periz. dicuntur *Honoriaci*.

19. *Labes.* Lugd. Bat. cum Periz. et Coll. Gronov. *fuit* addunt.

in pretium victoriae, primum praedandi ²⁰ in Palatinis campis licentia data; dehinc supradicti montis claustrorumque ejus cura permissa est, remota rusticianorum fideli et utili custodia. Igitur Honoriaci, imbuti praeda et ²¹ illecti abundantia, quo magis seculus impunitum foret, ²² atque ipsi sceleri plus liceret, prodita Pyrenaei custodia claustrisque patefactis, cunctas gentes quae per Gallias vagabantur, Hispaniarum provinciis immittunt, iisdemque ipsi adiunguntur, ubi actis aliquamdiu magnis cruentisque discursibus, post graves ²³ rerum atque hominum vastationes, ²⁴ de quibus ipsos quoque modo poenitet, ²⁵ habita sorte et distributa usque ad nunc possessione consistunt.

CAPUT XLI.

Dictorum velut epilogus. Item omnes omnia juste sustinuisse, sive pii sive impii fuerint.

Multa nunc mihi de ¹ hujusmodi rebus loquendi foret facultas, si non secundum omnes homines apud uniuscujusque mentem conscientia secreta loqueretur. Irruptae sunt Hispaniae, caedes vastationesque passae sunt. ² Nihil quidem novum, ³ hoc enim nunc **579** per biennium ⁴ illud, quo hostilis gladius ⁵ saevit, sustinuerunt a Barbaris, quod per ducentos quondam annos passae ⁶ fuerunt a Romanis, quod etiam sub Gallieno imperatore per annos propemodum duodecim, Germanis evertentibus exceperunt. Verum tamen quis non se, qui sui suorumque actuum vel etiam cogitationum conscius, judicia Dei metuit, juste omnia passum, vel etiam parva sustinuisse fateatur? aut qui se non intelligit, Deumque non metuit, quomodo non juste ista et quidem parva susti-

nuit? ⁷ Quae cum ita sint, illud tamen elementia Dei eadem pietate qua dudum praedixerat, procuravit, ut secundum Evangelium suum, quo incessabiliter ⁸ commonebat, ⁹ *Cum vos persecuti fuerint in una civitate, fugite in aliam*, ¹⁰ quisquis egredi vellet atque abire, ipsi Barbaris mercenariis ministris ac defensoribus uteretur. Hoc tunc ultro ipsi offerebant. Et qui auferre omnia, interfectis omnibus, poterant, particulam stipendii ob mercedem servitii sui et ¹¹ transvecti oneris flagitabant. Et hoc quidem ¹² a plurimis factum est. Qui autem non crediderunt Evangelio Dei, quasi contumaces, ¹³ vel si etiam non audierunt, dupliciter contumaces, ¹⁴ non dederunt locum irae, juste a superveniente ira comprehensi et oppressi sunt. Quamquam et post hoc quoque continuo Barbari, exsecrati gladios suos, ad aratra conversi sunt, residuosque Romanos ut socios modo et amicos fovent, ut inveniantur jam inter eos quidam Romani, qui malint inter Barbaros pauperem libertatem, quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere. ¹⁵ Quamquam **580** si, ¹⁶ ob hoc solum Barbari Romanis finibus immissi forent, quod vulgo per Orientem et Occidentem ecclesiae Christi Hunnis et Suevis, Vandalis et Burgundionibus, diversisque et innumeris credentium populis ¹⁷ replentur, laudanda et attollenda Dei misericordia ¹⁸ videretur: quandoquidem, etsi cum labefactione nostri, tantae gentes agnitionem veritatis ¹⁹ acciperent, quam invenire utique nisi hac occasione non ²⁰ possent. Quid enim damni est Christiano ad vitam aeternam C inhiant, huic saeculo quolibet tempore et quoquo pacto abstrahi? Quid autem lucri est pagano in medio Christianorum adversus fidem obdurato, si paulo

HABERECAMPI NOTÆ.

20. *In Palatinis campis.* Lugd. Batt. quatuor cum Perizon. et Coll. Gronov. et ed. Aug., *in Palæstinis campis.*

21. *Illecti.* ed. Aug., *allecti.*

22. *Atque ipsi sceleri plus liceret.* Emendavi hunc locum ex ed. August., quæ ita exhibet; nam vulgati edunt, *atque ipsis sceleris plus liceret.* Pro quo tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. atque Ultr., melius, *ipsis sceleribus; Perizon., atque ipsos plus sceleri liceret.*

23. *Rerum atque hominum.* Tres ex Lugd. Batt., *servorum hominumque.*

24. *De quibus ipsos,* etc. Cum hæc lectio in omnibus inveniantur mss., ut et in ed. Aug., exulare jussi illam quam editores suo arbitratu reposuerunt, *quorum ipsos,* etc.

25. *Habita sorte,* etc. Paulus Diaconus in fine lib. XIII: *Itaque, post multas strages, incendia et rapinas, tandem divisis sedibus, Barbari, ad aratra conversi, Romanorum residuos ceperunt ut amicos forere.* D

CAP. XLI. — 1. *De hujusmodi.* Florentini duo, *de hujuscemodi.*

2. *Nihil quidem novum.* Mss. quidam, *nihil novum.*

5. *Hoc enim nunc.* Ultima vox a Lugd. Batt. tribus abest.

4. *Illud.* Non invenitur in iisdem mss., ut nec in ed. August.

5. *Sæviit.* Sic malo cum Perizon. Cod. quam sævit quod in reliquis est.

6. *Fuerunt.* Mss. aliquot, *fuerant.*

7. *Quæ cum ita sint.* Edd. Fabr. et Scotti, *quæ*

cuncta ita sint, inepte et contra mss. *Quæ justa cum sint,* Perizon.

8. *Commonebat.* Lugd. Batt. tres, cum Perizon. et Coll. Gronov., *præcipit.*

9. *Cum vos,* etc. *Quod si persequantur vos,* etc. Lugd. Bat. pr. et Perizon. Exstat in Evang. Math. cap. x.

10. *Quisque egredi vellet,* etc. Ed. August. et Florent. pr. et Ultr., *quisquis egredi atque abire vellet.* Aliquot ex Lugd. Batt., *quisque quo abire velit, ipsis Barbaris mercenariis ministris ac defensoribus utebatur.* Florent. tert., *quisque egredietur quo abire vellet.* Nos lectionem cod. Perizon. reliquis prætulimus.

11. *Transvecti oneris.* Florent. sec., *transrectionis.* Contenti scilicet erant data pecunia pro transvectione illarum rerum, quas in usum egredientium, dedecentes eosdem, in alium locum transportabant.

12. *A plurimis.* Abest ab ed. August.

13. *Vel si.* Abest *vel* a duobus Lugd. Batt.

14. *Non dederunt.* Lugd. Bat. pr., *et non dederunt.* Perizon., *et non crediderunt.*

15. *Quamquam.* Ed. August., *tamquam.*

16. *Ob hoc solum.* Mss. Lugd. Batt. aliquot, *ad hoc solum.*

17. *Replentur.* Lugd. Bat. pr., *replerentur.*

18. *Videretur.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *videtur.*

19. *Acciperent.* Iidem mss., *acceperint; Perizon., acceperant.*

20. *Possent.* Perizon., *potuissent.*

diutius diem protrahat, ²¹ quandoquidem morituro A desperata conversio est? Et quia ineffabilia sunt judicia Dei, quæ nec scire omnia, nec ²² explicare quæ scimus, possumus, breviter expresserim ²³ corruptionem judicis Dei, quoquo pacto accidat, juste sustinere qui sciunt, ²⁴ juste sustinere qui nesciunt.

581 CAPUT XLII.

Recitat catalogum quemdam tyrannorum, qui tandem omnes opera Constantii comitis deleti fuerint.

Anno ab Urbe condita MCLXV, Honorius imperator videns, tot oppositis tyrannis, nihil adversum Barbaros agi posse, ipsos prius tyrannos ¹ deleri jubet. Constantio comiti hujus belli summa commissa est. Sensit tunc denum respublica et quam utilitatem in Romano tandem duce receperit, et quam eatenus perniciem per longa tempora Barbaris comitibus subjecta tolerarit. Igitur Constantius comes in Galliam cum exercitu profectus, Constantinum imperatorem apud ² Arelatem civitatem clausit, cepit et occidit. Jam hinc, ut de catalogo tyrannorum quam brevissime loquar, Constantem Constantini filium, Gerontius comes suus, ³ vir nequam ac improbus, apud Viennam interfecit, atque in ejus locum Maximum quemdam ⁴ substituit. Ipse vero Gerontius a suis militibus occisus est. Maximus, exutus purpura, destitutusque a militibus Gallicanis, qui in Africam trajecti, deinde in Italiam revocati sunt, nunc inter Barbaros ⁵ in Hispania egens exsulat. Jo-

vinus postea, vir Galliarum nobilissimus, in tyrannidem ⁶ mox ut assurrexit, cecidit. Sebastianus frater ejusdem, hoc solum, ut tyrannus moreretur, elegit.

582 Nam continuo, ⁷ ut creatus, occisus est. Quid de infelicissimo Attalo loquar, cui occidi inter tyrannos honor et mori lucrum fuit? ⁸ In hoc Alaricus imperatore facto, infecto, relecto ac defecto, citius his omnibus actis pene quam dictis, mimum risit, et ludum spectavit imperii, nec mirum, ⁹ si jure hac pompa miser lusus est, cujus ille umbratilis consul Tertullus ausus est in curia dicere: *Loquar vobis, Patres conscripti, consul et pontifex, quorum alte um tenco, ¹⁰ alterum spero, sperans ab eo qui spem non habebat, et maledictus utique ¹¹ quia spem suam posuerat in homine. Attalus itaque tamquam inane imperii simulacrum cum Gothis usque ad Hispanias portatus est; ¹² unde discedens navi, incerta moliens, in mari captus et ad Constantium comitem deductus, deinde imperatori Honorio exhibitus, truncata manu, vitæ relictus est. Heraclianus interea Africæ comes missus, cum idem Attalus umbram gestaret imperii, Africam strenue adversum judices ab eo missos tutatus, consulatum ¹³ assecutus est; quo elatus supercilio, Sabinum ¹⁴ domesticum suum, virum ingenio callidum, industriaque solertem et sapientem nominandum, si animi vires tranquillius studiis accommodavisset, generum allegit: cum quo quorundam periculorum suspiciones dum patitur, fecit, atque aliquamdiu Africana annona extra ordinem ¹⁵ detenta,*

HAVERCAMPI NOTÆ.

21. *Quandoquidem morituro desperata conversio est?* C Lugd. Batt. pr., tert. et quart., cum Coll. Gronov., *quandoque morituro; sed sec., quandoquidem moriturus.* Deinde iidem omnes, accedente Perizon., *cui desperata conversio est.* Sed vulg. sese satis tueri potest.

22. *Explicare.* Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *habet explere.*

23. *Corruptionem.* Edd. quædam vet., *correctionem.*

24. *Juste sustinere, etc.* Respondent hæc illis, quæ supra præcesserunt: *Verumtamen, quis non se, qui sui suorumque actuum, etc.* Inepte igitur ed. August. legit, *juste sustinere qui sciunt, injuste sustinere qui nesciunt.*

CAP. XLII. — 1. *Delere jubet.* Ita Florent. duo, Perizon., Ultr. et Lugd. Bat. tert. Reliqui, ut et edd., *delere jubet.*

2. *Arelatem.* Editi et mss. quidam *Arelatum*, nam utroque modo scribi solet, sed *Arelatem* habet quoque Diaconus, *delens civitatem*, quæ vox in mss. Orosii quoque nonnullis expungitur.

3. *Vir nequam ac improbus.* Lugd. Batt. omnes, cum Perizon. et Coll. Gronov., *nequam magis quam probus.*

4. *Substituit.* Perizon., *constituit.*

5. *In Hispania egens exsulat.* Lugd. Bat. sec. *inter barbaros Hispaniæ egens exsulat.* Paulus Diaconus initio libri XIV: *Is (Constantius) mox ut Gallias ingressus est, continuo Constantinum tyrannum apud Arelatem exstinxit. Constans vero, filius ejus, a Gerontio, suo comite, Viennæ interemptus est. In cujus locum Gerontius Maximum substituens, ipse a suis militibus jugulatus est. Maximus deinde purpura exu-*

tus, in Hispania exsulans, egens obiit.

6. *Mox ut assurrexit, cecidit.* Ed. Aug., *et cecidit.* Lugd. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *et occidit.* Pro *assurrexit* Perizon., *surrexit.*

7. *Ut creatus, occisus est.* Lugd. Batt. omnes, cum Ultr., Perizon., Meo, Coll. Gronov., adeoque mss. omnibus, *delent est, quod inserunt (præter August.) editi, legentes, ut est creatus, occisus est.*

8. *In hoc Alaricus, etc.* Id est, dum Alaricus, Gothorum rex, hunc Attalum imperatorem constituit Romanum, iterum privatum facit, dein rursus imperatorem, atque mox rursus in ordinem redigit, idque brevissimo temporis spatio, quid aliud agit, quam ut in scena vilem inducat homuncionem, qui, deposita persona, futurus sit privatus, atque lubente Alarico rursus imperatorio habitu in scenam sit proditurus, et deposito eodem futurus iterum, ut antea, privatus?

9. *Si jure hac pompa.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *si hoc jure ac pompa.*

10. *Alterum spero.* Videlicet pontificatum, restituto idolorum cultu, si perseverasset umbratilis quoque imperator suus in regno. Male Orosii locum excepit Paulus Diaconus, scribens in initio lib. XIV: *Tertullus consul, qui futurum se principem in senatu gloriatum est, pari nihilominus exitu periit.*

11. *Quia.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov. et cod. Periz., *legunt qui.*

12. *Unde discedens navi.* Mss. aliquot, *descendens, ut et ed. Aug.*

13. *Assecutus est.* Ed. Aug., *consecutus est.*

14. *Domesticum suum.* Florent. sec., *Sabinum judicem, comitem suum.*

15. *Detenta.* Ita mss.; *retenta* vulgg.

imperavit. Itaque decimo quinto imperii sui anno ²⁴ A lacrymabile illud bellum in Thracia cum Gothis, jam tunc exercitatione virium rerumque abundantia instructissimis, gessit. Ubi primo statim impetu Gothorum perturbatae Romanorum equitum turmae, nuda peditum deseruere praesidia. Mox legiones peditum undique equitatu hostium cinctae, ²⁵ ac primum nubibus sagittarum ²⁶ obrutae, deinde, cum amentes metu sparsim per devia cogere, funditus caesae, gladiis insequentium contisque perierunt. Ipse imperator, cum sagitta ²⁷ saucius, versusque in fugam, ²⁸ aegre in cujusdam villulae casam deportatus lateret, ab insequentibus hostibus deprehensus, subjecto igne, consumptus est : et quo magis testimonium punitionis ejus et divinae indignationis ²⁹ terribili ³⁰ posteris esset exemplo, etiam communi caruit sepultura. Consoletur se, sed in hoc ³¹ solo pervicacia miseriaque gentilium, quia temporibus et ³² regibus Christianis tantae simul congestae clades, pressam reipublicae onerare cervicem : eversae provinciae, deletus exercitus, imperator incensus. Magnum revera hoc est ad nostrum dolorem magisque miserum, quo magis novum. Sed quid hoc ad consolationem ³³ proficit paganorum, qui palam ³⁴ pervident et in his quoque persecutorem **554** Ecclesiarum fuisse punitum ? Unus Deus unam fidem tradidit, unam Ecclesiam toto orbe diffudit, hanc aspexit, hanc ³⁵ diligit, hanc defendit. Quolibet ³⁶ sese quisque nomine tegat, si huic non sociatur, alienus : si hanc impugnat, inimicus est. Consoletur se gentiles, in quantum volunt, Judaeorum haereticorumque suppliciis : tantum et unum Deum esse, ³⁷ et eundem personarum acceptorem non esse, vel ex

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. *Lacrymabile*. Perizon., *vere lacrymabile*.
 25. *Ac primum*. Tres ex Lugd. Bat. cum Coll. Gronov. abjiciunt *ac*, quo hic nihil opus est.
 26. *Obrutae*. Perizon., *obrutae sunt*.
 27. *Saucius*. Tres Lugd. Bat., Perizon., Ultr. et Coll. Gronov., *sauciatus*.
 28. *Aegre*. Lugd. Bat. quart., *aeger*.
 29. *Terribili*. Florent. sec. et ed. August., *terribilis*.
 30. *Posteris esset exemplo*. Perizon., Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov., *existisset posteris exemplo*. Minus depravata scriptura legas *existeteret posteris exemplo*.
 31. *Solo*. Coll. Gron. *solo*, supraducta linea pro *saeculo*. Flor. sec., *in hoc loco*.
 32. *Regibus*. Lugd. Bat., *legibus*.
 33. *Proficit*. Lugd. Bat. tert., *profecit*.
 34. *Pervident*. Coll. Gron., *provident*. Perizon., *parvipendent*.
 35. *Diligit*. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gron., *dirigit*.
 36. *Sese quisque*. In quibusdam mss. et ed., *se quisquis*.
 37. *Et eundem*. Lugd. Bat. tert., cum Coll. Gronov., *et unum*.
 58. *Pravitate*. Edd. quaedam vet., *pravitate detentus*.
 59. *Rudimentum*. Florent. sec., *rudimento*.
 40. *Itaque justo*. Antecedunt in ed. prima, in Paris. et in Venetis edd. haec, *Valens catholicae fidei normam, quam prius habuerat, derelinquens, perverso Artanorum sese dogmati illexit*. Ad ea haec notavit Lautius : « Miror et demiror, haec, cum optime in

hac potissimum Valentis extincti probatione fateantur. Gothi antea per legatos supplices poposcerunt, ut illis episcopi, a quibus regulam Christianae fidei discerent, mitterentur. Valens imperator exitabili ³⁸ pravitate doctores Ariani dogmatis misit. Gothi primae fidei ³⁹ rudimentum quod acceperunt, tenuerunt. ⁴⁰ Itaque justo Dei judicio ipsi eum vivum incenderunt, qui propter eum etiam mortui, vitio erroris arsuri sunt.

CAPUT XXXIV.

Gratianus imperator quanta prudentia imperium recepit. Theodosius Orienti et Thraciae imperat : deque Arcadio et Maximo.

Anno ab Urbe condita MCCCXXII, Gratianus, quadragessimus ab Augusto, post mortem Valentis sex **555** annis imperium tenuit, quamvis jamdudum antea cum patruo Valente et cum Valentiniano fratre cum patruo Valente et cum Valentiniano fratre **555** regnaret : qui cum afflictum ac pene collapsum reipublicae statum videret, eadem provisione, qua quondam legerat Nerva Hispanum virum Trajanum, per quem respublica reparata est, legit et ipse Theodosium aequae Hispanum virum, et restituendae reipublicae necessitate apud Sirmium ¹ purpura induit, Orientisque et Thraciae simul praefecit imperio : ² in hoc usus perfectiore judicio, quia cum in omnibus humanae vitae virtutibus ³ iste par fuerit, in fidei sacramento religionisque cultu sine ulla comparatione praecessit. Siquidem ille persecutor, hic propagator Ecclesiae. Ita illi ⁴ ne unus quidem proprius filius, quo successore gauderet, indultus est : hujus autem ⁵ Orienti simul atque Occidenti per succiduas usque ad nunc generationes gloriosa propago dominatur. ⁶ Itaque ut Theodosius afflictam Rempa-

Venetis expresso libro reperiantur, ab omnibus aliis exulare. » Verum assero, et plane assero, verba haec non esse Orosii, sed in margine, tamquam contentum orationis, prout plurima talia in mss. Orosii occurrunt, fuisse, verum primos editores in textum recepisse. humo affirmo, in nullis inveniri mss., et nec in ed. August., adeoque recte a Fabricio fuisse praeterita, atque a Scotto in ed. sua minus recte fuisse recepta.

CAP. XXXIV. — 1. *Purpura induit*. Sic Coll. Gronov. et cod. Ultr. melius, quam alii, qui *purpurem* (prout vulgo editur) scribunt.

2. *In hoc usus perfectiore judicio*. Sic iidem mss., atque insuper Lugd. Batt. sec. et tert. In vulg. *usu* desideratur.

3. *Iste par fuerit*. Perizon. Cod. mavult *ipse par fuerit*; tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *ipse primus fuerit*. Ego malim *ipsi par fuerit*. In omnibus scilicet Trajano par, id est similis fuit Theodosius, sed melior et felicitior, quod veri Dei cognitione inibat fuerit.

4. *Ne unus quidem proprius filius*. In ed. August. desideratur *quidem*; in ms. Perizon., *proprius*. Abjici autem non debet, quia Hadrianus ut filius ejusdem, in designatione successionis tanquam per adoptionem habitus fuit, qui Trajani inde nomen suis nominibus passim ascripsit.

5. *Orienti simul atque Occidenti*. Perizon., *Oriens et Occidentis*; Florent. sec., cum Lugd. Batt. tert., Ultr. et Coll. Gronov., *Orientis simul et Occidentis*.

6. *Itaque ut*, etc. In Perizon., Lugd. Batt. sec. et

blicam irā Dei reparandam credidit misericordia
 7 illius, omnem fiduciam sui ad opem Christi confere-
 reus, maximas illas Scythicas gentes, formidatasque
 cunctis maioribus, 8 Alexandro quoque illi Magno,
 sicut Pompeius Corneliusque testati sunt, evitatas,
 nunc autem, extincto Romano exercitu, Romanis
 equis armisque instructissimas, hoc est, Alanos,
 Hunnos et Gothos, 9 incunctanter aggressus, magnis
 multisque 556 præliis vicit. Urbem Constantino-
 polim 10 victor intravit : et ne parvam 11 ipsam Ro-
 mani exercitus manum assidue belloando 12 deterreret,
 fœdus cum Athanarico, rege Gothorum, percussit.
 Athanaricus autem continuo ut Constantinopolim
 venit, diem obiit. 13 Universæ Gothorum gentes,
 rege defuncto, aspicientes virtutem benignitatemque
 Theodosii, Romano sese imperio dederunt. 14 In
 iisdem etiam diebus Persæ, qui, Juliano interfecto,
 aliisque imperatoribus sæpe victis, 15 nunc etiam Va-
 lente in fugam acto, recentissimæ victoriæ satieta-
 tem cruda insultatione 16 ructabant, ultro Constanti-
 nopolim ad Theodosium misere legatos, 17 pacemque
 supplices poposcerunt : 18 ictumque tum fœdus est,
 quo universus Oriens 19 usque ad nunc tranquillissime
 fruitur. Interea cum Theodosius, in Oriente subactis
 barbarorum gentibus, Thracias tandem ab hoste li-
 beras reddidisset, et Arcadium, filium suum, consor-
 tem fecisset imperii, Maximus, vir quidem 20 stre-
 nuus et probus, atque Augusto dignus, nisi contra
 sacramenti fidem per tyrannidem emersisset, in Bri-
 tannia invitus propemodum ab exercitu imperator
 creatus, in Galliam transit : ubi Gratianum Augus-
 tum subita incursione perterritum, atque in Italiam
 transire meditantem, dolis circumventum interfecit,

A fratremque ejus Valentinianum Augustum Italia ex-
 pulit. Valentinianus in Orientem 21 refugiens, a Theo-
 dosio paterna pietate susceptus, mox etiam imperio
 restitutus est.

557 CAPUT XXXV.

*Theodosius imperator Cæsar Augustus quæ bella ges-
 serit. Interim de Maximi, Andragatii et Valentiniani
 interitu, deque Arbogaste et Eugenio tyranno, per
 Theodosium deletis.*

Anno ab Urbe condita MCCCXXXVIII, Theodosius qua-
 dragesimus primus, interfecto per Maximum Gra-
 tiano, imperium Romani orbis solus obtinuit, man-
 sitque in eo annis undecim, cum jam in Orientis
 partibus sex annis Gratiano vivente regnasset. Ita-
 que justis necessariisque causis ad bellum civile per-
 motus, cum e duobus Augustis fratribus, et ultionem
 unius interfecti sanguis 1 exigeret, et restitutionem
 miseria alterius exulantis oraret, posuit in Deo spem
 suam, seseque adversus Maximum tyrannum, sola
 fide major (nam longe minor 2 erat universa appa-
 ratus bellici comparatione) proripuit. Aquileiæ tunc
 Maximus victoriæ suæ spectator insederat. Andrag-
 athius comes ejus summam belli administrabat : qui
 cum largissimis militum copiis, ipsaque magnarum
 copiarum fortitudine, præcellente consilio, omnes
 incredibiliter Alpium ac fluminum aditus commu-
 nisset, ineffabili judicio Dei, dum navali expeditione
 incautum hostem prævenire et obruere parat, sponte
 eadem, quæ obstruxerat, claustra deseruit. 3 Ita
 Theodosius nemine sentiente, ut non dicam repu-
 gnante, 4 vacuas 5 transmisit Alpes, 6 atque Aquile-
 iam improvisus adveniens, 558 hostem illum ma-
 gnum, Maximum trucem, et ab immanissimis quo-

HAVERCAMPI NOTÆ.

quarto atque Coll. Gronov. desideratur ut, quod ta-
 men hic necessario requiritur; sensus enim est, sic-
 uti Theodosius afflictam, etc., ita reparandam cre-
 didit, etc. Vel, si ut deleri velimus, legendum erit
 in sequentibus omnemque fiduciam; prout invenitur
 ibi in ed. principe et Venetis. At Parisina plenissime,
 Itaque Theodosius, etc., omnemque sui fiduciam.

7. Illius. Flor. sec. et tert. atque tres Lugd. Batt.
 cum Perizon. et Coll. Gronov. Dei malunt; ex qui-
 bus tert. cum Coll. Gronov. mox pro sui iterum Dei
 scribit.

8. Alexandro quoque illi Magno. Mss. quidam,
 Alexandro illi quoque Magno. Flor. tert., Ab Alexan-
 dro quoque illo Magno.

9. Incunctanter. Male abest a duobus Lugd. Batt.
 et Ultr.

10. Victor intravit. Perizon., victor ingressus.

11. Ipsam. Abest a quibusdam edd. vet.

12. Deterreret. Perversissime in editi. Fabricii et
 Scotti legitur deterreret, a qua corruptela utique de-
 territi fuissent, si Venetas edd., Parisin. ipsasque
 Hittorp. et Bolsulug. inspexissent. Illæ enim verbum,
 hoc loco maxime conveniens, recte receperunt, licet
 ed. Aug. et quidam ex mss., ut Lugd. Batt. Ultraje-
 cinusque, in vitio cubent; recte autem scribitur in
 Meo, in Perizon. et duobus Florent.

13. Universæ Gothorum. Ed. August. universæ au-
 tem Gothorum, etc.

14. In iisdem etiam diebus Persæ. Edd. quædam
 vet., His etiam diebus Persæ. Cod. Perizon., In

iisdem etiam temporibus Persæ.

15. Nunc etiam. Lugd. Batt. duo, Ultr. Perizon. et
 Coll. Gronoviana, nunc autem.

16. Ructabant. Ed. August., eructabant.

17. Pacemque supplices poposcerunt. Sic amant
 meliores mss. cum ed. Aug. et edd. Fabricianis.
 Aliæ, pacem suppliciter postulantes. In Florent. tertio
 copula que desideratur.

18. Ictumque tum fœdus est. Ed. Aug. initumque
 tum fœdus est.

19. Usque ad nunc. Lugd. Bat. tert., cum Coll.
 Gronov., usque nunc.

20. Strenuus et probus. Cod. Perizon. conjunctio-
 nem et delet. Mox idem scribit, nisi quod.

21. Refugiens. Perizon., fugiens.

CAP. XXXV.—1. Exigeret. Nullo prorsus sensu in
 editi. Fabricianis, ultima Scotti et aliquot vet. legi-
 tur exigeretur, quod contra omnes mss. est.

2. Erat. Abest in Florent. duobus, Ultr., Perizon.
 et Lugd. Bat. tert. Scribunt mox belli pro bellici,
 tres ex iisdem mss. cum Coll. Gronov.

3. Ita Theodosius, etc. Edit. August., Itaque Theo-
 dosius, nemine sciente, etc.

4. Vacuas. Sic omnes amant mss. et ex edd. vet.
 meliores. Fabricianæ et aliæ quædam, vacuatas.

5. Transmisit. Lugd. Batt. tres, cum Perizon.,
 transmeavit.

6. Atque Aquileiam. Ed. August. atque ad Aquile-
 iam.

que Germanorum gentibus tributa ac stipendia ⁷ solo A terrore nominis exigentem, sine dolo ⁸ et sine controversia clausit, ⁹ cepit, occidit. Valentinianus, recepta Italia, potitus imperio est. Andragatius comes, cognita Maximi nece, præcipitem sese e navi in undas dedit, ac suffocatus est. Theodosius incruentam victoriam Deo procurante suscepit. Ecce regibus et temporibus Christianis qualiter bella civilia cum vitari nequeunt, transiguntur. Ad victoriam peruentum est, irrupta est civitas, correptus tyrannus, et hoc parum est. Ecce ¹⁰ parte alia victus hostilis exercitus, atque ipso tyranno truculentus comes tyranni ad mortem coactus, tantæ dissolutæ elusæque insidiæ, tanti apparatus exinaniti ¹¹ sunt; et tamen nullus dolos instruxit, nullus aciem disposuit, postremo nullus (si dici licet) gladium de vagina extulit. Formidolosissimum bellum sine sanguine usque ad victoriam, et in victoria duorum morte confectum est. Et ne quisquam hoc casu factum putet, quo magis potentia Dei, qua ¹² et dispensantur et iudicantur universa, propalato sui testimonio ¹³ declarata, obstrepentium mentes vel ad confusionem vel ad fidem cogat, dico rem et ignotam omnibus, et omnibus notam. Post hoc bellum, quo Maximus interfectus est, multa utique, sicut omnes recognoscimus, ¹⁴ Theodosium, filiumque ejus Honorium, usque ad nunc et externa bella et civilia consecuta sunt: et tamen omnia pene usque in hodiernum diem, et quidem cum fructu simplicis sanctæque victoriæ, vel nullo vel minimo sanguine quieverunt. Igitur Valentinianus junior, regno restitutus, extincto Maximo, ejusque filio Victore, quem imperatorem Gallis Maximus **559** ¹⁵ reliquerat, ipse in Galliam transivit: ubi cum tranquilla republica in pace ageret, apud Viennam dolo Arbogastis, comitis sui, ut ferunt, strangulatus,

atque ut voluntariam sibi conscivisse mortem putaretur, laqueo suspensus est. Mortuo Valentiniano Augusto, Arbogastes ¹⁶ Eugenium tyrannum mox creare ausus est, legitque hominem, cui titulum imperatoris imponeret, ipse acturus imperium: vir barbarus animo, consilio, manu, audacia, potentiaque nimius contraxit innumeras undique, invictasque copias, vel Romanorum præsidii vel auxilii barbarorum, alibi potestate, alibi cognatione subnixus. Historiam notam etiam oculis plurimorum, quam melius qui spectavere noverunt, dilatarî verbis non opus est. Potentia Dei, non fiducia hominis, victorem semper exstitisse Theodosium, Arbogastes iste præcipuum in utroque documentum est: qui et tunc, cum Theodosio paruit, tantis instructum præsidii Maximum ipse ¹⁷ minimus cepit: et nunc, cum adversus eundem Theodosium, collectis Gallorum Francorumque viribus, exundavit, ¹⁸ nixus etiam præcipuo cultu idolorum, magna tamen ¹⁹ facilitate succubuit. Eugenius atque Arbogastes instructas acies campis expedierant, ²⁰ arcta Alpium latera atque inevitabiles transitus, præmissis callide insidiis, occuparant: ²¹ ut, etiamsi numero ac viribus impares forent, sola tamen belli dispositione victores. At vero Theodosius in summis Alpibus constitutus, expers cibi ac somni, sciens, quod destitutus suis, nesciens quod clausus alienis, Dominum Christum solus solum qui posset omnia, corpore humi fusus, mente cælo fixus, orabat. **560** Dehinc postquam in somnem noctem precum continuatione transegit, et testes propemodum, quas in pretium præsidii cælestis appenderat, lacrymarum lacunas reliquit, fiducialiter arma corripuit, solus, sciens se esse non solum. ²² Signo crucis signum prælio dedit, ac se in bellum, etiam si nemo sequeretur, victor futurus immisit. Prima salutis via exstitit ²³ Arbitrio, hostilium

HAVERCAMPI NOTÆ.

7. *Solo terrore nominis.* Lugd. Batt. cum Perizon. Ultr. et Coll. Gronov., *magno terrore nominis*; Perizon., *magno terrore ac minis*; sed vulg. significantior est.

8. *Et sine controversia.* Sic in ed. August. et in cod. Perizon. inveni, et sic quoque uterque Florent. Vulgg. *sine* non habent.

9. *Cepit, occidit.* Edd. vulgg., *et occidit.* Verum lectio quæ in mss. et in ed. August. abjecto *et*, invenitur, rotundior est.

10. *Parte alia.* Sic quoque amant mss., non, ut vulgg., *a parte alia.*

11. *Sunt.* Abest a cod. Perizon.

12. *Et dispensantur.* Abest prior vox a cod. Perizon. et edd. vett. quibusdam.

13. *Declarata.* Lugd. Batt. duo, *et declarato.*

14. *Theodosium . . . consecuta sunt.* Ita codd. Florent., Lugd. Batt. tres, cum Perizon. Ultr. et Coll. Gronov. atque edd. Vetustis; sed Lugd. Bat. tert., *per Theodosium . . . subsecuta sunt.* Fabricius autem et Scottus, *Theodosium . . . subsecuta sunt.*

15. *Reliquerat.* Mss. quidam, *præfecerat*: Mox pro transitit mss. Lugd. Batt. et Coll. Gronov. malunt transitit.

16. *Eugenium.* Mss. aliquot, *tum Eugenium*; et cod. Perizon., *elegantique*, pro *legitque*.

17. *Minimus.* Edd. quædam vett., *minimis*; sed est allusio ad vocem *Maximus*, quæ præcessit.

18. *Nixus.* Lugd. Bat. tert., *nixus*.

19. *Facilitate.* Minus rectum, quod in quibusdam mss. legitur, *felicitate*.

20. *Arta Alpium latera.* Mss. Lugd. Batt., cum Perizon. Ultr. et Coll. Gronov., *alta*, quod hæc præfero vulgatæ lectioni, quia transitus, ubi erant arcti, occluserat.

21. *Ut, etiamsi.* Lugd. Batt. tres, *etiam si*.

22. *Signo crucis signum prælio dedit.* Ejeci hoc loco ineptissimam glossam, bene longam, quæ omnes edd. excepta Augustana, deturpabat, atque interpunctat onem in præcedentibus mutavi. Sic vulgo legebatur: *Fiducialiter arma corripuit solus, sciens se esse non solum signo crucis tuendum, sed et victoriam adepturum, signo crucis se muniens, signum victoriæ dedit, ac signo crucis signum prælio dedit*, etc. Et hæc, in vitis libris omnibus mss., quod a Fabricio non fuisse animadversum miror. Neque Fabricio plus vidit Lantius, dum ad hunc locum ita scribit: « Addidit Marcoduranus: *ac signo crucis signum prælio dedit*, quod nec in Colon. erat, nec in Materni codicibus. »

23. *Arbitrio.* Edd. Aug. et aliæ quædam vett. cum mss. Perizon., Lugd. Bat. tert., *Arbitrio*; Lugd. Bat. sec., *Arbitrio*.

partium comes: qui cum ignarum imperatorem circumpositis excepisset et insidiis, conversus ad reverentiam præsentis Augusti, non solum periculo liberavit, verum etiam instruxit auxilio. At ubi ²⁴ ad contigua miscendæ pugnæ spatia perventum est, continuo magnus ille et ineffabilis turbo ventorum in ora hostium ruit. Ferebantur ²⁵ per aera spicula missa ²⁶ nostrorum manu, atque ultra mensuram humani ²⁷ jactus ²⁸ per magnum inane portata, nusquam propemodum cadere, priusquam impingerent, sinebantur. Porro autem turbo continuus ora pectoraque hostium ²⁹ nunc illis graviter scutis ³⁰ everberabat, **561** nunc impressis pertinaciter ³¹ obstructa claudebat, ³² nunc avulsis violenter destituta nudabat, ³³ nunc oppositis jugiter in terga trudebat: tela etiam, quæ ipsi vehementer intorserant, excepta ventis ³⁴ impetu supinata, ac retrorsum coacta ipsos infeliciter configebant. Prospexit sibi humanæ conscientiæ pavor: nam continuo sese, parva suorum manu fusa, victori Theodosio hostilis prostravit exercitus. Eugenius captus atque interfectus est. Arbogastes ³⁵ sua se manu perculit. Ita et hic duorum sanguine bellum civile ³⁶ restinctum est, absque illis decem millibus

A Gothorum, quos, præmissos a Theodosio, Arbogastes delesse funditus fertur, quos utique perdidisse lucrum et vinci vincere fuit. Non insulto obtrektoribus nostris. Unum aliquod ab initio Urbis conditæ bellum proferant, tam pia necessitate susceptum, tam divina felicitate confectum, tam clementi benignitate sopitum, ubi nec pugna gravem cædem, nec victoria cruentam exegerit ultionem: et fortasse concedam, ut non hæc fidei Christiani ducis concessa videantur, quamvis ego hoc testimonio non laborem, quando unus ex ipsis, poeta quidem eximius, sed paganus pervicacissimus, ³⁷ hujusmodi versibus et Deo et homini testimonium tulit, quibus ait:

B O nimirum dilecte Deo! ³⁸ tibi militat æther,
Et conjurati veniunt ad classica venti.

562 Ita cœlitus judicatum est inter partem, etiam sine præsidio hominum de solo Deo humiliter sperantem, et partem arrogantissime de viribus suis, et de idolis præsumentem. ³⁹ Theodosius autem, composita tranquillataque republica, apud Mediolanum constitutus, diem obiit.

HAVERCAMPI NOTÆ.

24. *Ad contigua miscendæ pugnæ spatia.* Ita Perizon. et Lugd. Bat. tert. cum Coll. Gronov. Vulgg., *inmiscendæ*; Florent. sec., *in continua inmiscenda*.

25. *Per aera.* Sic maluit mss. quam aerem.

26. *Nostrorum manu.* Haud inutiliter postrema voce sensum auget cod. Perizon., a vulgg. abest.

27. *Jactus.* Quidam mss., *ictus*.

28. *Per magnum inane portata.* Colon. et editi: *manu in aere reportata*, ex quibus verbis legendum illud collegi: si male, aliorum esto judicium. LAET. — Editi vet. omnes, omnesque quos consului, mss., *per magnum inane portata* exhibent. Unde miror, unde Fabricius et Scottus habeant *manu in aere* (sic enim apud illos legitur) *portata*.

29. *Nunc illis graviter scutis.* Ita omnes, quos consului, mss., ut et ed. Aug.; at vulgg., *nunc illis*, quod valde displicet.

30. *Everberabat.* Mss. quidam, *verberabat*.

31. *Obstructa claudebat.* Sensus est, turbine isto nonnullis ex hostium numero scuta tam violenter ad pectora atque ora impressa fuisse, ut vix respirandi dederint facultatem.

32. *Nunc avulsis.* Cum scilicet turbine sævo e manibus eriperentur, vel ita reflecterentur, ut nuda hostes vulneribus ora præberent.

33. *Nunc oppositis.* Quando arcere vim tempestatis a facie vellet, opponendo scuta, eadem vi turbinis in terga prosternerentur iidem milites, qui gestabant.

34. *Impetu supinata.* Florent. duo, *impetu supinato*.

35. *Sua se manu.* Mss. aliquot, *sua sese manu*, vel *sese sua manu*.

36. *Restinctum est.* Lugd. Bat. pr., *extinctum* (sed superscribitur *restinctum*) est. Edd. quædam vet., *restrictum est*.

37. *Hujusmodi versibus.* Mss. aliquot, *ejusmodi verbis*.

38. *Tibi militat æther.* In edit. Augustana hæc leguntur:

O nimirum dilecte Deo, cui fudit ab astris
Æolus armatas hiemes, tibi militat æther,
Et conjurati veniunt ad classica venti.

Et ita quidem leguntur hi versus apud Claudianum de III consulatu Honorii vs. 96, nisi quod ibi pro *fudit* in fine versus primi, sit:

Cui fudit ab antris, etc.

C Orosius tamen mihi videtur noluisse admittere propter mentionem Æoli, dei pagani, adeoque contraxisse versus. Sunt mss. in quibus legitur *ad humillima classica venti*, ex quibus vox prior ex varia lectione nata est.

39. *Theodosius autem.* Victoriosissimi hujus et vere Christianissimi imperatoris subjicere lubet nummum aureum, qui quondam exstitit in museo Marciano. In parte ejus anteriore cernitur imago Theodosii pectore tenus, dextra manus spiculum, læva clypeum, equestris expeditionis typo signatum, tenet; pectus thorace, caput gemmata casside tegitur, scribitur in circuitu: *Dominus Noster THEODOSIUS Pius Felix AVGustus*. Ab altera parte sedet Nova Roma: ad pedes, maritimæ potentis symbolum, prora ratis cum gubernaculo conspicitur; dextra hastam, læva victoriolam, globo impositam, tenet. Concordia Theodosii et Arcadii hac inscriptione laudatur, *CONCORDIA AVGustorum*. Nummus, ut ex subscriptione patet, Constantinopoli signatus est.

563 CAPUT XXXVI.

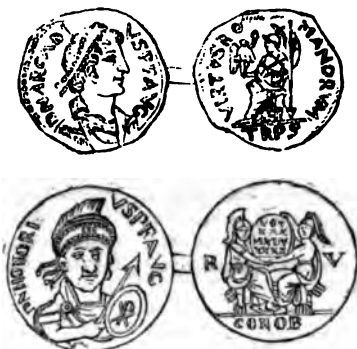
De imperio et rebus gestis Arcadii, Theodosii junioris et Honorii Cæsarum. De Gildonis perfidia ac molitionibus, tamen per Mascezelum compressis.

Anno ab Urbe condita MCLXIX, ¹ Arcadius Augustus, cujus nunc filius Theodosius Orientem regit, et Honorius Augustus, frater ejus, qui nunc Respublica innititur, quadragesimo et secundo loco, commune imperium, divisim tantum sedibus tenere cœperunt : ² vixitque Arcadius post patris excessum annis duodecim, imperiique summam Theodosio ³ filio suo parvo admodum, moriens tradidit. Interea Gildo comes, qui in initio regni eorum Africæ præerat, simul ut defunctum **564** Theodosium comperit, ⁴ sive, ut quidam ferunt, quadam permotus invidia, ⁵ Africam Orientalis imperii partibus jungere molitus est : sive, ut alia tradit opinio, minimam in parvulis spem fore arbitratus, præsertim cum abaque his non facile antea quisquam pusillus in imperio relictus, ad maturitatem virilis ætatis ⁶ evaserit : istique propemodum soli inveniuntur, quos, ob egregiam patris ac suam fidem, et divisos et destitutos Christi tutela provexerit. ⁷ Africam, excerptam a societate reipublicæ, sibi usurpare ausus est, gentili

A magis licentia contentus quam ambitu regni affectatione inflatus. Huic ⁸ Mascezel frater fuit, qui novarum rerum in fratre molitiones perhorrescens, relictis apud Africanam militiam duobus filiis adolescentibus, in Italiam rediit. Gildo, et absentiam fratris et præsentiam filiorum ejus suspectam habens, adolescentes dolo circumventos interfecit. Ad hunc jam, ⁹ ut hostem, bello insequendum Mascezel frater missus est, quem idoneum procurandæ reipublicæ fore propriæ orbitatis recens dolor pollicebatur. Igitur Mascezel jam inde a Theodosio sciens, quantum in rebus desperatissimis ¹⁰ oratio hominis per fidem Christi a Clementia Dei impetraret, ¹¹ Caprariam insulam adiit, unde secum sanctos servos Dei ¹² aliquot permotos precibus suis sumpsit : cum his orationibus, jejuniis, psalmis dies ¹³ et noctes continuas, sine bello victoriam meruit, ac sine cæde vindictam. Ardalis **565** fluminis nomen est, quod fuit inter ¹⁴ Thebastem et Metrideram civitates : ubi cum parva manu, hoc est, cum quinque millibus (ut aiunt) militum, ¹⁵ contra septuaginta millia hostium caesa ¹⁶ metatus, cum interjecta mora excedere locum, ¹⁷ oppositasque præjacentis vallis angustias transgredi vellet, ¹⁸ intercurrente nocte, beatum Ambro-

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XXXVI.—1. *Arcadius... et Honorius.* Hi duo Theodosii filii, ex voluntate patris, post Constantini Magni filios, Romanum imperium ejusque partes inter se dividerunt. Neuter eorum sufficientes oneri cervicis habuit, misereque sub iisdem, vafritie et fraude tutorum, barbarorumque invasionibus afflicta fuit res Romana. Utriusque Augusti nummum aureum subjicere placuit. In Arcadii nummo, ex Gaza Marckiana quondam desumpto, Virtus Romanorum laudatur, quæ tamen sub imbelli principe parum enituit; in Honorii nummo diuturnum ejus imperium celebratur, de quo Bandurius, ex cujus Opere Honorii nummus desumptus est, potest inspicere.

2. *Vixitque.* Perizon., *vixit.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *vixit itaque.*

3. *Filio suo.* Aliquot ex mss. cum ed. Aug. suo non agnoscunt.

4. *Sive, ut quidam ferunt.* Mss. Perizon., Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *sicut quidam ferunt.*

5. *Africam Orientalis imperii partibus,* etc. Ed. Aug. inter imperii et partibus interset sut. Gildo autem, vel Africæ, cujus obtinebat curam, Orientales quoque adjungere voluit provincias, vel tyrannidem occupare in Africa sola, eamque partem imperii Ro-

mani, discretam a corpore reliquo, sibi vindicare.

6. *Evaserit.* Perizon. et Lugd. Bat. pr., cum Coll. Gronov., *pervenerit.* Mox et isti iidem mss. et aliqui Lugd. Batt.

7. *Africam excerptam.* Pro hisce in tribus Lugd. Batt., Perizon. et Coll. Gronov. legitur *excerptam arcem.* Forsitan ita legendum est, *Africam excerptam a societate reipublicæ, arcem sibi usurpare ausus est.* Notum est enim *arcem occupare et tenere,* apud Latinos scriptores passim de occupata tyrannide dici. Vide, quæ notavimus ad Tertulliani Apologeticum pag. 48.

8. *Mascezel.* Varie in mss. Orosii et Diaconi quoque, hoc nomen scribitur. *Mascebiel* hic, at infra *Masceibel,* habet Lugd. Bat. pr.; *Mascezel,* sec.; *Mascezel,* Flor. sec. et ed. Aug.; *Masceibel,* Lug. Batt. tert. et quart.; et denique *Mascezel* Cod. Perizon.

9. *Ut hostem, bello insequendum.* Mss., *in hostem bello insequentem.*

10. *Oratio hominis,* etc. Ed. August. hanc supponit lectionem, *oratio per fidem et clementiam Dei impetravit,* quæ haud absurda est.

11. *Caprariam.* Florent. sec., *Capriam.*

12. *Aliquot.* Perizon., *aliquos.*

D 13. *Et noctis.* Perizon., cum Lugd. Batt. pluribus, *noctisque.*

14. *Inter Thebastem et Metrideram.* Pro *Metrideram* Florent. duo legunt *Admederam;* Lugd. Bat. sec. et Ultr., *Ammederam;* quart. et Perizon., *Mederam;* Lugd. Bat. pr., *Oomeoderam;* tert. cum Coll. Gronov., *Odmeoderam;* ed. August., *Admederam.* Sed apud Paulum Diaconum lib. xiii, p. 90, invento, quod fuit inter *Terestem et Amedarum civitates.*

15. *Contra septuaginta millia hostium.* Lugd. Batt. tert. et Coll. Gronov. xl. millia numerant.

16. *Metatus.* Perizon., *metatus est.*

17. *Oppositasque præjacentis vallis angustias.* Cod. Periz. et Coll. Gronov., *oppositusque præjacentis vallis angustus,* etc. Apud Diaconum legitur, *oppositusque vallis præjacentes angustias transgredi voluit.*

18. *Intercurrente nocte.* Sic quoque legitur apud

sium episcopum, Mediolani paulo ante defunctum, A non dubitavit extrahere. Secuta est pœna ²⁹ sacrilegum. Nam iisdem superstitionibus atque insultantibus, quos ab ecclesia ad pœnam protraxerat, post aliquantum tempus ³⁰ et ipse solus punitus est : ³¹ probavitque in se uno, ad utrumque ³² semper divinum vigilare iudicium : quando et cum speravit, adjutus, et cum contempsit, occisus est.

567 CAPUT XXXVII.

De Rufini et Stiliconis scelere : item Rhadagaisi regis Gothorum ; quomodo Romam terruerit et victus sit.

Interea cum a Theodosio imperatore seniore, singulis ¹ potissimis infantum cura et disciplina utriusque palatii commissa esset, hoc est, Rufino Orientalis aulæ, Stiliconi Occidentalis imperii, quid uterque egerit ; quidve agere conatus sit, exitus utriusque docuit : cum alius sibi, alius filio suo affectans regale fastigium, ut rebus repente turbatis, necessitas reipublicæ scelus ambitus tegeret, barbaras gentes ille immisit, hic fovit. Taceo de Alarico rege cum Gothis suis sæpe victo, sæpe concluso, semperque dimisso. ² Taceo de infelicibus bellis apud ³ Pollentiam gestis, cum barbaro et pagano ⁴ duci, hoc est, Sauli, belli summa commissa est : cujus improbitate ⁵ reverendissimi dies et sanctum Pascha violatum est, cedentique hosti propter religionem, ut pugnaret extortum est : cum quidem ostendente in brevi iudicio Dei, et quid favor ejus posset, et quid ⁶ ultio exigeret, pugnantes vicimus, victores victi sumus. Taceo de ipsorum inter se Barbarorum crebris dilacerationibus, ⁷ cum se invicem Gothorum cunei duo, deinde C Alani atque Hunni variis cœdibus populabantur. Rhadagaisus, omnium antiquorum præsentiumque **568** hostium longe immanissimus, repentino impetu

HAVERCAMPI NOTÆ.

Diaconum, sed *incurrere nocte* malunt ed. August. et cod. Lugd. Bat. sec. cum Ultr. Reliqui Lugd. Batt. tres cum Perizon. et Coll. Gronov. legunt *insistente nocte*.

19. *Merito annuntiantis*. Quinti casus videtur istud *merito*, id est, ablativi, non vero adverbium ; significat igitur per meritum Ambrosii, jam inter beatos relati. Perizon., *meritoque*.

20. *Subsistit*. Ita in Diacono legitur, et sic quoque habent cod. Ultr. et Coll. Gronov. neque displicet. Vulgg. *substitit*.

21. *Ab ipsis*. Edd. quædam vett., *munitus ipsis*.

22. *Processit*. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. et cod. Perizon., *procedit*.

23. *Et cum ad eos*. Ed. Aug., *et cum jam ad eos*.

24. *Insolenter*. Cod. Perizon., *violenter*.

25. *Gildo*. De hujus Gildonis motu ejusque criminibus exstat Q. Aurelii Symmachi epistola ad Stilichonem scripta lib. iv. epist. 4.

26. *Ut in altum provocatus*. Vocula ut non compareret in tribus Lugd. Batt.

27. *Ut nesciat frater occidi*. Ita recte mss. et edd. Fabr. Pessime in aliis legebatur, *ut nesciatur a fratre occidi*. In Aug. ed. legitur, *ut nesciat frater occidi, frater occidere, quo vindicatur occiso*. Sed sensus Orosii est, propterea in locum a fratre Mascezile diversum ejectionem ibidemque occisum fuisse Gildonem, ne frater juberet illam necem, qua sua filiorum orbitas vindicaretur.

28. *Quo vindicatur occiso*. Ita Lugd. Batt. omnes cum Coll. Gronov. qui, etc. At mss. Florent. et edd.

vett., *quo vindicantur occisi*, videlicet liberi Mascezilii.

29. *Sacrilegum*. Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov., *sacrilegium*.

30. *Et ipse solus*. Ita transponunt hæc verba mss. *pro solus et ipse*. In Aug. ed. atque cod. Ultr. deletur et.

31. *Probavitque*. Recte, non *provocavitque*, prouti in Lugd. Batt. pr. et tert. atque Coll. Gronov. invenitur.

32. *Semper*. Abest a mss. Lugd. tribus, ut et a cod. Perizon. et Coll. Gronov.

CAP. XXXVII. — 1. *Potissimis*. Codex Perizon., *potentissimis*. Male.

2. *Taceo de infelicibus bellis*. Sic scribere jubent codd. Perizon. et Lugd. Batt. pr. et tert. Nam *illis*, quod in vulgg. legitur, ex varia lectione prognatum est, ut docet ed. Augustan. in qua utraque lectio, *bellis illis* conjungitur.

3. *Pollentiam*. Liguriæ urbem, nam et alia ejus nominis in Piceno fuit. Utraque geminata littera *l*, *Pollentia*, ut habent mss. meliores, non, ut ed. vulgg., *Polentia*, scribebatur.

4. *Duci*. Edd. quædam vett., *duce*, cui summa belli, etc. ; sed contra mss. et verum sensum.

5. *Reverendissimi dies et sanctum Pascha*. Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. *dies vel Dei Pascha*.

6. *Ultio*. Additur in edd. quibusdam vett. ex abundantia divina.

7. *Cum se invicem*. Perizon., *cum in se invicem*.

totam ⁸ inundavit Italiam. Nam fuisse in populo A ejus plus quam ducenta millia Gothorum ferunt. Hic supra hanc incredibilem multitudinem indomitamque virtutem paganus et Scythia erat: qui, ut mos est barbaris ⁹ hujusmodi gentibus, omnem Romani generis sanguinem diis suis propinare devoverat. Hoc igitur Romanis arcibus imminente, sit omnium paganorum ¹⁰ in Urbe concursus, ¹¹ Hostem adesse cum utique virium copia, tum maxime præsidio deorum potentem: Urbem autem ideo destitutam et mature perituram, quia deos et sacra ¹² perdiderit. Magnis querelis ubique agitur, et continuo ¹³ de repetendis sacris celebrandisque tractatur. Fervent tota Urbe blasphemie, vulgo nomen Christi tamquam lucis aliqua præsentium temporum ¹⁴ opprobriis gravatur. Itaque ineffabili judicio Dei factum est, uti, quoniam in B permixto populo piis gratia, impiis pœna debebatur, ¹⁵ oportebatque permitti hostes, qui insuadibilem in plurimis, et contradicentem civitatem severioribus solito flagris coarguerent, ¹⁶ non tamen eos qui indiscrete evectos intemperata cæde delerent, duo tunc Gothorum populi cum duobus potentissimis regibus suis per Romanas provincias ¹⁷ baccharentur: quorum unus Christianus ¹⁸ propiorque Romano, et (ut res 569 docuit) timore Dei mitis ¹⁹ in cæde, alius paganus, ²⁰ barbarus, et vere Scythia, qui non tantum gloriam aut prædam quantum inexasurabili crudelitate ipsam cædem amaret in cæde: et hic jam sine receptus Italiæ, ²¹ Romam e proximo trementem terrore quassabat. Itaque si huic ultionis potestas permitteretur, quem Romani ob hoc præcipue C timendum arbitrabantur, quia deorum favorem sacri-

ficioꝝ obsequiis invitaret; et ²² immoderatioꝝ cædes sine fructu emendationis arsisset, et error novissimus pejor priore crevisset: quandoquidem in pagani et idololatræ manus ²³ incidisse, non solum paganis residuis de instaurando cultu idolorum esset indubitata persuasio, sed etiam Christianis periculosa confusio, cum et hi terrentur præjudicio, et illi confirmarentur exemplo. Quamobrem ²⁴ justus dispensator humani generis Deus perire paganum hostem voluit, et Christianum prævalere permisit, ut pagani blasphemantesque Romani, et illo confunderentur perditio, et hoc punirentur immisso: maxime cum imperatoris Honorii admiranda in rege continentia, et sanctissima fides ²⁵ non parum divinæ misericordiæ mereretur. Conceduntur quidem adversus immanissimum illum hostem Rhadagaisum, aliorum hostium cum copiis suis inclinati ad auxilium animi. Adsunt ²⁶ Uldin et ²⁷ Sarus, Hunnorum et Gothorum duces, præsidio Romanorum: sed non sint Deus rem potentia suæ, virtutem hominum et maxime hostium videri. Conterritum divinitus Rhadagaisum ²⁸ in Fæsulanos montes cogit: ejusque (secundum eos qui parcissime referunt) ²⁹ ducenta millia hominum, inopum consilii et cibi, in arido et aspero montis jugo, urgente undique 570 timore concludit: agmina que, quibus dudum angusta videbatur Italia, latendi spe ³⁰ in unum ac parvum verticem trudit. Quid multis morer? Non disposita in bellum acies fuit, non furor, timorque incerta pugna prætulit, non cædes acta, non sanguis effusus est, C ³¹ non postremo (quod felicitatis loco deputari solet) damna pugna ³² eventu compensata victoria; eden-

HAVERCAMPI NOTÆ.

8. *Inundavit*. Orosii est verbum, cujus glossa est in ed. August., *invadit*.

9. *Hujusmodi*. Perizon., *eisdem*; Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., *ejusdem genti*.

10. *In Urbe*. Ed. Aug., *in Urbem*, quod non recipio.

11. *Hostem adesse*. Blanditur magis hæc lectio cod. Perizon. quam quæ in reliquis mss. et in edd. invenitur, *hostem esse*. In edd. quibusdam vet. præcedit *clamantium*, quasi non significantior esset sensus, sine siculneo illo fulcro.

12. *Perdiderit*. Perizon. *perdiderat*.

13. *De repetendis*. In textu ms. Lugd. Bat. primi erat, *de repentinis sacris*, ascripta in margine vera lectione.

14. *Opprobriis gravatur*. Sic malo cum mss. Perizon. et tribus Lugd. Batt. atque Coll. Gronov. quam *probris ingravatur*, quod codd. reliqui, ut et edd. habent.

15. *Oportebatque*. Cod. Perizon., *oportebat*.

16. *Non tamen eos*. Ed. August. addit *hostes*.

17. *Baccharentur*. Mss. omnes, quos ad hunc locum novem consului, una cum Coll. Gronov. et cod. Aug. habent *bacchabantur*. Hæc lectio, si placet, juxta cod. Perizon. lectionem, *oportebatque*, quod supra legitur, mutari debet, in *oportebat*, et a verbis illis, *duo tunc novus inchoare sensus, posita distinctione majori post illa, cæde delerent*.

18. *Propiorque Romano*. Nescio unde in Fabr. et Scotti edd. *propriorque*, quod non magis placet quam *propitiorque Romano*, quod in Perizon. et Aug. codd. legitur. Significat minus barbarum, et propius ad Romanos mores accedentem.

19. *In cæde*. Tres ex Lugd. Batt., cum Coll. Gronov., *in cædes*. Sed nihil mutandum est, quia aliquanto post sequitur de altero, *ipsam cædem amaret in cæde*.

20. *Barbarus*. Excidit hoc ex Lugd. Batt. pr. et tert. cum Coll. Gronov.

21. *Romam e proximo*, etc. Mss. aliquot legunt, *Romam proximo trementem terrore quassabat*.

22. *Immoderatioꝝ cædes*. Male editi quidam, *Immoderatioꝝ cæde*.

23. *Incidisse*. Perizon. et Coll. Gronov. *incidunt*, nullo sano sensu.

24. *Justus*. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *justissimus*.

25. *Non parum divinæ misericordiæ*, etc. Lugd. Bat. pr. scribit, et *sanctissima fides divinæ misericordiæ auxilium mereretur*.

26. *Uldin*. Apud Diaconum legitur *Virdinus*, in edd. Venetis *Uldinus*.

27. *Sarus*. Duo ex Lugd. Batt. cum Coll. Gronov., *Parus*.

28. *In Fæsulanos montes*. In Florent. pr. extrema littera in duabus hisce vocibus erasa apparet.

29. *Ducenta millia*. Lugd. Bat. tert. et Coll. Gronov. *ducenta millia*.

30. *In unum ac parvum verticem*. Ed. Augustana legit, *in unum, ac parvum in verticem*.

31. *Non postremo (quod felicitatis loco)* Perizon. tres Lugd. Batt. et Coll. Gronov., *non postremo, quod in felicitatis loco*. Veneti et Aug. ed. *delecto non*, legunt, *quod felicitatis postremo loco deputari solet*.

32. *Eventu compensata victoria*. Lugd. Batt. pr.

tibus, bibentibus, ludentibusque nostris, tanti illi tamque immanes hostes, esurientes et sitientes languentesque confecti sunt. Parum hoc est, nisi captum³³ et catenatum ac subjugatum sciant: quem timere Romani: illumque idololatram suam, cuius sacrificia se magis pertimescere quam arma fingebant, sine prælio victum ac vinctum sub jugo catenisque despiciant. Igitur rex Rhadagaisus, solus spem fugæ sumens, clam suos deseruit, atque in nostros incidit, a quibus³⁴ captus, ac paulisper retentus, deinde interfectus est. Tanta vero multitudo captivorum Gothorum fuisse fertur, ut, vilissimarum pecudum modo, singulis aureis passim greges hominum venderentur. Sed nihil superesse Deus de eodem populo sinit. Nam illico cunctis qui emebantur morientibus, quod improbi emptores eorum non impenderunt turpiter pretiis, expenderunt misericorditer sepulturis. Igitur ingrata Roma,³⁵ quæ sicut nunc sensit, non ad remittendam, sed ad reprimendam idololatriæ præsumptionem, iudicis Dei obliquam misericordiam,³⁶ ita continuo propter vivorum mortuorumque³⁷ sanctorum piam recordationem, Dei iram passura non plenam, **571** si forte confusa pœniteat, et per experientiam fidem discat, ab incursu Alarici regis et hostis, sed Christiani,³⁸ aliquantulo ad tempus spatio,³⁹ differtur.

CAPUT XXXVIII.

De molitionibus Stiliconis comitis, ejusque et Eucherii interitus.

Interea comes Stilico, Vandalorum imbellis, aværæ, perfidæ et dolosæ gentis genere editus, parvi-

pendens quod sub imperatore imperabat; Eucherium, filium suum, sicut a plerisque traditur, jam inde Christianorum persecutionem a puero privatoque meditantem,¹ in imperium quoquo modo sustinere nitebatur. Quamobrem Alaricum, cunctamque Gothorum gentem, pro pace optima et quibuscumque sedibus suppliciter ac simpliciter orantem, occulto scedere fovens, publice autem et belli et pacis copia negata, ad terendam terendamque rempublicam reservavit. Præterea gentes alias copiis viribusque intolerabiles, quibus nunc Galliarum Hispaniarumque provinciæ premuntur, hoc est, Alanorum, Suevorum, Vandalorum,² ipsoque simul motu impulsorum Burgundionum, ultro in arma sollicitans,³ detero semel Romani **572** nominis metu, suscitavit. **B**⁴ Eas interim ripas Rheini quater, et pulsare Gallias voluit, sperans miser sub hac necessitatis circumstantia,⁵ quod et extorquere imperium⁶ genero posset in filium, et barbaræ gentes tam facile comprimi quam commoveri valerent. Itaque ubi imperatori Honorio exercituique Romano hæc tantorum sceclerum scena patefacta est, commoto justissime exercitu, occisus est Stilico; qui, ut unum puerum⁷ purpura indueret, totius generis humani sanguinem⁸ dedit. Occisus est et Eucherius, qui, ad conciliandum sibi favorem paganorum, restitutione templorum et eversione ecclesiarum imbuturum se regni primordia minabatur, paucique cum iisdem satellites tantarum molitionum puniti sunt. Ita minimo negotio⁹ paucorumque pœna, ecclesiæ Christi cum imperatore religioso et liberatæ sunt et vindicatæ. Itaque post hæc¹⁰ tanta augmenta blasphemiarum,

HAVERCAMPI NOTÆ.

et sec. cum Coll. Gronov., fuerunt eventu compensata victoria.

33. *Et catenatum.* In nullis, quos consului mss., ut nec in ed. Aug. apparet. Respondent tamen hisce illa quæ mox sequuntur, sine prælio victum (sive, ut Perizon. legit) captum ac vinctum sub jugo catenisque despiciant.

34. *Captus, ac paulisper retentus, deinde, etc.* Perizon. codex cum duobus tribusve Lug. Batt. et Coll. Gronov., *captus, paulisper detentus, et deinde interfectus est.*

35. *Quæ sicut nunc sensit.* Pro *nunc* mss. Perizon. cum duob. Lugd. Batt. non legunt; at Coll. Gronov., *quoque sicut non sensit.* In Lugd. pr. inveni ita scriptum, *quoque sic non sensit.* Nihil tamen muto, licet sensus aliquantum obscurus sit.

36. *Ita continuo.* Coll. Gronov., *ita continuo sicut propter vivorum, etc.*

37. *Sanctorum.* Ed. August., *avorum.*

38. *Aliquantulo.* Lugd. Bat. pr., *aliquanto.*

39. *Differtur.* Lugd. Bat. quart., *differreretur.* Sed in Lugd. Bat. primo in textu quidem legitur *desertur queat*, sed corrigitur *differritur queat*, quomodo et in tertio legitur. Verum vulg. lectio sana est. Romam innuit Orosius, quamvis æternæ Urbis superbiat titulo, tamen per iram Dei aliquando perituram, sed differre Deum iram suam, si forte, non perditam a Rhadagaiso, cui id non concessit quia paganus erat, pœnitens, mitius puniatur ab Alarico, homine Christiano, ut ita fidem discat, et per fidem divinis castigationibus cum fructu se submittat. Confer extremum capituli sequentis.

CAP. XXXVIII. — 1. *In imperium.* Ed. Aug. et mss. fere omnes, quos inspexi, ita exhibent, non in imperio, ut vulgg.

2. *Ipsoque.* Ed. August., *ipsorumque simul metu*, etc., quod non damno.

3. *Detero semel, etc.* Male excidit ex cod. Perizon. *vox semel*, nam auget significationem, prouti apud Tertullianum et optimos scriptores Latinos eo sensu occurrere solet.

4. *Eas interim, etc.* Nulla ante hæc verba in prioribus edit. ponebatur distinctio, unde turbatus eorumdem intellectus fuit. Pro *ripas* ed. August. habet *ipsas ripas*, ut et *ipsorumque* pro *ipsorum*.

5. *Quod et extorquere.* Sæpissime in mss. Orosii ponitur *quia pro quod*, sicuti etiam hoc in plerisque codd. permutantur; sed nos sequimur illos, qui *quod* scribunt. Perizon. habet *qua*.

6. *Genero posset in filium.* Gener Stiliconis erat Honorius, ducta in uxorem ejusdem filia; sed dum Eucherio filio parat regnum Stilico, extorquere illud genero Honorio studeat. Novam vero lectionem supeditat cod. Perizon., ita scribens, *qua et extorquere imperium tencro posset filio*, etc. Sed Vulg. sana est.

7. *Purpura indueret.* Sic ed. Aug. et mss. meliores; alii, *purpuram indueret*.

8. *Dedit.* Ita restitui ex mss. Florent. et ed. Aug., nam *dedit* legitur in aliis.

9. *Paucorumque pœna.* Plures ex mss., *paucorum pœna*.

10. *Tanta augmenta blasphemiarum.* Cod. Perizon. legit, *tanta augmenta et piacula blasphemiarum*.

nullamque poenitentiam, ultima illa diuque suspensa A per singulos singula, et super capita elata palam aurea atque argentea vasa portantur, exsertis undique ad defensionem gladiis pia pompa munitur. ¹⁴ Hymnis, Deo Romanis Barbarisque concinentibus, publice canitur. Personat late in excidio Urbis salutis tuba, omnesque etiam in abditiis latentes, invitat ac pulsat. Concurrunt undique ad vasa Petri vasa Christi; plurimi etiam pagani Christianis professione, ¹⁵ etsi non fide, admiscuntur; et per hoc tamen ad tempus, quo magis confundantur, evadunt. Quanto copiosius ¹⁶ aggregantur Romani confugientes, tanto avidius circumfunduntur Barbari defensores. Osra et ineffabilis divini iudicii discretio! O sanctum istud et salutare flumen, quod parva exortum domo, dum beato alveo in sanctorum sedes tendit, B oboerrantes periclitantesque animas in salutis sinum pia rapacitate pervexit! O præclara illa Christianæ militiæ tuba, quæ generaliter cunctos dulcissimo ad vitam modulamine invitans, quos ¹⁷ ad salutem inobedientes non suscitavit, **575** ¹⁸ inexcusabiles reliquit ad mortem. ¹⁹ Mysterium hoc, quod in transferendis vasis, ²⁰ dicendis hymnis, ducendis populis fuit, tanquam magnum cribrum fuisse arbitror, per quod ex congregatione populi Romani, tanquam ex magna massa frumenti, per omnia ex universo ambitu civitatis latebrarum foramina, effluxere grana viva, sive occasione, sive veritate commota, omnia tamen de præsentis salute credentia, ²¹ ex horreo Dominicæ præparationis accepta sunt: reliqua vero, ²² sicut stercora, et velut paleæ, ipsa vel incredulitate vel inobedientia præjudicata, ad exterminium atque incendium remanserunt. Quis hæc ²³ perpendere plenis miraculis quis prædicare dignis laudibus queat? Tertia die Barbari, quam ingressi fuerant Urbem, sponte discedunt, ²⁴ facto quidem aliquantarum ædium incendio, sed ne tanto quidem, ²⁵ quantum septingentesimo conditionis ejus anno casus effecerat. Nam si exhibitam

573 CAPUT XXXIX.

Quomodo Roma per Gothos irrupta fuerit, deprædata et incensa, solis Christianis tutis et liberis.

Adest Alaricus, trepidam Romam obsidet, ¹ turbat, irrupit. Dato tamen præcepto ² prius, ut si qui in sancta loca præcipueque ³ in sanctorum apostolorum Petri et Pauli basilicas ⁴ confugissent, hos imprimis inviolatos securosque esse sinerent. Tum deinde, in quantum possent prædæ inhiantes, a sanguine temperarent. Accidit quoque, quo magis illa Urbis irruptio indignatione Dei acta, quam hostis fortitudine probaretur, ut beatus Innocentius, ⁵ Romanæ Ecclesiæ episcopus, tamquam justus Lethæ, subtractus a Sodomis, occulta providentia Dei apud Ravennam tunc positus, peccatoris populi non videret excidium. Discurrentibus itaque per Urbem Barbaris, forte unus Gothorum, idemque potens et Christianus, sacram Deo virginem ⁶ jam ætate provectam, in quadam ecclesiastica domo reperit: cumque ab ea aurum argentumque honeste exposceret, ⁷ illa fidei constantia esse apud se plurimum, et mox proferendum spondit, ac protulit. ⁸ Dumque, expositis opibus, attonitum Barbarum magnitudine et pondere ac **574** pulchritudine, ignota etiam vasorum qualitate ⁹ intelligeret, virgo Christi ad Barbarum ait: *Hæc Petri apostoli sacra ministeria sunt. Præsume, si audes, de facto tu videris.* ¹⁰ *Ego quia defendere non valeo, neque tenere audeo.* Barbarus vero ad reverentiam religionis, timore Dei et fide virginis motus, ad Alaricum per nuntium hæc retulit: qui continuo reportari ad apostoli basilicam ¹¹ universa, ut erant, vasa imperavit; virginem etiam, simulque omnes qui se adjungerent Christianos, eodem cum defensione deduci. Ea domus ¹² a sanctis sedibus ¹³ longe, ut ferunt, et medio interjectu Urbis aberat. Itaque magno spectaculo omnium disposita

HAVERCAMPI NOTÆ.

CAP. XXXIX. — 1. Turbat, irrupit. Perizon., cum Ultr. et duobus Lugd. Bat., *turbatam* vel *turbatamque irrupit*.

2. Prius. Abest ab ed. August.

3. In sanctorum. Cod. Perizon. non habet in.

4. Confugissent. Perizon. idem, *confugerent*.

5. Romanæ Ecclesiæ. Ed. August., *Romanæ urbis*. In eadem Loth desideratur, et mox mavult peccatoris tunc populi; etc.

6. Jam ætate provectam. Edit. August., *etiam ætate provectam*.

7. Illa. Perizon., *illi*.

8. Dumque, expositis opibus, etc. Aliquot ex mss. et quidem numero plures, legunt, *cumque, expositis opibus, attonitum barbarum magnitudine, pondere, pulchritudine, etc.*

9. Intelligeret. Edd. quædam, *videret*.

10. Ego quia defendere non valeo, neque tenere audeo. Ita ex mss. suis resistit Fabricius, cum antea legeretur pro tenere (præterquam in edit. Aug.) contendere. In Perizon. autem et Lugd. Bat. quarto et Ultr. legitur, *Ego, quia defendere non queo (vel nequeo), tenere non audeo*.

11. Universa. Abest hoc a cod. Perizon., qui mox legit, *eadem cum defensione*.

12. A sanctis sedibus. Edd. quædam, *sanctis sedibus*.

13. Longe, ut ferunt. Ita scribere jubent ed. August. et mss. meliores. Vulg., *longo ut ferunt*.

14. Hymnis. Ed. August. *Hymnum, sunt et quæ habent Hymnus*.

15. Etsi non fide. Sic lege ex mss. et ed. Aug., *si non fide* edd. Vulgg.

16. Adgregantur. Perizon., *congregantur*.

17. Ad salutem. Perizon. et Lugd. Bat. quart., *ad vitam*.

18. Inexcusabiles. Lugd. Bat. quart., *intricabiles*.

19. Mysterium hoc, quod, etc. In Lugd. Bat. quarto legitur, *mysterium miserabile, etc.*; quod vim sternit ad lectionem cod. Perizon., *Mysterium hoc mirabile, quod, etc.*

20. Dicendis hymnis. Cod. Perizon., *dicendique hymnis*.

21. Ex horreo. Florent. duo, et horreo.

22. Sicut stercora. Ed. Aug. et mss. Florent., *reliet stercora*.

23. Perpendere. Edit. eadem, *perpendet*.

24. Facto quidem. Mss. aliquot, *facto tamen*.

25. Quantum septingentesimo. Idem, *quantum in septingentesimo*.

Neronis imperatoris sui spectaculis inflammationem recenseam, proculdubio nulla comparatione æquiparabitur secundum id, quod excitaverat lascivia principis, hoc quod nunc intulerit ira victoris. ²⁶ Neque vero Gallorum meminisse in hujusmodi collatione debeo, qui ²⁷ continuo pene anni spatio incensæ everseeque Urbis attritos cineres possederunt. Et ne quisquam forte dubitaret ad correptionem ²⁸ superbæ lasciviæ, et blasphemæ civitatis hostibus fuisse permissum, eodem tempore clarissima Urbis loca fulminibus ²⁹ diruta sunt, quæ inflammari ab hostibus nequiverunt.

576 CAPUT XL.

De irruptione, vastationeque Alanorum, Suevorum et Vandalorum. Item de Gratiano tyranno et Constantino imperatore apud Britannos; deque Didymi et Veriniani gestis et interitu.

¹ Anno itaque ab Urbe condita MCLXIV, irruptio Urbis per Alaricum facta est: cujus rei quamvis recens memoria ² sit, tum si quis ipsius populi Romani et multitudinem videat, et vocem audiat, nihil factum, sicut etiam ipsi fatentur, arbitrabitur, nisi aliquantis adhuc ³ existentibus ex incendio ruinis forte doceatur. In ea irruptione Placidia, Theodosii principis filia, Arcadii et Honorii ⁴ imperatorum soror, ab Ataulpho, Alarici propinquo, ⁵ capta est, atque in uxorem assumpta, quasi ⁶ eam divino judicio, velut speciale pignus obsidem Roma tradiderit, ita juncta ⁷ potentissimo Barbari regis conjugio, multo reipublicæ commodo fuit. Interea ante biennium Romanæ irruptionis, excitatæ per Stiliconem gentes Alano-
rum, ut dixi, Suevorum, Vandalorum, multæque

A cum his aliæ, Francos proterunt, Rhenum transeunt, Gallias invadunt, directoque impetu Pyrenæum usque perveniunt: cujus obice ad tempus repulsæ, per circumjacentes provincias refunduntur. His per Gallias bacchantibus, apud Britannias Gratianus, municeps ejusdem insula, tyrannus creatur et occiditur. Hujus loco Constantinus, ex infima militia, propter solam spem nominis, sine merito virtutis eligitur, **577** qui continuo ut invasit imperium, in Gallias transiit. ⁸ Ibi sæpe a Barbaris incertis fœderibus illusus, detrimento magis reipublicæ fuit. ⁹ Misit in Hispanias judices, quos cum provinciæ obedientes ¹⁰ accepissent, duo fratres juvenes nobiles et locupletes, Didymus et Verinianus ¹¹ non assumperunt; ne adversus tyrannum quidem tyrannidem, sed imperatori justo adversus tyrannum et Barbaros tueri sese patriamque suam moliti sunt. Quod ipso rei gestæ ordine patuit. Nam tyrannidem nemo nisi celeriter maturatam ¹² secreto invadit, et publice armat, cujus summa est, assumpto diademate ¹³ ac purpura, videri antequam sciri. Hi vero ¹⁴ plurimo tempore servulos tantum suos ¹⁵ ex propriis prædiis colligentes ac vernaculis alentes sumptibus, nec dissimulato proposito, absque cujusquam inquietudine ad Pyrenæi claustra tendebant. ¹⁶ Adversus hos Constantinus Constantem filium suum, proh dolor! ex monacho Cæsarem factum, cum Barbaris ¹⁷ quibusdam, qui quondam in fœdus recepti atque in militiam allecti, ¹⁸ Honoriaci vocabantur, in Hispanias misit. Hinc apud Hispanias prima mali ¹⁹ labe; nam interfectis illis fratribus, qui tutari privato præsidio Pyrenæi Alpes moliebantur, his Barbaris **578** quasi

HAVERCAMPI NOTÆ.

26. *Neque vero Gallorum.* Perizon. et tres Lugd. Batt., *Ne Gallorum*, etc.

27. *Continuo.* Tres Lugd. Batt., *continui pene anni spatio attritos cineres possederunt*, deletis reliquis. *Per continui pene anni spatium* quædam ed. vett. habent.

28. *Superbæ* Ed. Aug., *superbiæ*. Lugd. Batt. tres, *superbæ et miseræ civitatis*. Cod. Perizon., *superbæ, lasciviæ, blasphemæ, et miseræ civitatis*. Quæ lectio non displicet.

29. *Diruta sunt.* Lugd. Bat. pr. et tert., *dirupta sunt*, quod non est spernendum.

CAP. XL. — 1. *Anno itaque.* Tres ex Lugd. Batt., quibus Perizon., Ultr. et Coll. Gronov. accedunt, secundam vocem non agnoscunt.

2. *Sit.* Ed. August., *est*.

3. *Existentibus ruinis.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *exstantibus ruinis*.

4. *Imperatorum soror.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov. legunt, *imperatoris soror ablata*.

5. *Capta est.* Verbum *est* delent tres Lugd. Batt., duo Florent., Perizon. et Coll. Gronov.

6. *Eam.* Quinque ex iisdem legunt, *eamdem*.

7. *Potentissimo Barbari regis.* Ita ed. Augustana; reliquæ, *potentissimi Barbari regis*, quod displicet auribus. Lugd. Bat. pr. *regis* delet, quod et faciunt duo Florenti.

8. *Ibi sæpe.* Lugd. Batt. primus et tertius, *ubi sæpe*.

9. *Misit in Hispanias.* Multæ editiones legunt, *Misit vero in Hispaniam judices*, sed contra mss.

10. *Accepissent.* Lugd. Batt. tres cum Coll. Gronov.,

audissent. Non *Verinianus*, sed *Virilianus*, alter hominum vocatur apud Paulum Diaconum.

11. *Non assumpsere.* Omnes fere mss. habent *non assumere*, quod bene et Latine dictum est, sed an ita scripserit Orosius haud liquet. Quæ vero sequuntur, a paucis, ut puto, facile, prout vulgata sunt, intelliguntur. Editi habent *non assumpsere, ne adversus tyrannum*, etc. Majori distinctione post *assumpsere* posita, sensus magis erit liquidus, præsertim si pro *ne* reponas *nec*, vel illud *ne* capias ut idem significet quod *nec*. Sensus est: immo hi juvenes ne arma quidem pro tyrannide (sua videlicet, id enim in sequentibus diluit Orosius) contra tyrannum sumpserunt, sed pro imperatore et patria, contra tyrannum et Barbaros. Mss. qui *assumere* habent, delent *ne*, sed immerito, prout quidam ex illis intra *tyrannum* et *quidem* interjiciunt quoque frustra *sese*, atque deinde expungunt et *Barbaros*.

12. *Secreto.* Abest a cod. Aug. et Florent. duobus *secrete*.

13. *Ac purpura.* Duo ex Lugd. Batt. *aut purpura*.

14. *Plurimo tempore.* Perizon., *primo tempore*.

15. *Ex propriis prædiis.* Lugd. Batt. pr. et tert., *propriis præsidiis*.

16. *Adversus hos.* Periz., *adversus quos*.

17. *Quibusdam.* Abest a mss. Lugd. Batt. et Coll. Gronov.

18. *Honoriaci.* In mss. quibusdam *Honoriani*, in aliis *Honoriaci* vocantur: in Periz. dicuntur *Honoriaci*.

19. *Labe.* Lugd. Bat. cum Periz. et Coll. Gronov. *fuit* addunt.

in pretium victoriae, primum praedandi ²⁰ in Palatinis campis licentia data; dehinc supradicti montis claustrorumque ejus cura permessa est, remota rusticianorum fideli et utili custodia. Igitur Honoriaci, imbuti praeda et ²¹ illecti abundantia, quo magis seculus impunitum foret, ²² atque ipsi scelerei plus lice-ret, prodita Pyrenaei custodia claustrisque patefactis, cunctas gentes quae per Gallias vagabantur, Hispaniarum provinciis immittunt, iisdemque ipsi adjunguntur, ubi actis aliquamdiu magnis cruentisque discursibus, post graves ²³ rerum atque hominum vastationes, ²⁴ de quibus ipsos quoque modo poenitet, ²⁵ habita sorte et distributa usque ad nunc possessione consistunt.

CAPUT XLI.

Dictorum velut epilogus. Item omnes omnia juste sustinuisse, sive pii sive impii fuerint.

Multa nunc mihi de ¹ hujusmodi rebus loquendi foret facultas, si non secundum omnes homines apud uniuscujusque mentem conscientia secreta loqueretur. Irruptae sunt Hispaniae, caedes vastationesque passae sunt. ² Nihil quidem novum, ³ hoc enim nunc **579** per biennium ⁴ illud, quo hostilis gladius ⁵ saevit, sustinere a Barbaris, quod per ducentos quondam annos passae ⁶ fuerunt a Romanis, quod etiam sub Gallieno imperatore per annos propemodum duodecim, Germanis evertentibus exceperunt. Verum tamen quis non se, qui sui suorumque actuum vel etiam cogitationum conscius, judicia Dei metuit, juste omnia passum, vel etiam parva sustinuisse fateatur? aut qui se non intelligit, Deumque non metuit, quomodo non juste ista et quidem parva susti-

nuit? ⁷ Quae cum ita sint, illud tamen clementia Dei eadem pietate qua dudum praedixerat, procuravit, ut secundum Evangelium suum, quo incessabiliter ⁸ commonebat, ⁹ *Cum vos persecuti fuerint in una civitate, fugite in aliam*, ¹⁰ quisquis egredi vellet atque abire, ipsis Barbaris mercenariis ministris ac defensoribus uteretur. Hoc tunc ultro ipsi offerebant. Et qui auferre omnia, interfectis omnibus, poterant, particulam stipendii ob mercedem servitii sui et ¹¹ transvecti oneris flagitabant. Et hoc quidem ¹² a plurimis factum est. Qui autem non crediderunt Evangelio Dei, quasi contumaces, ¹³ vel si etiam non audierunt, dupliciter contumaces, ¹⁴ non dederunt locum irae, juste a superveniente ira comprehensi et oppressi sunt. Quamquam et post hoc quoque continuo Barbari, execrati gladios suos, ad aratra conversi sunt, residuosque Romanos ut socios modo et amicos fovent, ut inveniantur jam inter eos quidam Romani, qui malint inter Barbaros pauperem libertatem, quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere. ¹⁵ Quamquam **580** si, ¹⁶ ob hoc solum Barbari Romanis finibus immisi forent, quod vulgo per Orientem et Occidentem ecclesiae Christi Hunnis et Suevis, Vandalis et Burgundionibus, diversisque et innumeris credentium populis ¹⁷ replentur, laudanda et attollenda Dei misericordia ¹⁸ videretur: quandoquidem, etsi cum labefactione nostri, tantae gentes agnitionem veritatis ¹⁹ acciperent, quam invenire utique nisi hac occasione non ²⁰ possent. Quid enim damni est Christiano ad vitam aeternam C inhiant, huic saeculo quolibet tempore et quoquo pacto abstrahi? Quid autem lucri est pagano in medio Christianorum adversus fidem obdurato, si paulo

HAVERCAMPI NOTÆ.

20. *In Palatinis campis.* Lugd. Batt. quatuor cum Perizon. et Coll. Gronov. et ed. Aug., *in Palæstinis campis.*

21. *Illecti.* ed. Aug., *allecti.*

22. *Aque ipsi scelerei plus lice-ret.* Emendavi hunc locum ex ed. August., quæ ita exhibet; nam vulgati edunt, *atque ipsis sceleris plus lice-ret.* Pro quo tres Lugd. Batt. cum Coll. Gronov. atque Ultr., melius, *ipsis sceleribus*; Perizon., *atque ipsos plus sceleri lice-ret.*

23. *Rerum atque hominum.* Tres ex Lugd. Batt., *servorum hominumque.*

24. *De quibus ipsos,* etc. Cum hæc lectio in omnibus inveniat mss., ut et in ed. Aug., exulare jussi illam quam editores suo arbitratu reposuerunt, *quorum ipsos,* etc.

25. *Habita sorte,* etc. Paulus Diaconus in fine lib. xiii: *Itaque, post multas strages, invidia et rapinas, tandem divisis sedibus, Barbari, ad aratra conversi, Romanorum residuos ceperunt ut amicos forere.*

CAP. XLI. — **1.** *De hujusmodi.* Florentini duo, *de hujuscemodi.*

2. *Nihil quidem novum.* Mss. quidam, *nihil novum.*

3. *Hoc enim nunc.* Ultima vox a Lugd. Batt. tribus abest.

4. *Illud.* Non invenitur in iisdem mss., ut nec in ed. August.

5. *Sævit.* Sic malo cum Perizon. Cod. quam *sævit* quod in reliquis est.

6. *Fuerunt.* Mss. aliquot, *fuerant.*

7. *Quæ cum ita sint.* Edd. Fabr. et Scotti, *quæ*

cuncta ita sint, inepte et contra mss. *Quæ justa cum sint,* Perizon.

8. *Commonebat.* Lugd. Batt. tres, cum Perizon. et Coll. Gronov., *præcipit.*

9. *Cum vos,* etc. *Quod si persequantur vos,* etc. Lugd. Bat. pr. et Perizon. Exstat in Evang. Matth. cap. x.

10. *Quisque egredi vellet,* etc. Ed. August. et Florent. pr. et Ultr., *quisquis egredi atque abire vellet.* Aliquot ex Lugd. Batt., *quisque quo abire velit, ipsis Barbaris mercenariis ministris ac defensoribus utebatur.* Florent. tert., *quisque egrediatur quo abire vellet.* Nos lectionem cod. Perizon. reliquis prætulimus.

11. *Transvecti oneris.* Florent. sec., *transreccionis.* Contenti scilicet erant data pecunia pro transvectione illarum rerum, quas in usum egredientium, deducentes eosdem, in alium locum transportabant.

12. *A plurimis.* Abest ab ed. August.

13. *Vel si.* Abest vel a duobus Lugd. Batt.

14. *Non dederunt.* Lugd. Bat. pr., *et non dederunt.* Perizon., *et non crediderunt.*

15. *Quamquam.* Ed. August., *tamquam.*

16. *Ob hoc solum.* Mss. Lugd. Batt. aliquot, *ad hoc solum.*

17. *Replentur.* Lugd. Bat. pr., *replerentur.*

18. *Videretur.* Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *videtur.*

19. *Acciperent.* Iidem mss., *acceperint*; Perizon., *acceperant.*

20. *Possent.* Perizon., *potuissent.*

diutius diem protrahat, ²¹ quandoquidem morituro A desperata conversio est? Et quia ineffabilia sunt judicia Dei, quæ nec scire omnia, nec ²² explicare quæ scimus, possumus, breviter expresserim ²³ correptionem iudicis Dei, quoquo pacto accidat, iuste sustinere qui sciunt, ²⁴ iuste sustinere qui nesciunt.

581 CAPUT XLII.

Recitat catalogum quemdam tyrannorum, qui tandem omnes opera Constantii comitis deleti fuerint.

Anno ab Urbe condita MCLXV, Honorius imperator videns, tot oppositis tyrannis, nihil adversum Barbaros agi posse, ipsos prius tyrannos ¹ deleri jubet. Constantio comiti hujus belli summa commissa est. Sensit tunc demum republica et quam utilitatem in Romano tandem duce receperit, ² et quam eatenus perniciem per longa tempora Barbaris comitibus subjecta tolerarit. Igitur Constantius comes in Galliam cum exercitu profectus, Constantinum imperatorem apud ³ Arelatem civitatem clausit, cepit et occidit. Jam hinc, ut de catalogo tyrannorum quam brevissime loquar, Constantem Constantini filium, Gerontius comes suus, ⁴ vir nequam ac improbus, apud Viennam interfecit, atque in ejus locum Maximium quemdam ⁵ substituit. Ipse vero Gerontius a suis militibus occisus est. Maximus, exutus purpura, destitutusque a militibus Gallicanis, qui in Africam trajecti, deinde in Italiam revocati sunt, nunc inter Barbaros ⁶ in Hispania egens exsulat. Jo-

vinus postea, vir Galliarum nobilissimus, in tyrannidem ⁷ mox ut assurrexit, cecidit. Sebastianus frater ejusdem, hoc solum, ut tyrannus moreretur, elegit. **582** Nam continuo, ⁸ ut creatus, occisus est. Quid de infelicissimo Attalo loquar, cui occidi inter tyrannos honor et mori lucrum fuit? ⁹ In hoc Alaricus imperatore facto, infecto, relecto ac defecto, citius his omnibus actis pene quam dictis, mimum risit, et ludum spectavit imperii, nec mirum, ¹⁰ si jure hac pompa miser lusus est, cujus ille umbratilis consul Tertullus ausus est in curia dicere: *Loquar vobis, Patres conscripti, consul et pontifex, quorum alte umtenco, ¹¹ alterum spero, sperans ab eo qui spem non habebat, et maledictus utique ¹² quia spem suam posuerat in homine. Attalus itaque tamquam inane imperii simulacrum cum Gothis usque ad Hispanias portatus est; ¹³ unde discedens navi, incerta moliens, in mari captus et ad Constantium comitem deductus, deinde imperatori Honorio exhibitus, truncata manu, vitæ relictus est. Heraclianus interea Africæ comes missus, cum idem Attalus umbram gestaret imperii, Africam strenue adversum iudices ab eo missos tutatus, consulatum ¹⁴ assecutus est; quo elatus supercilio, Sabinum ¹⁵ domesticum suum, virum ingenio callidum, industriaque solertem et sapientem nominandum, si animi vires tranquillis studiis accommodavisset, generum allegit: cum quo quorundam periculorum suspiciones dum patitur, fecit, atque aliquamdiu Africana annona extra ordinem ¹⁶ detenta,*

HAVERCAMPI NOTÆ.

21. Quandoquidem morituro desperata conversio est? C Lugd. Batt. pr., tert. et quart., cum Coll. Gronov., quandoque morituro; sed sec., quandoquidem moriturus. Deinde iidem omnes, accedente Perizon., cui desperata conversio est. Sed vulg. sese satis tueri potest.

22. Explicare. Lugd. Batt. pr. et tert., cum Coll. Gronov., habet *explere*.

23. Correptionem. Edd. quædam vet., *correctionem*.

24. Iuste sustinere, etc. Respondent hæc illis, quæ supra præcesserunt: *Verumtamen, quis non se, qui sui suorumque actuum, etc.* Inepte igitur ed. August. legit, *iuste sustineri qui sciunt, injuste sustinere qui nesciunt*.

CAP. XLII. — 1. Deleri jubet. Ita Florent. duo, Perizon., Ultr. et Lugd. Bat. tert. Reliqui, ut et edd., *delere jubet*.

2. Arelatem. Editi et mss. quidam *Arelatum*, nam utroque modo scribi solet, sed *Arelatem* habet quoque Diaconus, delens civitatem, quæ vox in mss. Orosii quoque nonnullis expungitur.

3. Vir nequam ac improbus. Lugd. Batt. omnes, cum Perizon. et Coll. Gronov., *nequam magis quam probus*.

4. Substituit. Perizon., *constituit*.

5. In Hispania egens exsulat. Lugd. Bat. sec. inter barbaros Hispaniæ egens exsulat. Paulus Diaconus initio libri XIV: *Is (Constantius) mox ut Gallias ingressus est, continuo Constantinum tyrannum apud Arelatem exstinxit. Constans vero, filius ejus, a Gerontio, suo comite, Viennæ interemptus est. In cujus locum Gerontius Maximus substituit, ipse a suis militibus jugulatus est. Maximus deinde purpura ex-*

tus, in Hispania exsulans, egens obiit.

6. Mox ut assurrexit, cecidit. Ed. Aug., et cecidit. Lugd. pr. et tert., cum Coll. Gronov., et occidit. Pro *assurrexit* Perizon., *surrexit*.

7. Ut creatus, occisus est. Lugd. Batt. omnes, cum Ultr., Perizon., Meo, Coll. Gronov., adeoque mss. omnibus, delent est, quod inserunt (præter August.) editi, legentes, *ut est creatus, occisus est*.

8. In hoc Alaricus, etc. Id est, dum Alaricus, Gothorum rex, hunc Attalum imperatorem constituit Romanum, iterum privatum facit, dein rursus imperatorem, atque mox rursus in ordinem redigit, idque brevissimo temporis spatio, quid aliud agit, quam ut in scena vilem inducat homuncionem, qui, deposita persona, futurus sit privatus, atque lubente Alarico rursus imperatorio habitu in scenam sit proditurus, et deposito eodem futurus iterum, ut antea, privatus?

9. Si jure hac pompa. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov., *si hoc jure ac pompa*.

10. Alterum spero. Videlicet pontificatum, restituto idolorum cultu, si perseverasset umbratilis quoque imperator suus in regno. Male Orosii locum exceptit Paulus Diaconus, scribens in initio lib. XIV: *Tertullus consul, qui futurum se principem in senatu gloriatum est, pari nihilominus exitu periit*.

11. Quia. Lugd. Batt. tres, cum Coll. Gronov. et cod. Periz., legunt *qui*.

12. Unde discedens navi. Mss. aliquot, *descendens*, ut et ed. Aug.

13. Assecutus est. Ed. Aug., *consecutus est*.

14. Domesticum suum. Florent. sec., Sabinum iudicem, comitem suum.

15. Detenta. Ita mss.; *retenuta* vulgg.

583 ipse tandem cum immensa,¹⁶ certe temporibus nostris¹⁷ satis incredibili classe navium, Romam contendit. Nam habuisse tunc tria millia septingentas naves dicitur : quem numerum ne apud Xerxem quidem, præclarum illum Persarum regem, nec Alexandrum Magnum, vel quemquam alium fuisse regum, historiæ ferunt. Is simul ut cum agmine militum ad Urbem pergens littore egressus est, occursu comitis Marini territus et in fugam versus, arrepta navi, Carthaginem solus rediit, atque ibi continuo militari manu interfectus est. Sabinus, gener ejus, Constantinopolim fugit, unde¹⁸ post aliquantum temporis retractus, exsilioque damnatus est. Hunc omnem catalogum, ut dixi, vel manifestorum tyrannorum, vel inobedientium ducum optima Honorius imperator religione et felicitate occidi¹⁹ meruit, magna Constantius comes industria et celeritate confecit : merito sane, quia²⁰ in his diebus præcipiente Honorio, et adjuvante Constantio, pax et unitas per universam Africam Ecclesiæ catholicæ reddita est : et corpus Christi, quod nos sumus, redintegrata²¹ discissione sanatum est : imposita executione sancti præcepti Marcellino tribuno,²² viro in primis prudenti et industrio, omniumque bonorum studiorum appetentissimo, quem²³ Marinus comes apud Carthaginem (incertum zelo stimulatus, an auro corruptus) occidit : qui continuo revocatus ex Africa, factusque privatus, vel ad pœnam, vel ad pœnitentiam conscientiæ suæ dimissus est.

584 CAPUT XLIII.

Quomodo Gothi expulsi ; quid Ataulphus rex eorum instituerit. De Segerico et Vallia regibus Gothorum.

Anno ab Urbe condita MCLXXIII, Constantius comes apud Arclatem, Galliæ urbem, consistens, magna rerum gerendarum industria, Gothos Narbona expulit, atque abire in Hispaniam coegit, interdicto

HAVERCAMPI NOTÆ.

16. *Certe. Perizon., satis.*

17. *Satis incredibili.* Editi (præter August.), et *satis incredibili* ; verum mss. illud et non agnoscunt, atque etiam sensui officit.

18. *Post aliquantum temporis.* Florent. sec. et Lugd. Bat. tert., cum Coll. Gronov., *tempus pro temporis* habent ; sed Lugd. Bat. sec., *post aliquantum temporis.* In fine periodi est ex mss. apposui.

19. *Occidi meruit.* Supina admodum negligentia, non modo in cunctis edd., sed et omnibus mss., præterquam Lugd. Batt. primo et tert. atque Coll. Gronov., omissum fuit verbum *occidi*, sine quo ridiculus admodum est sensus.

20. *In his. Ed. Aug., his diebus ;* cod. Periz., *illis diebus ;* uterque deletio in.

21. *Discissione.* Lugd. Batt. quatuor, Coll. Gronov. et edd. Venetæ, *discessione.*

22. *Viro in primis prudenti.* Ed. Aug., *bono viro, in primis,* etc.

23. *Marinus comes.* Is qui Heraclianum in Italia copiis suis exuerat, atque deinde cum imperio in Africam missus fuerat.

CAP. XLIII. — 1. *Ultimo exitu ejus.* Lugd. Batt. tres, *in ultimo exitu ejus.*

2. *Prudentemque.* Idem mss., *prudentem.*

3. *Referentem.* Ita tres codd. Lugd. Batt., Coll.

A præcipue, atque intercluso omni comœatu navium, et peregrinorum usu commerciorum. Gothorum tunc populis Ataulphus rex præerat : qui, post irruptionem Urbis ac mortem Alarici, Placidia, ut dixi, captiva, sorore imperatoris, in uxorem assumpta, Alarico in regnum successerat. Is, ut sæpe auditum, atque¹ ultimo exitu ejus probatum est, satis studiose sector pacis, militare fideliter Honorio imperatori, ac pro defendenda Romana republica impendere vires Gothorum præoptavit. Nam ego quoque ipse virum quemdam Narbonensem, illustris sub Theodosio militiæ, etiam religiosum² prudentemque et gravem, apud Bethlehem oppidum Palæstinæ, beatisimo Hieronymo presbytero³ referentem audivi, se familiarissimum Ataulpho apud

B Narbonam fuisse : ac de eo sæpe sub testificatione **585** didicisse, quod ille cum⁴ esset animo, viribus, ingenioque nimius, referre solitus esset, se in primis ardentem inhiasse : ut, oblitterato Romano nomine, Romanum omne solum, Gothorum imperium et faceret et vocaret : essetque, ut vulgariter loquar, Gothia,⁵ quod Romania fuisset ; fieretque nunc Ataulphus, quod quondam Cæsar Augustus. At ubi multa experientia probavisset, neque Gothos ullo modo parere legibus posse propter effrenatam barbariem, neque reipublicæ interdici leges oportere, sine quibus respublica⁶ non est respublica ;⁷ elegisse se : altem, ut gloriam sibi de restituito in integrum, augendoque Romano nomine Gothorum viribus quæreret, habereturque apud posteros Romanæ restitutionis auctor, postquam esse non⁸ potuerat immutator. Ob hoc abstinere a bello, ob hoc⁹ inhiare paci nitebatur, præcipue Placidie uxoris suæ, feminae sane ingenio acerrimæ et religionis¹⁰ satis probæ, ad omnia bonarum ordinationum opera persuasum et consilio temperatum. Cumque eidem paci petendæ atque offerendæ studio-

C

Gronov. et ed. August. scribunt, neque aliter scribi debet. Vulgata certe nihil ineptius. Illa sic habet, *Hieronymo presbytero referente, audivi se,* etc., quasi, referente Hieronymo presbytero, Narbonensem illum audivisset Orosius, cum innuat, se interfuisse illi colloquio. Quidam dein mss. ex Lugd. Batt., ut et Coll. Gronov. habent, *audivisse me fateor,* vel *audivisse fateor,* et dein *se fuisse.*

4. *Esset.* Lugd. Batt. pr. erat.

5. *Quod Romania fuisset.* De hac appellatione, quæ sollicitari non debet, vide Spanhemium in Orbe Romano p. 166.

D 6. *Non est respublica.* Ed. August., *non esset respublica.*

7. *Elegisse se saltem.* Edd. vulgg., *saltem,* præter Venetas et August. atque primam omnium, in qua certe lectione nulla salus bono sensui. Mss. quos inspexi omnes habent *saltem.* Florent. tert. scribit, *elegisse saltem.*

8. *Potuerat.* Ex ed. Augustana sumptum, reliquæ habent, *poterat.*

9. *Inhiare paci.* Hoc quoque ex mss. et edd. vet. pro, *inhiare pace.*

10. *Satis probæ.* Consensu suo ita quoque eadem exemplaria sic scribi volunt, *non satis probatæ.*